K. MARX

B. ENGELS

SPISY

24

PROLETÁŘI VŠECH ZEMÍ, SPOJTE SE!

VYDÁVÁ SE NA ZÁKLADĚ

USNESENÍ ÚSTŘEDNÍHO VÝBORU

KOMUNISTICKÉ STRANY ČESKOSLOVENSKA

K. MARX

B. ENGELS

SPISY

SVAZEK

24

1986

NAKLADATELSTVÍ
SVOBODA
PRAHA

Československá akademie věd
Institut vzdělávání vědeckých kádrů
oddělení vědeckých informací
Praha 1, Na příkopě 29

Překlad Theodora Šmerala nově upravila Miluše Svatošová za vědecké spolupráce prof. ing. Zdeňka Háby, CSc., podle Karl Marx-Friedrich Engels, Werke, Band 24, vydaného Institutem marxismu-leninismu při ÚV SED, Dietz Verlag, Berlín 1981.
Rejstříky sestavila redakce.

Konzultanti: dr. Květoslav Roubal
ing. Miroslav Rumler, CSc.

© Nakladatelství Svoboda, 1986

KAREL MARX

KAPITÁL

KRITIKA POLITICKÉ EKONOMIE

DRUHÝ DÍL

DRUHÁ KNIHA

PROCES OBĚHU KAPITÁLU

VYDAL BEDŘICH ENGELS

Marxovy a Engelsovy poznámky pod čarou jsou v tomto vydání označeny číslicemi se závorkou, některé poznámky jsou označeny Engelsovými iniciálami. Redakční poznámky pod čarou jsou označeny hvězdičkou a redakční poznámky v textu číslicemi bez závorky.

Slova a části slov nebo vět v hranatých závorkách dodala redakce. Text uvedený ve svorkových závorkách doplnil Engels.

Většina citátů (až na malé výjimky), které Engels ve 2. německém vydání uvedl v originále, je přeložena do češtiny. Cizojazyčné citáty, které Marx použil v rukopise, jsou zařazeny v přílohách tohoto svazku.

Německé vydání „Kapitálu" ve Werke, Band 24, Berlín 1981, bylo pořízeno podle 2. německého vydání, Hamburk 1893, které do tisku připravil Engels.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1885.

Obálka prvního německého vydání II. dílu „Kapitálu“

PŘEDMLUVA

Připravit druhou knihu „Kapitálu" do tisku, a to tak, aby výsledkem bylo jednak souvislé a pokud možná ucelené dílo, za druhé ale také dílo výhradně autorovo, a ne vydavatele — to nebyla snadná práce. Úkol byl ztížen tím, že existoval velký počet většinou fragmentárních zpracování. Pouze jediný rukopis (rukopis IV), nedokončený, byl celý zredigován pro tisk; zato ale převážná část i tohoto rukopisu byla v důsledku redakcí z pozdější doby zastaralá. Hlavní masa materiálu byla sice z větší části plně zpracovaná po věcné stránce, ne však po stránce jazykové; byla napsaná jazykem, jakým měl Marx ve zvyku psát si výpisky: nedbalý styl, familiární, často peprné výrazy a obraty, anglické a francouzské odborné termíny, často celé věty a dokonce stránky anglicky; je to zachycení myšlenek ve formě, v jaké se právě vynořily v autorově hlavě. Vedle jednotlivých, podrobně vyložených partií jsou jiné, stejně důležité, jen naznačeny; faktický materiál sloužící k ilustraci je sebrán, ale stěží utříděn, natož zpracován; na konci kapitol, ve snaze přejít rychle k další kapitole, je často jen pár úryvkovitých vět naznačujících, jak má být rozveden výklad, který zůstal nedokončen; a konečně známý nečitelný rukopis, nečitelný někdy dokonce i pro autora samého.

Spokojil jsem se s tím, že jsem rukopisy reprodukoval co nejdoslovněji, na stylu jsem měnil jen to, co by byl změnil sám Marx, a vkládal jsem vysvětlující věty a spojovací texty jen tam, kde to bylo naprosto nezbytné a kde navíc byl smysl zcela nepochybný.

Věty, jejichž výklad připouštěl sebemenší pochybnost, jsem dal raději otisknout úplně doslovně. Místa, která jsem přepracoval nebo vložil, nezabírají vcelku ani deset tiskových stran a jsou jen formální povahy.

Pouhý výčet rukopisného materiálu ke knize II, který Marx zanechal, dokazuje, s jakou úžasnou svědomitostí, s jakou přísnou sebekritičností se snažil zpracovat své velké ekonomické objevy až k maximální dokonalosti, dříve než je uveřejnil; sebekritičnost mu jen zřídkakdy dovolila přizpůsobit výklad obsahem i formou svému obzoru, stále se rozšiřujícímu dalším studiem. Tento materiál se tedy skládá z rukopisů:

Nejprve rukopis „Zur Kritik der politischen Oekonomie", 1472 stránek čtvrtarchového formátu ve 23 sešitech, napsaný od srpna 1861 do června 1863. Je to pokračování prvního sešitu se stejným názvem, který vyšel v Berlíně roku 1859.[1] Na stránkách 1—220 (sešit I—V) a pak znovu na stránkách 1159—1472 (sešit XIX až XXIII) se tu pojednává o tématech prozkoumaných v knize I „Kapitálu", od přeměny peněz v kapitál až do konce; je to první z existujících redakcí tohoto díla. Na stránkách 973—1158 (sešit XVI—XVIII) se pojednává o kapitálu a zisku, míře zisku, obchodním kapitálu a peněžním kapitálu, tedy o tématech rozpracovaných později v rukopisu ke knize III. Naproti tomu témata probíraná v knize II a také velmi mnoho témat probíraných později v knize III tu ještě není zvlášť uspořádáno. Pojednává se o nich mimochodem, zejména v oddílu, který tvoří hlavní část rukopisu: stránky 220—972 (sešit VI—XV) nadepsané „*Teorie o nadhodnotě*". Tento oddíl obsahuje podrobné kritické dějiny klíčového bodu politické ekonomie, teorie nadhodnoty, a kromě toho vykládá formou polemiky s předchůdci většinu bodů prozkoumaných později zvlášť a v logické souvislosti v rukopisu ke knize II a III. Vyhrazuji si vydat kritickou část tohoto rukopisu — po vynechání mnoha míst, vyřešených už v knize II a III — jako knihu IV „Kapitálu"[2]. Přestože tento rukopis je velmi cenný, bylo možné použít ho pro toto vydání knihy II jen v malé míře.

Dalším rukopisem podle data je rukopis knihy III. Byl napsán, alespoň z převážné části, roku 1864 a 1865. Teprve když byl tento

rukopis v podstatě hotový, přistoupil Marx ke zpracování knihy I, prvního dílu vydaného roku 1867. Tento rukopis knihy III zpracovávám teď pro tisk.

Z dalšího období — po vydání knihy I — je tu pro knihu II soubor čtyř rukopisů půlarchového formátu, které Marx sám očísloval I—IV. Z toho je rukopis I (150 stran), patrně z roku 1865 nebo 1867, první samostatné, ale víceméně fragmentární zpracování knihy II v jejím nynějším rozvržení. Také z tohoto rukopisu se nedalo nic použít. Rukopis III tvoří jednak soubor citátů a odkazů na Marxovy sešity s výpisky — týkají se většinou prvního oddílu knihy II — jednak zpracování jednotlivých bodů, zejména kritiky tezí A. Smithe o fixním a oběžném kapitálu a o zdroji zisku; dále je tu výklad vztahu míry nadhodnoty k míře zisku, který patří do knihy III. Také z odkazů se dalo vytěžit málo nového, zpracovaná místa jak pro knihu II, tak pro knihu III byla překonána pozdějšími redakcemi, nemohlo se jich tedy také většinou použít. — Rukopis IV je pro tisk připravené zpracování prvního oddílu a prvních kapitol druhého oddílu knihy II, a byl tam, kde to bylo na místě, také použit. Ačkoli se ukázalo, že rukopis IV byl napsán dříve než rukopis II, bylo přesto možné, protože byl dokonalejší po stránce formy, výhodně jej použít pro příslušnou část knihy; stačilo připojit několik dodatků z rukopisu II. — Tento rukopis II je jediné, do jisté míry hotové zpracování knihy II a pochází z roku 1870. V poznámkách pro konečnou redakci, o nichž se hned zmíním, se říká výslovně: „Za základ se musí vzít druhé zpracování."

Po roce 1870 nastala znovu přestávka, způsobená hlavně nemocemi. Tuto dobu využil Marx jako obvykle ke studiu; agronomie, americké a zejména ruské poměry na venkově, peněžní trh a bankovnictví, konečně přírodní vědy: geologie a fyziologie, a zejména samostatné matematické práce tvoří obsah četných Marxových sešitů s výpisky z této doby. Začátkem roku 1877 se cítil natolik zotaven, že se mohl znovu pustit do vlastní práce. Z konce března 1877 pocházejí odkazy a poznámky z uvedených čtyř rukopisů jako základ k novému zpracování knihy II, jehož začátek tvoří rukopis V (56 stran půlarchového formátu). Zahrnuje

první čtyři kapitoly a je ještě málo zpracován; podstatné body jsou probírány v poznámkách pod textem; látka je spíš sebrána než utříděna, ale je to poslední úplné pojetí této nejdůležitější části prvního oddílu. — Prvním pokusem udělat z toho rukopis pro tisk je rukopis VI (z doby *po* říjnu 1877 a před červencem 1878); má jen 17 stran čtvrtarchového formátu, obsahujících převážnou část první kapitoly; druhým — a posledním — pokusem je rukopis VII, který má jen 7 stran půlarchového formátu a je datován „2. července 1878".

Přibližně v této době si Marx, jak se zdá, jasně uvědomil, že nenastane-li úplný zvrat v jeho zdravotním stavu, nebude nikdy s to dokončit zpracování druhé a třetí knihy tak, aby s ním byl sám spokojen. Skutečně, rukopisy V—VIII nesou až příliš často stopy úporného zápasu se skličujícími stavy způsobenými nemocí. Nejobtížnější část prvního oddílu byla nově zpracována v rukopisu V; zbytek prvního oddílu a celý druhý oddíl (až na sedmnáctou kapitolu) nebyly nijak zvlášť teoreticky obtížné; naproti tomu se mu zdálo, že třetí oddíl, reprodukce a oběh společenského kapitálu, nutně vyžaduje přepracování. V rukopisu II se totiž o reprodukci zprvu pojednávalo, aniž se bral v úvahu oběh peněz, který ji zprostředkovává, a pak znovu v souvislosti s tímto oběhem. To bylo třeba odstranit a vůbec celý oddíl přepracovat tak, aby odpovídal autorovu rozšířenému obzoru. Tak vznikl rukopis VIII, sešit o pouhých 70 stranách čtvrtarchového formátu; co však dovedl Marx na tento prostor směstnat, dokazuje srovnání vytištěného III. oddílu s tím, co zbude po odečtení částí vložených z rukopisu II.

Také tento rukopis je jen předběžným pojednáním o předmětu, při němž šlo především o to konstatovat a rozvést hlediska nově získaná oproti rukopisu II a vynechat body, o nichž se nedalo říci nic nového. Také podstatná část 17. kapitoly druhého oddílu, která ostatně do jisté míry přesahuje do třetího oddílu, je sem znovu zahrnuta a rozšířena. Logický sled je často přerušován, ve výkladu jsou místy mezery a zejména ke konci je úplně fragmentární. Ale to, co chtěl Marx říci, je tu tím či oním způsobem řečeno.

To je materiál ke knize II, z něhož jsem měl, jak řekl Marx

krátce před smrtí své dceři Eleanor, „něco udělat". Bral jsem tento úkol v nejužším smyslu: kde to bylo možné, omezil jsem svou činnost jen na to, že jsem zvolil jednu z různých redakcí. A to tak, že jsem vždycky vzal jako základ poslední redakci, která byla k dispozici, a porovnal ji s dřívějšími. Skutečné potíže, tj. ne pouze technického rázu, se přitom vyskytly jen u prvního a třetího oddílu, ale zato to byly potíže nemalé. Snažil jsem se je vyřešit výhradně v duchu autorově.

Citáty v textu jsem překládal většinou tam, kde slouží jako doklad k faktům, anebo tam — jako u míst z Adama Smithe —, kde každý, kdo chce věc důkladně prozkoumat, má k dispozici originál. Pouze v 10. kapitole to nebylo možné, protože tam se kritizuje přímo anglický text. — U citátů z knihy I jsou uvedeny odkazy na stránky druhého vydání, posledního, které vyšlo ještě za Marxova života.

Pro knihu III existuje kromě prvního zpracování v rukopisu „Zur Kritik", kromě zmíněných částí rukopisu III a několika stručných poznámek, roztroušených tu a tam v sešitech s výpisky, pouze: zmíněný rukopis půlarchového formátu z let 1864—1865, zpracovaný téměř tak úplně jako rukopis II knihy II, a konečně sešit z roku 1875: Vztah míry nadhodnoty k míře zisku, vyložený matematicky (v rovnicích). Příprava této knihy pro tisk rychle pokračuje. Pokud to mohu zatím posoudit, vyskytnou se hlavně jen technické potíže, ovšem s výjimkou některých velmi důležitých úseků.

Zde je na místě odmítnout obvinění Marxe, které bylo zprvu vznášeno jen potichu a ojediněle, ale které teď, po jeho smrti, hlásají němečtí katedroví a státní socialisté[3] a jejich přívrženci jako hotový fakt — obvinění, že Marx se prý dopustil plagiátu na Rodbertusovi. To nejnutnější jsem o tom řekl už na jiném místě,[1]) ale teprve zde mohu předložit rozhodující doklady.

[1]) V předmluvě k „Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons Philosophie des Elends", od Karla Marxe. Do němčiny přel. E. Bernstein a K. Kautsky. Stuttgart 1885.[4]

A co nám říká 3. sociální dopis[9] o vzniku nadhodnoty? Prostě to, že „renta", pod kterou shrnuje pozemkovou rentu a zisk, nevzniká z „přirážky hodnoty" k hodnotě zboží, nýbrž

„v důsledku srážky hodnoty, která postihuje mzdu, jinak řečeno: protože mzda činí jen část hodnoty produktu",

a při dostatečné produktivitě práce

„se mzda nemusí rovnat přirozené směnné hodnotě produktu práce, aby z něho zbylo ještě něco na nahrazení kapitálu (!) a na rentu".

Přičemž se nám neříká, co je to ta „přirozená směnná hodnota" produktu, při níž nezbývá nic na „nahrazení kapitálu", tedy na nahrazení suroviny a opotřebování nástrojů.

Naštěstí je nám dopřáno konstatovat, jaký dojem udělal tento Rodbertusův epochální objev na Marxe. V rukopisu „Zur Kritik etc.", sešit X, je na s. 445 a násl.[10]: „Exkurs. Pan Rodbertus. Nová teorie pozemkové renty". Třetí sociální dopis se tu posuzuje jen z tohoto hlediska. Celou Rodbertusovu teorii nadhodnoty tu Marx vyřídil ironickou poznámkou: „Pan Rodbertus nejprve zkoumá, jak to vypadá v zemi, kde vlastnictví půdy a kapitálu není od sebe odděleno, a pak dochází k *důležitému* závěru, že renta (pod níž rozumí celou nadhodnotu) se prostě rovná nezaplacené práci čili množství výrobků, v němž se tato nezaplacená práce zračí."

Kapitalistické lidstvo produkovalo nadhodnotu už po několik staletí a došlo postupně také k tomu, že začalo přemýšlet o jejím vzniku. První názor na ni vyvěral z bezprostřední obchodní praxe: nadhodnota vzniká z přirážky k hodnotě produktu. Tento názor panoval mezi merkantilisty, ale už James Steuart pochopil, že přitom to, co jeden získá, musí druhý nutně ztratit. Přesto tento názor strašil ještě dlouho dál, zejména mezi socialisty; z klasické vědy jej však vypudil A. Smith.

Ve „Wealth of Nations", kn. I, kap. VI, se píše:

„Jakmile se kapitál (stock) nahromadil v rukou jednotlivců, někteří z nich ho přirozeně použijí k tomu, že zaměstnají pilné lidi a dodají jim suroviny a životní prostředky, aby prodejem produktů jejich práce anebo *toho, co práce těchto lidí přidá k hodnotě surovin*, dosáhli *zisku*... Proto se tu *hodnota*, kterou dělníci *při-*

dávají k surovinám, rozpadá na *dvě části*, z nichž jedna platí *jejich mzdy*, druhá *zisky zaměstnavatele* z celé částky, kterou zálohoval na suroviny a mzdy."

A o něco dál:

„Od té doby, co se všechna půda té či oné země stala soukromým vlastnictvím, sklízejí majitelé půdy s oblibou, jako všichni jiní lidé, tam, kde neseli, a požadují pozemkovou rentu i za přirozené plody půdy... Dělník... musí majiteli půdy *odevzdávat podíl* z toho, co sklízí nebo vyrobí jeho *práce*. Tento podíl nebo, což je totéž, cena tohoto podílu tvoří *pozemkovou rentu*."

K tomuto místu poznamenává Marx ve zmíněném rukopisu „Zur Kritik etc.", s. 253[11]: „A. Smith tedy chápe nadhodnotu, totiž nadpráci, přebytek vykonané a ve zboží zpředmětněné práce *nad* zaplacenou prací, tj. nad prací, která dostala svůj ekvivalent ve mzdě, jako *obecnou kategorii* a vlastní zisk a pozemkovou rentu jen jako její odnože."

Dále říká A. Smith, kn. I, kap. VIII:

„Jakmile se půda stane soukromým vlastnictvím, žádá majitel půdy podíl téměř ze všech produktů, které na ní může pracovník vypěstovat nebo nasbírat. Jeho pozemková renta je *první srážkou z produktu práce vynaložené na půdu*. Ale ten, kdo půdu obdělává, má zřídkakdy prostředky na obživu až do sklizně. Živobytí se mu obvykle zálohuje z kapitálu (stock) zaměstnavatele, nájemce, který ho zaměstnává a který by ho nezaměstnával, kdyby *se s ním nedělil o produkt jeho práce* čili kdyby mu jeho kapitál nebyl nahrazován i se ziskem. Tento zisk je *druhou srážkou* z produktu práce vynaložené na půdu. Takovou srážkou ve prospěch zisku je postižen produkt téměř každé práce. Ve všech výrobních činnostech potřebuje většina dělníků zaměstnavatele, aby jim zálohoval suroviny a mzdu a živobytí až do dokončení práce. Tento zaměstnavatel *se s nimi dělí o produkt jejich práce* čili o hodnotu, kterou práce přidává ke zpracovávaným surovinám, a tento podíl tvoří jeho zisk."

K tomu Marx poznamenává (rukopis, s. 256)[12]: „A. Smith tu tedy přímo a bez okolků označuje pozemkovou rentu a zisk z kapitálu za pouhé *srážky* z produktu dělníka čili z hodnoty jeho produktu, rovnající se práci, kterou dělník přidal k surovině. Tato srážka může však, jak A. Smith sám dříve vyložil, záležet jen v části práce, kterou dělník přidává k surovinám nad ono množství práce, které jen platí jeho mzdu čili jen dodává ekvivalent za jeho mzdu — tedy v nadpráci, nezaplacené části jeho práce."

„Z čeho vzniká nadhodnota kapitalisty" a navíc nadhodnota

Československá akademie věd
Institut vzdělávání vědeckých kádrů
oddělení vědeckých informací
Praha 1, Na příkopě 29

pozemkového vlastníka, věděl tedy už A. Smith; Marx to otevřeně uznává už roku 1861, zatímco Rodbertus a hejno jeho ctitelů, kteří vyrůstají jako houby v teplém letním deštíku státního socialismu, na to, jak se zdá, úplně zapomněli.

„Avšak," pokračuje Marx, „Smith neodlišoval nadhodnotu jako takovou jakožto vlastní kategorii od zvláštních forem, kterých nabývá v zisku a pozemkové rentě. Odtud u něho, jako ještě víc u Ricarda, mnoho omylů a nedostatků při zkoumání."[13] — Tato věta se hodí doslova na Rodbertuse. Jeho „renta" je prostě součet pozemkové renty + zisku; o pozemkové rentě si vytváří úplně falešnou teorii; zisk přejímá bez jakéhokoli přezkoumání tak, jak jej nachází u svých předchůdců. — Marxova nadhodnota je naproti tomu *obecná forma* té sumy hodnoty, kterou si přivlastňují bez ekvivalentu vlastníci výrobních prostředků a která se podle zcela zvláštních, teprve Marxem objevených zákonů štěpí na zvláštní *přeměněné* formy — zisk a pozemkovou rentu. Tyto zákony jsou vyloženy v knize III, kde se teprve ukáže, kolika mezičlánků je zapotřebí, aby se od pochopení nadhodnoty vůbec dospělo k pochopení její přeměny v zisk a pozemkovou rentu, tedy k pochopení zákona rozdělování nadhodnoty uvnitř třídy kapitalistů.

Ricardo jde už značně dál než A. Smith. Zakládá své pojetí nadhodnoty na nové teorii hodnoty, která se sice v zárodku u A. Smithe už vyskytuje, na kterou ale při aplikaci téměř vždycky zapomíná; je to teorie, která se stala východiskem celé další ekonomické vědy. Z určení hodnoty zboží množstvím práce realizovaným ve zbožích odvozuje rozdělování onoho množství hodnoty, které práce přidává surovinám, mezi dělníky a kapitalisty, její štěpení na mzdu a zisk (tj. zde nadhodnotu). Dokazuje, že hodnota zboží zůstává táž, ať se poměr obou těchto částí jakkoli mění, zákon, u něhož připouští jen jednotlivé výjimky. Formuluje dokonce některé hlavní zákony o vzájemném vztahu mezi mzdou a nadhodnotou (pojatou ve formě zisku), i když v příliš obecném pojetí (Marx, „Kapitál" I, 15. kap., A[14]), a dokazuje, že pozemková renta je přebytek nad ziskem, který za určitých okolností odpadá. — V žádném z těchto bodů nedošel Rodbertus dál než Ricardo. Vnitřní rozpory Ricardovy teorie, které vedly k úpadku jeho školy,

zůstaly Rodbertusovi buď úplně neznámé, nebo ho jen svedly k utopickým požadavkům („Zur Erkenntniss etc.", s. 130) místo k ekonomickým řešením.

Ricardovo učení o hodnotě a nadhodnotě nepotřebovalo však čekat na Rodbertusovo „Zur Erkenntniss etc.", aby bylo využito socialisticky. Na s. 609 prvního dílu „Kapitálu" (2. vyd.)[15] je citováno: „The possessors of surplus produce or capital" [„Držitelé nadproduktu čili kapitálu"] ze spisu „The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell", Londýn 1821. V tomto spisu, na jehož význam by byl musel upozornit už výraz: surplus produce or capital — jde o brožuru o 40 stranách, která by byla, nebýt Marxe, upadla v zapomenutí —, se říká:

„Ať už kapitalistovi náleží cokoli" {z hlediska kapitalisty}, „může si vždycky přivlastňovat jen dělníkovu nadpráci (surplus labour), neboť dělník musí žít." (S. 23.)

Ale *jak* dělník žije a jak velká může být proto nadpráce, kterou si kapitalista přivlastňuje, je velmi relativní.

„Nezmenšuje-li se hodnota kapitálu v takovém poměru, v jakém vzrůstá jeho masa, vyždímá kapitalista z dělníka produkt každé pracovní hodiny nad minimum, z něhož může dělník žít... kapitalista může konečně dělníkovi říci: nepotřebuješ jíst chleba, neboť člověk může být živ tuřínem a brambory; a tak daleko jsme už došli." (S. 23, 24.) „Může-li být dělník donucen, aby se živil brambory místo chlebem, pak je jistě nesporné, že se z jeho práce dá vytlouci víc; tj. jestliže byl nucen, když se živí chlebem, *ponechat si pondělní a úterní práci* na svou obživu a obživu své rodiny, pak v případě, že se bude živit brambory, bude potřebovat jen *polovinu pondělka* a druhá polovina pondělka a celý úterek *se uvolní* buď ve prospěch státu, nebo *kapitalisty*." (S. 26.) „Je nesporné (it is admitted), že úroky, které se platí kapitalistům, ať už ve formě renty, úroku z peněz nebo podnikatelského zisku, se platí z práce jiných." (S. 23.)

Zde je tedy celá ta Rodbertusova „renta", jenže místo „renta" se říká „úroky".

Marx k tomu poznamenává (rukopis „Zur Kritik", s. 852)[16]: „Tato málo známá brožura — vyšla v době, kdy na sebe začal upozorňovat ‚neuvěřitelný příštipkář' Mac-Culloch[17] — znamená značný pokrok oproti Ricardovi. Označuje přímo nadhodnotu

čili ‚zisk', jak to nazývá Ricardo (často také nadprodukt, surplus produce), nebo interest [úrok], jak to nazývá autor brožury, jako surplus labour, nadpráci, práci, kterou dělník vykonává zadarmo, kterou vykonává nad ono množství práce, jímž je nahrazována hodnota jeho pracovní síly, tedy produkován ekvivalent jeho mzdy. Stejně důležité, jako bylo převedení *hodnoty na práci*, bylo převedení nadhodnoty (surplus value), která se zračí v *nadproduktu* (surplus produce), na *nadpráci* (surplus labour). To bylo fakticky *řečeno už u A. Smithe a tvoří to hlavní moment v Ricardově výkladu.* Avšak u nich to není nikde vysloveno a fixováno v absolutní formě." Pak se dále na s. 859 rukopisu[18] říká: „Autor je ostatně v zajetí ekonomických kategorií, které nachází už hotové. Tak jako zaměňování nadhodnoty a zisku vede u Ricarda k nepříjemným rozporům, došlo k nim i u něho tím, že pokřtil nadhodnotu na úroky z kapitálu. Převyšuje sice Ricarda tím, že předně všechnu nadhodnotu převádí na nadpráci, a když nadhodnotu nazývá úroky z kapitálu, zdůrazňuje zároveň, že pod interest of capital [úrok z kapitálu] rozumí obecnou formu nadpráce na rozdíl od jejích zvláštních forem, renty, úroku z peněz a podnikatelského zisku. Ale název jedné z těchto zvláštních forem, interest [úrok], bere zase jako název obecné formy. A to stačí k tomu, aby znovu upadl do ekonomické hantýrky" (v rukopisu je výraz „slang").

Toto místo je jako ušité na našeho Rodbertuse. Také on je v zajetí ekonomických kategorií, které našel už hotové. Také on pokřtil nadhodnotu názvem jedné z jejích přeměněných dílčích forem, který je ještě navíc u něho naprosto neurčitý: renta. Výsledkem těchto dvou omylů je, že znovu upadá do ekonomické hantýrky, že kriticky nerozvíjí dál to, v čem dosáhl pokroku oproti Ricardovi, a místo toho se dává svést k tomu, že ze své nehotové teorie, která se ještě úplně nevyklubala ze skořápky, dělá základ utopie, s níž přichází jako vždycky příliš pozdě. Brožura vyšla roku 1821 a už plně anticipuje Rodbertusovu „rentu" z roku 1842.

Naše brožura je jen první předsunutou hlídkou celé literatury, která ve dvacátých letech obrací Ricardovu teorii hodnoty a nadhodnoty v zájmu proletariátu proti kapitalistické výrobě a potírá

buržoazii jejími vlastními zbraněmi. Celý Owenův komunismus, pokud se pouští do ekonomické polemiky, se opírá o Ricarda. Vedle něho ale ještě celá řada autorů, z nichž Marx uvádí jen některé už v roce 1847 proti Proudhonovi („Misère de la Philosophie", s. 49)[19]: Edmondse, Thompsona, Hodgskina atd. atd., „a ještě čtyři stránky a tak dále". Z tohoto velkého počtu spisů vybírám namátkou jen jeden: „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness", by William Thompson; a new edition, Londýn 1850. Tento spis, napsaný roku 1822, vyšel poprvé roku 1824. Také v něm je bohatství, které si přivlastňují neprodukující třídy, označováno všude jako srážka z produktu dělníka, a to v dosti silných výrazech.

„Ustavičná snaha toho, co nazýváme společností, spočívala v tom, podvodem nebo přemlouváním, zastrašováním nebo donucováním přimět produktivního dělníka, aby vykonával práci za co nejmenší část produktu své vlastní práce." (S. 28.) „Proč nemá dělník dostávat celý absolutní produkt své práce?" (S. 32.) „Tato náhrada, kterou kapitalisté na produktivním dělníkovi vynucují pod názvem pozemková renta nebo zisk, je požadována za užívání půdy nebo jiných předmětů... Protože všechny fyzické látky, na nichž nebo s jejichž pomocí může nemajetný produktivní dělník, který nemá nic než svou schopnost vyrábět, uplatňovat tuto svou produktivní schopnost, jsou majetkem jiných, jejichž zájmy jsou protichůdné jeho zájmům a jejichž svolení je nezbytným předpokladem jeho činnosti — nezávisí to a nemusí záviset na milosti těchto kapitalistů, jakou *část plodů jeho vlastní práce* mu chtějí ponechat jako náhradu za tuto práci" (s. 125), „...v poměru k velikosti *zadrženého produktu*, ať už se ... tyto srážky nazývají daně, zisk nebo krádež" (s. 126) atd.

Přiznám se, že tyto řádky nepíšu bez jistého pocitu studu. To, že protikapitalistická anglická literatura dvacátých a třicátých let je v Německu tak naprosto neznámá, přestože Marx na ni přímo poukázal už v „Misère de la Philosophie" a leccos z toho — brožuru z roku 1821, Ravenstona, Hodgskina atd. — několikrát citoval v prvním dílu „Kapitálu", to by ještě nebylo tak zlé. Ale to, že nejen literatus vulgaris*, který se zoufale věší na šosy Rodbertusovi a „opravdu se ničemu nenaučil", nýbrž i úředně ustanovený profesor**, který „se vychloubá učeností", natolik

* vulgární literát (Rudolph Meyer).
** Adolph Wagner.

zapomněl svou klasickou politickou ekonomii, takže Marxovi docela vážně vytýká, že odcizil Rodbertusovi věci, které si může každý přečíst už u A. Smithe a Ricarda — to dokazuje, jak hluboko upadla dnes oficiální politická ekonomie.

Co ale potom řekl Marx nového o nadhodnotě? Jak to, že Marxova teorie nadhodnoty udeřila jako blesk z čistého nebe, a to ve všech civilizovaných zemích, zatímco teorie všech jeho socialistických předchůdců, Rodbertuse nevyjímaje, bez užitku zanikly?

To nám mohou ukázat na jednom příkladu dějiny chemie.

Ještě koncem minulého století panovala, jak známo, flogistonová teorie, podle níž podstatou každého hoření je, že se od hořící látky odděluje jiná, hypotetická látka, absolutní hořlavina, která dostala název flogiston. Tato teorie stačila k vysvětlení většiny tehdy známých chemických jevů, i když v některých případech ne zcela nenásilně. A tu roku 1774 popsal Priestley druh vzduchu,

„který shledal tak čistým čili tak prostým flogistonu, že obyčejný vzduch se ve srovnání s ním jevil už zkažený".

Nazval jej deflogistonovaným vzduchem. Brzy nato popsal Scheele ve Švédsku týž druh vzduchu a prokázal jeho přítomnost v atmosféře. Zjistil také, že jakmile se v něm nebo v obyčejném vzduchu spaluje nějaké těleso, zmizí, a nazval jej proto ohnivým vzduchem [Feuerluft].

„Z těchto výsledků vyvodil pak závěr, že sloučenina, která vzniká spojením flogistonu s jednou ze součástí vzduchu" {tedy při hoření}, „není nic jiného než oheň čili teplo, které uniká sklem."[2])

Priestley i Scheele popsali kyslík, nevěděli však, co objevili. „Zůstali v zajetí" flogistonových „kategorií, které převzali už hotové". Prvek, který měl zvrátit celé flogistonové nazírání a zrevolucionovat chemii, byl v jejich rukou odsouzen k neplodnosti. Ale Priestley hned nato sdělil svůj objev v Paříži Lavoisierovi, a Lavoisier na základě tohoto nového faktu prozkoumal celou

[2]) Roscoe-Schorlemmer, „Ausführliches Lehrbuch der Chemie", Brunšvik 1877, I, s. 13, 18.

flogistonovou chemii a pak teprve objevil, že nový druh vzduchu je nový chemický prvek, že při hoření z hořící látky *neuniká* tajemný flogiston, nýbrž že se tento nový prvek s látkou *spojuje*, a tak celou chemii, která ve své flogistonové formě stála na hlavě, postavil teprve na nohy. A třebaže Lavoisier nepopsal kyslík současně s oněmi dvěma a nezávisle na nich, jak později tvrdil, zůstává přesto vlastním *objevitelem* kyslíku na rozdíl od oněch dvou, kteří jej pouze *popsali*, aniž tušili, *co* popsali.

Marx je tedy vůči svým předchůdcům v teorii nadhodnoty tím, čím byl Lavoisier vůči Priestleymu a Scheelovi. *Existence* té části hodnoty produktu, kterou nyní nazýváme nadhodnotou, byla zjištěna dávno před Marxem; bylo rovněž s větší nebo menší jasností vysloveno, v čem záleží, totiž v produktu práce, za kterou ten, kdo si jej přivlastnil, nezaplatil žádný ekvivalent. Dál se však nedošlo. Jedni — klasičtí buržoazní ekonomové — zkoumali nanejvýš poměr, v jakém je produkt práce rozdělován mezi dělníka a majitele výrobních prostředků. Druzí — socialisté — pokládali toto rozdělování za nespravedlivé a snažili se odstranit tuto nespravedlnost utopickými prostředky. Jak ti, tak oni zůstávali v zajetí ekonomických kategorií, které už existovaly.

Tu vystoupil Marx. A to v přímém protikladu ke všem svým předchůdcům. Tam, kde oni viděli *řešení*, viděl jen *problém*. Viděl, že tu není ani deflogistonový vzduch, ani ohnivý vzduch, nýbrž kyslík — že tu nejde ani o pouhé konstatování ekonomického faktu, ani o konflikt tohoto faktu s věčnou spravedlností a pravou morálkou, nýbrž o fakt, který byl předurčen způsobit převrat v celé ekonomii a který poskytl klíč k pochopení celé kapitalistické výroby — tomu, kdo ho dovedl použít. Na základě tohoto faktu přezkoumal všechny dosavadní kategorie, jako Lavoisier přezkoumal na základě kyslíku dosavadní kategorie flogistonové chemie. Aby věděl, co je nadhodnota, musel vědět, co je hodnota. Především bylo nutné podrobit kritice samu Ricardovu teorii hodnoty. Marx tedy zkoumal práci z hlediska její schopnosti vytvářet hodnotu a poprvé zjistil, *která* práce, proč a jak tvoří hodnotu a že hodnota není vůbec nic jiného než ztuhlá práce *tohoto* druhu — něco, co Rodbertus až do poslední chvíle nepochopil. Marx pak zkoumal

vztah zboží a peněz a prokázal, jak a proč musí zboží — v důsledku své imanentní vlastnosti být hodnotou — a směna zboží plodit protiklad mezi zbožím a penězi; jeho teorie peněz, která je na tom založena, je první vyčerpávající a nyní mlčky všeobecně přijímaná teorie peněz. Prozkoumal přeměnu peněz v kapitál a dokázal, že se zakládá na koupi a prodeji pracovní síly. Tím, že na místo práce dosadil pracovní sílu, hodnototvornou vlastnost, vyřešil naráz jednu z obtíží, která vedla k úpadku Ricardovy školy: nemožnost uvést vzájemnou směnu kapitálu a práce v soulad s Ricardovým zákonem určování hodnoty prací. Tím, že konstatoval rozlišení kapitálu na konstantní a variabilní, dospěl teprve k tomu, že do všech podrobností vylíčil proces vytváření nadhodnoty, jak skutečně probíhá, a tím jej vysvětlil — to, co nedokázal žádný z jeho předchůdců; konstatoval tedy rozdíl uvnitř kapitálu samého, rozdíl, s nímž si Rodbertus, stejně jako buržoazní ekonomové, nevěděl vůbec rady, který však dává klíč k řešení nejspletitějších ekonomických problémů; nejpádnějším důkazem toho je zde opět kniha II a ještě víc, jak se ukáže, kniha III. Nadhodnotu samu zkoumal Marx dál, objevil její dvě formy: absolutní a relativní nadhodnotu, a prokázal rozdílnou, ale v obou případech rozhodující úlohu, kterou sehrála v historickém vývoji kapitalistické výroby. Na základě nadhodnoty rozvinul první racionální teorii mzdy, kterou máme, a poprvé nastínil v hlavních rysech dějiny kapitalistické akumulace a vyložil její historickou tendenci.

A Rodbertus? Když to všechno přečetl, vidí v tom — jako každý tendenční ekonom! — „útok na společnost“,[20] shledává, že už on sám mnohem stručněji a jasněji řekl, z čeho vzniká nadhodnota, a konečně shledává, že se to všechno sice hodí na „dnešní formu kapitálu“, tj. na kapitál, jak historicky existuje, ne však na „pojem kapitálu“, tj. na utopickou představu pana Rodbertuse o kapitálu. Úplně stejně jako starý Priestley, který až do konce svého života přísahal na flogiston a nechtěl nic slyšet o kyslíku. Jenže Priestley kyslík skutečně poprvé popsal, kdežto Rodbertus ve své nadhodnotě či spíše ve své „rentě“ jen znovu objevil všeobecně známou věc, a Marx byl na rozdíl od Lavoisiera povznesen nad to, aby tvrdil, že on je první, kdo objevil *fakt* existence nadhodnoty.

Všechno ostatní, co Rodbertus dokázal v oboru politické ekonomie, má tutéž úroveň. Jeho zpracování nadhodnoty v utopii kritizoval Marx bezděčně už v „Misère de la Philosophie"; co se o tom dalo ještě říci, řekl jsem v předmluvě k německému překladu tohoto spisu.[4] Jeho vysvětlování obchodních krizí nedostatečnou spotřebou dělnické třídy je už v Sismondiho „Nouveaux Principes de l'Économie Politique", kn. IV, kap. IV.[3]) Jenže Sismondi měl přitom stále na mysli světový trh, zatímco Rodbertusův horizont nesahá za hranice Pruska. Jeho spekulace o tom, zda mzda pochází z kapitálu nebo důchodu, patří do scholastiky a definitivně se s nimi vypořádává třetí oddíl této druhé knihy „Kapitálu". Rodbertusova teorie renty zůstala jeho výhradním majetkem a může klidně odpočívat, dokud nevyjde Marxův rukopis, kde je kritizována.[21] Konečně jeho návrhy na osvobození staropruského pozemkového majetku od tlaku kapitálu jsou opět naprosto utopické; vyhýbají se totiž jediné praktické otázce, o kterou přitom jde — otázce: Jak může staropruský junker, který má dejme tomu rok co rok příjem 20 000 marek a vydává dejme tomu 30 000 marek, přesto nedělat dluhy?

Ricardova škola ztroskotala kolem roku 1830 na nadhodnotě. To, co nedovedla vyřešit, bylo tím neřešitelnější pro její nástupkyni, vulgární ekonomii. Dva body, které vedly k jejímu zániku, byly:

Za prvé. Práce je mírou hodnoty. Ale při směně s kapitálem má živá práce menší hodnotu než zpředmětněná práce, za kterou je směňována. Mzda, hodnota určitého množství živé práce, je vždycky menší než hodnota produktu, který je vytvářen právě tímto množstvím živé práce čili ve kterém se toto množství práce zračí. Při tomto postupu je otázka opravdu neřešitelná. U Marxe byla správně formulována a tím zodpovězena. To, co má hodnotu,

[3]) „Tak se v důsledku koncentrace bohatství v rukou malého počtu vlastníků vnitřní trh stále víc zužuje a průmysl je stále víc nucen hledat oblasti odbytu na cizích trzích, kde ho očekávají ještě větší převraty" (totiž krize z roku 1817, která je ihned nato vylíčena). „Nouv. Princ.", vyd. 1819, sv. I, s. 336.

není práce. Jako hodnototvorná činnost nemůže mít zvláštní hodnotu, tak jako tíže nemůže mít zvláštní hmotnost, teplo zvláštní teplotu, elektřina zvláštní intenzitu proudu. To, co se kupuje a prodává jako zboží, není práce, ale pracovní *síla*. Jakmile se stává zbožím, řídí se její hodnota prací, která je v ní jakožto společenském produktu ztělesněna, rovná se práci společensky nutné k její produkci a reprodukci. Koupě a prodej pracovní síly na základě této její hodnoty není tedy vůbec v rozporu s ekonomickým zákonem hodnoty.

Za druhé. Podle Ricardova zákona hodnoty produkují dva kapitály, které používají stejné množství stejně placené živé práce, za předpokladu, že všechny ostatní okolnosti jsou stejné, za stejnou dobu produkty stejné hodnoty a rovněž nadhodnotu nebo zisk stejné velikosti. Jestliže používají nestejné množství živé práce, nemohou produkovat nadhodnotu nebo, jak říkají ricardovci, zisk stejné velikosti. Je tomu však naopak. Fakticky produkují stejné kapitály, ať používají mnoho nebo málo živé práce, za stejnou dobu průměrně stejné zisky. Zde tedy máme před sebou rozpor se zákonem hodnoty, který zjistil už Ricardo a který jeho škola rovněž nebyla schopna vyřešit. Také Rodbertus nemohl tento rozpor nevidět; místo aby ho vyřešil, dělá z něho jeden z výchozích bodů své utopie. („Zur Erk.", s. 131.) Tento rozpor vyřešil Marx už v rukopisu „Zur Kritik"[22]; podle plánu „Kapitálu" bude toto řešení vyloženo v knize III[23]. Než bude uveřejněno, uplynou ještě celé měsíce. Ekonomové, kteří by v Rodbertusovi rádi objevili Marxův tajný zdroj a předchůdce, který nad Marxe vyniká, tu mají příležitost předvést, co může dokázat Rodbertusova ekonomie. Jestliže prokážou, jak se stejná průměrná míra zisku může a musí tvořit nejen bez porušení zákona hodnoty, ale naopak na jeho základě, pak si spolu pohovoříme dál. Ať si však laskavě pospíší. Skvělé rozbory této knihy II a jejich naprosto nové výsledky v oblastech dosud téměř neprozkoumaných jsou jen úvodními tezemi k obsahu knihy III, v níž jsou vyloženy konečné výsledky Marxova vylíčení procesu společenské reprodukce na kapitalistickém základě. Až tato kniha III vyjde, bude se o jakémsi ekonomu Rodbertusovi mluvit mnohem méně.

Druhá a třetí kniha „Kapitálu“ měly být, jak mi Marx často říkal, věnovány jeho ženě.

V Londýně, v den Marxových narozenin, 5. května 1885.

Bedřich Engels

[PŘEDMLUVA K DRUHÉMU VYDÁNÍ]

Toto druhé vydání je v podstatě doslovný přetisk prvního vydání. Jsou tu opraveny tiskové chyby, bylo odstraněno několik stylistických nedopatření a škrtnuto několik krátkých odstavců, v nichž se věci jen opakovaly.

Třetí kniha, která působila zcela nečekané obtíže, je nyní také téměř hotová v rukopisu. Jestliže mi to zdraví dovolí, může se s jejím tiskem začít ještě letos na podzim.

V Londýně 15. července 1893.

B. Engels

Pro snazší orientaci zde uvádíme stručný přehled míst převzatých z jednotlivých rukopisů II—VIII.

První oddíl

S. 35—36 z rukopisu II. — S. 36—47 z rukopisu VII. — S. 47—51 z rukopisu VI. — S. 51—132 z rukopisu V. — S. 132—136, poznámka nalezená mezi výpisky z knih. — S. 137 až do konce z rukopisu IV; avšak vloženo: s. 145—146, místo z rukopisu VIII; s. 150 a 157, poznámky z rukopisu II.

Druhý oddíl

Začátek, s. 169—179, je konec rukopisu IV. — Odtud až do konce oddílu, s. 376, všechno z rukopisu II.

Třetí oddíl

Kap. 18: (s. 377—385) z rukopisu II.
Kap. 19: *I* a *II* (s. 386—417) z rukopisu VIII. — *III* (s. 417—419) z rukopisu II.
Kap. 20: *I* (s. 420—423) z rukopisu II, jen poslední odstavec z rukopisu VIII.
II (s. 423—426) v podstatě z rukopisu II.
III, IV, V (s. 427—451) z rukopisu VIII.
VI, VII, VIII, IX (s. 452—468) z rukopisu II.
X, XI, XII (s. 468—513) z rukopisu VIII.
XIII (s. 513—522) z rukopisu II.
Kap. 21: (s. 523—559) celá z rukopisu VIII.

DRUHÁ KNIHA

PROCES OBĚHU KAPITÁLU

METAMORFÓZY KAPITÁLU A JEJICH KOLOBĚH

PRVNÍ KAPITOLA

KOLOBĚH PENĚŽNÍHO KAPITÁLU

Proces koloběhu kapitálu[1]) probíhá ve třech stadiích, která, jak bylo vyloženo v prvním dílu, tvoří tuto řadu:

První stadium: Kapitalista se objevuje na trhu zboží a trhu práce jako kupující; jeho peníze se přeměňují ve zboží čili procházejí aktem oběhu $P - Z$.

Druhé stadium: Produktivní spotřeba zboží koupených kapitalistou. Ten působí jako kapitalistický výrobce zboží; jeho kapitál prochází výrobním procesem. Výsledek je: zboží o větší hodnotě, než je hodnota prvků jeho výroby.

Třetí stadium: Kapitalista se vrací na trh jako prodávající; jeho zboží se přeměňuje v peníze, čili prochází aktem oběhu $Z - P$.

Formule pro koloběh peněžního kapitálu je tedy: $P - Z \ldots Pr^* \ldots Z' - P'$, kde tečky znamenají, že proces oběhu je přerušen, a Z' a P' označují Z a P zvětšené o nadhodnotu.

První a třetí stadium bylo v první knize probráno jen natolik, nakolik to bylo nutné pro porozumění druhému stadiu — procesu produkce kapitálu. Proto se tam nepřihlíželo k různým formám, do kterých se kapitál ve svých různých stadiích odívá a které při opakování koloběhu jednou na sebe bere, podruhé zase odkládá. Tyto formy jsou teď nejbližším předmětem našeho zkoumání.

[1]) Z rukopisu II.

* Značka *Pr* je zde v textu použita pro produktivní kapitál a také pro období jeho funkce, tj. výrobní proces, resp. proces produkce.

Mají-li se formy postihnout v čisté podobě, musí se především abstrahovat od všech momentů, které nemají nic společného se střídáním forem a s vytvářením forem jako takovými. Proto se tu předpokládá, nejen že se zboží prodávají za svou hodnotu, ale také, že se to děje za nezměněných okolností. Nepřihlíží se tedy také ke změnám hodnoty, které mohou nastat během procesu koloběhu.

I. První stadium. $P - Z$[2])

$P - Z$ představuje přeměnu jisté sumy peněz v jistou sumu zboží: pro toho, kdo kupuje, přeměnu jeho peněz ve zboží, pro ty, kdo prodávají, přeměnu jejich zboží v peníze. To, co z tohoto aktu všeobecného oběhu zboží dělá zároveň funkčně určený úsek v samostatném koloběhu individuálního kapitálu, není především forma tohoto aktu, nýbrž jeho látkový obsah, specifický spotřební charakter těch zboží, která si vyměňují místo s penězi. Jsou to jednak výrobní prostředky, jednak pracovní síla, věcné a osobní faktory výroby zboží, jejichž zvláštní povaha musí ovšem odpovídat tomu, jaký druh výrobků má být zhotoven. Označíme-li pracovní sílu PS, výrobní prostředky VP, pak suma zboží, která má být zakoupena, je $Z = PS + VP$, čili stručněji, $Z \left< \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$. $P - Z$, zkoumáno z hlediska svého obsahu, se tedy jeví jako $P - Z \left< \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$; tj. $P - Z$ se rozpadá na $P - PS$ a $P - VP$; peněžní suma P se štěpí na dvě části, z nichž jedna kupuje pracovní sílu, druhá výrobní prostředky. Tyto dvě řady koupí se odehrávají na naprosto různých trzích: jedna na vlastním trhu zboží, druhá na trhu práce.

Mimo toto kvalitativní štěpení sumy zboží, ve kterou je přeměňováno P, vyjadřuje však $P - Z \left< \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$ ještě nanejvýš charakteristický kvantitativní vztah.

[2]) Odtud rukopis VII, začatý 2. července 1878.

Víme, že hodnota, resp. cena pracovní síly, je majiteli pracovní síly, který ji nabízí ke koupi jako zboží, placena ve formě mzdy, tj. jako cena jisté sumy práce obsahující nadpráci; takže rovná-li se denní hodnota pracovní síly např. 3 markám, produktu pětihodinové práce, figuruje tato suma ve smlouvě mezi kupujícím a prodávajícím jako cena nebo mzda dejme tomu za desetihodinovou práci. Byla-li taková smlouva uzavřena např. s 50 dělníky, mají tito dělníci dodat kupujícímu během jednoho dne celkem 500 hodin práce, z nichž polovinu, 250 hodin práce = 25 desetihodinových pracovních dnů, tvoří pouze nadpráce. Množství i rozsah výrobních prostředků, které je třeba koupit, musí stačit k použití této masy práce.

$P - Z < \frac{PS}{VP}$ vyjadřuje tedy nejen kvalitativní vztah, nejen to, že určitá suma peněz, např. 422 liber št., je přeměňována ve vzájemně si odpovídající výrobní prostředky a pracovní sílu; vyjadřuje také kvantitativní vztah mezi částí peněz vynaloženou na pracovní sílu *PS* a částí peněz vynaloženou na výrobní prostředky *VP*, vztah určený předem sumou přebývající nadpráce, kterou má vynaložit určitý počet dělníků.

Jestliže tedy např. v přádelně dělá týdenní mzda 50 dělníků 50 liber št., musí se na výrobní prostředky vynaložit 372 liber št., za předpokladu, že je to hodnota výrobních prostředků přeměňovaných v přízi týdenní prací 3000 hodin, z nichž je 1500 hodin nadpráce.

Nakolik v různých průmyslových odvětvích použití dodatečné práce podmiňuje dodatečné vynaložení hodnoty ve formě výrobních prostředků, je tu naprosto lhostejné. Jde jen o to, že část peněz vynakládaná na výrobní prostředky — výrobní prostředky kupované v aktu *P — VP* — musí za všech okolností stačit, musí být tedy předem podle toho vypočítány, v příslušném poměru opatřeny. Čili masa výrobních prostředků musí stačit k pohlcení masy práce, aby mohla být s její pomocí přeměněna v produkt. Kdyby nebylo k dispozici dostatek výrobních prostředků, byla by přebývající práce, kterou má kupující k dispozici, nepoužitelná; jeho právo disponovat touto prací by nevedlo k ničemu. Kdyby

bylo k dispozici víc výrobních prostředků než práce, nebyly by nasyceny prací, nepřeměnily by se v produkt.

Jakmile se uskuteční $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$, disponuje kupující nejen výrobními prostředky a pracovní silou nezbytnými k výrobě nějakého užitečného předmětu. Disponuje větším množstvím pracovní síly uvedené do pohybu čili větším množstvím práce, než je nutné k nahrazení hodnoty pracovní síly, a zároveň disponuje výrobními prostředky potřebnými k realizaci čili zpředmětnění této sumy práce: disponuje tedy faktory výroby předmětů o větší hodnotě, než je hodnota prvků jejich výroby, čili faktory výroby takové masy zboží, která obsahuje nadhodnotu. Hodnota, kterou zálohoval v peněžní formě, je tedy teď v naturální formě, v níž může být realizována jako hodnota plodící nadhodnotu (v podobě zboží). Jinak řečeno: je ve stavu čili ve formě *produktivního kapitálu*, který má schopnost fungovat jako kapitál vytvářející hodnotu a nadhodnotu. Kapitál v této formě označíme *Pr*.

Hodnota *Pr* je však = hodnotě $PS + VP = P$, přeměněnému v *PS* a *VP*. *P* je táž kapitálová hodnota jako *Pr*, jen v odlišném způsobu existence, totiž kapitálová hodnota v peněžním stavu čili v peněžní formě — *peněžní kapitál*.

$P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$, čili ve své všeobecné formě $P - Z$, suma všech koupí zboží, tento akt všeobecného oběhu zboží je tedy zároveň, jakožto stadium v samostatném procesu koloběhu kapitálu, přeměnou kapitálové hodnoty z její peněžní formy v její produktivní formu, čili stručněji, přeměnou *peněžního kapitálu* v *produktivní kapitál*. V této figuře koloběhu, kterou tu zkoumáme nejprve, se tedy peníze jeví jako první nositel kapitálové hodnoty, tedy peněžní kapitál jako forma, v níž je kapitál zálohován.

Jakožto peněžní kapitál je kapitál ve stavu, v němž může plnit funkce peněz, např. v daném případě funkce všeobecného kupního prostředku a všeobecného platebního prostředku. (Funkci platebního prostředku jen potud, pokud se pracovní síla sice nejprve koupí, ale zaplatí se, až když už působila. Pokud se výrobní prostředky nevyskytují hotové na trhu a musí se teprve objednávat, působí

peníze v aktu $P — VP$ rovněž jako platební prostředek.) Tato schopnost nevyplývá z toho, že peněžní kapitál je kapitálem, ale z toho, že je penězi.

Z druhé strany může kapitálová hodnota v peněžním stavu plnit také jen funkce peněz a žádné jiné. To, co z těchto funkcí dělá funkce kapitálu, je jejich určitá úloha v pohybu kapitálu, tedy také spojitost stadia, v němž se objevují, s ostatními stadii jeho koloběhu. Např. v případě, kterým se zabýváme nejprve, se peníze přeměňují ve zboží, jejichž spojení tvoří naturální formu produktivního kapitálu, která tedy už latentně, potenciálně v sobě skrývá výsledek kapitalistického výrobního procesu.

Část peněz, která v $P — Z \begin{cases} PS \\ VP \end{cases}$ plní funkci peněžního kapitálu, přechází už tím, že vykoná tento oběh, do funkce, v níž mizí jejich kapitálový charakter a zůstává jejich peněžní charakter. Oběh peněžního kapitálu P se rozpadá na $P — VP$ a $P — PS$, koupi výrobních prostředků a koupi pracovní síly. Podívejme se na onen druhý akt jako takový. $P — PS$ je koupě pracovní síly ze strany kapitalisty; je to prodej pracovní síly — můžeme zde říci práce, protože forma mzdy se předpokládá — ze strany dělníka, majitele pracovní síly. To, co je pro kupujícího $P — Z$ $(= P — PS)$, je zde, jako při každé koupi, pro prodávajícího (dělníka) $PS — P$ $(= Z — P)$, prodej jeho pracovní síly. To je první stadium oběhu čili první metamorfóza zboží (kniha I, kap. III, 2a); ze strany toho, kdo prodává práci, je to přeměna jeho zboží v peněžní formu tohoto zboží. Takto získané peníze vydává dělník postupně za jistou sumu zboží, která uspokojují jeho potřeby, za spotřební předměty. Celkový oběh jeho zboží se tedy jeví jako $PS — P — Z$, tj. za prvé $PS — P$ $(= Z — P)$ a za druhé $P — Z$, tedy jako všeobecná forma prostého oběhu zboží $Z — P — Z$, kde peníze figurují jako pouhý pomíjivý prostředek oběhu, jako pouhý zprostředkovatel směny zboží za zboží.

$P — PS$ je charakteristický moment přeměny peněžního kapitálu v produktivní kapitál, protože je to podstatná podmínka pro to, aby se hodnota zálohovaná v peněžní formě skutečně přeměnila v kapitál, v hodnotu produkující nadhodnotu. $P — VP$ je nutné

jen k tomu, aby se realizovala masa práce koupené aktem *P — PS*. Z tohoto hlediska bylo proto *P — PS* probráno v knize I, oddíl II: Přeměna peněz v kapitál. Zde musíme tuto věc prozkoumat ještě z jiného hlediska, se zvláštním zřetelem k peněžnímu kapitálu jako jevové formě kapitálu.

Akt *P — PS* je všeobecně pokládán za charakteristický pro kapitalistický výrobní způsob. Ale vůbec ne z důvodu, který jsme uvedli, že totiž koupě pracovní síly je kupní smlouva, v níž se vymiňuje dodání většího množství práce, než je nutné k nahrazení ceny pracovní síly, mzdy; v níž se tedy vymiňuje dodání nadpráce, základní podmínka kapitalizace zálohované hodnoty, nebo, což je totéž, produkce nadhodnoty. Pokládá se za charakteristický spíš pro svou formu, protože ve formě mzdy se kupuje práce *za peníze*, a to se považuje za znak peněžního hospodářství.

A za charakteristickou se tu opět nepokládá iracionálnost formy. Tato iracionálnost se naopak přehlíží. Iracionálnost záleží v tom, že práce jako prvek tvořící hodnotu nemůže mít sama žádnou hodnotu, tedy také určité kvantum práce nemůže mít hodnotu, která se vyjadřuje v její ceně, v její ekvivalentnosti s určitým kvantem peněz. Víme však, že mzda je pouze zamaskovaná forma, forma, v níž se např. denní cena pracovní síly jeví jako cena práce, kterou tato pracovní síla uvádí do pohybu během jednoho dne, takže třeba hodnota vytvořená touto pracovní silou za 6 hodin práce se vyjadřuje jako hodnota jejího fungování po dvanáct hodin čili dvanáctihodinové práce.

P — PS se považuje za charakteristický rys, za znak tzv. peněžního hospodářství, protože práce se tu jeví jako zboží svého majitele, a peníze se proto jeví jako kupec — tedy v důsledku peněžního vztahu (tj. koupě a prodeje lidské činnosti). Peníze však vystupují už velmi brzy jako kupec takzvaných služeb, aniž by se *P* přeměňovalo v peněžní kapitál nebo aniž by nastal převrat ve všeobecném charakteru hospodářství.

Penězům je naprosto lhostejné, v který druh zboží se přeměňují. Jsou formou všeobecného ekvivalentu všech zboží, která už ve svých cenách ukazují, že představují ideálně určitou sumu peněz, že čekají na svou přeměnu v peníze a že jen tím, že si vyměňují

místo s penězi, dostávají formu, v níž mohou být přeměněna v užitné hodnoty pro své majitele. Jakmile se tedy na trhu vyskytuje pracovní síla jako zboží svého majitele, zboží, jehož prodej probíhá ve formě placení za práci, v podobě mzdy, není jeho koupě a prodej o nic pozoruhodnější než koupě a prodej kteréhokoli jiného zboží. Charakteristickým rysem není to, že se dá koupit zboží pracovní síla, nýbrž to, že jako zboží tu vystupuje pracovní síla.

Aktem $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$, přeměnou peněžního kapitálu v produktivní kapitál, dosahuje kapitalista spojení předmětných a osobních faktorů výroby, pokud jsou tyto faktory zbožím. Jestliže se peníze přeměňují poprvé v produktivní kapitál čili jestliže poprvé fungují pro svého majitele jako peněžní kapitál, musí kapitalista koupit výrobní prostředky, tovární budovy, stroje atd., dříve než koupí pracovní sílu; neboť jakmile se pracovní síla dostane pod jeho nadvládu, musí tu být výrobní prostředky, aby je mohl používat jako pracovní sílu.

Tak to vypadá z hlediska kapitalisty.

Z hlediska dělníka: Produktivní uplatnění jeho pracovní síly je možné teprve od okamžiku, kdy je pracovní síla v důsledku svého prodeje uvedena do spojení s výrobními prostředky. Před prodejem existuje tedy odloučeně od výrobních prostředků, od předmětných podmínek svého uplatnění. V tomto stavu odloučení nemůže být přímo použita ani k výrobě užitných hodnot pro svého majitele, ani k výrobě zboží, z jehož prodeje by mohl žít. Jakmile je však svým prodejem uvedena do spojení s výrobními prostředky, tvoří součást produktivního kapitálu toho, kdo ji koupil, stejně jako výrobní prostředky.

Ačkoli tedy v aktu $P - PS$ mají majitel peněz a majitel pracovní síly k sobě navzájem vztah jen jako kupující a prodávající, vystupují vůči sobě jako majitel peněz a majitel zboží, je tedy mezi nimi po této stránce pouhý peněžní vztah — vystupuje přesto kupující od začátku zároveň jako majitel výrobních prostředků, které tvoří předmětné podmínky produktivního vynaložení pracovní síly jejím majitelem. Jinak řečeno, tyto výrobní prostředky vystupují vůči majiteli pracovní síly jako cizí vlastnictví. Z druhé strany ten,

kdo prodává práci, stojí proti tomu, kdo ji kupuje, jako cizí pracovní síla, která musí přejít pod jeho nadvládu, musí být přivtělena k jeho kapitálu, má-li se kapitál skutečně uplatnit jako produktivní kapitál. Třídní vztah mezi kapitalistou a námezdním dělníkem tedy už existuje, už se předpokládá ve chvíli, kdy oba vystupují proti sobě v aktu $P — PS$ ($PS — P$ ze strany dělníka). Je to koupě a prodej, peněžní vztah, ale koupě a prodej, při nichž se předpokládá kupující jako kapitalista a prodávající jako námezdní dělník, a tento vztah je dán tím, že podmínky realizace pracovní síly — životní prostředky a výrobní prostředky — jsou od majitele pracovní síly odloučeny jako cizí vlastnictví.

Jak toto odloučení vzniká, tím se tu nebudeme zabývat. Existuje, jakmile je proveden akt $P — PS$. Co nás tu zajímá, je: jestliže se $P — PS$ jeví jako funkce peněžního kapitálu čili jestliže se tu peníze jeví jako forma existence kapitálu, pak vůbec ne pouze proto, že tu peníze vystupují jako platební prostředek za lidskou činnost, která má užitečný efekt, za službu; tedy vůbec ne v důsledku funkce peněz jako platebního prostředku. Peníze mohou být v této formě vydávány jen proto, že pracovní síla je ve stavu odloučení od svých výrobních prostředků (včetně životních prostředků jako prostředků produkce pracovní síly samé); a proto, že toto odloučení lze odstranit jen tím, že pracovní síla je prodána majiteli výrobních prostředků, že tedy tomu, kdo pracovní sílu koupí, náleží i její fungování, jehož hranice se nikterak nekryjí s hranicemi masy práce nutné k reprodukci ceny pracovní síly. Kapitálový vztah se během výrobního procesu vyjevuje jen proto, že jako takový existuje v aktu oběhu, v odlišných základních ekonomických podmínkách, za nichž vůči sobě vystupují kupující a prodávající, v jejich třídním vztahu. Tento vztah není dán povahou peněz; naopak to, že tu tento vztah je, umožňuje přeměnu pouhé peněžní funkce v kapitálovou funkci.

V pojetí peněžního kapitálu (a zatím tu s ním máme co dělat jen v rámci určité funkce, v níž tu vůči nám vystupuje) se obvykle vyskytují nebo proplétají dva omyly. Za prvé: Funkce, které vykonává kapitálová hodnota jako peněžní kapitál a které může vykonávat právě proto, že je v peněžní formě, se mylně

odvozují z jejího kapitálového charakteru, zatímco vyplývají jen z peněžního stavu kapitálové hodnoty, z její jevové formy jakožto peněz. A za druhé naopak: Specifická náplň peněžní funkce, která z ní zároveň dělá kapitálovou funkci, se vyvozuje z povahy peněz (peníze se tudíž zaměňují s kapitálem), zatímco tato funkce předpokládá, jako zde při uskutečňování aktu $P - PS$, společenské podmínky, které naprosto nejsou dány pouhým oběhem zboží a příslušným oběhem peněz.

Také koupě a prodej otroků je co do své formy koupě a prodej zboží. Jestliže však otroctví neexistuje, nemohou peníze tuto funkci plnit. Jestliže otroctví existuje, mohou být peníze vynaloženy na nákup otroků. Naopak peníze v rukou kupujícího naprosto nestačí k tomu, aby se umožnilo otroctví.

To, že prodej vlastní pracovní síly (ve formě prodeje vlastní práce čili ve formě mzdy) se nevyskytuje jako izolovaný jev, nýbrž jako společensky určující předpoklad výroby zboží, že tedy peněžní kapitál vykonává funkci $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$, kterou tu zkoumáme, ve společenském měřítku — to předpokládá historické procesy, jimiž bylo rozloženo původní spojení výrobních prostředků s pracovní silou; procesy, v jejichž důsledku stojí proti sobě masa lidu, dělníci jako nevlastníci a nedělníci jako vlastníci těchto výrobních prostředků. Přitom není podstatné, zda toto spojení mělo před svým rozložením tu formu, že dělník sám jako výrobní prostředek náležel k ostatním výrobním prostředkům, anebo zda byl jejich vlastníkem.

Faktickým základem aktu $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$ je tedy rozdělování; nikoli rozdělování v obvyklém smyslu jako rozdělování spotřebních prostředků, nýbrž rozdělování prvků výroby samé, z nichž jsou předmětné faktory soustředěny na jedné straně a pracovní síla, od nich izolovaná, na druhé straně.

Výrobní prostředky, předmětná část produktivního kapitálu, musí tedy stát proti dělníkovi jako takové, jako kapitál, dříve než se akt $P - PS$ může stát všeobecně společenským aktem.

Viděli jsme už dříve,[24] že kapitalistická výroba, jakmile byla

zavedena, nejenže ve svém vývoji toto odloučení reprodukuje, nýbrž že je ve stále větším rozsahu rozšiřuje, až se stane všeobecně panujícím společenským stavem. Ta věc má však ještě jinou stránku. Předpokladem toho, aby se kapitál mohl tvořit a zmocnit se výroby, je jistý stupeň vývoje obchodu, tedy i vývoje oběhu zboží, a tím výroby zboží: neboť výrobky nemohou vstupovat do oběhu jako zboží, pokud se nevyrábějí na prodej, tedy jako zboží. Zbožní výroba se však objevuje jako normální, panující charakter výroby teprve na základě kapitalistické výroby.

Ruští pozemkoví vlastníci, kteří v důsledku takzvaného osvobození rolníků teď na své půdě hospodaří s námezdními dělníky místo s nevolnými robotníky, si stěžují na dvě věci: Předně na nedostatek peněžního kapitálu. Říkají např.: Dříve než prodáme úrodu, musíme v poměrně velkém rozsahu zaplatit námezdním dělníkům, a tu nám chybí první podmínka, hotové peníze. Má-li se výroba provozovat kapitalistickým způsobem, musí být neustále k dispozici kapitál ve formě peněz, právě na vyplácení mzdy. Ale s tím si pozemkoví vlastníci nemusí dělat starosti. Trpělivost přináší růže, a průmyslový kapitalista disponuje nejen svými vlastními penězi, ale také l'argent des autres [penězi jiných].

Charakterističtější je však druhá stížnost, totiž: I když máme peníze, nenacházíme pracovní síly, které by byly v dostatečném množství a kdykoli k dispozici a ke koupi, protože ruský zemědělský dělník není v důsledku společného vlastnictví půdy ve vesnické občině ještě úplně odloučen od svých výrobních prostředků, není to tedy ještě „svobodný námezdní dělník" v plném smyslu slova. Ale existence „svobodného námezdního dělníka" ve společenském měřítku je nezbytnou podmínkou toho, aby $P - Z$, přeměna peněz ve zboží, mohla znamenat přeměnu peněžního kapitálu v produktivní kapitál.

Je proto naprosto jasné, že formule koloběhu peněžního kapitálu $P - Z \ldots Pr \ldots Z' - P'$ je samozřejmou formou koloběhu kapitálu jen na základě už vyvinuté kapitalistické výroby, protože tato výroba předpokládá existenci třídy námezdních dělníků ve společenském měřítku. Kapitalistická výroba, jak jsme viděli, produkuje nejen zboží a nadhodnotu; reprodukuje, a to v neustále širším

měřítku, třídu námezdních dělníků a přeměňuje ohromnou většinu bezprostředních výrobců v námezdní dělníky. Protože prvním předpokladem, aby mohl probíhat akt $P - Z \ldots Pr \ldots Z' - P'$, je trvalá existence třídy námezdních dělníků, předpokládá tento akt už kapitál ve formě produktivního kapitálu, a tedy formu koloběhu produktivního kapitálu.

II. Druhé stadium. Funkce produktivního kapitálu

Koloběh kapitálu, který tu zkoumáme, začíná aktem oběhu $P - Z$, přeměnou peněz ve zboží, koupí. Oběh musí tedy být doplněn protichůdnou metamorfózou $Z - P$, přeměnou zboží v peníze, prodejem. Avšak bezprostředním výsledkem aktu $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$ je přerušení oběhu kapitálové hodnoty zálohované v peněžní formě. Na základě přeměny peněžního kapitálu v produktivní kapitál dostala kapitálová hodnota naturální formu, v níž nemůže dál obíhat, nýbrž musí vejít do spotřeby, totiž do produktivní spotřeby. Užití pracovní síly, práce, může být realizováno jen v pracovním procesu. Kapitalista nemůže dělníka znovu prodat jako zboží, protože dělník není jeho otrok a protože zakoupil pouze užívání jeho pracovní síly na určitou dobu a nic víc. Z druhé strany může pracovní sílu využít jen tím, že jejím prostřednictvím využívá výrobní prostředky jako tvůrce zboží. Výsledkem prvního stadia je tedy vstup do druhého stadia, do produktivního stadia kapitálu.

Pohyb se tedy jeví jako $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right. \ldots Pr$, kde tečky znamenají, že oběh kapitálu je přerušen, ale proces jeho koloběhu pokračuje, neboť kapitál vstupuje ze sféry oběhu zboží do sféry výroby. První stadium, přeměna peněžního kapitálu v produktivní kapitál, se tedy jeví jen jako předcházející a úvodní fáze druhého stadia, funkce produktivního kapitálu.

$P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$ předpokládá, že jednotlivec, který uskutečňuje

tento akt, nejen disponuje hodnotami v libovolné užitné formě, ale že má tyto hodnoty v peněžní formě, že je majitelem peněz. Tento akt však záleží právě v tom, že peníze vydá, a majitel může zůstat majitelem peněz jen do té doby, dokud se k němu peníze vracejí právě v důsledku toho, že je vydal. Peníze se však mohou k němu vracet jen v důsledku prodeje zboží. Tento akt tedy předpokládá, že je výrobcem zboží.

$P — PS$. Námezdní dělník žije jen z prodeje pracovní síly. Její zachování — jeho sebezáchova — vyžaduje každodenní spotřebu. Placení dělníka se tedy musí stále opakovat v poměrně krátkých termínech, aby on sám mohl opakovat nákupy nutné ke své sebezáchově — akt $PS — P — Z$ čili $Z — P — Z$. Kapitalista musí proto vůči němu stále vystupovat jako peněžní kapitalista a jeho kapitál jako peněžní kapitál. Ale z druhé strany, aby masa bezprostředních výrobců, námezdních dělníků, mohla uskutečňovat akt $PS — P — Z$, musí nezbytné životní prostředky vůči ní ustavičně vystupovat ve formě, v níž se dají koupit, tj. ve formě zboží. Tento stav vyžaduje tedy už vysoký stupeň oběhu produktů jako zboží, tedy také vysoký stupeň rozsahu výroby zboží. Jakmile se výroba s pomocí námezdní práce stane všeobecnou, musí být všeobecnou formou výroby výroba zboží. Výroba zboží, za předpokladu, že je všeobecná, podmiňuje zase stále vzrůstající dělbu společenské práce, tj. stále větší specializaci produktu, který určitý kapitalista vyrábí jako zboží, stále větší štěpení vzájemně se doplňujících výrobních procesů na osamostatněné procesy. Proto se v témž stupni, jak se vyvíjí $P — PS$, vyvíjí také $P — VP$; tj. v témž rozsahu se výroba výrobních prostředků odděluje od výroby zboží, jehož výrobními prostředky jsou, a tyto výrobní prostředky vystupují vůči každému výrobci zboží samy jako zboží, která tento výrobce nevyrábí, nýbrž je k účelům svého určitého výrobního procesu kupuje. Vycházejí z výrobních odvětví, která jsou úplně oddělena od jeho odvětví a samostatně provozována, a vcházejí do jeho výrobního odvětví jako zboží, musí se tedy kupovat. Věcné podmínky výroby zboží vystupují vůči němu ve stále větším rozsahu jako výrobky jiných výrobců zboží, jako zboží. V témž rozsahu musí kapitalista vystupovat jako peněžní kapitalista, čili

zvětšuje se měřítko, v němž musí jeho kapitál fungovat jako peněžní kapitál.

Z druhé strany: Tytéž okolnosti, které vytvářejí základní podmínku kapitalistické výroby — existence třídy námezdních dělníků — napomáhají přechodu veškeré výroby zboží v kapitalistickou výrobu zboží. Tou měrou, jak se tato kapitalistická výroba zboží vyvíjí, narušuje a rozkládá každou starší formu výroby, která, zaměřena převážně na bezprostřední vlastní spotřebu, přeměňuje ve zboží jen přebytek produktu. Dělá z prodeje produktu hlavní zájem, zprvu aniž se zdánlivě dotýká výrobního způsobu samého — to byl např. první účinek kapitalistického světového obchodu na takové národy, jako jsou Číňané, Indové, Arabové atd. Za druhé však tam, kde kapitalistická výroba zboží zapustila kořeny, ničí všechny formy výroby zboží, které jsou založeny buď na vlastní práci výrobců, anebo pouze na prodeji přebytečného produktu jako zboží. Nejprve činí z výroby zboží všeobecnou formu výroby a pak postupně přeměňuje všechnu výrobu zboží v kapitalistickou výrobu.[3])

Ať jsou společenské formy výroby jakékoli, zůstávají jejími faktory vždycky dělníci a výrobní prostředky. Ale ve stavu vzájemného odloučení jsou těmito faktory jen potenciálně. Má-li se vůbec vyrábět, musí se spojit. Zvláštní způsob, jakým se toto spojení uskutečňuje, odlišuje různé ekonomické epochy společenské struktury. V případě, který zkoumáme, je daným výchozím bodem odloučení svobodného dělníka od jeho výrobních prostředků, a viděli jsme, jak a za jakých podmínek jsou dělník a výrobní prostředky spojeni v rukou kapitalisty — totiž jako produktivní způsob existence jeho kapitálu. Skutečný proces, do něhož vcházejí takto spojení osobní a věcní tvůrci zboží, výrobní proces, se proto stává sám funkcí kapitálu — kapitalistickým výrobním procesem, jehož povaha byla podrobně vylíčena v první knize tohoto spisu. Každý podnik zabývající se výrobou zboží se stává zároveň podnikem k vykořisťování pracovní síly; ale teprve kapitalistická zbožní výroba se stává takovým způsobem vykořisťování, který tím, že

[3]) Až potud rukopis VII. Odtud rukopis VI.

organizuje pracovní proces a nesmírně rozvíjí techniku, vyvolává ve svém dalším historickém vývoji převrat v celé ekonomické struktuře společnosti a daleko překonává všechny dřívější epochy.

Protože výrobní prostředky a pracovní síla hrají během výrobního procesu různé úlohy při tvorbě hodnoty a tedy i při vytváření nadhodnoty, odlišují se, pokud jsou formami existence zálohované kapitálové hodnoty, jako konstantní a variabilní kapitál. Jako různé součásti produktivního kapitálu se dále odlišují tím, že výrobní prostředky, které jsou majetkem kapitalisty, zůstávají jeho kapitálem i mimo výrobní proces, zatímco pracovní síla se stává formou existence individuálního kapitálu pouze uvnitř výrobního procesu. Je-li pracovní síla zbožím jen v rukou toho, kdo ji prodává, námezdního dělníka, stává se naproti tomu kapitálem jen v rukou toho, kdo ji koupil, kapitalisty, jemuž připadá její dočasné užívání. Výrobní prostředky samy se stávají jen předmětnými podobami produktivního kapitálu čili produktivním kapitálem teprve od té chvíle, kdy se k nim mohla přivtělit pracovní síla jako osobní forma existence produktivního kapitálu. Tedy tak jako lidská pracovní síla není svou přirozenou povahou kapitálem, nejsou jím ani výrobní prostředky. Dostávají tento specifický společenský charakter jen za určitých podmínek, které se historicky vyvinuly, tak jako jen za takových podmínek je drahým kovům vtiskován charakter peněz nebo dokonce penězům charakter peněžního kapitálu.

Produktivní kapitál tím, že funguje, spotřebovává své vlastní součásti, aby je přeměnil v masu produktů o vyšší hodnotě. Protože pracovní síla působí jen jako jeden z jeho orgánů, je také přebytek hodnoty produktu nad hodnotou prvků, které jej tvoří, přebytek vytvořený nadprací pracovní síly, plodem kapitálu. Nadpráce pracovní síly je prací zdarma pro kapitál a tvoří proto pro kapitalistu nadhodnotu, tj. hodnotu, která ho nestojí žádný ekvivalent. Produkt je proto nejen zboží, nýbrž zboží oplodněné nadhodnotou. Jeho hodnota $= Pr + M$, rovná se hodnotě produktivního kapitálu Pr spotřebovaného k jeho zhotovení plus nadhodnotě M, kterou vytvořil. Dejme tomu, že tímto zbožím je 10 000 liber příze, na jejichž zhotovení byly spotřebovány výrobní prostředky v hod-

notě 372 liber št. a pracovní síla v hodnotě 50 liber št. Během procesu předení přenesli přadláci na přízi hodnotu výrobních prostředků, které spotřebovali svou prací, ve výši 372 liber št. a zároveň úměrně své vynaložené práci dodali novou hodnotu ve výši dejme tomu 128 liber št. Těchto 10 000 liber příze je tedy nositelem hodnoty 500 liber št.

III. Třetí stadium. $Z' - P'$

Zboží se stává *zbožním kapitálem* jako funkční forma existence už zhodnocené kapitálové hodnoty, bezprostředně vzešlá z výrobního procesu samého. Kdyby byla výroba zboží v celém svém společenském rozsahu provozována kapitalisticky, bylo by všechno zboží hned od začátku prvkem zbožního kapitálu, ať by tímto zbožím byla litina nebo bruselské krajky, kyselina sírová nebo doutníky. Problém, které druhy armády zboží jsou svými vlastnostmi určeny pro hodnost kapitálu a které pro službu řadového zboží, je jednou z těch příjemných útrap, jež si způsobila scholastická ekonomie sama.

Kapitál ve formě zboží musí plnit funkci zboží. Předměty, z nichž se skládá a které jsou hned od začátku vyráběny pro trh, musí být prodány, přeměněny v peníze, musí tedy vykonat pohyb $Z - P$.

Dejme tomu, že kapitalistovým zbožím je 10 000 liber bavlněné příze. Jestliže byly v procesu předení spotřebovány výrobní prostředky v hodnotě 372 liber št. a vytvořena nová hodnota 128 liber št., má příze hodnotu 500 liber št., kterou vyjadřuje ve své stejnojmenné ceně. Dejme tomu, že tato cena se realizuje prodejem $Z - P$. Co dělá z tohoto jednoduchého aktu každého oběhu zboží zároveň funkci kapitálu? Není to nějaká změna, k níž dochází v rámci tohoto aktu, ať už pokud jde o užitný charakter zboží, neboť zboží přechází ke kupujícímu jako užitný předmět, nebo pokud jde o jeho hodnotu, protože se nemění velikost hodnoty, nýbrž jen její forma. Hodnota existovala nejprve v přízi, nyní existuje v penězích. Tak vystupuje podstatný rozdíl mezi prvním

stadiem $P - Z^*$ a posledním stadiem $Z - P$. V prvním stadiu fungují zálohované peníze jako peněžní kapitál, protože se pomocí oběhu přeměňují ve zboží specifické užitné hodnoty. Ve druhém stadiu může zboží fungovat jako kapitál jen potud, pokud si přináší tento charakter už hotový z výrobního procesu, dříve než začíná jeho oběh. Během procesu předení vytvořili přadláci hodnotu příze ve výši 128 liber št. Z toho tvoří řekněme 50 liber št. pro kapitalistu pouze ekvivalent za jeho výdaje na pracovní sílu a 78 liber št. — při stupni vykořisťování pracovní síly 156 % — tvoří nadhodnotu. Hodnota 10 000 liber příze obsahuje tedy za prvé hodnotu spotřebovaného produktivního kapitálu *Pr*, z něhož konstantní část = 372 liber št., variabilní část = 50 liber št., jejich úhrn = 422 liber št. = 8440 liber příze. Hodnota produktivního kapitálu *Pr* se však = Z, hodnotě prvků, které jej tvoří a které ve stadiu $P - Z$ vystupovaly vůči kapitalistovi jako zboží v rukou těch, kdo je prodávají. — Za druhé obsahuje však hodnota příze nadhodnotu 78 liber št. = 1560 liber příze. Z jako vyjádření hodnoty 10 000 liber příze je tedy $= Z + \Delta Z$, Z plus přírůstek Z (= 78 liber št.), který nazveme z, protože existuje v téže zbožní formě jako teď původní hodnota Z. Hodnota 10 000 liber příze = 500 liber št., tedy $= Z + z = Z'$. To, co ze Z jakožto vyjádření hodnoty 10 000 liber příze dělá Z', není absolutní velikost jeho hodnoty (500 liber št.), neboť ta je jako u všech ostatních Z, jakožto vyjádření hodnoty nějaké jiné sumy zboží, určena velikostí práce, která je v něm zpředmětněna. Z se mění v Z' v důsledku relativní velikosti své hodnoty, velikosti své hodnoty ve srovnání s hodnotou kapitálu *Pr*, který byl spotřebován při jeho produkci. V Z' je obsažena tato hodnota plus nadhodnota dodaná produktivním kapitálem. Jeho hodnota je větší, převyšuje tuto kapitálovou hodnotu o tuto nadhodnotu z. 10 000 liber příze je nositelem zhodnocené, o nadhodnotu obohacené kapitálové hodnoty a je jím jako produkt kapitalistického výrobního procesu. Z' vyjadřuje hodnotový vztah, vztah hodnoty zbožního produktu k hodnotě kapitálu vynaloženého na jeho

* V 1. a 2. německém vydání: $Z - P$. Opraveno podle Engelsovy úpravy pro tisk.

produkci, tedy složení jeho hodnoty z kapitálové hodnoty a nadhodnoty. 10 000 liber příze je zbožní kapitál Z' jen jako přeměněná forma produktivního kapitálu *Pr*, tedy v souvislosti, která existuje zprvu jen v koloběhu tohoto individuálního kapitálu, čili pro kapitalistu, který se svým kapitálem vyrobil přízi. Je to, abych tak řekl, jen vnitřní vztah, a ne nějaký vnější vztah, co z těchto 10 000 liber příze jako nositele hodnoty dělá zbožní kapitál; těchto 10 000 liber příze nemá své kapitalistické mateřské znamínko v absolutní velikosti své hodnoty, nýbrž v její relativní velikosti, ve velikosti své hodnoty ve srovnání s hodnotou, kterou měl v nich obsažený produktivní kapitál, dříve než se přeměnil ve zboží. Jestliže se tedy 10 000 liber příze prodá za svou hodnotu 500 liber št., je tento akt oběhu, zkoumán sám o sobě, $= Z - P$, pouhou přeměnou hodnoty, která zůstává stejná, ze zbožní formy v peněžní formu. Ale jako zvláštní stadium v koloběhu individuálního kapitálu je týž akt realizací kapitálové hodnoty 422 liber št. vtělené ve zboží + nadhodnoty 78 liber št. vtělené v témž zboží, je tedy $Z' - P'$, přeměnou zbožního kapitálu z jeho zbožní formy v peněžní formu.[4])

Funkce Z' je teď táž jako funkce každého zbožního produktu: přeměnit se v peníze, být prodán, projít fází oběhu $Z - P$. Dokud kapitál, nyní zhodnocený, setrvává ve formě zbožního kapitálu, dokud leží nehybně na trhu, výrobní proces stojí. Kapitál nepůsobí ani jako tvůrce produktu, ani jako tvůrce hodnoty. Podle různého stupně rychlosti, jakou kapitál odhazuje svou zbožní formu a přijímá svou peněžní formu, čili podle rychlosti prodeje, bude táž kapitálová hodnota sloužit ve velmi nestejném stupni jako tvůrce produktu a tvůrce hodnoty a měřítko reprodukce se bude zvětšovat nebo zmenšovat. V první knize jsem ukázal, že stupeň účinnosti daného kapitálu je podmíněn potencemi výrobního procesu, které jsou do jisté míry nezávislé na velikosti jeho vlastní hodnoty.[25] Zde se ukazuje, že proces oběhu uvádí do pohybu nové, na velikosti hodnoty kapitálu nezávislé potence jeho účinnosti, jeho rozpínání a smršťování.

[4]) Až potud rukopis VI. Odtud rukopis V.

Masa zboží Z', jako nositel zhodnoceného kapitálu, musí dále projít v celém svém rozsahu metamorfózou $Z' - P'$. Podstatným určením se tu stává množství prodaného. Jednotlivé zboží tu figuruje už jen jako integrující část celkové masy. 500 liber št. hodnoty existuje v 10 000 librách příze. Jestliže se kapitalistovi podaří prodat jen 7440 liber za jejich hodnotu 372 liber št., pak nahradil jen hodnotu svého konstantního kapitálu, hodnotu vydaných výrobních prostředků; jestliže prodá 8440 liber, nahradí jen velikost hodnoty celkového zálohovaného kapitálu. Má-li realizovat nadhodnotu, musí prodat víc, a má-li realizovat celou nadhodnotu 78 liber št. (= 1560 liber příze), musí prodat celých 10 000 liber příze. Dostává tedy v 500 librách št. peněz jen hodnotový ekvivalent za prodané zboží; jeho transakce uvnitř oběhu je prosté $Z - P$. Kdyby byl svým dělníkům zaplatil na mzdě 64 liber št. místo 50 liber št., byla by jeho nadhodnota jen 64 liber št. místo 78 liber št. a stupeň vykořisťování jen 100 % místo 156 %; ale i potom by hodnota jeho příze zůstala nezměněna; jen poměr jejích různých částí by byl jiný; akt oběhu $Z - P$ by byl stejně jako dříve prodejem 10 000 liber příze za 500 liber št., za jejich hodnotu.

$Z' = Z + z$ (= 422 liber št. + 78 liber št.). — Z se rovná hodnotě *Pr* čili produktivnímu kapitálu, a ta se rovná hodnotě P, které bylo zálohováno na $P - Z$, na koupi prvků výroby; v našem příkladu = 422 liber št. Jestliže se masa zboží prodá za svou hodnotu, pak Z = 422 liber št. a z = 78 liber št., hodnotě nadproduktu 1560 liber příze. Nazveme-li z, vyjádřené v penězích, p, pak je $Z' - P' = (Z + z) - (P + p)$ a koloběh $P - Z \ldots Pr \ldots Z' - P'$ ve své rozvedené formě je tedy $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right. \ldots Pr \ldots (Z + z) - (P + p)$.

V prvním stadiu bere kapitalista užitné předměty z vlastního trhu zboží a trhu práce; ve třetím stadiu vrhá zboží nazpět, ale jen na *jeden* trh, na vlastní trh zboží. Odebere-li ale potom z trhu svým zbožím víc hodnoty, než na něj původně vrhl, pak jen proto, že vrhá na trh větší zbožní hodnotu, než z něho původně vzal. Vrhl na trh hodnotu P a vzal z něho hodnotový ekvivalent Z; vrhá na trh $Z + z$ a bere z něho hodnotový ekvivalent $P + p$. —

P se v našem příkladu rovnalo hodnotě 8440 liber příze; kapitalista však vrhá na trh 10 000 liber, dodává tam tedy větší hodnotu, než z něho odebral. Na druhé straně vrhl ale tuto zvětšenou hodnotu na trh jen proto, že vykořisťováním pracovní síly ve výrobním procesu vytvořil nadhodnotu (jako alikvotní část produktu vyjádřenou v nadproduktu). Jen jako produkt tohoto procesu je masa zboží zbožním kapitálem, nositelem zhodnocené kapitálové hodnoty. Uskutečněním aktu $Z' - P'$ je realizována jak zálohovaná kapitálová hodnota, tak nadhodnota. Realizace obou se odehrává současně v řadě prodejů anebo také v prodeji celé masy zboží najednou, což vyjadřuje $Z' - P'$. Avšak týž akt oběhu $Z' - P'$ je pro kapitálovou hodnotu a nadhodnotu odlišný potud, že pro každou z nich vyjadřuje odlišné stadium jejich oběhu, odlišný úsek řady metamorfóz, kterou musí tyto hodnoty projít uvnitř oběhu. Nadhodnota z přišla na svět teprve uvnitř výrobního procesu. Vstupuje tedy poprvé na trh zboží, a to ve formě zboží; je to její první forma oběhu, a proto je akt $z - p$ jejím prvním aktem oběhu čili její první metamorfózou, kterou je tedy nutno ještě doplnit protichůdným aktem oběhu čili opačnou metamorfózou $p - z$.[5])

Jinak je tomu s oběhem, který uskutečňuje kapitálová hodnota Z v témž aktu oběhu $Z' - P'$, který je pro ni aktem oběhu $Z - P$, kde $Z = Pr$, rovná se původně zálohovanému P. To zahájilo první akt svého oběhu jako P, jako peněžní kapitál, a vrací se aktem $Z - P$ k téže formě; prošlo tedy oběma protichůdnými fázemi oběhu: 1) $P - Z$ a 2) $Z - P$ a je opět v té formě, v níž může znovu zahájit týž proces koloběhu. Co je pro nadhodnotu první přeměnou zbožní formy v peněžní formu, je pro kapitálovou hodnotu návratem čili zpětnou přeměnou v její původní peněžní formu.

Aktem $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$ byl peněžní kapitál přeměněn v sumu zboží PS a VP o stejné hodnotě. Tato zboží nefungují znovu jako

[5]) To platí nezávisle na tom, jak od sebe oddělíme kapitálovou hodnotu a nadhodnotu. V 10 000 librách příze je obsaženo 1560 liber = 78 liber št. nadhodnoty, ale v 1 libře příze = 1 šilink je zase obsaženo 2,496 unce = 1,872 pence nadhodnoty.

zboží, jako předměty prodeje. Jejich hodnota existuje teď v rukou toho, kdo je koupil, kapitalisty, jako hodnota jeho produktivního kapitálu *Pr*. A ve funkci *Pr*, v produktivní spotřebě, se přeměňují v druh zboží látkově odlišný od výrobních prostředků, v přízi, v níž se jejich hodnota nejen zachovává, ale i zvětšuje ze 422 liber št. na 500 liber št. Touto reálnou metamorfózou se zboží, odebraná z trhu v prvním stadiu $P - Z$, nahrazují zbožím látkově i hodnotově odlišným, které musí teď fungovat jako zboží, musí být přeměněno v peníze a prodáno. Výrobní proces se proto jeví jen jako přerušení procesu oběhu kapitálové hodnoty, procesu, z něhož dosud proběhla jen první fáze $P - Z$. Kapitálová hodnota prochází druhou a závěrečnou fází $Z - P$, když už se Z změnilo látkově i hodnotově. Pokud však bereme kapitálovou hodnotu v úvahu jako takovou, pak prodělala ve výrobním procesu jen změnu své užitné formy. Existovala jako 422 liber št. hodnoty v *PS* a *VP*, teď existuje jako 422 liber št. hodnoty 8440 liber příze. Zkoumáme-li tedy pouze obě fáze procesu oběhu kapitálové hodnoty, vzaté odděleně od její nadhodnoty, pak prochází 1. $P - Z$ a 2. $Z - P$, kde druhé Z je změněná užitná forma, ale má tutéž hodnotu jako první Z; tedy $P - Z - P$, forma oběhu, která dvojí výměnou místa zboží v opačném směru, přeměnou z peněz ve zboží, přeměnou ze zboží v peníze, nutně podmiňuje návrat hodnoty zálohované jako peníze k její peněžní formě: podmiňuje její zpětnou přeměnu v peníze.

Týž akt oběhu $Z' - P'$, který je pro kapitálovou hodnotu zálohovanou v penězích druhou, závěrečnou metamorfózou, návratem k peněžní formě, je pro nadhodnotu, která je zároveň obsažena ve zbožním kapitálu a realizována jeho přeměnou v peněžní formu, první metamorfózou, přeměnou ze zbožní formy v peněžní formu, $Z - P$, první fází oběhu.

Zde je tedy třeba poznamenat dvojí. Předně: Závěrečná zpětná přeměna kapitálové hodnoty v její původní peněžní formu je funkcí zbožního kapitálu. Za druhé: Tato funkce zahrnuje první přeměnu formy nadhodnoty z její původní zbožní formy v peněžní formu. Peněžní forma tu tedy hraje dvojí úlohu: jednak je to forma, k níž se vrací hodnota, původně zálohovaná v penězích, tedy

návrat k formě hodnoty, která proces zahájila; za druhé je to první přeměněná forma hodnoty, která původně vstupuje do oběhu ve formě zboží. Jestliže jsou zboží, z nichž se skládá zbožní kapitál, prodána za svou hodnotu, jak se tu předpokládá, přeměňuje se $Z + z$ v $P + p$ o stejné hodnotě; v této formě $P + p$ (422 liber št. + 78 liber št. = 500 liber št.) existuje teď realizovaný zbožní kapitál v rukou kapitalisty. Kapitálová hodnota a nadhodnota existují teď jako peníze, tedy ve formě všeobecného ekvivalentu.

Na konci procesu je tedy kapitálová hodnota znovu v téže formě, v níž do něho vstoupila, může jej tedy jako peněžní kapitál znovu zahájit a projít jím. Právě proto, že výchozí a závěrečnou formou procesu je forma peněžního kapitálu (P), nazvali jsme proces koloběhu v této formě koloběhem peněžního kapitálu. Na konci procesu není změněna forma, nýbrž jen velikost zálohované hodnoty.

$P + p$ není nic jiného než peněžní suma určité velikosti, v našem případě 500 liber št. Ale jako výsledek koloběhu kapitálu, jako realizovaný zbožní kapitál, obsahuje tato peněžní suma kapitálovou hodnotu a nadhodnotu; a ty nejenže teď už nejsou spolu srostlé jako v přízi; teď leží vedle sebe. Jejich realizace dala každé z nich samostatnou peněžní formu. $^{211}/_{250}$ této sumy je kapitálová hodnota, 422 liber št., a $^{39}/_{250}$ je nadhodnota 78 liber št. Toto oddělení způsobené realizací zbožního kapitálu je nejen formálního rázu, jak o tom hned promluvíme; stává se důležitým v procesu reprodukce kapitálu podle toho, zda se p připojí k P zcela, zčásti nebo vůbec ne, tedy podle toho, zda funguje dál jako součást zálohované kapitálové hodnoty nebo ne. p a P mohou také procházet úplně rozdílným oběhem.

V P' se kapitál vrátil zase ke své původní formě P, ke své peněžní formě; ale vrátil se ve formě, v níž je realizován jako kapitál.

Předně je tu kvantitativní rozdíl. Bylo P, 422 liber št.; teď je P', 500 liber št., a tento rozdíl je vyjádřen v $P \ldots P'$, kvantitativně rozdílných krajních bodech koloběhu, jehož pohyb sám je naznačen jen 3 tečkami. P' je $> P$, $P' - P = M$. — Ale jako výsledek tohoto koloběhu $P \ldots P'$ existuje teď už jen P'; je to produkt, ve kterém zanikl proces jeho tvorby. P' existuje teď samostatně jako takové,

nezávisle na pohybu, který je zplodil. Pohyb pominul, na jeho místě stojí P'.

Ale P' jako $P + p$, 500 liber št. jako 422 liber št. zálohovaného kapitálu plus jeho přírůstek 78 liber št., představuje zároveň kvalitativní vztah, ačkoli tento kvalitativní vztah sám existuje jen jako vztah částí jedné a téže sumy, tedy jako kvantitativní vztah. P, zálohovaný kapitál, který je tu teď zase ve své původní formě (422 liber št.), existuje teď jako realizovaný kapitál. Nejenže se zachoval, realizoval se také jako kapitál, protože se jako takový odlišuje od p (78 liber št.), k němuž má vztah jako ke *svému* výhonku, ke *svému* plodu, k přírůstku, který sám zplodil. Je realizován jako kapitál, protože je realizován jako hodnota, která zplodila hodnotu. P' existuje jako kapitálový vztah; P se už nejeví jako pouhé peníze, ale klade se výslovně jako peněžní kapitál, je vyjádřeno jako hodnota, která se zhodnotila, má tedy také tu vlastnost, že se zhodnocuje, plodí více hodnoty, než má sama. P se klade jako kapitál v důsledku svého vztahu k jiné části P' jako jím kladené, jím jako příčinou způsobené, jako k následku, jehož je důvodem. Tak se jeví P' jako suma hodnoty, která je v sobě diferencována, která se v sobě samé funkčně (pojmově) rozlišuje, která vyjadřuje kapitálový vztah.

Ale to je vyjádřeno jen jako výsledek, bez zprostředkování procesu, jehož výsledkem je.

Části hodnoty se od sebe jako takové kvalitativně neliší, pokud nevystupují jako hodnoty různých předmětů, konkrétních věcí, tedy v různých užitných formách, pokud tedy nevystupují jako hodnoty různých těl zboží — odlišnost, která nevyplývá z nich samých jako pouhých částí hodnoty. V penězích zanikla všechna rozdílnost zboží, protože právě peníze jsou jim všem společnou ekvivalentní formou. Peněžní suma 500 liber št. se skládá z naprosto stejnojmenných prvků o 1 libře št. Protože v prosté existenci této sumy peněz je setřeno zprostředkování jejího původu a protože zmizela jakákoli stopa specifické rozdílnosti mezi různými součástmi kapitálu ve výrobním procesu, existuje rozdílnost už jen mezi pojmovou formou základní sumy (anglicky principal), = zálohovanému kapitálu 422 liber št., a přebytečnou sumou hodnoty ve výši

78 liber št. Nechť např. $P' = 110$ librám št., z nichž $100 = P$, základní sumě, a $10 = M$, nadhodnotě. U obou konstituujících součástí sumy 110 liber št. panuje absolutní stejnorodost, tedy pojmová bezrozdílnost. Kterýchkoli 10 liber št. je vždycky $^1/_{11}$ celkové sumy 110 liber št., ať už je to $^1/_{10}$ zálohované základní sumy 100 liber št., nebo přebytek 10 liber št. nad ní. Základní suma a suma přírůstku, kapitál a nadsuma, se tedy dají vyjádřit jako zlomky celkové sumy; v našem případě tvoří $^{10}/_{11}$ základní sumu čili kapitál, $^1/_{11}$ nadsumu. Takže zde na konci svého procesu se realizovaný kapitál ve svém peněžním vyjádření jeví jako svému pojmu vzdálený [begriffslos]* výraz kapitálového vztahu.

To ostatně platí i o Z' $(= Z + z)$. Ale s tím rozdílem, že Z', v němž jsou Z a z také jen poměrnými částmi hodnoty téže homogenní masy zboží, ukazuje na svůj původ z Pr, jehož je bezprostředním produktem, zatímco v P', formě pocházející bezprostředně z oběhu, přímý vztah k Pr zmizel.

Tento pojmově bezobsažný [begriffslos] rozdíl mezi hlavní sumou a sumou přírůstku, který je obsažen v P', pokud vyjadřuje výsledek pohybu $P \ldots P'$, ihned mizí, jakmile P' znovu aktivně funguje jako peněžní kapitál, tedy není naopak fixován jako peněžní výraz zhodnoceného průmyslového kapitálu. Koloběh peněžního kapitálu nemůže nikdy začít P' (třebaže P' funguje teď jako P), nýbrž jen P; tj. nemůže nikdy začít jako výraz kapitálového vztahu, nýbrž jako forma zálohované kapitálové hodnoty. Jakmile je oněch 500 liber št. znovu zálohováno jako kapitál, aby se znovu zhodnotily, jsou výchozím bodem a ne bodem návratu. Místo kapitálu 422 liber št. se teď zálohuje kapitál 500 liber št., více peněz než dříve, více kapitálové hodnoty, ale vztah mezi oběma součástmi odpadl; stejně tak by byla mohla původně fungovat jako kapitál suma 500 liber št. místo sumy 422 liber št.

Vystupovat jako P' není nějaká aktivní funkce peněžního kapitálu; jeho vlastní vystupování jako P' je naopak jednou z funkcí Z'.

* Marx zde užívá výraz begriffsloser Ausdruck (doslova: bezpojmové vyjádření). Výraz „iracionální" — který ostatně zde a na dalších místech používají překlady do některých jazyků — je v těchto případech třeba chápat jako to, co nevyplývá z pojmu kapitálu apod.

Už v prostém oběhu zboží: 1. $Z_1 - P$; 2. $P - Z_2$, funguje P aktivně teprve v druhém aktu $P - Z_2$; to, že vystupuje jako P, je jen výsledkem prvního aktu a teprve v jeho důsledku se objevuje jako přeměněná forma Z_1. Kapitálový vztah obsažený v P', vztah jedné části tohoto P' jako kapitálové hodnoty k druhé části jako jejímu hodnotovému přírůstku, dostává ovšem funkční význam potud, pokud se P' při stálém opakování koloběhu $P \ldots P'$ štěpí na dva oběhy, na oběh kapitálu a oběh nadhodnoty, takže obě části vykonávají nejen kvantitativně, nýbrž i kvalitativně rozdílné funkce, P jiné než p. Ale vzata sama o sobě, nezahrnuje forma $P \ldots P'$ spotřebu kapitalisty, nýbrž zahrnuje výslovně jen sebezhodnocení a akumulaci, pokud se akumulace vyjadřuje především v periodickém narůstání stále znovu zálohovaného peněžního kapitálu.

Ačkoli je $P' = P + p$ pojmu kapitálu vzdálenou formou [begriffslose Form] kapitálu, je zároveň peněžním kapitálem teprve v jeho realizované formě, jako peníze, které zplodily peníze. Zde je však třeba vidět odlišnost od funkce peněžního kapitálu v prvním stadiu $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$. V tomto prvním stadiu obíhá P jako peníze. Funguje jako peněžní kapitál jen proto, že jen ve svém peněžním stavu může plnit funkci peněz, přeměňovat se v prvky *Pr*, v *PS* a *VP*, které vůči němu vystupují jako zboží. V tomto aktu oběhu funguje P jen jako peníze; protože však tento akt je prvním stadiem kapitálové hodnoty v procesu, je v důsledku specifické užitné formy zboží *PS* a *VP*, která se kupují, zároveň funkcí peněžního kapitálu. Naproti tomu P', skládající se z P, kapitálové hodnoty, a p, jí vytvořené nadhodnoty, vyjadřuje zhodnocenou kapitálovou hodnotu, účel a výsledek, funkci celého procesu koloběhu kapitálu. Že P' vyjadřuje tento výsledek v peněžní formě jako realizovaný peněžní kapitál, nevyplývá z toho, že je peněžní formou kapitálu, *peněžním* kapitálem, nýbrž naopak z toho, že je peněžním *kapitálem*, kapitálem v peněžní formě, z toho, že kapitál v této formě zahájil proces, že byl v peněžní formě zálohován. Zpětná přeměna v peněžní formu je, jak jsme viděli, funkcí zbožního kapitálu Z', a ne peněžního kapitálu. Pokud jde o rozdíl mezi P' a P, je tento rozdíl (p) jen peněžní formou z, přírůstku Z; P' je $= P + p$ jen proto,

že Z' bylo $= Z + z$. Tento rozdíl a vztah kapitálové hodnoty k nadhodnotě jí zplozené tu tedy je a je vyjádřen v Z', dříve než se obě tyto hodnoty přeměnily v P', v jedinou peněžní sumu, v níž obě části hodnoty vystupují vůči sobě samostatně a dají se proto také použít k samostatným a vzájemně odlišným funkcím.

P' je jen výsledek realizace Z'. Obě, Z' i P', jsou jen různé formy, zbožní forma a peněžní forma zhodnocené kapitálové hodnoty, obě mají společné to, že jsou zhodnocenou kapitálovou hodnotou. Obě jsou kapitál, který se realizoval, protože tu kapitálová hodnota jako taková existuje spolu s nadhodnotou jako plodem od ní odlišným a jí získaným, ačkoli tento vztah je vyjádřen jen v pojmově bezobsažné formě vztahu dvou částí jedné peněžní sumy nebo jedné zbožní hodnoty. Ale jako výrazy kapitálu ve vztahu k nadhodnotě jím vytvořené a na rozdíl od ní, tedy jako výrazy zhodnocené hodnoty, jsou P' a Z' totéž a vyjadřují totéž, jenže v různé formě; neliší se od sebe jako peněžní kapitál a zbožní kapitál, nýbrž jako peníze a zboží. Pokud představují zhodnocenou hodnotu, kapitál uplatněný jako kapitál, vyjadřují jen výsledek funkce produktivního kapitálu, jediné funkce, v níž kapitálová hodnota plodí hodnotu. Společné je jim to, že oba, peněžní kapitál a zbožní kapitál, jsou způsoby existence kapitálu. Jeden je kapitál v peněžní formě, druhý ve zbožní formě. Jejich specifické funkce, které je rozlišují, nemohou tudíž být nic jiného než rozdíly mezi funkcí peněz a funkcí zboží. Zbožní kapitál, jako přímý produkt kapitalistického výrobního procesu, připomíná tento svůj původ a je proto ve své formě racionálnější, méně bezobsažný než peněžní kapitál, v němž každá stopa tohoto procesu zmizela, jako v penězích vůbec mizí jakákoli zvláštní užitná forma zboží. Proto jen tam, kde P' samo funguje jako zbožní kapitál, kde je bezprostředním produktem nějakého výrobního procesu, a ne přeměněnou formou tohoto produktu, mizí jeho bizarní forma — tedy ve výrobě peněžního materiálu samého. Např. pro produkci zlata by byla formule $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right. \ldots Pr \ldots P' (P + p)$, kde P' figuruje jako zbožní produkt, protože Pr dodává víc zlata, než bylo zálohováno

na prvky produkce zlata v prvním P, peněžním kapitálu. Zde tedy mizí iracionálnost výrazu $P \ldots P'$ $(P + p)$, kde se jedna část peněžní sumy jeví jako matka druhé části téže peněžní sumy.

IV. Celkový koloběh

Viděli jsme, že proces oběhu je po uplynutí své první fáze $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$ přerušen *Pr* [produkcí], v níž jsou zboží *PS* a *VP*, koupená na trhu, spotřebovávána jako látkové a hodnotové součásti produktivního kapitálu; produktem této spotřeby je nové zboží, Z', látkově i hodnotově změněné. Přerušený proces oběhu, $P - Z$, musí být doplněn aktem $Z - P$. Ale jako nositel této druhé a závěrečné fáze oběhu se objevuje Z', zboží látkově i hodnotově odlišné od prvního Z. Řada oběhů se tedy jeví jako 1. $P - Z_1$; 2. $Z'_2 - P'$, kde se v druhé fázi prvního zboží Z_1 toto zboží zaměňuje jiným zbožím vyšší hodnoty a odlišné užitné formy Z'_2, a to během přerušení způsobeného funkcí *Pr*, tj. během výroby Z' z prvků Z, z forem existence produktivního kapitálu *Pr*. Naproti tomu první jevová forma, v níž se nám objevil kapitál (kniha I, 4. kap., 1), $P - Z - P'$ (rozložená na: 1. $P - Z_1$; 2. $Z_1 - P'$), ukazuje totéž zboží dvakrát. Je to v obou případech totéž zboží, ve které se přeměňují peníze v první fázi a které se v druhé fázi přeměňuje zpětně ve více peněz. Přes tuto podstatnou rozdílnost je oběma oběhům společné to, že se v jejich první fázi přeměňují peníze ve zboží a v druhé fázi zboží v peníze, tedy peníze vynaložené v první fázi se zase vracejí v druhé fázi. Z jedné strany je jim společný tento návrat peněz k jejich výchozímu bodu, z druhé strany však také to, že peněz se vrací víc, než bylo zálohováno. Potud se také $P - Z \ldots Z' - P'$ jeví obsaženo ve všeobecné formuli $P - Z - P'$.

Dále se tu ukazuje, že v obou metamorfózách příslušejících oběhu, $P - Z$ a $Z' - P'$, stojí pokaždé proti sobě a vzájemně se nahrazují stejně velké, současně existující hodnoty. Změna velikosti hodnoty náleží výhradně metamorfóze *Pr*, výrobnímu procesu,

Faksimile stránky Marxova rukopisu II. dílu „Kapitálu“

který se tak jeví jako reálná metamorfóza kapitálu na rozdíl od pouze formálních metamorfóz oběhu.

Podívejme se teď na celkový pohyb $P - Z \dots Pr \dots Z' - P'$ nebo jeho rozvedenou formu $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right. \dots Pr \dots Z'(Z + z) - P'(P + p)$. Kapitál se tu jeví jako hodnota, která prochází řadou navzájem souvisejících, vzájemně se podmiňujících přeměn, řadou metamorfóz, které tvoří rovněž řadu fází nebo stadií celého procesu. Dvě z těchto fází přísluší sféře oběhu, jedna sféře výroby. V každé z těchto fází je kapitálová hodnota v odlišné podobě, které odpovídá odlišná, zvláštní funkce. V rámci tohoto pohybu se zálohovaná hodnota nejen uchovává, ale vzrůstá, zvětšuje svou velikost. Nakonec se v závěrečném stadiu vrací k téže formě, ve které se objevila na začátku celého procesu. Celý tento proces je tedy proces koloběhu.

Obě formy, které kapitálová hodnota na sebe bere ve stadiích svého oběhu, jsou forma *peněžního kapitálu* a forma *zbožního kapitálu;* její forma, která přísluší výrobnímu stadiu, je forma *produktivního kapitálu.* Kapitál, který v průběhu celého svého koloběhu tyto formy na sebe bere a zase odkládá a v každé z nich vykonává funkci, která této formě odpovídá, je *průmyslový kapitál* — průmyslový zde v tom smyslu, že zahrnuje každé kapitalisticky provozované odvětví výroby.

Peněžní kapitál, zbožní kapitál, produktivní kapitál tu tedy vůbec neoznačují samostatné druhy kapitálu, jejichž funkce tvoří obsah rovněž samostatných a navzájem oddělených odvětví podnikání. Označují tu jen zvláštní funkční formy průmyslového kapitálu, který je všechny tři postupně na sebe bere.

Koloběh kapitálu probíhá normálně jen do té doby, dokud jeho různé fáze přecházejí bez váznutí jedna v druhou. Jestliže kapitál uvázne v první fázi $P - Z$, ztuhne peněžní kapitál v poklad; jestliže uvázne ve fázi výroby, leží na jedné straně výrobní prostředky, aniž fungují, zatímco na druhé straně zůstává nezaměstnána pracovní síla; jestliže kapitál uvázne v poslední fázi $Z' - P'$, zastaví nahromaděné neprodejné zboží tok oběhu.

Na druhé straně je v povaze věci, že koloběh sám podmiňuje

fixaci kapitálu po určitou dobu v jednotlivých úsecích koloběhu. V každé ze svých fází je průmyslový kapitál vázán na určitou formu, jako peněžní kapitál, produktivní kapitál, zbožní kapitál. Teprve když vykoná funkci odpovídající formě, ve které právě je, dostává formu, ve které může vejít do nové fáze přeměny. Abychom to názorně objasnili, předpokládali jsme v našem příkladu, že kapitálová hodnota masy zboží vytvořené ve stadiu výroby se rovná celkové sumě hodnoty zálohované původně jako peníze, jinak řečeno, že celá kapitálová hodnota zálohovaná jako peníze vstupuje najednou z jednoho stadia do následujícího stadia. Viděli jsme však (kniha I, 6. kap.), že část konstantního kapitálu, pracovní prostředky ve vlastním smyslu (např. stroje), slouží stále znovu ve větším nebo menším počtu opakování týchž výrobních procesů, odevzdávají tudíž produktu svou hodnotu jen po částech. Později se ukáže, jak dalece tato okolnost modifikuje proces koloběhu kapitálu. Zde postačí toto: V našem příkladu obsahovala hodnota produktivního kapitálu = 422 liber št. jen průměrné opotřebování továrních budov, strojů atd., tedy jen tu část hodnoty, kterou při přeměně 10 600 liber bavlny v 10 000 liber příze přenášejí na tuto přízi, na produkt týdenního procesu předení, který trvá 60 hodin. Ve výrobních prostředcích, ve které se přeměňuje zálohovaný konstantní kapitál 372 liber št., figurovaly proto také pracovní prostředky, budovy, stroje atd. tak, jako by byly na trhu jen najaty na týdenní splátky. To však naprosto nic nemění na podstatě věci. Stačí jen násobit množství příze 10 000 liber vyrobené za týden počtem týdnů, který má určitá řada let, aby celá hodnota koupených a za tuto dobu spotřebovaných pracovních prostředků byla přenesena na přízi. Pak je jasné, že zálohovaný peněžní kapitál musí být nejprve přeměněn v tyto prostředky, tedy musí už vyjít z prvního stadia $P — Z$, dříve než může fungovat jako produktivní kapitál *Pr*. Stejně jasné je v našem příkladu to, že suma kapitálové hodnoty 422 liber št., která se během výrobního procesu vtělila v přízi, nemůže vejít do fáze oběhu $Z' — P'$ jako součást hodnoty 10 000 liber příze, dokud příze není hotova. Přízi není možné prodat, dokud není upředena.

Ve všeobecné formuli se produkt procesu *Pr* bere jako materiální

věc odlišná od prvků produktivního kapitálu, jako předmět, který má existenci oddělenou od výrobního procesu, užitnou formu odlišnou od užitné formy prvků výroby. A tak je tomu vždycky, když výsledek výrobního procesu vystupuje jako věc, dokonce i když část produktu vchází znovu jako prvek do obnovované výroby. Tak obilí slouží jako osivo ke své vlastní produkci; ale produktem je jen obilí, má tedy podobu odlišnou od zároveň použitých prvků — pracovní síly, nástrojů, hnojiva. Jsou však samostatná průmyslová odvětví, v nichž produkt výrobního procesu není novým předmětným výrobkem, není zbožím. Z nich je ekonomicky důležité jen průmyslové odvětví komunikací, ať už je to vlastní průmysl dopravy zboží a lidí, anebo ať jde jen o přenášení zpráv, dopisů, telegramů atd.

A. Čuprov[6]) o tom říká:

„Továrník může nejprve vyrobit výrobky a pak pro ně hledat spotřebitele"

{jeho výrobek, vyvržený jako hotový z výrobního procesu, přechází jako zboží oddělené od tohoto procesu do oběhu}.

„Výroba i spotřeba se tak jeví jako dva akty, místně i časově oddělené; v dopravním průmyslu, který nevytváří nové výrobky, nýbrž přemísťuje lidi a věci, oba tyto akty splývají; služby" {přemísťování} „se musí spotřebovat v téže chvíli, kdy jsou produkovány. Proto se okruh, kde mohou železnice hledat zákazníky, prostírá nanejvýš na 50 verst" (53 km) „po obou stranách dráhy."

Výsledkem — ať jde o dopravu lidí nebo zboží — je změna místa jejich pobytu, např. příze je teď v Indii místo v Anglii, kde byla vyrobena.

Dopravní průmysl však prodává přemísťování samo. Užitečný efekt, který je jeho výsledkem, je nerozlučně spjat s procesem dopravy, tj. s výrobním procesem dopravního průmyslu. Lidé a zboží cestují dopravním prostředkem a jeho cesta, jeho pohyb z místa na místo je právě jím uskutečňovaný výrobní proces. Užitečný efekt je možno spotřebovávat jen během výrobního procesu; neexistuje jako užitná věc odlišná od tohoto procesu,

[6]) А. Чупров, „Железнодорожное хозяйство", Moskva 1875, s. 69, 70.

která teprve když byla vyrobena, funguje jako předmět obchodu, obíhá jako zboží. Směnná hodnota tohoto užitečného efektu je však jako směnná hodnota každého jiného zboží určena hodnotou prvků výroby (pracovní síly a výrobních prostředků), které jsou v něm spotřebovány, plus nadhodnotou, kterou vytvořila nadpráce dělníků zaměstnaných v dopravním průmyslu. Také pokud jde o jeho spotřebu, chová se tento užitečný efekt stejně jako jiná zboží. Je-li spotřebováván individuálně, mizí jeho hodnota se spotřebou; je-li spotřebováván produktivně, takže je sám stadiem výroby zboží, které je přepravováno, přenáší se jeho hodnota jako dodatečná hodnota na zboží samo. Formule pro dopravní průmysl by tedy byla $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right. \ldots Pr - P'$, protože se platí a spotřebovává výrobní proces sám, a ne od něho oddělitelný produkt. Má tedy skoro přesně tutéž formu, jako je u produkce drahých kovů, jen s tím rozdílem, že P' je zde přeměněnou formou užitečného efektu vytvořeného během výrobního procesu, a ne naturální formou zlata nebo stříbra získaného během tohoto procesu a z něho vyvrženého.

Průmyslový kapitál je jediný způsob existence kapitálu, v němž je funkcí kapitálu nejen přivlastňování nadhodnoty, resp. nadproduktu, nýbrž zároveň její vytváření. Proto průmyslový kapitál podmiňuje kapitalistický charakter výroby; jeho existence zahrnuje existenci třídního protikladu mezi kapitalisty a námezdními dělníky. Úměrně tomu, jak se zmocňuje společenské výroby, dochází k převratu v technice a společenské organizaci pracovního procesu, a tím v ekonomickohistorickém typu společnosti. Jiné druhy kapitálu, které se vyskytovaly před ním uprostřed zaniklých nebo zanikajících poměrů společenské výroby, jsou mu nejen podřizovány a v mechanismu svých funkcí jemu odpovídajícím způsobem měněny, nýbrž pohybují se už jen na jeho základně, tedy žijí a umírají, stojí a padají s touto svou základnou. Peněžní kapitál a zbožní kapitál, pokud se svými funkcemi vystupují vedle průmyslového kapitálu jako nositelé samostatných odvětví podnikání, jsou už jen v důsledku společenské dělby práce osamostatněné a jednostranně vyvinuté způsoby existence různých funkčních

Faksimile stránky rukopisu II. dílu „Kapitálu“, který zredigoval a přepsal Engels

forem, které průmyslový kapitál hned na sebe bere, hned zase odkládá ve sféře oběhu.

Koloběh $P \ldots P'$ se na jedné straně proplétá s všeobecným oběhem zboží, vychází z něho a vchází do něho, tvoří jeho část. Na druhé straně tvoří vlastní samostatný pohyb kapitálové hodnoty pro individuálního kapitalistu, pohyb, který probíhá zčásti v rámci všeobecného oběhu zboží, zčásti mimo něj, který si však stále zachovává svůj samostatný charakter. Za prvé tím, že obě jeho fáze probíhající ve sféře oběhu, $P - Z$ a $Z' - P'$, mají jako fáze pohybu kapitálu funkčně určený charakter; v $P - Z$ je Z látkově určeno jako pracovní síla a výrobní prostředky; v $Z' - P'$ je realizována kapitálová hodnota + nadhodnota. Za druhé Pr, výrobní proces, zahrnuje produktivní spotřebu. Za třetí návrat peněz k jejich výchozímu bodu dělá z pohybu $P \ldots P'$ pohyb koloběhu, který se uzavírá sám v sobě.

Z jedné strany tvoří tedy každý individuální kapitál v obou polovinách svého oběhu $P - Z$ a $Z' - P'$ hybnou sílu všeobecného oběhu zboží, v němž funguje nebo s nímž je nerozlučně spojen buď jako peníze, nebo jako zboží, a tak tvoří sám jeden článek v celkové řadě metamorfóz světa zboží. Z druhé strany opisuje individuální kapitál uvnitř všeobecného oběhu svůj vlastní samostatný koloběh, v němž sféra výroby tvoří přechodné stadium a v němž se kapitál vrací ke svému výchozímu bodu v téže formě, ve které jej opustil. Uvnitř svého vlastního koloběhu, který zahrnuje i jeho reálnou metamorfózu ve výrobním procesu, mění kapitál zároveň velikost své hodnoty. Vrací se nejen jako peněžní hodnota, ale jako zvětšená, vzrostlá peněžní hodnota.

Podíváme-li se konečně na $P - Z \ldots Pr \ldots Z' - P'$ jako na zvláštní formu procesu koloběhu kapitálu vedle ostatních forem, které budou prozkoumány později, vyznačuje se tímto:

1. Jeví se jako *koloběh peněžního kapitálu*, protože průmyslový kapitál ve své peněžní formě, jako peněžní kapitál, tvoří výchozí bod a bod návratu jeho celkového procesu. Formule sama vyjadřuje, že se tu peníze nevydávají jako peníze, nýbrž jen zálohují, jsou tedy jen peněžní formou kapitálu, peněžním kapitálem. Vyjadřuje dále, že určujícím samoúčelem pohybu je směnná hodnota,

a ne užitná hodnota. Právě proto, že peněžní podoba hodnoty je samostatnou, hmatatelnou jevovou formou hodnoty, právě proto forma oběhu $P \ldots P'$, jejímž výchozím a konečným bodem jsou skutečné peníze, vyjadřuje nejnázorněji hybný motiv kapitalistické výroby, dělání peněz. Výrobní proces se jeví jen jako nevyhnutelný zprostředkující článek, jako nutné zlo za účelem dělání peněz. { Proto se všech národů s kapitalistickým výrobním způsobem periodicky zmocňuje horečka, v níž chtějí nadělat peníze bez zprostředkování výrobním procesem.}

2. Stadium výroby, funkce *Pr*, tvoří v tomto koloběhu přerušení obou fází oběhu $P - Z \ldots Z' - P'$, které zase jen zprostředkovává prostý oběh $P - Z - P'$. Výrobní proces se ve formě procesu koloběhu samého jeví formálně i výslovně jako to, čím za kapitalistického výrobního způsobu je, jako pouhý prostředek ke zhodnocení zálohované hodnoty; tedy obohacení jako takové je tu samoúčelem výroby.

3. Protože pořadí fází zahajuje $P - Z$, je $Z' - P'$ druhým článkem oběhu; tedy výchozím bodem je P, peněžní kapitál, který má být zhodnocen; konečným bodem je P', zhodnocený peněžní kapitál $P + p$, kde P figuruje jako realizovaný kapitál vedle svého výhonku p. To odlišuje koloběh P od obou ostatních koloběhů *Pr* a Z', a to dvojím způsobem. Jednak se liší peněžní formou obou krajních bodů; peníze jsou však samostatnou hmatatelnou formou existence hodnoty, hodnotou produktu v její samostatné hodnotové formě, v níž je setřena jakákoli stopa užitné hodnoty zboží. Z druhé strany se forma $Pr \ldots Pr$ nemusí nezbytně přeměnit v $Pr \ldots Pr'$ $(Pr + pr)$, a ve formě $Z' \ldots Z'$ není viditelný vůbec žádný rozdíl v hodnotě obou krajních bodů. Pro formuli $P \ldots P'$ je tedy charakteristické jednak to, že kapitálová hodnota tvoří výchozí bod a zhodnocená kapitálová hodnota bod návratu, takže zálohovaná kapitálová hodnota se jeví jako prostředek, zhodnocená kapitálová hodnota jako účel celé operace; z druhé strany to, že tento vztah je vyjádřen v peněžní formě, samostatné hodnotové formě, že tudíž peněžní kapitál je vyjádřen jako peníze, které plodí peníze. Vytváření nadhodnoty hodnotou je vyjádřeno nejen jako alfa a omega procesu, nýbrž výslovně v třpytivé peněžní formě.

4. Protože P', realizovaný peněžní kapitál jako výsledek $Z' - P'$, doplňující a závěrečné fáze $P - Z$, je absolutně v téže formě, v níž zahájil svůj první koloběh, může, jakmile z něho vychází, znovu zahájit týž koloběh jako zvětšený (akumulovaný) peněžní kapitál: $P' = P + p$; forma $P \ldots P'$ přinejmenším nevyjadřuje, že při opakování koloběhu se oběh p odděluje od oběhu P. Ve své jednorázové podobě, formálně, vyjadřuje tudíž koloběh peněžního kapitálu jen zhodnocovací proces a proces akumulace. Spotřeba je v něm vyjádřena prostřednictvím $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$ jen jako produktivní spotřeba, jen ta je zahrnuta do tohoto koloběhu individuálního kapitálu. $P - PS$ je $PS - P$ čili $Z - P$ ze strany dělníka; je tedy první fází oběhu, která zprostředkovává jeho individuální spotřebu: $PS - P - Z$ (životní prostředky). Druhá fáze, $P - Z$, nespadá už do koloběhu individuálního kapitálu; ale tento koloběh je k ní úvodem, předpokládá ji, protože má-li být dělník stále na trhu jako materiál, který může kapitalista vykořisťovat, musí především žít, tedy udržovat se individuální spotřebou. Ale tato spotřeba sama se tu předpokládá jen jako podmínka produktivní spotřeby pracovní síly kapitálem, tedy také jen potud, pokud se dělník svou individuální spotřebou udržuje a reprodukuje jako pracovní síla. *VP*, vlastní zboží, která vcházejí do koloběhu, jsou jen potravou pro produktivní spotřebu. Akt $PS - P$ zprostředkovává individuální spotřebu dělníka, přeměnu životních prostředků v jeho maso a krev. Musí tu ovšem být také kapitalista, musí tedy také žít a spotřebovávat, aby mohl fungovat jako kapitalista. K tomu by fakticky stačilo, kdyby spotřebovával jen jako dělník, a víc se proto v této formě procesu oběhu nepředpokládá. Ale ani to tu není formálně vyjádřeno, neboť formule končí P', tedy výsledkem, který může ihned znovu fungovat jako zvětšený peněžní kapitál.

V $Z' - P'$, je přímo obsažen prodej Z'; ale $Z' - P'$, prodej z jedné strany, je $P - Z$, koupě z druhé strany, a zboží se definitivně kupuje jen pro svou užitnou hodnotu, jen proto, aby (nebereme-li v úvahu meziprodeje) vstoupilo do procesu spotřeby, ať už je to proces individuální nebo produktivní spotřeby, podle povahy

koupeného předmětu. Ale tato spotřeba nevchází do koloběhu toho individuálního kapitálu, jehož produktem je Z'; tento produkt je právě vyvržen z koloběhu jako zboží, které má být prodáno. Z' je výslovně určeno pro cizí spotřebu. Proto u interpretů merkantilního systému (jehož základem je formule $P - Z \ldots Pr \ldots Z' - P'$) nacházíme velmi rozvláčná kázání o tom, že jednotlivý kapitalista musí spotřebovávat jen jako dělník, tak jako národ kapitalistů musí přenechat spotřebování svého zboží a vůbec proces spotřeby druhým, hloupějším národům, avšak sám že musí učinit svým životním úkolem produktivní spotřebu. Tato kázání připomínají často formou i obsahem analogická asketická nabádání církevních otců.

Proces koloběhu kapitálu je tedy jednota oběhu a výroby, zahrnuje obojí. Pokud jsou obě fáze: $P - Z$ a $Z' - P'$ akty oběhu, tvoří oběh kapitálu část všeobecného oběhu zboží. Ale jako funkčně určené úseky, stadia v koloběhu kapitálu — v koloběhu, který patří nejen do sféry oběhu, ale také do sféry výroby — uskutečňuje kapitál v rámci všeobecného oběhu zboží svůj vlastní koloběh. Všeobecný oběh zboží mu slouží v prvním stadiu k tomu, že na sebe bere podobu, v níž může fungovat jako produktivní kapitál; v druhém stadiu k tomu, že se zbavuje funkce* zboží, v níž nemůže obnovit svůj koloběh; a zároveň k tomu, že mu dává možnost oddělit svůj vlastní koloběh jako kapitálu od oběhu nadhodnoty, o kterou vzrostl.

Koloběh peněžního kapitálu je tedy nejjednostrannější, a proto nejvýraznější a nejcharakterističtější jevová forma koloběhu průmyslového kapitálu, jehož cíl a hybný motiv — zhodnocení hodnoty, dělání peněz a akumulace — je tu znázorněn způsobem přímo bijícím do očí (kupovat, aby se prodalo dráž). Tím, že první fáze je $P - Z$, ukazuje se také jasně, že součásti produktivního kapitálu pocházejí z trhu zboží, jako vůbec to, že kapitalistický výrobní proces je podmíněn oběhem, obchodem. Koloběh peněžního ka-

* V 1. německém vydání: formy.

pitálu — to není jen výroba zboží; sám se uskutečňuje jen prostřednictvím oběhu, předpokládá jej. To je jasné už z toho, že forma *P* příslušející oběhu je první a čistou formou zálohované kapitálové hodnoty, zatímco u druhých dvou forem koloběhu tomu tak není.

Koloběh peněžního kapitálu zůstává vždycky všeobecným výrazem průmyslového kapitálu potud, že v sobě vždycky zahrnuje zhodnocení zálohované hodnoty. V *Pr* ... *Pr* vystupuje peněžní výraz kapitálu jen jako cena prvků výroby, tedy jen jako hodnota vyjádřená v počítacích penězích, a v této formě se udržuje v účetnictví.

P ... *P'* se stává zvláštní formou koloběhu průmyslového kapitálu, pokud je nově vystupující kapitál zálohován nejprve jako peníze a v téže formě odebírán, ať už při přechodu z jednoho odvětví podnikání do druhého, nebo když se průmyslový kapitál z podnikání stahuje. Tato forma zahrnuje i fungování nadhodnoty, zálohované zprvu v peněžní formě, jako kapitálu; a nejnápadněji se to projevuje tehdy, když nadhodnota funguje v jiném podnikání než v tom, z něhož pochází. *P* ... *P'* může být prvním koloběhem kapitálu; může být posledním koloběhem; může se považovat za formu celého společenského kapitálu; je to forma kapitálu, který je vkládán poprvé, ať už jako kapitál nově akumulovaný v peněžní formě, nebo jako starý kapitál, který je celý přeměňován v peníze, aby mohl být přenesen z jednoho výrobního odvětví do druhého.

Jako forma trvale vlastní všem koloběhům uskutečňuje peněžní kapitál tento koloběh právě pro tu část kapitálu, která plodí nadhodnotu, pro variabilní kapitál. Normální formou zálohování mzdy je placení v penězích; tento proces se musí v poměrně krátkých termínech stále obnovovat, protože dělník žije z ruky do úst. Vůči dělníkovi musí proto kapitalista vystupovat stále jako peněžní kapitalista a jeho kapitál jako peněžní kapitál. Tady nemůže, jako při koupi výrobních prostředků a prodeji produktivního zboží, docházet k přímému nebo nepřímému vyrovnávání (takže větší masa peněžního kapitálu fakticky figuruje jen ve formě zboží, peníze jen ve formě počítacích peněz a konečně hotové peníze jen k vyrovnání bilancí). Naproti tomu část nadhodnoty pocházející

z variabilního kapitálu vydává kapitalista na svou soukromou spotřebu, která spadá do sféry maloobchodu, a vydává ji, ať jakoukoli oklikou, v hotovosti, v peněžní formě nadhodnoty. Ať je tato část nadhodnoty velká nebo malá, na věci to nic nemění. Variabilní kapitál se objevuje ustavičně znovu jako peněžní kapitál vložený do mzdy ($P — PS$) a p jako nadhodnota, která je vydávána na krytí soukromých potřeb kapitalisty. P jako hodnota zálohovaného variabilního kapitálu a p jako její přírůstek se tedy musí nezbytně udržovat v peněžní formě, ve které mají být vydávány.

Formule $P — Z \dots Pr \dots Z' — P'$, jejímž výsledkem je $P' = P + p$, je svou formou čímsi klamným, má iluzorní charakter, který vyplývá z toho, že zálohovaná i zhodnocená hodnota tu existují ve své ekvivalentní formě, v penězích. Důraz se tu neklade na zhodnocení hodnoty, nýbrž na *peněžní formu* tohoto procesu, na to, že nakonec se z oběhu odebírá víc hodnoty v peněžní formě, než jí bylo původně zálohováno, tedy na rozmnožení masy zlata a stříbra náležející kapitalistovi. Takzvaný monetární systém je pouze výrazem pojmově bezobsažné formy $P — Z — P'$, pohybu, který probíhá výhradně v oběhu, a proto může oba akty: 1. $P — Z$, 2. $Z — P'$, vysvětlovat jen tím, že Z v druhém aktu se prodává nad svou hodnotou, že tedy odebírá z oběhu víc peněz, než do něho bylo při jeho koupi vrženo. Naproti tomu $P — Z \dots Pr \dots Z' — P'$, fixováno jako výlučná forma, je základem rozvinutějšího merkantilního systému, jehož nutným elementem je nejen oběh zboží, nýbrž i výroba zboží.

Iluzorní charakter formule $P — Z \dots Pr \dots Z' — P'$ a jí odpovídající iluzorní výklad se objevují, jakmile se tato forma fixuje jako jednorázová, a ne jako plynoucí, ustavičně se obnovující, jakmile se tedy nepovažuje za jednu z forem koloběhu, nýbrž za jeho výlučnou formu. Ukazuje však už sama na jiné formy.

Za prvé předpokládá celý tento koloběh kapitalistický charakter výrobního procesu samého a jako základnu tedy tento výrobní proces spolu se specifickým, jím podmíněným stavem společnosti. $P — Z = P — Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$; ale $P — PS$ předpokládá námezdního dělníka, tedy výrobní prostředky jako část produktivního kapitálu,

tedy pracovní proces a zhodnocovací proces, výrobní proces už jako funkci kapitálu.

Za druhé: Jestliže se akt $P \dots P'$ opakuje, jeví se návrat k peněžní formě stejně pomíjivým jako peněžní forma v prvním stadiu. $P - Z$ mizí, aby ustoupilo Pr. Ustavičně se opakující zálohy v penězích, stejně jako jejich ustavičné návraty v podobě peněz, se jeví samy jen jako pomíjivé momenty koloběhu.

Za třetí:

$$\underbrace{P - Z \dots \overbrace{Pr \dots Z' - P'}. \underbrace{P - Z \dots Pr \dots Z' - P'}. P - Z \dots Pr \dots}$$

atd.

Už při druhém opakování koloběhu se objevuje koloběh $Pr \dots Z' - P'$. $P - Z \dots Pr$, dříve než je ukončen druhý koloběh P, a tak se všechny další koloběhy mohou zkoumat ve formě $Pr \dots Z' - P - Z \dots Pr$, takže $P - Z$ jako první fáze prvního koloběhu tvoří jen pomíjivou přípravu stále se opakujícího koloběhu produktivního kapitálu, kterou fakticky je, když jde o průmyslový kapitál, který se poprvé vkládá ve formě peněžního kapitálu.

Z druhé strany, dříve než skončí druhý koloběh Pr, je opsán první koloběh $Z' - P' . P - Z \dots Pr \dots Z'$ (zkráceně $Z' \dots Z'$), koloběh zbožního kapitálu. Tak už první forma obsahuje obě další, a peněžní forma tak mizí, pokud není pouhým vyjádřením hodnoty, nýbrž vyjádřením hodnoty v ekvivalentní formě, v penězích.

Konečně: Vezmeme-li nově vystupující jednotlivý kapitál, který poprvé opisuje koloběh $P - Z \dots Pr \dots Z' - P'$, je $P - Z$ přípravná fáze, předchůdce prvního výrobního procesu, jímž tento jednotlivý kapitál prochází. Tato fáze $P - Z$ se tedy nepředpokládá, nýbrž je spíše dána nebo podmíněna výrobním procesem. Ale to platí jen pro tento jednotlivý kapitál. Pokud se předpokládá kapitalistický výrobní způsob, tedy za stavu společnosti určeného kapitalistickou výrobou, je všeobecnou formou koloběhu průmyslového kapitálu koloběh peněžního kapitálu. Kapitalistický výrobní proces se proto předpokládá jako prius, ne-li v prvním koloběhu peněžního kapitálu nově vkládaného průmyslového kapitálu, tedy mimo tento koloběh; ustavičná existence tohoto výrobního procesu předpokládá neustále obnovovaný koloběh $Pr \dots Pr$. V prvním

stadiu $P - Z \begin{cases} PS \\ VP \end{cases}$ tento předpoklad už sám vystupuje, protože tento akt z jedné strany předpokládá existenci třídy námezdních dělníků a protože z druhé strany to, co pro kupujícího výrobních prostředků je první stadium $P - Z$, je pro jejich prodávajícího $Z' - P'$, tedy v Z' se předpokládá zbožní kapitál, tedy zboží samo jako výsledek kapitalistické výroby — předpokládá se tak fungování produktivního kapitálu.

DRUHÁ KAPITOLA

KOLOBĚH PRODUKTIVNÍHO KAPITÁLU

Koloběh produktivního kapitálu má všeobecnou formuli: $Pr \ldots Z' - P' - Z \ldots Pr$. Tento koloběh znamená periodicky obnovovanou funkci produktivního kapitálu, tedy reprodukci, čili proces jeho produkce jako proces reprodukce vzhledem ke zhodnocování; nejen produkci, nýbrž periodickou reprodukci nadhodnoty; funkci průmyslového kapitálu, který je ve své produktivní formě, ne jako jednorázovou, ale jako periodicky opakovanou funkci, takže obnovení je dáno výchozím bodem samým. Část Z' může (v určitých případech, v určitých odvětvích vynakládání průmyslového kapitálu) jako výrobní prostředky znovu bezprostředně vcházet do téhož pracovního procesu, z něhož vyšla jako zboží; tím se ušetří jen přeměna její hodnoty ve skutečné peníze nebo v peněžní známky, čili dostává jen samostatný výraz jako počítací peníze. Tato část hodnoty nevchází do oběhu. Tak vcházejí do výrobního procesu hodnoty, které nevcházejí do procesu oběhu. Totéž platí i o té části Z', kterou kapitalista spotřebovává jako část nadproduktu in natura. To je však pro kapitalistickou výrobu bezvýznamné; přichází to v úvahu nanejvýš v zemědělství.

U této formy jsou hned nápadné dvě věci.

Za prvé. Zatímco v první formě $P \ldots P'$ výrobní proces, funkce Pr, přerušuje oběh peněžního kapitálu a jeví se jen jako zprostředkovatel mezi jeho dvěma fázemi $P - Z$ a $Z' - P'$, je zde celý proces oběhu průmyslového kapitálu, celý jeho pohyb v mezích fáze oběhu, jen přerušením, a tudíž jen zprostředkováním mezi produktivním

kapitálem, který zahajuje koloběh jako první krajní bod, a produktivním kapitálem, který jej uzavírá jako poslední krajní bod v téže formě, tedy ve formě, v níž může znovu zahájit pohyb. Vlastní oběh se tedy jeví jen jako zprostředkování periodicky obnovované a díky obnovování nepřetržité reprodukce.

Za druhé. Celkový oběh je znázorněn ve formě protichůdné té formě, kterou má v koloběhu peněžního kapitálu. Tam, ponecháme-li stranou velikost hodnoty, byla tato forma: $P - Z - P$ $(P - Z \,.\, Z - P)$; zde je, ponecháme-li opět stranou velikost hodnoty: $Z - P - Z$ $(Z - P \,.\, P - Z)$, tedy forma prostého oběhu zboží.

I. Prostá reprodukce

Zkoumejme tedy nejprve proces $Z' - P' - Z$, který probíhá ve sféře oběhu mezi krajními body $Pr \ldots Pr$.

Výchozím bodem tohoto oběhu je zbožní kapitál: $Z' = Z + z = Pr + z$. Funkce zbožního kapitálu $Z' - P'$ (realizace kapitálové hodnoty v něm obsažené $= Pr$, která teď existuje jako součást zboží Z, a rovněž realizace nadhodnoty v něm obsažené, která existuje jako součást téže masy zboží, o hodnotě z) byla prozkoumána v první formě koloběhu. Ale tam tvořila druhou fázi přerušeného oběhu a závěrečnou fázi celého koloběhu. Zde tvoří druhou fázi koloběhu, ale první fázi oběhu. První koloběh končí P', a protože P', stejně jako původní P, může jako peněžní kapitál znovu zahájit druhý koloběh, nebylo zprvu nutné zkoumat, půjdou-li P a p (nadhodnota), obsažené v P', dál společnou cestou, nebo zda se dají odlišnou cestou. To by bylo bývalo nutné jen tehdy, kdybychom byli sledovali první koloběh dál, v jeho obnovování. Tento bod musí však být rozhodnut v koloběhu produktivního kapitálu, protože na tom závisí určení už jeho prvního koloběhu a protože $Z' - P'$ se v něm jeví jako první fáze oběhu, kterou je třeba doplnit aktem $P - Z$. Na tomto rozhodnutí závisí, zda formule znázorňuje prostou reprodukci, nebo reprodukci v rozšířeném měřítku. Podle tohoto rozhodnutí se tedy mění charakter koloběhu.

Všimněme si tedy nejprve prosté reprodukce produktivního kapitálu, přičemž se jako v první kapitole předpokládají nezměněné okolnosti a koupě i prodej zboží za jejich hodnotu. Za tohoto předpokladu vchází celá nadhodnota do osobní spotřeby kapitalisty. Jakmile nastala přeměna zbožního kapitálu Z' v peníze, obíhá ta část peněžní sumy, která představuje kapitálovou hodnotu, dál v koloběhu průmyslového kapitálu; druhá část, nadhodnota přeměněná v peníze, vchází do všeobecného oběhu zboží, je to oběh peněz vycházející od kapitalisty, probíhá však mimo oběh jeho individuálního kapitálu.

V našem příkladu jsme měli zbožní kapitál Z' 10 000 liber příze v hodnotě 500 liber št.; z toho je 422 liber št. hodnota produktivního kapitálu, a ty jako peněžní forma 8440 liber příze pokračují v oběhu kapitálu, který zahájilo Z', zatímco nadhodnota 78 liber št., peněžní forma 1560 liber příze, přebývající část zbožního produktu, vystupuje z tohoto oběhu a opisuje oddělenou dráhu uvnitř všeobecného oběhu zboží.

$$Z' \begin{pmatrix} Z \\ + \\ z \end{pmatrix} - - \; P' \; - - \begin{pmatrix} P \\ + \\ p \end{pmatrix} - Z \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \quad - z$$

$p - z$ je řada koupí prostřednictvím peněz, které kapitalista vydává ať už za zboží ve vlastním smyslu, nebo za služby pro svou vzácnou osobu, resp. rodinu. Tyto koupě jsou roztříštěny, dochází k nim v různých lhůtách. Peníze tedy existují občas ve formě peněžní zásoby určené pro běžnou spotřebu, nebo ve formě pokladu, protože peníze, jejichž oběh je přerušen, jsou ve formě pokladu. Jejich funkce jako prostředku oběhu, což zahrnuje také jejich přechodnou formu pokladu, nevchází do oběhu kapitálu v jeho peněžní formě P. Peníze se tu nezálohují, nýbrž vydávají.

Předpokládali jsme, že celkový zálohovaný kapitál přechází vždycky celý z jedné fáze do druhé; tak také zde předpokládáme, že zbožní produkt Pr je nositelem celkové hodnoty produktivního kapitálu Pr = 422 liber št. + nadhodnoty = 78 liber št., vytvořené během výrobního procesu. V našem příkladu, kde máme co dělat s nespojitým zbožním produktem, existuje nadhodnota ve formě

1560 liber příze; úplně stejně, jako vypočtena na 1 libru příze, existuje ve formě 2,496 unce příze. Kdyby naproti tomu byl zbožním produktem např. stroj v hodnotě 500 liber št. a téhož hodnotového složení, byla by sice jedna část hodnoty tohoto stroje = 78 liber št. nadhodnoty, ale těchto 78 liber št. by existovalo jen ve stroji jako celku; nedá se rozdělit na kapitálovou hodnotu a nadhodnotu, aniž se stroj rozbije na kusy, a tak se s jeho užitnou hodnotou zničí i jeho hodnota. Obě součásti hodnoty se tedy mohou v součástech těla zboží zračit jen pomyslně, nikoli jako samostatné prvky zboží Z', tak jako je každá libra příze oddělitelným, samostatným prvkem oněch 10 000 liber zboží. V prvním případě musí být celé zboží, zbožní kapitál, stroj, prodáno jako celek, dříve než může p zahájit svůj zvláštní oběh. Naproti tomu, jestliže kapitalista prodá 8440 liber, představoval by prodej dalších 1560 liber úplně oddělený oběh nadhodnoty ve formě z (1560 liber příze) — p (78 liber št.) = z (spotřební předměty). Prvky hodnoty každé jednotlivé kvóty 10 000 liber produktu se však mohou právě tak zračit v částech produktu jako v celém produktu. Tak jako se celý produkt, 10 000 liber příze, dá rozdělit na konstantní kapitálovou hodnotu (c) — 7440 liber příze v hodnotě 372 liber št., na variabilní kapitálovou hodnotu (v) — 1000 liber příze v hodnotě 50 liber št., a nadhodnotu (m) — 1560 liber příze v hodnotě 78 liber št., stejně tak se dá každá libra příze rozdělit na $c = 11{,}904$ unce v hodnotě 8,928 pence, $v = 1{,}600$ unce příze v hodnotě 1,200 pence a $m = 2{,}496$ unce příze v hodnotě 1,872 pence. Kapitalista by při postupném prodeji 10 000 liber mohl také postupně spotřebovávat prvky nadhodnoty obsažené v těchto postupných částech, a tím by právě tak postupně realizoval sumu $c + v$. Ale tato operace konečně rovněž předpokládá, že se prodává celých 10 000 liber, že se tedy prodejem 8440 liber nahrazuje hodnota c a v. (Kniha I, 7. kap., 2.)

Ať je tomu jakkoli, aktem $Z' — P'$ získávají jak kapitálová hodnota, tak nadhodnota, obsažené v Z', navzájem oddělitelnou existenci, existenci různých peněžních sum; v obou případech je jak P, tak p skutečně přeměněnou formou té hodnoty, která má původně v Z' vlastní, jen ideální výraz, jen jako cena zboží.

$z — p — z$ je prostý oběh zboží, jehož první fáze $z — p$ je zahrnuta

v oběhu zbožního kapitálu $Z' - P'$, tedy v koloběhu kapitálu; jeho doplňující fáze $p - z^*$ spadá však mimo tento koloběh jako od něho oddělený akt všeobecného oběhu zboží. Oběh Z a z, kapitálové hodnoty a nadhodnoty, se po přeměně Z' v P' štěpí. Z toho vyplývá:

Za prvé: Tím, že je aktem $Z' - P' = Z' - (P + p)$ realizován zbožní kapitál, je možné rozštěpit pohyb kapitálové hodnoty a nadhodnoty, který byl v $Z' - P'$ ještě společný a jehož nositelem byla táž masa zboží, neboť obě tyto hodnoty mají teď samostatné formy jako peněžní sumy.

Za druhé: Dojde-li k tomuto rozštěpení, když je p vydáváno jako důchod kapitalisty, zatímco P pokračuje jako funkční forma kapitálové hodnoty ve své dráze určené koloběhem — může se první akt $Z' - P'$ v souvislosti s následujícími akty $P - Z$ a $p - z$ zračit jako dva různé oběhy: $Z - P - Z$ a $z - p - z$; obě tyto řady příslušejí co do své všeobecné formy obyčejnému oběhu zboží.

Ostatně v praxi, jde-li o spojitá těla zboží, která se nedají dělit, se součásti hodnoty oddělují jako takové pomyslně. Např. v londýnském stavebnictví, které se z valné většiny provozuje na úvěr, dostává stavební podnikatel zálohy podle toho, v jakém stadiu je stavba domu. Ani jedno z těchto stadií není dům, nýbrž jen skutečně existující součást vznikajícího budoucího domu; tedy přes svou skutečnost je to jen pomyslný zlomek celého domu, ale přesto dost skutečný, aby mohl být zárukou pro další zálohu. (Viz o tom dále, 12. kap.)

Za třetí: Jestliže se pohyb kapitálové hodnoty a nadhodnoty, který byl v Z a P ještě společný, oddělí jen zčásti (takže část nadhodnoty se nevydává jako důchod) nebo jestliže se vůbec neoddělí, nastává v kapitálové hodnotě samé změna ještě během jejího koloběhu, před jeho dokončením. V našem příkladu se hodnota produktivního kapitálu rovnala 422 librám št. Jestliže tedy produktivní kapitál pokračuje v $P - Z$, např. jako 480 liber št. nebo 500 liber št., prochází posledními stadii koloběhu jako hodnota o 58 liber

* V 1. a 2. německém vydání: $z - p$; změněno podle Marxova rukopisu.

št. nebo 78 liber št. větší, než byla počáteční hodnota. To může být zároveň spojeno se změnou jeho hodnotového složení.

$Z' - P'$, druhé stadium oběhu a závěrečné stadium koloběhu I ($P \ldots P'$), je v našem koloběhu jeho druhým stadiem a prvním stadiem oběhu zboží. Pokud jde o oběh, musí tedy být $Z' - P'$ doplněno $P' - Z'$. Ale $Z' - P'$ nejenže už má za sebou zhodnocovací proces (zde funkci *Pr*, první stadium), nýbrž je už realizován jeho výsledek, zbožní produkt Z'. Zhodnocovací proces kapitálu, stejně jako realizace zbožního produktu, v němž se zračí zhodnocená kapitálová hodnota, končí tedy aktem $Z' - P'$.

Předpokládali jsme tedy prostou reprodukci, tj. že se $p - z$ úplně odděluje od $P - Z$. Protože oba oběhy, $z - p - z$ stejně jako $Z - P - Z$ přísluší co do své všeobecné formy oběhu zboží (a proto také nevykazují žádné diference v hodnotě mezi krajními body), je snadné pojímat, jako to dělá vulgární ekonomie, kapitalistický výrobní proces jako pouhou výrobu zboží, užitných hodnot určených ke spotřebě toho či onoho druhu, které kapitalista vyrábí jen proto, aby je nahradil zbožím jiné užitné hodnoty nebo aby je za ně směnil, jak se nesprávně tvrdí ve vulgární ekonomii.

Z' vystupuje od začátku jako zbožní kapitál, a účel celého procesu, obohacení (zhodnocení), nejenže nikterak nevylučuje spotřebu kapitalisty vzrůstající s velikostí nadhodnoty (tedy také kapitálu), nýbrž ji právě zahrnuje.

V oběhu kapitalistova důchodu slouží ve skutečnosti vyrobené zboží z (anebo jemu ideálně odpovídající zlomek zbožního produktu Z') jen k tomu, aby se tento důchod přeměnil nejprve v peníze a z peněz v řadu jiných zboží sloužících soukromé spotřebě. Ale přitom se nesmí přehlížet ta nepatrná okolnost, že z je zbožní hodnota, která kapitalistu nic nestála, ztělesnění nadpráce, že tudíž původně vystupuje na scénu jako součást zbožního kapitálu Z'. Toto z samo je tedy už svou existencí vázáno na koloběh kapitálové hodnoty, která prochází procesem, a jestliže se koloběh zastaví nebo je nějak jinak narušen, omezí se nebo dokonce úplně přestane nejen spotřeba z, nýbrž zároveň tím i odbyt řady zboží, která tvoří náhradu za z. Totéž nastane tehdy, když se nezdaří akt $Z' - P'$ nebo když je prodejná jen část Z'.

Viděli jsme, že $z - p - z$, jako oběh důchodu kapitalisty, vchází do oběhu kapitálu jen do té doby, dokud je z částí hodnoty Z', kapitálu v jeho funkční formě zbožního kapitálu: ale jakmile je osamostatněno aktem $p - z$, tedy v celé formě $z - p - z$, nevchází do pohybu kapitálu zálohovaného kapitalistou, třebaže z něho vychází. Oběh důchodu s ním souvisí potud, že existence kapitálu předpokládá existenci kapitalisty, a existence kapitalisty je podmíněna jeho spotřebováváním nadhodnoty.

Uvnitř všeobecného oběhu funguje Z', např. příze, jen jako zboží; ale jako moment oběhu kapitálu funguje jako *zbožní kapitál*, podoba, kterou kapitálová hodnota střídavě na sebe bere a odkládá. Příze, prodaná obchodníkovi, se vzdaluje z procesu koloběhu toho kapitálu, jehož produktem je, ale přesto stále ještě zůstává jako zboží ve sféře všeobecného oběhu. Oběh téže masy zboží trvá dál, ačkoli přestal být momentem v samostatném koloběhu kapitálu výrobce příze. Skutečná definitivní metamorfóza masy zboží, kterou kapitalista vrhl do oběhu, $Z - P$, její konečný přechod do spotřeby, může tedy být časově i prostorově úplně oddělen od metamorfózy, v níž tato masa zboží funguje jako jeho zbožní kapitál. Tutéž metamorfózu, která už proběhla v oběhu kapitálu, zbývá ještě provést ve sféře všeobecného oběhu.

Na věci se nic nezmění, jestliže příze vejde znovu do koloběhu jiného průmyslového kapitálu. Všeobecný oběh zahrnuje jak proplétání koloběhů různých samostatných zlomků společenského kapitálu, tj. jak souhrn jednotlivých kapitálů, tak oběh hodnot, které nejsou vrhány na trh jako kapitál, respektive vcházejí do individuální spotřeby.

Vztah mezi koloběhem kapitálu, pokud je částí všeobecného oběhu, a koloběhem, pokud tvoří články samostatného koloběhu, se dále ukáže, když zkoumáme oběh $P' = P + p$; P, jako peněžní kapitál, pokračuje v koloběhu kapitálu; p, vydané jako důchod $(p - z)$, vchází do všeobecného oběhu, vypadává však z koloběhu kapitálu. Do koloběhu kapitálu vchází jen ta část p, která funguje jako dodatečný peněžní kapitál. V $z - p - z$ fungují peníze jen jako mince; účelem tohoto oběhu je individuální spotřeba kapitalisty. Pro kreténství vulgární ekonomie je charakteristické, že tento

oběh, který nevchází do koloběhu kapitálu — oběh té části hodnotového produktu, která se spotřebovává jako důchod — vydává za charakteristický koloběh kapitálu.

V druhé fázi, $P - Z$, se znovu objevuje kapitálová hodnota $P = Pr$ (hodnotě produktivního kapitálu, který tu zahajuje koloběh průmyslového kapitálu), zbavená nadhodnoty, tedy v téže velikosti hodnoty jako v prvním stadiu koloběhu peněžního kapitálu $P - Z$. Přes rozdílné místo je funkce peněžního kapitálu, ve který se teď přeměnil zbožní kapitál, táž: jeho přeměna ve *VP* a *PS*, ve výrobní prostředky a pracovní sílu.

Současně se $z - p$ prošla tedy kapitálová hodnota ve funkci zbožního kapitálu $Z' - P'$ fází $Z - P$ a teď vstupuje do doplňující fáze $P - Z\left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$; její celkový oběh je tedy $Z - P - Z\left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$.

Za prvé: Peněžní kapitál P vystoupil ve formě I (koloběh $P \ldots P'$) jako původní forma, v níž se zálohuje kapitálová hodnota; zde vystupuje hned od začátku jako část peněžní sumy, ve kterou se přeměnil zbožní kapitál v první fázi oběhu $Z' - P'$, tedy hned od začátku jako přeměna — zprostředkovaná prodejem zbožního produktu — produktivního kapitálu Pr v peněžní formu. Peněžní kapitál tu existuje od začátku jako nikoli původní a nikoli konečná forma kapitálové hodnoty, neboť fáze $P - Z$, uzavírající fázi $Z - P$, může proběhnout, jen když se znovu odloží peněžní forma. Proto se ta část $P - Z$, která je zároveň $P - PS$, jeví už nejen jako pouhé zálohování peněz zakoupením pracovní síly, nýbrž jako zálohování, při němž se pracovní síle zálohuje v peněžní formě týchž 1000 liber příze v hodnotě 50 liber št., které tvoří část hodnoty zboží vytvořené pracovní silou. Peníze, které se tu zálohují dělníkovi, jsou jen přeměněnou ekvivalentní formou jedné části hodnoty zboží, kterou sám vytvořil. A už proto není akt $P - Z$, pokud znamená $P - PS$, pouhým nahrazením zboží v peněžní formě zbožím v užitné formě, nýbrž zahrnuje i jiné prvky nezávislé na všeobecném oběhu zboží jako takovém.

P' se objevuje jako přeměněná forma Z', které je samo produktem minulého fungování Pr, výrobního procesu; celá peněžní suma P' je proto peněžním vyjádřením minulé práce. V našem

příkladu: 10 000 liber příze = 500 liber št., produktu procesu předení; z toho se 7440 liber příze = zálohovanému konstantnímu kapitálu $c = 372$ liber št.; 1000 liber příze = zálohovanému variabilnímu kapitálu $v = 50$ liber št. a 1560 liber příze = nadhodnotě $m = 78$ liber št. Jestliže se z P' znovu zálohuje — za jinak stejných okolností — jen původní kapitál = 422 liber št., bude dělníkovi v příštím týdnu v $P — PS$ zálohována jen část 10 000 liber příze (peněžní hodnota 1000 liber příze) vyrobených v tomto týdnu. Jako výsledek $Z — P$ jsou peníze vždycky vyjádřením minulé práce. Pokud se doplňující akt $P — Z$ uskuteční ihned na trhu zboží, tedy jestliže se P směňuje za zboží, která existují, která jsou na trhu, je to opět přeměnění minulé práce z jedné formy (peníze) v druhou formu (zboží). Ale časově je $P — Z$ odlišné od $Z — P$. Může být současné — výjimečně — např. když si kapitalista, který uskutečňuje $P — Z$, a kapitalista, pro něhož je tento akt aktem $Z — P$, navzájem předají svá zboží současně a P pak jen vyrovnává bilanci. Časová diference mezi provedením $Z — P$ a $P — Z$ může být více či méně značná. Ačkoli P jako výsledek aktu $Z — P$ představuje minulou práci, může P pro akt $P — Z$ představovat přeměněnou formu zboží, která ještě vůbec nejsou na trhu a která na něm budou teprve v budoucnu, protože $P — Z$ musí obvykle proběhnout, teprve když je znovu vyrobeno Z. Právě tak může P představovat zboží, která se vyrábějí zároveň s oním Z, jehož peněžním vyjádřením P je. Např. při směně $P — Z$ (nákup výrobních prostředků) může být uhlí koupeno dříve, než je vytěženo z dolu. Pokud p figuruje jako peněžní akumulace a nevydává se jako důchod, může představovat bavlnu, která bude vyrobena teprve v příštím roce. Stejně je tomu při vydávání kapitalistova důchodu, $p — z$. Právě tak je tomu i se mzdou $PS = 50$ liber št.; tyto peníze jsou nejen peněžní formou minulé práce dělníků, ale zároveň poukázkou na současnou nebo budoucí práci, která se teprve realizuje nebo se má realizovat v budoucnu. Dělník si za ně může koupit kabát, který bude zhotoven teprve v příštím týdnu. Zejména je tomu tak se značně velkým počtem nezbytných životních prostředků, které musí být spotřebovány téměř bezprostředně ve chvíli své výroby, nemají-li se zkazit. Tak dostává

dělník v penězích, v nichž dostává vyplacenu svou mzdu, přeměněnou formu své vlastní budoucí práce nebo práce jiných dělníků. Tím, že mu kapitalista dává část jeho minulé práce, dává mu poukázku na jeho vlastní budoucí práci. Je to jeho vlastní současná nebo budoucí práce, která tvoří onu dosud neexistující zásobu, jíž se mu platí jeho minulá práce. Zde úplně mizí představa vytváření zásoby.

Za druhé: V oběhu $Z - P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$ mění tytéž peníze dvakrát místo; kapitalista je dostává nejprve jako prodávající a předává je dál jako kupující; přeměna zboží v peněžní formu slouží jen k tomu, aby se zboží z peněžní formy přeměnilo znovu ve zbožní formu; proto je peněžní forma kapitálu, jeho jsoucno jako peněžní kapitál, v tomto pohybu jen pomíjivý moment; čili, pokud trvá pohyb, objevuje se peněžní kapitál, jestliže slouží jako kupní prostředek, jen jako prostředek oběhu; jako platební prostředek ve vlastním smyslu se objevuje tehdy, když kapitalisté kupují od sebe navzájem, když se tedy má jen vyrovnat platební bilance.

Za třetí: Funkce peněžního kapitálu, ať už slouží jako pouhý prostředek oběhu nebo jako platební prostředek, zprostředkovává jen náhradu Z prostřednictvím prvků *PS* a *VP*, tj. náhradu příze, zbožního produktu — který je výsledkem produktivního kapitálu (po odečtení nadhodnoty, která má být použita jako důchod) — prostřednictvím prvků výroby tohoto produktu, tedy zpětnou přeměnu kapitálové hodnoty z její zbožní formy v prvky tvorby tohoto zboží; zprostředkovává tedy koneckonců jen zpětnou přeměnu zbožního kapitálu v produktivní kapitál.

Má-li koloběh probíhat normálně, musí být Z' prodáno za svou hodnotu a jako celek. Dále $Z - P - Z$ zahrnuje nejen nahrazení jednoho zboží jiným zbožím, nýbrž nahrazení za týchž hodnotových vztahů. Předpokládali jsme, že to zde takto probíhá. Ve skutečnosti se však hodnoty výrobních prostředků mění; právě kapitalistické výrobě je vlastní ustavičná změna hodnotových vztahů už v důsledku neustálých změn v produktivitě práce, které jsou pro tuto výrobu charakteristické. Zde se o této změně v hod-

notě faktorů výroby jen zmiňujeme, vyložíme ji později.* Přeměna prvků výroby ve zbožní produkt, *Pr* v *Z'*, nastává ve sféře výroby, zpětná přeměna *Z'* v *Pr* ve sféře oběhu. Je zprostředkována prostou metamorfózou zboží. Její obsah je však momentem procesu reprodukce jako celku. *Z — P — Z*, jako forma oběhu kapitálu, zahrnuje funkčně určenou látkovou výměnu. Přeměna *Z — P — Z* podmiňuje dále, že se *Z* = prvkům výroby jistého množství zboží *Z'* a že si tyto prvky udržují vůči sobě navzájem své původní hodnotové vztahy; předpokládá se tedy nejen to, že se zboží kupují za svou hodnotu, nýbrž také to, že během koloběhu nenastává žádná změna jejich hodnoty; kde tomu tak není, nemůže proces probíhat normálně.

V *P ... P'* je *P* původní forma kapitálové hodnoty, kterou odkládá, aby ji znovu na sebe vzala. V *Pr ... Z' — P' — Z ... Pr* je *P* forma, kterou kapitálová hodnota na sebe bere jen v procesu a kterou už během tohoto procesu zase odkládá. Peněžní forma se tu objevuje jen jako pomíjivá samostatná forma hodnoty kapitálu; kapitál jakožto *Z'* se snaží vzít ji na sebe stejně usilovně, jako se ji snaží jakožto *P'* zase odložit, jakmile se v ni zakuklil, aby se znovu přeměnil ve formu produktivního kapitálu. Dokud kapitál setrvává v peněžní podobě, nefunguje jako kapitál, a proto se nezhodnocuje; kapitál leží ladem. *P* tu působí jako prostředek oběhu, ale jako prostředek oběhu kapitálu.** Zdánlivá samostatnost, kterou má peněžní forma kapitálové hodnoty v první formě svého koloběhu (peněžního kapitálu), mizí v této druhé formě, která je tedy kritikou formy I, a redukuje ji jen na zvláštní formu. Narazí-li druhá metamorfóza *P — Z* na překážky (nejsou-li např. výrobní prostředky na trhu), koloběh, tok procesu reprodukce je přerušen právě tak, jako když kapitál zůstane ležet ve formě zbožního kapitálu. Je tu však rozdíl: V peněžní formě může kapitál vytrvat déle než v pomíjivé zbožní formě. Nepřestává být penězi, když nefunguje jako peněžní kapitál; přestává však být zbožím a vůbec užitnou hodnotou, když je příliš dlouho zadržen

* Viz tento svazek, s. 309–317.

** Zde je v rukopisu Marxova poznámka: „Proti Tookovi".

ve své funkci zbožního kapitálu. Za druhé, v peněžní formě je schopen vzít na sebe místo své původní formy produktivního kapitálu jinou formu, zatímco jako Z' se vůbec nehýbá z místa.

$Z' - P' - Z$ zahrnuje co do své formy akty oběhu, které jsou momenty jeho reprodukce, jen pro Z'; ale k uskutečnění $Z' - P' - Z$ je nutná skutečná reprodukce Z, ve které se přeměňuje Z'; toto uskutečnění je však opět podmíněno procesy reprodukce, které probíhají mimo proces reprodukce individuálního kapitálu vyjádřeného v Z'.

Ve formě I připravuje $P - Z \lessdot \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix}$ jen první přeměnu peněžního kapitálu v produktivní kapitál; ve formě II zpětnou přeměnu ze zbožního kapitálu v produktivní kapitál; tedy pokud zůstává vklad průmyslového kapitálu stejný, zpětnou přeměnu zbožního kapitálu v tytéž prvky výroby, z nichž vzešel. Proto se to zde, podobně jako ve formě I, jeví jako přípravná fáze výrobního procesu, ale jako návrat k němu, jeho obnovování, tedy jako předchůdce procesu reprodukce, tedy také jako předchůdce opakování zhodnocovacího procesu.

Nyní je nutné ještě jednou podotknout, že $P - PS$ není prostá směna zboží, nýbrž koupě zboží PS, které má posloužit k produkci nadhodnoty, tak jako $P - VP$ je jen procedura, která je látkově nezbytná k dosažení tohoto účelu.

Jakmile se uskuteční $P - Z \lessdot \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix}$, přeměňuje se P opět v produktivní kapitál, v Pr, a koloběh začíná znovu.

Rozvedená forma $Pr \ldots Z' - P' - Z \ldots Pr$ je tedy:

$$Pr \ldots Z' \begin{Bmatrix} Z \\ + \\ z \end{Bmatrix} - \begin{Bmatrix} P \\ + \\ p \end{Bmatrix} - Z \lessdot \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \ldots Pr$$
$$- z$$

Přeměna peněžního kapitálu v produktivní kapitál je koupě zboží za účelem výroby zboží. Jen pokud je spotřeba touto produktivní spotřebou, spadá do koloběhu kapitálu samého; podmínkou této spotřeby je, aby se prostřednictvím takto spotřebovávaných zboží vytvářela nadhodnota. A to je něco velmi odlišného od vý-

roby a dokonce od výroby zboží, jejímž účelem je existence výrobců; nahrazení jednoho zboží druhým zbožím, podmíněné takto produkcí nadhodnoty, je něco docela jiného než směna výrobků jako taková, zprostředkovaná jen penězi. Tak to však berou ekonomové, aby dokázali, že není možná nadprodukce.

Mimo produktivní spotřebu P, které se přeměnilo v PS a VP, obsahuje koloběh první článek aktu $P - PS$, který je pro dělníka $PS - P = Z - P$. Z dělníkova oběhu $PS - P - Z$, který zahrnuje jeho spotřebu, spadá do koloběhu kapitálu jen první článek jako výsledek $P - PS$. Druhý akt, totiž $P - Z$, nespadá do oběhu individuálního kapitálu, třebaže z něho vychází. Pro třídu kapitalistů je však nutná trvalá existence dělnické třídy, tedy také dělníkova spotřeba zprostředkovaná aktem $P - Z$.

Pokud jde o pokračování koloběhu kapitálové hodnoty i o spotřebu nadhodnoty kapitalistou, předpokládá akt $Z' - P'$ jen to, že Z' bylo přeměněno v peníze, prodáno. Z' se ovšem kupuje jen proto, že toto zboží je užitná hodnota, že je tedy vhodné ke spotřebě toho či onoho druhu, produktivní nebo individuální. Jestliže však Z' obíhá dál, např. v rukou obchodníka, který koupil přízi, nedotýká se to zpočátku pokračování koloběhu onoho individuálního kapitálu, který přízi vyrobil a prodal obchodníkovi. Celý proces pokračuje a s ním pokračuje i jím podmíněná individuální spotřeba kapitalisty a dělníka. Bod, který je důležitý při zkoumání krizí.

Jakmile je totiž Z' prodáno, přeměněno v peníze, může být přeměněno zpět v reálné faktory pracovního procesu, a tudíž procesu reprodukce. Zda je tedy Z' koupeno definitivním spotřebitelem anebo obchodníkem, který je chce zase prodat, to na věci bezprostředně nic nemění. Rozsah mas zboží vyrobených kapitalistickou výrobou je určen měřítkem této výroby a potřebou jejího ustavičného rozšiřování, ale vůbec ne předem určeným okruhem poptávky a nabídky, potřeb, které mají být uspokojeny. Masová výroba může mít jako svého bezprostředního kupujícího, kromě jiných průmyslových kapitalistů, pouze velkoobchodníka. Uvnitř jistých mezí může proces reprodukce probíhat v témž nebo v rozšířeném měřítku, ačkoli zboží z něho vyvržená nevešla skutečně

do individuální nebo produktivní spotřeby. Spotřeba zboží není zahrnuta do koloběhu kapitálu, z něhož tato zboží vzešla. Jakmile je např. prodána příze, může koloběh kapitálové hodnoty představované přízí začít znovu, ať už se zprvu z prodané příze stane cokoli. Dokud se výrobek prodává, probíhá z hlediska kapitalistického výrobce všechno pravidelně. Koloběh kapitálové hodnoty, kterou reprezentuje, není přerušen. A jestliže se tento proces rozšíří — což zahrnuje rozšířenou produktivní spotřebu výrobních prostředků — může být tato reprodukce kapitálu provázena rozšířenou individuální spotřebou (tedy poptávkou) dělníků, protože tento proces je zahajován a zprostředkováván produktivní spotřebou. Tak může produkce nadhodnoty a s ní i individuální spotřeba kapitalisty vzrůstat, celý proces reprodukce může být ve stavu největšího rozkvětu — a přesto může velká část zboží vcházet do spotřeby jen zdánlivě, ve skutečnosti však může zůstávat ležet neprodána v rukou překupníků, tedy fakticky být ještě na trhu. Ale proud zboží následuje za proudem, a nakonec se ukáže, že dřívější proud byl pohlcen spotřebou jen zdánlivě. Zbožní kapitály soupeří mezi sebou o místo na trhu. Ti, kdo přišli později, prodávají pod cenou, jen aby prodali. Dřívější proudy nebyly ještě přeměněny v peníze, a termíny jejich splatnosti se už blíží. Jejich majitelé se musí prohlásit za insolventní anebo prodávat za každou cenu, aby mohli zaplatit. Tento prodej nemá naprosto nic společného se skutečným stavem poptávky. Souvisí jen s *poptávkou po placení*, s absolutní nutností přeměnit zboží v peníze. Potom propuká krize. Nestává se viditelnou v bezprostředním poklesu spotřební poptávky, poptávky pro individuální spotřebu, nýbrž v omezení směny kapitálu za kapitál, v omezení procesu reprodukce kapitálu.

Jestliže se zboží *VP* a *PS*, ve která se přeměňuje *P*, aby splnilo svou funkci jako peněžní kapitál, jako kapitálová hodnota určená ke zpětné přeměně v produktivní kapitál — jestliže se tato zboží mají kupovat nebo platit v různých lhůtách a $P - Z$ představuje tedy řadu po sobě následujících koupí a plateb, pak jedna část *P* vykonává akt $P - Z$, zatímco jiná část setrvává v peněžním stavu, aby teprve v době, kterou určí podmínky procesu samého, poslou-

žila k současným nebo postupným aktům $P - \mathcal{Z}$. Tato část je jen dočasně odňata oběhu, aby v určitou chvíli zahájila činnost, splnila svou funkci. Toto ukládání části P je pak samo funkcí určenou jejím oběhem a pro oběh. Její existence jako kupního a platebního fondu, dočasné zastavení jejího pohybu, stav přerušení jejího oběhu, je pak stav, v němž peníze vykonávají jednu ze svých funkcí jako peněžní kapitál. Jako peněžní kapitál, neboť v tomto případě jsou i peníze setrvávající dočasně v klidu částí peněžního kapitálu P ($P' - p = P$), té části hodnoty zbožního kapitálu, která se rovná Pr, hodnotě produktivního kapitálu, z něhož vychází koloběh. Naproti tomu všechny peníze vzaté z oběhu jsou ve formě pokladu. Forma pokladu, v níž jsou peníze, se tu tedy stává funkcí peněžního kapitálu, stejně jako se v $P - \mathcal{Z}$ funkce peněz jako kupního nebo platebního prostředku stává funkcí peněžního kapitálu, a to proto, že kapitálová hodnota tu existuje v peněžní formě, peněžní stav je tu stav průmyslového kapitálu v jednom z jeho stadií, předepsaný souvislostí koloběhu. Ale zde se zároveň znovu potvrzuje, že peněžní kapitál nevykonává v koloběhu průmyslového kapitálu žádné jiné funkce než peněžní funkce a že tyto peněžní funkce mají zároveň význam funkcí kapitálu jen díky své souvislosti s jinými stadii tohoto koloběhu.

To, že se P' jeví jako vztah p k P, jako kapitálový vztah, není bezprostředně funkcí peněžního kapitálu, nýbrž zbožního kapitálu $\mathcal{Z}'$, který sám zase jako vztah z a $\mathcal{Z}$ vyjadřuje jen výsledek výrobního procesu, výsledek sebezhodnocení kapitálové hodnoty, k němuž v něm došlo.

Narazí-li pokračování procesu oběhu na překážky, takže vnějšími okolnostmi, situací na trhu atd. je P donuceno pozastavit svou funkci $P - \mathcal{Z}$, a proto setrvává kratší nebo delší dobu ve svém peněžním stavu, pak jsou peníze zase ve stavu pokladu, který se vyskytuje i při prostém oběhu zboží, jakmile je přechod ze $\mathcal{Z} - P$ v $P - \mathcal{Z}$ přerušen vnějšími okolnostmi. Je to nedobrovolné vytváření pokladu. V našem případě mají tak peníze formu ladem ležícího, latentního peněžního kapitálu. Tím se však prozatím nebudeme dál zabývat.

V obou případech se však setrvání peněžního kapitálu v jeho

peněžním stavu jeví jako výsledek přerušení pohybu, ať už je toto přerušení účelné nebo neúčelné, dobrovolné nebo nedobrovolné, ať je v souladu s jeho funkcemi nebo v rozporu s nimi.

II. Akumulace a reprodukce v rozšířeném měřítku

Protože proporce, v nichž je možné rozšiřovat výrobní proces, nejsou libovolné, nýbrž jsou předurčeny technicky, může realizovaná nadhodnota, přestože je určena ke kapitalizaci, často teprve opakováním různých koloběhů dosáhnout takového rozsahu (tedy musí být až do té doby hromaděna), že může skutečně fungovat jako dodatečný kapitál čili vcházet do koloběhu kapitálové hodnoty, která prochází procesem. Nadhodnota tuhne tedy v poklad a tvoří v této formě latentní peněžní kapitál. Latentní, protože dokud setrvává v peněžní formě, nemůže působit jako kapitál.[6a]) Tak se tu jeví vytváření pokladu jako moment zahrnutý v procesu kapitalistické akumulace, moment, který jej provází, ale zároveň se od něho podstatně odlišuje, neboť vytvářením latentního peněžního kapitálu se sám proces reprodukce nerozšiřuje. Naopak, latentní peněžní kapitál se tu vytváří proto, že kapitalistický výrobce nemůže bezprostředně rozšiřovat měřítko své výroby. Jestliže svůj nadprodukt prodá producentovi zlata nebo stříbra, který vrhá do oběhu nové zlato nebo stříbro, anebo, což je koneckonců totéž, obchodníkovi, který za část národního nadproduktu doveze z ciziny další zlato nebo stříbro, tvoří jeho latentní peněžní kapitál přírůstek národního zlatého nebo stříbrného pokladu. Ve všech ostatních případech např. oněch 78 liber št., které byly v rukou kupujícího prostředky oběhu, dostalo v rukou kapitalisty jen formu pokladu; došlo tedy jen k jinému rozdělení národního zlatého nebo stříbrného pokladu.

[6a]) Výraz „latentní" je převzat z fyzikální představy o latentním teple, která je teď téměř potlačena teorií o přeměně energie. Proto Marx v třetím oddílu (pozdější redakce) užívá místo toho výraz převzatý z představy o potenciální energii: „potenciální", anebo podle analogie s virtuálními rychlostmi d'Alembertovými, „virtuální kapitál". — *B. E.*

Jestliže peníze v transakcích našeho kapitalisty fungují jako platební prostředek (tím způsobem, že kupující má za zboží platit teprve po kratší nebo delší lhůtě), nepřeměňuje se nadprodukt určený ke kapitalizaci v peníze, nýbrž v pohledávky, vlastnické tituly k ekvivalentu, který onen kupující možná už má nebo který možná teprve očekává. Tento ekvivalent nevchází do reprodukčního procesu daného koloběhu — stejně jako do něho nevcházejí peníze vložené do papírů nesoucích úroky atd., ačkoli může vejít do koloběhu jiných jednotlivých průmyslových kapitálů.

Celý charakter kapitalistické výroby je určen zhodnocováním zálohované kapitálové hodnoty, tedy především produkcí co největšího množství nadhodnoty; za druhé však (viz knihu I, 22. kap.) produkcí kapitálu, tedy přeměnou nadhodnoty v kapitál. Akumulace čili produkce v rozšířeném měřítku, která se jako prostředek ke stále rozsáhlejší produkci nadhodnoty, tedy obohacování kapitalisty, jeví jako osobní cíl kapitalisty a je součástí všeobecné tendence kapitalistické výroby, se však později stává, jak je ukázáno v první knize, díky svému rozvoji nutností pro každého individuálního kapitalistu. Stálé zvětšování jeho kapitálu se stává podmínkou jeho zachování. Nebudeme se však vracet k tomu, co bylo vyloženo dříve.

Zkoumali jsme nejprve prostou reprodukci, přičemž jsme předpokládali, že celá nadhodnota se vydává jako důchod. Ve skutečnosti se musí za normálních podmínek část nadhodnoty vždycky vydávat jako důchod a jiná část se musí kapitalizovat, přičemž vůbec nesejde na tom, zda se nadhodnota vytvořená za určitá období jednou celá spotřebuje, podruhé celá kapitalizuje. V průměru — a všeobecná formule může znázorňovat jen průměrný pohyb — dochází k obojímu. Abychom však formuli nekomplikovali, budeme prozatím raději předpokládat, že se akumuluje celá nadhodnota. Formule $Pr \ldots Z' - P' - Z' \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right. \ldots Pr'$ vyjadřuje: produktivní kapitál, který je reprodukován ve větším měřítku a s větší hodnotou, začíná svůj druhý koloběh nebo, což je totéž, obnovuje svůj první koloběh jako zvětšený produktivní kapitál. Jakmile začíná tento druhý koloběh, máme zase jako výchozí bod

Pr; jenže toto *Pr* je větší produktivní kapitál, než bylo první *Pr*. Stejně tak, když ve formuli *P* ... *P'* začíná druhý koloběh *P'*, funguje toto *P'* jako *P*, jako zálohovaný peněžní kapitál určité velikosti; je to větší peněžní kapitál než ten, kterým byl zahájen první koloběh, ale jakmile vystupuje ve funkci zálohovaného peněžního kapitálu, mizí jakákoli spojitost s jeho vzrůstem v důsledku kapitalizace nadhodnoty. Tento původ je setřen v jeho formě peněžního kapitálu, který zahajuje svůj koloběh. Stejně je tomu s *Pr'*, jakmile funguje jako výchozí bod nového koloběhu.

Srovnáme-li *Pr* ... *Pr'* s *P* ... *P'* čili s prvním koloběhem, uvidíme, že nemají ani zdaleka týž význam. *P* ... *P'*, vzato samo o sobě jako izolovaný koloběh, vyjadřuje jen to, že *P*, peněžní kapitál (čili průmyslový kapitál ve svém koloběhu jako peněžní kapitál), jsou peníze plodící peníze, hodnota plodící hodnotu, že „snáší" nadhodnotu. V koloběhu *Pr* je naproti tomu po uplynutí prvního stadia, stadia výrobního procesu, zhodnocovací proces sám už proveden, a po uplynutí druhého stadia (prvního stadia oběhu) $Z' - P'$ existují kapitálová hodnota + nadhodnota už jako realizovaný peněžní kapitál, jako *P'*, které se v prvním koloběhu objevilo jako poslední krajní bod. To, že byla vytvořena nadhodnota, bylo ve formě *Pr* ... *Pr*, kterou jsme zkoumali nejprve (viz rozvedenou formuli na s. 47*), vyjádřeno s pomocí $z - p - z$, které ve svém druhém stadiu nespadá do oběhu kapitálu a představuje oběh nadhodnoty jako důchodu. V této formě, kde je celý pohyb znázorněn v *Pr* ... *Pr*, kde tedy mezi oběma konečnými body není rozdíl v hodnotě, je tedy zhodnocení zálohované hodnoty, vytváření nadhodnoty, znázorněno stejně jako v *P* ... *P'*; jenže akt $Z' - P'$ se v *P* ... *P'* jeví jako poslední stadium a v *Pr* ... *Pr* jako druhé stadium koloběhu, první stadium oběhu.

V *Pr* ... *Pr'* nevyjadřuje *Pr'*, že byla vytvořena nadhodnota, nýbrž že vytvořená nadhodnota byla kapitalizována, že tedy byl akumulován kapitál, takže *Pr'* se na rozdíl od *Pr* skládá z původní kapitálové hodnoty plus hodnoty kapitálu akumulovaného pohybem oné původní kapitálové hodnoty.

* Viz tento svazek, s. 88.

P', jako pouhé zakončení $P \ldots P'$, stejně jako Z', jak se jeví uvnitř všech těchto koloběhů, nevyjadřují vzaty samy o sobě pohyb, nýbrž jeho výsledek: zhodnocení kapitálové hodnoty, které je realizováno ve zbožní formě nebo v peněžní formě, vyjadřují tedy kapitálovou hodnotu jako $P + p$ nebo jako $Z + z$, jako vztah kapitálové hodnoty ke své nadhodnotě jakožto svému plodu. Vyjadřují tento výsledek jako různé formy oběhu zhodnocené kapitálové hodnoty. Ale ani ve formě Z', ani ve formě P' není zhodnocení, které nastalo, samo funkcí ať už peněžního kapitálu, nebo zbožního kapitálu. Jako zvláštní různé formy, způsoby existence, které odpovídají zvláštním funkcím průmyslového kapitálu, může peněžní kapitál plnit jen funkce peněz, zbožní kapitál jen funkce zboží a rozdíl mezi nimi je jen rozdíl mezi penězi a zbožím. Stejně se může průmyslový kapitál ve své formě produktivního kapitálu skládat jen z týchž prvků jako kterýkoli jiný pracovní proces, který vytváří produkty: jednak z předmětných podmínek práce (výrobních prostředků), jednak z produktivně (účelně) se uplatňující pracovní síly. Tak jako může průmyslový kapitál existovat uvnitř sféry výroby jen ve složení, které odpovídá výrobnímu procesu vůbec, tedy také nekapitalistickému výrobnímu procesu, právě tak může ve sféře oběhu existovat jen ve dvou formách, které této sféře odpovídají, ve formě zboží a peněz. Ale jako se suma prvků výroby od počátku ohlašuje jako produktivní kapitál tím, že pracovní síla je cizí pracovní síla, kterou kapitalista koupil od jejího vlastního majitele, stejně jako koupil výrobní prostředky od jiných majitelů zboží; jako tedy také výrobní proces sám vystupuje jako produktivní funkce průmyslového kapitálu, tak také peníze a zboží vystupují jako formy oběhu téhož průmyslového kapitálu, tedy také jejich funkce jako funkce jeho oběhu, které buď zahajují funkce produktivního kapitálu, nebo z nich vyplývají. Jen v důsledku své souvislosti jako forem funkcí, které má průmyslový kapitál vykonávat v různých stadiích procesu svého koloběhu, jsou zde funkce peněz a funkce zboží zároveň funkcemi peněžního kapitálu a zbožního kapitálu. Je tedy nesprávné chtít vyvozovat specifické vlastnosti a funkce, které charakterizují peníze jako peníze a zboží jako zboží, z jejich kapitálového cha-

rakteru — a stejně nesprávné je vyvozovat naopak vlastnosti produktivního kapitálu ze způsobu jeho existence ve výrobních prostředcích.

Jakmile jsou P' nebo Z' fixovány jako $P + p$, $Z + z$, tj. jako vztah kapitálové hodnoty k nadhodnotě jako svému plodu, je tento vztah vyjádřen v obou, jednou v peněžní formě, podruhé ve zbožní formě, což na věci samé nic nemění. Tento vztah nevyplývá tedy ani z vlastností a funkcí, které příslušejí penězům jako takovým nebo zboží jako takovému. V obou případech je vlastnost charakterizující kapitál, že je hodnotou plodící hodnotu, vyjádřena jen jako výsledek. Z' je vždycky produktem funkce Pr a P' je vždycky jen formou Z', která se přeměnila v koloběhu průmyslového kapitálu. Jakmile tedy realizovaný peněžní kapitál znovu začíná fungovat jako peněžní kapitál, přestává vyjadřovat kapitálový vztah obsažený v $P' = P + p$. Jestliže proběhlo $P \ldots P'$ a P' začíná znovu koloběh, nefiguruje jako P', nýbrž jako P, i když je celá nadhodnota obsažená v P' kapitalizována. V našem případě začíná druhý koloběh peněžním kapitálem 500 liber št., zatímco první koloběh začínal 422 librami št. Peněžní kapitál, který zahajuje koloběh, je o 78 liber št. větší než dříve; tento rozdíl existuje při srovnání jednoho koloběhu s druhým; ale toto srovnání neexistuje uvnitř každého jednotlivého koloběhu. 500 liber št. zálohovaných jako peněžní kapitál, z nichž 78 liber št. existovalo předtím jako nadhodnota, nehraje jinou úlohu než 500 liber št., jimiž jiný kapitalista zahajuje svůj první koloběh. Stejně je tomu v koloběhu produktivního kapitálu. Zvětšené Pr' vystupuje při znovuzahájení jako Pr, stejně jako Pr v prosté reprodukci $Pr \ldots Pr$.

Ve stadiu $P' - Z' < \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix}$ naznačuje zvětšení velikosti pouze Z', ne však PS' a VP'. Protože Z je součet PS a VP, naznačuje už Z', že součet v něm obsažených PS a VP je větší než původní Pr. Za druhé však by bylo označení PS' a VP' nesprávné, protože víme, že s růstem kapitálu je spojena změna jeho hodnotového složení, s jejímž postupem vzrůstá hodnota VP, zatímco hodnota PS vždycky relativně a často absolutně klesá.

III. Akumulace peněz

Zda může být p, v peníze přeměněná nadhodnota, ihned znovu přidáno ke kapitálové hodnotě, která prochází procesem, a tak společně s kapitálem P ve velikosti P' vejít do procesu koloběhu, záleží na okolnostech, které jsou nezávislé na pouhé přítomnosti p. Má-li p posloužit jako peněžní kapitál při druhém samostatném podnikání, které má být zahájeno vedle prvního podnikání, je jasné, že je lze k tomu použít jen tehdy, když má minimální velikost nezbytnou pro takové podnikání. Má-li být p použito k rozšíření původního podnikání, vyžadují vztahy látkových faktorů Pr a jejich hodnotové vztahy rovněž určitou minimální velikost u p. Všechny výrobní prostředky působící v tomto podnikání mají navzájem nejen jistý kvalitativní vztah, nýbrž určitý kvantitativní vztah, proporcionalitu rozměrů. Tyto látkové vztahy a s nimi spjaté hodnotové vztahy faktorů vcházejících do produktivního kapitálu určují minimální rozsah, který musí mít p, aby bylo možné přeměnit je jako přírůstek produktivního kapitálu v dodatečné výrobní prostředky a dodatečnou pracovní sílu nebo jen v dodatečné výrobní prostředky. Majitel přádelny nemůže např. zvětšit počet svých vřeten, jestliže si současně neopatří příslušné mykací a předpřádací stroje, nehledě na zvýšené vydání za bavlnu a mzdu, které si takové větší podnikání vyžádá. Aby se to všechno mohlo uskutečnit, musí tedy nadhodnota činit už značnou sumu (počítá se obvykle 1 libra št. na nově pořízené vřeteno). Dokud p nemá tento minimální rozsah, musí se koloběh kapitálu několikrát opakovat, než suma jím postupně vytvořených p může fungovat společně s P, tedy v $P' - Z' < \frac{PS}{VP}$. I pouhé dílčí změny, např. ve spřádacích strojích, pokud zvyšují jejich produktivitu, vyžadují větší výdaje na spřádací materiál, zvětšení počtu předpřádacích strojů atd. V době mezitím se tedy nahromadí p, a jeho nahromadění není jeho vlastní funkcí, nýbrž výsledkem opakovaného $Pr \ldots Pr$. Jeho vlastní funkcí je setrvávat v peněžním stavu, až z opakovaných zhodnocovacích koloběhů, tedy zvenku, přibude tolik, že dosáhne minimální velikosti nutné k jeho aktivnímu

fungování, velikosti, v níž jedině může skutečně jako peněžní kapitál, v daném případě jako akumulovaná část právě fungujícího peněžního kapitálu P, začít spolu s ním fungovat. V době mezitím se p hromadí a existuje jen ve formě pokladu, který je právě v procesu vytváření, růstu. Akumulace peněz, tvorba pokladu, se tu tedy jeví jako proces, který přechodně provází skutečnou akumulaci, zvětšování měřítka, v němž působí průmyslový kapitál. Přechodně, protože dokud poklad setrvává ve svém stavu pokladu, nefunguje jako kapitál, neúčastní se zhodnocovacího procesu, zůstává peněžní sumou, která roste jen proto, že peníze, které tu jsou bez jejího přispění, jsou ukládány do téže truhlice.

Forma pokladu je pouze forma peněz, které nejsou v oběhu, peněz, jejichž oběh je přerušen a které jsou proto uchovávány ve své peněžní formě. Pokud jde o sám proces tvorby pokladu, je společný každé zbožní výrobě a jako samoúčel hraje úlohu jen v nevyvinutých předkapitalistických formách této výroby. Zde se ale poklad jeví jako forma peněžního kapitálu a tvorba pokladu jako proces, který přechodně provází akumulaci kapitálu, protože a pokud tu peníze figurují jako *latentní peněžní kapitál;* protože tvorba pokladu, to, že nadhodnota v peněžní formě je ve stavu pokladu, je předcházející, funkčně určené přípravné stadium pro přeměnu nadhodnoty ve skutečně fungující kapitál, stadium, které probíhá mimo koloběh kapitálu. Díky tomuto svému určení je to tedy latentní peněžní kapitál, a proto také rozsah, jehož musí dosáhnout, aby mohl vstoupit do procesu, je určen pokaždé hodnotovým složením produktivního kapitálu. Dokud však peníze setrvávají ve stavu pokladu, nefungují ještě jako peněžní kapitál, je to ještě ladem ležící peněžní kapitál; ne proto, že jejich funkce je jako dříve přerušena, nýbrž proto, že ještě nejsou schopny plnit svou funkci.

Bereme tu nahromadění peněz v jeho původní reálné formě, jako skutečný peněžní poklad. Může existovat také ve formě pouhých aktiv, pohledávek kapitalisty, který prodal Z'. Pokud jde o jiné formy, kdy tento latentní peněžní kapitál i v době mezitím existuje v podobě peněz plodících peníze, např. jako vklad v bance, který nese úroky, ve směnkách nebo cenných papírech jakéhokoli

druhu, tyto formy sem nepatří. Nadhodnota realizovaná v penězích plní pak zvláštní kapitálové funkce mimo koloběh průmyslového kapitálu, z něhož vzešla; funkce, které za prvé nemají nic společného s oním koloběhem jako takovým, za druhé ale předpokládají kapitálové funkce odlišné od funkcí průmyslového kapitálu, které jsme tu dosud nevyložili.

IV. Rezervní fond

Ve formě, kterou jsme právě zkoumali, je poklad, v jehož podobě existuje nadhodnota, peněžním fondem akumulace, peněžní formou, kterou má přechodně akumulace kapitálu a která je potud sama podmínkou této akumulace. Tento fond akumulace může však také vykonávat zvláštní vedlejší služby, tj. vcházet do procesu koloběhu kapitálu, aniž tento proces má formu $Pr \ldots Pr'$, tedy aniž je kapitalistická reprodukce rozšířena.

Jestliže se proces $Z' - P'$ prodlužuje přes svou normální délku, zdržuje se tedy abnormálně přeměna zbožního kapitálu v peněžní formu; anebo jestliže se tato přeměna uskutečnila, jestliže např. cena výrobních prostředků, ve které se musí přeměnit peněžní kapitál, stoupla nad úroveň, kterou měla na začátku koloběhu, může být poklad, který funguje jako fond akumulace, použit k tomu, aby zaujal místo peněžního kapitálu nebo jeho části. Peněžní fond akumulace slouží takto jako rezervní fond k vyrovnávání poruch koloběhu.

Jako takový rezervní fond je peněžní fond akumulace odlišný od fondu kupních nebo platebních prostředků, který jsme prozkoumali v koloběhu $Pr \ldots Pr$. Tyto prostředky jsou částí fungujícího peněžního kapitálu (jsou to tedy formy existence části kapitálové hodnoty, která je vůbec v procesu), jehož části začínají fungovat jen jedna po druhé, v různých časových termínech. V kontinuitě výrobního procesu se neustále vytváří rezervní peněžní kapitál, protože dnes došly platby, bude se však platit k pozdějšímu termínu, dnes byly prodány větší masy zboží, ale větší masy zboží mají být zase nakoupeny teprve později; v těchto intervalech existuje tedy

Československá akademie věd
Institut vzdělávání vědeckých kádrů
oddělení vědeckých informací
Praha 1, Na příkopě 29

část oběžného kapitálu neustále v peněžní formě. Naproti tomu rezervní fond není součástí fungujícího kapitálu, přesněji řečeno peněžního kapitálu, nýbrž kapitálu, který je v přípravném stadiu své akumulace, nadhodnoty, která se ještě nepřeměnila v aktivní kapitál. Je ostatně naprosto samozřejmé, že kapitalista, když je v úzkých, se vůbec neptá, jaké určité funkce plní peníze, které má v rukou, nýbrž používá to, co má, jen aby udržel v chodu proces koloběhu svého kapitálu. Tak v našem příkladu $P = 422$ liber št., $P' = 500$ liber št. Jestliže část kapitálu 422 liber št. existuje jako fond platebních a kupních prostředků, jako peněžní zásoba, předpokládá se, že za nezměněných okolností vstoupila celá do koloběhu a že k tomuto účelu také stačí. Rezervní fond je však částí 78 liber št. nadhodnoty; do procesu koloběhu kapitálu ve výši 422 liber št. může vstoupit jen tehdy, jestliže se tento koloběh uskutečňuje za okolností, které nezůstaly stejné; neboť je částí fondu akumulace a figuruje zde, aniž se rozšířilo měřítko reprodukce.

Peněžní fond akumulace znamená už existenci latentního peněžního kapitálu; tedy přeměnu peněz v peněžní kapitál.

Všeobecná formule koloběhu produktivního kapitálu, která zahrnuje prostou reprodukci a reprodukci v rozšířeném měřítku, je:

$$Pr \ldots \overset{1}{\frown} Z' - P' \; . \; \overset{2}{\frown} P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right. \ldots Pr\,(Pr').$$

Je-li $Pr = Pr$, pak je P ve 2) $= P' - p$; je-li $Pr = Pr'$, pak je P ve 2) větší než $P' - p$; tj. p je zcela nebo zčásti přeměněno v peněžní kapitál.

Koloběh produktivního kapitálu je forma, ve které klasická ekonomie zkoumá proces koloběhu průmyslového kapitálu.

TŘETÍ KAPITOLA

KOLOBĚH ZBOŽNÍHO KAPITÁLU

Všeobecná formule pro koloběh zbožního kapitálu je:

$$Z' - P' - Z \ldots Pr \ldots Z'.$$

Z' se jeví nejen jako výsledek, nýbrž i jako předpoklad obou předcházejících koloběhů, neboť to, co je $P - Z$ pro jeden kapitál, zahrnuje už $Z' - P'$ pro druhý kapitál, pokud alespoň část výrobních prostředků je sama zbožním produktem jiných individuálních kapitálů, které procházejí svým koloběhem. V našem případě jsou např. uhlí, stroje atd. zbožní kapitál těžaře, kapitalistického výrobce strojů atd. Dále bylo už v 1. kap., 4, ukázáno, že už při prvním opakování $P \ldots P'$, dříve než skončí tento druhý koloběh peněžního kapitálu, se předpokládá nejen koloběh $Pr \ldots Pr$, nýbrž také koloběh $Z' \ldots Z'$.

Dochází-li k reprodukci v rozšířeném měřítku, je konečné Z' větší než počáteční Z', a proto je zde označíme Z''.

Rozdíl mezi třetí formou a oběma prvními formami se projevuje v tom, že za prvé je zde koloběh zahajován celkovým oběhem s jeho dvěma protichůdnými fázemi, zatímco ve formě I je oběh přerušen výrobním procesem a ve formě II se celkový oběh se svými dvěma vzájemně se doplňujícími fázemi jeví jen jako zprostředkování procesu reprodukce a tvoří tedy zprostředkující pohyb mezi $Pr \ldots Pr$. U $P \ldots P'$ je forma oběhu $P - Z \ldots Z' - P' = P - Z - P$. U $Pr \ldots Pr$ je opačná: $Z' - P' . P - Z = Z - P - Z$. V $Z' \ldots Z'$ má oběh rovněž tuto druhou formu.

Za druhé: Při opakování koloběhů I a II, třebaže konečné body

P' a Pr' tvoří počáteční body obnoveného koloběhu, mizí forma, v níž byly P' a Pr' vytvořeny. $P' = P + p$, $Pr' = Pr + pr$ začínají nový proces opět jako P a Pr. Ve formě III musí však být výchozí bod Z označen jako Z', i když se koloběh obnovuje v témž měřítku, a to z tohoto důvodu. Ve formě I, jakmile P' jako takové zahajuje nový koloběh, funguje jako peněžní kapitál P, jako v peněžní formě zálohovaná kapitálová hodnota, která má být zhodnocena. Velikost zálohovaného peněžního kapitálu, která vzrostla v důsledku akumulace uskutečněné v prvním koloběhu, se zvětšila. Ale ať je velikost zálohovaného peněžního kapitálu 422 liber št. nebo 500 liber št., nemění to nic na tom, že se tento kapitál jeví jako pouhá kapitálová hodnota. P' už neexistuje jako zhodnocený nebo nadhodnotou obtěžkaný kapitál, neexistuje jako kapitálový vztah. Má se přece zhodnotit teprve v procesu. Totéž platí o $Pr \ldots Pr'$; Pr' musí stále dál fungovat a obnovovat koloběh jako Pr, jako kapitálová hodnota, která má produkovat nadhodnotu. — Naproti tomu koloběh zbožního kapitálu nezačíná kapitálovou hodnotou, nýbrž zvětšenou kapitálovou hodnotou ve zbožní formě, zahrnuje tedy od začátku koloběh nejen kapitálové hodnoty existující ve zbožní formě, nýbrž i koloběh nadhodnoty. Dochází-li tedy v této formě k prosté reprodukci, objevuje se v konečném bodu stejně veliké Z' jako v počátečním bodu. Jestliže část nadhodnoty vstupuje do koloběhu kapitálu, objevuje se sice na konci Z'' místo Z', objevuje se zvětšené Z', ale následující koloběh začíná zase Z', které je jen Z' větší než v předcházejícím koloběhu, a začíná svůj nový koloběh s větší akumulovanou kapitálovou hodnotou, tedy také s relativně větší nově vytvořenou nadhodnotou. Ve všech případech Z' zahajuje koloběh vždycky jako zbožní kapitál, který = kapitálové hodnotě + nadhodnotě.

Z' jako Z se v koloběhu jednotlivého průmyslového kapitálu nejeví jako forma tohoto kapitálu, nýbrž jako forma jiného průmyslového kapitálu, pokud jsou jeho produktem výrobní prostředky. Akt $P - Z$ (tj. $P - VP$) prvního kapitálu je pro tento druhý kapitál aktem $Z' - P'$.

V aktu oběhu $P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$ vystupují PS a VP jako identické

potud, že jsou zbožím v rukou těch, kdo je prodávají, z jedné strany dělníků, kteří prodávají svou pracovní sílu, z druhé strany majitelů výrobních prostředků, kteří je prodávají. Pro toho, kdo kupuje a jehož peníze tu fungují jako peněžní kapitál, fungují jen jako zboží, dokud je ještě nekoupil, dokud tedy vůči jeho kapitálu existujícímu v peněžní formě vystupují jako zboží jiných osob. *VP* a *PS* se tu liší jen potud, že *VP* může být v rukou toho, kdo je prodává, $= Z'$, může tedy být kapitálem, jestliže zbožní formou jeho kapitálu je *VP*, zatímco *PS* je pro dělníka vždycky jen zbožím a stává se kapitálem teprve v rukou toho, kdo je koupil, jako součást *Pr*.

Z' nemůže proto nikdy zahajovat koloběh jako pouhé Z, jako pouhá zbožní forma kapitálové hodnoty. Jako zbožní kapitál je vždycky cosi dvojího. Z hlediska užitné hodnoty je produktem funkce *Pr* — v daném případě přízí — produktem, jehož prvky *PS* a *VP* pocházející jako zboží z oběhu fungovaly jen jako tvůrci tohoto produktu. Za druhé, z hlediska hodnoty, je to kapitálová hodnota *Pr* plus nadhodnota *m* vytvořená fungováním *Pr*.

Jen v koloběhu Z' samého se může a musí $Z = Pr =$ kapitálové hodnotě oddělit od té části Z', v níž existuje nadhodnota, od nadproduktu, v němž je obsažena nadhodnota, ať už jsou obě části skutečně oddělitelné, jako je tomu u příze, nebo ne, jako je tomu u stroje. Dají se od sebe oddělit vždycky, jakmile se Z' přemění v P'.

Dá-li se celý zbožní produkt rozdělit na samostatné homogenní dílčí produkty, jako např. našich 10 000 liber příze, a může-li se tedy akt $Z' - P'$ znázornit jako suma postupně provedených prodejů, může kapitálová hodnota ve zbožní formě fungovat jako Z, může se oddělit od Z', dříve než je realizována nadhodnota, tedy dříve než je realizováno Z' jako celek.

V 10 000 librách příze za 500 liber št. je hodnota 8440 liber = 422 liber št. = kapitálové hodnotě oddělené od nadhodnoty. Prodá-li kapitalista nejprve 8440 liber příze za 422 liber št., představuje těchto 8440 liber příze Z, kapitálovou hodnotu ve zbožní formě; nadprodukt 1560 liber příze = nadhodnotě 78 liber št., obsažený kromě toho v Z', by obíhal teprve později; kapitalista

by mohl uskutečnit $Z - P - Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$ před oběhem nadproduktu $z - p - z$.

Nebo kdyby prodal nejprve 7440 liber příze v hodnotě 372 liber št. a pak 1000 liber příze v hodnotě 50 liber št., mohly by být první částí Z nahrazeny výrobní prostředky (konstantní část kapitálu c) a druhou částí Z variabilní část kapitálu v, pracovní síla, a pak by se postupovalo dál jako předtím.

Jestliže však dochází k takovým postupným prodejům a podmínky koloběhu to dovolují, může kapitalista, místo aby rozdělil Z' na $c + v + m$, provést toto rozdělení také u alikvotních částí Z'.

Např. 7440 liber příze = 372 libry št., které jako části Z' (10 000 liber příze = 500 liber št.) představují konstantní část kapitálu, se dá zase samo rozložit na: 5535,360 libry příze v hodnotě 276,768 libry št., které nahrazují pouze konstantní část, hodnotu výrobních prostředků spotřebovaných na 7440 liber příze; 744 libry příze v hodnotě 37,200 libry št., které nahrazují jen variabilní kapitál; 1160,640 libry příze v hodnotě 58,032 libry št., které jsou jako nadprodukt nositelem nadhodnoty. Z prodaných 7440 liber může tedy kapitalista nahradit kapitálovou hodnotu, která je v nich obsažena, prodejem 6279,360 libry příze v ceně 313,968 libry št. a hodnotu nadproduktu 1160,640 libry = 58,032 libry št. může vydat jako důchod.

Právě tak může dále rozložit 1000 liber příze = 50 liber št. = variabilní kapitálové hodnotě a podle toho prodat: 744 libry příze za 37,200 libry št., což je konstantní kapitálová hodnota obsažená v 1000 librách příze; 100 liber příze za 5,000 liber št., variabilní část kapitálu v týchž 1000 librách; tedy 844 liber příze za 42,200 libry št., náhradu kapitálové hodnoty obsažené v 1000 librách příze; konečně 156 liber příze v hodnotě 7,800 liber št., které představují v ní obsažený nadprodukt a mohou být jako takový spotřebovány.

Konečně, 1560 liber příze v hodnotě 78 liber št., které ještě zbývají, může, zdaří-li se prodej, rozložit tak, aby prodej 1160,640 libry příze za 58,032 libry št. nahradil hodnotu výrobních prostředků obsažených v 1560 librách příze a 156 liber příze v hodnotě

7,800 libry št. hodnotu variabilního kapitálu; 1316,640 libry příze = 65,832 libry št. dohromady nahradí celkovou kapitálovou hodnotu; nakonec zbývá nadprodukt 243,360 libry = 12,168 libry št., který je možno vydat jako důchod.

Jako se dá každý prvek c, v, m, existující v přízi, opět rozložit na tytéž součásti, právě tak se dá rozložit i každá jednotlivá libra příze v hodnotě 1 šilinku = 12 pencí.

c = 0,744	libry příze	=	8,928 pence
v = 0,100	,, ,,	=	1,200 ,,
m = 0,156	,, ,,	=	1,872 ,,
$c + v + m = 1$	libra příze	=	12 pencí

Sečteme-li výsledky oněch tří dílčích prodejů, vyjde nám týž výsledek jako při prodeji 10 000 liber příze najednou.

Konstantního kapitálu máme:

při 1. prodeji:	5535,360	libry příze	=	276,768	libry št.
,, 2. ,,	744,000	,, ,,	=	37,200	,, ,,
,, 3. ,,	1160,640	,, ,,	=	58,032	,, ,,
celkem	7440	liber příze	=	372	liber št.

Variabilního kapitálu:

při 1. prodeji:	744,000	liber příze	=	37,200	libry št.
,, 2. ,,	100,000	,, ,,	=	5,000	,, ,,
,, 3. ,,	156,000	,, ,,	=	7,800	,, ,,
celkem	1000	liber příze	=	50	liber št.

Nadhodnoty:

při 1. prodeji:	1160,640	libry příze	=	58,032	libry št.
,, 2. ,,	156,000	,, ,,	=	7,800	,, ,,
,, 3. ,,	243,360	,, ,,	=	12,168	,, ,,
celkem	1560	liber příze	=	78	liber št.

Celkový součet:

Konstantní kapitál:	7440	liber příze	=	372	liber št.
Variabilní ,,	1000	,, ,,	=	50	,, ,,
Nadhodnota	1560	,, ,,	=	78	,, ,,
celkem	10 000	liber příze	=	500	liber št.

$Z' - P'$ samo o sobě není nic jiného než prodej 10 000 liber příze. 10 000 liber příze je zboží jako každá jiná příze. Kupujícího zajímá cena 1 šilink za libru čili 500 liber št. za 10 000 liber. Jestliže si při uzavírání obchodu všímá hodnotového složení, pak jen se záludným úmyslem prokázat, že by se libra mohla prodávat za méně než za 1 šilink a že i přitom by prodávající stále ještě udělal dobrý obchod. Ale množství, které kupuje, závisí na jeho potřebách; je-li např. majitelem tkalcovny, závisí na složení jeho vlastního kapitálu fungujícího v tkalcovně, a ne na složení kapitálu majitele přádelny, od něhož kupuje. Poměr, v němž má Z' jednak nahradit v něm zpracovaný kapitál (popřip. jeho různé součásti), jednak posloužit jako nadprodukt, ať už k vydání nadhodnoty, nebo k akumulaci kapitálu, tento poměr existuje jen v koloběhu toho kapitálu, jehož zbožní formou je oněch 10 000 liber příze. S prodejem jako takovým nemají nic společného. Zde se kromě toho předpokládá, že Z' je prodáváno za svou hodnotu, že tedy jde jen o jeho přeměnu ze zbožní formy v peněžní formu. Pro Z' jako funkční formu v koloběhu tohoto jednotlivého kapitálu, z níž musí být nahrazen produktivní kapitál, je ovšem rozhodující, zda a nakolik se při prodeji od sebe odchylují cena a hodnota; ale tím se tu při zkoumání pouhých rozdílů ve formě nebudeme zabývat.

Ve formě I, $P \ldots P'$, probíhá výrobní proces uprostřed mezi dvěma navzájem se doplňujícími a navzájem protichůdnými fázemi oběhu kapitálu; je skončen, dříve než nastává závěrečná fáze $Z' - P'$. Peníze jsou zálohovány jako kapitál, nejprve na prvky výroby, z těch se přeměňují ve zbožní produkt, a tento zbožní produkt se zase přeměňuje v peníze. Je to úplně uzavřený obchodní cyklus, jehož výsledkem jsou peníze, vhodné ke všemu a pro každého. Nový začátek je tak dán jen potenciálně. $P \ldots Pr \ldots P'$ může být stejně dobře posledním koloběhem, jímž končí funkce individuálního kapitálu, jestliže je odnímán z podnikání, jako prvním koloběhem kapitálu, který začíná fungovat jako nový. Všeobecný pohyb je tu $P \ldots P'$, od peněz k více penězům.

Ve formě II, $Pr \ldots Z' - P' - Z \ldots Pr$ (Pr'), následuje celkový proces oběhu po prvním Pr a předchází druhé Pr; probíhá však v opačném pořadí než ve formě I. První Pr je produktivní kapitál,

a jeho funkcí je výrobní proces jako předběžná podmínka následujícího procesu oběhu. Závěrečné *Pr* naproti tomu není výrobní proces; je to jen obnovená existence průmyslového kapitálu v jeho formě produktivního kapitálu. A přitom je to výsledek přeměny uskutečněné v poslední fázi oběhu, přeměny kapitálové hodnoty v *PS* + *VP*, v subjektivní a objektivní faktory, které ve svém spojení tvoří formu existence produktivního kapitálu. Kapitál, ať už *Pr* nebo *Pr'*, je tu nakonec zase ve formě, v níž musí znovu fungovat jako produktivní kapitál, uskutečnit výrobní proces. Všeobecná forma pohybu, *Pr* ... *Pr*, je forma reprodukce a neukazuje, na rozdíl od *P* ... *P'*, že účelem procesu je zhodnocení. Tím proto usnadňuje klasické ekonomii, aby nepřihlížela k určité kapitalistické formě výrobního procesu a jako účel procesu ukazovala výrobu jako takovou, aby se vyrábělo co nejvíc a co nejlevněji a produkt aby se směňoval za co nejrozmanitější jiné produkty, zčásti k obnovení výroby (*P* — *Z*), zčásti pro spotřebu (*p* — *z*). Přitom však, protože *P* i *p* tu vystupují jen jako pomíjivý prostředek oběhu, mohou být snadno přehlédnuty zvláštnosti jak peněz, tak peněžního kapitálu, a celý proces se jeví prostý a přirozený, tj. má přirozenost mělkého racionalismu. Právě tak se při zkoumání zbožního kapitálu občas zapomíná na zisk, a když se mluví o koloběhu výroby jako celku, figuruje zbožní kapitál jen jako zboží; jakmile se však mluví o součástech hodnoty, figuruje jako zbožní kapitál. Akumulace se jeví ovšem týmž způsobem jako výroba.

Ve formě III, *Z'* — *P'* — *Z* ... *Pr* ... *Z'*, zahajují koloběh obě fáze procesu oběhu, a to v témž pořadí jako ve formě II, *Pr* ... *Pr*; pak následuje *Pr*, a to jako ve formě I se svou funkcí, výrobním procesem; výsledkem tohoto procesu, *Z'*, koloběh končí. Jako ve formě II končí koloběh *Pr*, pouhou obnovenou existencí produktivního kapitálu, tak zde končí i *Z'*, obnovenou existencí zbožního kapitálu; jako ve formě II musí kapitál ve své závěrečné formě *Pr* znovu zahájit proces jako výrobní proces, tak se musí zde se znovuobjevením průmyslového kapitálu ve formě zbožního kapitálu znovu zahájit koloběh fází oběhu *Z'* — *P'*. Obě formy koloběhu jsou nedokončené, protože nekončí *P'*, zhodnocenou kapitálovou hodnotou znovu přeměněnou v *peníze*. Obě tedy musí pokračovat

a zahrnují proto reprodukci. Celý koloběh ve formě III je $Z' \ldots Z'$.

Třetí forma se od dvou prvních odlišuje tím, že jen v tomto koloběhu se jako výchozí bod zhodnocení objevuje už zhodnocená kapitálová hodnota, a ne původní kapitálová hodnota, která se má teprve zhodnotit. Výchozím bodem je tu Z' jako kapitálový vztah a jako takové determinuje celý koloběh, neboť ten už ve své první fázi zahrnuje jak koloběh kapitálové hodnoty, tak koloběh nadhodnoty a nadhodnota musí, i když ne v každém jednotlivém koloběhu, tedy alespoň v jejich průměru, být zčásti vydávána jako důchod, procházet oběhem $z - p - z$, zčásti fungovat jako prvek akumulace kapitálu.

Ve formě $Z' \ldots Z'$ se spotřeba celého zbožního produktu předpokládá jako podmínka normálního průběhu samotného koloběhu kapitálu. Individuální spotřeba dělníka a individuální spotřeba té části nadproduktu, která není akumulována, zahrnuje veškerou individuální spotřebu. Spotřeba jako celek — jako individuální i jako produktivní spotřeba — vchází tedy jako podmínka do koloběhu Z'. Produktivní spotřeba (v níž je fakticky zahrnuta individuální spotřeba dělníka, protože pracovní síla je v jistých hranicích neustálým produktem individuální spotřeby dělníka) se uskutečňuje prostřednictvím každého individuálního kapitálu. Individuální spotřeba — kromě toho, co je nutné k existenci individuálního kapitalisty — se předpokládá jen jako společenský akt, naprosto ne jako akt individuálního kapitalisty.

Ve formách I a II se celkový pohyb jeví jako pohyb zálohované kapitálové hodnoty. Ve formě III tvoří výchozí bod zhodnocený kapitál v podobě celkového zbožního produktu a má formu pohybujícího se kapitálu, zbožního kapitálu. Teprve po jeho přeměně v peníze se tento pohyb rozvětvuje na pohyb kapitálu a pohyb důchodu. V této formě je do koloběhu kapitálu zahrnuto jak rozdělování celkového společenského produktu, tak zvláštní rozdělování produktu každého individuálního zbožního kapitálu jednak na fond individuální spotřeby, jednak na fond reprodukce.

V $P \ldots P'$ je zahrnuto možné rozšíření koloběhu podle velikosti p, které vchází do obnoveného koloběhu.

V $Pr \ldots Pr$ může Pr zahájit nový koloběh s touž hodnotou,

možná i menší, a přesto může představovat reprodukci v rozšířeném měřítku; když jsou např. prvky zboží levnější v důsledku zvýšené produktivity práce. V opačném případě může naopak produktivní kapitál zvětšený co do hodnoty představovat reprodukci v měřítku zúženém po stránce látky, když jsou např. prvky výroby dražší. Totéž platí o $Z' \dots Z'$.

V $Z' \dots Z'$ je kapitál ve zbožní formě předpokladem výroby; vrací se znovu jako předpoklad uvnitř téhož koloběhu v druhém Z. Není-li toto Z ještě vyrobeno nebo reprodukováno, koloběh vázne; toto Z musí být reprodukováno, většinou jako Z' nějakého jiného průmyslového kapitálu. V tomto koloběhu existuje Z' jako výchozí bod, průchozí bod a závěrečný bod pohybu, je tedy stále přítomné. Je trvalou podmínkou procesu reprodukce.

$Z' \dots Z'$ se odlišuje od forem I a II dalším momentem. Všechny tři koloběhy mají společné to, že forma, v níž kapitál zahajuje proces svého koloběhu, je také formou, v níž jej dokončuje, takže je zase v počáteční formě, v níž znovu zahajuje týž koloběh. Počáteční forma P, Pr, Z' je vždycky ta forma, v níž se zálohuje kapitálová hodnota (ve formě III s nadhodnotou, o kterou se zvětšila), tedy vzhledem ke koloběhu původní forma; závěrečná forma P', Pr, Z' je vždycky přeměněná forma jedné z funkčních forem, která v koloběhu předchází a která není původní formou.

Tak je P' v I přeměněná forma Z', konečné Pr ve II přeměněná forma P (a v I a II je tato přeměna způsobena prostým aktem oběhu zboží, formální výměnou místa mezi zbožím a penězi); v III je Z' přeměněná forma Pr, produktivního kapitálu. Ale zde v III se přeměna týká za prvé nejen funkční formy kapitálu, ale také velikosti jeho hodnoty; za druhé není ale přeměna výsledkem pouze formální výměny místa, která přísluší procesu oběhu, nýbrž je výsledkem skutečné přeměny, kterou užitná forma a hodnota zbožních součástí produktivního kapitálu prošly ve výrobním procesu.

Forma počátečního krajního bodu P, Pr, Z' je u každého z koloběhů I, II, III předem dána; forma, která se v konečném krajním bodu znovu vrací, je vyvolána, a tedy podmíněna řadou metamorfóz koloběhu samého. Z' jako konečný bod koloběhu indivi-

duálního průmyslového kapitálu předpokládá pouze formu *Pr* — která nepatří do oběhu — téhož průmyslového kapitálu, jehož produktem Z' je. *P'*, jako konečný bod v I, jako přeměněná forma Z' ($Z' - P'$), předpokládá, že *P* je v rukou kupujícího, že existuje mimo koloběh *P* ... *P'*, že je do něho vtahováno prodejem Z' a stává se jeho vlastní závěrečnou formou. Stejně tak ve II konečné *Pr* předpokládá, že *PS* a *VP* (Z) existují mimo koloběh a začleňují se do něho aktem $P - Z$ jako závěrečná forma. Ale nepřihlížíme-li k poslednímu krajnímu bodu, nepředpokládá ani koloběh individuálního peněžního kapitálu existenci peněžního kapitálu vůbec, ani koloběh individuálního produktivního kapitálu nepředpokládá existenci produktivního kapitálu ve vlastním koloběhu. V I může být *P* prvním peněžním kapitálem, ve II *Pr* prvním produktivním kapitálem, který vystupuje na scénu dějin, ale v III

$$Z' \begin{cases} Z - \begin{cases} P - Z \lessdot \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \dots Pr \dots Z' \\ p - z \end{cases} \\ - P' \\ z - \end{cases}$$

se předpokládá Z dvakrát mimo koloběh. Jednou v koloběhu $Z' - P' - Z \lessdot \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix}$. Toto Z, pokud se skládá z *VP*, je zbožím v rukou prodávajícího; je samo zbožním kapitálem, pokud je produktem kapitalistického výrobního procesu; a i když není jeho produktem, jeví se jako zbožní kapitál v rukou obchodníka. Podruhé v druhém *z* v $z - p - z$, jež musí být rovněž přítomné jako zboží, aby mohlo být koupeno. V každém případě jsou *PS* a *VP* — ať jsou nebo nejsou zbožním kapitálem — zbožím stejně jako Z' a chovají se k sobě jako zboží. Totéž platí o druhém *z* v $z - p - z$. Pokud tedy $Z' = Z\,(PS + VP)$, potud má Z' zboží jako prvky pro svou vlastní tvorbu a musí být v oběhu nahrazeno stejnými zbožími; tak jako v $z - p - z$ musí být druhé *z* v oběhu nahrazeno jinými stejnými zbožími.

Na základě kapitalistického výrobního způsobu jakožto vládnoucího musí být mimoto každé zboží v rukou toho, kdo prodává, zbožním kapitálem. Zůstává jím v rukou obchodníka anebo se jím v jeho rukou stává, jestliže jím dosud nebylo. Anebo musí — např.

dovážené předměty — být zbožím, které nahradilo původní zbožní kapitál, dalo mu tedy jen jinou formu existence.

Zbožní prvky *PS* a *VP*, z nichž se skládá produktivní kapitál *Pr*, nemají jakožto formy existence *Pr* tutéž podobu jako na různých trzích zboží, kde byly získány. Teď jsou spojeny a ve svém spojení mohou fungovat jako produktivní kapitál.

To, že jen v této formě III, v koloběhu samém, se Z jeví jako předpoklad Z, vyplývá z toho, že výchozím bodem je kapitál ve zbožní formě. Koloběh je zahájen přeměnou Z' (pokud funguje jako kapitálová hodnota, ať už zvětšená o přírůstek nadhodnoty nebo ne) ve zboží, která tvoří prvky jeho výroby. Tato přeměna zahrnuje však celý proces oběhu $Z - P - Z$ ($= PS + VP$) a je jeho výsledkem. Zde tedy stojí Z na obou krajních bodech, ale druhý krajní bod, který dostává svou formu Z aktem $P - Z$ zvenku, z trhu zboží, není posledním krajním bodem koloběhu, nýbrž jen posledním krajním bodem jeho prvních dvou stadií zahrnujících proces oběhu. Jeho výsledkem je *Pr*, jehož funkce — výrobní proces — potom začíná. Teprve jako výsledek výrobního procesu, tedy ne jako výsledek procesu oběhu, se Z' jeví jako konec koloběhu a v téže formě jako počáteční krajní bod Z'. Naproti tomu v $P \ldots P'$, $Pr \ldots Pr$, jsou závěrečné krajní body P' a *Pr* bezprostředními výsledky procesu oběhu. Zde se tedy teprve na konci předpokládá jednou P' a podruhé *Pr* v rukou někoho jiného. Pokud koloběh probíhá mezi krajními body, nejeví se ani P v jednom případě, ani *Pr* v druhém případě — tj. ani existence P jako cizích peněz, ani existence *Pr* jako cizího výrobního procesu — jako předpoklad těchto koloběhů. Naproti tomu $Z' \ldots Z'$ předpokládá Z ($= PS + VP$) jako cizí zboží v cizích rukou, zboží, která jsou zahajovacím procesem oběhu vtahována do koloběhu a přeměňována v produktivní kapitál, a jako výsledek funkce tohoto produktivního kapitálu se pak Z' znovu stává závěrečnou formou koloběhu.

Ale právě proto, že koloběh $Z' \ldots Z'$ předpokládá při svém pohybu jiný průmyslový kapitál ve formě Z ($= PS + VP$) (a *VP* zahrnuje různé jiné kapitály, např. v našem případě stroje, uhlí, olej atd.), vybízí sám k tomu, abychom jej zkoumali nejen jako *všeobecnou* formu koloběhu, tj. nejen jako společenskou formu, pod

kterou se může zkoumat každý jednotlivý průmyslový kapitál (kromě těch případů, kdy je vkládán poprvé), tedy nejen jako formu pohybu společnou všem individuálním průmyslovým kapitálům, nýbrž zároveň jako formu pohybu sumy individuálních kapitálů, tedy celkového kapitálu třídy kapitalistů, jako pohyb, v němž se pohyb každého individuálního průmyslového kapitálu jeví jen jako dílčí pohyb, který se proplétá s druhým pohybem a je jím podmíněn. Jestliže např. zkoumáme úhrnný roční zbožní produkt nějaké země a analyzujeme pohyb, kterým část tohoto produktu nahrazuje produktivní kapitál ve všem individuálním podnikání a druhá část vchází do individuální spotřeby různých tříd, zkoumáme $Z' \ldots Z'$ jako formu pohybu jak celkového společenského kapitálu, tak jím vytvořené nadhodnoty, resp. nadproduktu. To, že společenský kapitál = součtu individuálních kapitálů (včetně akciových kapitálů, resp. státního kapitálu, pokud vlády používají produktivní námezdní práci v dolech, na železnicích atd., pokud fungují jako průmysloví kapitalisté) a že celkový pohyb společenského kapitálu = součtu pohybů individuálních kapitálů, to naprosto nevylučuje, že tento pohyb jakožto pohyb jednotlivého individuálního kapitálu vykazuje jiné jevy než týž pohyb, je-li zkoumán z hlediska části celkového pohybu společenského kapitálu, tedy v souvislosti s pohyby jeho ostatních částí, a že zároveň řeší problémy, jejichž řešení se při zkoumání koloběhu jednotlivého individuálního kapitálu musí předpokládat, místo aby z něho vyplývalo.

$Z' \ldots Z'$ je jediný koloběh, v němž původně zálohovaná kapitálová hodnota tvoří jen část krajního bodu, kterým začíná pohyb, a v němž se tak pohyb od začátku ohlašuje jako souhrnný pohyb průmyslového kapitálu; jak té části produktu, která nahrazuje produktivní kapitál, tak té jeho části, která tvoří nadprodukt a obvykle se vydává zčásti jako důchod, zčásti má sloužit jako prvek akumulace. Pokud je v tomto koloběhu zahrnuto vydávání nadhodnoty jako důchodu, potud je to také individuální spotřeba. Ta je v něm však zahrnuta dále ještě tím, že výchozí bod Z, zboží, existuje jako kterýkoli libovolný užitný předmět; každý kapitalisticky vyrobený předmět je však zbožní kapitál, ať už jej jeho užitná forma určuje

pro produktivní, nebo pro individuální spotřebu, nebo pro obě. $P \ldots P'$ ukazuje jen na hodnotovou stránku, na zhodnocení zálohované kapitálové hodnoty jako účel celého procesu; $Pr \ldots Pr$ (Pr') na proces produkce kapitálu jako na proces reprodukce při nezměněné nebo vzrůstající velikosti produktivního kapitálu (akumulace); $Z' \ldots Z'$, zatímco se už ve svém počátečním krajním bodu ohlašuje jako forma kapitalistické zbožní výroby, zahrnuje už předem produktivní i individuální spotřebu; produktivní spotřeba a v ní zahrnuté zhodnocení se jeví jen jako součást jeho pohybu. Konečně, protože Z' může existovat v užitné formě, která nemůže znovu vejít do nějakého výrobního procesu, je už předem naznačeno, že různé součásti hodnoty Z', vyjádřené v částech produktu, musí zaujímat jiné místo podle toho, bere-li se $Z' \ldots Z'$ jako forma pohybu celkového společenského kapitálu nebo jako samostatný pohyb individuálního průmyslového kapitálu. Všemi těmito svými zvláštnostmi nás tento koloběh vyvádí za své hranice jako jednotlivého koloběhu pouze individuálního kapitálu.

Ve figuře $Z' \ldots Z'$ se pohyb zbožního kapitálu, tj. celkového kapitalisticky vyrobeného produktu, jeví jednak jako předpoklad samostatného koloběhu individuálního kapitálu, jednak jako sám tímto koloběhem podmíněný. Vezme-li se tedy tato figura ve své specifičnosti, nestačí už spokojovat se s tím, že metamorfózy $Z' - P'$ a $P - Z$ jsou jednak funkčně určené úseky v metamorfóze kapitálu, jednak články všeobecného oběhu zboží. Pak je nutné vysvětlit proplétání metamorfóz jednoho individuálního kapitálu s metamorfózami jiných individuálních kapitálů a s částí celkového produktu určenou pro individuální spotřebu. Při analýze koloběhu individuálního průmyslového kapitálu bereme proto za základ především první dvě formy.

Koloběh $Z' \ldots Z'$ se jeví jako forma jednotlivého individuálního kapitálu např. v zemědělství, kde se počítá od žní do žní. Ve figuře II se vychází od setby, ve figuře III od žní, čili jak říkají fyziokraté, v první od avances [záloh], v druhé od reprises [příjmů]. Pohyb kapitálové hodnoty se v III jeví od začátku jen jako část pohybu celkové masy výrobků, zatímco v I a II tvoří pohyb Z' pouze moment v pohybu jednotlivého kapitálu.

Ve figuře III je přítomnost zboží na trhu stálým předpokladem procesu produkce a reprodukce. Soustředíme-li se tedy na tuto figuru, zdá se, že všechny prvky výrobního procesu pocházejí z oběhu zboží a skládají se jen ze zboží. Toto jednostranné pojetí opomíjí ty prvky výrobního procesu, které jsou nezávislé na zbožních prvcích.

Protože v $Z' \ldots Z'$ je výchozím bodem celkový produkt (celková hodnota), ukazuje se tu, že (odmyslíme-li si zahraniční obchod) k reprodukci v rozšířeném měřítku, při jinak nezměněné produktivitě, může docházet jen tehdy, když jsou v části nadproduktu, která má být kapitalizována, už obsaženy látkové prvky dodatečného produktivního kapitálu; ukazuje se tedy, že pokud je produkce jednoho roku předpokladem produkce příštího roku anebo pokud se může totéž dít v jednom roce současně s procesem prosté reprodukce, je nadprodukt vytvářen hned ve formě, která umožňuje, aby fungoval jako dodatečný kapitál. Zvýšená produktivita může rozmnožit jen látku kapitálu, aniž zvýší jeho hodnotu; tím však tvoří dodatečný materiál pro zhodnocování.

$Z' \ldots Z'$ je základem Quesnayovy Tableau économique [Ekonomické tabulky], a to, že si v protikladu k $P \ldots P'$ (formě, které se výhradně přidržoval merkantilní systém) zvolil právě tuto formu, a ne $Pr \ldots Pr$, svědčí o jeho pozoruhodném a správném taktu.

TŘI FIGURY PROCESU KOLOBĚHU

Jestliže pro celkový proces oběhu zvolíme značku *Ob*, mohou být tyto tři figury znázorněny takto:

I) $P - Z \ldots Pr \ldots Z' - P'$
II) $Pr \ldots Ob \ldots Pr$
III) $Ob \ldots Pr\ (Z')$.

Jestliže všechny tři formy shrneme, jeví se všechny předpoklady procesu jako jeho výsledek, jako předpoklad, který sám vytvořil. Každý moment se jeví jako výchozí bod, průchozí bod a bod návratu. Celkový proces se jeví jako jednota výrobního procesu a procesu oběhu; výrobní proces se stává zprostředkovatelem procesu oběhu a naopak.

Všem třem koloběhům je společné: zhodnocení hodnoty jako určující účel, jako hybný motiv. V I je to vyjádřeno ve formě. Forma II začíná *Pr*, zhodnocovacím procesem samým. V III začíná koloběh zhodnocenou hodnotou a končí nově zhodnocenou hodnotou, dokonce i když se pohyb opakuje v nezměněném měřítku.

Pokud je $Z - P$ pro toho, kdo kupuje, $P - Z$, a $P - Z$ pro toho, kdo prodává, $Z - P$, představuje oběh kapitálu jen obyčejnou metamorfózu zboží, a platí zákony o mase obíhajících peněz, které jsme přitom vyvodili (kniha I, 3. kap., 2). Jestliže však nezůstaneme u této formální stránky, nýbrž budeme zkoumat reálnou

souvislost mezi metamorfózami různých individuálních kapitálů, tedy fakticky souvislost koloběhů individuálních kapitálů jako souvislost dílčích pohybů procesu reprodukce celkového společenského kapitálu, nelze tuto souvislost vysvětlit pouhým střídáním forem peněz a zboží.

V ustavičně rotujícím kruhu je každý bod zároveň výchozím bodem i bodem návratu. Jestliže rotaci přerušíme, není už každý výchozí bod bodem návratu. Tak jsme viděli, že nejen každý jednotlivý koloběh předpokládá (implicite) druhý, ale také že opakování koloběhu v jedné formě zahrnuje opsání koloběhu v ostatních formách. Tak se celý rozdíl jeví jako pouze formální nebo dokonce jako pouze subjektivní rozdíl existující jen pro pozorovatele.

Pokud zkoumáme každý z těchto koloběhů jako zvláštní formu pohybu, kterou procházejí různé individuální průmyslové kapitály, potud existuje tato rozdílnost vždycky jen jako individuální. Ve skutečnosti však prochází každý individuální průmyslový kapitál všemi třemi najednou. Tři koloběhy, formy reprodukce tří podob kapitálu, probíhají nepřetržitě vedle sebe. Jedna část kapitálové hodnoty, která teď např. funguje jako zbožní kapitál, se přeměňuje v peněžní kapitál, ale současně vstupuje jiná část z výrobního procesu do oběhu jako nový zbožní kapitál. Tak se ustavičně opisuje kruh $Z' \ldots Z'$; stejně je tomu i u dvou druhých forem. Reprodukce kapitálu v každé z jeho forem a v každém z jeho stadií je právě tak nepřetržitá jako metamorfóza těchto forem a postupné procházení třemi stadii. Zde je tedy celý koloběh skutečnou jednotou svých tří forem.

V našem zkoumání se předpokládalo, že kapitálová hodnota vystupuje v celé své celkové velikosti jako peněžní kapitál nebo jako produktivní kapitál nebo jako zbožní kapitál. Tak jsme měli např. 422 liber št. nejprve celé jako peněžní kapitál, pak rovněž v celém rozsahu přeměněné v produktivní kapitál a nakonec jako zbožní kapitál: přízi v hodnotě 500 liber št. (z toho 78 liber št. nadhodnoty). Různá stadia tu tvoří stejný počet přerušení. Dokud např. 422 liber št. setrvává v peněžní formě, tj. dokud se neuskuteční akty koupě $P - Z$ $(PS + VP)$, existuje a funguje celý kapitál jen

jako peněžní kapitál. Jakmile se však přemění v produktivní kapitál, nefunguje už ani jako peněžní kapitál, ani jako zbožní kapitál. Celkový proces jeho oběhu je přerušen, stejně jako je z druhé strany přerušen jeho celkový výrobní proces, jakmile funguje v jednom z obou stadií oběhu, ať už jako *P*, nebo jako *Z'*. Pak by se tedy koloběh *Pr ... Pr* jevil nejen jako periodické obnovování produktivního kapitálu, ale právě tak jako přerušení jeho funkce, výrobního procesu, dokud neproběhne proces oběhu; místo aby výroba probíhala plynule, probíhala by přerývaně a obnovovala by se jen po nahodile dlouhých intervalech podle toho, zda obě stadia procesu oběhu proběhnou rychleji nebo pomaleji. Tak je tomu např. u čínského řemeslníka, který pracuje jen pro soukromé zákazníky a jehož výrobní proces přestává, dokud nepřijde nová zakázka.

To platí ve skutečnosti o každé jednotlivé části kapitálu, která je v pohybu, a tímto pohybem procházejí postupně všechny části kapitálu. Např. 10 000 liber příze je týdenní produkt majitele přádelny. Celých těchto 10 000 liber příze vstupuje ze sféry výroby do sféry oběhu; kapitálová hodnota v nich obsažená se musí celá přeměnit v peněžní kapitál, a dokud setrvává ve formě peněžního kapitálu, nemůže znovu vejít do výrobního procesu; musí předtím vstoupit do oběhu a znovu se přeměnit v prvky produktivního kapitálu *PS* + *VP*. Proces koloběhu kapitálu je ustavičné přerušování, opouštění jednoho stadia, vstupování do dalšího stadia; odkládání jedné formy a existence v jiné formě; každé z těchto stadií nejen podmiňuje druhé, ale zároveň je vylučuje.

Nepřetržitost je však charakteristický rys kapitalistické výroby; je podmíněna její technickou základnou, třebaže není vždycky bezpodmínečně dosažitelná. Podívejme se tedy, jak to probíhá ve skutečnosti. Zatímco např. 10 000 liber příze vstupuje jako zbožní kapitál na trh a uskutečňuje svou přeměnu v peníze (ať jde o platební prostředek, kupní prostředek nebo dokonce jen počítací peníze), nastupuje na jejich místo ve výrobním procesu nová bavlna, uhlí atd., přeměňuje se tedy už zpětně z peněžní a zbožní formy zase zpět ve formu produktivního kapitálu a začíná jako takový svou funkci; zatímco v téže době, kdy se prvních

10 000 liber příze přeměňuje v peníze, prochází dřívějších 10 000 liber příze už druhým stadiem svého oběhu a přeměňuje se znovu z peněz v prvky produktivního kapitálu. Všechny části kapitálu procházejí postupně procesem koloběhu, jsou současně v jeho různých stadiích. Tak je průmyslový kapitál při nepřetržitosti svého koloběhu současně ve všech jeho stadiích a jim odpovídajících různých funkčních formách. Pro tu část, která se přeměňuje poprvé ze zbožního kapitálu v peníze, se zahajuje koloběh $Z' \dots Z'$, zatímco pro průmyslový kapitál jako pro pohybující se celek už koloběh $Z' \dots Z'$ proběhl. Jednou rukou jsou peníze zálohovány, druhou přijímány; počátek koloběhu $P \dots P'$ na jednom bodu je zároveň návratem peněz na jiném bodu. Totéž platí o produktivním kapitálu.

Skutečný koloběh průmyslového kapitálu ve své nepřetržitosti je tedy nejen jednotou procesu oběhu a výroby, nýbrž jednotou všech jeho tří koloběhů. Takovou jednotou může však být jen potud, pokud každá z různých částí kapitálu může postupně procházet po sobě následujícími fázemi koloběhu, přecházet z jedné fáze, z jedné funkční formy do druhé, pokud je tedy průmyslový kapitál jako celek těchto částí současně v různých fázích a funkcích, a tak opisuje současně všechny tři koloběhy. To, že jedna část následuje za druhou, je tu podmíněno existencí částí vedle sebe, tj. dělením kapitálu. Tak je např. v rozčleněném továrním systému výrobek ustavičně na různých stupních procesu svého vytváření a ustavičně přechází z jedné výrobní fáze do druhé. Protože individuální průmyslový kapitál představuje určitou veličinu, která je závislá na prostředcích kapitalisty a má pro každé průmyslové odvětví určitou minimální velikost, musí být při jeho dělení zachovány určité proporce. Velikost daného kapitálu podmiňuje rozsah výrobního procesu, ten zase rozsah zbožního kapitálu a peněžního kapitálu, pokud fungují vedle výrobního procesu. Existence různých částí kapitálu vedle sebe, kterou je podmíněna kontinuita výroby, je však možná jen v důsledku pohybu částí kapitálu, při němž procházejí postupně různými stadii. Sama existence jedněch částí kapitálu vedle druhých je jen výsledkem toho, že následují po sobě. Tak např. jestliže se $Z' - P'$ zastaví

pro jednu část, je-li zboží neprodejné, je koloběh této části přerušen a nahrazení jejími výrobními prostředky se neuskuteční. Změna funkce následujících částí, které vycházejí z výrobního procesu jako Z', byla znemožněna jejich předchůdci. Jestliže to nějakou dobu trvá, je omezována výroba a celý proces se zastavuje. Každé uváznutí postupného pohybu částí vyvolává nepořádek v jejich existenci vedle sebe; každé uváznutí v jednom stadiu má za následek větší nebo menší váznutí v celém koloběhu nejen té části kapitálu, která vázne, nýbrž i celého individuálního kapitálu.

Další forma, v níž proces vystupuje, je následnost fází, takže přechod kapitálu do nové fáze je podmíněn tím, že opustil jinou fázi. Proto také má každý zvláštní koloběh jednu z funkčních forem kapitálu jako výchozí bod i jako bod návratu. Z druhé strany je celý proces fakticky jednotou tří koloběhů, což jsou ony různé formy, v nichž se vyjadřuje nepřetržitost procesu. Celkový koloběh se pro každou funkční formu kapitálu jeví jako její specifický koloběh, přičemž každý z těchto koloběhů podmiňuje kontinuitu celkového procesu, koloběh jedné funkční formy podmiňuje druhý. Pro celkový výrobní proces, zejména pro společenský kapitál, je nutnou podmínkou, aby výrobní proces byl zároveň procesem reprodukce, a tedy koloběhem každého z jeho momentů. Různé části kapitálu procházejí postupně různými stadii a funkčními formami. Každá funkční forma, ačkoli v ní vystupuje pokaždé jiná část kapitálu, probíhá díky tomu současně s ostatními svým vlastním koloběhem. Jedna část kapitálu, ale pokaždé jiná, pokaždé reprodukovaná, existuje jako zbožní kapitál, který se přeměňuje v peníze; jiná část existuje jako peněžní kapitál, který se přeměňuje v produktivní kapitál; třetí jako produktivní kapitál, který se přeměňuje ve zbožní kapitál. Stálá přítomnost všech tří forem je zprostředkována koloběhem celkového kapitálu právě těmito třemi fázemi.

Jako celek je pak kapitál současně, prostorově vedle sebe, ve svých různých fázích. Ale každá část neustále přechází postupně z jedné fáze, z jedné funkční formy do druhé, a tak funguje postupně ve všech. Tak jsou tyto formy plynulé formy, jejichž současnost je zprostředkována jejich následností. Každá forma následuje za dru-

hou a předchází ji, takže návrat jedné části kapitálu k jedné formě je podmíněn návratem jiné části k jiné formě. Každá část opisuje ustavičně svůj vlastní oběh, ale v této formě je pokaždé jiná část kapitálu, a tyto zvláštní oběhy tvoří jen současné a následné momenty celkového průběhu procesu.

Jen v jednotě těchto tří koloběhů se uskutečňuje nepřetržitost celého procesu místo výše vylíčeného přerušování. Celkový společenský kapitál se vždycky vyznačuje touto nepřetržitostí a jeho proces vždycky jednotou těchto tří koloběhů.

U individuálních kapitálů je nepřetržitost reprodukce místy víceméně přerušena. Předně bývají masy hodnoty často v různých obdobích rozděleny v nestejných částech na různá stadia a funkční formy. Za druhé se tyto části mohou různě rozdělovat podle charakteru zboží, které má být vyrobeno, tedy podle zvláštní sféry výroby, do níž je vkládán kapitál. Za třetí může být kontinuita víceméně přerušována ve výrobních odvětvích, která závisí na roční době, ať už v důsledku přírodních podmínek (zemědělství, lov sleďů atd.), či v důsledku obvyklých okolností, jako např. při takzvaných sezónních pracích. Nejpravidelněji a nejjednotvárněji probíhá proces v továrně a v hornictví. Ale tato rozdílnost výrobních odvětví nevyvolává rozdílnost ve všeobecných formách procesu koloběhu.

Kapitál jako zhodnocující se hodnota zahrnuje nejen třídní vztahy, nejen určitý společenský charakter založený na existenci práce jako námezdní práce. Je to pohyb, proces koloběhu různými stadii, který zase zahrnuje tři různé formy procesu koloběhu. Proto může být pochopen jen jako pohyb, a ne jako věc v klidu. Ti, kdo berou osamostatnění hodnoty jako pouhou abstrakci, zapomínají, že pohyb průmyslového kapitálu je tato abstrakce in actu [v činnosti]. Hodnota tu prochází různými formami, různými pohyby, v nichž se uchovává a zároveň zhodnocuje, zvětšuje. Protože tu máme co dělat především s pouhou formou pohybu, nebereme v úvahu revoluce, které mohou u kapitálové hodnoty nastat v procesu jejího koloběhu; ale je jasné, že přes všechny revoluce v hodnotě kapitalistická výroba existuje a může dál existovat jen do té doby, dokud je kapitálová hodnota zhodnoco-

vána, tj. dokud jako osamostatněná hodnota prochází procesem svého koloběhu, tedy dokud jsou revoluce v hodnotě nějakým způsobem překonávány a vyrovnávány. Pohyby kapitálu se jeví jako akce jednotlivého průmyslového kapitalisty tak, že funguje jako kupec zboží a práce, prodavač zboží, produktivní kapitalista, zprostředkovává tedy svou činností koloběh. Jestliže dochází k revoluci ve společenské kapitálové hodnotě, může se stát, že jí kapitalistův individuální kapitál podlehne a zanikne, protože nemůže splnit podmínky tohoto pohybu hodnoty. Čím akutnějšími a častějšími se stávají revoluce v hodnotě, tím víc se prosazuje automatický, silou živelného přírodního procesu působící pohyb osamostatněné hodnoty proti předvídavosti a výpočtům jednotlivého kapitalisty, tím víc je průběh normální výroby podrobován nenormální spekulaci, tím větší nebezpečí hrozí existenci individuálních kapitálů. Tyto periodické revoluce v hodnotě tedy potvrzují to, co by domněle měly vyvracet: že hodnota jako kapitál se osamostatňuje a že si toto osamostatnění udržuje a stupňuje svým pohybem.

Tato řada metamorfóz kapitálu, který prochází procesem, zahrnuje neustálé srovnávání změn ve velikosti hodnoty kapitálu, k nimž došlo v koloběhu, s původní hodnotou. Jestliže je osamostatňování hodnoty vůči síle, která ji tvoří, tj. vůči pracovní síle, zahájeno v aktu $P - PS$ (koupě pracovní síly) a uskutečňuje se během výrobního procesu jako vykořisťování pracovní síly, neprojevuje se toto osamostatnění hodnoty znovu v tomto koloběhu, v němž jsou peníze, zboží a prvky výroby jen střídajícími se formami kapitálové hodnoty procházející procesem a v němž se dřívější velikost hodnoty porovnává s nynější změněnou velikostí hodnoty kapitálu.

Hodnota," namítá Bailey[26] proti osamostatňování hodnoty, které charakterizuje kapitalistický výrobní způsob a které on vykládá jako iluzi určitých ekonomů, „hodnota je vztah mezi současně existujícími zbožími, protože jen taková zboží se mohou navzájem směňovat."*

To říká proti srovnávání hodnot zboží v různých obdobích, srovnávání, které znamená — je-li hodnota peněz pro každé období

* V originále citováno anglicky.

jednou dána — jen srovnávání vynaložené práce, nutné v různých obdobích pro výrobu téhož druhu zboží. Vyplývá to z jeho celkové mylné představy, že směnná hodnota = hodnotě a forma hodnoty je hodnota sama; že tedy hodnoty zboží se nedají už srovnávat, jakmile nefungují aktivně jako směnné hodnoty, tedy nemohou být realiter [skutečně] navzájem směňovány. Netuší tedy ani v nejmenším, že hodnota funguje jako kapitálová hodnota čili jako kapitál jen do té míry, nakolik v různých fázích svého koloběhu — které vůbec neprobíhají současně, nýbrž následují po sobě — zůstává totožná se sebou samou a je srovnávána se sebou samou.

Máme-li prozkoumat formuli koloběhu v čisté podobě, nestačí předpokládat, že zboží jsou prodávána za svou hodnotu, ale že se to děje za jinak nezměněných okolností. Vezměme např. formu *Pr* ... *Pr*, bez ohledu na jakékoli technické revoluce ve výrobním procesu, které mohou znehodnotit produktivní kapitál určitého kapitalisty; rovněž bez ohledu na jakékoli zpětné účinky změny v hodnotě prvků produktivního kapitálu na hodnotu daného zbožního kapitálu, která se může zvýšit nebo snížit, je-li tu zásoba tohoto kapitálu. Dejme tomu, že Z', 10 000 liber příze, je prodáno za svou hodnotu 500 liber št.; 8440 liber příze = 422 liber št. nahrazuje kapitálovou hodnotu obsaženou v Z'. Jestliže však hodnota bavlny, uhlí atd. stoupla (nepřihlížíme tu totiž k pouhým výkyvům cen), nestačí možná těch 422 liber št. k tomu, aby plně nahradily prvky produktivního kapitálu; je nutný dodatečný peněžní kapitál, peněžní kapitál je vázán. Naopak, jestliže tyto ceny klesají, peněžní kapitál je uvolňován. Zcela normálně probíhá tento proces jen tehdy, jestliže hodnotové vztahy zůstávají stálé; probíhá fakticky jen do té doby, dokud se poruchy při opakování koloběhu vyrovnávají; čím větší jsou poruchy, tím větší peněžní kapitál musí mít průmyslový kapitalista, aby mohl vyčkat, až se vyrovnají; a protože se s rozvojem kapitalistické výroby rozšiřují měřítka každého individuálního výrobního procesu a s ním i minimální velikost kapitálu, který musí být zálohován, přistupuje tato okolnost k ostatním, které funkci průmyslového kapitalisty stále víc mění v monopol velkých peněžních kapitalistů, jednotlivých nebo sdružených.

Na tomto místě je třeba mimochodem poznamenat, že nastane-li

změna v hodnotě prvků výroby, ukazuje se rozdíl mezi formou $P \ldots P'$ na jedné straně a formou $Pr \ldots Pr$ a $Z' \ldots Z'$ na druhé straně.

V $P \ldots P'$ jako formuli nově vloženého kapitálu, který vystupuje nejprve jako peněžní kapitál, bude pokles hodnoty výrobních prostředků, např. surovin, pomocných látek atd., vyžadovat k zahájení podnikání v určitém rozsahu menší vynaložení peněžního kapitálu než před poklesem, protože rozsah výrobního procesu (při nezměněném rozvoji produktivní síly) závisí na mase a rozsahu výrobních prostředků, na které může stačit dané množství pracovní síly; ale nezávisí ani na hodnotě výrobních prostředků, ani na hodnotě pracovní síly (ta má vliv jen na velikost zhodnocení). Naopak. Jestliže se hodnota těch prvků výroby zboží, které tvoří prvky produktivního kapitálu, zvýší, je k zahájení podnikání v daném rozsahu zapotřebí víc peněžního kapitálu. V obou případech se to týká jen množství peněžního kapitálu, který se má nově vložit; jestliže v daném výrobním odvětví pokračuje přírůstek nových individuálních průmyslových kapitálů obvyklým způsobem, stává se v prvním případě peněžní kapitál přebytečným, v druhém je peněžní kapitál vázán.

Koloběhy $Pr \ldots Pr$ a $Z' \ldots Z'$ se jeví samy jako $P \ldots P'$ jen potud, pokud je pohyb Pr a Z' zároveň akumulací, tedy pokud se dodatečné p, peníze, přeměňuje v peněžní kapitál. A nehledě na to, odráží se na nich změna hodnoty prvků produktivního kapitálu jinak než na $P - P'$; zde opět nepřihlížíme k zpětnému působení takové změny hodnoty na součásti kapitálu, které procházejí výrobním procesem. Bezprostřednímu vlivu v tomto případě nepodléhá původní vklad, nýbrž průmyslový kapitál, který je v procesu své reprodukce, a ne ve svém prvním koloběhu; tedy $Z' \ldots Z \left\langle \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \right.$, zpětná přeměna zbožního kapitálu v prvky jeho výroby, pokud je tvoří zboží. Při poklesu hodnoty (resp. cen) jsou možné tři případy: proces reprodukce pokračuje v témž měřítku; pak se uvolňuje část dosavadního peněžního kapitálu a dochází k hromadění peněžního kapitálu, aniž došlo ke skutečné akumulaci (produkci v rozšířeném měřítku) čili k přeměně p (nadhodnoty) ve fond

akumulace, která ji zahajuje a provází; nebo — jestliže to dovolí technické proporce — probíhá proces reprodukce ve větším měřítku, než by tomu bylo za jiných okolností; nebo se tvoří větší zásoby surovin atd.

Jestliže hodnota prvků nahrazujících zbožní kapitál stoupá, je tomu naopak. Reprodukce pak už neprobíhá ve svém normálním rozsahu (pracuje se např. kratší dobu); nebo, má-li pokračovat ve svém dřívějším rozsahu, musí nastoupit dodatečný peněžní kapitál (peněžní kapitál je vázán); nebo peněžní fond akumulace, je-li nějaký, slouží celý nebo zčásti nikoli k rozšíření procesu reprodukce, ale k jeho pokračování v dosavadním měřítku. Tím je také vázán peněžní kapitál, jenže zde dodatečný peněžní kapitál nepřichází zvenčí, z peněžního trhu, nýbrž z prostředků průmyslového kapitalisty samého.

Ale při $Pr \ldots Pr$, $Z' \ldots Z'$ mohou nastat modifikující okolnosti. Tak má-li např. náš majitel přádelny velkou zásobu bavlny (tedy značnou část svého produktivního kapitálu ve formě zásoby bavlny), znehodnocuje se část jeho produktivního kapitálu poklesem cen bavlny; jestliže naopak ceny stoupnou, stoupne hodnota této části jeho produktivního kapitálu. Naopak, jestliže majitel přádelny vázal velké masy ve formě zbožního kapitálu, např. v bavlněné přízi, znehodnocuje pokles bavlny část jeho zbožního kapitálu, tedy vůbec jeho kapitálu, který se nachází v koloběhu; při zvýšení ceny bavlny je tomu naopak. Konečně v procesu $Z' - P - Z \lessdot \frac{PS}{VP}$: jestliže došlo k $Z' - P$, realizaci zbožního kapitálu, před změnou hodnoty prvků Z, dotkne se to kapitálu stejným způsobem jen jako v prvním případě, totiž v druhém aktu oběhu $P - Z \lessdot \frac{PS}{VP}$; dojde-li však k tomu před uskutečněním $Z' - P$, způsobí za jinak stejných okolností pokles ceny bavlny odpovídající pokles ceny příze, a naopak, zvýšení ceny bavlny vyvolá zvýšení ceny příze. Účinek na různé jednotlivé kapitály, vložené do téhož výrobního odvětví, může být velmi různý podle různých okolností, v nichž mohou být. — Uvolňování a vázání peněžního kapitálu může být právě tak způsobeno rozdíly v trvání procesu oběhu, tedy také

v rychlosti oběhu. To však patří už ke zkoumání obratu. Zde nás zajímá jen skutečný rozdíl, který se ukazuje, pokud jde o změnu hodnoty prvků produktivního kapitálu mezi $P \ldots P'$ a oběma druhými formami procesu koloběhu.

V úseku oběhu $P - Z \begin{cases} PS \\ VP \end{cases}$ se v epoše už rozvinutého, tedy převládajícího kapitalistického výrobního způsobu velká část zboží, z nichž se skládá *VP*, výrobní prostředky, sama stává cizím fungujícím zbožním kapitálem. Z hlediska prodávajícího dochází tedy k $Z' - P'$, přeměně zbožního kapitálu v peněžní kapitál. Ale neplatí to absolutně. Naopak. V procesu svého oběhu, v němž průmyslový kapitál funguje buď jako peníze, nebo jako zboží, křižuje se koloběh průmyslového kapitálu, ať už jako peněžní kapitál, nebo jako zbožní kapitál, s oběhem zboží vyrobených za nejrůznějších způsobů společenské výroby, pokud je zároveň zbožní výrobou. Ať jsou zboží produktem výroby založené na otroctví, nebo produktem výroby rolníků (Číňané, indičtí rájati), nebo vesnického společenství (holandská Východní Indie), nebo státní výroby (např. výroba založená na nevolnictví, s níž se setkáváme v dřívějších epochách ruských dějin), nebo polodivokých loveckých národů atd.: vůči penězům a těm zbožím, která představují průmyslový kapitál, vystupují jako zboží a peníze a vcházejí do jeho koloběhu stejně jako do koloběhu nadhodnoty obsažené ve zbožním kapitálu, pokud se nadhodnota vydává jako důchod; vcházejí tedy do obou větví oběhu zbožního kapitálu. Na charakteru výrobního procesu, z něhož vycházejí, nezáleží; jako zboží fungují na trhu, jako zboží vstupují do koloběhu průmyslového kapitálu, stejně jako do oběhu nadhodnoty v něm obsažené. Tedy všestranný charakter jejich původu, existence trhu jako světového trhu, právě tím se vyznačuje proces oběhu průmyslového kapitálu. Co platí o cizích zbožích, platí také o cizích penězích; tak jako zbožní kapitál funguje vůči penězům jen jako zboží, tak také tyto peníze fungují vůči němu jen jako peníze; peníze tu fungují jako světové peníze.

Zde je však třeba poznamenat dvě věci:

Za prvé. Jakmile je ukončen akt $P - VP$, přestávají být zboží (*VP*) zbožím a stávají se jedním ze způsobů existence průmyslového

kapitálu v jeho funkční formě *Pr*, produktivního kapitálu. Tím však mizí stopy jejich původu; zboží existují už jen jako formy existence průmyslového kapitálu, jsou mu přivtělena. Avšak přitom zůstává v platnosti, že k jejich nahrazení je nutná jejich reprodukce, a do té míry je kapitalistický výrobní způsob podmíněn výrobními způsoby, které jsou v jiném vývojovém stadiu než v kapitalistickém. Tendencí kapitalistického výrobního způsobu však je přeměnit pokud možná všechnu výrobu ve zbožní výrobu; hlavním prostředkem k tomu je právě toto vtahování oněch výrobních způsobů do jeho procesu oběhu; a vyvinutá zbožní výroba sama je kapitalistická zbožní výroba. Pronikání průmyslového kapitálu podporuje všude tuto přeměnu, s ní ale také přeměnu všech bezprostředních výrobců v námezdní dělníky.

Za druhé. Zboží, která vcházejí do procesu oběhu průmyslového kapitálu (sem patří i nezbytné životní prostředky, ve které se přeměňuje variabilní kapitál vyplácený dělníkům na reprodukci pracovní síly), ať je jejich původ jakýkoli a ať je společenská forma výrobního procesu, z něhož vzešla, jakákoli — vystupují vůči průmyslovému kapitálu samému už ve formě zbožního kapitálu, kapitálu obchodujícího se zbožím čili obchodního kapitálu; ten však už přímo svou povahou zahrnuje zboží vyrobená za různých výrobních způsobů.

Tak jako kapitalistický výrobní způsob předpokládá výrobu ve velkém měřítku, tak také nutně předpokládá prodej ve velkém měřítku, tedy prodej obchodníkovi, a ne jednotlivému spotřebiteli. Pokud je tento spotřebitel sám produktivním spotřebitelem, tedy průmyslovým kapitalistou, pokud tedy průmyslový kapitál jednoho výrobního odvětví dodává druhému výrobnímu odvětví výrobní prostředky, dochází (ve formě objednávky atd.) také k přímému prodeji zboží jednoho průmyslového kapitalisty mnoha jiným. Každý průmyslový kapitalista je po této stránce přímým prodavačem, je sám svým obchodníkem, jímž ostatně je, když prodává obchodníkovi.

Obchod se zbožím jako funkce obchodního kapitálu se předpokládá a stále víc rozvíjí s rozvojem kapitalistické výroby. Předpokládáme jej tedy jen pro ilustraci jednotlivých stránek kapita-

listického procesu oběhu; avšak při jeho celkové analýze předpokládáme přímý prodej bez prostřednictví obchodníka, protože toto prostřednictví obchodníka zastírá různé momenty pohybu.

Poslechněme si Sismondiho, který to líčí poněkud naivně:*

„Obchod rovněž používá značný kapitál, který na první pohled nevypadá jako část toho kapitálu, jehož pohyb jsme podrobně vylíčili. Hodnota sukna nahromaděného ve skladech obchodníka se suknem nemá, jak se zdá, nic společného s tou částí roční produkce, kterou dává boháč chudákovi jako mzdu, aby ho nechal pracovat. Zatím však tento kapitál pouze nahradil kapitál, o němž jsme mluvili. Abychom lépe pochopili vývoj bohatství, zachytili jsme je při jeho vytváření a sledovali jsme je až k jeho spotřebování. Kapitál použitý např. při výrobě sukna se nám tedy zdál stále týž; když byl směněn za příjem spotřebitele, rozdělil se pouze na dvě části: jedna z nich představovala jako zisk příjem podnikatele, druhá jako mzda příjem dělníků za dobu, kdy vyráběli nové sukno.

Brzy se však ukázalo, že je pro všechny prospěšnější, aby se různé části tohoto kapitálu navzájem zastupovaly a aby se v případě, že k provedení celého oběhu mezi továrníkem a spotřebitelem stačí sto tisíc tolarů, těchto sto tisíc tolarů rozdělilo stejným dílem mezi továrníka, velkoobchodníka a maloobchodníka. První z nich s pouhou třetinou vykonal stejné dílo jako dříve s celým kapitálem, protože ve chvíli, kdy jeho výrobky byly hotové, našel obchodníka, který je koupil, mnohem dříve, než by byl našel spotřebitele. Kapitál velkoobchodníka byl zase mnohem dříve nahrazen kapitálem maloobchodníka... Rozdíl mezi sumou zálohovaných mezd a cenou, za kterou kupuje poslední spotřebitel, měl tvořit zisk z kapitálu. Ten se dělil mezi továrníka, velkoobchodníka a maloobchodníka, když si mezi sebou rozdělili funkce, a vykonané dílo bylo stejné, ačkoli se ho zúčastnily tři osoby a tři části kapitálu místo jedné." („Nouveaux Principes", I, s. 139, 140.) — „Všichni" (obchodníci) „se nepřímo podíleli na výrobě: neboť výrobu, jejímž cílem je spotřeba, je možné považovat za ukončenou, teprve když se vyrobená věc dostala ke spotřebiteli." (Tamtéž, s. 137.)

Při zkoumání všeobecných forem koloběhu a vůbec v celé této druhé knize rozumíme penězi kovové peníze a ponecháváme stranou jak symbolické peníze, pouhé známky hodnoty, které jsou specialitou jen určitých států, tak úvěrové peníze, o nichž jsme ještě nepojednávali. Takový je předně historický postup; úvěrové peníze nehrají v prvním období kapitalistické výroby žádnou nebo jen bezvýznamnou úlohu. Za druhé je nutnost tohoto postupu prokázána teoreticky také tím, že všechno, co kritického o oběhu

* V německém originálu je následující citát uveden ve francouzském znění.

úvěrových peněz napsali dosud Tooke a jiní, je nutilo vracet se stále znovu ke zkoumání toho, jak by to probíhalo na základě čistě kovového oběhu. Nesmíme však zapomínat, že kovové peníze mohou fungovat jako kupní prostředek stejně jako platební prostředek. Pro zjednodušení je bereme v této II. knize všeobecně jen v první funkční formě.

Proces oběhu průmyslového kapitálu, který tvoří jen část procesu jeho individuálního koloběhu, je určen, protože znázorňuje jen řadu aktů v rámci všeobecného oběhu zboží, obecnými zákony, které byly vyloženy dříve (kniha I, 3. kap.). Táž masa peněz, např. 500 liber št., uvádí postupně do oběhu tím víc průmyslových kapitálů (nebo také individuálních kapitálů v jejich formě zbožních kapitálů), čím větší je rychlost oběhu peněz, tedy čím rychleji každý jednotlivý kapitál probíhá řadou svých zbožních nebo peněžních metamorfóz. Proto táž masa kapitálové hodnoty potřebuje ke svému oběhu tím méně peněz, čím víc fungují peníze jako platební prostředek, tedy čím víc se musí např. při nahrazování zbožního kapitálu jeho výrobními prostředky vyrovnávat pouhé bilance a čím kratší jsou platební lhůty, např. při placení mzdy. Z druhé strany, za předpokladu, že se rychlost oběhu a všechny ostatní okolnosti nemění, je masa peněz, která musí obíhat jako peněžní kapitál, určena sumou cen zboží (cena násobená masou zboží) nebo, jsou-li masa a hodnoty zboží dány, hodnotou peněz samých.

Ale zákony všeobecného oběhu zboží platí jen potud, pokud proces oběhu kapitálu tvoří řada jednoduchých aktů oběhu, ale neplatí, jestliže tyto akty tvoří funkčně určené úseky koloběhu individuálních průmyslových kapitálů.

Abychom to objasnili, bude nejlépe, prozkoumáme-li proces oběhu v jeho nepřetržité souvislosti, jak se jeví v obou těchto formách:

$$\text{II)}\ Pr \ldots Z' \begin{cases} Z - \begin{cases} P - Z < \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \ldots Pr\ (Pr') \\ \\ p - z \end{cases} \\ - P' \\ z - \end{cases}$$

$$\text{III)} \qquad Z' \begin{cases} Z - \begin{cases} P - Z \lessdot \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix} \dots Pr \dots Z' \\ \\ p - z \end{cases} \\ -P' \\ z - \end{cases}$$

Jako řada aktů oběhu vůbec představuje proces oběhu (ať jako $Z - P - Z$ nebo jako $P - Z - P$) jen dvě protichůdné řady metamorfóz zboží, z nichž zase každá jednotlivá metamorfóza zahrnuje protichůdnou metamorfózu cizího zboží nebo cizích peněz, které stojí proti němu.

$Z - P$ na straně majitele zboží je $P - Z$ na straně kupujícího; první metamorfóza zboží v $Z - P$ je druhá metamorfóza zboží vystupujícího jako P; v $P - Z$ je tomu naopak. To, co jsme ukázali o proplétání metamorfózy zboží v jednom stadiu s metamorfózou jiného zboží v druhém stadiu, platí tedy pro oběh kapitálu, pokud kapitalista funguje jako ten, kdo kupuje a prodává zboží, a jeho kapitál tedy funguje jako peníze vůči cizímu zboží nebo jako zboží vůči cizím penězům. Ale toto proplétání nevyjadřuje zároveň proplétání metamorfóz kapitálů.

Předně může $P - Z$ (VP), jak jsme viděli, představovat propletení metamorfóz různých individuálních kapitálů. Např. zbožní kapitál továrníka — majitele přádelny příze — je zčásti nahrazován uhlím. Část jeho kapitálu je v peněžní formě a z ní se přeměňuje ve zbožní formu, zatímco kapitál kapitalistického výrobce uhlí je ve zbožní formě a přeměňuje se proto v peněžní formu; týž akt oběhu tu představuje protichůdné metamorfózy dvou průmyslových kapitálů (příslušejících různým výrobním odvětvím), představuje tedy propletení řady metamorfóz těchto kapitálů. Ale jak jsme viděli, VP, ve které se přeměňuje P, nemusí být zbožním kapitálem v kategorickém smyslu, tj. nemusí být funkční formou průmyslového kapitálu, nemusí být vyrobeno kapitalistou. Vždycky je $P - Z$ na jedné straně, $Z - P$ na druhé straně, ale nejde vždycky o propletení metamorfóz kapitálů. Dále $P - PS$, zakoupení pracovní síly, není nikdy propletením metamorfóz kapitálů, protože pracovní síla je sice zboží dělníka, ale stává se kapitálem, teprve když je prodána kapitalistovi. Na druhé straně P' v procesu $Z' - P'$

nemusí být přeměněným zbožním kapitálem; může být přeměnou zboží pracovní síla (mzda) anebo produktu — vyrobeného samostatně pracovníkem, otrokem, nevolníkem, společenstvím — v peníze.

Za druhé ale pro funkčně určenou úlohu, kterou plní každá metamorfóza odehrávající se v rámci procesu oběhu individuálního kapitálu, vůbec neplatí, že představuje příslušnou protichůdnou metamorfózu v koloběhu druhého kapitálu, jestliže totiž předpokládáme, že veškerá výroba světového trhu se provozuje jako kapitalistická. Např. v koloběhu $Pr \ldots Pr$ může být P', které přeměňuje Z' v peníze, na straně kupujícího jen přeměnou jeho nadhodnoty v peníze (je-li zboží spotřebním předmětem); nebo v $P' - Z' < \begin{matrix} PS \\ VP \end{matrix}$ (kam tedy kapitál vchází akumulován) může P' pro toho, kdo prodává VP, vstoupit do oběhu jeho kapitálu jen jako náhrada za kapitál, který zálohoval, anebo dokonce do něho nemusí vůbec vstoupit, jestliže se oddělí a je vydáno jako důchod.

Jak se tedy různé součásti celkového společenského kapitálu, jehož jsou jednotlivé kapitály jen samostatně fungujícími součástmi, v procesu oběhu vzájemně nahrazují — jak pokud jde o kapitál, tak pokud jde o nadhodnotu — to nevyplývá z prostého proplétání metamorfóz oběhu zboží, které je společné aktům oběhu kapitálu s každým jiným oběhem zboží; to je třeba prozkoumat jiným způsobem. Až dosud se přitom vystačilo s frázemi, které při podrobnější analýze neobsahují nic víc než neurčité představy, převzaté výhradně z onoho proplétání metamorfóz, které je vlastní každému oběhu zboží.

Jednou z nejzřejmějších zvláštností procesu koloběhu průmyslového kapitálu, tedy také kapitalistické výroby, je ta okolnost, že na jedné straně prvky tvořící produktivní kapitál pocházejí z trhu zboží a musí se z něho neustále obnovovat, kupovat jako zboží; že na druhé straně produkt pracovního procesu vychází z tohoto procesu jako zboží a musí se neustále jako zboží prodávat. Srovnejme např. moderního nájemce ze skotské nížiny se starosvětským malorolníkem na kontinentě. Nájemce prodává celý svůj produkt,

a proto také musí na trhu nahradit všechny jeho prvky, dokonce i osivo; malorolník přímo spotřebovává převážnou většinu svého produktu, kupuje a prodává co nejméně, a pokud je to možné, zhotovuje si sám nářadí, šatstvo atd.

Z tohoto důvodu se naturální hospodářství, peněžní hospodářství a úvěrové hospodářství stavěla proti sobě jako tři charakteristické ekonomické formy pohybu společenské výroby.

Za prvé tyto tři formy nepředstavují nějaké rovnocenné vývojové fáze. Takzvané úvěrové hospodářství je samo pouze forma peněžního hospodářství, neboť obě označení vyjadřují funkce styku nebo způsoby styku mezi výrobci samými. V rozvinuté kapitalistické výrobě se peněžní hospodářství jeví už jen jako základ úvěrového hospodářství. Peněžní hospodářství a úvěrové hospodářství tak odpovídají jen různým vývojovým stupňům kapitalistické výroby, nejsou to však vůbec různé samostatné formy styku na rozdíl od naturálního hospodářství. Stejným právem by se mohly proti těmto dvěma formám stavět jako rovnocenné velmi rozdílné formy naturálního hospodářství.

Za druhé: Protože v kategoriích: peněžní hospodářství, úvěrové hospodářství, se nezdůrazňuje a nevyzvedává jako rozlišující znak hospodářství, tj. sám výrobní proces, nýbrž způsob styku mezi různými agenty výroby nebo výrobci, který tomuto hospodářství odpovídá, muselo by se totéž provést i u první kategorie. Místo naturálního hospodářství tedy směnné hospodářství. Úplně uzavřené naturální hospodářství, např. stát Inků v Peru[27], by nespadalo pod žádnou z těchto kategorií.

Za třetí: Peněžní hospodářství je společné veškeré zbožní výrobě, a výrobek se objevuje jako zboží v nejrůznějších společenských výrobních organismech. Pro kapitalistickou výrobu by tedy byl charakteristický pouze rozsah, v němž se produkt vyrábí jako předmět obchodu, jako zboží, v němž tedy také prvky, které jej tvoří, musí znovu vcházet jako předměty obchodu, jako zboží, do hospodářství, z něhož produkt pochází.

Ve skutečnosti je kapitalistická výroba zbožní výrobou jako všeobecnou formou výroby, ale je jí a stává se jí ve svém vývoji stále víc jen proto, že práce sama se tu jeví jako zboží, protože

dělník práci, tj. funkce své pracovní síly, prodává, a to, jak předpokládáme, za její hodnotu určenou náklady na její reprodukci. V rozsahu, v jakém se práce stává námezdní prací, stává se výrobce průmyslovým kapitalistou; proto se kapitalistická výroba (tedy také zbožní výroba) objevuje v celém svém rozsahu teprve tehdy, když také bezprostřední zemědělský výrobce je námezdním dělníkem. Ve vztahu mezi kapitalistou a námezdním dělníkem se peněžní vztah, vztah kupujícího a prodávajícího, stává vztahem imanentním výrobě samé. Tento vztah však ve svém základu spočívá na společenském charakteru výroby, a ne na způsobu styku; ten z něho naopak vyplývá. Ostatně buržoaznímu horizontu, který má hlavu plnou kšeftaření, vyhovuje nepovažovat za základ způsobu styku charakter způsobu výroby, jemuž odpovídá, nýbrž naopak.[7])

Kapitalista vrhá do oběhu méně hodnoty ve formě peněz, než z něho bere, protože do něho vrhá víc hodnoty ve formě zboží, než z něho ve formě zboží vzal. Pokud funguje pouze jako personifikace kapitálu, jako průmyslový kapitalista, je jeho nabídka zbožní hodnoty vždycky větší než jeho poptávka po zbožní hodnotě. Kdyby se jeho nabídka a poptávka po této stránce kryly, znamenalo by to, že se jeho kapitál nezhodnocuje; kapitál by nefungoval jako produktivní kapitál; produktivní kapitál by se byl přeměnil ve zbožní kapitál, který není obtěžkán nadhodnotou; během výrobního procesu by z pracovní síly nezískal žádnou nadhodnotu ve zbožní formě, tedy nefungoval by vůbec jako kapitál; kapitalista musí fakticky „prodávat dráž, než koupil", ale to se mu daří právě jen proto, že díky kapitalistickému výrobnímu procesu přeměnil zboží obsahující menší hodnotu, tedy levnější zboží, které koupil, ve zboží obsahující větší hodnotu, tedy dražší. Prodává dráž ne proto, že prodává své zboží nad hodnotou, nýbrž proto, že prodává zboží, které má hodnotu převyšující sumu hodnot svých výrobních ingrediencí.

[7]) Až sem rukopis V. — Další text až do konce kapitoly je poznámka obsažená mezi výpisky z knih v sešitu z roku 1877 nebo 1878.

Míra, v níž kapitalista zhodnocuje svůj kapitál, je tím větší, čím větší je rozdíl mezi jeho nabídkou a jeho poptávkou, tj. čím větší je přebytek zbožní hodnoty, kterou nabídl, nad zbožní hodnotou, po níž projevuje poptávku. Jeho cílem není, aby se jeho nabídka a poptávka vzájemně kryly, nýbrž aby se co nejvíc nekryly, aby jeho nabídka převyšovala jeho poptávku.

Co platí o jednotlivém kapitalistovi, platí o třídě kapitalistů.

Pokud kapitalista pouze zosobňuje průmyslový kapitál, záleží jeho vlastní poptávka jen v poptávce po výrobních prostředcích a pracovní síle. Jeho poptávka po *VP*, vzatá z hlediska jejich hodnotnosti, je menší než kapitál, který zálohoval; kupuje výrobní prostředky menší hodnoty, než je hodnota jeho kapitálu; a tudíž ještě mnohem menší hodnoty, než je hodnota zbožního kapitálu, který nabízí.

Pokud jde o jeho poptávku po pracovní síle, je z hlediska své hodnotnosti určena poměrem jeho variabilního kapitálu k jeho celkovému kapitálu, tedy $= v : K$, a proto se v kapitalistické výrobě jeho poptávka po pracovní síle — z hlediska jejího poměru k jeho poptávce po výrobních prostředcích — stále zmenšuje. Kapitalista ve stále větší míře kupuje *VP* než *PS*.

Protože dělník proměňuje svou mzdu převážně v životní prostředky, a to z největší části v nezbytné životní prostředky, je poptávka kapitalisty po pracovní síle zároveň nepřímo poptávkou po spotřebních prostředcích, které vcházejí do spotřeby dělnické třídy. Ale tato poptávka je rovna v a není ani o atom větší (jestliže dělník spoří část své mzdy — všechny úvěrové vztahy tu nutně ponecháváme stranou — znamená to, že část své mzdy přeměňuje v poklad a pro tanto [v té míře] nevystupuje s poptávkou, jako kupující). Maximální hranice kapitalistovy poptávky $= K = c + v$, ale jeho nabídka $= c + v + m$; je-li tedy složení jeho zbožního kapitálu $80_c + 20_v + 20_m$, je jeho poptávka $= 80_c + 20_v$, z hlediska své hodnotnosti o $^1/_5$ menší než jeho nabídka. Čím větší je výše procenta masy m, kterou produkuje (míra zisku), tím víc se zmenšuje jeho poptávka v poměru k jeho nabídce. Ačkoli se poptávka kapitalisty po pracovní síle, a tedy nepřímo po nezbytných životních prostředcích s pokrokem výroby ve srovnání s jeho poptáv-

kou po výrobních prostředcích postupně zmenšuje, nesmí se naproti tomu zapomínat, že jeho poptávka po *VP* je vždycky, počítáno den co den, menší než jeho kapitál. Jeho poptávka po výrobních prostředcích musí tedy být vždycky menší hodnoty než zbožní produkt kapitalisty, který mu tyto výrobní prostředky dodává a který pracuje se stejným kapitálem a za jinak stejných okolností. To, že tu je mnoho kapitalistů a ne jeden kapitalista, na věci nic nemění. Dejme tomu, že jeho kapitál = 1000 liber št., konstantní část kapitálu = 800 liber št.; pak je jeho poptávka vůči všem kapitalistům = 800 liber st.; všichni dohromady dodávají na každých 1000 liber št. (nezáleží na tom, kolik z toho připadá na každého jednotlivce z nich a jakou část jeho celkového kapitálu tvoří suma, která na každého připadá) při stejné míře zisku výrobní prostředky v hodnotě 1200 liber št.; jeho poptávka kryje tedy jen $^2/_3$ jejich nabídky, zatímco jeho vlastní celková poptávka se co do velikosti hodnoty rovná jen $^4/_5$ jeho vlastní nabídky.

Teď ještě musíme předem zběžně prozkoumat obrat kapitálu. Dejme tomu, že jeho celkový kapitál je 5000 liber št., z toho 4000 liber št. fixní a 1000 liber št. oběžný; podle shora uvedeného předpokladu je těchto $1000 = 800_c + 200_v$. Má-li se celý jeho kapitál obrátit jednou za rok, musí se jeho oběžný kapitál obrátit pětkrát za rok; jeho zbožní produkt je pak = 6000 liber št., je tedy o 1000 liber št. větší než kapitál, který zálohoval, což opět dává týž poměr nadhodnoty jako nahoře:

$5000\ K : 1000_m = 1000_{(c+v)} : 20_m$. Tento obrat nemění tedy nic na poměru jeho celkové poptávky k jeho celkové nabídce; jeho celková poptávka zůstává o $^1/_5$ menší než jeho celková nabídka.

Dejme tomu, že jeho fixní kapitál se má obnovit za 10 let. Amortizuje tedy každoročně $^1/_{10} = 400$ liber št. Díky tomu má už jen hodnotu 3600 liber št. ve fixním kapitálu + 400 liber št. v penězích. Pokud jsou nutné opravy, které nepřesahují průměrnou míru, není to nic jiného než vklad kapitálu, který provádí teprve dodatečně. Můžeme se na to dívat tak, jako by byl náklady na opravy započítal hned při odhadování hodnoty svého vloženého kapitálu, pokud tento kapitál vchází do ročního zbožního produktu, takže jsou zahrnuty v $^1/_{10}$ připadající na amortizaci. (Je-li ve sku-

tečnosti jeho potřeba oprav nižší než průměr, je to pro něho výhoda, je-li vyšší, je to ztráta. To se však pro celou třídu kapitalistů činných v témž průmyslovém odvětví vyrovnává.) V každém případě, ačkoli jeho roční poptávka při jednom obratu jeho celkového kapitálu za rok zůstává = 5000 liber št., tj. rovná se jeho původně zálohované kapitálové hodnotě, zvyšuje se přesto vzhledem k obíhající části kapitálu, zatímco vzhledem k fixní části kapitálu se ustavičně zmenšuje.

Přejděme nyní k reprodukci. Dejme tomu, že kapitalista spotřebovává celou nadhodnotu p a přeměňuje znovu v produktivní kapitál jen kapitál původní velikosti K. Pak je kapitalistova poptávka stejné hodnoty jako nabídka. Ale ne pokud jde o pohyb jeho kapitálu; jeho poptávka jako kapitalisty činí jen $^4/_5$ jeho nabídky (co do velikosti hodnoty); $^1/_5$ spotřebovává jako nekapitalista, ne ve své funkci kapitalisty, nýbrž pro svou soukromou potřebu nebo potěšení.

Jeho výpočet je pak v procentech takový:

poptávka jako kapitalisty	= 100, nabídka = 120
poptávka jako požitkáře	= 20, nabídka = —
Součet poptávky	= 120, nabídky = 120

Tento předpoklad se rovná předpokladu, že neexistuje kapitalistická výroba, že tedy neexistuje ani sám průmyslový kapitalista. Neboť předpokladem, že jako hybný motiv působí požitek, a ne samo obohacení, se ruší kapitalismus už v základech.

Tento předpoklad je však i technicky nemožný. Kapitalista musí nejen vytvářet rezervní kapitál, aby se zabezpečil před kolísáním cen a aby mohl vyčkat nejpříznivějších okolností pro koupi a prodej; musí akumulovat kapitál, aby mohl rozšiřovat výrobu a zavádět do svého výrobního organismu technický pokrok.

Aby mohl akumulovat kapitál, musí nejprve odebírat z oběhu tu část nadhodnoty v peněžní formě, která k němu připlynula z oběhu, a nechat ji narůstat jako poklad, dokud nedosáhne rozsahu nutného k rozšíření starého podnikání nebo k zahájení vedlejšího podnikání. Dokud trvá tvorba pokladu, nezvětšuje kapitalistovu poptávku; peníze jsou imobilizovány; neodnímají trhu

zboží žádný ekvivalent ve zboží za peněžní ekvivalent, který byl z trhu odebrán za zboží dodané na trh.

Úvěr tu ponecháváme stranou; a k úvěru patří to, když kapitalista např. ukládá peníze v té míře, jak se hromadí, na úroky na běžný účet do banky.

PÁTÁ KAPITOLA

DOBA OBĚHU[8])

Pohyb kapitálu sférou výroby a dvěma fázemi sféry oběhu se uskutečňuje, jak jsme viděli, v jistém časovém sledu. Doba jeho pobytu ve sféře výroby tvoří jeho dobu výroby, doba pobytu ve sféře oběhu jeho dobu oběhu. Celková doba, v níž kapitál opisuje svůj koloběh, se proto rovná součtu doby výroby a doby oběhu.

Doba výroby zahrnuje přirozeně období pracovního procesu, ale toto období v ní není zahrnuto celé. Nejprve si připomeneme, že část konstantního kapitálu existuje v pracovních prostředcích, jako jsou stroje, stavby atd., které až do konce svého života slouží v týchž stále znovu se opakujících pracovních procesech. Periodické přerušování pracovního procesu, např. v noci, sice přerušuje funkci těchto pracovních prostředků, ale nepřerušuje jejich pobyt v místě výroby. Patří k němu nejen po dobu, kdy fungují, ale i v době, kdy nefungují. Na druhé straně musí mít kapitalista připravenou určitou zásobu surovin a pomocných látek, aby výrobní proces mohl po delší či kratší dobu probíhat v předem určeném měřítku, nezávisle na náhodách denního přísunu zboží z trhu. Tato zásoba surovin atd. se produktivně spotřebovává jen postupně. Z toho vyplývá rozdíl mezi dobou její výroby[9]) a dobou jejího fungování.

[8]) Odtud rukopis IV.

[9]) Doba výroby je zde vzata v aktivním smyslu: Doba výroby výrobních prostředků tu není doba, v níž jsou vyráběny, nýbrž doba, po kterou se podílejí na výrobním procesu nějakého zbožního produktu. — *B. E.*

Doba výroby výrobních prostředků vůbec tedy zahrnuje 1. dobu, po kterou fungují jako výrobní prostředky, tedy slouží ve výrobním procesu; 2. přestávky, během nichž je výrobní proces přerušen, tedy je přerušena i funkce výrobních prostředků do něho začleněných; 3. dobu, po kterou jsou sice připraveny jako podmínky procesu, tedy představují už produktivní kapitál, ale ještě nevstoupily do výrobního procesu.

Rozdíl, který jsme dosud zkoumali, je vždycky rozdíl mezi dobou pobytu produktivního kapitálu ve sféře výroby a dobou jeho pobytu ve výrobním procesu. Ale výrobní proces sám může podmiňovat přerušování pracovního procesu, a tedy i doby práce, může podmiňovat intervaly, v nichž je pracovní předmět vystaven působení fyzických procesů bez dalšího přispění lidské práce. Výrobní proces, a proto i fungování výrobních prostředků, trvá v tomto případě dál, ačkoli pracovní proces, a tedy i fungování výrobních prostředků jako pracovních prostředků je přerušeno. Vidíme to např. u obilí, které je zaseto, u vína, které kvasí ve sklepě, u pracovního materiálu v mnoha továrnách, např. v koželužnách, v nichž je tento materiál vystaven chemickým procesům. Doba výroby je tu delší než doba práce. Rozdíl mezi oběma záleží v přebytku doby výroby nad dobou práce. Tento přebytek je vždycky podmíněn buď tím, že produktivní kapitál je ve sféře výroby *latentně*, aniž sám funguje ve výrobním procesu, nebo tím, že funguje ve výrobním procesu, ale není v pracovním procesu.

Část latentního produktivního kapitálu, která je připravena jen jako podmínka výrobního procesu, jako např. bavlna, uhlí atd. v přádelně, nepůsobí ani jako tvůrce produktu, ani jako tvůrce hodnoty. Je to kapitál, který leží ladem, ačkoli jeho nečinnost je podmínkou nepřetržitého toku výrobního procesu. Budovy, přístroje atd., nutné k uložení produktivní zásoby (latentního kapitálu), jsou podmínkami výrobního procesu a tvoří proto součásti zálohovaného produktivního kapitálu. Plní svou funkci uchovávat produktivní součásti v předběžném stadiu. Pokud jsou v tomto stadiu nutné pracovní procesy, zdražují tyto procesy surovinu atd., jsou to však produktivní práce a vytvářejí nadhodnotu, protože část této práce, jako u každé námezdní práce,

není placena. Normální přerušení celého výrobního procesu, tedy intervaly, v nichž produktivní kapitál nefunguje, neprodukují ani hodnotu, ani nadhodnotu. Odtud snaha nechat lidi pracovat i v noci (kniha I, 8. kap., 4.) — Takové intervaly v době práce, jimiž musí pracovní předmět procházet během výrobního procesu samého, netvoří ani hodnotu, ani nadhodnotu; přispívají však k vytvoření produktu, tvoří část jeho života, proces, kterým musí projít. Hodnota přístrojů atd. se přenáší na produkt úměrně k celé době, po kterou fungují; produkt se dostává do tohoto stadia díky práci samé a použití těchto přístrojů je podmínkou výroby stejně jako rozprášení té části bavlny, která nevchází do produktu, ale přesto na něj přenáší svou hodnotu. Druhá část latentního kapitálu, jako budovy, stroje atd., tj. pracovní prostředky, jejichž fungování je přerušováno jen pravidelnými přestávkami ve výrobním procesu — nepravidelná přerušení v důsledku omezení výroby, krizí atd. jsou čisté ztráty — tato část latentního kapitálu přidává hodnotu, ale do tvorby produktu nevchází; celková hodnota, kterou přidává produktu, je určena průměrnou délkou jejího trvání; ztrácí svou hodnotu tím, že ztrácí užitnou hodnotu jak v době, kdy funguje, tak i v době, kdy nefunguje.

Konečně hodnota konstantní části kapitálu, která setrvává dál ve výrobním procesu, přestože je pracovní proces přerušen, se objevuje znovu ve výsledku výrobního procesu. Sama práce tu uvádí výrobní prostředky do podmínek, v nichž samočinně procházejí řadou jistých přírodních procesů, jejichž výsledkem je určitý užitečný efekt čili změněná forma jejich užitné hodnoty. Práce přenáší na produkt vždycky hodnotu výrobních prostředků, pokud je skutečně účelně spotřebovává jako výrobní prostředky. Na věci nic nemění to, zda práce musí — aby dosáhla tohoto efektu — s pomocí pracovních prostředků nepřetržitě působit na pracovní předmět, nebo zda stačí, aby jen dala popud tím, že uvede výrobní prostředky do podmínek, v nichž samy, bez dalšího přispění práce, působením přírodních procesů prodělají zamýšlenou změnu.

Ať se přebytek doby výroby nad dobou práce zakládá na čemkoli — buď že výrobní prostředky tvoří jen latentní produktivní kapitál, jsou tedy teprve v předběžném stadiu skutečného výrobního pro-

cesu, nebo že během výrobního procesu je jejich vlastní fungování přerušováno přestávkami v tomto procesu, nebo konečně že výrobní proces sám podmiňuje přerušování pracovního procesu — v žádném z těchto případů výrobní prostředky nevstřebávají práci. Jestliže nevstřebávají práci, nevstřebávají ani nadpráci. Proto ke zhodnocení produktivního kapitálu nedochází, dokud je tento kapitál v té části své doby výroby, o kterou tato doba přesahuje dobu práce, i když uskutečnění zhodnocovacího procesu je od těchto jeho přestávek neodlučitelné. Je jasné, že čím víc se doba výroby kryje s dobou práce, tím větší je produktivita a zhodnocení daného produktivního kapitálu v daném časovém úseku. Odtud tendence kapitalistické výroby zkrátit co nejvíc přebytek doby výroby nad dobou práce. Ale i když se výrobní doba kapitálu odchyluje od jeho pracovní doby, zahrnuje doba výroby vždycky dobu práce, a tento přebytek je dokonce podmínkou výrobního procesu. Doba výroby je tedy vždycky doba, po kterou kapitál produkuje užitné hodnoty a sám se zhodnocuje, tj. funguje jako produktivní kapitál, třebaže zahrnuje dobu, kdy je kapitál buď v latentním stavu, anebo sice produkuje, ale nezhodnocuje se.

Uvnitř sféry oběhu setrvává kapitál jako zbožní kapitál a peněžní kapitál. Oba jeho procesy oběhu záležejí v tom, že se přeměňuje ze zbožní formy v peněžní formu a z peněžní formy ve zbožní formu. Ta okolnost, že přeměna zboží v peníze je tu zároveň realizací nadhodnoty vtělené ve zboží a že přeměna peněz ve zboží je zároveň přeměnou či zpětnou přeměnou kapitálové hodnoty v podobu prvků její výroby, nemění naprosto nic na tom, že tyto procesy jakožto procesy oběhu jsou procesy prosté metamorfózy zboží.

Doba oběhu a doba výroby se navzájem vylučují. Po dobu svého oběhu nefunguje kapitál jako produktivní kapitál, a tedy neprodukuje ani zboží, ani nadhodnotu. Zkoumáme-li koloběh v nejprostší formě, kdy celá kapitálová hodnota vstupuje pokaždé naráz z jedné fáze do druhé, je zřejmé, že výrobní proces, tedy i sebezhodnocování kapitálu jsou přerušeny, dokud trvá doba jeho oběhu, a že podle délky této doby bude obnovení výrobního pro-

cesu rychlejší nebo pomalejší. Jestliže naproti tomu různé části kapitálu procházejí koloběhem jedna za druhou, takže koloběh celkové kapitálové hodnoty se uskutečňuje postupně v koloběhu jejích různých částí, je jasné, že čím delší je trvalý pobyt alikvotních částí kapitálové hodnoty ve sféře oběhu, tím menší musí být ta její část, která funguje trvale ve sféře výroby. Prodlužování a zkracování doby oběhu působí proto jako negativní mez na zkracování nebo prodlužování doby výroby čili rozsahu, v němž kapitál dané velikosti funguje jako produktivní kapitál. Čím víc jsou metamorfózy oběhu kapitálu jen pomyslné, tj. čím víc je doba oběhu = 0 nebo se blíží nule, tím víc kapitál funguje, tím větší je jeho produktivita a sebezhodnocování. Jestliže kapitalista např. pracuje na objednávku, takže dostane zaplaceno při dodání výrobku, a jestliže dostane zaplaceno ve svých vlastních výrobních prostředcích, pak se doba oběhu blíží nule.

Doba oběhu kapitálu omezuje tedy vůbec jeho výrobní dobu, a tedy jeho zhodnocovací proces. A omezuje ji úměrně ke svému vlastnímu trvání. To se však může prodlužovat nebo zkracovat velmi různě a může tedy ve velmi různém stupni omezovat výrobní dobu kapitálu. Co však politická ekonomie vidí, je to, co se *jeví*, totiž účinek doby oběhu na zhodnocovací proces kapitálu vůbec. Chápe tento negativní účinek jako pozitivní, protože jeho následky jsou pozitivní. Drží se tohoto zdání tím víc, že zdánlivě poskytuje důkaz, že kapitál má mystický zdroj sebezhodnocování, nezávislý na jeho výrobním procesu, a tedy i na vykořisťování práce, a že tento zdroj k němu připlývá ze sféry oběhu. Později uvidíme, jak se i vědecká ekonomie nechává oklamat tímto zdáním. Toto zdání, jak se rovněž ukáže, je podporováno různými jevy: 1. kapitalistickým způsobem vypočítávání zisku, při němž negativní příčina figuruje jako pozitivní, neboť pro kapitály vložené v různých sférách, kde je doba oběhu různá, působí delší doba oběhu jako příčina zvýšení ceny, zkrátka jako jedna z příčin vyrovnání zisků. 2. Doba oběhu tvoří jen moment doby obratu; ta však zahrnuje dobu produkce, resp. dobu reprodukce. To, co je ve skutečnosti výsledkem této doby, zdá se být výsledkem doby oběhu. 3. Přeměna zboží ve variabilní kapitál (mzdu) je podmí-

něna jejich předcházející přeměnou v peníze. Při akumulaci kapitálu probíhá tedy přeměna v dodatečný variabilní kapitál ve sféře oběhu čili během doby oběhu. Proto se zdá, že tím daná akumulace je výsledkem doby oběhu.

Ve sféře oběhu prochází kapitál — ať už v tom či onom pořadí — dvěma protichůdnými fázemi $Z - P$ a $P - Z$. Doba jeho oběhu se tedy také rozpadá na dvě části, na dobu, kterou potřebuje, aby se přeměnil ze zboží v peníze, a na dobu, kterou potřebuje, aby se přeměnil z peněz ve zboží. Z analýzy prostého oběhu zboží (kniha I, 3. kap.) už víme, že $Z - P$, prodej, je nejobtížnější část jeho metamorfózy, a proto tvoří za obvyklých okolností větší část doby oběhu. Jakožto peníze je hodnota ve formě, kterou lze kdykoli přeměnit. Jakožto zboží musí nejprve přeměnou v peníze dostat tuto podobu bezprostřední směnitelnosti, a tedy být připravena kdykoli začít působit. Ovšem při procesu oběhu kapitálu v jeho fázi $P - Z$ jde o jeho přeměnu ve zboží, která tvoří určité prvky produktivního kapitálu při daném použití. Možná že výrobní prostředky nejsou na trhu, ale musí se teprve vyrobit nebo získat ze vzdálených trhů, nebo že dojde k poruchám v jejich obvyklé dodávce, ke změně cen atd., zkrátka může nastat mnoho okolností, které se při pouhé změně formy $P - Z$ nedají rozeznat, které však i pro tuto část fáze oběhu vyžadují jednou více, podruhé méně času. Jako jsou $Z - P$ a $P - Z$ odděleny časově, mohou být odděleny i místně, nákupní trh a prodejní trh mohou být místně odlišné trhy. Např. v továrnách jsou ten, kdo nakupuje, a ten, kdo prodává, dokonce často různé osoby. Při výrobě zboží je oběh stejně nutný jako sama výroba, agenti oběhu jsou tedy stejně nutní jako agenti výroby. Proces reprodukce zahrnuje obě funkce kapitálu, tedy i nutnost, aby tyto funkce někdo plnil, ať už sám kapitalista, nebo placení pracovníci, jeho agenti. To však není důvod k tomu, aby se agenti oběhu zaměňovali s agenty výroby, ani k tomu, aby se funkce zbožního kapitálu a peněžního kapitálu zaměňovaly s funkcemi produktivního kapitálu. Agenti oběhu musí být zaplaceni agenty výroby. Jestliže však kapitalisté, kteří kupují a prodávají mezi sebou, nevytvářejí tímto aktem ani výrobky, ani hodnotu, nemění se na tom nic tím, jestliže jim rozsah jejich podnikání

umožňuje a nutí je, aby tuto funkci přesunuli na jiné. V některých podnicích jsou ti, kdo nakupují, a ti, kdo prodávají, placeni tantiémami ze zisku. Fráze, že je platí spotřebitelé, není k ničemu. Spotřebitelé mohou platit jen potud, pokud sami produkují ekvivalent ve zboží jako agenti výroby nebo si jej přivlastňují od agentů výroby, ať už na základě právního titulu (jako jejich společníci atd.), nebo na základě osobních služeb.

Mezi $Z - P$ a $P - Z$ existuje rozdíl, který nemá nic společného s rozdílností formy zboží a formy peněz, nýbrž vyplývá z kapitalistického charakteru výroby. Samy o sobě jsou jak $Z - P$, tak $P - Z$ pouhými převody dané hodnoty z jedné formy do druhé. Ale $Z' - P'$ je zároveň realizací nadhodnoty obsažené v Z'. U $P - Z$ tomu tak není. Proto je prodej důležitější než koupě. $P - Z$ je za normálních podmínek akt nutný k zhodnocení hodnoty vyjádřené v P, ale není to realizace nadhodnoty; je to úvod k její produkci, nikoli dodatek k ní.

Pro oběh zbožního kapitálu $Z' - P'$ jsou dány určité meze už formou existence zboží samých, jejich jsoucnem jako užitných hodnot. Užitné hodnoty jsou už svou povahou pomíjivé. Jestliže tedy nevejdou během určité doby do produktivní nebo individuální spotřeby podle toho, jaké je jejich určení, nejsou-li, jinak řečeno, za určitou dobu prodány, kazí se a se svou užitnou hodnotou ztrácejí vlastnost být nositeli směnné hodnoty. Kapitálová hodnota v nich obsažená, resp. nadhodnota, která k ní přirostla, se ztrácí. Užitné hodnoty zůstávají nositeli trvalé a zhodnocující se kapitálové hodnoty jen potud, pokud jsou ustavičně obnovovány a reprodukovány, nahrazovány novými užitnými hodnotami téhož nebo jiného druhu. Jejich prodej ve formě hotového zboží, tedy to, že prostřednictvím tohoto prodeje vcházejí do produktivní nebo individuální spotřeby, je však stále se obnovující podmínkou jejich reprodukce. Musí během určité doby změnit svou starou užitnou formu, aby mohly existovat dál v nové. Směnná hodnota se uchovává jen tímto ustavičným obnovováním svého těla. Užitné hodnoty různých zboží se kazí rychleji nebo pomaleji; proto může mezi jejich výrobou a spotřebou uplynout delší nebo kratší interval; mohou tedy, aniž zaniknou, setrvat delší nebo kratší dobu ve fázi

oběhu $Z - P$ jako zbožní kapitál, mohou jako zboží snést kratší nebo delší dobu oběhu. Hranice doby oběhu zbožního kapitálu daná zkázou těla zboží samého je absolutní hranicí této části doby oběhu čili té doby oběhu, po kterou může zbožní kapitál obíhat jako zbožní kapitál. Čím pomíjivější je tedy zboží, čím bezprostředněji po své výrobě musí proto být spotřebováno, tedy také prodáno, na tím menší vzdálenost od místa své výroby se smí vzdálit, tím užší je tedy sféra jeho oběhu v prostoru, tím lokálnější povahy je jeho odbytiště. Proto čím pomíjivější je zboží, čím užší je v důsledku jeho fyzických vlastností absolutní hranice doby jeho oběhu jako zboží, tím méně se hodí jako předmět kapitalistické výroby. Kapitalistická výroba se zmocňuje takového zboží jen v hustě obydlených místech nebo tou měrou, jak se s vývojem dopravních prostředků zkracují vzdálenosti. Soustředění výroby nějakého výrobku v několika málo rukou a na hustě obydleném místě může však vytvořit relativně velký trh i pro takové výrobky, jako je tomu např. u velkých pivovarů, mlékáren atd.

ŠESTÁ KAPITOLA

NÁKLADY OBĚHU

I. Čisté náklady oběhu

1. Doba koupě a prodeje

Přeměny formy kapitálu ze zboží v peníze a z peněz ve zboží jsou zároveň obchodními transakcemi kapitalisty, akty koupě a prodeje. Doba, v níž se tyto přeměny formy kapitálu uskutečňují, je subjektivně, z hlediska kapitalisty, dobou prodeje a koupě, dobou, po kterou funguje na trhu jako prodávající a kupující. Tak jako doba oběhu kapitálu tvoří nutnou část doby jeho reprodukce, tak tvoří doba, po kterou kapitalista kupuje a prodává, po kterou se činí na trhu, nutnou část doby, kdy funguje jako kapitalista, tj. jako zosobněný kapitál. Tvoří část doby jeho transakcí.

{Protože jsme předpokládali, že zboží se kupují a prodávají za své hodnoty, jde při těchto aktech jen o přeměnu téže hodnoty z jedné formy v druhou, ze zbožní formy v peněžní formu a z peněžní formy ve zbožní formu — jen o změnu stavu. Jestliže se zboží prodávají za své hodnoty, zůstává velikost hodnoty jak v rukou kupujícího, tak v rukou prodávajícího nezměněna; změnila se jen forma její existence. Jestliže se zboží neprodávají za svou hodnotu, zůstává nezměněna suma přeměněných hodnot; to, co je na jedné straně plus, je na druhé straně minus.

Avšak metamorfózy $Z-P$ a $P-Z$ jsou transakce, které se odehrávají mezi kupujícím a prodávajícím; ti potřebují čas, aby se dohodli, tím spíše, že tu probíhá boj, v němž se každá strana snaží napálit druhou a v němž proti sobě stojí obchodníci, takže: „when Greek meets Greek then comes the tug of war"[28]. Změna stavu stojí čas a pracovní sílu, ale ne proto, aby byla vytvořena hodnota, nýbrž proto, aby došlo k přeměně hodnoty z jedné formy

do druhé, přičemž vzájemná snaha přivlastnit si při této příležitosti větší množství hodnoty na tom nic nemění. Tato práce, zveličovaná na obou stranách špatnými úmysly, nevytváří hodnotu, stejně jako práce vynaložená při soudním procesu nezvětšuje velikost hodnoty předmětu sporu. Úloha této práce — která je nutným momentem kapitalistického výrobního procesu v jeho totalitě, jenž zahrnuje také oběh nebo je v něm zahrnut — je táž jako např. úloha práce spojené se spalováním nějaké látky, která se používá k vytváření tepla. Tato práce nevytváří teplo, třebaže je nutným momentem procesu spalování. Mám-li např. použít uhlí jako topivo, musím je spojit s kyslíkem a navíc převést z pevného stavu do plynného (neboť v kysličníku uhličitém, výsledku spalování, je uhlí v plynném stavu), musím tedy vyvolat změnu fyzikální formy existence čili fyzikálního stavu. Novému sloučení musí předcházet oddělení molekul uhlíku, které jsou spojeny v pevný celek, a rozpad samotných molekul uhlíku na jejich jednotlivé atomy, což vyžaduje vynaložení určité síly, která se tedy nepřeměňuje v teplo, nýbrž je ubírá. Nejsou-li tudíž majitelé zboží kapitalisty, nýbrž samostatnými bezprostředními výrobci, představuje doba použitá na koupi a prodej srážku z jejich pracovní doby, a proto se vždycky snažili (jak ve starověku, tak ve středověku) přeložit takové operace na sváteční dny.

Rozsah, jakého nabývá obrat zboží v rukou kapitalistů, nemůže ovšem tuto práci, která nevytváří hodnotu, nýbrž jen zprostředkovává změnu formy hodnoty, přeměnit v práci, která vytváří hodnotu. K zázraku této transsubstanciace nemůže právě tak dojít s pomocí transpozice, tj. tím, že průmysloví kapitalisté místo aby onu „práci spalování" vykonali sami, dělají z ní výhradní zaměstnání jiných osob, které platí. Tyto osoby jim ovšem nedávají svou pracovní sílu k dispozici z lásky, pro jejich krásné oči. Stejně tak je důchodnímu, který slouží u nějakého velkostatkáře, nebo bankovnímu poslíčkovi lhostejné, že jejich práce nezvyšuje ani o halíř velikost hodnoty jak renty, tak zlatých mincí, které se nosí v pytlích do jiné banky.}[10])

[10]) Text ve svorkových závorkách je převzat z poznámky na konci rukopisu VIII.

Pro kapitalistu, který nechává za sebe pracovat druhé, se koupě a prodej stávají jednou z hlavních funkcí. Protože si přivlastňuje produkt mnoha lidí ve větším společenském měřítku, musí jej také ve větším měřítku prodávat a později znovu přeměňovat z peněz v prvky výroby. Ale tak jako dříve nevytváří doba koupě a prodeje žádnou hodnotu. Iluzi do toho vnáší funkce obchodního kapitálu. Ale aniž se tu tím budeme prozatím podrobněji zabývat, je předem jasné toto: změní-li se nějaká funkce, která je sama o sobě neproduktivní, je však nutným momentem reprodukce, v důsledku dělby práce z vedlejší činnosti mnoha osob ve výhradní činnost malého počtu osob, v jejich zvláštní zaměstnání, nemění se tím charakter této funkce samé. Jeden obchodník (bereme jej tu jako pouhého agenta přeměny formy zboží, jako pouhého kupujícího a prodavajícího) může svými operacemi zkrátit pro *mnoho* výrobců dobu koupě a prodeje. Pak je třeba brát jej jako stroj, který snižuje neužitečné vynakládání síly čili pomáhá uvolňovat čas pro výrobu.[11])

Abychom to zjednodušili (protože obchodníkem jako kapitalistou a obchodním kapitálem se budeme zabývat teprve později), budeme předpokládat, že tento agent koupě a prodeje je člověk, který prodává svou práci. Vynakládá svou pracovní sílu a svou pracovní dobu na tyto operace $Z - P$ a $P - Z$. A tedy se jimi

[11]) „Obchodní náklady, i když nutné, je třeba považovat za tíživé výdaje." (Quesnay, „Analyse du Tableau Économique", v Daire: „Physiocrates", I. část, Paříž 1846, s. 71.) — Podle Quesnaye není „zisk", který přináší konkurence mezi obchodníky tím, že je nutí „snižovat svou odměnu nebo svůj výdělek..., vlastně nic jiného než *odvrácení ztráty* pro toho, kdo prodává z první ruky, a pro kupujícího spotřebitele. Odvrácení ztráty na obchodních nákladech není však *skutečný produkt* či přírůstek bohatství získaný s pomocí obchodu, díváme-li se na něj prostě jako na směnu, nezávisle na nákladech na dopravu nebo v souvislosti s náklady na dopravu." (S. 145, 146.) „Obchodní náklady nesou vždycky ti, kdo prodávají výrobky, ti, kteří by dostali plnou cenu, kterou za ně platí kupující, kdyby nebylo nákladů na zprostředkování." (S. 163.) Propriétaires [pozemkoví vlastníci] a producteurs [výrobci] jsou „salariants" [ti, kdo platí mzdu], obchodníci jsou „salariés" [ti, kdo jsou placeni]. (S. 164, Quesnay, „Dialoques sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans", v Daire: „Physiocrates", I. část, Paříž 1846.)

živí, tak jako se jiný živí např. předením nebo mastičkářstvím. Vykonává nutnou funkci, protože sám proces reprodukce zahrnuje neproduktivní funkce. Pracuje stejně jako každý jiný, ale obsah jeho práce nevytváří ani hodnotu, ani produkt. On sám patří k faux frais [neproduktivním, ale nutným nákladům] výroby. Jeho prospěšnost nespočívá v tom, že by přeměňoval neproduktivní funkci v produktivní nebo neproduktivní práci v produktivní. Kdyby se takovým přenesením funkce mohla provést taková přeměna, byl by to zázrak. Jeho prospěšnost spočívá naopak v tom, že v této neproduktivní funkci je vázána menší část pracovní síly a pracovní doby společnosti. Nejen to. Dejme tomu, že je pouhým námezdním pracovníkem, třebaže lépe placeným. Ať je jeho plat jakýkoli, jako námezdní pracovník pracuje část svého času zdarma. Dostává možná denně hodnotový produkt osmi pracovních hodin a funguje deset hodin. Ty dvě hodiny nadpráce, kterou vykonává, neprodukují hodnotu, stejně jako ji neprodukuje jeho osm hodin nutné práce, ačkoli v důsledku nutné práce se na něho přenáší část společenského produktu. Předně je i nadále, ze společenského hlediska, jedna pracovní síla spotřebovávána po deset hodin pouze v této funkci oběhu. Nelze ji použít k ničemu jinému, k žádné produktivní práci. Za druhé však společnost za tyto dvě hodiny nadpráce neplatí, ačkoli osoba, která nadpráci vykonává, tyto dvě hodiny vynaložila. Společnost si tím nepřivlastňuje žádný produkt navíc nebo hodnotu navíc. Ale náklady oběhu, které tato osoba reprezentuje, se zmenšují o pětinu, z deseti hodin na osm. Společnost neplatí žádný ekvivalent za jednu pětinu této aktivní doby oběhu, jejímž agentem tato osoba je. Používá-li však tohoto agenta kapitalista, snižují se tím, že neplatí ony dvě hodiny, náklady na oběh *jeho* kapitálu, které znamenají srážku z jeho příjmu. Pro něho je to pozitivní výdělek, protože negativní hranice zhodnocení jeho kapitálu se zužuje. Dokud malí samostatní výrobci zboží vynakládají část svého vlastního času na koupi a prodej, jeví se to buď jako čas vynakládaný v intervalech jejich produktivní funkce, nebo jako úbytek jejich doby výroby.

Za všech okolností představuje čas k tomu použitý náklady oběhu, které nic nepřidávají k přeměněným hodnotám. Jsou to

náklady nezbytné k tomu, aby přeměnily hodnoty ze zbožní formy v peněžní formu. Pokud kapitalistický výrobce zboží vystupuje jako agent oběhu, odlišuje se od bezprostředního výrobce zboží jen tím, že prodává a kupuje ve větším měřítku, a tedy funguje ve větším rozsahu jako agent oběhu. Jakmile ho však rozsah jeho podnikání nutí nebo mu umožňuje, aby si koupil (najal) vlastní agenty oběhu jako námezdní pracovníky, na povaze věci se tím nic nezmění. Pracovní síla a pracovní doba musí být do jisté míry vynaloženy v procesu oběhu (pokud je pouhou přeměnou formy). To se však teď jeví jako dodatečné vynaložení kapitálu; část variabilního kapitálu musí být vynaložena na nákup těchto pracovních sil fungujících jen v oběhu. Tento zálohovaný kapitál nevytváří ani produkt, ani hodnotu. Zmenšuje pro tanto [úměrně] rozsah, v němž zálohovaný kapitál funguje produktivně. Je to totéž, jako kdyby se část produktu přeměnila ve stroj, který kupuje a prodává ostatní část produktu. Tento stroj způsobuje úbytek produktu. Nespolupůsobí ve výrobním procesu, ačkoli může zmenšit pracovní sílu atd. vynakládanou v oběhu. Tvoří pouze část nákladů oběhu.

2. Vedení účtů

Vedle skutečného kupování a prodávání se pracovní doba vynakládá na vedení účtů, do něhož mimoto vchází zpředmětněná práce — pera, inkoust, papír, psací pult, kancelářské náklady. V této funkci se tedy vynakládají jednak pracovní síla, jednak pracovní prostředky. Je tomu úplně stejně jako s dobou vynaloženou na koupi a prodej.

Jako jednota uvnitř svých koloběhů, jako hodnota procházející procesem, ať už uvnitř sféry výroby, nebo v obou fázích sféry oběhu — existuje kapitál jen pomyslně v podobě počítacích peněz, zprvu v hlavě výrobce zboží, resp. kapitalistického výrobce zboží. Vedením účetních knih, které zahrnuje také stanovení cen čili vypočítání cen zboží (kalkulaci cen), je tento pohyb fixován a kontrolován. Pohyb produkování a zejména zhodnocování — přičemž zboží figurují jen jako nositelé hodnoty, jako názvy věcí, jejichž pomyslná existence jako hodnot je fixována v počítacích penězích —

se symbolicky obráží v představě. Dokud si jednotlivý výrobce zboží vede účty buď jen ve své hlavě (jako např. rolník; teprve kapitalistické zemědělství vytváří nájemce, který vede účty), nebo si zapisuje své výdaje, příjmy, termíny plateb atd. jen mimochodem v době, kdy nevyrábí, do té doby je zřejmé, že tato jeho funkce a pracovní prostředky, které na ni eventuálně spotřebovává, jako papír atd., představují dodatečné vynaložení pracovní doby a pracovních prostředků, které jsou sice nutné, ale představují srážku jak z času, který by mohl využít produktivně, tak z pracovních prostředků, které fungují ve skutečném výrobním procesu a vcházejí do tvorby produktu a hodnoty.[12]) Povaha funkce samé se nemění ani rozsahem, kterého nabude tím, že se soustředí v rukou kapitalistického výrobce zboží a nejeví se už jako funkce mnoha malých výrobců zboží, ale jako funkce *jediného* kapitalisty, jako funkce uvnitř výrobního procesu ve velkém měřítku; nemění se ani v důsledku toho, že se odtrhává od produktivních funkcí, jejichž přívěskem byla, ani v důsledku toho, že se osamostatňuje jako funkce zvláštních, výhradně jí pověřených agentů.

Dělba práce, osamostatnění nějaké funkce, z ní ještě nedělá funkci tvořící produkt a hodnotu, jestliže jí není sama o sobě, tedy už před svým osamostatněním. Jestliže kapitalista vkládá svůj kapitál nově, musí část vynaložit na to, aby najal účetního atd. a zakoupil prostředky k vedení účtů. Jestliže jeho kapitál už funguje, jestliže už prochází ustavičným procesem své reprodukce, musí kapitalista část zbožního produktu, přeměněnou v peníze, ustavičně znovu přeměňovat v účetního, účtárenského zaměstnance apod. Tato část kapitálu je odňata výrobnímu procesu

[12]) Ve středověku se setkáváme s vedením účtů v zemědělství jen v klášterech. Ale viděli jsme (kniha I, s. 343),[29] že už v starobylých indických společenstvích figuruje účetní pro zemědělství. Vedení účtů se tu osamostatnilo ve výhradní funkci obecního úředníka. Na základě této dělby práce se ušetří čas, námaha a výdaje, ale výroba a vedení účtů o výrobě zůstávají tak rozdílnými věcmi jako lodní náklad a nákladní list. V osobě účetního je část pracovní síly obce odňata výrobě, a náklady spojené s jeho funkcí se nenahrazují jeho vlastní prací, nýbrž srážkou z produktu obce. S účetním kapitalisty je tomu mutatis mutandis [s příslušnými obměnami] jako s účetním indické obce. (Z rukopisu II.)

a patří k nákladům oběhu, ke srážkám z celkového výnosu. (Totéž platí i o pracovní síle, která se používá výhradně pro tuto funkci.)

Přesto je však jistý rozdíl mezi náklady spojenými s vedením účtů, resp. s neproduktivním vynakládáním pracovní doby na jedné straně, a náklady na dobu určenou na pouhý nákup a prodej na druhé straně. Tyto náklady vyplývají jen z určité společenské formy výrobního procesu, z toho, že je to proces výroby zboží. Vedení účtů jakožto kontrola a pomyslné shrnutí tohoto procesu se stává tím nutnějším, čím víc se proces uskutečňuje ve společenském měřítku a ztrácí čistě individuální charakter; je tedy nutnější v kapitalistické výrobě než v roztříštěné řemeslnické a rolnické výrobě, je nutnější při kolektivní výrobě než při kapitalistické. S koncentrací výroby se však náklady na vedení účtů snižují, a to tím víc, čím víc se vedení účtů mění ve společenské vedení účtů.

Zde jde jen o všeobecný charakter nákladů oběhu, které vyplývají z pouhé metamorfózy forem. Je tu zbytečné zabývat se všemi detailními formami těchto nákladů. Ale jak mohou formy příslušející do oblasti čisté přeměny forem hodnoty, které tedy vyplývají z určité společenské formy výrobního procesu, které jsou u individuálního výrobce zboží jen pomíjejícími a sotva postižitelnými momenty a probíhají vedle jeho produktivních funkcí nebo se s nimi proplétají — jak mohou být do očí jako obrovské náklady oběhu, vidíme při pouhém přijímání a vydávání peněz, jakmile je osamostatněno a koncentrováno ve velkém měřítku jako výhradní funkce bank atd. nebo pokladníka při individuálním podnikání. Musíme si však zapamatovat, že tyto náklady oběhu v důsledku změněné podoby nemění svůj charakter.

3. Peníze

Ať se výrobek vyrábí jako zboží nebo ne jako zboží, je vždycky látkovou podobou bohatství, užitnou hodnotou určenou k tomu, aby vešla do individuální nebo produktivní spotřeby. Je-li zbožím, existuje jeho hodnota ideálně v ceně, která nic nemění na jeho skutečné užitné podobě. Ale to, že určitá zboží, např. zlato a stříbro,

fungují jako peníze a jako takové se zdržují výhradně v procesu oběhu (také jako poklad, rezerva atd. zůstávají, třebaže latentně, ve sféře oběhu), je zcela výsledkem určité společenské formy výrobního procesu, procesu výroby zboží. Protože na základě kapitalistické výroby se zboží stává všeobecnou podobou produktu a převážná masa produktu se vyrábí jako zboží a musí tedy na sebe brát peněžní formu, protože tedy masa zboží, část společenského bohatství fungující jako zboží, ustavičně roste — zvětšuje se tu také množství zlata a stříbra fungujícího jako prostředek oběhu, platební prostředek, rezerva atd. Tato zboží fungující jako peníze nevcházejí ani do individuální, ani do produktivní spotřeby. Je to společenská práce fixovaná ve formě, v níž slouží jako pouhý stroj oběhu [Zirkulationsmaschine]. Kromě toho, že část společenského bohatství je zakleta v této neproduktivní formě, vyžaduje opotřebování peněz jejich ustavičné nahrazování čili přeměnu většího množství společenské práce — ve formě produktu — ve větší množství zlata a stříbra. Tyto náklady na nahrazování jsou u kapitalisticky vyvinutých národů značné, protože část bohatství, zakletá vůbec ve formě peněz, je rozsáhlá. Zlato a stříbro jako peněžní zboží představují pro společnost náklady oběhu, které vyplývají jen ze společenské formy výroby. Jsou to faux frais zbožní výroby vůbec, které vzrůstají s rozvojem zbožní výroby a zejména kapitalistické výroby. Je to část společenského bohatství, která musí být obětována procesu oběhu.[13])

II. Náklady na úschovu

Náklady oběhu, které vyplývají z pouhé změny formy hodnoty, z oběhu ideálně vzatého, nevcházejí do hodnoty zboží. Části kapitálu na ně vynaložené tvoří pouhé srážky z produktivně vynalože-

[13]) „Peníze, které obíhají v zemi, jsou určitou částí kapitálu země, úplně odňatou produktivním účelům, aby se usnadnila nebo zvětšila produktivita zbývající části; určitá suma bohatství je tedy právě tak nutná k tomu, aby zlato mohlo plnit úlohu prostředku oběhu, jako je nutná k tomu, aby vytvořila stroj, který má usnadnit kteroukoli jinou výrobu." („Economist",[80] sv. V. s. 520.)

ného kapitálu, pokud máme na zřeteli kapitalistu. Jiné povahy jsou náklady oběhu, které zkoumáme teď. Ty mohou vyplývat z výrobních procesů, které v oběhu jen pokračují a jejichž produktivní charakter je tedy formou oběhu jen zastřen. Z druhé strany, ze společenského hlediska, mohou být pouhými náklady, neproduktivním vynaložením ať už živé nebo zpředmětněné práce, ale právě proto mohou mít pro individuálního kapitalistu hodnototvorný účinek, mohou tvořit přirážku k prodejní ceně jeho zboží. To vyplývá už z toho, že tyto náklady jsou v různých sférách výroby a místy i pro různé individuální kapitály uvnitř téže sféry výroby různé. Protože tvoří přirážku k ceně zboží, rozdělují se podle toho, v jaké míře připadají na individuální kapitalisty. Ale každá práce, která přidává hodnotu, může přidávat také nadhodnotu a na kapitalistické základně bude vždycky přidávat nadhodnotu, protože hodnota, kterou vytváří, závisí na její vlastní velikosti a nadhodnota, kterou vytváří, na rozsahu, v němž kapitalista tuto práci platí. Náklady, které zboží zdražují, aniž mu přidávají užitnou hodnotu, a které tedy pro společnost patří k faux frais výroby, mohou být pro individuálního kapitalistu zdrojem obohacení. Z druhé strany neztrácejí tyto náklady oběhu svůj neproduktivní charakter tím, že přirážka, kterou přidávají k ceně zboží, tyto náklady oběhu jen stejnoměrně rozděluje. Např. pojišťovací společnosti rozdělují ztráty individuálních kapitalistů na celou třídu kapitalistů. To však nebrání tomu, aby takto vyrovnané ztráty nebyly z hlediska celkového společenského kapitálu nadále ztrátami.

1. Tvoření zásob vůbec

V době své existence jako zbožního kapitálu čili svého pobytu na trhu, tedy dokud je v intervalu mezi výrobním procesem, z něhož vychází, a procesem spotřeby, do něhož vchází, tvoří produkt zásobu zboží. Jako zboží na trhu, a tedy v podobě zásoby, se zbožní kapitál objevuje v každém koloběhu dvakrát, jednou jako zbožní produkt samotného kapitálu procházejícího procesem, jehož koloběh zkoumáme; podruhé naproti tomu jako zbožní produkt jiného

kapitálu, zbožní produkt, který se musí vyskytovat na trhu, aby se dal koupit a přeměnit v produktivní kapitál. Je ovšem možné, že tento zbožní kapitál je vyráběn teprve na objednávku. Pak dojde k přerušení, dokud není vyroben. Plynulost procesu produkce a reprodukce však vyžaduje, aby se na trhu ustavičně vyskytovala masa zboží (výrobních prostředků), tedy tvořila zásobu. Právě tak zahrnuje produktivní kapitál nákup pracovní síly, a peněžní forma je tu jen hodnotovou formou životních prostředků, které musí dělník z větší části nacházet na trhu. V další části této subkapitoly se tím budeme zabývat podrobněji. Ale zde je už jasné toto. Vycházíme-li z hlediska kapitálové hodnoty procházející procesem, která se přeměnila ve zbožní produkt a teď musí být prodána čili znovu přeměněna v peníze, která tedy teď funguje na trhu jako zbožní kapitál, pak je tento stav, v němž tvoří zásobu, neúčelným, nedobrovolným pobytem na trhu. Čím rychleji se prodává, tím plynulejší je proces reprodukce. Pobyt v aktu přeměny formy $Z' - P'$ překáží reálné látkové výměně, k níž musí v koloběhu kapitálu docházet, i jeho dalšímu fungování jako produktivního kapitálu. Naproti tomu pro $P - Z$ se ustavičná přítomnost zboží na trhu, zásoba zboží, jeví jako podmínka plynulého průběhu procesu reprodukce a vkladu nového nebo dodatečného kapitálu.

K tomu, aby zbožní kapitál mohl setrvávat na trhu jako zásoba zboží, jsou zapotřebí stavby, sklady, zásobárny zboží, skladiště, tedy vynaložení konstantního kapitálu; rovněž placení pracovních sil pro uskladňování zboží do zásobáren. Kromě toho se zboží kazí a je vystaveno škodlivým vlivům živlů. Aby bylo proti tomu chráněno, je třeba vynaložit dodatečný kapitál, zčásti v pracovních prostředcích, v předmětné formě, zčásti v pracovní síle.[14])

[14]) Corbet vypočítává roku 1841 náklady na uskladnění pšenice pro období 9 měsíců: $^1/_2$ % ztráty na množství, 3 % na úroky z ceny pšenice, 2 % na nájem ze skladů, 1 % za prosívání a dopravu, $^1/_2$ % za práci s dodáním, celkem 7 %, čili při ceně pšenice 50 šilinků 3 šilinky 6 pencí na kvarter. (Th. Corbet, „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.", Londýn 1841, [s. 140].) Podle výpovědí liverpoolských obchodníků před železniční komisí činily (čisté) ztrátové náklady na uskladnění obilí v roce 1865 2 pence na

Existence kapitálu v jeho formě zbožního kapitálu, a tudíž jako zásoby zboží způsobuje tedy náklady, které — protože nespadají do sféry výroby — se počítají k nákladům oběhu. Tyto náklady oběhu se od nákladů uvedených pod bodem I odlišují tím, že v jistém rozsahu vcházejí do hodnoty zboží, tedy zboží zdražují. Za všech okolností jsou kapitál a pracovní síla, které slouží k udržování a úschově zásoby zboží, odňaty přímému výrobnímu procesu. Z druhé strany musí být kapitály, které jsou tu použity, včetně pracovní síly jako součásti kapitálu nahrazovány ze společenského produktu. Jejich vynaložení působí tedy jako snížení produktivní síly práce, takže je zapotřebí většího množství kapitálu a práce, aby bylo dosaženo určitého užitečného efektu. Jsou to *ztrátové náklady*.

Pokud náklady oběhu vyvolané tvořením zásoby zboží vyplývají jen z délky doby přeměny daných hodnot ze zbožní formy v peněžní formu, tedy jen z určité společenské formy výrobního procesu (jen z toho, že produkt se vyrábí jako zboží a musí proto také projít přeměnou v peníze) — potud mají týž charakter jako náklady oběhu vypočítané pod bodem I. Z druhé strany se zde hodnota zboží uchovává, resp. zvětšuje jen proto, že užitná hodnota, produkt sám, se dostává do určitých předmětných podmínek, které vyžadují vynaložení kapitálu, a je podrobován operacím, při nichž na užitné hodnoty působí dodatečná práce. Naproti tomu vypočítání hodnot zboží, vedení účtů o tomto procesu, transakce koupě a prodeje nepůsobí na užitnou hodnotu, v níž existuje hodnota zboží. Tyto náklady mají co dělat jen s její formou. Ačkoli tedy v předpokládaném případě vznikají tyto ztrátové náklady na tvoření zásob (které je nedobrovolné) jen zdržením v přeměně formy a z nutnosti této přeměny, liší se přesto od ztrátových nákladů zkoumaných pod bodem I tím, že při nich nejde o přeměnu formy hodnoty, ale o uchování hodnoty, která existuje ve zboží jako produktu, jako užitné hodnotě, a která proto může být uchována jen tím, že se uchová produkt, užitná hodnota sama. Užitná hodnota

kvarter čili 9—10 pencí na tunu měsíčně. („Royal Commission on Railways", 1867, Evidence, s. 19, č. 331.)

se tu ani nezvyšuje, ani nerozmnožuje, naopak, zmenšuje se. Ale její zmenšování se omezuje, a užitná hodnota se uchovává. Také zálohovaná hodnota, která existuje ve zboží, se tu nezvyšuje, ale přidává se k ní nová práce, zpředmětněná i živá.

Dále je třeba prozkoumat, nakolik tyto ztrátové náklady vyplývají ze zvláštního charakteru zbožní výroby vůbec a zbožní výroby v její všeobecné, absolutní formě, tj. kapitalistické zbožní výroby; nakolik jsou na druhé straně společné každé společenské výrobě a zde uvnitř kapitalistické výroby jen nabývají zvláštní podoby, zvláštní jevové formy.

A. Smith zastával nesmyslný názor, že tvoření zásob je jev vlastní kapitalistické výrobě.[15]) Novější ekonomové, např. Lalor, naopak tvrdí, že s vývojem kapitalistické výroby tvoření zásob ubývá. Sismondi to dokonce považuje za stinnou stránku kapitalistické výroby.[31]

Ve skutečnosti existuje zásoba ve třech formách: ve formě produktivního kapitálu, ve formě fondu individuální spotřeby a ve formě zásoby zboží čili zbožního kapitálu. Jestliže se zvětšuje zásoba v jedné formě, zmenšuje se relativně v druhé formě, ačkoli co do absolutní velikosti může ve všech formách současně vzrůstat.

Je předem jasné, že tam, kde je výroba přímo zaměřena na uspokojování vlastní potřeby a kde se jen z menší části vyrábí pro směnu nebo pro prodej, kde tedy společenský produkt vůbec nenabývá formy zboží, anebo jí nabývá jen z menší části, tam tvoří zásoba ve formě zboží čili zásoba zboží jen nepatrnou a mizivou část bohatství. Ale fond spotřeby je tu relativně veliký, zejména fond životních prostředků ve vlastním smyslu. Podívejme se jen na starověké rolnické hospodářství. Převážná část produktu se tu přeměňuje bezprostředně, aniž tvoří zásobu zboží — právě proto, že zůstává v rukou svého majitele — v zásoby výrobních prostředků nebo životních prostředků. Nedostává formu zásoby zboží, a právě proto ve společnostech, které jsou založeny na takovém způsobu výroby, neexistuje podle Smithe žádná zásoba. A. Smith zaměňuje formu zásoby se zásobou samou a domnívá se, že společnost dosud

[15]) Book II, Introduction.

žila z ruky do úst nebo se spoléhala na to, co přinese příští den.[16]) Je to dětinské nedorozumění.

Zásoba ve formě produktivního kapitálu existuje ve formě výrobních prostředků, které jsou už ve výrobním procesu nebo alespoň v rukou výrobce, tedy latentně už ve výrobním procesu. Viděli jsme už dříve, že s vývojem produktivity práce, tedy také s vývojem kapitalistického výrobního způsobu — který rozvíjí společenskou produktivní sílu práce víc než všechny dřívější výrobní způsoby — neustále vzrůstá masa výrobních prostředků, které jsou ve formě pracovních prostředků jednou provždy začleněny do procesu a stále znovu v něm po delší nebo kratší období fungují (budovy, stroje atd.), takže jejich růst je jak předpokladem, tak účinkem vývoje společenské produktivní síly práce. Nejen absolutní, nýbrž relativní růst bohatství v této formě (srov. kniha I, 23. kap., 2)[32] je charakteristický především pro kapitalistický výrobní způsob. Látkové formy existence konstantního kapitálu, výrobní prostředky, se však neskládají jen z pracovních prostředků tohoto druhu, ale i z pracovního materiálu v nejrůznějším stupni zpracování a z pomocných látek. S měřítkem výroby a se zvyšováním produktivní síly práce kooperací, dělbou, pomocí strojů atd. vzrůstá masa surovin, pomocných látek atd., které vcházejí do denního procesu reprodukce. Tyto prvky musí být připraveny v místě výroby. Rozsah této zásoby existující ve formě produktivního kapitálu vzrůstá

[16]) A. Smith se domnívá, že tvoření zásob vyplývá teprve z přeměny produktu ve zboží a zásoby určené pro spotřebu v zásobu zboží, zatímco naopak tato změna formy během přechodu od výroby pro vlastní spotřebu k výrobě zboží vyvolává nejprudší krize v hospodaření výrobců. V Indii se např. až do poslední doby udržel „zvyk ukládat do sýpek ve velkém množství obilí, za které se v letech nadbytku dalo málo utržit". („Return. Bengal and Orissa Famine, H. of C., 1867", I, s. 230, 231, č. 74.) Poptávka po bavlně, jutě atd., která v důsledku americké občanské války náhle stoupla, způsobila v mnoha částech Indie velké omezení pěstování rýže, vzestup cen rýže a prodej starých zásob rýže u pěstitelů. K tomu se v letech 1864—1866 přidal nevídaný vývoz rýže do Austrálie, na Madagaskar atd. Odtud akutní charakter hladomoru v roce 1866, který jen v obvodu Urísa sklátil milión životů. (Cit. dílo, s. 174, 175, 213, 214 a III: „Papers relating to the Famine in Behar", s. 32, 33, kde se mezi příčinami hladu zdůrazňuje drain of old stock [odčerpání starých zásob].) (Z rukopisu II.)

tedy absolutně. Aby proces probíhal plynule — nehledě vůbec na to, zda tato zásoba může být obnovována denně nebo jen v určitých lhůtách — musí být v místě výroby vždy připraveno větší množství surovin atd., než je např. denně nebo týdně spotřebováváno. Kontinuita procesu vyžaduje, aby existence jeho podmínek nezávisela ani na možném přerušení při denních nákupech, ani na tom, že se zbožní produkt prodává denně nebo týdně a že se tudíž dá znovu přeměňovat v prvky své výroby jen nepravidelně. Je však zřejmé, že produktivní kapitál může být latentní čili tvořit zásobu ve velmi různém rozsahu. Je např. velký rozdíl, musí-li mít majitel přádelny připravenou bavlnu nebo uhlí na tři měsíce nebo na měsíc. Vidíme, že tato zásoba se může relativně zmenšovat, ačkoli se absolutně zvětšuje.

To závisí na různých podmínkách, které v podstatě spočívají ve větší rychlosti, pravidelnosti a jistotě, s nimiž může být nutná masa surovin vždycky dodána tak, že nikdy nedojde k přerušení. Čím méně jsou tyto podmínky splněny, čím menší je tedy jistota, pravidelnost a rychlost přísunu, tím větší musí být v rukou výrobce latentní část produktivního kapitálu, tj. zásoba surovin atd., která teprve čeká na své zpracování. Tyto podmínky jsou nepřímo úměrné stupni vývoje kapitalistické výroby, a tedy i produktivní síly společenské práce. Totéž tedy platí i o zásobě v této formě.

Avšak to, co se tu jeví jako zmenšování zásoby (např. u Lalora), je zčásti jen zmenšením zásoby ve formě zbožního kapitálu čili zásoby zboží ve vlastním smyslu; tedy pouze změnou formy této zásoby. Je-li např. množství uhlí, které se denně vytěží v té či oné zemi, veliké, jsou-li tedy veliké rozsah a intenzita těžby uhlí, nepotřebuje majitel přádelny veliký sklad uhlí, aby zajistil kontinuitu své výroby. Pro stálý, spolehlivě obnovovaný přísun uhlí je to zbytečné. Za druhé: Rychlost, s níž může produkt jednoho procesu přejít jako výrobní prostředek do jiného procesu, závisí na vývoji dopravních a komunikačních prostředků. Při tom hraje velkou úlohu levná doprava. Ustavičně obnovovaná doprava např. uhlí z dolu do přádelny by byla dražší než zásobení větším množstvím uhlí na delší dobu při relativně levnější dopravě. Obě tyto okolnosti, které jsme dosud zkoumali, vyplývají z výrobního procesu samého. Za třetí

tu působí rozvoj úvěrového systému. Čím méně je majitel přádelny při obnovování svých zásob bavlny, uhlí atd. závislý na bezprostředním prodeji své příze — a čím vyvinutější je úvěrový systém, tím menší je tato bezprostřední závislost — tím menší může být relativní velikost těchto zásob, aby byla zajištěna nepřetržitá výroba příze v daném měřítku, nezávislá na nahodilostech prodeje příze. Za čtvrté je však k produkci mnoha surovin, polotovarů atd. zapotřebí delších období, platí to zejména o všech surovinách, které dodává zemědělství. Nemá-li dojít k přerušení výrobního procesu, musí tedy být k dispozici určitá zásoba surovin na celé období, ve kterém nemůže nový produkt zaujmout místo starého. Jestliže se tato zásoba v rukou průmyslového kapitalisty zmenšuje, dokazuje to jen, že se zvětšuje ve formě zásoby zboží v rukou obchodníka. Vývoj dopravních prostředků umožňuje např. převézt rychle bavlnu, která leží v dovozním přístavu, z Liverpoolu do Manchesteru, takže továrník může svou zásobu bavlny obnovovat podle potřeby v poměrně malých dávkách. Ale pak leží táž bavlna v tím větších masách jako zásoba zboží v rukou liverpoolských obchodníků. Dochází tu tedy k pouhé změně formy zásoby, což Lalor a jiní přehlédli. A z hlediska společenského kapitálu existuje zde nadále táž masa produktu ve formě zásoby. S vývojem dopravních prostředků se pro jednotlivou zemi zmenšuje rozsah, v jakém musí být připraveno množství potřebné např. na rok. Jestliže mezi Amerikou a Anglií pluje mnoho parníků a plachetních lodí, pak se příležitost obnovovat zásobu bavlny pro Anglii zvětšuje a množství zásoby bavlny, které musí průměrně být v Anglii ve skladech, se zmenšuje. Stejný účinek má vývoj světového trhu, a tedy rozmnožení zdrojů, odkud je možno získávat týž artikl. Ten se dováží po částech z různých zemí a v různých lhůtách.

2. Zásoba zboží ve vlastním smyslu

Viděli jsme už, že na základě kapitalistické výroby se zboží stává všeobecnou formou produktu, a stává se jí tím víc, čím víc se tato výroba rozvíjí co do rozsahu a hloubky. Existuje tedy — i při stejném rozsahu výroby — daleko větší část produktu jako zboží, ať

už ve srovnání s dřívějšími výrobními způsoby, nebo s kapitalistickým výrobním způsobem na nižším stupni vývoje. Ale každé zboží — tedy také každý zbožní kapitál, který je jen zbožím, ale zbožím jako forma existence kapitálové hodnoty — každé zboží, pokud ze sféry své výroby nevchází bezprostředně do produktivní nebo individuální spotřeby, tedy je v tomto intervalu na trhu, tvoří prvek zásoby zboží. Proto sama o sobě — při neměnícím se rozsahu výroby — zásoba zboží (tj. toto osamostatnění a fixování zbožní formy produktu) s kapitalistickou výrobou roste. Viděli jsme už, že je to jen změna formy zásoby, tj. že na jedné straně se zásoba ve formě zboží zvětšuje proto, že se na druhé straně ve formě zásoby určené přímo pro výrobu nebo spotřebu zmenšuje. Je to jen změněná společenská forma zásoby. Jestliže se zároveň zvětšuje nejen relativní velikost zásoby zboží v poměru k celkovému společenskému produktu, ale i její absolutní velikost, je tomu tak proto, že s kapitalistickou výrobou roste masa celkového produktu.

S vývojem kapitalistické výroby je měřítko výroby ve stále menším stupni určováno bezprostřední poptávkou po produktu a ve stále větším stupni rozsahem kapitálu, kterým disponuje individuální kapitalista, úsilím jeho kapitálu o zhodnocení a nutností, aby jeho výrobní proces probíhal nepřetržitě a rozšiřoval se. Tím nutně roste v každém jednotlivém výrobním odvětví masa produktu, která je na trhu jako zboží čili hledá odbyt. Vzrůstá masa kapitálu fixovaná na kratší či delší dobu ve formě zbožního kapitálu. Roste tedy zásoba zboží.

Konečně, převážná většina společnosti je přeměňována v námezdní pracovníky, v lidi, kteří žijí z ruky do úst, dostávají svou mzdu týdně a vydávají ji denně, kteří tedy musí nacházet své životní prostředky jako zásobu. I když jednotlivé prvky této zásoby proudí seberychleji, část těchto prvků musí ustavičně váznout, aby celá zásoba mohla být neustále v pohybu.

Všechny tyto momenty vyplývají z formy výroby a z té přeměny forem, kterou tato forma výroby předpokládá a kterou musí produkt v procesu oběhu projít.

Ať je společenská forma zásoby produktů jakákoli, její uložení vyžaduje náklady: stavby, nádoby atd., ve kterých se produkt

uchovává; vyžaduje rovněž podle povahy produktu více nebo méně výrobních prostředků a práce, které musí být vynaloženy na odvrácení škodlivých vlivů. Čím víc jsou zásoby společensky koncentrovány, tím relativně menší jsou tyto náklady. Tyto výdaje tvoří vždycky část společenské práce, ať už ve zpředmětněné, nebo v živé formě — v kapitalistické formě tedy výdaje kapitálu —, které nevcházejí do samotné tvorby produktu, jsou to tedy srážky z produktu. Jsou nutné, jsou to ztrátové náklady společenského bohatství. Jsou to náklady na udržování společenského produktu, ať už jeho existence jako prvku zásoby zboží vyplývá pouze ze společenské formy výroby, tedy ze zbožní formy a jejích nutných přeměn, nebo ať se díváme na zásobu zboží jen jako na zvláštní formu zásoby produktů, která je společná všem společnostem, i když ne ve formě zásoby *zboží*, této formě zásoby produktů příslušející procesu oběhu.

Nyní je tu otázka, v jaké míře tyto náklady vcházejí do hodnoty zboží.

Jestliže kapitalista přeměnil svůj kapitál, zálohovaný ve výrobních prostředcích a v pracovní síle, v produkt, v hotovou masu zboží určenou k prodeji, a jestliže tato masa zboží zůstane neprodána ležet na skladě, uvázne po tuto dobu nejen zhodnocovací proces jeho kapitálu. Výdaje na stavby, dodatečnou práci atd., které vyžaduje udržování této zásoby, znamenají pozitivní ztrátu. Kupující, který by se konečně objevil, by se kapitalistovi vysmál, kdyby mu kapitalista řekl: Moje zboží bylo po šest měsíců neprodejné a jeho udržování po těchto šest měsíců způsobilo, že mi nejen tolik a tolik kapitálu leželo ladem, ale vzniklo mi mimoto *x* ztrátových nákladů. Tant pis pour vous [tím hůř pro vás], řekne kupující. Tady vedle vás stojí jiný prodávající, jehož zboží bylo zhotoveno teprve předevčírem. Vaše zboží je ležák a je patrně víceméně nahlodáno zubem času. Musíte proto prodávat levněji než váš soupeř. — Zda je výrobce zboží skutečným výrobcem svého zboží nebo jeho kapitalistickým výrobcem, tedy fakticky jen představitelem jeho skutečných výrobců, to na životních podmínkách zboží nic nemění. Musí svou věc přeměnit v peníze. Ztrátové náklady, které mu způsobí její fixování ve zbožní formě, patří k jeho individuálním dobrodružstvím, do kterých tomu, kdo zboží kupuje, nic

není. Ten mu neplatí za dobu oběhu jeho zboží. I když kapitalista své zboží úmyslně nedává na trh v dobách skutečných nebo předpokládaných revolucí v hodnotě, závisí to, zda realizuje své dodatečné ztrátové náklady, na tom, zda dojde k této revoluci v hodnotě, na tom, je-li jeho spekulace správná nebo nesprávná. Ale revoluce v hodnotě není následkem jeho ztrátových nákladů. Pokud tedy tvoření zásoby znamená váznutí oběhu, nepřidávají tím způsobené náklady zboží žádnou hodnotu. Na druhé straně nemůže žádná zásoba existovat bez pobytu ve sféře oběhu, bez delšího či kratšího setrvávání kapitálu v jeho zbožní formě; žádná zásoba tedy není možná bez váznutí oběhu, právě tak jako peníze nemohou obíhat bez vytváření peněžní rezervy. Bez zásoby zboží není tedy možný oběh zboží. Nenastane-li pro kapitalistu nutnost tvořit zásobu v $Z' - P'$, setká se s ní v $P - Z$; nenastane pro jeho zbožní kapitál, ale pro zbožní kapitál jiných kapitalistů, kteří vyrábějí výrobní prostředky pro něho a životní prostředky pro jeho dělníky.

Zda je tvoření zásoby dobrovolné nebo nedobrovolné, tj. zda výrobce zboží udržuje zásobu úmyslně nebo zda jeho zboží tvoří zásobu v důsledku odporu, který kladou prodeji zboží okolnosti procesu oběhu samého, to — jak se zdá — nemůže nic změnit na podstatě věci. Ale přece je pro vyřešení této otázky užitečné vědět, čím se liší dobrovolné tvoření zásoby od nedobrovolného. Nedobrovolné tvoření zásoby je způsobeno váznutím oběhu čili je totožné s váznutím oběhu, které je nezávislé na vědomí výrobce zboží a příčí se jeho vůli. Co charakterizuje dobrovolné tvoření zásoby? V obou případech se prodávající snaží zbavit se svého zboží co nejrychleji. Nabízí výrobek stále jako zboží. Kdyby jej nedával do prodeje, tvořil by výrobek jen možný (*δυνάμει*), a ne skutečný (*ἐνεργείᾳ*) prvek zásoby zboží. Zboží jako takové je pro něho v obou případech jen nositelem své směnné hodnoty a jako takový nositel může působit jen tím, že odloží svou zbožní formu, a poté, když ji odloží a přijme peněžní formu.

Zásoba zboží musí mít určitý rozsah, aby během daného období stačila rozsahu poptávky. Přitom se počítá se stálým rozšiřováním okruhu kupujících. Má-li např. vystačit během jednoho dne, musí část zboží, která jsou na trhu, neustále setrvávat ve zbožní formě,

zatímco druhá část proudí, přeměňuje se v peníze. Část, která vázne, zatímco druhá proudí, se sice neustále zmenšuje, jako se zmenšuje rozsah zásoby samé, až je nakonec celá prodána. S váznutím zboží se tu tedy počítá jako s nutnou podmínkou prodeje zboží. Dále, její rozsah musí být větší než průměrný prodej nebo rozsah průměrné poptávky. Jinak by vyšší poptávka než průměrná nemohla být uspokojena. Na druhé straně musí být zásoba neustále obnovována, protože se stále vydává. Toto obnovování se může koneckonců uskutečňovat jen výrobou, přísunem zboží. Zda zboží přichází z ciziny nebo ne, to na věci nic nemění. Obnovení závisí na délce doby, kterou zboží potřebuje ke své reprodukci. Po tu dobu musí zásoba zboží vystačit. To, že tato zásoba nezůstává v rukou původního výrobce, ale prochází různými rezervoáry, od velkoobchodníka až k maloobchodníkovi, mění jen její vnější projev, nikoli věc samu. Z hlediska společnosti zůstává část kapitálu nadále ve formě zásoby zboží do té doby, dokud zboží nevejde do produktivní nebo individuální spotřeby. Sám výrobce se snaží mít stav zásob odpovídající jeho průměrné poptávce, aby nezávisel bezprostředně na výrobě a aby si zajistil stálý okruh zákazníků. Podle období výroby se tvoří termíny koupí; zboží tvoří po delší či kratší dobu zásobu, dokud nemůže být nahrazeno novými exempláři téhož druhu. Jen tímto tvořením zásoby je zajištěna stálost a nepřetržitost procesu oběhu, a tedy procesu reprodukce, který zahrnuje proces oběhu.

Musíme si připomenout: $Z' - P'$ se může pro výrobce Z uskutečnit, třebaže je Z stále ještě na trhu. Kdyby chtěl výrobce sám držet své vlastní zboží na skladě, dokud není prodáno konečnému spotřebiteli, musel by uvést do pohybu dvojí kapitál — jeden jako výrobce zboží, druhý jako obchodník. Pro zboží samo — ať se na ně díváme jako na jednotlivé zboží, nebo jako na součást společenského kapitálu — nemění na věci nic to, zda náklady na tvoření zásoby ponese výrobce zboží nebo řada obchodníků od A až do Z.

Pokud není zásoba zboží nic jiného než zbožní forma zásoby, která by při daném měřítku společenské výroby existovala buď jako produktivní zásoba (latentní výrobní fond), nebo jako spotřební ond (rezerva spotřebních prostředků), kdyby neexistovala jako

zásoba zboží, potud jsou také náklady, které si vyžaduje udržování zásoby, tedy náklady na tvoření zásoby — tj. zpředmětněná nebo živá práce na to vynaložená — pouze transponované náklady na udržování ať už společenského výrobního fondu, nebo společenského spotřebního fondu. Zvýšení hodnoty zboží, které vyvolají, jen rozděluje tyto náklady pro rata [úměrně] na různá zboží, protože jsou pro různé druhy zboží různé. Náklady na tvoření zásoby zůstávají nadále srážkami ze společenského bohatství, ačkoli jsou jednou z podmínek jeho existence.

Jen pokud je zásoba zboží podmínkou oběhu zboží a dokonce formou, která nutně vznikla v oběhu zboží, pokud je tedy tato zdánlivá stagnace formou pohybu samého — stejně jako je tvoření peněžní rezervy podmínkou oběhu peněz — jen potud je tato stagnace normální. Jakmile však zboží, která se zdržují ve svých rezervoárech oběhu, neuvolní místo další vlně produkce, jakmile se tedy rezervoáry přeplňují, rozšiřuje se zásoba zboží v důsledku váznutí oběhu úplně stejně, jako rostou poklady, vázne-li oběh peněz. Přitom je lhostejné, zda k tomuto váznutí dochází ve skladištích průmyslového kapitalisty nebo ve skladech obchodníka. Zásoba zboží není pak už podmínkou nepřetržitého prodeje, nýbrž následkem neprodejnosti zboží. Náklady zůstávají stejné, ale protože teď vyplývají výhradně z formy, totiž z nutnosti přeměnit zboží v peníze, a z obtížnosti této metamorfózy, nevcházejí do hodnoty zboží, nýbrž tvoří srážky, ztrátu hodnoty při realizaci hodnoty. Protože se normální a nenormální forma zásoby neliší formou a obě jsou váznutím oběhu, mohou být oba jevy zaměňovány a mohou uvést v omyl samotného agenta výroby tím spíše, že pro výrobce může proces oběhu jeho kapitálu probíhat, třebaže proces oběhu jeho zboží, která přešla do rukou obchodníků, vázne. Jestliže se rozsah výroby a spotřeby zvětšuje, zvětšuje se za jinak stejných okolností i rozsah zásoby zboží. Je obnovována a pohlcována stejně rychle, ale její rozsah je větší. Jestliže rozsah zásoby zboží roste proto, že vázne oběh, může to být mylně považováno za symptom rozšiřování procesu reprodukce, zejména když rozvoj úvěrového systému může vyvolat klamné zdání, pokud jde o skutečný pohyb.

Náklady na tvoření zásoby se skládají 1. z kvantitativního úbytku

masy produktu (např. u zásoby mouky); 2. ze zhoršení kvality; 3. ze zpředmětněné a živé práce, které je třeba k udržování zásoby.

III. Náklady na dopravu

Není nutné zabývat se tu všemi podrobnostmi nákladů oběhu, jako např. balením, tříděním atd. Obecný zákon je, *že všechny náklady oběhu, které vznikají jen z přeměny formy zboží, nepřidávají zboží žádnou hodnotu.* Jsou to pouze náklady na realizaci hodnoty čili náklady na její převedení z jedné formy do druhé. Kapitál vynaložený na tyto náklady (včetně práce, které tento kapitál velí) patří k faux frais kapitalistické výroby. Musí být nahrazován z nadproduktu a tvoří, z hlediska celé třídy kapitalistů, srážku z nadhodnoty čili nadproduktu; úplně stejně, jako je pro dělníka čas, který potřebuje na nákup svých životních prostředků, ztraceným časem. Náklady na dopravu hrají však příliš důležitou úlohu, a proto tu o nich ještě stručně promluvíme.

V koloběhu kapitálu a metamorfózy zboží, která tvoří část tohoto koloběhu, se uskutečňuje látková výměna společenské práce. Tato látková výměna může vyžadovat změnu místa výrobků, jejich skutečný pohyb z místa na místo. Oběh zboží může však probíhat i bez jejich fyzického pohybu, a doprava výrobků bez oběhu zboží a dokonce bez bezprostřední směny výrobků. Dům, který *A* prodá *B*, obíhá jako zboží, ale přitom se nehýbá z místa. Movité zbožní hodnoty, jako např. bavlna nebo surové železo, leží nečinně v témž skladišti v téže době, kdy procházejí desítkami procesů oběhu, kdy je spekulanti kupují a znovu prodávají.[17]) To, co se tu skutečně pohybuje, je vlastnický titul k věci, a ne věc sama. Z druhé strany hrála např. v říši Inků dopravní činnost velkou úlohu, ačkoli společenský produkt ani neobíhal jako zboží, ani nebyl rozdělován prostřednictvím směnného obchodu.

Jestliže se tedy dopravní průmysl na základě kapitalistické výroby jeví jako příčina nákladů oběhu, nemění tato zvláštní jevová forma nic na věci.

[17]) Storch nazývá takový oběh circulation factice [fiktivní oběh].

Masy produktu se nezvětšují tím, že se přepravují. Také změna přirozených vlastností produktu, kterou přeprava eventuálně způsobí, není až na jisté výjimky zamýšlený užitečný efekt, nýbrž nutné zlo. Ale užitná hodnota věcí se realizuje jen v jejich spotřebě, a jejich spotřeba může vyžadovat jejich přemístění, tedy dodatečný výrobní proces dopravního průmyslu. Produktivní kapitál vložený do tohoto průmyslu přidává tedy dopravovaným produktům hodnotu jednak tím, že je na ně přenášena hodnota dopravních prostředků, jednak tím, že je jim přidávána hodnota prací v dopravě. Tato hodnota přidaná prací se rozpadá, jako při každé kapitalistické výrobě, na nahrazení mzdy a na nadhodnotu.

Uvnitř každého výrobního procesu hraje přemísťování pracovního předmětu a pracovní prostředky a pracovní síly k tomu nutné velkou úlohu — např. bavlna postupuje z mykacího oddělení do spřádacího, uhlí se vyváží z dolu na povrch. Při přechodu hotového výrobku jako hotového zboží z jednoho samostatného místa výroby na jiné, prostorově od něho vzdálené, se děje totéž, jenže ve větším měřítku. Po přepravě výrobků z jednoho místa výroby na jiné následuje ještě přeprava hotových výrobků ze sféry výroby do sféry spotřeby. Výrobek je hotový pro spotřebu, teprve když dokončí tento pohyb.

Jak jsme ukázali dříve, je obecným zákonem zbožní výroby: Produktivita práce a hodnota, kterou vytváří, jsou nepřímo úměrné. To platí o dopravním průmyslu jako o každém jiném. Čím menší množství práce, mrtvé i živé, je zapotřebí k přepravě zboží na danou vzdálenost, tím vyšší je produktivní síla práce, a naopak.[18])

[18]) Ricardo cituje Saye, který považuje za požehnání obchodu to, že dopravními náklady zdražuje výrobky čili zvyšuje jejich hodnotu. „Obchod," říká Say, „nám umožňuje získat zboží na místě jeho původu a dopravit je na místo, kde má být spotřebováno; umožňuje nám tedy zvětšit hodnotu zboží o celý rozdíl mezi jeho cenou na jednom místě a jeho cenou na druhém místě."[33] Ricardo k tomu poznamenává: „Správně, ale jak se mu tato dodatečná hodnota dodává? Tím, že se k výrobním nákladům přirážejí za prvé výdaje za dopravu, za druhé zisk ze zálohovaného kapitálu, který poskytl obchodník. Zboží má tedy větší hodnotu jen z téhož důvodu, z jakého může mít větší hodnotu každé jiné zboží, protože na jeho výrobu a dopravu bylo vynaloženo více práce, dříve než si je

Absolutní velikost hodnoty, kterou doprava přidává zbožím, je za jinak stejných okolností nepřímo úměrná produktivní síle dopravního průmyslu a přímo úměrná vzdálenostem, které musí zboží překonat.

Relativní část hodnoty, kterou náklady na dopravu za jinak stejných okolností přidávají k ceně zboží, je přímo úměrná jeho rozměrům a váze. Existuje však mnoho modifikujících okolností. Doprava vyžaduje např. větší či menší ochranná opatření, a proto větší či menší vynaložení práce a pracovních prostředků podle toho, zda je výrobek křehký, zda podléhá zkáze nebo je výbušný. V této oblasti vyvíjejí železniční magnáti větší genialitu ve vytváření fantastických druhů než botanikové a zoologové. Klasifikace zboží na anglických železnicích vyplňuje např. celé svazky a podle všeobecného principu se zakládá na tendenci udělat z pestré směsice přirozených vlastností zboží nejrůznější vady vznikající dopravou a využít je jako běžné záminky k šizení.

„Sklo, za které se dříve platilo 11 liber št. za crate" (bednu určitého objemu), „stojí teď v důsledku pokroků v průmyslu a zrušení daně ze skla jen 2 libry št., ale náklady na dopravu jsou stejně vysoké jako dříve a při přepravě po průplavech vyšší. Dříve stála doprava skla a skleněného zboží pro práce s olovem do 50 mil od Birminghamu 10 šilinků za tunu. Teď je však cena dopravy trojnásobná pod záminkou, že s dopravou křehkého zboží je spojeno riziko. Ale když se něco opravdu rozbije, ředitelství drah to stejně nezaplatí."[19])

Dále to, že relativní část hodnoty, kterou náklady na dopravu přidávají zboží, je nepřímo úměrná jeho hodnotě, dává železničním magnátům zvláštní důvod k tomu, aby vyžadovali poplatky přímo úměrné hodnotě zboží. Stížnosti průmyslníků a obchodníků na to se opakují na každé stránce svědeckých výpovědí v uvedené zprávě.

Kapitalistický výrobní způsob snižuje náklady na dopravu jednotlivých zboží jak v důsledku vývoje dopravních a komunikačních prostředků, tak v důsledku koncentrace — zvětšování měřítka — dopravy. Zvětšuje tu část společenské práce, živé i zpředmětněné,

koupí spotřebitel. Ale to se nedá nazvat jednou z předností obchodu." (Ricardo, „Principles of Pol. Econ.", 3. vyd., Londýn 1821, s. 309, 310.)

[19]) „Royal Commission on Railways", s. 31, č. 630.

která se vydává při dopravě zboží, předně tím, že velkou většinu všech výrobků přeměňuje ve zboží, a dále tím, že místní trhy nahrazuje vzdálenými trhy.

Cirkulování, tj. faktické obíhání zboží v prostoru, není nic jiného než doprava zboží. Dopravní průmysl tvoří jednak samostatné výrobní odvětví, a proto i zvláštní sféru vkládání produktivního kapitálu. Na druhé straně se vyznačuje tím, že se jeví jako pokračování výrobního procesu *uvnitř* procesu oběhu a *pro* proces oběhu.

OBRAT KAPITÁLU

SEDMÁ KAPITOLA

DOBA OBRATU A POČET OBRATŮ

Viděli jsme: Celková doba obratu daného kapitálu se rovná součtu jeho doby oběhu a jeho doby výroby. Je to časový úsek od okamžiku zálohování kapitálové hodnoty v určité formě až do chvíle, kdy se kapitálová hodnota procházející procesem v téže formě vrací.

Určujícím účelem kapitalistické výroby je vždycky zhodnocení zálohované hodnoty, ať už je tato hodnota zálohovaná ve své samostatné formě, tj. v peněžní formě, nebo ve zboží, takže její hodnotová forma má v ceně zálohovaných zboží jen pomyslnou samostatnost. V obou případech prochází tato kapitálová hodnota během svého koloběhu různými formami existence. Její totožnost se sebou samou je konstatována v kapitalistových účetních knihách čili ve formě počítacích peněz.

Ať vezmeme formu $P \dots P'$ nebo formu $Pr \dots Pr$, obě formy v sobě zahrnují, 1. že zálohovaná hodnota fungovala jako kapitálová hodnota a zhodnotila se; 2. že se po skončení svého procesu vrátila k té formě, v níž svůj proces zahájila. Zhodnocení zálohované hodnoty P a zároveň návrat kapitálu k této formě (peněžní formě) je názorně viditelný v $P \dots P'$. Ale totéž nastává v druhé formě. Neboť výchozím bodem Pr je existence prvků výroby, zboží dané hodnoty. Tato forma zahrnuje zhodnocení této hodnoty (Z' a P') a návrat k původní formě, neboť ve druhém Pr má zálohovaná hodnota opět formu prvků výroby, v níž byla původně zálohována.

Dříve jsme viděli: „Má-li výroba kapitalistickou formu, má ji

i reprodukce. Jako se za kapitalistického výrobního způsobu jeví pracovní proces jen jako prostředek k zhodnocovacímu procesu, právě tak se reprodukce jeví jen jako prostředek k reprodukci zálohované hodnoty jako kapitálu, tj. jako zhodnocující se hodnoty." (Kniha I, 21. kap., s. 588.)[34]

Tři formy I) $P \ldots P'$, II) $Pr \ldots Pr$ a III) $Z' \ldots Z'$ se od sebe liší tímto: Ve formě II ($Pr \ldots Pr$) je vyjádřeno opětovné obnovení procesu, proces reprodukce, jako skutečné, ve formě I však jen jako možné. Ale obě se liší od formy III tím, že zálohovaná kapitálová hodnota — ať je zálohována jako peníze, nebo v podobě látkových prvků výroby — tvoří výchozí bod, a tedy také bod návratu. V $P \ldots P'$ je návrat vyjádřen v $P' = P + p$. Je-li proces obnoven v témž měřítku, tvoří P znovu výchozí bod a p nevchází do procesu, nýbrž ukazuje nám pouze, že se P zhodnotilo jako kapitál, že tedy zplodilo nadhodnotu p, ale odvrhlo ji od sebe. Ve formě $Pr \ldots Pr$ tvoří výchozí bod rovněž kapitálová hodnota zálohovaná ve formě prvků výroby Pr. Tato forma zahrnuje zhodnocení zálohované kapitálové hodnoty. Dochází-li k prosté reprodukci, začíná táž kapitálová hodnota svůj proces znovu v téže formě Pr. Dochází-li k akumulaci, zahajuje nyní proces Pr' (co do velikosti hodnoty $= P' = Z'$) jako zvětšená kapitálová hodnota. Ale proces začíná znovu zálohovanou kapitálovou hodnotou v počáteční formě, třebaže větší kapitálovou hodnotou než dříve. Naproti tomu ve formě III nezačíná kapitálová hodnota proces jako zálohovaná, nýbrž jako už zhodnocená, jako veškeré bohatství, které je ve formě zboží, přičemž zálohovaná kapitálová hodnota tvoří jen jeho část. Tato forma je důležitá pro třetí oddíl, kde se pohyb jednotlivých kapitálů zkoumá v souvislosti s pohybem celkového společenského kapitálu. Nedá se však použít pro obrat kapitálu, který začíná vždycky zálohováním kapitálové hodnoty, ať už ve formě peněz, nebo ve formě zboží, a vždycky podmiňuje návrat obíhající kapitálové hodnoty v té formě, v níž byla zálohována. Z koloběhů I a II je nutno přidržet se prvního, pokud se přihlíží hlavně k vlivu obratu na tvorbu nadhodnoty; druhého, pokud jde o jeho vliv na tvorbu produktu.

Protože ekonomové nerozlišovali různé formy koloběhů, ne-

zkoumali je odděleně vzhledem k obratu kapitálu. Obyčejně se bere forma $P \ldots P'$, protože ovládá jednotlivého kapitalistu a slouží mu při jeho výpočtech, i když peníze tvoří výchozí bod jen v podobě počítacích peněz. Jiní vycházejí z výdajů ve formě prvků výroby a sledují je až do návratu, přičemž neříkají ani slovo o formě tohoto návratu, zda se uskutečňuje ve zboží nebo v penězích. Např.:

„Ekonomický cyklus... tj. celý průběh výroby od doby, kdy se uskuteční výdaje, do chvíle, kdy nastane návrat." („Economic Cycle.,... the whole course of production, from the time that outlays are made till returns are received.") „V zemědělství tvoří doba setí začátek ekonomického cyklu, žně jeho konec." („In agriculture seedtime is its commencement, and harvesting its ending." — S. P. Newman, „Elements of Pol. Econ.", Andover a New York, s. 81.)

Jiní začínají Z' (III. forma):

„Svět výrobního styku si lze představovat jako svět obíhající v kruhu, který nazveme ekonomický cyklus a v němž se uskuteční vždycky jeden oběh, jakmile podnikání, po provedení postupné řady transakcí, dospěje znovu k bodu, z něhož vyšlo. Za počátek lze považovat bod, kdy kapitalista dostal platby, jejichž prostřednictvím se mu vrací jeho kapitál; od tohoto bodu znovu přistupuje k tomu, že si najímá dělníky a rozděluje jim ve formě mzdy jejich obživu či spíše možnost si ji opatřit; ti mu vyrobí předměty, s nimiž obchoduje; tyto předměty dodá na trh a tam zakončí koloběh této jedné řady pohybů tím, že tyto předměty prodá a ve výtěžku ze zboží dostane znovu náhradu za všechny své kapitálové výdaje." (Th. Chalmers, „On Pol. Econ.", 2. vyd., Glasgow 1832, s. 85.)

Jakmile celá kapitálová hodnota, kterou individuální kapitalista vloží do libovolného výrobního odvětví, opsala koloběh svého pohybu, octne se znovu ve své počáteční formě a může nyní opakovat týž proces. Musí jej opakovat, má-li se hodnota zvěčnit a zhodnocovat jako kapitálová hodnota. Jednotlivý koloběh tvoří v životě kapitálu jen jeden úsek, který se ustavičně opakuje, tedy jedno období. Na konci období $P \ldots P'$ je kapitál opět ve formě peněžního kapitálu, který znovu prochází řadou přeměn formy, v nichž je zahrnut proces jeho reprodukce, resp. zhodnocení. Na konci období $Pr \ldots Pr$ je kapitál opět ve formě prvků výroby, které tvoří předpoklad jeho obnoveného koloběhu. Koloběh kapitálu, určený ne jako ojedinělý akt, nýbrž jako periodický proces, se nazývá obrat kapitálu. Trvání tohoto obratu je dáno součtem doby,

po kterou vyrábí, a doby, po kterou obíhá. Tento součet tvoří dobu obratu kapitálu. Zabírá tedy časový úsek mezi obdobím jednoho koloběhu celé kapitálové hodnoty a dalším obdobím; znamená periodičnost v životním procesu kapitálu, nebo chcete-li, dobu obnovení, opakování procesu zhodnocení, resp. produkce téže kapitálové hodnoty.

Nehledě na individuální dobrodružství, která mohou dobu obratu u jednotlivého kapitálu urychlit nebo zkrátit, je doba obratu kapitálů různá podle různých sfér, do nichž jsou vloženy.

Jako je pracovní den přirozenou jednotkou míry pro funkci pracovní síly, tak tvoří rok přirozenou jednotku míry pro obraty kapitálu procházejícího procesem. Přírodní základnou této jednotky míry je to, že v mírném pásmu, mateřské zemi kapitalistické výroby, jsou nejdůležitější plody země ročními produkty.

Označíme-li rok jako jednotku míry pro obrat O, dále dobu obratu určitého kapitálu o, počet jeho obratů n, pak $n = \frac{O}{o}$. Činí-li tedy např. doba obratu o 3 měsíce, pak $n = {}^{12}/_{3} = 4$; kapitál vykoná za rok 4 obraty čili obrátí se čtyřikrát. Je-li $o = 18$ měsíců, pak $n = {}^{12}/_{18} = {}^{2}/_{3}$, čili kapitál projde za rok jen ${}^{2}/_{3}$ doby svého obratu. Činí-li doba jeho obratu několik let, pak se tedy vypočítává z několikanásobku jednoho roku.

Pro kapitalistu je doba obratu jeho kapitálu dobou, po kterou musí zálohovat svůj kapitál, aby jej zhodnotil a dostal zpět v původní podobě.

Dříve než blíže prozkoumáme vliv obratu na výrobní a zhodnocovací proces, musíme se podívat na dvě nové formy, které pro kapitál vyplývají z procesu oběhu a které působí na formu jeho obratu.

OSMÁ KAPITOLA

FIXNÍ KAPITÁL A OBĚŽNÝ KAPITÁL

I. Rozdíly formy

V knize I, 6. kap.,[35] jsme viděli: Část konstantního kapitálu si vůči produktům, k jejichž vytváření přispívá, zachovává určitou užitnou formu, ve které vchází do výrobního procesu. Plní tedy během kratšího nebo delšího období ve stále opakovaných pracovních procesech stále znovu tytéž funkce. Tak např. budovy, v nichž se pracuje, stroje atd., zkrátka všechno, co shrnujeme pod názvem *pracovní prostředky*. Tato část konstantního kapitálu odevzdává produktu hodnotu v poměru, v jakém se svou vlastní užitnou hodnotou ztrácí svou vlastní směnnou hodnotu. Toto odevzdávání hodnoty čili toto přecházení hodnoty takového výrobního prostředku na produkt, k jehož vytvoření přispívá, je určeno výpočtem průměru; měří se průměrným trváním jeho funkce od chvíle, kdy výrobní prostředek vchází do výrobního procesu, až do chvíle, kdy je úplně opotřebovaný, dožil a musí být nahrazen novým exemplářem téhož druhu čili reprodukován.

Zvláštností této části konstantního kapitálu — pracovních prostředků ve vlastním smyslu — je tedy toto:

Část kapitálu byla zálohována ve formě konstantního kapitálu, tj. výrobních prostředků, které pak fungují jako faktory pracovního procesu, dokud trvá samostatná užitná podoba, ve které vstupují do pracovního procesu. Hotový produkt, tedy také faktory jeho tvorby, pokud byly přeměněny v produkt, je vyvržen z výrobního procesu, aby jako zboží přešel ze sféry výroby do sféry oběhu. Naproti tomu pracovní prostředky nikdy neopouštějí sféru výroby,

jakmile jednou do ní vstoupily. Jejich funkce je v ní pevně poutá. Část zálohované kapitálové hodnoty je *fixována* v této formě určené funkcí pracovních prostředků v procesu. Tím, že pracovní prostředek funguje a opotřebovává se, přechází část jeho hodnoty na produkt, druhá část zůstává fixována v pracovním prostředku, a tedy ve výrobním procesu. Takto fixovaná hodnota se neustále zmenšuje, až pracovní prostředek doslouží, a tudíž i jeho hodnota se za delší nebo kratší období rozdělí na masu výrobků, které vycházejí z řady ustavičně opakovaných pracovních procesů. Dokud je však pracovní prostředek stále ještě účinný jako pracovní prostředek, tedy dokud nemusí být nahrazen novým exemplářem téhož druhu, zůstává v něm stále fixována konstantní kapitálová hodnota, zatímco druhá část hodnoty v něm původně fixované přechází na produkt a obíhá pak jako součást zásoby zboží. Čím déle pracovní prostředek vydrží, čím pomaleji se opotřebovává, tím déle zůstává konstantní kapitálová hodnota fixována v této užitné formě. Ať už je však stupeň jeho trvanlivosti jakýkoli, je proporce, ve které odevzdává hodnotu, vždycky nepřímo úměrná celkové době jeho fungování. Jestliže ze dvou strojů stejné hodnoty se jeden opotřebuje za pět let, druhý za deset, odevzdá první stroj za stejnou dobu dvojnásobek hodnoty ve srovnání s druhým.

Tato část kapitálové hodnoty fixovaná v pracovním prostředku obíhá stejně jako každá jiná část. Viděli jsme ostatně, že celá kapitálová hodnota neustále obíhá, a v tomto smyslu je tedy všechen kapitál oběžný kapitál. Ale oběh té části kapitálu, kterou zde zkoumáme, má zvláštní ráz. Předně neobíhá ve své užitné formě, obíhá jen její hodnota, a to postupně, po částech, tou měrou, jak přechází z této části kapitálu na výrobek, který obíhá jako zboží. Po celou dobu fungování této části v ní zůstává stále fixována část její hodnoty, samostatná vůči zbožím, která pomáhá vyrábět. Díky tomuto zvláštnímu rázu dostává tato část konstantního kapitálu formu: *fixní kapitál*. Všechny ostatní látkové součásti kapitálu zálohovaného ve výrobním procesu tvoří naproti tomu: *oběžný* neboli *pohyblivý kapitál*.

Část výrobních prostředků — totiž takové pomocné látky, které pracovní prostředky během svého fungování samy spotřebovávají,

jako uhlí spotřebovávané parním strojem, nebo ty, které jen proces podporují, jako svítiplyn atd. — tato část výrobních prostředků látkově do produktu nevchází. Jen jejich hodnota tvoří část hodnoty produktu. Ve svém vlastním oběhu uvádí produkt do oběhu také jejich hodnotu. To mají společné s fixním kapitálem. Ale v každém pracovním procesu, do kterého vcházejí, jsou úplně spotřebovány a musí tedy být pro každý nový pracovní proces úplně nahrazeny novými exempláři téhož druhu. Po dobu svého fungování si neuchovávají svou samostatnou užitnou podobu. Po dobu jejich fungování nezůstává pak ani jedna část kapitálové hodnoty fixována ve své dřívější užitné podobě, ve své naturální formě. Okolnost, že tato část pomocných látek nevchází do produktu látkově, nýbrž vchází do hodnoty produktu jen svou hodnotou jako část hodnoty produktu, a to, co s tím souvisí, že totiž fungování těchto látek je pevně vázáno ve sféře výroby, to svedlo ekonomy, jako např. Ramsaye, k tomu, že je (směšujíce zároveň fixní a konstantní kapitál) zahrnuli do kategorie fixního kapitálu.[36]

Ta část výrobních prostředků, která vchází do produktu látkově, tedy surovina atd., dostává tím zčásti formy, ve kterých může později vejít do individuální spotřeby jako prostředek požitku. Pracovní prostředky ve vlastním smyslu, látkoví nositelé fixního kapitálu, jsou spotřebovávány jen produktivně a nemohou vcházet do individuální spotřeby, protože nevcházejí do produktu čili do té užitné hodnoty, kterou pomáhají vytvořit, nýbrž naopak zachovávají si vůči ní svou samostatnou podobu až do svého úplného opotřebování. Výjimku tvoří dopravní prostředky. Užitečný efekt, který přinášejí během své produktivní funkce, tedy během svého pobytu ve sféře výroby, tj. přemístění, vchází zároveň do individuální spotřeby, např. cestujícího. Ten pak také platí za použití, jako platí za použití jiných spotřebních prostředků. Viděli jsme, že např. v chemické výrobě surovina a pomocné látky navzájem splývají.[37] Stejně je tomu s pracovními prostředky a pomocnými látkami a surovinami. Tak např. v zemědělství látky použité k melioraci půdy vcházejí zčásti do rostlinného produktu jako faktory jeho tvorby. Naproti tomu jejich účinek je rozdělen na delší období, např. na 4—5 let. Část jich tedy vchází do produktu látkově,

a tím na něj zároveň přenáší svou hodnotu, zatímco druhá část ve své staré užitné formě fixuje také svou hodnotu. Trvá dál jako výrobní prostředek a dostává tudíž formu fixního kapitálu. Jako tažný dobytek je vůl fixním kapitálem. Je-li však sněden, nefunguje už jako pracovní prostředek, tedy také ne jako fixní kapitál.

Určení, které dává části kapitálové hodnoty vynaložené na výrobní prostředky charakter fixního kapitálu, spočívá výhradně ve zvláštním způsobu, jakým tato hodnota obíhá. Tento zvláštní způsob oběhu vyplývá ze zvláštního způsobu, jakým pracovní prostředek odevzdává svou hodnotu produktu, čili jak si během výrobního procesu počíná jako faktor tvorby hodnoty. Tento způsob sám zase vyplývá ze zvláštního způsobu fungování pracovních prostředků v pracovním procesu.

Víme, že táž užitná hodnota, která vychází z jednoho pracovního procesu jako produkt, vchází do druhého pracovního procesu jako výrobní prostředek.[38] Produkt se stává fixním kapitálem jen tím, že ve výrobním procesu funguje jako pracovní prostředek. Pokud však sám teprve vychází z procesu, není naprosto fixním kapitálem. Např. stroj jako produkt, resp. zboží továrníka-výrobce strojů, patří k jeho zbožnímu kapitálu. Fixním kapitálem se stává teprve v rukou toho, kdo stroj koupí, kapitalisty, který jej produktivně používá.

Za jinak stejných okolností se stupeň jeho fixnosti zvyšuje s trvanlivostí pracovního prostředku. Na této trvanlivosti závisí totiž velikost rozdílu mezi kapitálovou hodnotou fixovanou v pracovních prostředcích a tou částí hodnoty, kterou v opakovaných pracovních procesech odevzdává produktu. Čím pomaleji toto odevzdávání hodnoty probíhá — a hodnotu odevzdává pracovní prostředek při každém opakování téhož pracovního procesu — tím větší je fixovaný kapitál, tím větší je rozdíl mezi kapitálem použitým ve výrobním procesu a kapitálem v něm spotřebovaným. Jakmile tento rozdíl zmizí, pracovní prostředek dožil a se svou užitnou hodnotou ztratil svou hodnotu. Přestal být nositelem hodnoty Protože pracovní prostředek, stejně jako každý jiný látkový nositel konstantního kapitálu, odevzdává produktu hodnotu jen tou měrou, jak se svou užitnou hodnotou ztrácí svou hodnotu, je jasné, že

čím pomaleji se jeho užitná hodnota ztrácí, čím déle setrvává ve výrobním procesu, tím delší je období, po které v něm zůstává fixována konstantní kapitálová hodnota.

Chová-li se výrobní prostředek, který není pracovním prostředkem ve vlastním smyslu, např. pomocná látka, surovina, polotovar atd., pokud jde o odevzdávání hodnoty a tudíž způsob oběhu jeho hodnoty, stejně jako pracovní prostředky, pak je rovněž látkovým nositelem, formou existence fixního kapitálu. Tak je tomu při takových už zmíněných melioracích půdy, při nichž se půdě dodávají chemické látky, jejichž účinek trvá po několik výrobních období nebo let. Zde existuje vedle produktu ještě dál část hodnoty v samostatné podobě čili v podobě fixního kapitálu, zatímco jiná část hodnoty se přenáší na produkt, a tudíž s ním obíhá. V tomto případě nevchází do produktu jen část hodnoty fixního kapitálu, nýbrž také užitná hodnota, substance, v níž tato část hodnoty existuje.

Nepřihlížíme-li k základnímu omylu — zaměňování kategorií: fixní a oběžný kapitál s kategoriemi: konstantní a variabilní kapitál — záleží zmatek v dosavadním určování pojmů u ekonomů především v těchto bodech:

Určité vlastnosti, které pracovním prostředkům příslušejí látkově, se považují za bezprostřední vlastnosti fixního kapitálu, např. fyzická nepohyblivost třeba domu. Pak se dá vždycky snadno dokázat, že jiné pracovní prostředky, které jsou jako takové také fixním kapitálem, mají opačnou vlastnost, např. fyzickou pohyblivost, třeba loď.

Nebo se zaměňuje ekonomická určenost formy, která vyplývá z oběhu hodnoty, s nějakou věcnou vlastností; jako by věci, které samy o sobě vůbec nejsou kapitálem, ale stávají se jím jen v určitých společenských vztazích, mohly být už *samy o sobě* a od přírody kapitálem v některé určité formě, fixním nebo oběžným. Viděli jsme v knize I, 5. kap.,[39] že výrobní prostředky se v každém pracovním procesu, ať probíhá za jakýchkoli společenských podmínek, dělí na pracovní prostředek a pracovní předmět. Ale teprve uvnitř kapitalistického výrobního způsobu se pracovní prostředek i pracovní předmět stávají kapitálem, a to „produktivním kapitálem",

jak je určen v předcházejícím oddílu. Tím se rozdíl mezi pracovním prostředkem a pracovním předmětem, který se zakládá na povaze pracovního procesu, obráží v nové formě jako rozdíl mezi fixním kapitálem a oběžným kapitálem. Teprve tím se věc, která funguje jako pracovní prostředek, stává fixním kapitálem. Jestliže díky svým látkovým vlastnostem může sloužit také v jiných funkcích než ve funkci pracovního prostředku, je nebo není fixním kapitálem podle toho, jakou funkci koná. Dobytek jako tažný dobytek je fixním kapitálem; jako krmný dobytek je to surovina, která nakonec vstupuje jako produkt do oběhu, není to tedy fixní, nýbrž oběžný kapitál.

Pouhá delší fixovanost nějakého výrobního prostředku v opakovaných pracovních procesech, které však spolu souvisí, jsou kontinuální a tvoří tedy výrobní období — tj. celou dobu výroby nutnou k zhotovení výrobku —, vyžaduje stejně jako fixní kapitál od kapitalisty zálohu na delší nebo kratší dobu, ale tím se z jeho kapitálu ještě nestává fixní kapitál. Např. osivo není fixním kapitálem, nýbrž jen surovinou, která je po dobu asi jednoho roku fixována ve výrobním procesu. Každý kapitál, dokud funguje jako produktivní kapitál, je fixován ve výrobním procesu a stejně je tomu se všemi prvky produktivního kapitálu, ať už jsou jejich látková podoba, jejich funkce a způsob oběhu jejich hodnoty jakékoli. Ať už tato fixovanost — podle druhu výrobního procesu nebo podle zamýšleného užitečného efektu — trvá kratší nebo delší dobu, nemá vliv na rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem.[20])

Část pracovních prostředků, v nichž jsou zahrnuty všeobecné pracovní podmínky, je buď upoutána na jedno místo, jakmile vstupuje jako pracovní prostředek do výrobního procesu, resp. je připravována k produktivní funkci, jako např. stroje. Nebo je hned od začátku produkována v této nepohyblivé formě vázané k danému místu, jako např. meliorace půdy, tovární budovy, vysoké pece, průplavy, železnice atd. Trvalá vázanost pracovního

[20]) Vzhledem k obtížnosti spojené s určením fixního a oběžného kapitálu soudí pan Lorenz Stein, že toto rozlišování se zavádí pouze k usnadnění výkladu.

prostředku na výrobní proces, v němž má fungovat, je tu zároveň podmíněna fyzickým způsobem jeho existence. Na druhé straně může pracovní prostředek fyzicky ustavičně měnit místo, pohybovat se, a přesto být stále ve výrobním procesu, jako lokomotiva, loď, tažný dobytek atd. Tak jako mu v jednom případě nepohyblivost nedává charakter fixního kapitálu, tak mu jej v druhém případě pohyblivost nebere. Avšak ta okolnost, že pracovní prostředky jsou fixovány místně, že svými kořeny pevně tkví v zemi, přisuzuje této části fixního kapitálu zvláštní úlohu v hospodářství národů. Nemohou být poslány do ciziny, nemohou obíhat jako zboží na světovém trhu. Vlastnické tituly k tomuto fixnímu kapitálu se mohou měnit, může se kupovat a prodávat a potud pomyslně obíhat. Tyto vlastnické tituly mohou dokonce obíhat na cizích trzích, např. ve formě akcií. Ale v důsledku změny osob, které jsou vlastníky tohoto druhu fixního kapitálu, se nemění poměr mezi nepohyblivou, materiálně fixovanou částí bohatství určité země a jeho pohyblivou částí.[21])

Ze svérázného oběhu fixního kapitálu vyplývá svérázný obrat. Část hodnoty, kterou ztrácí ve své naturální formě opotřebováním, obíhá jako část hodnoty produktu. Svým oběhem se produkt přeměňuje ze zboží v peníze; tedy také ta část hodnoty pracovního prostředku, kterou produkt uvádí do oběhu, přičemž tato část hodnoty odplývá v podobě peněz z procesu oběhu úměrně tomu, jak tento pracovní prostředek přestává být nositelem hodnoty ve výrobním procesu. Jeho hodnota dostává tedy teď dvojí existenci. Jedna její část zůstává vázána na jeho užitnou čili naturální formu, která přísluší výrobnímu procesu, druhá část se od ní odděluje v podobě peněz. Během svého fungování se ta část hodnoty pracovního prostředku, která existuje v naturální formě, ustavičně zmenšuje, zatímco ta část hodnoty, která se přeměnila v peněžní formu, se ustavičně zvětšuje, až konečně pracovní prostředek dožije a celá jeho hodnota, odloučená od jeho mrtvého těla, je přeměněna v peníze. Tady se ukazuje svéráznost v obratu tohoto prvku pro-

[21]) Až potud rukopis IV. — Dále rukopis II.

duktivního kapitálu. Přeměna jeho hodnoty v peníze jde ruku v ruce se zakuklováním zboží, které je nositelem jeho hodnoty, v peníze. Ale jeho zpětná přeměna z peněžní formy v užitnou formu se odděluje od zpětné přeměny zboží v ostatní prvky jeho výroby a je naopak určena jeho vlastním obdobím reprodukce, tj. dobou, za kterou pracovní prostředek dožije a musí být nahrazen jiným exemplářem téhož druhu. Činí-li doba fungování stroje, dejme tomu v hodnotě 10 000 liber št., např. 10 let, činí doba obratu hodnoty zálohované původně v tomto stroji 10 let. Před uplynutím této doby není třeba stroj obnovovat, působí dál ve své naturální formě. Jeho hodnota obíhá mezitím po částech jako část hodnoty zboží, k jejichž nepřetržité výrobě stroj slouží, a tak se postupně přeměňuje v peníze, až se konečně na konci 10 let přemění v peníze celá a z peněz je znovu přeměněna ve stroj, tedy dokončila svůj obrat. Až do začátku této doby reprodukce je hodnota stroje akumulována postupně ve formě rezervního peněžního fondu.

Ostatní prvky produktivního kapitálu se skládají zčásti z prvků konstantního kapitálu existujících v pomocných látkách a surovinách, zčásti z variabilního kapitálu vynaloženého na pracovní sílu.

Analýza pracovního a zhodnocovacího procesu (kniha I, 5. kap.) ukázala, že tyto různé součásti produktivního kapitálu se jako tvůrci produktu a jako tvůrci hodnoty chovají zcela odlišně. Hodnota té části konstantního kapitálu, která se skládá z pomocných látek a surovin — stejně jako hodnota té části, kterou tvoří pracovní prostředky — se znovu objevuje v hodnotě produktu jako pouze přenesená hodnota, zatímco pracovní síla prostřednictvím pracovního procesu přidává produktu ekvivalent své hodnoty čili skutečně reprodukuje svou hodnotu. Dále: Část pomocných látek, uhlí k otopu, svítiplyn atd., se v pracovním procesu spotřebovává, aniž látkově vchází do produktu, zatímco jiná část pomocných látek vchází do produktu fyzicky a tvoří materiál jeho substance. Všechny tyto odlišnosti nemají však význam pro oběh, a tedy také ne pro způsob obratu. Pokud se pomocné látky a suroviny při vytváření svého produktu zcela spotřebovávají, přenášejí na produkt celou svou hodnotu. Tato hodnota je tedy celá produktem uváděna do oběhu, přeměňuje se v peníze a z peněz nazpět v prvky

výroby zboží. Její obrat není přerušován, jako je tomu u obratu fixního kapitálu, nýbrž probíhá ustavičně celým koloběhem jejích forem, takže tyto prvky produktivního kapitálu se ustavičně obnovují in natura.

Pokud jde o variabilní součást produktivního kapitálu vynakládanou na pracovní sílu: Pracovní síla se kupuje na určitou dobu. Jakmile ji kapitalista koupil a začlenil do výrobního procesu, tvoří součást jeho kapitálu, a to jeho variabilní součást. Působí denně po určitou dobu, během níž přidává produktu nejen celou svou denní hodnotu, ale navíc ještě nadhodnotu, k níž tu zatím nepřihlížíme. Když byla pracovní síla koupena, např. na týden, a už působila, musí se její zakoupení v obvyklých termínech stále obnovovat. Ekvivalent její hodnoty, který pracovní síla během svého fungování neustále přidává produktu a který je s oběhem produktu přeměňován v peníze, musí být z peněz neustále přeměňován zpět v pracovní sílu čili musí ustavičně opisovat úplný koloběh svých forem, tj. musí se neustále obracet, nemá-li být přerušen koloběh nepřetržité výroby.

Část hodnoty produktivního kapitálu zálohovaná na pracovní sílu přechází tedy celá na produkt (k nadhodnotě tu stále nepřihlížíme), opisuje s ním obě metamorfózy příslušející sféře oběhu a zůstává díky tomuto ustavičnému obnovování neustále včleněna do výrobního procesu. Ať se tedy pracovní síla jinak, pokud jde o tvorbu hodnoty, jakkoli liší od těch součástí konstantního kapitálu, které *nejsou fixním* kapitálem, má s nimi — na rozdíl od fixního kapitálu — společný tento způsob obratu své hodnoty. Tyto součásti produktivního kapitálu — části jeho hodnoty vynaložené na pracovní sílu a na výrobní prostředky, které nejsou fixním kapitálem — vystupují v důsledku tohoto svého společného charakteru obratu vůči fixnímu kapitálu jako *oběžný* neboli *plynoucí* kapitál.

Jak jsme viděli dříve,[40] peníze, které kapitalista platí dělníkovi za použití pracovní síly, jsou fakticky jen formou všeobecného ekvivalentu za nezbytné životní prostředky pro dělníka. Potud se variabilní kapitál látkově skládá z životních prostředků. Ale zde, při zkoumání obratu, jde o formu. Co kapitalista kupuje, nejsou životní prostředky pro dělníka, nýbrž sama jeho pracovní

síla. Co tvoří variabilní část jeho kapitálu, nejsou životní prostředky pro dělníka, nýbrž jeho činně se uplatňující pracovní síla. Co kapitalista v pracovním procesu produktivně spotřebovává, je sama pracovní síla, a ne dělníkovy životní prostředky. Dělník sám přeměňuje peníze, které dostal za svou pracovní sílu, v životní prostředky, aby je pak znovu přeměnil v pracovní sílu, aby se udržel naživu, stejně jako např. kapitalista přeměňuje část nadhodnoty obsažené ve zboží, které prodá za peníze, v životní prostředky pro sebe samého — a přesto se nedá říci, že mu ten, kdo kupuje jeho zboží, platí v životních prostředcích. I když je dělníkovi část jeho mzdy placena v životních prostředcích, in natura, je to za našich dnů druhá transakce. Dělník prodává svou pracovní sílu za určitou cenu a přitom je dohodnuto, že část této ceny dostane v životních prostředcích. Tím se mění jen forma placení, ale ne fakt, že to, co se skutečně prodává, je jeho pracovní síla. Je to druhá transakce, k níž už nedochází mezi dělníkem a kapitalistou, nýbrž mezi dělníkem jako tím, kdo kupuje zboží, a kapitalistou jako tím, kdo prodává zboží, zatímco v první transakci je dělník tím, kdo zboží (svou pracovní sílu) prodává, a kapitalista tím, kdo kupuje. Je to úplně stejné, jako když si kapitalista dá nahradit své zboží jiným zbožím, např. stroj, který prodá železárně, železem. Oběžným kapitálem* v protikladu k fixnímu kapitálu se tedy nestávají životní prostředky dělníka. Nestává se jimi ani jeho pracovní síla, nýbrž část hodnoty produktivního kapitálu vynaložená na pracovní sílu, část, která díky formě svého obratu nabývá tohoto charakteru společně s některými součástmi konstantní části kapitálu a v protikladu k jeho jiným součástem.

Hodnota oběžného kapitálu — v pracovní síle a výrobních prostředcích — je zálohována jen na dobu, po kterou se zhotovuje produkt, a to podle měřítka výroby, které je dáno velikostí fixního kapitálu. Tato hodnota vchází do produktu celá, vrací se tedy na základě prodeje produktu znovu celá z oběhu a může být

* V něm. originálu flüssig, tj. plynoucí, pohyblivý. Marx v textu střídá výrazy zirkulierend a flüssig, v českém překladu je za oba výrazy použit český termín oběžný kapitál.

znovu zálohována. Pracovní síla a výrobní prostředky, v nichž existuje oběžná součást kapitálu, jsou z oběhu odnímány v tom rozsahu, v jakém je to nutné pro vytvoření a pro prodej hotového produktu, ale musí být neustále nahrazovány a obnovovány zpětnou koupí, zpětnou přeměnou z peněžní formy v prvky výroby. Jsou z trhu odnímány najednou v menších množstvích než prvky fixního kapitálu, ale musí být z něho odnímány tím častěji, a zálohování na ně vynaloženého kapitálu se proto obnovuje v kratších obdobích. Toto ustavičné obnovování je zprostředkováno ustavičným obratem produktu, který uvádí do oběhu celou jejich hodnotu. Opisují nakonec neustále celý koloběh metamorfóz nejen co do své hodnoty, nýbrž také ve své látkové formě; jsou neustále přeměňovány ze zboží zpět v prvky výroby téhož zboží.

Se svou vlastní hodnotou přidává pracovní síla produktu ustavičně nadhodnotu, ztělesnění nezaplacené práce. Nadhodnota je tedy hotovým produktem rovněž neustále uváděna do oběhu a přeměňována v peníze, tak jako ostatní prvky hodnoty produktu. Protože se tu však zabýváme především obratem kapitálové hodnoty, a ne nadhodnoty, která se obrací zároveň s ní, k obratu nadhodnoty tu prozatím nepřihlížíme.

Z dosavadního výkladu vyplývá toto:

1. Určenost forem fixního a oběžného kapitálu vyplývá jen z rozdílného obratu kapitálové hodnoty fungující ve výrobním procesu čili *produktivního kapitálu.* Tato rozdílnost obratu vyplývá zase z rozdílného způsobu, jímž různé součásti produktivního kapitálu přenášejí svou hodnotu na produkt, ne však z jejich rozdílného podílu na vytváření hodnoty produktu nebo z jejich charakteristického chování v zhodnocovacím procesu. Rozdílnost v odevzdávání hodnoty produktu — a tedy také rozdílný způsob, jímž je tato hodnota uváděna produktem do oběhu a metamorfózami produktu obnovována ve své původní naturální formě — vyplývá konečně z rozdílnosti látkových podob, v nichž existuje produktivní kapitál a z nichž jedna část je při tvorbě jednotlivého produktu celá spotřebována, jiná část jen postupně opotřebována. Tedy jen produktivní kapitál se může štěpit na fixní a oběžný. Tento protiklad však neexistuje u ostatních dvou způsobů existence průmyslového

kapitálu, tedy ani u zbožního kapitálu, ani u peněžního kapitálu, ani jako protiklad jich obou k produktivnímu kapitálu. Existuje jen *u produktivního kapitálu a uvnitř něho*. I kdyby peněžní kapitál a zbožní kapitál sebevíc fungovaly jako kapitál a obíhaly sebeplynuleji, mohou se stát oběžným kapitálem v protikladu k fixnímu kapitálu teprve tehdy, když se přemění v oběžné součásti produktivního kapitálu. Protože však obě tyto formy kapitálu existují ve sféře oběhu, dala se ekonomie od dob A. Smithe, jak uvidíme, svést k tomu, že je směšuje s oběžnou částí produktivního kapitálu pod kategorií: oběžný kapitál. Jsou fakticky oběhovým kapitálem v protikladu k produktivnímu kapitálu, nejsou však oběžným kapitálem v protikladu k fixnímu.

2. Obrat fixní součásti kapitálu, tedy také doba obratu, která je k tomu nutná, zahrnuje několik obratů oběžných součástí kapitálu. Za tutéž dobu, za kterou se fixní kapitál obrátí jednou, obrátí se oběžný kapitál několikrát. Jedna z hodnotových součástí produktivního kapitálu dostává určenost formy fixního kapitálu jen potud, pokud se výrobní prostředek, v němž existuje, neopotřebuje za dobu, za kterou je zhotoven produkt a jako zboží vyvržen z výrobního procesu. Část jeho hodnoty musí zůstat vázána ve staré, dále trvající užitné formě, zatímco druhou část uvádí do oběhu hotový produkt, jehož oběhem je však zároveň uváděna do oběhu celková hodnota oběžných součástí kapitálu.

3. Část hodnoty produktivního kapitálu vynakládaná na fixní kapitál byla zálohována celá, najednou, na celou dobu fungování té části výrobních prostředků, z nichž se skládá fixní kapitál. Tuto hodnotu tedy kapitalista vrhá do oběhu najednou; z oběhu je však odnímána jen po částech a postupně realizováním těch částí hodnoty, které fixní kapitál přidává zbožím po částech. Na druhé straně: Samy výrobní prostředky, v nichž je fixována jedna součást produktivního kapitálu, jsou z oběhu odnímány najednou, aby byly včleněny do výrobního procesu na celou dobu svého fungování, ale po tuto dobu nepotřebují být nahrazeny novými exempláři téhož druhu, být reprodukovány. Po delší či kratší dobu se dál účastní tvorby zboží, která jsou vrhána do oběhu, aniž samy odnímají z oběhu prvky svého vlastního obnovování. Po tuto dobu

tedy také nevyžadují, aby kapitalista obnovoval zálohování. A konečně: Kapitálová hodnota vynaložená na fixní kapitál neprobíhá v době fungování těch výrobních prostředků, v nichž existuje, koloběhem svých forem látkově, nýbrž jen co do své hodnoty, ale i to jen po částech a postupně. Tj. část hodnoty fixního kapitálu je neustále uváděna do oběhu jako část hodnoty zboží a přeměňována v peníze, aniž se zpětně přeměňuje z peněz ve svou původní naturální formu. K této zpětné přeměně peněz v naturální formu výrobního prostředku dochází teprve na konci období jeho fungování, když je výrobní prostředek úplně spotřebován.

4. Prvky oběžného kapitálu jsou ve výrobním procesu — má-li být kontinuální — fixovány stejně trvale jako prvky fixního kapitálu. Ale takto fixované prvky oběžného kapitálu jsou ustavičně obnovovány in natura (výrobní prostředky jsou nahrazovány novými exempláři téhož druhu, pracovní síla stále obnovovanou koupí); zatímco pokud jde o prvky fixního kapitálu, nejsou po dobu svého trvání obnovovány ani ony samy, ani není třeba obnovovat jejich koupi. Ve výrobním procesu jsou neustále suroviny a pomocné látky, ale vždy nové exempláře téhož druhu, jakmile jsou staré exempláře spotřebovány při tvorbě hotového produktu. Právě tak je ve výrobním procesu neustále pracovní síla, ale jen v důsledku neustálého obnovování její koupě, což je často provázeno vystřídáním osob. Naproti tomu během opakovaných obratů oběžného kapitálu fungují v týchž opakovaných výrobních procesech stále tytéž budovy, stroje atd.

II. Součásti, nahrazování, opravy, akumulace fixního kapitálu

V témž kapitálovém vkladu mají jednotlivé prvky fixního kapitálu různou životnost, tedy také různé doby obratu. Na železnici např. mají kolejnice, pražce, pozemní práce, nádražní budovy, mosty, tunely, lokomotivy a vagóny různou dobu fungování a různou dobu reprodukce, a proto má také kapitál na ně zálohovaný různé doby obratu. Budovy, nástupiště, vodní nádrže, viadukty,

tunely, výkopy a náspy, zkrátka všechno, čemu se v anglické železniční dopravě říká works of art [umělé stavby], nepotřebuje být po dlouhou řadu let obnovováno. Předměty, které se nejvíc opotřebovávají, jsou koleje a vozový park (rolling stock).

Původně, když se stavěly moderní železnice, převládal názor, který podporovali i nejznamenitější inženýři-praktikové, že železnice vydrží po staletí a že opotřebování kolejnic je prý tak nepatrné, že je pro finanční a praktické účely není třeba brát v úvahu; mělo se za to, že dobré kolejnice vydrží 100—150 let. Brzy se však ukázalo, že životnost kolejnic, která ovšem závisí na rychlosti lokomotiv, na hmotnosti a počtu vlaků, na síle kolejnic samých a na množství jiných vedlejších okolností, nepřesahuje průměrně 20 let. V jednotlivých nádražích, v centrech velké dopravy, se kolejnice opotřebují dokonce každý rok. Kolem roku 1867 se proto začaly zavádět ocelové kolejnice, které stály přibližně dvakrát tolik jako železné, zato však vydrží víc než dvakrát tak dlouho. Životnost dřevěných pražců činila 12—15 let. U vozového parku se ukázalo, že daleko víc se opotřebovávají nákladní vagóny než osobní. Životnost lokomotivy byla roku 1867 vypočtena na 10—12 let.

Opotřebování je způsobováno především samotným užíváním. Všeobecně se kolejnice opotřebovávají úměrně k počtu vlaků. (R. C., č. 17 645.)[22]) Při zvýšené rychlosti rostlo opotřebování ve vyšším poměru než se čtvercem rychlosti: tj. při zdvojnásobené rychlosti vlaků stouplo opotřebování o víc než čtyřnásobek. (R. C., č. 17 046.)

K dalšímu opotřebování dochází působením přírodních sil. Tak trpí pražce nejen skutečným opotřebováním, nýbrž také tím, že hnijí.

„Náklady na udržování dráhy nezávisí ani tak na opotřebování, které s sebou přináší železniční provoz, jako na kvalitě dřeva, železa a stavebního materiálu, které jsou vystaveny povětrnostním vlivům. Jediný měsíc tuhé zimy uškodí že-

[22]) Citáty označené R. C. jsou převzaty z „Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners. Presented to both Houses of Parliament", Londýn 1867. — Otázky a odpovědi jsou číslovány a čísla jsou zde uvedena.

leznici víc než celý rok provozu." (R. P. Williams, „On the Maintenance of Permanent Way." Přednáška v Institute of Civil Engineers, podzim 1867.)[41]

Konečně jako všude ve velkém průmyslu hraje také zde svou úlohu morální opotřebování: Po deseti letech se obyčejně dá za 30 000 liber št. koupit stejné množství vagónů a lokomotiv, které dříve stálo 40 000 liber št. U tohoto materiálu se tak musí počítat se znehodnocením ve výši 25 % tržní ceny, i když nenastane znehodnocení užitné hodnoty. (Lardner, „Railway Economy", [s. 120].)

„Rourové mosty nebudou obnovovány ve své nynější formě."

(Protože teď existují lepší formy takových mostů.)

„Obvyklé opravy těchto mostů, odstraňování a nahrazování jednotlivých kusů jsou neproveditelné." (W. B. Adams, „Roads and Rails", Londýn 1862, [s. 136].)

Ustavičné převraty v pracovních prostředcích jsou vyvolány většinou pokrokem v průmyslu. Nejsou tedy nahrazovány ve své původní formě, nýbrž ve formě, která prošla převratem. Z jedné strany je masa fixního kapitálu, vložená v určité naturální formě, v níž musí po určitou průměrnou dobu vytrvat, důvodem, proč se nové stroje atd. zavádějí jen pozvolna atd., a je tedy překážkou rychlého všeobecného zavádění zdokonalených pracovních prostředků. Z druhé strany nutí konkurenční boj, zejména při rozhodujících převratech, aby se staré pracovní prostředky nahrazovaly před svým přirozeným dožitím novými pracovními prostředky. Takové předčasné obnovování provozního zařízení ve větším společenském měřítku si vynucují zejména katastrofy, krize.

Opotřebování (nehledě k morálnímu opotřebování) je část hodnoty, kterou fixní kapitál v důsledku svého používání odevzdává postupně produktu v té průměrné míře, v jaké ztrácí svou užitnou hodnotu.

S tímto opotřebováním je tomu zčásti tak, že fixní kapitál má určitou průměrnou životnost; na tuto dobu je celý zálohován; po jejím uplynutí musí být celý nahrazen. Pro živé pracovní prostředky, např. koně, je doba reprodukce stanovena přírodou samou. Průměrná délka jejich života jako pracovních prostředků

je určena přírodními zákony. Jakmile tato lhůta uplyne, musí být opotřebované exempláře nahrazeny novými. Kůň nemůže být nahrazován po částech, nýbrž jen jiným koněm.

Jiné prvky fixního kapitálu připouštějí periodické nebo částečné obnovování. Zde je nutno rozlišovat mezi částečným nebo periodickým nahrazováním a postupným rozšiřováním provozu podniku.

Fixní kapitál se skládá zčásti ze stejnorodých součástí, které však nemají stejné trvání a jsou obnovovány po částech v různých obdobích. Tak kolejnice na nádražích musí být nahrazovány častěji než na ostatních částech trati. Právě tak pražce, kterých bylo podle Lardnera v padesátých letech na belgických železnicích obnovováno 8 % ročně, během 12 let byly tedy obnoveny všechny pražce.[42] Situace je tu tedy taková: Zálohuje se určitá suma na určitý druh fixního kapitálu, např. na 10 let. Tento výdaj se uskuteční najednou. Ale určitá část tohoto fixního kapitálu, jejíž hodnota vešla do hodnoty produktu a přeměnila se s ním v peníze, je každý rok nahrazena in natura, zatímco zbývající část existuje dál ve své původní naturální formě. Právě to, že se výdaj uskutečňuje najednou a reprodukuje se v naturální formě jen po částech, odlišuje tento kapitál jako fixní kapitál od oběžného kapitálu.

Jiné části fixního kapitálu se skládají z nestejných součástí, které se opotřebují za nestejná období a musí tedy být nahrazovány v nestejných obdobích. Je tomu tak zejména u strojů. Co jsme právě poznamenali o různé životnosti různých součástí fixního kapitálu, platí tu o životnosti různých součástí téhož stroje, který figuruje jako část tohoto fixního kapitálu.

Pokud jde o pozvolné rozšiřování podniku během částečného obnovování, připomínáme toto. Ačkoli, jak jsme viděli, fixní kapitál působí dál in natura ve výrobním procesu, část jeho hodnoty, určená průměrnou velikostí opotřebování, obíhala spolu s produktem, přeměnila se v peníze, tvoří prvek rezervního peněžního fondu sloužícího k nahrazení kapitálu, jakmile nastane doba jeho reprodukce in natura. Tato část hodnoty fixního kapitálu přeměněná takto v peníze může sloužit k rozšíření podniku nebo ke zdokonalování strojů, které zvýší jejich účinnost. V kratších či delších

obdobích dochází tak k reprodukci, a to — z hlediska společnosti — k reprodukci v rozšířeném měřítku; extenzívně, jestliže se rozšíří pole výroby; intenzívně, jestliže se zvýší účinnost výrobního prostředku. Tato reprodukce v rozšířeném měřítku nevyplývá z akumulace — přeměny nadhodnoty v kapitál — nýbrž ze zpětné přeměny hodnoty, která se oddělila, odpoutala v peněžní formě od těla fixního kapitálu, v nový, buď dodatečný, nebo alespoň účinnější fixní kapitál téhož druhu. Závisí ovšem zčásti na specifické povaze podniku, jak dalece a v jakých rozměrech je schopen takového postupného narůstání, tedy také v jakých rozměrech musí být nashromážděn rezervní fond, aby mohl být tímto způsobem znovu vložen, a v jakých lhůtách se to může stát. Jak dalece je z druhé strany možné provést dílčí zdokonalení dosavadních strojů, závisí ovšem na povaze zdokonalení a na konstrukci stroje samého. Nakolik se však tento bod bere předem v úvahu např. u železničních staveb, dokazuje Adams:

„Celá konstrukce by se měla řídit principem, který vládne ve včelím úlu — schopnost neomezeného rozšiřování. Všechny příliš pevné a příliš symetrické struktury jsou odsouzeníhodné, protože v případě rozšíření se musí zbourat." (S. 123.)

To závisí většinou na prostoru, který je k dispozici. U některých budov se mohou nastavovat poschodí do výšky, jiné je nutno rozšiřovat do stran, je tedy zapotřebí většího pozemku. V rámci kapitalistické výroby se na jedné straně mnoho prostředků promrhá, na druhé straně dochází při postupném rozšiřování podniku často k takovému neúčelnému rozšiřování do stran (zčásti ke škodě pracovní síly), protože se tu nic neděje podle společenského plánu, nýbrž všechno závisí na nekonečně rozmanitých okolnostech, prostředcích atd., které má jednotlivý kapitalista k dispozici. Z toho vzniká velké plýtvání produktivními silami.

Takovéto opětovné vkládání peněžního rezervního fondu (tj. části fixního kapitálu přeměněné opět v peníze) po částech je nejsnazší v zemědělství. Prostorově dané pole produkce je tu schopné postupně vstřebávat co nejvíc kapitálu. Stejně je tomu tam, kde dochází k přirozené reprodukci, jako při chovu dobytka.

Fixní kapitál vyvolává zvláštní náklady na udržování. Udržování

se uskutečňuje zčásti pracovním procesem samým: fixní kapitál podléhá zkáze, jestliže nefunguje v pracovním procesu. (Viz kniha I, 6. kap., s. 196, a 13. kap., s. 423[43]: Opotřebování strojů tím, že se jich nepoužívá.) Proto také anglický zákon považuje výslovně za poškozování (waste), nejsou-li pronajaté pozemky obdělávány způsobem obvyklým v zemi. (W. A. Holdsworth, Barrister at Law [právní zástupce], „The Law of Landlord and Tenant", Londýn 1857, s. 96.) Toto udržování, které vyplývá z používání v pracovním procesu, je přirozeným bezplatným darem živé práce. Tato udržující síla práce je dvojího druhu. Na jedné straně uchovává hodnotu pracovních materiálů tím, že ji přenáší na produkt, na druhé straně uchovává hodnotu pracovních prostředků, pokud i ji nepřenáší na produkt, tím, že uchovává jejich užitnou hodnotu prostřednictvím jejich činnosti ve výrobním procesu.

Fixní kapitál vyžaduje však také přímé vynakládání práce ke svému udržování v dobrém stavu. Stroje se musí čas od času čistit. Jde tu o dodatečnou práci, bez níž se stávají nepoužitelnými; o pouhou ochranu proti škodlivým vlivům živlů, které jsou nerozlučně spjaty s výrobním procesem, tedy doslova o udržování strojů ve stavu schopném práce. Normální životnost fixního kapitálu je samozřejmě vypočítána s tím, že budou splněny podmínky, za nichž může po tuto dobu normálně fungovat, stejně jako se předpokládá, že žije-li člověk průměrně 30 let, že se také myje. Nejde tu také o nahrazení práce obsažené ve stroji, nýbrž o neustálou dodatečnou práci, která je nutná, protože se stroj používá. Nejde tu o práci, kterou dělá stroj, nýbrž o práci, která se dělá na stroji, při níž stroj není činitelem výroby, nýbrž surovinou. Kapitál vynaložený na tuto práci patří k oběžnému kapitálu, třebaže nevchází do vlastního pracovního procesu, jemuž produkt vděčí za svůj vznik. Tato práce se musí při výrobě ustavičně vynakládat, její hodnota musí tedy také být neustále nahrazována hodnotou produktu. Kapitál vynaložený na tuto práci patří k té části oběžného kapitálu, která má krýt celkové ztrátové náklady a má se podle výpočtu ročního průměru rozdělit na hodnotový produkt. Viděli jsme,[44] že ve vlastním průmyslu vykonávají tuto práci spojenou s čištěním dělníci zadarmo v přestávkách, které mají na

odpočinek, a že právě proto se čištění tak často provádí i během výrobního procesu samého, což je příčinou většiny úrazů. Tato práce se nepočítá do ceny produktu. V tomto smyslu ji spotřebitel dostává zadarmo. Z druhé strany má tak kapitalista náklady na udržování svého stroje zadarmo. Dělník platí vlastní osobou, a v tom spočívá jedno tajemství sebezáchovy kapitálu, které fakticky zakládá právní nárok dělníka na stroje a dělá z něho dokonce i z hlediska buržoazního práva jejich spolumajitele. Avšak v různých výrobních odvětvích, kde stroje musí být při čištění vyřazeny z výrobního procesu a kde se proto čištění nemůže provádět jen tak mimochodem, jako např. u lokomotiv, počítá se tato udržovací práce mezi běžné náklady, tedy jako prvek oběžného kapitálu. Lokomotiva se musí nejpozději po třídenní práci dopravit do dílny a tam vyčistit; kotel musí nejdříve vychladnout, aby se při vymývání nepoškodil. (R. C., č. 17 823.)

Vlastní opravy nebo správky vyžadují vynaložení kapitálu a práce, které není obsaženo v původně zálohovaném kapitálu, nemohou tedy být nahrazeny a kryty — alespoň ne vždycky — postupným nahrazováním hodnoty fixního kapitálu. Je-li např. hodnota fixního kapitálu = 10 000 liber št. a jeho celková životnost = 10 let, nahrazuje těchto 10 000 liber št., přeměněných po 10 letech úplně v peníze, pouze hodnotu původně vloženého kapitálu, ale nenahrazuje kapitál, resp. práci mezitím nově přidanou v opravách. Je to dodatečná součást hodnoty, která také není zálohovaná najednou, nýbrž podle potřeby; a různé termíny jejího zálohování jsou podle povahy věci nahodilé. Takové pozdější dodatečné vynakládání kapitálu v malých dávkách na pracovní prostředky a pracovní sílu vyžaduje každý fixní kapitál.

Poškození, jemuž jsou vystaveny jednotlivé části strojů atd., je podle povahy věci nahodilé, a proto jsou nahodilé i opravy, které si vyžádá. Přesto se však od nich odlišují dva druhy opravných prací, které mají víceméně stálý charakter a spadají do různých období života fixního kapitálu — nemoci dětského věku a daleko početnější nemoci věku, který překročil průměrnou dobu života. I když např. stroj vstoupí do výrobního procesu se sebedokonalejší konstrukcí, ukáží se při skutečném použití vady, které

musí být opraveny dodatečnou prací. Na druhé straně, čím víc překračuje průměrnou dobu života, čím víc se tedy nahromadí normální opotřebování, čím víc se materiál, z něhož se skládá, opotřeboval a zchátral stářím, tím početnější a významnější jsou opravné práce nutné k tomu, aby stroj udržely v chodu až do konce jeho průměrné délky života; je to stejné, jako když starý člověk, aby předčasně nezemřel, vydává víc na léky a lékaře než mladý a silný člověk. Přes svůj nahodilý charakter se tedy opravné práce rozdělují nerovnoměrně na různá období života fixního kapitálu.

Jak z toho, tak z ostatně nahodilého charakteru opravných prací na stroji vyplývá:

Na jedné straně je skutečné vynaložení pracovní síly a pracovních prostředků na opravné práce nahodilé tak jako samy okolnosti, které si tyto opravy vynucují; rozsah nutných oprav je různě rozdělen na různá životní období fixního kapitálu. Na druhé straně se při odhadu průměrného období života fixního kapitálu předpokládá, že je stále udržován v práceschopném stavu, jednak čištěním (sem patří i udržování čistoty v místnostech), jednak opravami, kdykoli je jich třeba. Přenášení hodnoty opotřebováním fixního kapitálu je vypočteno na jeho průměrné životní období, ale toto průměrné životní období samo je vypočítáno s ohledem na to, že je ustavičně zálohován dodatečný kapitál, nutný k jeho udržování v dobrém stavu.

Z druhé strany je právě tak jasné, že hodnota přidávaná tímto dodatečným vynaložením kapitálu a práce nemůže vcházet do ceny zboží současně se skutečným vynaložením. Např. majitel přádelny nemůže tento týden prodávat svou přízi dráž než minulý týden, protože se mu tento týden zlámalo nějaké kolo nebo přetrhl řemen. Celkové náklady na předení se touto nehodou v jednotlivé továrně nijak nezměnily. Zde, jako při každém určování hodnoty, rozhoduje průměr. Zkušenost ukazuje průměrný rozsah takových nehod a nezbytných udržovacích a opravných prací během průměrného životního období fixního kapitálu vloženého v určitém odvětví podnikání. Tento průměrný výdaj se rozděluje na průměrné životní období a přiráží se v příslušných alikvotních částech k ceně produktu, nahrazuje se tedy jeho prodejem.

Dodatečný kapitál, který se takto nahrazuje, patří k oběžnému kapitálu, ačkoli způsob vynakládání je nepravidelný. Protože je nanejvýš důležité, aby se každé poškození ihned napravovalo, existuje při každé větší továrně vedle vlastních továrních dělníků přičleněný personál, inženýři, truhláři, mechanici, zámečníci atd. Jejich mzda tvoří část variabilního kapitálu a hodnota jejich práce se rozděluje na produkt. Na druhé straně se výdaje potřebné na výrobní prostředky určují podle výpočtu onoho průměru a tvoří podle tohoto výpočtu ustavičně část hodnoty produktu, ačkoli jsou ve skutečnosti zálohovány v nepravidelných obdobích, a tedy také v nepravidelných obdobích vcházejí do produktu, resp. do fixního kapitálu. Tento kapitál vynakládaný na vlastní opravy tvoří v mnoha ohledech kapitál zvláštního druhu, který se nedá zařadit ani pod oběžný kapitál, ani pod fixní kapitál, ale protože patří k běžným výdajům, dá se spíš počítat k prvnímu.

Způsob vedení účtů nemění ovšem nic na skutečné souvislosti věcí, o kterých se knihy vedou. Je však důležité připomenout, že v mnohých odvětvích podnikání je zvykem počítat dohromady náklady na opravy a skutečné opotřebování fixního kapitálu takto: Zálohovaný fixní kapitál je dejme tomu 10 000 liber št., jeho životní období 15 let; roční opotřebování je pak 666 $^{2}/_{3}$ libry št. Opotřebování se však počítá jen na 10 let, tj. k ceně vyrobeného zboží se za opotřebování fixního kapitálu připočítává ročně 1000 liber št. místo 666 $^{2}/_{3}$ libry št., tj. rezervuje se 333 $^{1}/_{3}$ libry št. na opravné práce atd. (Čísla 10 a 15 jsou vzata jen jako příklad.) Tolik bylo tedy v průměru vydáno na opravy, aby fixní kapitál vydržel 15 let. Tento způsob počítání ovšem nemění nic na tom, že fixní kapitál a dodatečný kapitál vynakládaný na opravy tvoří různé kategorie. Na základě tohoto způsobu počítání se např. předpokládalo, že nejnižší odhad nákladů na udržování a nahrazování parníků je 15 % ročně, tedy doba reprodukce = 6 $^{2}/_{3}$ roku. V šedesátých letech přiznávala anglická vláda společnosti Peninsular and Oriental Co. 16 % ročně, což odpovídá době reprodukce 6 $^{1}/_{4}$ roku. U železnic je průměrná životnost lokomotivy 10 let, ale vzhledem k opravám se opotřebování odhaduje na 12 $^{1}/_{2}$ %, což snižuje životnost na 8 let. U osobních a nákladních

vagónů se počítá 9 %, předpokládá se tedy životnost 11 $^1/_9$ roku.

Zákonodárství uznává všude u smluv o pronájmu domů a jiných objektů, které jsou pro svého majitele fixním kapitálem a jako takový se pronajímají, rozdíl mezi normálním opotřebováním, které je způsobeno časem, vlivem živlů a normálním používáním, a mezi příležitostnými opravami, které jsou občas nutné, aby se dům udržel v dobrém stavu po dobu své normální životnosti a mohl být normálně používán. Opravy prvního druhu připadají zpravidla k tíži majitele, opravy druhého druhu k tíži nájemce. Dále se rozlišují běžné opravy a generální opravy. Ty jsou částečným obnovením fixního kapitálu v jeho naturální formě a jdou rovněž k tíži majitele, není-li ve smlouvě výslovně stanoven opak. Tak např. podle anglického práva:

„Nájemce je povinen pouze rok od roku chránit budovy před vlivem větru a vody, pokud je to možné bez generální opravy, a vůbec je povinen provádět takové opravy, které lze označit jako běžné. A i pokud jde o ty části budovy, kde má být provedena běžná oprava, musí se vzít v úvahu jejich stáří a celkový stav v době, kdy je nájemce převzal, neboť není povinen ani nahrazovat starý a opotřebovaný materiál novým, ani hradit nevyhnutelné znehodnocení, které vzniká vlivem času a pravidelného používání." (Holdsworth, „Law of Landlord and Tenant", s. 90, 91.)

Naprosto odlišné jak od náhrady opotřebování, tak od udržovacích a opravných prací je *pojištění*, které se vztahuje na zkázu způsobenou mimořádnými přírodními pohromami, požárem, záplavami atd. To se musí hradit z nadhodnoty a tvoří srážku z ní. Nebo, z hlediska společnosti jako celku: Musí docházet k ustavičné nadprodukci, tj. k produkci ve větším měřítku, než je nutné k pouhému nahrazení a reprodukci existujícího bohatství — nehledě vůbec k růstu obyvatelstva — k tomu, aby byly k dispozici výrobní prostředky ke krytí mimořádných škod způsobených pohromami a přírodními silami.

Peněžní rezervní fond tvoří ve skutečnosti jen velmi nepatrnou část kapitálu nutného k nahrazování. Nejdůležitější část představuje rozšíření samotného měřítka výroby, které je zčásti skutečným rozšířením, zčásti patří k normálnímu objemu těch výrobních odvětví, která produkují fixní kapitál. Tak je např. továrna na stroje

zařízena tak, aby mohly být jak každoročně rozšiřovány továrny jejích zákazníků, tak také aby část jich ustavičně potřebovala úplnou nebo částečnou reprodukci.

Při stanovení opotřebování a nákladů na opravy podle společenského průměru se nutně ukazují velké rozdíly dokonce i u stejně velkých kapitálů vložených za jinak stejných okolností do téhož výrobního odvětví. V praxi vydrží jednomu kapitalistovi stroj atd. déle než průměrné období, druhému tak dlouho nevydrží. Náklady na opravy jsou u jednoho vyšší, u druhého nižší než průměr atd. Přirážka k ceně zboží v důsledku opotřebování a nákladů na opravy je však stejná a určuje se průměrem. Na základě této přirážky k ceně dostává tedy jeden víc, než skutečně dodatečně vydává, druhý méně. To, stejně jako všechny ostatní okolnosti, které způsobují, že zisk různých kapitalistů při stejném vykořisťování pracovní síly je v témž odvětví podnikání různý, přispívá k tomu, že se ztěžuje pochopení pravé povahy nadhodnoty.

Hranice mezi opravou ve vlastním smyslu a nahrazením, mezi náklady na udržování a náklady na obnovu, je víceméně pohyblivá. Odtud věčný spor, např. u železnic, zda určité výdaje představují opravu nebo nahrazení, zda musí být kryty z běžného vydání nebo ze základního kapitálu. Přenášení výdajů na opravy na konto kapitálu místo na konto důchodu je známý prostředek, jímž správy drah vyhánějí své dividendy uměle do výše. Ale už i tady poskytla zkušenost nejdůležitější opěrné body. Např. dodatečné práce v prvním období existence železnice

„nejsou opravy, nýbrž musí se považovat za podstatnou součást stavby dráhy, a je tedy třeba přičíst je k tíži kapitálu, a ne k tíži důchodu, protože nevznikají z opotřebování nebo normálního provozu, nýbrž jsou zaviněny počáteční a nevyhnutelnou nedokonalostí stavby dráhy". (Lardner, cit. dílo, s. 40.)

„Naproti tomu jedině správná metoda je zatížit každoroční důchod znehodnocením, k němuž nutně došlo, aby tento důchod mohl být získán, ať už ona suma byla skutečně vydána nebo ne." (Kapitán Fitzmaurice, „Committee of Inquiry on Caledonian Railway", otištěno v „Money Market Review", 1868.)

Oddělovat od sebe nahrazování a udržování fixního kapitálu je prakticky nemožné a bezúčelné v zemědělství, alespoň pokud ještě nepracuje s párou.

„Při úplném, ale ne přehnaně velkém stavu nářadí" (potřeba zemědělského a jiného pracovního a hospodářského nářadí všeho druhu) „se roční opotřebování *a* náklady na udržování nářadí obvykle odhadují podle hrubého průměru na 15—25 % pořizovacího kapitálu, podle rozdílných daných podmínek." (Kirchhof, „Handbuch der landwirthschaftlichen Betriebslehre", Dessava 1852, s. 137.)

U vozového parku železnice nelze opravu a nahrazování vůbec oddělovat.

„Udržujeme svůj vozový park v plném počtu. Jaký počet lokomotiv máme, takový udržujeme. Nelze-li některou po čase už používat, takže je výhodnější zhotovit novou, zhotovíme ji na úkor důchodu, přičemž ovšem k důchodu připočteme hodnotu materiálu zbylého ze starého stroje... Zbývá vždycky poměrně dost... Kola, osy, kotel atd., zkrátka zbývá hodně ze staré lokomotivy." (T. Gooch, Chairman of Great Western Railway Co. [prezident Velké západní železniční společnosti], R. C., č. 17 327, 17 329.) — „Opravovat znamená obnovovat; pro mne neexistuje slovo ‚nahrazovat'; ...jestliže železniční společnost zakoupila vagón nebo lokomotivu, měla by je opravovat tak, aby mohly jezdit věčně." (17 784.) „Náklady na lokomotivu počítáme 8½ pence na jednu ujetou anglickou míli. Z těchto 8½ pence udržujeme lokomotivy provždy. Své stroje obnovujeme. Chcete-li koupit novou lokomotivu, vydáváte víc peněz, než je nutné... U staré lokomotivy se vždycky najde několik kol, osa nebo nějaký jiný kus, který se dá použít, a to umožňuje zhotovit levněji lokomotivu, která je stejně dobrá jako úplně nová." (17 790.) „Dodávám teď každý týden novou lokomotivu, tj. stejně dobrou jako je nová, protože má nový kotel, válec a rám." (17 823. Archibald Sturrock, Locomotive Superintendent of Great Northern Railway [vrchní inspektor Velké severní dráhy], v R. C., 1867.)

Stejně je tomu u vagónů:

„Během času se vozový park stále opravuje: jednou se nasadí nová kola, podruhé se udělá nový rám. Tak se postupně obnovují části, které se pohybují a které jsou nejvíc vystaveny opotřebování; lokomotivy a vagóny mohou tak být podrobeny takové řadě oprav, že u mnoha z nich nezůstane ani stopa po starém materiálu... I když už se nedají vůbec opravit, zapracují se do nich kusy ze starých vagónů nebo lokomotiv, takže nikdy úplně nezmizí z dráhy. Pohyblivý kapitál je proto ve stavu neustálé reprodukce; to, co se u železniční trati musí provést v určitou dobu najednou, když se pokládá celá trať znovu, to se provádí u vozového parku postupně rok co rok. Jeho existence je trvalá, neustále se omlazuje." (Lardner, s. 115, 116.)

Tento proces, jak jej tu líčí Lardner u železnice, se nehodí na jednotlivou továrnu, skýtá nám však obraz ustavičné, částečné

reprodukce fixního kapitálu, prolínající se s opravami, uvnitř některého průmyslového odvětví jako celku nebo uvnitř celé výroby vůbec, vzaté ve společenském měřítku.

A ještě jeden doklad o tom, v jak širokých hranicích dovedou obratné správní rady zacházet s pojmy oprava a nahrazení, aby dosáhly dividend. Podle výše citované přednášky R. P. Williamse odepisovaly různé anglické železniční společnosti z konta důchodu po řadu let za opravy a náklady na udržování železniční trati a budov v průměru tyto sumy (na anglickou míli železniční trati ročně):

London & North Western	370	liber št.
Midland	225	„ „
London & South Western	257	„ „
Great Northern	360	„ „
Lancashire & Yorkshire	377	„ „
South Eastern	263	„ „
Brighton	266	„ „
Manchester & Sheffield	200	„ „

Tyto rozdíly vyplývají jen ve velmi nepatrné míře z rozdílnosti skutečných výdajů; pocházejí skoro výhradně z různého způsobu kalkulace, podle toho, zda se různé položky výdajů zanášejí k tíži kapitálu nebo k tíži důchodu. Williams říká přímo:

„Uvádí se menší zatížení, protože je to nezbytné pro dobrou dividendu, a provede se větší zatížení, když je vyšší důchod, který to unese."[41]

V určitých případech se opotřebování, tedy také jeho nahrazení, stává prakticky mizivou veličinou, takže přicházejí v úvahu jen náklady na opravy. To, co říká Lardner v následujícím textu o works of art na železnicích, platí všeobecně o všech takových trvalých stavbách, průplavech, docích, železných a kamenných mostech atd. —

„Opotřebování, k němuž dochází následkem dlouhého působení času u solidnějších staveb, účinkuje téměř nepozorovatelně během kratších období; ale po uplynutí dlouhé doby, např. po staletích, musí vyvolat nutnost obnovení, úplného nebo částečného, i u nejsolidnějších staveb. Toto nepozorovatelné opotřebování ve srovnání s patrnějším opotřebováním u jiných částí dráhy se dá srovnat se sekulárními a periodickými odlišnostmi v pohybu nebeských těles.

Působení času na masívnější železniční stavby — mosty, tunely, viadukty atd. — je příkladem toho, co můžeme nazvat sekulárním opotřebováním. Rychlejší a viditelnější znehodnocování, které se po kratších obdobích napravuje opravami nebo nahrazením, je analogické periodickým odlišnostem. Do ročních nákladů na opravy se zahrnuje také nahrazování náhodných škod, které utrpí čas od času vnější stránka i těch trvanlivějších staveb; ale přes tyto opravy koná na nich čas své dílo, a dříve nebo později musí nadejít chvíle — ať je sebevíc vzdálená — kdy si jejich stav vynutí novou stavbu. Pokud jde o finanční a ekonomickou stránku věcí, může ovšem tato doba být příliš daleko, aby se s ní prakticky počítalo." (Lardner, cit. dílo, s. 38, 39.)

To platí pro všechna taková díla sekulárního trvání, u nichž tedy není třeba nahrazovat kapitál, který byl na ně zálohován, postupně podle jejich opotřebování, nýbrž je třeba přenášet na cenu produktu jen průměrné roční náklady na udržování a opravy.

Ačkoli, jak jsme viděli, větší část peněz, které se vracejí na náhradu opotřebování fixního kapitálu každoročně nebo i v kratších obdobích, se přeměňuje zpětně v naturální formu tohoto kapitálu, přesto potřebuje každý jednotlivý kapitalista amortizační fond pro tu část fixního kapitálu, pro kterou nadchází lhůta reprodukce najednou teprve až po letech a která pak musí být nahrazena celá. Značná součást fixního kapitálu vylučuje už svou povahou reprodukci po částech. Mimoto tam, kde dochází k reprodukci po částech tím způsobem, že se v kratších intervalech přidává ke znehodnocené části nová, je podle specifického charakteru výrobního odvětví nutná předcházející akumulace peněz ve větším či menším rozsahu, dříve než může dojít k tomuto nahrazení. K tomu nestačí jakákoli libovolná peněžní suma, k tomu je zapotřebí peněžní suma určité výše.

Zkoumáme-li to za předpokladu, že jde o prostý oběh peněz, a ponecháme-li úplně stranou úvěrový systém, o němž pojednáme až později,[45] je mechanismus pohybu tento: V první knize (3. kap., 3a) jsme ukázali, že leží-li část peněz, které jsou ve společnosti k dispozici, stále ladem jako poklad, zatímco druhá část funguje jako prostředek oběhu, resp. jako bezprostřední rezervní fond přímo obíhajících peněz, mění se ustavičně proporce, v níž se celková masa peněz dělí na poklad a prostředky oběhu. V našem případě jsou pak peníze, které se musí nahromadit jako poklad

ve větším rozsahu v rukou většího kapitalisty, při nákupu fixního kapitálu vrženy najednou do oběhu. Pak se zase samy ve společnosti znovu rozdělí na prostředky oběhu a poklad. Díky amortizačnímu fondu, v němž se podle míry opotřebování fixního kapitálu jeho hodnota vrací ke svému výchozímu bodu, tvoří část obíhajících peněz zase poklad — na delší nebo kratší dobu — v rukou téhož kapitalisty, jehož poklad se při nákupu fixního kapitálu přeměnil v prostředky oběhu a vzdálil se od něho. Je to stále se měnící rozdělování pokladu existujícího ve společnosti, který funguje střídavě jako prostředky oběhu a pak se zase jako poklad odděluje od masy obíhajících peněz. S rozvojem úvěrového systému, který nutně postupuje souběžně s rozvojem velkého průmyslu a kapitalistické výroby, nefungují už peníze jako poklad, nýbrž jako kapitál, ale ne v rukou svého vlastníka, nýbrž jiných kapitalistů, jimž jsou dány k dispozici.

DEVÁTÁ KAPITOLA

CELKOVÝ OBRAT ZÁLOHOVANÉHO KAPITÁLU. CYKLY OBRATŮ

Viděli jsme, že fixní a oběžné součásti produktivního kapitálu se obracejí různým způsobem a za různá období, rovněž že i různé součásti fixního kapitálu v témž podnikání mají zase podle různé doby svého života, tedy i doby reprodukce, různá období obratu. (O skutečných nebo zdánlivých rozdílech v obratu různých součástí oběžného kapitálu v témž podnikání viz bod 6 na konci této kapitoly.)

1. Celkový obrat zálohovaného kapitálu je průměrný obrat jeho různých součástí; způsob výpočtu viz dále. Pokud jde jen o různá časová období, není ovšem nic prostšího než zjistit jejich průměr; avšak:

2. není tu jen kvantitativní, nýbrž i kvalitativní rozdíl.

Oběžný kapitál, který vchází do výrobního procesu, přenáší na produkt celou svou hodnotu a musí být proto ustavičně nahrazován in natura, prodejem produktu, má-li výrobní proces probíhat bez přerušení. Fixní kapitál, který vchází do výrobního procesu, přenáší na produkt jen část své hodnoty (opotřebování) a přes toto opotřebování funguje dál ve výrobním procesu; je ho proto třeba nahrazovat in natura teprve po kratších nebo delších intervalech, rozhodně ne tak často jako oběžný kapitál. Tato nutnost nahrazování, termín reprodukce, je nejen kvantitativně různá pro různé součásti fixního kapitálu, ale, jak jsme viděli, jedna část déle trvajícího, víceletého fixního kapitálu může být nahrazována a připojována in natura ke starému fixnímu kapitálu ročně nebo

v kratších intervalech; pokud jde o fixní kapitál jiných vlastností, může být nahrazen jen najednou, po skončení svého života.

Proto je nutné převádět jednotlivé obraty různých částí fixního kapitálu na stejnorodou formu obratu tak, aby byly odlišné už jen kvantitativně, podle trvání obratu.

Tato kvalitativní totožnost tu není, vezmeme-li jako východisko *Pr ... Pr* — formu kontinuálního výrobního procesu. Neboť určité prvky *Pr* musí být ustavičně nahrazovány in natura, jiné nemusí. Ale u formy *P ... P'* tu tato totožnost obratu je. Vezměme např. stroj v hodnotě 10 000 liber št., který vydrží 10 let, z jehož hodnoty se tedy ročně $^1/_{10} = 1000$ liber št. přeměňuje zpět v peníze. Těchto 1000 liber št. se tedy během jednoho roku přeměnilo z peněžního kapitálu v produktivní kapitál a zbožní kapitál a z něho zase zpět v peněžní kapitál. Těchto 1000 liber št. se vrátilo ke své původní peněžní formě, tak jako oběžný kapitál, jestliže jej zkoumáme v této formě, a přitom nezáleží na tom, zda se peněžní kapitál 1000 liber št. přemění na konci roku znovu v naturální formu stroje nebo ne. Při vypočítávání celkového obratu zálohovaného produktivního kapitálu fixujeme proto všechny jeho prvky v peněžní formě, takže návratem k peněžní formě obrat končí. Zkoumáme hodnotu vždycky jako zálohovanou v penězích, i při nepřetržitém výrobním procesu, kde touto peněžní formou hodnoty jsou pouze počítací peníze. Takto můžeme potom zjistit průměr.

3. Z toho vyplývá, že i když se převážná část zálohovaného produktivního kapitálu skládá z fixního kapitálu, jehož doba reprodukce, tedy také doba obratu, zahrnuje víceletý cyklus, může být přesto kapitálová hodnota, která se obrátí během roku, větší než celková hodnota zálohovaného kapitálu, a to proto, že obraty oběžného kapitálu se během roku opakují.

Nechť fixní kapitál = 80 000 liber št., doba jeho reprodukce = 10 let, takže se z něho ročně vrací 8000 liber št. ke své peněžní formě, čili fixní kapitál vykoná za rok $^1/_{10}$ svého obratu. Oběžný kapitál nechť = 20 000 liber št. a vykoná za rok pět obratů. Celkový kapitál je pak 100 000 liber št. Fixní kapitál, který se obrátil, = 8000 liber št.; oběžný kapitál, který se obrátil, = 5 × 20 000 = 100 000 liber št. Kapitál, který se obrátil během

roku, je tedy = 108 000 liber št., je o 8000 liber št. větší než zálohovaný kapitál. Obrátily se $1 + {}^{2}/_{25}$ kapitálu.

4. *Obrat hodnoty* zálohovaného kapitálu se tedy odděluje od doby jeho skutečné reprodukce čili od reálné doby obratu jeho součástí. Dejme tomu, že kapitál 4000 liber št. vykoná pět obratů za rok. Kapitál, který se obrátil, je pak $5 \times 4000 = 20\,000$ liber št. Ale na konci každého obratu se vrací zase jen původně zálohovaný kapitál 4000 liber št., aby byl znovu zálohován. Jeho velikost se nemění počtem období obratu, během nichž funguje znovu jako kapitál. (K nadhodnotě tu nepřihlížíme.)

V příkladu uvedeném pod bodem 3 se podle našeho předpokladu do rukou kapitalisty na konci roku vrátila: a) suma hodnoty ve výši 20 000 liber št., kterou vkládá znovu do oběžných součástí kapitálu, b) suma 8000 liber št., která se v důsledku opotřebování oddělila od hodnoty zálohovaného fixního kapitálu; vedle toho existuje ve výrobním procesu nadále týž fixní kapitál, ale se sníženou hodnotou 72 000 liber št. místo 80 000 liber št. Bylo by tedy třeba, aby výrobní proces pokračoval ještě devět let, až by zálohovaný fixní kapitál dožil a přestal fungovat jako faktor tvorby produktu i jako faktor tvorby hodnoty a musel být nahrazen. Zálohovaná kapitálová hodnota musí tedy opsat jistý cyklus obratů, v daném případě např. cyklus deseti ročních obratů — tento cyklus je určen dobou života, tedy dobou reprodukce čili dobou obratu použitého fixního kapitálu.

A tak tou měrou, jak se s rozvojem kapitalistického výrobního způsobu vyvíjí rozsah hodnoty a životnost použitého fixního kapitálu, vyvíjí se i život průmyslu a průmyslového kapitálu v každém zvláštním oboru ve víceletý, řekněme průměrně desetiletý život. Jestliže z jedné strany vývoj fixního kapitálu tento život prodlužuje, je z druhé strany zkracován neustálými převraty ve výrobních prostředcích, které jsou s vývojem kapitalistického způsobu výroby rovněž stále častější. S tím souvisí i střídání výrobních prostředků a nezbytnost jejich ustavičného nahrazování v důsledku morálního opotřebování dlouho předtím, než fyzicky dožijí. Můžeme předpokládat, že v nejdůležitějších odvětvích velkého průmyslu trvá

teď tento životní cyklus průměrně deset let. Ale tady nezáleží na určitém číslu. Jedno však je jasné: Tímto několikaletým cyklem navzájem souvisejících obratů, v nichž je kapitál upoután svou fixní součástí, je dána materiální základna periodických krizí, při nichž prochází podnikání postupně obdobím deprese, středního oživení, překotného rozmachu a krize. Období, v nichž se vkládá kapitál, jsou sice velmi různá a časově se nekryjí. Avšak krize je vždycky výchozím bodem velkých nových vkladů. A proto — z hlediska celé společnosti — tvoří krize více či méně novou materiální základnu pro příští cyklus obratu.[22a])

5. Pokud jde o způsob vypočítávání obratu, poslechněme si amerického ekonoma.

„V některých oborech podnikání se celý zálohovaný kapitál obrátí čili oběhne několikrát za rok; v některých jiných se část obrátí víckrát než jednou za rok, druhá část ne tak často. Kapitalista musí svůj zisk vypočítávat podle průměrného období, které potřebuje celý jeho kapitál, aby prošel jeho rukama čili aby se jednou obrátil. Dejme tomu, že někdo vložil v určitém podniku polovinu svého kapitálu do budov a strojů, které se obnovují jednou za deset let, čtvrtinu do nástrojů atd., které se obnovují za dva roky, a že poslední čtvrtina, vynaložená na mzdy a suroviny, se obrátí dvakrát za rok. Celý jeho kapitál je dejme tomu 50 000 dolarů. Pak budou jeho roční výdaje:

50 000 : 2 = 25 000 dolarů za	10 let	=	2 500 dolarů za 1 rok
50 000 : 4 = 12 500 dolarů za	2 roky	=	6 250 dolarů za 1 rok
50 000 : 4 = 12 500 dolarů za	½ roku	=	25 000 dolarů za 1 rok
	za 1 rok	=	33 750 dolarů.

Průměrná doba, za kterou se celý jeho kapitál jednou obrátí, je tedy 16 měsíců[46]... Vezměme jiný případ: Čtvrtina celkového kapitálu 50 000 dolarů obíhá za 10 let; druhá čtvrtina za 1 rok; zbývající polovina dvakrát za rok. Roční výdaje pak budou:

12 500 : 10	=	1 250 dolarů
12 500	=	12 500 dolarů
25 000 × 2	=	50 000 dolarů
za 1 rok se obrátilo	=	63 750 dolarů.“

(Scrope, „Pol. Econ.“, vyd. Alonzo Potter, New York 1841, s. 142,143.)[47]

[22a]) „Městská výroba je vázána na turnus dní, venkovská naproti tomu na turnus let.“ (Adam H. Müller, „Die Elemente der Staatskunst“, Berlín 1809, III, s. 178.) Toto je naivní představa romantiky o průmyslu a zemědělství.

6. Skutečné a zdánlivé rozdílnosti v obratu různých částí kapitálu. — Týž Scrope říká na témž místě [s. 141]:

„Kapitál, který vynakládá továrník, zemědělec nebo obchodník na placení mezd, obíhá nejrychleji, neboť vyplácí-li se mzda lidem týdně, obrátí se možná tento kapitál jednou za týden díky tomu, že kapitalista má týdně rovněž příjmy z prodejů nebo zaplacených účtů. Kapitál vynaložený na suroviny nebo na hotové zásoby neobíhá tak rychle; obrátí se možná dvakrát nebo čtyřikrát do roka, podle toho, kolik času se spotřebuje mezi nákupem surovin a prodejem zboží — za předpokladu, že kupuje a prodává na stejné úvěrové lhůty. Kapitál, který vězí v nástrojích a strojích, obíhá ještě pomaleji, protože se obrátí, tj. spotřebuje a obnoví průměrně jen asi jednou za pět nebo deset let; ačkoli některé nástroje se úplně opotřebují už v jediné řadě operací. Pokud jde o kapitál vložený do budov a staveb, např. továren, obchodů, skladů, sýpek, silnic, zavodňovacích zařízení atd., zdá se, že skoro vůbec neobíhá. Ve skutečnosti se však úplně spotřebovávají — tím, že přispívají k výrobě — i tato zařízení stejně jako zařízení uvedená dříve a musí být reprodukována, aby výrobce mohl pokračovat ve svých operacích. Rozdíl je jen v tom, že jsou spotřebovávány a reprodukovány pomaleji než ostatní... Kapitál do nich vložený vykoná obrat možná teprve za 20 nebo 50 let."

Scrope tu zaměňuje rozdíl v pohybu určitých částí oběžného kapitálu, způsobený pro individuálního kapitalistu platebními termíny a úvěrovými poměry, s obraty vyplývajícími z povahy kapitálu. Říká, že mzda se musí vyplácet týdně s pomocí týdenních příjmů ze zaplacených prodejů nebo účtů. Předně je tu třeba poznamenat, že i pokud jde o mzdu samu, existují rozdíly podle délky výplatní lhůty, tj. podle délky doby, na kterou má dělník kapitalistovi poskytovat úvěr; tedy podle toho, zda je mzda splatná týdně, měsíčně, čtvrtletně, pololetně atd. Platí tu dříve vyvozený zákon: „Nutná masa platebních prostředků (tj. peněžního kapitálu, který je nutno zálohovat najednou) je přímo úměrná délce platebních období." (Kniha I, 3. kap., 3b, s. 124.)[48]

Za druhé: Do týdenního produktu nevchází jen celek nové hodnoty přidané týdenní prací při jeho výrobě, nýbrž také hodnota surovin a pomocných látek spotřebovaných na týdenní produkt. S produktem obíhá i tato hodnota v něm obsažená. Prodejem tohoto produktu dostává peněžní formu a musí být znovu přeměněna v tytéž prvky výroby. To platí jak o pracovní síle, tak o surovinách a pomocných látkách. Ale viděli jsme už (6. kap., II, 1), že konti-

nuita výroby vyžaduje zásobu výrobních prostředků, různou pro různá odvětví podnikání, a v témž odvětví podnikání zase různou pro různé součásti tohoto prvku oběžného kapitálu, např. pro uhlí a bavlnu. Ačkoli tedy tyto látky musí být ustavičně nahrazovány in natura, nemusí být stále znovu kupovány. Jak často se koupě obnovuje, závisí na velikosti vytvořené zásoby, na tom, jak dlouho vydrží, než se vyčerpá. U pracovní síly k takovému vytváření zásoby nedochází. Zpětná přeměna v peníze probíhá u části kapitálu vynaložené na práci současně se zpětnou přeměnou části vynaložené na pomocné látky a suroviny. Ale zpětná přeměna peněz jednak v pracovní sílu, jednak v suroviny probíhá odděleně, protože nákupní a platební lhůty těchto dvou součástí jsou různé; jedna z nich se jako produktivní zásoba kupuje v delších lhůtách, druhá, pracovní síla, v kratších, např. týdně. Naproti tomu musí mít kapitalista vedle výrobní zásoby i zásobu hotového zboží. Nepřihlížíme-li k těžkostem s prodejem atd., dejme tomu, že má být např. určité množství vyrobeno na objednávku. Zatímco se poslední část tohoto zboží vyrábí, čeká už hotová část ve skladu až do doby, kdy může být vyřízena celá objednávka. Jiné rozdíly v obratu oběžného kapitálu vznikají, jakmile jeho jednotlivé prvky musí setrvat v některém předběžném stadiu výrobního procesu (vysušování dřeva atd.) déle než druhé.

Úvěrový systém, kterého se tu Scrope dovolává, stejně jako obchodní kapitál, modifikuje obrat pro jednotlivého kapitalistu. Ve společenském měřítku jej modifikuje jen potud, pokud urychluje nejen výrobu, ale i spotřebu.

DESÁTÁ KAPITOLA

TEORIE O FIXNÍM A OBĚŽNÉM KAPITÁLU. FYZIOKRATÉ A ADAM SMITH

U Quesnaye se rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem jeví jako avances primitives [původní zálohy] a avances annuelles [roční zálohy]. Quesnay líčí tento rozdíl správně jako rozdíl uvnitř produktivního kapitálu včleněného do bezprostředního výrobního procesu. A protože jediným skutečně produktivním kapitálem je pro něj kapitál používaný v zemědělství, tedy kapitál nájemce, vyplývají tyto rozdíly také jen pro kapitál nájemce. Z toho také vyplývá roční doba obratu jedné části kapitálu a delší než roční (desetiletá) doba obratu druhé části. Mimochodem, během dalšího výkladu přenášejí fyziokraté tyto rozdíly také na jiné druhy kapitálu, na průmyslový kapitál vůbec. Pro společnost zůstává rozdíl mezi ročními zálohami a zálohami na více let tak důležitý, že se mnoho ekonomů i po A. Smithovi k tomuto určení vrací.

Rozdíl mezi oběma druhy záloh vzniká teprve tehdy, když se zálohované peníze přeměnily v prvky produktivního kapitálu. Je to rozdíl, který existuje jedině a výhradně uvnitř produktivního kapitálu. Proto Quesnaye ani nenapadá, aby počítal peníze buď k původním, nebo k ročním zálohám. Jako zálohy na výrobu — tj. jako produktivní kapitál — stojí obojí zálohy jak proti penězům, tak proti zboží, které je na trhu. Dále se u Quesnaye rozdíl mezi těmito dvěma prvky produktivního kapitálu omezuje správně na rozdílný způsob, jímž vcházejí do hodnoty hotového produktu, tedy na rozdílný způsob, jímž je jejich hodnota uváděna do

oběhu s hodnotou produktu, a tedy i na rozdílný způsob jejich nahrazování čili jejich reprodukce, tím že hodnota jednoho prvku je nahrazována ročně celá, hodnota druhého prvku v delších obdobích po částech.[23])

Jediný pokrok, který dělá A. Smith, je zobecnění kategorií. U něho se už nevztahují jen na speciální formu kapitálu, kapitál nájemce, nýbrž na každou formu produktivního kapitálu. Z toho samo sebou vyplývá, že místo rozdílu mezi ročním a víceletým obratem, převzatého ze zemědělství, nastupuje všeobecný rozdíl mezi různě dlouhými obraty, takže obrat fixního kapitálu zahrnuje vždycky víc než jeden obrat oběžného kapitálu, ať už je trvání těchto obratů oběžného kapitálu jakékoli, roční, delší než roční nebo kratší než roční. Tak se u Smithe mění avances annuelles v oběžný kapitál a avances primitives ve fixní kapitál. Ale na toto zobecnění kategorií se omezuje celý jeho krok vpřed. V tom, jak to provádí, zůstává daleko za Quesnayem.

Už hrubě empirický způsob, jímž Smith zahajuje své zkoumání, začíná nejasností:

„There are two different ways in which a capital may be employed so as to yield a revenue or profit to its employer."* („Wealth of Nations", kniha II, kap. I, s. 185. Vyd. Aberdeen 1848.)

[23]) Srov. u Quesnaye, „Analyse du Tableau Économique" („Physiocrates", vyd. Daire, I. část, Paříž 1846). Tam se např. říká: „Roční zálohy záleží v nákladech, které se ročně vynaloží na práce při obdělávání půdy; tyto zálohy se musí rozlišovat od původních záloh, které tvoří fond prostředků k obdělávání půdy." (S. 59.) — U pozdějších fyziokratů bývají zálohy už častěji označovány přímo jako kapitál: „Capital ou avances". — Dupont de Nemours, „Maximes du Docteur Quesnay, ou résumé de ses principes d'économie sociale" (Daire, I, s. 391); dále píše Le Trosne: „V důsledku delšího či kratšího trvání díla lidské práce má národ značný fond bohatství nezávislý na jeho každoroční reprodukci; tento fond tvoří *kapitál*, akumulovaný už delší dobu a placený původně produkty, kapitál, který se stále udržuje a roste." (Daire, II, s. 928, 929.) — Turgot už užívá pravidelně slovo kapitál místo zálohy a ještě víc ztotožňuje avances des manufacturiers [zálohy průmyslníků] se zálohami nájemců. (Turgot, „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses", 1766.)

* „Jsou dva různé způsoby, jimiž může být kapitál použit, aby nesl svému majiteli důchod nebo zisk."

Způsoby, jimiž může být vkládána hodnota, aby fungovala jako kapitál, aby svému majiteli přinášela nadhodnotu, jsou stejně různé, stejně rozmanité jako sféry vkládání kapitálu. Je to otázka různých výrobních odvětví, do nichž může být kapitál vložen. Takto formulována jde otázka ještě dál. Zahrnuje otázku, jak hodnota, i když není vložena jako produktivní kapitál, může pro svého majitele fungovat jako kapitál, např. jako kapitál nesoucí úroky, obchodní kapitál atd. Zde jsme se tedy už na hony vzdálili od skutečného předmětu analýzy, totiž od otázky: jak rozdělení *produktivního* kapitálu na jeho různé prvky působí na jejich obrat, bez ohledu na rozdílnost sfér, do nichž se vkládá.

A. Smith pak hned pokračuje:

„First, it may be employed in raising, manufacturing, or purchasing goods, and selling them again with a profit."*

A. Smith nám tu neříká nic víc než to, že kapitál může být použit v zemědělství, manufaktuře a obchodu. Mluví tedy jen o různých sférách vkládání kapitálu a také o takových, v nichž, jako v obchodu, není kapitál včleněn do bezprostředního výrobního procesu, tedy nefunguje jako produktivní kapitál. Tím už opouští základnu, na které fyziokraté ukazují rozdíly uvnitř produktivního kapitálu a jejich vliv na obrat. Uvádí dokonce hned také obchodní kapitál jako příklad v otázce, v níž jde výhradně o rozdíly uvnitř *produktivního* kapitálu v procesu tvorby produktu a hodnoty — o rozdíly, které samy zase vytvářejí rozdíly v jeho obratu a jeho reprodukci.

Pokračuje:

„The capital employed in this manner yields no revenue or profit to its employer while it either remains in his possession or continues in the same shape."** —

Kapitál použitý tímto způsobem! Ale Smith mluví o kapitálu vloženém do zemědělství, do průmyslu, a později nám říká, že takto vložený kapitál se rozpadá na fixní a oběžný! Vložení kapi-

* „Předně může být použit k vypěstování, výrobě nebo nákupu zboží a k jejich dalšímu prodeji se ziskem."

** „Kapitál použitý tímto způsobem nenese svému majiteli ani důchod, ani zisk, dokud zůstává v jeho rukou nebo setrvává v téže podobě."

tálu tímto způsobem nemůže tedy z kapitálu udělat ani fixní, ani oběžný.

Nebo se snad domníval, že kapitál použitý k výrobě zboží a k prodeji tohoto zboží se ziskem musí být, když se přeměnil ve zboží, prodán a prodejem za prvé přejít z majetku prodávajícího do majetku kupujícího, za druhé přeměnit se ze své naturální formy zboží ve svou peněžní formu, a že je tedy pro svého majitele bez užitku, dokud zůstává v jeho rukou anebo — pro něho — v téže formě? Ale pak z toho všeho vyplývá jen toto: Táž kapitálová hodnota, která dříve fungovala ve formě produktivního kapitálu, ve formě příslušející výrobnímu procesu, funguje teď jako zbožní kapitál a peněžní kapitál ve svých formách příslušejících procesu oběhu, není to tedy už ani fixní, ani oběžný kapitál. A to platí stejně jak o těch prvcích hodnoty, které se přidávají surovinami a pomocnými látkami, tedy oběžným kapitálem, tak o těch prvcích, které se přidávají opotřebováním pracovních prostředků, tedy fixním kapitálem. Ani tím se nepřibližujeme k rozdílu mezi fixním a oběžným kapitálem.

Dále:

„The goods of the merchant yield him no revenue or profit till he sells them for money, and the money yields him as little till it is again exchanged for goods. His capital is continually going from him in one shape, and returning to him in another, and it is only by means of such circulation, or successive exchanges, that it can yield him any profit. Such capitals, therefore, may very properly be called circulating capitals."*

A. Smith tu definuje jako oběžný kapitál to, čemu budu říkat *oběhový kapitál*, kapitál ve formě, která přísluší procesu oběhu, změně forem prostřednictvím směny (výměna látek a výměna majitelů), tedy zbožní kapitál a peněžní kapitál v protikladu k produktivnímu kapitálu, formě kapitálu, která přísluší výrobnímu procesu. Nejsou to dva různé druhy, na které průmyslový kapitalista

* „Obchodníkovi nenese jeho zboží důchod ani zisk, dokud je neprodá za peníze, a peníze mu nepřinesou užitek, dokud je opět nesmění za zboží. Jeho kapitál od něho ustavičně odchází v jedné podobě a vrací se k němu v druhé podobě, a jen prostřednictvím takového oběhu čili postupných směn mu může přinést nějaký zisk. Takové kapitály lze proto plným právem nazvat oběžné kapitály."

dělí svůj kapitál, jsou to různé formy, které táž zálohovaná kapitálová hodnota ve svém curriculum vitae postupně stále znovu přijímá a odkládá. A. Smith to směšuje — a to je velký krok zpět oproti fyziokratům — s těmi rozdíly forem, které vznikají uvnitř oběhu kapitálové hodnoty v jejím koloběhu, kdy prochází svými postupnými formami, zatímco kapitálová hodnota je ve formě *produktivního* kapitálu; a vznikají různým způsobem tak, jak se různé prvky produktivního kapitálu podílejí na procesu tvorby hodnoty a přenášejí svou hodnotu na produkt. Důsledky tohoto základního směšování produktivního kapitálu a kapitálu, který je ve sféře oběhu (zbožní kapitál a peněžní kapitál), na jedné straně a fixního a oběžného kapitálu na druhé straně uvidíme později. Kapitálová hodnota zálohovaná ve fixním kapitálu je uváděna do oběhu produktem právě tak jako kapitálová hodnota zálohovaná v oběžném kapitálu a oběh zbožního kapitálu je obě, jednu jako druhou, přeměňuje v peněžní kapitál. Rozdíl vzniká jen tím, že hodnota fixního kapitálu obíhá po částech a že musí tedy být také po částech, v kratších nebo delších obdobích, nahrazována, reprodukována v naturální formě.

Že zde A. Smith oběžným kapitálem nerozumí nic jiného než oběhový kapitál, tj. kapitálovou hodnotu v jejích formách příslušejících procesu oběhu (zbožní kapitál a peněžní kapitál), dokazuje příklad, který si zvolil zvlášť neobratně. Uvádí jako příklad onen druh kapitálu, který vůbec nepřísluší výrobnímu procesu, nýbrž zdržuje se výhradně ve sféře oběhu, který se skládá jen z oběhového kapitálu — obchodní kapitál.

Jak je nemístné začínat příkladem, v němž kapitál nefiguruje vůbec jako produktivní kapitál, říká Smith sám hned nato:

„The capital of a merchant is altogether a circulating capital."*

Ale vždyť rozdíl mezi oběžným a fixním kapitálem prý vyplývá, jak se dovídáme později, z podstatných rozdílů uvnitř produktivního kapitálu samého. Na jedné straně má A. Smith na mysli rozdíl zjištěný fyziokraty, na druhé straně rozdíly forem, kterými

* „Kapitál obchodníka je vesměs oběžný kapitál."

prochází kapitálová hodnota ve svém koloběhu. A obojí plete páté přes deváté.

Ale jak může vzniknout zisk změnou forem peněz a zboží, pouhou přeměnou hodnoty z jedné z těchto forem do druhé, je naprosto nepochopitelné. A objasnění je tu naprosto nemožné, protože Smith tu začíná obchodním kapitálem, který se pohybuje jen ve sféře oběhu. Ještě se k tomu vrátíme; nejprve si poslechněme, co říká o fixním kapitálu:

„Secondly, it" (capital) „may be employed in the improvement of land, in the purchase of useful machines and instruments of trade, or in such like things as yield a revenue or profit without changing masters, or circulating any further. Such capitals, therefore, may very properly be called fixed capitals. Different occupations require very different proportions between the fixed and circulating capitals employed in them... Some part of the capital of every master artificer or manufacturer must be fixed in the instruments of his trade. This part, however, is very small in some, and very great in others... The far greater part of the capital of all such master artificers" (jako krejčí, obuvníků, tkalců) „however is circulated, either in the wages of their workmen, or in the price of their materials, and to be repaid with a profit by the price of the work."*

Nemluvě o dětinském určení zdroje zisku, je vidět slabost a zmatek už v tomto: Pro továrníka-výrobce strojů je např. stroj produktem, který obíhá jako zbožní kapitál, tedy, řečeno slovy A. Smithe, „odděluje se od něho, mění majitele, obíhá dále". Podle jeho vlastního určení by tedy stroj nebyl fixním kapitálem, nýbrž oběžným kapitálem. Tento zmatek vzniká zase z toho, že Smith směšuje rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem, který vyplývá z rozdílných způsobů oběhu různých prvků produktivního kapi-

* „Za druhé může být" (kapitál) „použit ke zlepšení půdy, k nákupu užitečných strojů a pracovních nástrojů nebo jiných podobných předmětů, které skýtají důchod nebo zisk, aniž mění majitele nebo dále obíhají. Takové kapitály můžeme proto plným právem nazvat fixní kapitály. V různých zaměstnáních je nutný velmi různý poměr mezi fixními a oběžnými kapitály, které se tam používají... Jistá část kapitálu každého řemeslnického mistra nebo majitele manufaktury musí být fixována v jeho pracovních nástrojích. Tato část je však u jedněch velmi malá a u jiných velmi velká... Daleko větší část kapitálu všech takových řemeslnických mistrů" (jako krejčí, obuvníků, tkalců) „obíhá však buď ve mzdách jejich dělníků, nebo v cenách jejich materiálů a vrací se jim se ziskem v ceně díla."

tálu, s rozdíly forem, kterými prochází týž kapitál, pokud funguje uvnitř výrobního procesu jako *produktivní* kapitál, zatímco uvnitř sféry oběhu jako oběhový kapitál, tj. jako zbožní kapitál nebo jako peněžní kapitál. Podle místa, které zaujímají v životním procesu kapitálu, mohou tedy podle A. Smithe tytéž věci fungovat jako fixní kapitál (jako pracovní prostředky, prvky produktivního kapitálu) i jako „oběžný" kapitál, zbožní kapitál (jako produkt vyvržený ze sféry výroby do sféry oběhu).

Ale A. Smith najednou mění celý základ dělení kapitálu a dostává se do rozporu s tím, čím několik řádků předtím zahájil celé zkoumání. Děje se to zejména touto větou:

„There are two different ways in which a capital may be employed so as to yield a revenue or a profit to its employer",*

tj. jako oběžný nebo jako fixní kapitál. Podle toho jsou tu tedy různé způsoby použití různých na sobě nezávislých kapitálů, jako jsou např. kapitály, které mohou být použity buď v průmyslu, nebo v zemědělství. — Dále však čteme:

„Different occupations require very different proportions between the fixed and circulating capitals employed in them."**

Fixní a oběžný kapitál nejsou teď už různé samostatné kapitálové vklady, nýbrž různé části téhož produktivního kapitálu, které tvoří v různých sférách vkládání různý podíl na celkové hodnotě tohoto kapitálu. Jsou to tedy rozdíly, které vznikají z příslušného rozdělení *produktivního* kapitálu samého a které tedy platí jen pro tento kapitál. Tomu však zase odporuje to, že se obchodní kapitál jako pouze oběžný kapitál staví proti fixnímu kapitálu, neboť Smith sám říká:

„Kapitál obchodníka je vesměs oběžný kapitál."

Je to skutečně kapitál, který funguje jen uvnitř sféry oběhu a jako

* „Jsou dva různé způsoby, jimiž může být použit kapitál, aby nesl svému majiteli důchod nebo zisk."

** „V různých zaměstnáních je nutný značně rozdílný poměr mezi fixními a oběžnými kapitály, které se v nich používají."

takový stojí proti produktivnímu kapitálu, proti kapitálu včleněnému do výrobního procesu vůbec, a právě proto nemůže stát jako pohyblivá (oběžná) součást produktivního kapitálu proti fixní součásti produktivního kapitálu.

V příkladech, které uvádí Smith, určuje jako fixní kapitál instruments of trade [pracovní nástroje], jako oběžný kapitál část kapitálu vynakládanou na mzdy a suroviny včetně pomocných látek („vrací se se ziskem v ceně díla").

Zprvu se tu tedy vychází jen z různých součástí pracovního procesu, pracovní síly (práce) a surovin na jedné straně, pracovních nástrojů na druhé straně. Ty jsou však součástmi kapitálu, protože je na ně vynaložena jistá suma hodnoty, která má fungovat jako kapitál. Potud jsou to látkové prvky, způsoby existence *produktivního* kapitálu, tj. kapitálu fungujícího ve výrobním procesu. Proč se však jedna část nazývá fixní? Protože

„some parts of the capital must be fixed in the instruments of trade"*.

Ale vždyť jeho druhá část je také fixována ve mzdě a surovinách. Ale stroje,

„instruments of trade... such like things... yield a revenue or profit without changing masters, or circulating any further. Such capitals, therefore, may very properly be called fixed capitals"**.

Vezměme např. hornictví. Suroviny se tu vůbec nepoužívají, protože pracovní předmět, např. měď, je přírodní produkt, který má být teprve přivlastněn prací. Měď, která má být teprve přivlastněna, produkt procesu, který později obíhá jako zboží, resp. zbožní kapitál, netvoří prvek produktivního kapitálu. Není do něho vložena žádná část jeho hodnoty. Z druhé strany ostatní prvky výrobního procesu, pracovní síla a pomocné látky, jako uhlí, voda atd., rovněž nevcházejí látkově do výrobku. Uhlí je úplně spotřebováno a do produktu vchází jen jeho hodnota, stejně jako

* „určitá část kapitálu musí být fixována v pracovních nástrojích".

** „pracovní nástroje... a podobné předměty... skýtají důchod nebo zisk, aniž mění majitele nebo dále obíhají. Takové kapitály můžeme proto plným právem nazvat fixní kapitály".

vchází do produktu část hodnoty stroje atd. Konečně dělník zůstává vůči produktu, mědi, stejně samostatný jako stroj. Jen hodnota, kterou vytváří svou prací, je teď součástí hodnoty mědi. V tomto příkladu nemění ani jedna ze součástí produktivního kapitálu majitele (masters) a ani jedna z nich neobíhá dál, protože žádná z nich nevchází látkově do výrobku. Kde tu tedy je oběžný kapitál? Podle vlastní definice A. Smithe by se celý kapitál používaný v dolech na měď skládal jen z fixního kapitálu.

Vezměme naproti tomu jiný průmysl, který používá suroviny, jež tvoří substanci výrobku, a dále pomocné látky, které vcházejí do výrobku fyzicky, a ne jen co do hodnoty, jako např. uhlí k topení. S výrobkem, např. přízí, mění majitele i surovina, bavlna, z níž je výrobek vytvořen, a přechází z výrobního procesu do procesu spotřeby. Ale dokud bavlna funguje jako prvek produktivního kapitálu, majitel ji neprodá, nýbrž ji zpracovává, dává z ní udělat přízi. Nedá ji z ruky. Nebo, abych užil Smithova velmi nesprávného a triviálního výrazu, nedosahuje zisku tím, že se od produktu odděluje, že jej nechá změnit majitele čili že jej nechá obíhat. Nedává do oběhu své materiály, tak jako nedává do oběhu své stroje. Jsou fixovány ve výrobním procesu stejně jako spřádací stroje a tovární budovy. Ano, část produktivního kapitálu musí být neustále fixována ve formě uhlí, bavlny atd. stejně jako ve formě pracovních prostředků. Rozdíl je jen v tom, že bavlna, uhlí atd., nezbytné např. k týdenní výrobě příze, se při výrobě týdenního produktu vždycky úplně spotřebují, musí být proto neustále nahrazovány novými exempláři bavlny, uhlí atd.; tyto prvky produktivního kapitálu, ačkoli zůstávají co do druhu totožné, se tedy neustále skládají z nových exemplářů téhož druhu, zatímco týž jednotlivý spřádací stroj, táž jednotlivá tovární budova dále spolupůsobí při celé řadě týdenních výrobních procesů, aniž je nahrazována novým exemplářem téhož druhu. Jako prvky produktivního kapitálu jsou všechny jeho součásti stále fixovány ve výrobním procesu, neboť bez nich nemůže probíhat. A všechny prvky produktivního kapitálu, fixní i oběžné, stojí stejně jako produktivní kapitál proti oběhovému kapitálu, tj. zbožnímu kapitálu a peněžnímu kapitálu.

Stejně je tomu s pracovní silou. Musí v ní být stále fixována část produktivního kapitálu, a týž kapitalista používá všude na delší dobu tytéž pracovní síly, stejně jako používá tytéž stroje. Rozdíl mezi pracovními silami a stroji tu není v tom, že stroj byl zakoupen jednou provždy (není tomu tak tehdy, když je např. splácen v určitých lhůtách), kdežto dělník ne — nýbrž v tom, že práce, kterou dělník vynakládá, vchází do hodnoty produktu celá, kdežto hodnota stroje jen po částech.

Smith zaměňuje různá určení, když o oběžném kapitálu v protikladu k fixnímu říká:

„The capital employed in this manner yields no revenue or profit to its employer, while it either remains in his possession or continues in the same shape."*

Pouze formální metamorfózu zboží, kterou prochází produkt, zbožní kapitál, ve sféře oběhu a která zprostředkovává přechod zboží z jedněch rukou do druhých, staví naroveň fyzické metamorfóze, kterou procházejí různé prvky produktivního kapitálu během výrobního procesu. Přeměnu zboží v peníze a peněz ve zboží, koupi a prodej, tu prostě směšuje s přeměnou prvků výroby v produkt. Jako příklad oběžného kapitálu uvádí obchodní kapitál, který se přeměňuje ze zboží v peníze, z peněz ve zboží — je to střídání forem příslušející oběhu zboží: $Z - P - Z$. Toto střídání forem uvnitř oběhu má však pro fungující průmyslový kapitál ten význam, že zboží, ve která se peníze zpětně přeměňují, jsou prvky výroby (pracovní prostředky a pracovní síla), že toto střídání tedy zprostředkovává kontinuitu jeho funkce, výrobní proces jako kontinuální čili jako proces reprodukce. Celé toto střídání forem se uskutečňuje v *oběhu*; právě ono zprostředkovává skutečný přechod zboží z jedněch rukou do druhých. Naproti tomu metamorfózy, jimiž prochází produktivní kapitál uvnitř svého výrobního procesu, jsou metamorfózy příslušející *pracovnímu procesu*, nutné k přeměně prvků výroby v zamýšlený výrobek. A. Smith se drží toho, že část výrobních prostředků (pra-

* „Kapitál použitý tímto způsobem nenese svému majiteli ani důchod, ani zisk, dokud zůstává v jeho rukou nebo setrvává v téže podobě."

covní prostředky ve vlastním smyslu) slouží v pracovním procesu (což vyjadřuje nesprávně: „nesou svému majiteli zisk") tím, že nemění svou naturální formu a jen se postupně opotřebovává; zatímco druhá část, materiály, se mění, a právě tím, že se mění, plní své určení jako výrobní prostředky. Avšak toto různé chování prvků produktivního kapitálu v pracovním procesu tvoří pouze výchozí bod rozdílu mezi fixním kapitálem a nikoli fixním kapitálem, ne tento rozdíl sám, jak je jasné už z toho, že to platí stejně o všech výrobních způsobech, kapitalistických i nekapitalistických. Tomuto různému chování látkových prvků odpovídá však *odevzdávání hodnoty* produktu, a tomu zase odpovídá nahrazování hodnoty prodejem produktu; a teprve toto tvoří onen rozdíl. Kapitál je tedy fixní ne proto, že je fixován v pracovních prostředcích, nýbrž proto, že část jeho hodnoty vynaložené na pracovní prostředky zůstává v nich fixována, zatímco druhá část obíhá jako součást hodnoty produktu.

„If it" (the stock) „is employed in procuring future profit, it must procure this profit by staying with him" (the employer), „or by going from him. In the one case it is a fixed, in the other it is a circulating capital."* (s. 189.)

Především je tu nápadná hrubě empirická představa o zisku, převzatá ze způsobu nazírání běžného kapitalisty, která je v naprostém rozporu s lepším esoterickým chápáním A. Smithe. V ceně výrobku byla nahrazena jak cena materiálu, tak cena pracovní síly, ale rovněž ta část hodnoty, která se z pracovních nástrojů přenáší jejich opotřebováním na výrobek. Z tohoto nahrazování v žádném případě nepramení zisk. To, zda se při prodeji výrobku hodnota zálohovaná na jeho výrobu nahrazuje celá nebo po částech, najednou nebo postupně, může měnit jen způsob a dobu nahrazování; ale v žádném případě se tím nemůže to, co je oběma společné — nahrazování hodnoty — přeměnit ve vytváření nadhodnoty. Vychází se tu z běžné představy, že nadhodnota — protože se realizuje teprve prodejem výrobku, jeho oběhem —

* „Používá-li se" (kapitál) „k tomu, aby v budoucnu přinesl zisk, musí tento zisk přinést buď tím, že si jej ponechá" (majitel), „nebo tak, že se s ním rozloučí. V prvním případě je to fixní, v druhém případě oběžný kapitál."

vzniká jen z prodeje, z oběhu. Ve skutečnosti je tu různý způsob vzniku zisku jen nesprávným vyjádřením toho, že různé prvky produktivního kapitálu hrají různou úlohu, že působí různě jako produktivní prvky v pracovním procesu. Konečně se tu rozdíl neodvozuje z pracovního procesu, resp. zhodnocovacího procesu, z funkce produktivního kapitálu samého, nýbrž má platit jen subjektivně pro jednotlivého kapitalistu, jemuž prý je jedna část kapitálu užitečná tímto způsobem, druhá část jiným.

Quesnay naproti tomu odvodil rozdíly ze samotného procesu reprodukce a jeho nutných zákonitostí. Má-li být tento proces nepřetržitý, musí být z hodnoty ročního produktu ročně plně nahrazena hodnota ročních záloh, kdežto hodnota zálohovaného kapitálu jen po částech, takže musí být nahrazena, a tedy úplně reprodukována (nahrazena novými exempláři téhož druhu) teprve za řadu let, např. za deset let. A. Smith dělá tedy velký krok zpátky ve srovnání s Quesnayem.

U A. Smithe nezbývá tedy pro určení fixního kapitálu vůbec nic než to, že to jsou pracovní prostředky, které na rozdíl od výrobků, k jejichž vytvoření přispívají, nemění ve výrobním procesu svou podobu a slouží výrobě, dokud se neopotřebují. Zapomíná se na to, že všechny prvky produktivního kapitálu vystupují proti výrobku a proti výrobku obíhajícímu jako zboží trvale ve své naturální formě (jako pracovní prostředky, materiály a pracovní síla), a rovněž že rozdíl mezi částí skládající se z materiálů a pracovní síly a částí skládající se z pracovních prostředků spočívá, pokud jde o pracovní sílu, jen v tom: že ta se stále znovu kupuje (ne na celou dobu svého trvání, jako se kupují pracovní prostředky); pokud jde o materiály: že v pracovním procesu nefungují tytéž totožné, nýbrž stále nové exempláře téhož druhu. Zároveň se vyvolává falešný dojem, jako by hodnota fixního kapitálu rovněž neobíhala, ačkoli A. Smith samozřejmě už dříve vyložil opotřebování fixního kapitálu jako část ceny výrobků.

Když se oběžný kapitál staví do protikladu k fixnímu, nezdůrazňuje se, že tento protiklad existuje jen proto, že oběžný kapitál je tou součástí produktivního kapitálu, která musí být *celá* nahrazena z hodnoty produktu a musí se tedy celá účastnit jeho meta-

morfóz, zatímco u fixního kapitálu tomu tak není. Směšuje se naopak s těmi podobami, které na sebe kapitál bere při svém přechodu ze sféry výroby do sféry oběhu, jako zbožní kapitál a peněžní kapitál. Ale obě formy, zbožní kapitál i peněžní kapitál, jsou nositeli hodnoty jak fixních, tak oběžných součástí produktivního kapitálu. Obě jsou oběhový kapitál v protikladu k produktivnímu kapitálu, ale ne oběžný (pohyblivý) kapitál v protikladu k fixnímu.

Konečně: Naprosto nesprávným výkladem, že fixní kapitál vytváří zisk tím, že zůstává ve výrobním procesu, a oběžný kapitál tím, že opouští výrobní proces a je uváděn do oběhu, se zastírá — totožností formy, kterou mají variabilní kapitál a oběžná součást konstantního kapitálu v *obratu* — podstatný rozdíl mezi nimi v *zhodnocovacím procesu* a při tvorbě nadhodnoty, a tak se celé tajemství kapitalistické výroby ještě víc zatemňuje; společným označením oběžný kapitál se tento podstatný rozdíl stírá. To pak zavedlo pozdější ekonomii až k tomu, že jako podstatný a jedině rozhodující znak byl zachováván protiklad nikoli mezi variabilním a konstantním, nýbrž mezi fixním a oběžným kapitálem.

A. Smith označil nejprve fixní a oběžný kapitál jako dva zvláštní způsoby vkládání kapitálu, z nichž každý sám o sobě nese zisk, a pak říká:

„No fixed capital can yield any revenue but by means of a circulating capital. The most useful machines and instruments of trade will produce nothing without the circulating capital which affords the materials they are employed upon, and the maintenance of the workmen who employ them."* (s. 188.)

Zde vychází najevo, co znamenají dřívější výrazy: „nést důchod", „dosahovat zisku" atd., totiž to, že obě části kapitálu slouží jako tvůrci produktu.

Pak uvádí A. Smith další příklad:

* „Žádný fixní kapitál nemůže nést důchod jinak než s pomocí oběžného kapitálu. Nejužitečnější stroje a pracovní nástroje nevyrobí nic bez oběžného kapitálu, který poskytuje materiály, jež ony zpracovávají, a obživu pro dělníky, kteří je používají."

„The part of the capital of the farmer which is employed in the implements of agriculture is a fixed, that which is employed in the wages and maintenance of his labouring servants is a circulating capital."*

(Zde se rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem správně vztahuje jen na různý oběh, obrat různých součástí produktivního kapitálu.)

„He makes a profit of the one by keeping it in his own possession, and of the other by parting with it. The price or value of his labouring cattle is a fixed capital"

(zde je opět správné to, že se rozdíl týká hodnoty, a ne látkového prvku),

„in the same manner as that of the instruments of husbandry; their maintenance" (tažného dobytka) „is a circulating capital, in the same way as that of the labouring servants. The farmer makes his profit by keeping the labouring cattle, and by parting with their maintenance."**

(Nájemce si ponechává krmivo pro dobytek, neprodává je. Používá je jako krmivo pro dobytek, zatímco dobytek sám používá jako pracovní nástroj. Rozdíl je pouze v tom: Krmivo, které vchází do obživy dobytka, je spotřebováváno celé a musí být stále nahrazováno novým krmivem přímo ze zemědělského produktu nebo jeho prodejem; dobytek sám je nahrazován jen v té míře, jak se stává postupně neschopným práce.)

„Both the price and the maintenance of the cattle which are bought in and fattened, not for labour but for sale, are a circulating capital. The farmer makes his profit by parting with them."***

* „Ta část nájemcova kapitálu, kterou používá na zemědělské nářadí, je fixní kapitál, ta část, kterou používá na mzdy a obživu svých čeledínů, je oběžný kapitál."

** „Nájemce dosahuje zisku z jednoho tím, že si jej ponechává ve svém držení, z druhého tím, že se ho zbavuje. Cena nebo hodnota jeho tažného dobytka je fixním kapitálem, ...stejně jako cena jeho zemědělského nářadí; jeho obživa" (tažného dobytka) „je oběžný kapitál stejně jako obživa čeledínů. Nájemce dosahuje svého zisku tím, že si ponechává tažný dobytek, a tím, že se zbavuje jeho obživy."

*** „I cena a obživa dobytka, který je kupován a vykrmován ne pro práci, ale na prodej, je oběžný kapitál. Nájemce dosahuje zisku tím, že se ho zbavuje."

(Každý výrobce zboží, tedy také kapitalistický, prodává svůj produkt, výsledek svého výrobního procesu, ale proto tento produkt netvoří ještě ani fixní, ani oběžnou část jeho *produktivního* kapitálu. Produkt je teď naopak ve formě, v níž je vyvržen z výrobního procesu a v níž musí fungovat jako zbožní kapitál. Krmný dobytek funguje ve výrobním procesu jako surovina, a ne jako nástroj, jako tažný dobytek. Vchází proto do produktu jako substance a celá jeho hodnota vchází do produktu stejně jako hodnota pomocných látek {jeho krmivo}. A proto je oběžnou částí produktivního kapitálu, a ne proto, že prodaný produkt — vykrmený dobytek — tu má tutéž naturální formu jako surovina, ještě nevykrmený dobytek. To je nahodilá okolnost. Z tohoto příkladu by však mohl A. Smith zároveň vidět, že to není věcná podoba prvku výroby, která určuje v něm obsaženou hodnotu jako fixní nebo oběžnou, nýbrž jeho funkce uvnitř výrobního procesu.)

„The whole value of the seed too is a fixed capital. Though it goes backwards and forwards between the ground and the granary, it never changes masters, and therefore it does not properly circulate. The farmer makes his profit not by its sale, but by its increase."*

Zde se zvlášť jasně ukazuje celá bezmyšlenkovitost Smithova rozlišování. Podle něho by osivo bylo fixním kapitálem, kdyby nedocházelo k change of masters [změně majitele], tj. když je osivo nahrazováno přímo z ročního produktu, když se z něho odebírá. Naproti tomu by bylo oběžným kapitálem, když se celý produkt prodá a za část jeho hodnoty se nakoupí cizí osivo. V prvním případě dochází k change of masters, v druhém ne. Smith tu zase zaměňuje oběžný kapitál a zbožní kapitál. Produkt je látkovým nositelem zbožního kapitálu. Ale tímto nositelem je ovšem jen ta jeho část, která skutečně vstupuje do oběhu a nevchází zase přímo do výrobního procesu, z něhož vyšla jako produkt.

Ať se osivo odečítá přímo jako část produktu, nebo ať se celý

* „Také celá hodnota osiva je fixní kapitál. Třebaže osivo stále přechází z pole do sýpky a naopak, nemění nikdy majitele, a tedy vlastně neobíhá. Nájemce nedosahuje zisku jeho prodejem, nýbrž jeho rozmnožováním."

produkt prodá a část jeho hodnoty se použije k nákupu cizího osiva, v obou případech dochází jen k nahrazení, a tímto nahrazením se nedosahuje žádného zisku. V prvním případě vstupuje osivo se zbývající částí produktu jako zboží do oběhu, v druhém případě figuruje jen v účtech jako součást hodnoty zálohovaného kapitálu. Ale v obou případech zůstává oběžnou součástí produktivního kapitálu. Je úplně spotřebováno, aby se zhotovil produkt, a musí být z něho úplně nahrazeno, aby se umožnila reprodukce.

„Suroviny a pomocné látky ztrácejí tedy samostatnou podobu, v níž vstoupily do pracovního procesu jako užitné hodnoty. Jinak je tomu s pracovními prostředky ve vlastním smyslu. Nástroj, stroj, tovární budova, nádoba atd. slouží v pracovním procesu jen do té doby, dokud si zachovávají svou původní podobu a mohou zítra znovu vstoupit do pracovního procesu v téže formě jako včera. Jako si za svého života, během pracovního procesu, zachovávají vůči produktu svou samostatnou podobu, tak si ji zachovávají i po své smrti. Mrtvá těla strojů, nástrojů, továrních budov atd. existují samostatně, odděleně od výrobků, které pomáhaly vytvořit." (Kniha I, 6. kap., s. 192.)[49]

Tyto různé způsoby, jimiž se výrobní prostředky používají k vytváření produktu, kdy si jedny výrobní prostředky uchovávají vůči produktu svou samostatnou podobu, kdežto druhé ji mění nebo úplně ztrácejí — tento rozdíl vlastní pracovnímu procesu jako takovému, rozdíl, který tedy platí i pro pracovní procesy, jež jsou zaměřeny na pouhé uspokojování vlastních potřeb, např. patriarchální rodiny, bez jakékoli směny, bez výroby zboží — A. Smith zkresluje, neboť za prvé sem vnáší zcela nevhodné určení zisku, že totiž jedny výrobní prostředky přinášejí majiteli zisk tím, že si uchovávají svou podobu, druhé tím, že ji ztrácejí; za druhé směšuje změny jedné části prvků výroby v pracovním procesu se změnou forem, která přísluší směně výrobků, oběhu zboží (koupě a prodej) a která zároveň zahrnuje i změnu vlastnictví obíhajících zboží.

Obrat předpokládá reprodukci zprostředkovanou oběhem, tedy prodejem produktu, jeho přeměnou v peníze a zpětnou přeměnou z peněz v prvky jeho výroby. Ale pokud kapitalistickému výrobci

samému slouží část jeho vlastního produktu znovu přímo jako výrobní prostředek, vypadá to, jako by výrobce prodával produkt sám sobě, a právě tak to figuruje v jeho účetnictví. Tato část reprodukce není pak zprostředkována oběhem, je bezprostřední. Ale ta část produktu, která tak znovu slouží jako výrobní prostředek, nahrazuje oběžný kapitál, a ne fixní, pokud 1. její hodnota vchází do produktu celá a 2. pokud musí být produkt sám in natura celý nahrazen novým exemplářem z nového produktu.

A. Smith nám pak říká, z čeho se skládá oběžný a fixní kapitál. Vypočítává věci, ty látkové prvky, které tvoří fixní kapitál, a ty, které tvoří oběžný kapitál, jako by toto určení příslušelo těmto věcem látkově, od přírody, a nevyplývalo naopak z jejich určitých funkcí uvnitř kapitalistického výrobního procesu. A přesto poznamenává v téže kapitole (kniha II, 1. kap.), že ačkoli určitá věc, jako např. obytný dům, vyhrazená pro bezprostřední spotřebu,

„may yield a revenue to its proprietor, and thereby serve *in the function of a capital* to him, it cannot yield any to the public, nor serve in the function of capital to it, and the revenue of the whole body of the people can never be in the smallest degree increased by it".* (S. 186.)

Zde tedy A. Smith jasně prohlašuje, že vlastnost být kapitálem nepřísluší věcem jako takovým a za všech okolností, nýbrž že je to funkce, kterou podle okolností zastávají nebo nezastávají. Co však platí o kapitálu vůbec, platí i o jeho součástech.

Tytéž věci tvoří součást oběžného nebo fixního kapitálu podle toho, jakou funkci vykonávají v pracovním procesu. Např. dobytek jako tažný dobytek (pracovní prostředek) je způsobem látkové existence fixního kapitálu, naproti tomu jako krmný dobytek (surovina) je součástí nájemcova oběžného kapitálu. Na druhé straně může táž věc jednou fungovat jako součást produktivního kapitálu, jindy náležet k fondu bezprostřední spotřeby. Funguje-li např. dům jako dílna, je fixní součástí produktivního kapitálu; funguje-li jako obytný dům, nemá jakožto obytný dům vůbec

* „může nést důchod svému majiteli, a tak mu sloužit *ve funkci kapitálu*, nemůže nést důchod společnosti ani jí sloužit ve funkci kapitálu, a celkový důchod všeho obyvatelstva nemůže tímto způsobem nikdy sebeméně vzrůst".

formu kapitálu. Tytéž pracovní prostředky mohou v mnoha případech fungovat jednou jako výrobní prostředky, jindy jako spotřební prostředky.

Jeden z omylů vyplývajících ze Smithova pojetí byl tento: charakteristické vlastnosti fixního a oběžného kapitálu se berou jako vlastnosti příslušející věcem. Už analýza pracovního procesu (kniha I, 5. kap.)[50] ukazuje, jak se určení pracovních prostředků, pracovního materiálu, produktu mění podle různé úlohy, kterou má táž věc v procesu. Určení fixního a nikoli fixního kapitálu se však sama zase zakládají na určitých úlohách, které tyto prvky hrají v pracovním procesu a tedy v procesu tvorby hodnoty.

Za druhé ale při vypočítávání věcí, z nichž se skládají fixní a oběžný kapitál, vychází jasně najevo, že Smith směšuje rozdíl mezi fixními a oběžnými součástmi kapitálu, rozdíl, který platí a má smysl, jen pokud jde o produktivní kapitál (kapitál v jeho produktivní formě), s rozdílem mezi produktivním kapitálem a formami příslušejícími kapitálu v procesu jeho oběhu: zbožním kapitálem a peněžním kapitálem. Na témž místě (s. 188) říká:

„The circulating capital consists... of the provisions, materials, and finished work of all kinds that are in the hands of their respective dealers, and of the money that is necessary for circulating and distributing them etc."*

Ve skutečnosti, podíváme-li se na věc blíže, zjistíme, že v protikladu k tomu, co bylo řečeno dříve, je zde oběžný kapitál opět kladen naroveň zbožnímu kapitálu a peněžnímu kapitálu, tedy dvěma formám kapitálu, které vůbec nepříslušejí výrobnímu procesu, které netvoří oběžný (pohyblivý) kapitál v protikladu k fixnímu, nýbrž oběhový kapitál v protikladu k produktivnímu kapitálu. Jen *vedle* těchto forem kapitálu vystupují pak znovu součásti produktivního kapitálu zálohované na materiál (surovinu nebo polotovary) a skutečně začleněné do výrobního procesu. Říká:

„...The third and last of the three portions into which the general stock of the

* „Oběžný kapitál se skládá... z potravin, materiálů a hotových výrobků všeho druhu, které jsou v rukou osob, jež s nimi obchodují, a z peněz, jichž je zapotřebí k jejich oběhu a rozdělování atd."

society naturally divides itself, is the circulating capital, of which the characteristic is, that it affords a revenue only by circulating or changing masters. This is composed likewise of four parts: first, of the money..."*

(Ale peníze nejsou nikdy formou produktivního, ve výrobním procesu fungujícího kapitálu. Jsou vždycky jen jednou z forem, které na sebe bere kapitál uvnitř procesu svého oběhu.) —

„secondly, of the stock of provisions which are in the possession of the butcher, the grazier, the farmer... and from the sale of which they expect to derive a profit... Fourthly and lastly, of the work which is made up and completed, but which is still in the hands of the merchant and manufacturer." — A: „thirdly, of the materials, whether altogether rude or more or less manufactured, of clothes, furniture, and building, which are not yet made up into any of these three shapes but which remain in the hands of the growers, the manufacturers, the mercers and drapers, the timber-merchants, the carpenters and joiners, the brickmakers etc."**

Body 2 a 4 neobsahují nic než produkty, které jsou jako takové vyvrženy z výrobního procesu a musí být prodány; zkrátka produkty, které nyní fungují jako zboží, tudíž resp. jako zbožní kapitál, které tedy mají takovou formu a zaujímají v procesu takové místo, že netvoří prvek produktivního kapitálu, ať je jejich konečné určení jakékoli, tj. ať nakonec podle svého účelu (užitné hodnoty) mají připadnout individuální nebo produktivní spotřebě. V bodu 2 jsou těmito produkty potraviny, v bodu 4 všechny ostatní hotové produkty, které se tedy samy zase skládají jen z hotových pracovních

* „...Třetí a poslední ze tří částí, na které se přirozeně dělí celkové zásoby společnosti, je oběžný kapitál, pro který je charakteristické, že přináší důchod jen tím, že obíhá, čili mění majitele. Skládá se rovněž ze čtyř částí: za prvé z peněz..."

** „za druhé ze zásoby potravin, které jsou majetkem řezníka, chovatele dobytka, nájemce... a z jejichž prodeje očekávají zisk... Za čtvrté a nakonec z hotových a dokončených výrobků, které jsou však ještě v rukou obchodníka a výrobce." — A: „za třetí z materiálů buď úplně surových, nebo víceméně zpracovaných, ke zhotovení šatstva, zařízení domácnosti, na stavby, ale materiálů, které ještě nejsou zpracovány do některé z těchto tří podob, zůstávají však v rukou zemědělců, řemeslníků nebo majitelů manufaktur, obchodníků se střižním zbožím, soukeníků, obchodníků se stavebním dřívím, tesařů a truhlářů, cihlářů atd."

várníka zbožní formou jeho kapitálu, je to pro něho zbožní kapitál; a dokud setrvává v této formě, není ani oběžným, ani fixním kapitálem. Je-li prodán továrníkovi, který ho používá, stává se fixní součástí produktivního kapitálu. I tehdy, má-li produkt takovou užitnou formu, že může zčásti znovu vcházet jako výrobní prostředek do procesu, z něhož vzešel, jako např. uhlí do výroby uhlí, nepředstavuje právě ta část produkce uhlí, která je určena na prodej, ani oběžný, ani fixní kapitál, nýbrž zbožní kapitál.

Z druhé strany může mít produkt takovou užitnou formu, která jej činí naprosto nezpůsobilým tvořit jakýkoli prvek produktivního kapitálu, ať už jako pracovní materiál, nebo jako pracovní prostředek. Např. nějaký životní prostředek. Ale přesto je produkt pro svého výrobce zbožním kapitálem, nositelem hodnoty jak fixního, tak oběžného kapitálu; prvního nebo druhého, podle toho, zda kapitál použitý k jejich výrobě musí být nahrazen úplně nebo zčásti, zda přenesl svou hodnotu úplně nebo zčásti.

U Smithe nevystupuje v bodu 3 surový materiál (surovina, polotovar, pomocná látka) na jedné straně jako součást už včleněná do produktivního kapitálu, nýbrž fakticky jen jako zvláštní druh užitných hodnot, z nichž se vůbec skládá společenský produkt, jako zvláštní druh masy zboží vedle jiných, pod bodem 2 a 4 vypočítaných látkových součástí, potravin atd. Na druhé straně se tyto surové materiály uvádějí jako materiály včleněné do produktivního kapitálu, tedy také jako jeho prvky v rukou výrobce. Zmatek se projevuje v tom, že se jednou chápou jako fungující v rukou výrobce („v rukou zemědělců nebo majitelů manufaktur" atd.), podruhé zase jako fungující v rukou obchodníků („obchodníků se střižním zbožím, soukeníků, obchodníků se stavebním dřívím" atd.), kde jsou pouhým zbožním kapitálem, a ne součástmi produktivního kapitálu.

Ve skutečnosti tu A. Smith při vypočítávání prvků oběžného kapitálu úplně zapomíná na rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem, který platí, jen pokud jde o produktivní kapitál. Staví naopak zbožní kapitál a peněžní kapitál, tj. obě formy příslušející procesu oběhu, proti produktivnímu kapitálu, ale i to jen bezděčně.

Nápadné je konečně, že A. Smith při vypočítávání součástí

oběžného kapitálu zapomíná na pracovní sílu. To se děje ze dvou důvodů.

Právě jsme viděli, že ponecháme-li stranou peněžní kapitál, je u něho oběžný kapitál jen jiným názvem pro zbožní kapitál. Ale pokud pracovní síla obíhá na trhu, není kapitálem, není žádnou formou zbožního kapitálu. Není vůbec kapitálem; dělník není kapitalistou, ačkoli přináší na trh zboží, a to svou vlastní kůži. Teprve jakmile je pracovní síla prodána, včleněna do výrobního procesu — tedy teprve když přestala obíhat jako zboží — stává se součástí produktivního kapitálu: variabilním kapitálem jako zdrojem nadhodnoty, oběžnou součástí produktivního kapitálu vzhledem k obratu na ni vynaložené kapitálové hodnoty. Protože tu Smith směšuje oběžný kapitál se zbožním kapitálem, nemůže pracovní sílu zařadit pod svou rubriku oběžného kapitálu. Variabilní kapitál tu proto vystupuje ve formě zboží, která dělník kupuje za svou mzdu, ve formě životních prostředků. V této formě prý kapitálová hodnota vynaložená na mzdu patří k oběžnému kapitálu. Avšak do výrobního procesu je včleňována pracovní síla, sám dělník, a ne životní prostředky, s jejichž pomocí se dělník udržuje. Viděli jsme už ostatně (kniha I, 21. kap.), že ze společenského hlediska patří také reprodukce dělníka samého prostřednictvím jeho individuální spotřeby k procesu reprodukce společenského kapitálu. To však neplatí o jednotlivém, v sobě uzavřeném výrobním procesu, který tu zkoumáme. „Acquired and useful abilities" [získané a užitečné schopnosti] (s. 187), které Smith uvádí pod rubrikou fixního kapitálu, tvoří naopak součásti oběžného kapitálu, pokud jsou to „abilities" námezdního dělníka a pokud dělník prodal svou práci spolu s jejími „abilities".

Smithovou velkou chybou je, že celé společenské bohatství dělí na: 1. fond bezprostřední spotřeby, 2. fixní kapitál, 3. oběžný kapitál. Podle toho by se bohatství mělo dělit na: 1. fond spotřeby, který vůbec netvoří část fungujícího společenského kapitálu, ačkoli jeho jednotlivé části *mohou* stále fungovat jako kapitál, a 2. na kapitál. Podle toho jedna část bohatství funguje jako kapitál, druhá část jako ne-kapitál čili jako fond spotřeby. Objevuje se tu tedy nezbytná nutnost pro každý kapitál, aby byl buď fixní, nebo oběžný,

asi tak jako je pro každého savce přírodní nutností, aby byl buď samec, nebo samice. Viděli jsme však, že protiklad mezi fixním a oběžným kapitálem se dá aplikovat jen na prvky *produktivního* kapitálu, že tedy vedle nich existuje ještě velmi značné množství kapitálu — zbožní kapitál a peněžní kapitál — které je ve formě, v níž *nemůže být* ani fixním, ani oběžným kapitálem.

Protože kromě té části produktů, kterou v naturální formě spotřebovávají jednotliví kapitalističtí výrobci sami přímo bez prodeje nebo nákupu znovu jako výrobní prostředky, obíhá celá masa společenské produkce — na kapitalistickém základě — na trhu jako zbožní kapitál, je jasné, že ze zbožního kapitálu musí být vyňaty jak fixní a oběžné prvky produktivního kapitálu, tak i všechny prvky fondu spotřeby; to fakticky neznamená nic jiného, než že výrobní prostředky i spotřební prostředky vystupují na základně kapitalistické výroby zprvu jako zbožní kapitál, i když je jejich určením sloužit později jako spotřební nebo výrobní prostředky; stejně tak se i sama pracovní síla nachází na trhu jako zboží, i když ne jako zbožní kapitál.

Odtud další zmatek u A. Smithe. Říká:

„Of these four parts"

(oběžného kapitálu, tj. kapitálu v jeho formách zbožního kapitálu a peněžního kapitálu, příslušejících procesu oběhu — dvě části, které se mění ve čtyři tím, že Smith součásti zbožního kapitálu opět látkově rozlišuje)

„three — provisions, materials, and finished work, are either annually or in a longer or shorter period, regularly withdrawn from it, and placed either in the fixed capital, or in the stock reserved for immediate consumption. Every fixed capital is both originally derived from, and requires to be continually supported by, a circulating capital. All useful machines and instruments of trade are originally derived from a circulating capital, which furnishes the materials of which they are made and the maintenance of the workmen who make them. They require, too, a capital of the same kind to keep them in constant repair."* (S. 188.)

* „Z těchto čtyř částí jsou tři — potraviny, materiály a hotové výrobky — buď ročně, nebo v delších či kratších obdobích pravidelně z něho odnímány a vkládány buď do fixního kapitálu, nebo do zásob určených k bezprostřední spotře-

Kromě té části produktu, kterou výrobci znovu přímo spotřebovávají jako výrobní prostředky, platí pro kapitalistickou výrobu všeobecná teze: Všechny výrobky přicházejí na trh jako zboží a obíhají tedy pro kapitalistu jako zbožní forma jeho kapitálu, jako zbožní kapitál, ať už tyto výrobky musí nebo mohou podle své naturální formy, podle své užitné hodnoty fungovat jako prvky produktivního kapitálu (výrobního procesu), jako výrobní prostředky, a tudíž jako fixní nebo oběžné prvky produktivního kapitálu; anebo ať už mohou sloužit jen jako prostředky individuální, nikoli produktivní spotřeby. Všechny výrobky jsou vrhány na trh jako zboží; všechny výrobní a spotřební prostředky, všechny prvky produktivní i individuální spotřeby musí tudíž být na základě koupě znovu jako zboží vzaty z trhu. Tato trivialita (truismus) je ovšem správná. Platí to tedy také jak pro fixní, tak pro oběžné prvky produktivního kapitálu, pro pracovní prostředky i pro pracovní materiál ve všech formách. (Přitom se ještě zapomíná, že existují prvky produktivního kapitálu, které se vyskytují od přírody, které nejsou výrobky.) Stroj se kupuje na trhu stejně jako bavlna. Ale z toho vůbec nevyplývá — to vyplývá jen ze Smithova zaměňování oběhového kapitálu s oběžným čili pohyblivým, tj. nikoli fixním kapitálem — že každý fixní kapitál vzniká původně z oběžného kapitálu. A navíc se Smith sám vyvrací. Stroje jako zboží tvoří podle něho samého část oběžného kapitálu uvedeného pod bodem 4. To, že pocházejí z oběžného kapitálu, znamená tedy jen to, že fungovaly jako zbožní kapitál, dříve než fungovaly jako stroje, že však látkově pocházejí samy ze sebe; stejně tak pochází bavlna jako oběžný prvek kapitálu majitele přádelny z bavlny na trhu. Odvozuje-li však Smith ve svém dalším výkladu fixní kapitál z oběžného kapitálu proto, že je nutná práce a surový materiál, aby se mohly dělat stroje, pak za prvé jsou nutné ještě pracovní prostředky, tedy fixní kapitál, aby se mohly dělat stroje,

bě. Každý fixní kapitál původně pochází z oběžného kapitálu a musí být z něho neustále udržován. Všechny užitečné stroje a pracovní nástroje pocházejí původně z oběžného kapitálu, který dodává materiály, z nichž se zhotovují, a obživu pro dělníky, kteří je zhotovují. Potřebují kapitál téhož druhu rovněž k tomu, aby mohly být stále udržovány v dobrém stavu."

a za druhé je rovněž nutný fixní kapitál, stroje atd., aby se mohly dělat suroviny, protože produktivní kapitál zahrnuje vždycky pracovní prostředky, ale nezahrnuje vždycky pracovní materiál. Smith sám hned nato říká:

„Lands, mines, and fisheries, require all both a fixed and circulating capital to cultivate them;"

(připouští tedy, že k výrobě surového materiálu je nutný nejen oběžný, ale také fixní kapitál);

„and" (zde je nový omyl) „their produce replaces with a profit, not only those capitals, but *all the others in society*."* (S. 188.)

To je naprosto nesprávné. Jejich produkt dodává surovinu, pomocné látky atd. pro všechna ostatní průmyslová odvětví. Ale jejich hodnota nenahrazuje hodnotu všech ostatních společenských kapitálů; nahrazuje jen jejich vlastní kapitálovou hodnotu (+ nadhodnotu). Zde je A. Smith opět v zajetí fyziokratických reminiscencí.

Ze společenského hlediska je správné, že část zbožního kapitálu skládající se z výrobků, které mohou sloužit jen jako pracovní prostředky, bude skutečně dříve nebo později fungovat — nemají-li ovšem být vyrobeny vůbec bez užitku, nejsou-li neprodejné — také jako pracovní prostředky; tj. na základně kapitalistické výroby, jakmile přestanou být zbožím, musí tvořit skutečné — jak byly už předem zamýšleny — prvky fixní části společenského produktivního kapitálu.

Tady je rozdíl, který vyplývá z naturální formy produktu.

Např. spřádací stroj nemá užitnou hodnotu, jestliže se nepoužívá k předení, jestliže tedy nefunguje jako prvek výroby, tedy — z kapitalistického hlediska — jako fixní součást produktivního kapitálu. Ale spřádací stroj je mobilní. Může být vyvezen ze země, kde byl vyroben, a v cizí zemi prodán přímo nebo nepřímo za suroviny atd. nebo za šampaňské. V zemi, kde byl vyroben, fungo-

* „Půda, doly a rybolov — má-li se z nich těžit — potřebují jak fixní, tak oběžný kapitál;" (...) „a" (...) „jejich produkt nahrazuje se ziskem nejen tyto kapitály, ale i *všechny ostatní kapitály ve společnosti*."

val pak jen jako zbožní kapitál, nikdy však, ani po svém prodeji, jako fixní kapitál.

Naproti tomu produkty, které jsou pevně spjaty s půdou, a tím lokalizovány a mohou se proto používat jen na místě, např. tovární budovy, železnice, mosty, tunely, doky apod., meliorace půdy atd., nemohou být fyzicky vyvezeny se vším všudy. Nejsou mobilní. Buď se nedají použít, anebo musí, jakmile jsou prodány, fungovat jako fixní kapitál v té zemi, kde byly vyrobeny. Pro svého kapitalistického výrobce, který ze spekulačních důvodů staví továrny nebo provádí melioraci pozemků, aby je prodal, jsou tyto věci formou jeho zbožního kapitálu, tedy podle A. Smithe formou oběžného kapitálu. Ale z hlediska společnosti musí tyto věci — nemají-li být bez užitku — fungovat nakonec přímo v zemi jako fixní kapitál v nějakém výrobním procesu fixovaném jejich vlastním umístěním; z toho však vůbec nevyplývá, že nemobilní věci jako takové jsou už samy o sobě fixní kapitál; mohou, jako obytné domy atd., příslušet k fondu spotřeby, a tak vůbec nepatřit ke společenskému kapitálu, ačkoli tvoří prvek společenského bohatství, jehož je kapitál pouhou částí. Výrobce těchto věcí, abychom použili Smithova výrazu, dosahuje zisku jejich prodejem. Tedy oběžný kapitál! Ten, kdo je využije, jejich definitivní kupec, je může využít jen tehdy, když je použije ve výrobním procesu. Tedy fixní kapitál!

Vlastnické tituly, např. k železnici, mohou denně přecházet z ruky do ruky a jejich držitelé mohou dosahovat zisku prodejem těchto titulů dokonce v cizině — takže vlastnické tituly je možno vyvézt, třebaže železnici samu ne. Ale přesto musí tyto věci v té zemi, kde jsou umístěny, buď ležet ladem, nebo fungovat jako fixní součást nějakého produktivního kapitálu. Stejně může továrník *A* dosáhnout zisku tím, že prodá svou továrnu továrníkovi *B*, což však nebrání tomu, aby továrna fungovala nadále jako fixní kapitál.

I když tedy místně fixované, od půdy neodlučitelné pracovní prostředky mohou pro svého výrobce fungovat jako zbožní kapitál, aniž tvoří prvky *jeho* fixního kapitálu (ten se pro něho skládá z pracovních prostředků, které potřebuje ke stavbě budov, železnic atd.), musí přesto nutně už podle svého určení fungovat jako fixní

kapitál v zemi samé, pak z toho naopak vůbec nevyplývá, že se fixní kapitál musí nutně skládat z nemobilních věcí. Loď nebo lokomotiva působí, jen když se pohybují; a přesto fungují — ne pro svého výrobce, nýbrž pro toho, kdo je používá — jako fixní kapitál. Z druhé strany jsou věci, které jsou skutečně fixovány ve výrobním procesu, které v něm žijí a umírají, a když do něho vstoupí, už ho nikdy neopouštějí, oběžnými součástmi produktivního kapitálu. Např. uhlí, které se spotřebovává k pohonu stroje ve výrobním procesu, plyn, který se spotřebovává při osvětlení tovární budovy atd. Jsou oběžné ne proto, že spolu s výrobkem fyzicky opouštějí výrobní proces a obíhají jako zboží, nýbrž proto, že jejich hodnota vchází celá do hodnoty zboží, které pomáhají vyrobit, musí tedy být také celá nahrazena z prodeje zboží.

V posledním citovaném místě z A. Smithe je třeba všimnout si ještě této věty:

„A circulating capital which furnishes... the maintenance of the workmen who make them"* (stroje etc.).

U fyziokratů vystupuje část kapitálu zálohovaná ve mzdách správně pod avances annuelles [roční zálohy] v protikladu k avances primitives [původní zálohy]. Z druhé strany u nich nevystupuje jako součást produktivního kapitálu používaného nájemcem pracovní síla sama, nýbrž životní prostředky dávané zemědělským dělníkům („the maintenance of workmen", jak říká Smith). To přesně souvisí s jejich specifickou doktrínou. Ta část hodnoty, kterou produktu přidává práce (úplně stejně jako ta část hodnoty, kterou produktu přidávají suroviny, pracovní nástroje atd., zkrátka látkové součásti konstantního kapitálu), se totiž u nich rovná jen hodnotě životních prostředků, které jsou dělníkům placeny a které dělníci musí spotřebovat, aby mohli fungovat jako pracovní síly. Objevit rozdíl mezi konstantním a variabilním kapitálem jim zabránila sama jejich doktrína. Jestliže nadhodnotu produkuje práce (vedle reprodukce své vlastní ceny), pak ji produkuje v průmyslu stejně jako v zemědělství. Protože ji však podle jejich systému pro-

* „Oběžný kapitál, který dodává... obživu pro dělníky, kteří je zhotovují."

dukuje jen v jednom výrobním odvětví, v zemědělství, není zdrojem nadhodnoty práce, nýbrž zvláštní činnost (spolupůsobení) přírody v tomto odvětví. A jen proto je pro ně zemědělská práce produktivní prací na rozdíl od všech ostatních druhů práce.

A. Smith určuje životní prostředky dělníků jako oběžný kapitál v protikladu k fixnímu:

1. protože oběžný kapitál v protikladu k fixnímu zaměňuje s formami kapitálu příslušejícími sféře oběhu, s oběhovým kapitálem; zaměňování, které se po něm nekriticky dědilo dál. Zaměňuje tedy zbožní kapitál s oběžnou součástí produktivního kapitálu, a pak je samozřejmé, že tam, kde společenský produkt přijímá formu zboží, musí být životní prostředky dělníků i těch, kdo nejsou dělníky, materiály i pracovní prostředky samy dodávány ze zbožního kapitálu.

2. Ale u Smithe také probleskuje fyziokratická představa, třebaže odporuje esoterické — skutečně vědecké — části jeho vlastního výkladu.

Zálohovaný kapitál se vůbec přeměňuje v produktivní kapitál, tj. bere na sebe podobu prvků výroby, které jsou samy produktem dřívější práce. (Mezi jiným pracovní síla.) Jen v této formě může fungovat uvnitř výrobního procesu. Dosadí-li se pak místo pracovní síly samé, ve kterou se přeměnila variabilní část kapitálu, životní prostředky dělníka, je jasné, že tyto životní prostředky jako takové se, pokud jde o tvorbu hodnoty, neliší od ostatních prvků produktivního kapitálu, od surovin, krmiva pro tažný dobytek atd. Proto je Smith — podle vzoru fyziokratů — na jednom dříve citovaném místě klade naroveň. Životní prostředky nemohou samy zhodnotit svou hodnotu čili přidat jí nadhodnotu. Jejich hodnota, stejně jako hodnota ostatních prvků produktivního kapitálu, se může jen znovu objevit v hodnotě produktu. Životní prostředky mu nemohou přidat víc hodnoty, než mají samy. Od fixního kapitálu, který se skládá z pracovních prostředků, se liší stejně jako suroviny, polotovary atd. jen tím, že jsou (alespoň pro kapitalistu, který je platí) úplně spotřebovány v produktu, do jehož tvorby vcházejí, že tedy jejich hodnota musí být nahrazena celá, což se u fixního kapitálu děje jen postupně, po částech. Část produktivního

kapitálu zálohovaná v pracovní síle (resp. v životních prostředcích dělníka) se tedy teď liší od ostatních látkových prvků produktivního kapitálu jen látkově, ne pokud jde o pracovní a zhodnocovací proces. Liší se jen potud, že s jednou částí objektivních faktorů tvorby produktu (materials [materiálů], říká Smith všeobecně) spadá do kategorie oběžného kapitálu, v protikladu k jiné části objektivních faktorů tvorby produktu, která spadá do kategorie fixního kapitálu.

To, že část kapitálu vynaložená na mzdu patří k oběžné části produktivního kapitálu a že má v protikladu k fixní součásti produktivního kapitálu tu vlastnost, že obíhá [Flüssigkeit], vlastnost, jež je jí společná s částí předmětných faktorů tvorby produktu, se surovinami atd. — to nemá absolutně nic společného s úlohou, kterou v zhodnocovacím procesu hraje tato variabilní část kapitálu v protikladu ke konstantní. Souvisí to jen s tím, jak musí být tato část zálohované kapitálové hodnoty prostřednictvím oběhu nahrazena z hodnoty produktu, obnovena, tedy reprodukována. Koupě a opakovaná koupě pracovní síly spadá do procesu oběhu. Ale teprve uvnitř výrobního procesu se hodnota vynaložená na pracovní sílu přeměňuje (ne pro dělníka, nýbrž pro kapitalistu) z určité, konstantní veličiny ve variabilní, a tím se vůbec zálohovaná hodnota teprve přeměňuje v kapitálovou hodnotu, v kapitál, v hodnotu, která se zhodnocuje. Ale tím, že se jako u Smithe za oběžnou součást produktivního kapitálu nepovažuje hodnota vynaložená na pracovní sílu, nýbrž hodnota vynaložená na životní prostředky dělníka, znemožňuje se pochopení rozdílu mezi variabilním a konstantním kapitálem, tedy i pochopení kapitalistického výrobního procesu vůbec. Určení této části kapitálu jako variabilního kapitálu v protikladu ke konstantnímu kapitálu, vynaloženému na předmětné faktory tvorby produktu, je tu pohřbeno pod určením, že část kapitálu vynaložená na pracovní sílu patří vzhledem k obratu k oběžné části produktivního kapitálu. A pohřbení je dokonáno tím, že se jako prvek produktivního kapitálu místo pracovní síly uvádějí životní prostředky dělníka. Na tom, zda se hodnota pracovní síly zálohuje v penězích nebo přímo v životních prostředcích, nezáleží. Ačkoli ovšem zálohování v životních

prostředcích může být z hlediska základny kapitalistické výroby jen výjimkou.[24])

Tím, že A. Smith takto fixoval určení oběžného kapitálu jako rozhodující pro kapitálovou hodnotu vynaloženou na pracovní sílu — toto fyziokratické určení bez předpokladu fyziokratů — podařilo se mu znemožnit svým nástupcům, aby pochopili, že část kapitálu vynaložená na pracovní sílu je variabilní. Hlubší a správné výklady, které sám podal na jiných místech, nepřevážily — zvítězil právě tento jeho omyl. Ale nejen to, pozdější autoři šli ještě dál, nejenže stanovili za rozhodující určení té části kapitálu, která je vynakládána na pracovní sílu, to, že je oběžným kapitálem — v protikladu k fixnímu; stanovili jako podstatné určení oběžného kapitálu to, že je vynakládán na životní prostředky dělníků. Na to pak přirozeně navazuje učení o pracovním fondu[51] skládajícím se z nutných životních prostředků jako o dané veličině, která jednak fyzicky omezuje hranice podílu dělníků na společenském produktu, za druhé však musí také být v celém svém rozsahu vydávána na nákup pracovní síly.

[24]) Jak si A. Smith sám uzavřel cestu k pochopení úlohy pracovní síly v zhodnocovacím procesu, dokazuje tato teze, která úplně v duchu fyziokratů staví práci dělníků naroveň práci dobytka: „Nejen jeho" (nájemcova) „čeleď, nýbrž i jeho tažný dobytek jsou produktivní pracovníci." (Kniha II, 5. kap., s. 243.)

JEDENÁCTÁ KAPITOLA

TEORIE O FIXNÍM A OBĚŽNÉM KAPITÁLU. RICARDO

Ricardo uvádí rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem jen proto, aby vyložil výjimky z pravidla o hodnotě, totiž takové případy, kdy míra mzdy působí na ceny. K tomu se dostaneme až v knize III.[52]

Základní nejasnost se však už od počátku ukazuje v tom, jak lhostejně staví vedle sebe pojmy:

„Tento rozdíl ve stupni trvanlivosti fixního kapitálu *a* tato různost v proporcích, v jakých mohou být tyto dva druhy kapitálu kombinovány."[25])

Zeptáme-li se, které dva druhy kapitálu to jsou, uslyšíme:

„Také proporce mezi kapitálem, který má udržovat práci, a kapitálem, který se vynakládá na nástroje, stroje a budovy, mohou být různě kombinovány."[26])

Tedy fixní kapitál = pracovním prostředkům a oběžný kapitál = kapitálu vynakládanému na práci. Kapitál, který má udržovat práci — už to je nejapný výraz, převzatý z A. Smithe. Oběžný kapitál se tu na jedné straně směšuje s variabilním kapitálem, tj. s částí produktivního kapitálu vynaloženou na práci. Ale na druhé straně, protože protiklad není odvozen ze zhodnocovacího procesu —

[25]) „This difference in the degree of durability of fixed capital, *and* this variety in the proportions in which the two sorts of capital may be combined." — „Principles", s. 25.

[26]) „The proportions, too, in which the capital that is to support labour, and the capital that is invested in tools, machinery, and buildings, may be variously combined." — Tamtéž.

konstantní a variabilní kapitál — nýbrž z procesu oběhu (starý smithovský zmatek), vycházejí dvojnásob nesprávná určení.

Předně: Rozdíly ve stupni trvanlivosti fixního kapitálu a rozdíly ve složení kapitálu z konstantního a variabilního kapitálu se tu pojímají jako rovnocenné. Ale rozdíl ve složení kapitálu určuje rozdíl v produkci nadhodnoty; naproti tomu první rozdíl se týká — pokud jde o zhodnocovací proces — jen způsobu, jímž se daná hodnota výrobních prostředků přenáší na produkt; pokud jde o proces oběhu, týká se jen období obnovování vynaloženého kapitálu, čili z jiného hlediska — doby, na kterou je zálohován. Jestliže se postavíme, místo abychom odhalovali vnitřní mechanismus kapitalistického výrobního procesu, na stanovisko hotových jevů, pak se tyto rozdíly budou fakticky shodovat. Při rozdělování společenské nadhodnoty mezi kapitály vložené v různých výrobních odvětvích mají vliv rozdíly v různých obdobích, na která je kapitál zálohován (tedy např. rozdílná životnost u fixního kapitálu), a různá organická složení kapitálu (tedy také různý oběh konstantního a variabilního kapitálu) a obdobně působí při vyrovnávání všeobecné míry zisku a při přeměně hodnot ve výrobní ceny.

Za druhé: Z hlediska procesu oběhu stojí na jedné straně pracovní prostředky: fixní kapitál, na druhé straně pracovní materiál a mzda: oběžný kapitál. Naproti tomu z hlediska pracovního a zhodnocovacího procesu stojí na jedné straně: výrobní prostředky (pracovní prostředky a pracovní materiál), konstantní kapitál; na druhé straně pracovní síla, variabilní kapitál. Pro organické složení kapitálu (kniha I, 23. kap., 2, s. 647)[53] je úplně lhostejné, zda se totéž množství hodnoty konstantního kapitálu skládá z velkého množství pracovních prostředků a malého množství pracovního materiálu nebo z velkého množství pracovního materiálu a malého množství pracovních prostředků, zatímco všechno závisí na poměru kapitálu vynaloženého na výrobní prostředky ke kapitálu vynaloženému na pracovní sílu. Naopak: Z hlediska procesu oběhu, rozdílu mezi fixním a oběžným kapitálem, je právě tak lhostejné, v jakých proporcích se nějaké dané množství hodnoty oběžného kapitálu dělí na pracovní materiál a mzdu. Z jednoho hlediska spadá pracovní materiál do téže kategorie jako pracovní prostředky, v proti-

kladu ke kapitálové hodnotě vynaložené na pracovní sílu. Z druhého hlediska spadá část kapitálu vynaložená na pracovní sílu vjedno s částí kapitálu vynaloženou na pracovní materiál, v protikladu k části kapitálu vynaložené na pracovní prostředky.

Proto se u Ricarda část kapitálové hodnoty vynaložená na pracovní materiál (suroviny a pomocné látky) neobjevuje ani na jedné, ani na druhé straně. Úplně mizí. Nehodí se totiž na stranu fixního kapitálu, protože se způsobem svého oběhu úplně shoduje s částí kapitálu vynaloženou na pracovní sílu. Z druhé strany nemůže být zařazena k oběžnému kapitálu, protože by tím samo sebou padlo ztotožňování protikladu: fixní a oběžný kapitál, s protikladem: konstantní a variabilní kapitál, ztotožňování, převzaté od Smithe a mlčky předávané dál. Ricardo má příliš mnoho logického instinktu, aby to necítil, a proto u něho tato část kapitálu úplně mizí.

Zde je třeba poznamenat, že kapitalista zálohuje — jak se vyjadřuje politická ekonomie — kapitál vynakládaný na mzdu v různých lhůtách podle toho, zda tuto mzdu platí např. týdně, měsíčně nebo čtvrtletně. Ve skutečnosti je tomu naopak. Dělník zálohuje kapitalistovi svou práci na týden, na měsíc, čtvrt roku podle toho, zda je placen týdně, měsíčně nebo čtvrtletně. Kdyby kapitalista pracovní sílu *kupoval*, místo aby ji platil, kdyby tedy platil dělníkovi mzdu na den, týden, měsíc nebo čtvrt roku předem, mohlo by se mluvit o zálohování na tyto lhůty. Protože však platí až po tom, když už práce *trvala* dny, týdny, měsíce, místo aby ji kupoval a platil na dobu, po kterou *má* trvat, je to všechno jen kapitalistické quid pro quo [záměna], a záloha, kterou poskytuje dělník kapitalistovi v práci, se mění v zálohu, kterou kapitalista dává dělníkovi v penězích. Na věci naprosto nic nemění to, že kapitalista dostává z oběhu nazpět čili realizuje sám produkt nebo jeho hodnotu — podle různě dlouhé doby, které je zapotřebí k jeho zhotovení, nebo také podle různě dlouhé doby, které je zapotřebí k jeho oběhu — teprve po kratších nebo delších lhůtách (spolu s nadhodnotou v něm ztělesněnou). Prodávajícímu je úplně lhostejné, jak chce kupující se zbožím naložit. Kapitalista nedostane stroj levněji proto, že musí zálohovat celou jeho hodnotu najednou, zatímco táž hodnota

k němu připlývá z oběhu zpět jen postupně a po částech; ani neplatí bavlnu dráž proto, že její hodnota vchází celá do hodnoty produktu z ní zhotoveného, a tudíž je prodejem produktu nahrazována celá a najednou.

Vraťme se k Ricardovi.

1. Charakteristickým rysem variabilního kapitálu je, že se určitá, daná (tedy jako taková konstantní) část kapitálu, daná suma hodnoty (předpokládá se, že se rovná hodnotě pracovní síly, třebaže je tu lhostejné, zda se mzda rovná hodnotě pracovní síly nebo zda je větší nebo menší) směňuje za sílu, která se zhodnocuje, tvoří hodnotu — za pracovní sílu, která nejen reprodukuje svou hodnotu, za kterou kapitalista platí, ale zároveň produkuje nadhodnotu, hodnotu, která dříve neexistovala a není vykoupena žádným ekvivalentem. Tato charakteristická vlastnost části kapitálu vynaložené na mzdu, vlastnost, která ji toto coelo [po všech stránkách] odlišuje jako variabilní kapitál od konstantního kapitálu, mizí, jakmile se část kapitálu vynaložená na mzdu zkoumá jedině z hlediska procesu oběhu a jeví se tak jako oběžný kapitál oproti fixnímu kapitálu vynaloženému na pracovní prostředky. Vyplývá to už z toho, že se pak pod jednou rubrikou — oběžného kapitálu — spolu se součástí konstantního kapitálu vynaloženou na pracovní materiál staví proti jiné součásti konstantního kapitálu vynaložené na pracovní prostředky. K nadhodnotě, tj. právě k té okolnosti, která přeměňuje vynaloženou sumu hodnoty v kapitál, se přitom vůbec nepřihlíží. Rovněž se nepřihlíží k tomu, že ta část hodnoty, kterou přidává produktu kapitál vynaložený na mzdu, je nově vyprodukována (tedy také skutečně reprodukována), zatímco ta část hodnoty, kterou přidává produktu surovina, není nově vyprodukována, není skutečně reprodukována, nýbrž jen v hodnotě produktu zachována, konzervována, a proto se jen znovu objevuje jako součást hodnoty produktu. Rozdíl, jak se nyní jeví z hlediska protikladu mezi oběžným a fixním kapitálem, spočívá jen v tomto: hodnota pracovních prostředků použitých k výrobě nějakého zboží vchází do hodnoty zboží jen po částech, a je proto také prodejem zboží nahrazována jen po částech, je tedy vůbec nahrazována po částech a postupně. Z druhé strany hodnota pracovní síly

a pracovních předmětů (surovin atd.) použitých k výrobě nějakého zboží vchází do zboží celá, a je proto jeho prodejem nahrazena celá. Potud se vzhledem k procesu oběhu jeví jedna část kapitálu jako fixní, druhá jako pohyblivá čili oběžná. V obou případech jde o přenesení daných, zálohovaných hodnot na produkt a o jejich znovunahrazení prodejem produktu. Rozdíl je teď jen v tom, zda přenesení hodnoty, a tedy nahrazení hodnoty probíhá po částech a postupně, nebo najednou. Tím mizí rozhodující rozdíl mezi variabilním a konstantním kapitálem, mizí tedy celé tajemství vytváření nadhodnoty a kapitalistické výroby, okolnosti, které mění určité hodnoty a věci, v nichž se tyto hodnoty zračí, v kapitál. Všechny součásti kapitálu se liší už jen způsobem oběhu (a oběh zboží má ovšem co dělat jen s už existujícími, danými hodnotami); a zvláštní způsob oběhu je společný kapitálu, vynaloženému na mzdu, i té části kapitálu, která byla vynaložena na suroviny, polotovary, pomocné látky, v protikladu k části kapitálu vynaložené na pracovní prostředky.

Je proto pochopitelné, proč buržoazní politická ekonomie instinktivně lpěla na Smithovu směšování kategorií „konstantní a variabilní kapitál" s kategoriemi „fixní a oběžný kapitál" a proč je po celé století nekriticky papouškovala jedna generace po druhé. Část kapitálu vynaložená na mzdu se u ní už vůbec neliší od části kapitálu vynaložené na surovinu a od konstantního kapitálu se liší jen formálně — podle toho, zda obíhá po částech nebo celá spolu s produktem. Tím se jednou ranou boří základna pro pochopení skutečného pohybu kapitalistické výroby, a tedy kapitalistického vykořisťování. Jde jen o to, jak se zálohované hodnoty znovu objevují.

Nekritické převzetí smithovského zmatku je u Ricarda rušivější víc než u pozdějších apologetů, u nichž pojmový zmatek naopak nijak neruší, ale i víc než u A. Smithe samého, protože Ricardo v protikladu k němu vykládá hodnotu a nadhodnotu důsledněji a přesněji, fakticky obhajuje esoterického A. Smithe proti exoterickému A. Smithovi.

U fyziokratů není nic z tohoto zmatku. Rozdíl mezi avances annuelles [roční zálohy] a avances primitives [původní zálohy]

se vztahuje jen na různá období reprodukce různých součástí kapitálu, speciálně zemědělského kapitálu, přičemž jejich názory na produkci nadhodnoty tvoří část jejich teorie, nezávislou na tomto rozlišování, a to část, kterou vyzvedají jako pointu své teorie. Vytváření nadhodnoty se nevysvětluje z kapitálu jako takového, nýbrž přisuzuje se jen jedné určité výrobní sféře kapitálu, zemědělství.

2. Při určování variabilního kapitálu — a tedy pro přeměnu nějaké libovolné sumy hodnoty v kapitál — je podstatné to, že kapitalista směňuje hodnotu určité, dané (a v tomto smyslu konstantní) velikosti za hodnototvornou sílu; hodnotu určité velikosti za produkování hodnoty, za sebezhodnocení. Ať kapitalista platí dělníka v penězích nebo v životních prostředcích, nemění to nic na tomto podstatném určení. Mění se jen způsob existence hodnoty, kterou zálohuje a která jednou existuje ve formě peněz, za něž si dělník kupuje sám na trhu své životní prostředky, podruhé ve formě životních prostředků, které přímo spotřebovává. Rozvinutá kapitalistická výroba skutečně předpokládá, že dělník je placen v penězích, jako vůbec předpokládá výrobní proces zprostředkovávaný procesem oběhu, tedy peněžní hospodářství. Ale vytváření nadhodnoty — tudíž kapitalizace zálohované sumy hodnoty — nevzniká ani z peněžní formy, ani z naturální formy mzdy nebo kapitálu vynaloženého na nákup pracovní síly. Vzniká ze směny hodnoty za hodnototvornou sílu, z přeměny konstantní veličiny ve variabilní.

Větší či menší fixnost pracovních prostředků závisí na stupni jejich trvanlivosti, tedy na fyzické vlastnosti. Podle stupně své trvanlivosti se budou za jinak stejných okolností opotřebovávat rychleji nebo pomaleji, tedy fungovat jako fixní kapitál delší nebo kratší dobu. Ale jako fixní kapitál nefungují jen v důsledku této fyzické vlastnosti, trvanlivosti. Surovina v kovodělných závodech je stejně trvanlivá jako stroje, s jejichž pomocí se zpracovává, a trvanlivější než některé součásti těchto strojů, kůže, dřevo atd. Ale přesto tvoří kov sloužící jako surovina část oběžného kapitálu, zatímco fungující pracovní prostředek zhotovený možná z téhož kovu tvoří část fixního kapitálu. Není to tedy látková fyzická po-

vaha, jeho větší či menší pomíjivost, pro kterou se týž kov zařazuje jednou pod rubriku fixního kapitálu, podruhé pod rubriku oběžného kapitálu. Tento rozdíl vyplývá naopak z úlohy, kterou kov hraje ve výrobním procesu, jednou jako pracovní předmět, podruhé jako pracovní prostředek.

Funkce pracovního prostředku ve výrobním procesu zpravidla vyžaduje, aby tento prostředek po delší či kratší období sloužil stále znovu v opakovaných pracovních procesech. Větší nebo menší trvanlivost jeho látky je tedy předepsána jeho funkcí. Ale trvanlivost látky, z níž je zhotoven, nedělá z něho sama o sobě fixní kapitál. Táž látka, je-li surovinou, se stává oběžným kapitálem, a u ekonomů, kteří zaměňují rozdíl mezi zbožním a produktivním kapitálem s rozdílem mezi oběžným a fixním kapitálem, je táž látka, týž stroj jako produkt oběžným kapitálem a jako pracovní prostředek fixním kapitálem.

Ačkoli se pracovní prostředek nestává fixním kapitálem v důsledku trvanlivosti látky, z níž je zhotoven, přesto jeho úloha jako pracovního prostředku vyžaduje, aby byl z poměrně trvanlivého materiálu. Trvanlivost jeho látky je tedy jednou z podmínek jeho fungování jako pracovního prostředku, tedy také materiálním základem toho způsobu oběhu, který z něho dělá fixní kapitál. Za jinak stejných okolností mu větší nebo menší pomíjivost jeho látky vtiskuje v nižším nebo vyšším stupni pečeť fixovanosti, je tedy velmi podstatně srostlá s jeho kvalitou fixního kapitálu.

Jestliže se pak část kapitálu vynaložená na pracovní sílu zkoumá výhradně z hlediska oběžného kapitálu, tedy v protikladu k fixnímu kapitálu, jestliže se tudíž také směšují rozdíly mezi konstantním a variabilním kapitálem s rozdíly mezi fixním a oběžným kapitálem, je přirozené, že tak jako látková reálnost pracovního prostředku tvoří podstatný základ jeho charakteru jako fixního kapitálu, že se nyní v protikladu k němu z látkové reálnosti kapitálu vynaloženého na pracovní sílu vyvozuje jeho charakter jako oběžného kapitálu a že se pak zase oběžný kapitál určuje na základě látkové reálnosti variabilního kapitálu.

Skutečnou látkou kapitálu vynaloženého na mzdu je práce sama, činně se uplatňující hodnototvorná pracovní síla, živá práce,

kterou kapitalista směnil za mrtvou zpředmětněnou práci a přivtělil ji ke svému kapitálu, čímž se teprve hodnota, která je v jeho rukou, přeměňuje v hodnotu, jež se sama zhodnocuje. Ale tuto schopnost zhodnocovat se kapitalista neprodává. Tvoří vždycky jen součást jeho produktivního kapitálu tak jako jeho pracovní prostředky, ale nikdy ne součást jeho zbožního kapitálu, jako např. hotový produkt, který prodává. Uvnitř výrobního procesu, jako součásti produktivního kapitálu, nestojí pracovní prostředky proti pracovní síle jako fixní kapitál, tak jako pracovní materiál a pomocné látky s ní nespadají vjedno jako oběžný kapitál; pracovní síla stojí proti oběma jako osobní faktor, přičemž ony jsou věcné faktory — to z hlediska pracovního procesu. Obojí stojí proti pracovní síle jako konstantní kapitál proti variabilnímu kapitálu — to z hlediska zhodnocovacího procesu. Nebo, má-li se tu mluvit o látkové rozdílnosti, pokud má vliv na proces oběhu, jde jen o toto: z povahy hodnoty, která není nic jiného než zpředmětněná práce, a z povahy činně se uplatňující pracovní síly, která není nic jiného než zpředmětňující se práce, vyplývá, že pracovní síla v období svého fungování ustavičně vytváří hodnotu a nadhodnotu, že to, co se na straně pracovní síly jeví jako pohyb, jako vytváření hodnoty, jeví se na straně jejího produktu v klidové formě jako vytvořená hodnota. Jestliže pracovní síla už působila, neskládá se už kapitál z pracovní síly na jedné straně a z výrobních prostředků na druhé straně. Kapitálová hodnota, která byla vynaložena na pracovní sílu, je teď hodnota, která (+ nadhodnota) byla přidána k produktu. Aby se proces mohl opakovat, musí být produkt prodán a za získané peníze musí být stále znovu kupována pracovní síla a přivtělována k produktivnímu kapitálu. To pak dodává části kapitálu vynaložené na pracovní sílu a rovněž části vynaložené na pracovní materiál atd. charakter oběžného kapitálu v protikladu ke kapitálu, který zůstává fixován v pracovních prostředcích.

Dělá-li se naproti tomu z druhotného určení oběžného kapitálu, které je mu společné s částí konstantního kapitálu (surovinami a pomocnými látkami), podstatné určení části kapitálu vynaložené na pracovní sílu — totiž vychází-li se z toho, že hodnota na ni vynaložená se přenáší celá na produkt, při jehož výrobě se spotře-

bovává, a ne postupně a po částech jako u fixního kapitálu, že tedy tato hodnota musí být také celá nahrazena prodejem produktu — pak se přitom také část kapitálu vynaložená na mzdu nemusí látkově skládat z činně se uplatňující pracovní síly, nýbrž z látkových prvků, které si dělník kupuje za svou mzdu, tedy z části společenského zbožního kapitálu, která vchází do spotřeby dělníka — z životních prostředků. Fixní kapitál se pak skládá z pracovních prostředků, které se pomaleji opotřebovávají a mohou být tudíž pomaleji obnovovány, a kapitál vynaložený na pracovní sílu z životních prostředků, které musí být nahrazovány rychleji.

Hranice rychlejší nebo pomalejší opotřebovatelnosti se však stírají.

„Potrava a oděv, které dělník spotřebovává, budovy, v nichž pracuje, nástroje, které spolupůsobí při jeho práci, jsou vesměs pomíjivé povahy. Ale je obrovský rozdíl v době, po kterou tyto různé kapitály vydrží: parní stroj slouží déle než loď, loď déle než oděv dělníka a oděv dělníka déle než potrava, kterou spotřebovává."[27])

Ricardo přitom zapomíná na dům, v němž dělník bydlí, na jeho nábytek, na jeho spotřební nástroje, jako nože, vidličky, nádobí atd., které mají vesměs týž charakter trvanlivosti jako pracovní prostředky. Tytéž věci, tytéž kategorie věcí vystupují jednou jako spotřební prostředky, podruhé jako pracovní prostředky.

Rozdíl, jak jej formuluje Ricardo, je tento:

„Podle toho, zda se kapitál opotřebovává rychle a zda musí být často reprodukován, nebo zda se spotřebovává pomalu, je klasifikován buď jako oběžný, nebo jako fixní kapitál."[28])

K tomu poznamenává:

[27]) „The food and clothing consumed by the labourer, the buildings in which he works, the implements with which his labour is assisted, are all of a perishable nature. There is, however, a vast difference in the time for which these different capitals will endure: a steam-engine will last longer than a ship, a ship than the clothing of the labourer, and the clothing of the labourer longer than the food which he consumes." — Ricardo, „Principles etc.", s. 26.

[28]) „According as capital is rapidly perishable and requires to be frequently reproduced, or is of slow consumption, it is classed under the heads of circulating, or fixed capital."

„Nepodstatné dělení, a navíc v něm nelze přesně vést dělicí čáru."[29])

Tak jsme zase šťastně došli k fyziokratům, u nichž rozdíl mezi avances annuelles a avances primitives byl rozdíl v trvání spotřeby, a tedy také v různé době reprodukce použitého kapitálu. Jenže to, co u nich vyjadřuje jev důležitý pro společenskou výrobu a co je v Tableau économique znázorněno také v souvislosti s procesem oběhu, se tu stává subjektivním, a jak říká sám Ricardo, zbytečným rozlišováním.

Jakmile se část kapitálu vynaložená na práci odlišuje od části kapitálu vynaložené na pracovní prostředky jen obdobím své reprodukce, a tudíž dobou svého oběhu, jakmile se jedna část skládá z životních prostředků, tak jako druhá z pracovních prostředků, takže se životní prostředky odlišují od pracovních prostředků jen rychlejší opotřebovatelností, přičemž ovšem životní prostředky mají také různé stupně opotřebovatelnosti — pak se ovšem stírá jakákoli differentia specifica [specifický rozdíl] mezi kapitálem vynaloženým na pracovní sílu a kapitálem vynaloženým na výrobní prostředky.

To úplně odporuje Ricardovu učení o hodnotě i jeho teorii zisku, která je fakticky teorií nadhodnoty. Ricardo zkoumá vůbec rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem jen potud, pokud různé proporce mezi nimi, při stejně velkých kapitálech, v různých odvětvích podnikání, mají vliv na zákon hodnoty, totiž zkoumá, jak se zvýšení nebo snížení mzdy v důsledku těchto okolností dotýká cen. Ale i v rámci tohoto omezeného zkoumání se dopouští, protože směšuje fixní a oběžný kapitál s konstantním a variabilním kapitálem, největších omylů a fakticky vychází z naprosto nesprávného základu zkoumání. Tedy 1. pokud se část kapitálové hodnoty vynaložená na pracovní sílu má zařazovat pod rubriku oběžného kapitálu, vykládají se nesprávně určení oběžného kapitálu samého a zejména ty okolnosti, které část kapitálu vynaloženou na práci zařazují pod tuto rubriku. 2. Dochází k záměně určení, podle kterého je část kapitálu vynaložená na práci variabilní kapitál, s určením, podle kterého je to oběžný kapitál v protikladu k fixnímu.

[29]) „A division not essential, and in which the line of demarcation cannot be accurately drawn."

Od začátku je jasné, že určení kapitálu vynaloženého na pracovní sílu jako oběžného čili pohyblivého je druhotné určení, v němž je setřena jeho differentia specifica ve výrobním procesu; neboť v tomto určení jsou na jedné straně kapitály vynaložené na práci a kapitály vynaložené na suroviny atd. rovnocenné; rubrika, která část konstantního kapitálu ztotožňuje s variabilním kapitálem, vůbec nepřihlíží k differentia specifica variabilního kapitálu v protikladu ke konstantnímu. Z druhé strany se sice proti sobě stavějí části kapitálu vynaložené na práci a na pracovní prostředky, ale vůbec ne se zřetelem k tomu, že vcházejí do produkce hodnoty zcela rozdílným způsobem, ale se zřetelem k tomu, že obě přenášejí na produkt svou danou hodnotu, jenže za různě dlouhou dobu.

Ve všech těchto případech jde o to, *jak* se daná hodnota, vynakládaná v procesu výroby zboží — ať je to mzda, cena suroviny nebo cena pracovních prostředků — přenáší na produkt, tedy jak obíhá s produktem a na základě jeho prodeje se vrací ke svému výchozímu bodu čili je nahrazována. Jediný rozdíl tu záleží v tomto „*jak*", ve zvláštním způsobu přenášení, a tedy i oběhu této hodnoty.

Zda je cena pracovní síly, v každém případě předem smluvně určená, placena v penězích nebo v životních prostředcích, to nemění nic na jejím charakteru, že je to určitá daná cena. Ovšem při mzdě placené v penězích je zřejmé, že do výrobního procesu nevcházejí peníze samy, stejně jako do výrobního procesu nevchází jen hodnota, ale také látka výrobních prostředků. Jestliže se však životní prostředky, které si dělník kupuje za svou mzdu, zařadí přímo jako látková podoba oběžného kapitálu do jedné rubriky se surovinami atd. a postaví se proti pracovním prostředkům, pak všechno vypadá jinak. Je-li hodnota těchto věcí, výrobních prostředků, přenášena na produkt v pracovním procesu, objevuje se hodnota oněch druhých věcí, životních prostředků, znovu v pracovní síle, která je spotřebovává, a činným uplatněním pracovní síly je rovněž přenášena na produkt. Při tom všem jde stejně o to, že se hodnoty zálohované v průběhu výroby pouze znovu objevují v produktu. (Fyziokraté to brali vážně, a proto popírali, že prů-

myslová práce vytváří nadhodnotu.) Tak např. Wayland píše na citovaném už místě:[54]

„Nezáleží na tom, v jaké formě se kapitál znovu objevuje... různé druhy potravy, oděvu a přístřeší, nutné pro existenci a pohodlí člověka, se také mění. Čas od času se spotřebovávají a jejich hodnota se znovu objevuje" atd. („Elements of Pol. Econ.", s. 31, 32.)

Kapitálové hodnoty zálohované na výrobu v podobě výrobních prostředků a životních prostředků se tu stejně znovu objevují v hodnotě produktu. Tak je šťastně provedena přeměna kapitalistického výrobního procesu v úplné mystérium a původ nadhodnoty obsažené v produktu úplně uniká z dohledu.

Dále se tím dovršuje fetišismus příznačný pro buržoazní politickou ekonomii, který mění společenský ekonomický charakter, jejž vtiskuje věcem společenský výrobní proces, v přirozený charakter vyplývající z látkové povahy těchto věcí. Tak např. pracovní prostředky jsou fixní kapitál — to je scholastické určení, které vede k rozporům a zmatku. Tak jako u pracovního procesu (kniha I, 5. kap.) bylo prokázáno, že plně závisí na té či oné úloze, kterou v určitém pracovním procesu hrají předmětné součásti, na jejich funkci, zda fungují jako pracovní prostředky, pracovní materiál nebo produkt — právě tak jsou pracovní prostředky fixním kapitálem jen tam, kde je výrobní proces vůbec kapitalistickým výrobním procesem a kde jsou tedy výrobní prostředky vůbec kapitálem, kde mají ekonomickou určenost, společenský charakter kapitálu; a za druhé jsou fixním kapitálem jen tehdy, když přenášejí svou hodnotu na produkt zvláštním způsobem. Není-li tomu tak, zůstávají pracovními prostředky, aniž jsou fixním kapitálem. Rovněž pomocné látky, např. hnojiva, jestliže svou hodnotu odevzdávají týmž zvláštním způsobem jako většina pracovních prostředků, stávají se fixním kapitálem, ačkoli to nejsou pracovní prostředky. Nejde tu o definice, pod které se věci zařazují. Jde o určité funkce, které jsou vyjádřeny v určitých kategoriích.

Jestliže se životním prostředkům jako takovým přisuzuje vlastnost, kterou mají za všech okolností, že je to kapitál vynaložený na mzdu, stává se charakterem tohoto „oběžného" kapitálu také to, že má „udržovat práci", to support labour{Ricardo, s. 25}. Kdy-

by tedy životní prostředky nebyly „kapitálem", neudržovaly by pracovní sílu; zatímco jejich kapitálový charakter jim dává právě tu vlastnost, že cizí prací udržují *kapitál.*

Jestliže životní prostředky jsou jako takové oběžným kapitálem — jakmile se tento kapitál přemění ve mzdu —, vyplývá z toho dále, že velikost mzdy závisí na poměru počtu dělníků k dané mase oběžného kapitálu — oblíbená ekonomická teze, zatímco ve skutečnosti masa životních prostředků, kterou odebírá z trhu dělník, a masa životních prostředků, kterou má pro svou spotřebu k dispozici kapitalista, závisí na poměru nadhodnoty k ceně práce.

Ricardo stejně jako Barton[29a]) zaměňuje všude poměr variabilního kapitálu ke konstantnímu kapitálu s poměrem oběžného kapitálu k fixnímu. Uvidíme později[56], k jakým nesprávnostem to vede v Ricardovu zkoumání míry zisku.

Ricardo dále ztotožňuje rozdíly, které vznikají v obratu z úplně jiných důvodů než z rozdílu mezi fixním a oběžným kapitálem, s tímto rozdílem:

„Je třeba dále poznamenat, že oběžný kapitál se může obracet čili vracet se ke svému uživateli za velmi nestejná období. Pšenice, kterou koupil nájemce jako osivo, je fixním kapitálem ve srovnání s pšenicí, kterou koupil pekař, aby z ní napekl chléb. Jeden ji nechává v půdě a nemůže obdržet výtěžek dříve než za rok; druhý ji může dát semlít na mouku a prodat jako chléb svým zákazníkům, takže za týden je jeho kapitál opět volný a může obnovit tutéž operaci nebo začít nějakou jinou."[30])

Zde je charakteristické, že pšenice, ačkoli jako osivo neslouží jako životní prostředek, nýbrž jako surovina, je za prvé oběžným

[29a]) „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society", Londýn 1817. Příslušné místo je citováno v knize I, s. 655, pozn. 79.[55]

[30]) „It is also to be observed that the circulating capital may circulate, or be returned to its employer, in very unequal times. The wheat bought by a farmer to sow is comparatively a fixed capital to the wheat purchased by a baker to make into loaves. The one leaves it in the ground, and can obtain no return for a year; the other can get it ground into flour, sell it as bread to his customers, and have his capital free, to renew the same, or commence any other employment in a week." (s. 26, 27.)

kapitálem, protože je sama o sobě životním prostředkem, a za druhé je fixním kapitálem, protože její návrat trvá po celý rok. Avšak to, co z nějakého výrobního prostředku dělá fixní kapitál, není pomalejší nebo rychlejší návrat, nýbrž určitý způsob přenášení jeho hodnoty na produkt.

Zmatek způsobený A. Smithem vedl k těmto výsledkům:

1. Rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem se zaměňuje s rozdílem mezi produktivním a zbožním kapitálem. Tak je např. týž stroj oběžným kapitálem, jestliže je jako zboží na trhu, a fixním kapitálem, je-li začleněn do výrobního procesu. Přitom je naprosto nepochopitelné, proč má být určitý druh kapitálu víc fixní nebo víc oběžný než jiný.

2. Každý oběžný kapitál se ztotožňuje s kapitálem, který byl nebo má být vynaložen na mzdu. Viz u J. St. Milla[57] aj.

3. Rozdíl mezi variabilním a konstantním kapitálem, který je už u Bartona, Ricarda aj. zaměňován s rozdílem mezi oběžným a fixním kapitálem, se nakonec úplně redukuje na tento poslední rozdíl, jako např. u Ramsaye,[58] kde jsou všechny výrobní prostředky, suroviny atd., stejně jako pracovní prostředky fixním kapitálem, a jen kapitál vynaložený na mzdu je oběžným kapitálem. Protože se však redukování provádí touto formou, není pochopen skutečný rozdíl mezi konstantním a variabilním kapitálem.

4. U nejnovějších anglických, zejména skotských ekonomů, kteří se na všechno dívají z nevýslovně omezeného hlediska bankovního úředníčka, u Macleoda,[59] Pattersona[60] aj., se rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem mění v rozdíl mezi money at call a money not at call (uložené peníze, které mohou být vybrány bez výpovědi nebo teprve po předcházející výpovědi).

DVANÁCTÁ KAPITOLA

PRACOVNÍ OBDOBÍ

Vezměme dvě odvětví podnikání, v nichž je stejně dlouhý pracovní den, dejme tomu desetihodinový pracovní proces, např. spřádání bavlny a výrobu lokomotiv. V jednom odvětví se dodává denně, týdně určité množství hotového výrobku, bavlněné příze; v druhém odvětví se pracovní proces musí opakovat možná po tři měsíce, aby se zhotovil jeden hotový výrobek, jedna lokomotiva. V prvním případě je produkt dělitelný a táž práce začíná denně nebo týdně znovu. V druhém případě je pracovní proces kontinuální, zahrnuje větší počet denních pracovních procesů, které ve svém spojení, v kontinuitě své operace dodávají hotový výrobek teprve po delší době. Ačkoli denní pracovní proces trvá stejně dlouho, je velmi významný rozdíl v trvání výrobního aktu, tj. opakovaných pracovních procesů nutných k tomu, aby byl produkt dohotoven, poslán jako zboží na trh, tedy přeměněn z produktivního kapitálu ve zbožní kapitál. Rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem s tím nemá co dělat. Uvedený rozdíl by existoval, i kdyby se v obou odvětvích podnikání používal přesně tentýž poměr mezi fixním a oběžným kapitálem.

Tyto rozdíly v trvání výrobního aktu se vyskytují nejen mezi různými výrobními sférami, ale také uvnitř téže sféry výroby, podle rozměrů výrobku, který má být zhotoven. Obyčejný obytný dům se vystaví za kratší dobu než větší továrna a vyžaduje proto menší počet kontinuálních pracovních procesů. Jestliže stavba lokomotivy vyžaduje tři měsíce, trvá stavba obrněné lodi rok nebo několik let. Produkce obilí vyžaduje skoro celý rok, produkce

hovězího dobytka několik let, vypěstování lesa může trvat 12 až 100 let; silnice se dá vystavět třeba za několik měsíců, zatímco stavba železnice vyžaduje celé roky; obyčejný koberec se dá vyrobit třeba za týden, gobelíny se vyrábějí léta atd. Rozdíly v trvání výrobního aktu jsou tedy nekonečně rozmanité.

Rozdíl v trvání výrobního aktu musí mít při stejně velkém vynaložení kapitálu zřejmě za následek rozdíl v rychlosti obratu, tedy v obdobích, na která je daný kapitál zálohován. Dejme tomu, že strojová přádelna a továrna na lokomotivy použily stejně velký kapitál, že rozdělení na konstantní a variabilní kapitál je stejné a také rozdělení na fixní a oběžné součásti kapitálu je stejné, konečně že pracovní den je stejně dlouhý a že je stejné jeho rozdělení na nutnou práci a nadpráci. Abychom dále odstranili všechny okolnosti vyplývající z procesu oběhu a netýkající se daného případu, předpokládejme, že obojí, příze i lokomotiva, se vyrábějí na objednávku a platí se při dodání hotového výrobku. Koncem týdne, při dodání hotové příze, dostane majitel přádelny nazpět (k nadhodnotě tu nepřihlížíme) vynaložený oběžný kapitál i s opotřebovanou částí fixního kapitálu, která je obsažena v hodnotě příze. Může tedy s týmž kapitálem opakovat znovu týž koloběh. Kapitál uskutečnil svůj obrat. Naproti tomu majitel továrny na lokomotivy musí po tři měsíce týden co týden vynakládat stále nový kapitál na mzdu a suroviny, a teprve po třech měsících, po dodání lokomotivy, bude oběžný kapitál vynakládaný po tuto dobu postupně na jeden a týž výrobní akt, na zhotovení jednoho a téhož zboží, zase ve formě, ve které může znovu začít svůj koloběh; stejně tak se mu teprve teď nahradí opotřebování strojů za tyto tři měsíce. Výdaje jednoho jsou výdaje na týden, výdaje druhého jsou týdenní výdaje násobené dvanácti. Jestliže se předpokládá, že všechny ostatní okolnosti jsou stejné, musí mít jeden z nich k dispozici dvanáctkrát víc oběžného kapitálu než druhý.

Ta okolnost, že týdně zálohované kapitály jsou stejné, tu nemá žádný význam. Ať je zálohovaný kapitál jakkoli velký, je v jednom případě zálohován jen na týden, v druhém na dvanáct týdnů, a teprve potom se s ním může znovu operovat, opakovat s ním tutéž operaci nebo s ním začít nějakou jinou.

Rozdíl v rychlosti obratu čili délce doby, na kterou musí být jednotlivý kapitál zálohován, dříve než může táž kapitálová hodnota znovu sloužit k novému pracovnímu nebo zhodnocovacímu procesu, tu vyplývá z tohoto:

Dejme tomu, že stavba lokomotivy nebo nějakého jiného stroje trvá 100 pracovních dnů. Vzhledem k dělníkům zaměstnaným v přádelnictví i ve strojírenském průmyslu tvoří těchto 100 pracovních dnů rovněž diskontinuální (nespojitou) veličinu, která se podle předpokladu skládá ze 100 po sobě následujících oddělených desetihodinových pracovních procesů. Ale vzhledem k produktu — stroji — tvoří těchto 100 pracovních dnů kontinuální veličinu, pracovní den o 1000 pracovních hodinách, jediný souvislý výrobní akt. Takový pracovní den, který je utvořen z většího či menšího počtu po sobě jdoucích a navzájem souvisejících pracovních dnů, nazývám *pracovní období*. Mluvíme-li o pracovním dnu, máme na mysli délku pracovní doby, po kterou musí dělník denně vynakládat svou pracovní sílu, denně pracovat. Mluvíme-li naproti tomu o pracovním období, znamená to jistý počet souvisejících pracovních dnů, který je v určitém odvětví nutný k tomu, aby byl dodán hotový výrobek. Produkt každého pracovního dne je tu jen dílčí produkt, který se den co den dál dohotovuje a který teprve na konci delšího nebo kratšího pracovního období dostává hotovou podobu, je hotovou užitnou hodnotou.

Přerušení, poruchy společenského výrobního procesu, vyvolané např. krizemi, mají tedy velmi rozdílný vliv na produkty práce, které jsou svou povahou nespojité, a na takové, které ke své výrobě potřebují delší souvislé období. Po dnešní výrobě určitého množství příze, uhlí atd. nenásleduje v jednom případě zítra žádná nová výroba příze, uhlí atd. Jinak je tomu však u lodí, budov, železnic atd. Tam se přerušuje nejen práce, nýbrž i souvislý výrobní akt. Jestliže se na díle nepracuje dál, jsou výrobní prostředky a práce už spotřebované při jeho výrobě vynaloženy bez užitku. I když se pak začne pracovat znovu, dojde v době mezitím vždycky k jistému poškození.

Po celé trvání pracovního období se po vrstvách hromadí ta část hodnoty, kterou fixní kapitál denně přenáší na produkt až do jeho

uzrání. A tu se zároveň ukazuje praktický význam rozdílu mezi fixním a oběžným kapitálem. Fixní kapitál je zálohován na výrobní proces na delší dobu, není třeba ho obnovovat před uplynutím tohoto období, možná i několikaletého. Zda parní stroj odevzdává svou hodnotu přízi, produktu diskontinuálního pracovního procesu, denně po částech, nebo ji odevzdává lokomotivě, produktu kontinuálního výrobního aktu, během tří měsíců, tím se naprosto nic nemění na vynaložení kapitálu nutného k zakoupení parního stroje. V jednom případě se jeho hodnota vrací v malých dávkách, např. týdně, v druhém případě ve větších množstvích, např. po třech měsících. Ale v obou případech dochází k obnovení parního stroje třeba až za dvacet let. Dokud je každé jednotlivé období, během něhož se hodnota parního stroje vrací po částech při prodeji výrobku, kratší než období jeho vlastní existence, funguje parní stroj ve výrobním procesu dál po několik pracovních období.

Jinak je tomu však s oběžnými součástmi zálohovaného kapitálu. Pracovní síla koupená na tento týden je vynakládána během tohoto týdne a zpředmětnila se v produkt. Musí být zaplacena na konci tohoto týdne. A toto vynakládání kapitálu na pracovní sílu se opakuje každý týden během těch tří měsíců, takže vydání této části kapitálu v jednom týdnu nezbavuje kapitalistu nutnosti nakupovat práci v příštím týdnu znovu. Na zaplacení pracovní síly se musí týdně vydávat nový dodatečný kapitál, a ponecháme-li stranou všechny úvěrové vztahy, musí být kapitalista s to vyplatit mzdu za dobu tří měsíců, ačkoli ji platí jen v týdenních dávkách. Stejně je tomu s druhou částí oběžného kapitálu, se surovinami a pomocnými látkami. Na výrobku se ukládá jedna vrstva práce za druhou. Na výrobek se během pracovního procesu ustavičně přenáší nejen hodnota vynaložené pracovní síly, ale také nadhodnota, přenáší se však na nehotový výrobek, který ještě nemá podobu hotového zboží, není tedy ještě schopen oběhu. Totéž platí o kapitálové hodnotě, přenášené na výrobek po vrstvách ze surovin a pomocných látek.

Podle delšího nebo kratšího trvání pracovního období, které vyžaduje specifická povaha výrobku nebo užitečného efektu, jehož má být dosaženo, je k zhotovení tohoto výrobku nezbytné neustálé

dodatečné vynakládání oběžného kapitálu (mzda, suroviny a pomocné látky), přičemž ani jedna část tohoto kapitálu není ve formě schopné oběhu, nemohla by tudíž sloužit k obnovení téže operace; naopak, každá část se postupně usazuje ve sféře výroby jakožto součást vznikajícího výrobku, je tam vázána ve formě produktivního kapitálu. Doba obratu se však rovná součtu doby výroby a doby oběhu kapitálu. Prodlužování doby výroby snižuje tedy rychlost obratu právě tak, jako ji snižuje prodlužování doby oběhu. V daném případě si však musíme povšimnout dvou okolností:

Za prvé: Prodlouženého pobytu ve sféře výroby. Např. kapitál zálohovaný v prvním týdnu na práci, suroviny atd., stejně jako části hodnoty fixního kapitálu odevzdané výrobku zůstávají po celou tříměsíční lhůtu upoutány ve sféře výroby, a protože jsou přivtěleny k teprve vznikajícímu, ještě nehotovému výrobku, nemohou vstoupit jako zboží do oběhu.

Za druhé: Protože pracovní období nutné pro výrobní akt trvá tři měsíce, tvoří fakticky jen jeden souvislý pracovní proces, musí se každý týden neustále přidávat nová dávka oběžného kapitálu k předchozím dávkám. Masa postupně zálohovaného dodatečného kapitálu roste tedy s délkou pracovního období.

Předpokládali jsme, že do přádelny a strojírenského závodu byly vloženy stejně velké kapitály, že tyto kapitály jsou ve stejném poměru rozděleny na konstantní a variabilní kapitál, a rovněž na fixní a oběžný kapitál, že pracovní dny jsou stejně dlouhé, zkrátka že všechny okolnosti kromě délky pracovního období jsou stejné. V prvním týdnu je vydání v obou případech stejně velké, ale produkt majitele přádelny je možno prodat a za výtěžek koupit novou pracovní sílu a nové suroviny atd., zkrátka pokračovat ve výrobě v témž měřítku. Naproti tomu majitel strojírenského závodu může oběžný kapitál vydaný v prvním týdnu přeměnit znovu v peníze a začít s ním znovu operovat teprve po třech měsících, po dohotovení svého produktu. Je tedy předně rozdíl v návratu téhož kvanta vynaloženého kapitálu. Za druhé ale: Během tří měsíců byl v přádelně i ve strojírenském závodu použit stejně velký produktivní kapitál, ale velikost výdaje kapitálu je u majitele přádelny a u majitele strojírenského závodu naprosto

rozdílná, protože v jednom případě se týž kapitál obnovuje rychle a může tedy znovu opakovat tutéž operaci; v druhém případě se obnovuje relativně jen pomalu, a proto se musí až do doby jeho obnovení neustále přidávat nová kvanta kapitálu ke starým. Je tedy různě dlouhá doba, za kterou se obnovují určité části kapitálu, čili různě dlouhá doba zálohování, a je také rozdílná masa kapitálu (třebaže denně nebo týdně používaný kapitál je týž), která musí být zálohována podle délky pracovního procesu. Této okolnosti je třeba si povšimnout proto, že doba zálohování se může prodlužovat, jako v případech, které prozkoumáme v následující kapitole, aniž přitom ve stejném poměru vzrůstá masa zálohovaného kapitálu. Kapitál musí být zálohován na delší dobu, a ve formě produktivního kapitálu je vázáno větší množství kapitálu.

Na méně vyvinutých stupních kapitalistické výroby se podnikání, které vyžaduje dlouhé pracovní období, tedy velký výdaj kapitálu na delší dobu — zejména jestliže se dá provádět jen ve velkém měřítku — buď vůbec neprovozuje kapitalistickým způsobem, jako např. stavby silnic, průplavů atd. na náklad obce nebo státu (ve starších dobách většinou na základě nucené práce, pokud jde o pracovní sílu). Anebo se takové produkty, jejichž provedení vyžaduje delší pracovní období, zhotovují jen z velmi malé části s pomocí jmění daného kapitalisty. Např. při stavbě domu platí soukromá osoba, pro kterou se dům staví, podnikateli stavby zálohy po částech. Platí tedy fakticky dům po částech úměrně tomu, jak postupuje proces jeho výroby. Naproti tomu v rozvinuté kapitalistické éře, kdy jsou na jedné straně obrovské kapitály koncentrovány v rukou jednotlivců, na druhé straně pak vystupuje vedle jednotlivých kapitalistů sdružený kapitalista (akciové společnosti) a současně se rozvíjí úvěrový systém, staví kapitalistický stavební podnikatel už jen výjimečně na objednávku pro jednotlivé soukromé osoby. Podniká tak, že staví řady domů a městské čtvrti pro trh, podobně jako jednotliví kapitalisté podnikají tak, že stavějí železnice na základě smlouvy.

Jaký převrat způsobila kapitalistická výroba ve stavbě domů v Londýně, o tom nás informují výpovědi jednoho stavebního podnikatele před Bankovním výborem roku 1857. V době jeho

mládí, říká, se domy stavěly většinou na objednávku a příslušná částka se podnikateli platila ve splátkách při ukončení určitých etap stavby. Na spekulaci se stavělo jen málo; podnikatelé k ní přistupovali hlavně jen proto, aby své dělníky pravidelně zaměstnávali, a tím je udržovali pohromadě. Za posledních 40 let se to všechno změnilo. Na objednávku se staví už jen velmi málo. Kdo potřebuje nový dům, vybere si některý z těch, které byly postaveny na spekulaci nebo se teprve stavějí. Podnikatel už nepracuje pro zákazníka, ale pro trh; úplně stejně jako kterýkoli jiný průmyslník je nucen mít na trhu hotová zboží. Zatímco dříve měl podnikatel rozestavěny na spekulaci současně asi tak tři nebo čtyři domy, musí teď zakoupit (tj. podle výrazu obvyklého na kontinentu najmout většinou na 99 let) rozsáhlý pozemek, vystavět na něm 100 až 200 domů a pustit se tak do podniku, který dvacetinásobně až padesátinásobně převyšuje jeho jmění. Fondy se opatřují s pomocí hypoték a podnikatel dostává peníze k dispozici podle toho, jak pokračuje stavba jednotlivých domů. Jestliže pak nastane krize, která zarazí vyplácení dílčích záloh, celý podnik se obvykle zhroutí; v nejlepším případě zůstanou domy nedostavěny, dokud nenastanou lepší časy, v nejhorším případě přijdou do dražby a prodají se za poloviční cenu. Bez spekulačních staveb, a to ve velkém měřítku, se dnes už nemůže obejít žádný podnikatel. Zisk ze staveb samých je zcela nepatrný; jeho hlavní zisk vyplývá ze zvýšení pozemkové renty, z obratného výběru a využití stavebních pozemků. Na základě spekulace, která takto anticipuje poptávku po domech, byla vystavěna skoro celá Belgravia a Tyburnia a desetitisíce vil v okolí Londýna. (Zkráceně z „Report from the Select Committee on Bank Acts", část I, 1857. Svědecké výpovědi, otázky 5413—5418, 5435—5436.)

Provádění prací, které mají značně dlouhé pracovní období a provádějí se ve velkém měřítku, připadá kapitalistické výrobě úplně teprve tehdy, když je koncentrace kapitálu už velmi značná a když na druhé straně rozvoj úvěrového systému poskytuje kapitalistovi pohodlný prostředek, aby místo vlastního kapitálu zálohoval a tedy riskoval cizí kapitál. Je ovšem samozřejmé, že ta okolnost, zda kapitál zálohovaný na výrobu patří nebo nepatří tomu,

kdo jej používá, nemá vliv na rychlost obratu a dobu obratu.

Okolnosti, které zvětšují produkt jednotlivého pracovního dne, jako kooperace, dělba práce, používání strojů, zkracují zároveň pracovní období při navzájem souvisejících výrobních aktech. Tak zkracují stroje dobu stavby domů, mostů atd.; žací stroje, mlátičky atd. zkracují pracovní období potřebné k tomu, aby se dozrálé obilí přeměnilo v hotové zboží. Zdokonalení stavby lodí zvyšuje rychlost lodí, a tak zkracuje dobu obratu kapitálu vynaloženého na plavbu. Tato zdokonalení, která zkracují pracovní období a tím dobu, na kterou musí být zálohován oběžný kapitál, jsou však většinou spojena se zvýšeným vydáním fixního kapitálu. Na druhé straně je možno v určitých odvětvích zkrátit pracovní období pouhým rozšířením kooperace; stavba železnice se zkrátí tím, že se postaví velké armády dělníků, které se pustí do díla na mnoha místech současně. Doba obratu se tu zkrátí v důsledku vzrůstu zálohovaného kapitálu. Pod kapitalistovým velením musí být spojeno víc výrobních prostředků a víc pracovní síly.

Jestliže je tedy zkrácení pracovního období většinou spojeno se zvětšením kapitálu zálohovaného na kratší dobu, takže tou měrou, jak se zkracuje doba, na kterou je kapitál zálohován, zvětšuje se masa zálohovaného kapitálu — pak je nutno připomenout, že nehledě na existující masu společenského kapitálu záleží na tom, v jakém stupni jsou výrobní a životní prostředky, resp. disponování jimi, rozptýleny nebo soustředěny v rukou individuálních kapitalistů, tedy jakého rozsahu už dosáhla koncentrace kapitálů. Pokud úvěr zprostředkovává, urychluje a zvyšuje koncentraci kapitálu v rukou jedné osoby, přispívá ke zkracování pracovního období, a tím i doby obratu.

Ve výrobních odvětvích, kde je pracovní období, ať už je kontinuální nebo přerušované, dáno určitými přírodními podmínkami, tam nemůže dojít k žádnému zkrácení uvedenými prostředky.

„Výraz ‚rychlejší obrat' se nedá použít o sklizni obilí, protože je možný jen jeden obrat za rok. Pokud jde o stav dobytka, chceme se prostě zeptat: Jak se dá zrychlit obrat dvouletých a tříletých ovcí a čtyřletých a pětiletých volů?" (W. Walter Good, „Political, Agricultural and Commercial Fallacies", Londýn 1866, s. 325.)

Nutnost mít volné peníze dříve (např. na zaplacení pevných dávek, jako jsou daně, pozemková renta atd.) vede k tomu, že se tato otázka řeší tak, že se např. dobytek — k velké škodě pro zemědělství — prodává a poráží, dříve než dosáhne ekonomicky normálního věku; to také nakonec způsobuje vzestup cen masa.

„Lidé, kteří dříve hlavně chovali dobytek a zásobovali jím v létě pastviny ve středoanglických hrabstvích a v zimě chlévy ve východních hrabstvích... byli kolísáním a poklesem cen obilí tak těžce postiženi, že jsou rádi, mohou-li vydělat na vysokých cenách másla a sýra; máslo nosí na trh každý týden, aby měli na běžná vydání; na sýr si berou zálohy od překupníka, který sýr odváží, jakmile se může přepravovat, a ceny určuje samozřejmě sám. Z tohoto důvodu a protože zemědělství se řídí zásadami politické ekonomie, jsou nyní na jatkách v Birminghamu, Manchesteru, Liverpoolu a v jiných sousedních velkoměstech hromadně vybíjena telata — často teprve osm nebo deset dní stará — která dříve přicházela z krajů s mléčným hospodářstvím na odchov na jih. Naproti tomu, kdyby nebyl býval zdaněn slad, byli by na tom vydělali nejen nájemci, kteří by si mohli ponechat mladý dobytek, až bude starší a těžší, nýbrž i ti, kteří nemají krávy, by byli mohli používat k odchovu telat místo mléka slad, a tak by většinou nebylo došlo k nynějšímu hroznému nedostatku mladého dobytka. Když se teď těmto drobným hospodářům doporučuje, aby odchovávali telata, říkají: ‚Víme velmi dobře, že by se vyplatilo krmit je mlékem, ale za prvé bychom museli vydávat peníze, a to nemůžeme, a za druhé bychom museli dlouho čekat, než bychom dostali své peníze zpět, zatímco při mléčném hospodářství je dostaneme zpátky hned.‘“ (Tamtéž, s. 11, 12.)

Má-li prodloužení obratu takové následky už pro menší anglické nájemce, lze snadno pochopit, jaké potíže musí vyvolat u maloroloníků na kontinentě.

Podle délky pracovního období, tedy také období nutného ke zhotovení zboží schopného oběhu, se hromadí ta část hodnoty, kterou fixní kapitál odevzdává produktu po vrstvách, a návrat této části hodnoty se zdržuje. Ale toto zdržení nevyvolává nové vynaložení fixního kapitálu. Stroj působí dál ve výrobním procesu, ať už se náhrada za jeho opotřebování vrací v peněžní formě pomaleji nebo rychleji. Jinak je tomu s oběžným kapitálem. Kapitál musí být nejen vázán na delší dobu úměrně k délce pracovního období, ale musí být také neustále zálohován nový kapitál na mzdu, suroviny a pomocné látky. Zdržení návratu má tedy na oba kapitály různý účinek. Ať je návrat pomalejší nebo rychlejší, fixní kapitál působí

dál. Naproti tomu oběžný kapitál, jestliže leží ve formě neprodaného nebo nehotového, ještě neprodejného výrobku a není-li k dispozici žádný další kapitál, aby byl obnoven in natura, ztrácí při pomalejším návratu schopnost fungovat. —

„Zatímco rolník hladoví, jeho dobytek prospívá. Hodně pršelo a byla hojnost zeleného krmiva. Indický rolník zemře hlady vedle tučného vola. Příkazy pověry, které se jeví kruté vůči jednotlivci, jsou záchranou pro společnost, pro celek. Zachování tažného dobytka zajišťuje chod zemědělství a zdroje budoucí výživy a bohatství. Zní to možná tvrdě a smutně, ale je tomu tak — v Indii se dá snáze nahradit člověk než vůl." („Return, East India. Madras and Orissa Famine", č. 4, s. 44.)

Srovnejte s tím výrok z „Manava-dharma-šástry"[61], kap. X, § 62:

„Nezištné obětování života na záchranu života kněze nebo krávy... může zajistit blaženost těchto kmenů nízkého původu."

Je ovšem nemožné dodat na trh pětileté zvíře, dříve než je mu pět let. Co je však v určitých mezích možné, je připravit zvířata pro jejich určení za kratší dobu tím, že se změní způsob jejich chovu. To dokázal zejména Bakewell. Dříve nebylo možné anglické ovce, stejně jako francouzské ještě roku 1855, porážet před čtvrtým nebo pátým rokem. Podle Bakewellova systému lze vykrmit už jednoroční ovci a v každém případě je úplně dorostlá, než dosáhne dvou let. Pečlivým chovným výběrem snížil Bakewell, nájemce z Dishley Grange, kostru ovcí na minimum nutné k jejich existenci. Jeho ovce dostaly název newleicesterské.

„Chovatel může nyní dodat na trh tři ovce za tutéž dobu, za kterou dříve odchoval jednu ovci, a přitom jsou širší, oblejší, vyvinutější v těch partiích, které dávají nejvíc masa. Skoro celou jejich váhu tvoří pouze maso." (Lavergne, „The Rural Economy of England etc.", 1855, s. 20.)

Metody, které zkracují pracovní období, jsou použitelné v různých průmyslových odvětvích jen ve velmi nestejné míře a nevyrovnávají rozdíly v délce různých pracovních období. Abychom zůstali u našeho příkladu, použitím nových pracovních strojů se dá pracovní období nezbytné k zhotovení jedné lokomotivy

zkrátit absolutně. Jestliže se však zdokonalením procesů v přádelně denně nebo týdně dodávaný hotový produkt zvětšuje ještě rychleji, pak se délka pracovního období ve strojírenství ve srovnání s přádelnictvím přesto relativně prodlouží.

TŘINÁCTÁ KAPITOLA

DOBA VÝROBY

Doba práce je vždycky doba výroby, tj. doba, po kterou je kapitál upoután ve sféře výroby. Ale naopak, ne každá doba, po kterou je kapitál ve výrobním procesu, je proto nutně také dobou práce.

Nejde tu o přerušování pracovního procesu, které je podmíněno přirozenými hranicemi pracovní síly samé, ačkoli jsme viděli, nakolik už pouhý fakt, že fixní kapitál — tovární budovy, stroje atd. — leží v přestávkách pracovního procesu ladem, se stal jedním z motivů nepřirozeného prodlužování pracovního procesu a denní a noční práce.[62] Jde tu o takové přerušení, které je nezávislé na délce pracovního procesu a je podmíněno samou povahou produktu a způsobem jeho zhotovování, o přerušení, během něhož je pracovní předmět podroben kratším nebo déle trvajícím přírodním procesům, kdy musí projít fyzikálními, chemickými a fyziologickými změnami, o přerušení, během něhož se pracovní proces úplně nebo zčásti zastavuje.

Tak musí vylisované víno procházet po určitou dobu kvašením a pak znovu nějakou dobu ležet, aby dosáhlo určitého stupně dokonalosti. V mnoha průmyslových odvětvích musí výrobek projít sušením, jako např. v hrnčířství, nebo musí být vystaven určitým okolnostem, aby se změnily jeho chemické vlastnosti, jako např. v běličství. Ozimy potřebují přibližně devět měsíců, aby uzrály. V době mezi setím a žněmi je pracovní proces téměř úplně přerušen. V lesnictví, jakmile skončí výsadba a k tomu potřebné

přípravné práce, potřebuje semeno třeba i sto let, aby se přeměnilo v hotový produkt; po celou tuto dobu potřebuje jen poměrně nepatrné působení práce.

Ve všech těchto případech se během velké části doby výroby přidává dodatečná práce jen sporadicky. Situace popsaná v předcházející kapitole, kdy se ke kapitálu už vloženému ve výrobním procesu musí přidávat další kapitál a práce, nastává tu jen s delšími či kratšími přestávkami.

Ve všech těchto případech se tedy doba, po kterou zálohovaný kapitál vyrábí, skládá ze dvou období; z prvního období, v němž je kapitál v pracovním procesu; z druhého období, v němž je forma jeho existence — forma nehotového produktu — ponechána působení přírodních procesů, přičemž není v pracovním procesu. Na věci nemění nic to, že se obě tato období místy kříží a vzájemně prostupují. Období práce a období výroby se tu nekryjí. Období výroby je delší než období práce. Ale teprve po skončení období výroby je produkt hotový, zralý, tedy přeměnitelný z formy produktivního kapitálu ve formu zbožního kapitálu. Podle délky té doby výroby, kterou netvoří doba práce, prodlužuje se tedy také období obratu kapitálu. Pokud doba výroby přesahující dobu práce není určena jednou provždy danými přírodními zákony jako při zrání obilí, růstu dubu atd., může být období obratu často více nebo méně zkráceno umělým zkrácením doby výroby. Toho se dosahuje např. zavedením chemického bílení místo bílení na louce, účinnějších sušicích přístrojů při procesech sušení. Nebo v kožedělužství, kde podle staré metody trvalo pronikání tříselné kyseliny do kůží 6 až 18 měsíců, kdežto podle nové metody, při níž se používá podtlak, jen jeden a půl až dva měsíce. (J. G. Courcelle-Seneuil, „Traité théorique et pratique des entreprises industrielles etc.“, Paříž 1857, 2. vyd., [s. 491.) Nejvelkolepější příklad umělého zkrácení doby výroby vyplněné pouze přírodními procesy najdeme v dějinách výroby železa a zejména přeměny surového železa v ocel za posledních 100 let, od pudlování objeveného kolem roku 1780 až k modernímu bessemerování a jiným nejnovějším postupům zavedeným od té doby. Doba výroby se úžasně zkrátila, ale v téže míře se také zvětšil vklad fixního kapitálu.

Zvláštní příklad toho, jak se doba výroby odchyluje od doby práce, poskytuje americká výroba obuvnických kopyt. Tady vzniká značná část ztrátových nákladů z toho, že dřevo musí až 18 měsíců ležet na skladě, aby vyschlo, aby se pak hotové kopyto nezkroutilo a nezměnilo tvar. Po tuto dobu neprochází dřevo žádným jiným pracovním procesem. Období obratu vloženého kapitálu je tedy určeno nejen dobou nutnou k samotnému zhotovení kopyt, ale také dobou, po kterou leží kapitál nečinně ve vysychajícím dřevu. Dřevo je 18 měsíců ve výrobním procesu, dříve než může vstoupit do vlastního pracovního procesu. Tento příklad zároveň ukazuje, jak různé mohou být doby obratu různých částí celkového oběžného kapitálu v důsledku okolností, které nevyplývají ze sféry oběhu, nýbrž z výrobního procesu.

Zvlášť zřetelně vystupuje rozdíl mezi dobou výroby a dobou práce v zemědělství. V našem mírném podnebí rodí půda obilí jednou za rok. Zkrácení nebo prodloužení období výroby (u ozimů průměrně devět měsíců) závisí samo zase na střídání dobrých nebo špatných let, nedá se tedy předem přesně určit a kontrolovat jako v průmyslu ve vlastním smyslu. Jen vedlejší produkty, jako mléko, sýr atd., se mohou plynule produkovat a prodávat v kratších obdobích. Naproti tomu doba práce se tu jeví takto:

„Počet pracovních dnů se v různých krajích Německa vzhledem ke klimatickým a ostatním podmínkám, které tu působí, dá pro tři hlavní pracovní období předpokládat takto: Pro jarní období od poloviny března nebo začátku dubna do poloviny května 50—60 pracovních dnů; pro letní období od začátku června do konce srpna 65—80; a pro podzimní období od začátku září do konce října nebo poloviny či konce listopadu 55—75 pracovních dnů. Na zimu připadají jen takové práce, které je možno v této době vykonávat, jako vyvážení hnoje, svážení dříví, jízdy na trh, dovoz stavebního materiálu atd." (F. Kirchhof, „Handbuch der landwirthschaftlichen Betriebslehre", Desava 1852, s. 160.)

Tedy čím je podnebí nepříznivější, tím víc se zkracuje pracovní období v zemědělství, tím kratší doba připadá na vynakládání kapitálu a práce. Např. Rusko. Tam jsou v některých severních krajích polní práce možné jen po 130—150 dnů v roce. Je pochopitelné, jakou ztrátu by pro Rusko znamenalo, kdyby 50 miliónů z 65 miliónů obyvatel jeho evropské části bylo po šest nebo osm

zimních měsíců, kdy musí přestat jakákoli práce na polích, bez zaměstnání. Mimo 200 000 rolníků, kteří pracují v 10 500 továrnách, se v Rusku všude na vesnicích vyvinul vlastní domácký průmysl. Jsou vesnice, kde jsou všichni rolníci už po generace tkalci, koželuhy, obuvníky, zámečníky, nožíři atd.; tak je tomu zejména v moskevské, vladimirské, kalužské, kostromské a petrohradské gubernii. Mimochodem tento domácký průmysl je stále víc donucován sloužit kapitalistické výrobě; tkalcům např. dodávají přízi na osnovu a útek obchodníci buď přímo, nebo prostřednictvím faktorů. (Zkráceně podle: „Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce etc.", č. 8, 1865, s. 86, 87.) Vidíme tu, jak to, že se období výroby a období práce rozcházejí, přičemž období práce tvoří jen část období výroby, tvoří přirozený základ pro spojování zemědělství s venkovským vedlejším průmyslem, jak se z druhé strany tento vedlejší průmysl zase stává opěrným bodem pro kapitalistu, který sem zprvu proniká jako obchodník. Tím, že kapitalistická výroba později uskutečňuje oddělení manufaktury od zemědělství, stává se zemědělský dělník stále víc závislým na pouze nahodilém vedlejším zaměstnání a jeho postavení se tím zhoršuje. Pro kapitál, jak uvidíme později, se všechny rozdíly v obratu vyrovnávají. Pro dělníka ne.

Zatímco ve většině odvětví průmyslu ve vlastním smyslu, v hornictví, dopravě atd., probíhá výroba stejnoměrně, doba práce je rok co rok stejná a — nepřihlížíme-li ke kolísání cen, poruchám v podnikání atd. jakožto nenormálním přerušením — výdaje kapitálu, který vchází do každodenního procesu oběhu, se rozdělují stejnoměrně; stejně tak se za jinak nezměněných poměrů na trhu rozděluje na stejnoměrná období také návrat oběžného kapitálu čili jeho obnovování během roku; u těch kapitálových výdajů, u nichž doba práce tvoří jen část doby výroby, se oběžný kapitál během různých ročních období vynakládá nanejvýš nestejnoměrně, přičemž k jeho návratu dochází jen najednou v době určené přírodními podmínkami. Při stejném rozsahu podnikání, tj. při stejné velikosti zálohovaného oběžného kapitálu, musí tedy být tento kapitál zálohován ve větších masách najednou a na delší dobu než v podnicích s kontinuálními pracovními obdobími. Život-

nost fixního kapitálu se tu také značně odlišuje od doby, po kterou skutečně produktivně funguje. S rozdílem mezi dobou práce a dobou výroby se ovšem také ustavičně na delší nebo kratší dobu přerušuje i doba užívání fixního kapitálu, jako např. v zemědělství u tažného dobytka, nářadí a strojů. Pokud tento fixní kapitál tvoří tažný dobytek, vyžaduje ustavičně tytéž nebo skoro tytéž výdaje na krmivo atd. jako v době, kdy pracuje. U neživých pracovních prostředků způsobuje i jejich nepoužívání jisté znehodnocení. Dochází tedy vůbec ke zdražení produktu, neboť přenášení hodnoty na produkt se nepočítá podle doby, po kterou fixní kapitál funguje, nýbrž podle doby, po kterou ztrácí hodnotu. V těchto výrobních odvětvích je nečinnost fixního kapitálu, ať je navíc spojena s běžnými náklady nebo ne, podmínkou jeho normálního používání stejně jako např. ztráta jistého množství bavlny při předení; a právě tak se při každém pracovním procesu počítá pracovní síla vynaložená za normálních technických podmínek neproduktivně, ale nezbytně, jako produktivní. Každé zdokonalení, které snižuje neproduktivní vynakládání pracovních prostředků, surovin a pracovní síly, snižuje také hodnotu produktu.

V zemědělství se spojuje obojí, delší trvání období práce a velký rozdíl mezi dobou práce a dobou výroby. Hodgskin o tom správně poznamenává:

„Rozdíl mezi dobou" {ačkoli tu nerozlišuje mezi dobou práce a dobou výroby}, „která je nutná ke zhotovení produktů zemědělství, a dobou, které je zapotřebí v jiných pracovních odvětvích, je hlavní příčinou velké závislosti zemědělců. Nemohou svá zboží dodat na trh v kratší době než za rok. Po celou tu dobu se musí zadlužovat u obuvníka, krejčího, kováře, koláře a různých jiných výrobců, jejichž výrobky potřebují, tyto výrobky však mohou být zhotoveny za několik dnů nebo týdnů. V důsledku této přírodní okolnosti a v důsledku toho, že v ostatních pracovních odvětvích se bohatství rozmnožuje rychleji, nejsou pozemkoví vlastníci, kteří monopolizovali všechnu půdu a kromě toho si přisvojili monopol zákonodárství, přesto schopni zachránit sebe i své služebníky, nájemce, před údělem stát se nejzávislejšími lidmi v zemi." (Thomas Hodgskin, „Popular Political Economy", Londýn 1827, s. 147, poznámka.)

Všechny metody, podle nichž jsou v zemědělství jednak výdaje na mzdu a pracovní prostředky rozdělovány rovnoměrněji na celý rok, jednak se zkracuje doba obratu tím, že se pěstují různé plodiny,

což umožňuje sklízet v různou dobu během roku — všechny tyto metody vyžadují zvětšení oběžného kapitálu zálohovaného na výrobu, vynakládaného na mzdu, hnojiva, osivo atd. Tak je tomu při přechodu od trojhonného hospodaření s úhorem k hospodaření se střídáním plodin bez úhoru. Tak je tomu u cultures dérobées [meziplodin] ve Flandrech.

„Na culture dérobée se berou okopaniny; totéž pole rodí nejprve obilí, len, řepku pro potřeby lidí a po žních se sejí okopaniny k obživě dobytka. Tento systém, při němž může skot zůstávat stále ve stáji, poskytuje značné množství hnoje a stává se tak stěžejním bodem střídavého hospodaření. V písčitých krajích se ke cultures dérobées používá víc než třetina obdělávané plochy; je to úplně stejné, jako kdyby se obdělávaná půda o třetinu zvětšila."

Vedle okopanin se tu pěstuje také jetel a jiné pícniny.

„Zemědělství dohnané takto k bodu, kdy přechází v zahradnictví, vyžaduje pochopitelně poměrně značný vložený kapitál. V Anglii se počítá s vloženým kapitálem 250 franků na hektar. Ve Flandrech by naši rolníci patrně považovali vložený kapitál 500 franků na hektar za příliš nízký." („Essais sur l'Économie Rurale de la Belgique", přel. Émile de Laveleye, Brusel 1863, s. 59, 60, 63.)

Vezměme konečně lesní hospodářství. —

„Produkce dřeva se podstatně odlišuje od většiny ostatních produkcí tím, že tu přírodní síla působí samostatně a že při přirozeném omlazování není zapotřebí síly lidí a kapitálu. Ostatně i tam, kde se lesy omlazují uměle, je použití síly lidí a kapitálu ve srovnání s působením přírodních sil jen nepatrné. Mimoto se lesu daří i na takových půdách a v polohách, kde obilí neroste nebo kde se už nevyplácí je pěstovat. Pěstování lesa vyžaduje však také při řádném hospodaření větší plochu než pěstování obilí, neboť na malých parcelách nelze hospodárně těžit dříví, vedlejší užitek přichází nazmar, ochrana lesa je obtížnější atd. Výrobní proces je však také vázán na tak dlouhé lhůty, že přesahuje plány soukromého hospodaření, v jednotlivých případech dokonce dobu lidského života. Kapitál vynaložený na získání lesní půdy"

{u společného hospodaření tento kapitál odpadá a otázkou je jen to, kolik půdy může obec odebrat z orné půdy a pastvin na pěstování lesa}

„dává totiž podstatnější výnosy teprve po dlouhé době a obrací se jen zčásti, úplný obrat však u některých druhů dřevin vyžaduje až 150 let. Mimoto vyžaduje trvalá produkce dřeva sama zásobu dřeva nastojato, která činí desetináso-

bek až čtyřicetinásobek roční těžby. Kdo tedy nemá ještě jiný příjem a nevlastní značné lesní plochy, nemůže provozovat řádné lesní hospodářství." (Kirchhof, s. 58.)

Dlouhá doba výroby (která zahrnuje jen poměrně nepatrnou dobu práce), a tedy délka období obratu dělá z pěstování lesů nevýhodné soukromé, a tudíž kapitalistické odvětví podnikání, neboť kapitalistické podnikání je v podstatě soukromé podnikání, i když místo jednotlivého kapitalisty vystupuje sdružený kapitalista. Vývoj kultury a průmyslu vůbec vedl odedávna k tak intenzívnímu ničení lesů, že naproti tomu všechno, co naopak učinil pro zachování a pěstování lesů, je naprosto bezvýznamné.

V citátu z Kirchhofa je zvlášť pozoruhodné toto místo:

„Mimoto vyžaduje trvalá produkce dřeva sama zásobu dřeva nastojato, která činí desetinásobek až čtyřicetinásobek roční těžby."

Tedy obrat jednou za deset až čtyřicet i více let.

Totéž je při chovu dobytka. Část stáda (zásoba dobytka) zůstává ve výrobním procesu, zatímco druhá část se prodává jako roční produkt. Ročně se tu obrátí jen část kapitálu, úplně stejně jako u fixního kapitálu, strojů, tažného dobytka atd. Ačkoli tento kapitál je kapitál fixovaný ve výrobním procesu na delší dobu, a tím prodlužuje obrat celého kapitálu, není to fixní kapitál v kategorickém smyslu.

To, co je tu nazýváno zásobou — určité množství dřeva nastojato nebo dobytka — je relativně ve výrobním procesu (zároveň jako pracovní prostředek a jako pracovní materiál); podle přírodních podmínek své reprodukce při řádném hospodaření musí být značná část stále v této formě.

Podobně působí na obrat jiný druh zásoby, který tvoří jen potenciální produktivní kapitál, ale v důsledku povahy hospodaření musí být nahromaděn ve větších či menších masách a musí tedy být zálohován na výrobu na delší dobu, ačkoli vchází do aktivního výrobního procesu jen postupně. Sem patří např. hnojivo, dokud ještě není vyvezeno na pole, rovněž obilí, seno atd. a takové zásoby životních prostředků, které vcházejí do produkce dobytka.

„Značná část provozního kapitálu je obsažena v zásobách hospodářství. Ty

však mohou ztratit více či méně na své hodnotě, jestliže se náležitě neuplatňují příslušná opatření nutná k jejich udržování v dobrém stavu; při nedostatečném dozoru může být dokonce část zásob produktů pro hospodářství úplně ztracena. Z tohoto hlediska je proto především třeba pečlivě dozírat na stodoly, seníky, sýpky a sklepy, rovněž je třeba pečlivě zavírat místnosti, kde jsou zásoby uchovávány, navíc je však udržovat v čistotě, větrat atd.; obilí a jiné plodiny, které se ukládají, se musí čas od času náležitě přeházet, brambory a řepa chránit před mrazem, vodou a hnitím." (Kirchhof, s. 292.) „Při vypočítávání vlastní potřeby, zejména pro krmení dobytka, přičemž se rozdělování má provádět podle úrody a účelu, je nutno mít na zřeteli nejen krytí potřeby, ale kromě toho také ještě to, aby zbyla poměrná zásoba pro nepředvídané případy. Jakmile se přitom ukáže, že potřeba nemůže být plně kryta vlastní produkcí, je třeba nejdříve uvážit, nelze-li tento nedostatek krýt jinými výrobky (náhražkami), anebo je místo těch, které chybějí, levněji opatřit. Kdyby se např. ukázal nedostatek sena, dá se nahradit okopaninami s příměsí slámy. Vůbec je přitom nutné mít neustále na zřeteli reálnou hodnotu a tržní cenu různých výrobků a podle toho dělat opatření pro spotřebu; je-li např. oves dražší, kdežto hrách a žito poměrně levné, je výhodné nahradit u koní část ovsa hrachem nebo žitem, a oves, který se takto ušetří, prodat." (Tamtéž, s. 300.)

Výše, při zkoumání, jak se tvoří zásoby, jsme už poznamenali, že je zapotřebí určitého většího nebo menšího kvanta potenciálního produktivního kapitálu, tj. výrobních prostředků určených pro výrobu, které musí být ve větších nebo menších masách v zásobě a jen postupně vcházet do výrobního procesu. Přitom jsme poznamenali, že v tom či onom podnikání nebo kapitalistickém podniku určitého rozsahu závisí velikost této výrobní zásoby na větší či menší obtížnosti, s jakou je obnovována, na relativní blízkosti trhů, kde se nakupuje, na rozvoji dopravních a komunikačních prostředků atd. Všechny tyto okolnosti působí na minimum kapitálu, které musí být k dispozici ve formě produktivní zásoby, tedy na délku doby, na kterou musí být kapitály zálohovány, a na rozsah masy kapitálu, která má být zálohována najednou. Tento rozsah, který tedy také působí na obrat, je podmíněn delší či kratší dobou, po kterou oběžný kapitál leží ve formě produktivní zásoby jako pouze potenciální produktivní kapitál. Z druhé strany, pokud toto váznutí závisí na větší či menší možnosti rychlého nahrazení, na poměrech na trhu atd., je samo zase dáno dobou oběhu, okolnostmi, které spadají do sféry oběhu.

„Dále musí být všechny takové kusy inventáře a potřeby, jako ruční nářadí, síta, koše, provazy, kolomaz, hřebíky atd., stále v zásobě k okamžité náhradě, a to v tím větší, čím menší je možnost rychle je nablízku opatřit. Konečně je třeba každý rok celý inventář nářadí v zimě pečlivě prohlédnout a postarat se ihned o doplnění a opravy, které se ukázaly jako nutné. Zda mají být zásoby pro potřebu inventáře všeobecně větší nebo menší, to závisí hlavně na místních podmínkách. Tam, kde nejsou nablízku řemeslníci a obchody, je třeba udržovat větší zásoby než tam, kde jsou obchody i řemeslníci v místě nebo alespoň velmi blízko. Ten, kdo si však za jinak stejných podmínek opatří potřebné zásoby ve větším množství najednou, získává zpravidla výhodu levného nákupu, jestliže se navíc k tomu zvolí vhodná chvíle; ale tím se ovšem odnímá z obíhajícího provozního kapitálu najednou větší částka, kterou nemůže hospodářství vždycky snadno postrádat." (Kirchhof, s. 301.)

Rozdílnost doby výroby a doby práce připouští — jak jsme viděli — velmi různé případy. Oběžný kapitál může být v době výroby, dříve než vchází do vlastního pracovního procesu (výroba kopyt); nebo je v době výroby, když už má vlastní pracovní proces za sebou (víno, osivo); nebo je doba výroby místy přerušována dobou práce (zemědělství, lesní hospodářství); velká část produktu schopného obíhat zůstává v aktivním výrobním procesu, zatímco jeho daleko menší část vchází do ročního oběhu (lesní hospodářství a chov dobytka); delší či kratší lhůta, na kterou musí být vynaložen oběžný kapitál ve formě potenciálního produktivního kapitálu, na kterou tedy musí být také větší či menší masa kapitálu vydána najednou, je dána zčásti druhem výrobního procesu samého (zemědělství) a zčásti závisí na blízkosti trhů atd., zkrátka na okolnostech spadajících do sféry oběhu.

Uvidíme později (kniha III), k jak nesmyslným teoriím dovedl MacCullocha, Jamese Milla atd. pokus ztotožňovat dobu výroby, která se odchyluje od doby práce, s dobou práce — pokus, který sám zase vyplývá z nesprávné aplikace teorie hodnoty.

Obratový cyklus, který jsme prozkoumali dříve, je dán trváním fixního kapitálu zálohovaného na výrobní proces. Protože tento cyklus zahrnuje větší nebo menší řadu let, zahrnuje také řadu ročních, resp. během roku opakovaných obratů fixního kapitálu.

V zemědělství vychází takový obratový cyklus ze systému střídání plodin.

„Trvání doby pachtu nesmí být v žádném případě kratší, než vyžaduje doba oběhu zavedeného systému střídání plodin, proto se u trojhonného hospodaření vždycky počítá s 3, 6, 9 roky atd. Je-li zavedeno trojhonné hospodaření s čistým úhorem, obdělává se však pole za šest roků jen čtyřikrát a v letech, kdy se obdělává, osévá se ozimem a jařinou, a vyžadují-li to nebo dovolí-li to vlastnosti půdy, také střídavě pšenicí a žitem, ječmenem a ovsem. Každý druh obilí dává na téže půdě větší nebo menší úrodu než jiné druhy, každý má jinou hodnotu a prodává se také za jinou cenu. Je-li tedy výnos pole v každém roce obdělávání jiný, je také v první polovině oběhu" (v prvních třech letech) „jiný než v druhé polovině. Dokonce ani průměrný výnos za dobu oběhu není stejný v první polovině jako v druhé, neboť plodnost nezávisí jen na jakosti půdy, nýbrž i na počasí, a také ceny závisí na různých okolnostech. Vypočítáme-li nyní výnos pole podle průměrné úrody a průměrných cen za celou šestiletou dobu oběhu, dojdeme k celkovému výnosu za rok jak v první, tak v druhé části doby oběhu. Ale není tomu tak tehdy, ještliže se výnos vypočítává jen za polovinu doby oběhu, tj. jen za tři roky, neboť pak vyjde celkový výnos nestejný. Z toho vyplývá, že při trojhonném hospodaření musí být délka doby pachtu stanovena nejméně na šest roků. Ale pro pachtýře i majitele pozemků je vždy daleko víc žádoucí, aby doba pachtu činila mnohonásobek doby pachtu" {sic!}, „tedy při trojhonném hospodaření místo šesti let 12, 18 a více, při sedmihonném hospodaření však místo sedmi let 14, 28 let." (Kirchhof, s. 117, 118.)

{Zde stojí v rukopisu: „Anglický systém střídání plodin. Tady připojit poznámku."}

ČTRNÁCTÁ KAPITOLA

DOBA OBĚHU

Všechny dosud zkoumané okolnosti, které vytvářejí rozdíly v obdobích oběhu různých kapitálů vložených v různých odvětvích podnikání, tedy i v dobách, na které musí být zálohován jejich kapitál, vznikají uvnitř výrobního procesu samého jako rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem, rozdíl v pracovních obdobích atd. Doba obratu kapitálu se však rovná součtu jeho doby výroby a jeho doby oběhu. Je proto samozřejmé, že rozdílná délka doby oběhu má za následek rozdílnou dobu obratu, a tím i rozdílnou délku období obratu. Nejzřejmější a nejvíc viditelné to je, jestliže buď srovnáme dva rozdílné vklady kapitálu, u nichž jsou všechny ostatní okolnosti modifikující obrat stejné, jen doby oběhu rozdílné, nebo vezmeme-li daný kapitál s daným složením z fixního a oběžného kapitálu, s daným obdobím práce atd. a hypoteticky obměňujeme jen doby oběhu.

Jeden úsek doby oběhu — relativně nejdůležitější — tvoří doba prodeje, údobí, kdy je kapitál ve stavu zbožního kapitálu. Podle relativní délky této doby se prodlužuje nebo zkracuje doba oběhu, a tedy období obratu vůbec. V důsledku nákladů na úschovu atd. může rovněž nastat nutnost dodatečného vynaložení kapitálu. Od začátku je jasné, že doba nutná pro prodej hotových zboží může být pro jednotlivé kapitalisty v jednom a témž odvětví podnikání velmi rozdílná; tedy nejen pro masy kapitálu, které jsou vloženy v různých výrobních odvětvích, ale také pro různé samostatné kapitály, které fakticky představují jen osamostatněné části

celkového kapitálu vloženého v téže sféře výroby. Za jinak stejných okolností se bude období prodeje pro týž individuální kapitál měnit podle všeobecného kolísání poměrů na trhu nebo podle jejich kolísání v jednotlivém odvětví podnikání. U toho se teď nebudeme déle zdržovat. Konstatujeme jen prostý fakt: Všechny okolnosti, které vůbec vyvolávají rozdíly v obdobích obratu kapitálů vložených v různých odvětvích podnikání, mají za následek, jestliže působí individuálně (má-li např. jeden kapitalista příležitost prodávat rychleji než jeho konkurent, používá-li jeden více metod, které zkracují pracovní období, než druhý atd.), rovněž rozdíly v obratu různých individuálních kapitálů, které jsou umístěny v témž odvětví podnikání.

Příčina, která trvale vyvolává rozdíly v době prodeje, tedy v době obratu vůbec, je vzdálenost trhu, kde se zboží prodává, od místa, kde se vyrábí. Po celou dobu své cesty na trh zůstává kapitál vázán ve stavu zbožního kapitálu; jestliže se vyrábí na zakázku, až do chvíle dodání; jestliže se nevyrábí na zakázku, přistupuje k době cesty na trh ještě doba, po kterou je zboží na trhu, než je prodáno. Zdokonalování komunikačních a dopravních prostředků zkracuje absolutně období putování zboží, ale neodstraňuje relativní rozdíl v době oběhu různých zbožních kapitálů nebo také různých částí téhož zbožního kapitálu, které putují na různé trhy, rozdíl vyplývající z tohoto putování. Např. zdokonalené plachetnice a parníky, které zkracují cestu, zkracují ji jak do blízkých, tak do vzdálených přístavů. Relativní rozdíl zůstává, i když se často zmenšuje. Avšak v důsledku rozvoje dopravních a komunikačních prostředků se mohou relativní rozdíly posunout způsobem, který neodpovídá přirozeným vzdálenostem. Např. železnice, která vede z místa výroby do vnitrozemí, do hlavního centra obyvatelstva, může vzdálenost do blíže ležícího místa, kam nevede železnice, absolutně nebo relativně prodloužit ve srovnání s místem, které je přirozeně vzdálenější; právě tak se může v důsledku téže okolnosti posunout sama relativní vzdálenost míst výroby od větších odbytišť, čímž se vysvětluje úpadek starých a vznik nových center výroby se změnou dopravních a komunikačních prostředků. (K tomu přistupuje ještě to, že doprava

na větší vzdálenosti je relativně levnější než doprava na kratší vzdálenosti.) Současně s rozvojem dopravních prostředků se nejen zvětšuje rychlost pohybu v prostoru, a tím se časově zkracuje prostorová vzdálenost. Vyvíjí se nejen počet komunikačních prostředků, takže např. mnoho lodí vyjíždí současně do téhož přístavu, několik vlaků jede současně po různých železnicích mezi týmiž dvěma místy, nýbrž např. v různých dnech v týdnu odjíždějí postupně nákladní lodi z Liverpoolu do New Yorku anebo v různých denních hodinách nákladní vlaky z Manchesteru do Londýna. V důsledku této okolnosti se absolutní rychlost — tedy tato část doby oběhu — při daném výkonu dopravních prostředků sice nemění. Ale po sobě následující kvanta zboží se mohou odesílat v kratších po sobě jdoucích intervalech, a tak přicházet postupně na trh, aniž se až do skutečného odeslání hromadí ve větších masách jako potenciální zbožní kapitál. Proto se také zpětný tok rozděluje na kratší po sobě jdoucí časové úseky, takže jedna část je neustále přeměněna v peněžní kapitál, zatímco druhá obíhá jako zbožní kapitál. Tímto rozdělením zpětného toku na několik po sobě jdoucích časových úseků se zkracuje celková doba oběhu, a tedy také obrat. Předně se vyvíjí větší či menší frekvence, s jakou fungují dopravní prostředky, např. počet vlaků na železnici se zvětšuje jednak podle toho, jak ono místo výroby víc vyrábí, jak se stává větším centrem výroby, a směrem k už existujícímu odbytišti, tedy směrem k velkým centrům výroby a obyvatelstva, k vývozním přístavům atd. Z druhé strany však tato zvláštní snadnost komunikace, a tím i zrychlený obrat kapitálu (pokud je podmíněn dobou oběhu) vyvolávají naopak zrychlenou koncentraci jednak výrobního centra, jednak jeho trhu. S takto zrychlenou koncentrací mas lidí a kapitálů v určitých bodech pokračuje koncentrace těchto mas kapitálů v několika málo rukou. Zároveň znovu dochází k přesunování a přemísťování míst výroby a trhů v důsledku jejich relativní polohy změněné se změnou komunikačních prostředků. Místo výroby, které mělo pro svou polohu při hlavní silnici nebo průplavu zvlášť výhodnou pozici, leží teď na jediné vedlejší dráze, kde jezdí vlaky jen v poměrně velkých intervalech, zatímco jiné místo, které leželo úplně stranou hlavních dopravních cest, leží teď na kři-

žovatce několika železnic. Druhé místo se vzmáhá, první upadá. Tak se se změnou v dopravních prostředcích vytvářejí místní rozdíly v době oběhu zboží, v příležitostech nakupovat, prodávat atd., nebo se jinak přeskupují už existující místní rozdíly. Význam této okolnosti pro obrat kapitálu se ukazuje v rozepřích představitelů obchodu a průmyslu z různých míst s ředitelstvími železnic. (Viz např. výše citovanou* Modrou knihu vydanou Railway Committee.)

Všechna výrobní odvětví, která jsou povahou svého produktu odkázána hlavně na místní odbyt, jako např. pivovary, se proto vyvíjejí v největších rozměrech tam, kde je soustředěno nejvíc obyvatelstva. Rychlejší obrat kapitálu tu zčásti vyrovnává zdražení některých výrobních podmínek, stavebního místa atd.

Jestliže na jedné straně s pokrokem kapitalistické výroby rozvoj dopravních a komunikačních prostředků zkracuje dobu oběhu u daného množství zboží, vede týž pokrok a možnost daná rozvojem dopravních a komunikačních prostředků — naopak k nutnosti pracovat pro stále vzdálenější trhy, zkrátka pro světový trh. Masa zboží, která jsou na cestě a putují do vzdálených míst, ohromně vzrůstá, vzrůstá tedy absolutně i relativně také ta část společenského kapitálu, která je neustále na delší lhůty ve stadiu zbožního kapitálu, v době oběhu. Tím současně vzrůstá také ta část společenského bohatství, která se vynakládá na dopravní a komunikační prostředky a na fixní a oběžný kapitál potřebný k jejich provozu, místo aby sloužila jako přímý výrobní prostředek.

Sama relativní délka cesty zboží z místa výroby na místo odbytu vyvolává rozdíl nejen v první části doby oběhu, v době prodeje, ale také v druhé části, ve zpětné přeměně peněz v prvky produktivního kapitálu, v době koupě. Např. zboží je posláno do Indie. To trvá např. čtyři měsíce. Dejme tomu, že doba prodeje = 0, tj. že zboží je posláno na objednávku a je zaplaceno při dodání zástupci výrobce. Návrat peněz (nezáleží tu na tom, v jaké formě se posílají nazpět) trvá zase čtyři měsíce. Trvá to tedy celkem osm měsíců, než může týž kapitál znovu fungovat jako produktivní

* Viz tento svazek, s. 167.

kapitál, než tedy může být obnovena táž operace. Takto způsobené rozdíly v obratu tvoří jeden z materiálních základů různých úvěrových termínů, podobně jako zámořský obchod, např. v Benátkách a Janově, je vůbec jedním ze zdrojů úvěrového systému ve vlastním smyslu.

„Krize z roku 1847 umožnila bankovním a obchodním kruhům tehdejší doby zkrátit lhůty splatnosti směnek z Indie a Číny" (dobu nutnou k oběhu směnek mezi těmito zeměmi a Evropou) „z deseti měsíců od vystavení na 6 měsíců po předložení; teď po uplynutí dvaceti let, v nichž došlo ke zrychlení dopravy a zavedení telegrafu, se stalo nutným další zkrácení ze šesti měsíců po předložení na čtyři měsíce od vystavení jako první krok ke čtyřem měsícům po předložení. Cesta plachetní lodi z Kalkaty do Londýna kolem mysu Dobré naděje trvá průměrně necelých 90 dnů. Lhůta čtyř měsíců po předložení by se rovnala době oběhu asi 150 dnů. Dosavadní lhůta šesti měsíců po předložení se rovná asi 210 dnům oběhu." („London Economist", 16. června 1866.) —

Naproti tomu:

„Brazilská lhůta splatnosti je stále ještě dva a tři měsíce po předložení, směnky z Antverp" (na Londýn) „se vydávají na tři měsíce od vystavení, a dokonce Manchester a Bradford vydávají směnky na Londýn na tři měsíce a delší lhůty. Mlčky uzavíranou dohodou se tak obchodníkovi poskytuje dostatečná příležitost, aby svá zboží realizoval sice ne před dobou splatnosti směnek na ně vydaných, ale aspoň do této doby. Lhůta indických směnek není tudíž přehnaná. Indické výrobky, které se v Londýně prodávají většinou s tříměsíční lhůtou splatnosti, nemohou být realizovány, jestliže se připočítá nějaká doba na prodej, v době o mnohem kratší než pět měsíců; zatímco mezi nákupem v Indii a dodáním do skladu v Anglii uplyne průměrně dalších pět měsíců. Máme tu období deseti měsíců, zatímco lhůta směnek vydaných na zboží nepřesahuje sedm měsíců." (Tamtéž, 30. června 1866.) „2. července 1866 oznámilo pět velkých londýnských bank, které obchodují hlavně s Indií a Čínou, a rovněž pařížský Comptoir d'Escompte, že od 1. ledna 1867 budou jejich filiální banky a agentury na východě kupovat a prodávat jen takové směnky, které nejsou vydány na delší dobu než čtyři měsíce po předložení." (Tamtéž, 7. července 1866.)

Toto snížení se však neosvědčilo a muselo být zase zrušeno. (Od té doby to Suezský průplav všechno zrevolucionoval.)

Je samozřejmé, že při delší době oběhu zboží se zvyšuje riziko, že nastane změna v cenách na odbytovém trhu, neboť období, v němž může nastat změna cen, se prodlužuje.

Jedna rozdílnost v době oběhu, zčásti individuální mezi růz-

nými jednotlivými kapitály téhož odvětví podnikání, zčásti mezi různými odvětvími podnikání podle různých platebních lhůt tam, kde se neplatí hned hotově, vyplývá z různých platebních lhůt při nákupu a prodeji. U tohoto bodu, důležitého pro úvěrový systém, se tu nebudeme dále zdržovat.

Z rozsahu dodacích smluv, a ten roste s rozsahem a měřítkem kapitalistické výroby, vyplývají rovněž rozdíly v době obratu. Dodací smlouva jakožto transakce mezi kupujícím a prodávajícím je operace příslušející trhu, sféře oběhu. Rozdíly v době obratu, které z toho vyplývají, pocházejí tedy ze sféry oběhu, ale odrážejí se bezprostředně ve sféře výroby, a to bez ohledu na jakékoli platební lhůty a úvěrové podmínky, tedy i při placení v hotovosti. Např. uhlí, bavlna, příze atd. jsou nespojité výrobky. Každý den dodává své množství hotového výrobku. Převezme-li však majitel přádelny nebo majitel dolů dodávky takového množství výrobků, které vyžaduje dejme tomu čtyřtýdenní nebo šestitýdenní období po sobě následujících pracovních dnů, je to, pokud jde o délku doby, na kterou musí být kapitál zálohován, úplně totéž, jako by v tomto pracovním procesu bylo zavedeno kontinuální pracovní období o čtyřech nebo šesti týdnech. Předpokládá se tu ovšem, že celé objednané množství výrobků má být dodáno najednou nebo že bude zaplaceno teprve potom, až bude celé dodáno. Tak každý jednotlivě vzatý den dodal své určité množství hotového výrobku. Ale toto hotové množství je stále jen část toho množství, které má být podle smlouvy dodáno. Jestliže v tomto případě hotová část objednaného zboží není už ve výrobním procesu, leží přesto ve skladišti jako pouze potenciální kapitál.

Přejděme nyní k druhému období doby oběhu: k době koupě čili k období, během něhož se kapitál přeměňuje z peněžní formy zpět v prvky produktivního kapitálu. Během tohoto období musí kratší nebo delší dobu setrvávat ve svém stavu peněžního kapitálu, tedy jistá část celkového zálohovaného kapitálu musí být ustavičně ve stavu peněžního kapitálu, třebaže se tato část skládá z ustavičně se měnících prvků. V nějakém určitém podniku musí být např. z celkového zálohovaného kapitálu $n \times 100$ liber št. ve formě peněžního kapitálu, takže zatímco všechny součásti těchto $n \times 100$

liber št. se ustavičně přeměňují v produktivní kapitál, doplňuje se přesto rovněž neustále tato suma opět tím, co připlývá z oběhu, z realizovaného zbožního kapitálu. Určitá část hodnoty zálohovaného kapitálu je tedy neustále ve stavu peněžního kapitálu, tedy ve formě, která nepřísluší sféře jeho výroby, nýbrž sféře jeho oběhu.

Viděli jsme už, že prodloužení doby, po kterou je kapitál vázán ve formě zbožního kapitálu, vyvolané vzdáleností trhu, přímo způsobuje opožděný návrat peněz, tedy také zpomaluje přeměnu kapitálu z peněžního kapitálu v produktivní kapitál.

Viděli jsme dále (6. kap.), pokud jde o nákup zboží, jak doba nákupu, větší nebo menší vzdálenost od hlavních zdrojů nákupu surovin vyvolává nutnost nakupovat suroviny na delší období a udržovat je v použitelném stavu ve formě produktivní zásoby, latentního čili potenciálního produktivního kapitálu; že tedy tato doba zvětšuje při jinak stejném měřítku výroby masu kapitálu, který musí být najednou zálohován, a dobu, na kterou musí být zálohován.

Podobně působí v různých odvětvích podnikání období — kratší nebo delší —, v nichž jsou na trh vrhány větší masy surovin. Tak se např. v Londýně každé tři měsíce konají velké aukce vlny, které ovládají trh vlny; naproti tomu trh bavlny je obnovován od sklizně do sklizně celkem plynule, třebaže ne vždycky rovnoměrně. Taková období určují hlavní nákupní termíny těchto surovin a působí zejména také na spekulační nákupy, vyžadující delší nebo kratší zálohy na tyto prvky výroby, stejně jako působí povaha vyrobených zboží na spekulační, úmyslné, delší nebo kratší zadržování výrobku ve formě potenciálního zbožního kapitálu.

„Zemědělec musí tedy také být do jisté míry spekulant, a tudíž vyčkávat s prodejem svých výrobků podle okolností..."

Následuje několik všeobecných pravidel.

„Avšak při odbytu výrobků záleží přece jen nejvíc na osobě, na výrobku samém a na místních poměrech. Je-li někdo kromě obratnosti a štěstí (!) obdařen dostatečným provozním kapitálem, nelze mu mít za zlé, jestliže při nezvykle nízké ceně nechá svou sklizeň někdy celý rok ležet; ale ten, komu chybí provozní kapitál nebo vůbec (!) spekulační duch, se bude snažit dosáhnout běžných

průměrných cen a bude tedy muset prodat, jakmile a kdykoli bude mít k tomu příležitost. Nechá-li se vlna ležet déle než rok, je to skoro vždycky jen na škodu, zatímco zrní a olejnatá semena se mohou uchovat po několik let bez újmy na vlastnostech a jakosti. Takové výrobky, které obvykle podléhají v krátkém časovém rozmezí velkým výkyvům cen, jako např. olejnatá semena, chmel, soukenické štětky apod., se nechávají právem ležet v letech, kdy jsou jejich ceny hluboko pod výrobními cenami. Nejméně se smí váhat s prodejem takových předmětů, které vyžadují denní náklady na udržování, jako vykrmený dobytek, nebo které podléhají zkáze, jako ovoce, brambory atd. V některých krajích mívá některý výrobek v určité roční době průměrně nejnižší cenu, v jiné době naproti tomu nejvyšší cenu; tak např. v některých místech bývá průměrná cena obilí kolem Martina nižší než mezi vánocemi a velikonocemi. Dále se v některých krajích dají některé výrobky dobře prodat jedině v určité době, jako je tomu např. s vlnou na trzích vlny v takových krajích, kde se navíc obchodu s vlnou obvykle nedaří atd." (Kirchhof, s. 302.)

Při zkoumání druhé poloviny doby oběhu, kdy se peníze přeměňují znovu v prvky produktivního kapitálu, je třeba vzít v úvahu nejen tuto přeměnu jako takovou, nejen dobu, kdy se peníze vracejí, podle vzdálenosti trhu, kde se výrobek prodává; je třeba vzít v úvahu především také rozsah, v jakém musí být část zálohovaného kapitálu neustále v peněžní formě, ve stavu peněžního kapitálu.

Ponecháme-li stranou jakoukoli spekulaci, závisí rozsah nákupů těch zboží, která musí být neustále k dispozici jako produktivní zásoba, na lhůtách obnovování této zásoby, tedy na okolnostech, které zase závisí na poměrech na trhu a jsou proto pro různé suroviny atd. různé; musí se tu tedy čas od času zálohovat peníze ve větších sumách najednou. Vracejí se podle obratu kapitálu rychleji nebo pomaleji, ale vždycky po částech. Část jich je právě tak ustavičně v kratších časových úsecích znovu vydávána, totiž ta část, která má být znovu přeměněna ve mzdu. Ale jiná část, která má být znovu přeměněna v suroviny atd., se musí po delší dobu hromadit jako rezervní fond, ať už na nákup, nebo na placení. Tato část existuje tedy ve formě peněžního kapitálu, ačkoli rozsah, v němž jako takový existuje, se mění.

V příští kapitole uvidíme, jak si jiné okolnosti, ať už vyplývají z výrobního procesu nebo z procesu oběhu, vynucují, aby určitá část zálohovaného kapitálu byla k dispozici v peněžní formě. Všeobecně je však třeba poznamenat, že ekonomové velmi rádi

zapomínají, že část kapitálu nutného v podnikání nejen neustále prochází střídavě třemi formami, formou peněžního kapitálu, produktivního kapitálu a zbožního kapitálu, ale že jeho různé části neustále existují vedle sebe v těchto formách, třebaže se relativní velikost těchto částí neustále mění. Ekonomové zapomínají zejména na tu část, která neustále existuje jako peněžní kapitál, ačkoli právě tato okolnost je zcela nezbytná pro pochopení buržoazního hospodářství, a proto se také jako taková uplatňuje v praxi.

PATNÁCTÁ KAPITOLA

VLIV DOBY OBRATU NA VELIKOST ZÁLOHOVANÉHO KAPITÁLU

V této kapitole a v následující šestnácté kapitole pojednáme o vlivu doby obratu na zhodnocení kapitálu.

Vezměme zbožní kapitál, který je produktem určitého pracovního období, např. období devíti týdnů. Jestliže prozatím nepřihlížíme ani k té části hodnoty produktu, která mu byla přidána průměrným opotřebováním fixního kapitálu, ani k nadhodnotě, která mu byla přidána během výrobního procesu, rovná se hodnota tohoto produktu hodnotě oběžného kapitálu zálohovaného na jeho výrobu, tj. hodnotě mzdy a surovin a pomocných látek spotřebovaných při jeho výrobě. Dejme tomu, že tato hodnota = 900 liber št., takže týdenní výdaje činí 100 liber št. Periodická doba výroby, která se tu kryje s pracovním obdobím, je tedy 9 týdnů. Přitom je lhostejné, zda se předpokládá, že tu jde o pracovní období pro kontinuální produkt nebo o kontinuální pracovní období pro nespojitý produkt, jen když kvantum nespojitého produktu, který se dodává najednou na trh, stojí 9 týdnů práce. Dejme tomu, že doba oběhu trvá 3 týdny. Celé období obratu trvá tedy 12 týdnů. Po uplynutí 9 týdnů se zálohovaný produktivní kapitál přeměnil ve zbožní kapitál, ale pak zůstává ještě tři týdny v oběhu. Nové výrobní období může tedy znovu začít teprve počátkem 13. týdne a výroba by se tedy na tři týdny čili na čtvrtinu celého období obratu zastavila. Je opět lhostejné, zda se předpokládá, že to v průměru trvá tak dlouho, než je zboží prodáno, nebo že tato doba je podmíněna vzdáleností trhu nebo lhůtami plateb za pro-

dané zboží. Výroba by se zastavila na tři týdny každé tři měsíce, stála by tedy během roku 4 × 3 = 12 týdnů = 3 měsíce = $^1/_4$ ročního období obratu. Má-li tedy být výroba kontinuální a provozovat se týden co týden v témž měřítku, jsou jen dvě možnosti.

Buď se musí zmenšit měřítko výroby tak, aby tedy 900 liber št. stačilo udržovat práci v chodu jak během pracovního období, tak během doby oběhu prvního obratu. Pak se 10. týdnem zahajuje druhé pracovní období, tedy také druhé období obratu, zahajuje se, dříve než skončí první období obratu, neboť období obratu je dvanáctitýdenní, pracovní období devítitýdenní. Jestliže se 900 liber št. rozdělí na 12 týdnů, činí to 75 liber št. týdně. Předně je jasné, že takové zmenšené měřítko podnikání předpokládá změněné rozměry fixního kapitálu, tedy vůbec zmenšení vkladu do podnikání. Za druhé je tu otázka, zda k tomuto zmenšení může vůbec dojít, protože existuje jisté normální minimum kapitálového vkladu odpovídající vývoji výroby v různých oborech podnikání, a je-li vklad nižší než toto minimum, ztrácí jednotlivý podnik schopnost konkurovat. Toto normální minimum samo ustavičně vzrůstá s kapitalistickým rozvojem výroby, není tedy stálé. Mezi normálním minimem, které je pokaždé dáno, a normálním maximem, které se stále zvětšuje, je však mnoho mezistupňů — střed, který připouští velmi různé stupně kapitálového vkladu. V rozmezí tohoto středu může proto také nastat i zmenšení, jehož hranicí je právě ono dané normální minimum. — Jestliže výroba vázne, jestliže jsou trhy přeplněny, jestliže se zdražují suroviny atd., dochází při dané základně fixního kapitálu ke zmenšení normálních výdajů oběžného kapitálu tím, že se omezuje pracovní doba, takže se např. pracuje jen polovinu dne; stejně tak zase v dobách prosperity dochází při dané základně fixního kapitálu k nadměrnému zvětšení oběžného kapitálu jednak prodlužováním pracovní doby, jednak její intenzifikací. Při podnikání, které s takovými výkyvy počítá už předem, je možné odpomoci si jednak uvedenými prostředky, jednak tím, že se současně použije větší počet dělníků, což je spojeno s použitím rezervního fixního kapitálu, např. rezervních lokomotiv na železnicích atd. Ale zde, kde předpokládáme normální poměry, nebudeme brát takové mimořádné výkyvy v úvahu.

Aby se dosáhlo kontinuity výroby, je tu tedy vynaložení téhož obběžného kapitálu rozděleno na delší dobu, na 12 týdnů místo na 9. V každém daném časovém úseku funguje tedy zmenšený produktivní kapitál; oběžná část produktivního kapitálu je zmenšena ze 100 na 75 čili o čtvrtinu. Celková suma, o kterou je zmenšen produktivní kapitál fungující během devítitýdenního pracovního období, činí $9 \times 25 = 225$ liber št. čili $^1/_4$ z 900 liber št. Ale poměr doby oběhu k období obratu je rovněž $^3/_{12} = {}^1/_4$. Z toho tedy vyplývá: nemá-li být výroba během doby oběhu produktivního kapitálu přeměněného ve zbožní kapitál přerušována, má-li naopak současně a nepřetržitě týden co týden pokračovat a není-li k tomu dán žádný zvláštní oběžný kapitál, lze toho dosáhnout jen snížením výroby, zmenšením oběžné součásti fungujícího produktivního kapitálu. Oběžná část kapitálu, která je tak během doby oběhu uvolněna pro výrobu, se má k celkovému zálohovanému oběžnému kapitálu, jako se má doba oběhu k období obratu. To platí, jak jsme už poznamenali, jen pro ta výrobní odvětví, v nichž se pracovní proces uskutečňuje týden co týden v témž měřítku, kde tedy není třeba vynakládat v různých pracovních obdobích různé sumy kapitálu, jako je tomu v zemědělství.

Jestliže však naopak předpokládáme, že charakter podnikání vylučuje zmenšení měřítka výroby, tedy také oběžného kapitálu, který má být týdně zálohován, je možné dosáhnout kontinuity výroby jen s pomocí dodatečného oběžného kapitálu, v uvedeném případě 300 liber št. Během období obratu o dvanácti týdnech se postupně zálohuje 1200 liber št., z toho 300 je čtvrtina, jako jsou tři týdny čtvrtina z 12. Po uplynutí pracovního období o devíti týdnech je kapitálová hodnota 900 liber št. přeměněna z formy produktivního kapitálu ve formu zbožního kapitálu. Její pracovní období je ukončeno, nemůže však být obnoveno s týmž kapitálem. Během oněch tří týdnů, kdy tento kapitál prodlévá ve sféře oběhu, funguje jako zbožní kapitál, je z hlediska výrobního procesu v témž stavu, jako kdyby vůbec neexistoval. Ponecháváme tu stranou všechny úvěrové vztahy a předpokládáme tedy, že kapitalista hospodaří jen s vlastním kapitálem. Zatímco však kapitál zálohovaný na první pracovní období po skončení výrobního procesu zůstává

tři týdny v procesu oběhu, funguje dodatečně vynaložený kapitál 300 liber št., takže kontinuita výroby není přerušena.

K tomu je nyní třeba poznamenat toto:

Za prvé: Pracovní období kapitálu 900 liber št., zálohovaného na začátku, končí po 9 týdnech, ale kapitál se nevrací dříve než za 3 týdny, tedy teprve začátkem 13. týdne. Ale nové pracovní období je ihned znovu zahájeno s dodatečným kapitálem 300 liber št. Právě tím se udržuje kontinuita výroby.

Za druhé: Funkce původního kapitálu 900 liber št. a kapitálu 300 liber št., nově přidaného na konci prvního pracovního období o devíti týdnech, tj. kapitálu, který zahajuje druhé pracovní období bez přerušení po skončení prvního pracovního období, jsou v prvním období obratu přesně rozlišeny nebo alespoň mohou být odlišeny, kdežto v průběhu druhého období obratu se vzájemně proplétají.

Představme si to názorně:

První období obratu trvá 12 týdnů. První pracovní období 9 týdnů; obrat zde zálohovaného kapitálu je ukončen na začátku 13. týdne. Během posledních 3 týdnů funguje dodatečný kapitál 300 liber št. a zahajuje druhé pracovní období o devíti týdnech.

Druhé období obratu. Začátkem 13. týdne připlývá zpět 900 liber št. a je schopno začít nový obrat. Ale druhé pracovní období bylo už zahájeno v desátém týdnu s pomocí dodatečných 300 liber št.; tím je na začátku 13. týdne ukončena už jedna třetina pracovního období, 300 liber št. se přeměnilo z produktivního kapitálu v produkt. Protože k ukončení druhého pracovního období je třeba už jen 6 týdnů, mohou do výrobního procesu druhého pracovního období vejít jen dvě třetiny kapitálu 900 liber št., který připlynul zpět, totiž jen 600 liber št. Z původních 900 liber št. se uvolnilo 300 liber št., aby sehrálo tutéž úlohu, kterou v prvním pracovním období sehrál dodatečný kapitál 300 liber št. Na konci 6. týdne druhého období obratu je skončeno druhé pracovní období. Kapitál 900 liber št., který byl na ně vynaložen, připlývá zpět po 3 týdnech, tedy na konci 9. týdne druhého dvanáctitýdenního období obratu. Během tří týdnů jeho doby oběhu nastupuje uvolněný kapitál 300 liber št. Tím začíná třetí pracovní období

kapitálu 900 liber št. v 7. týdnu druhého období obratu čili v 19. týdnu roku.

Třetí období obratu. Na konci 9. týdne druhého období obratu připlývá znovu nazpět 900 liber št. Ale třetí pracovní období začalo už v 7. týdnu předešlého období obratu a má už za sebou 6 týdnů. Potrvá tedy už jen tři týdny. Z 900 liber št., které připlynuly zpět, vchází tedy do výrobního procesu jen 300 liber št. Čtvrté pracovní období vyplňuje zbývajících 9 týdnů tohoto období obratu, a tak začíná 37. týdnem roku zároveň čtvrté období obratu a páté pracovní období.

Abychom si případ zjednodušili pro výpočet, předpokládejme: pracovní období 5 týdnů, dobu oběhu 5 týdnů, tedy období obratu 10 týdnů; rok počítejme o 50 týdnech, výdaje kapitálu 100 liber št. týdně. Pracovní období vyžaduje tedy oběžný kapitál 500 liber št. a doba oběhu dodatečný kapitál ve výši dalších 500 liber št. Pracovní období a doby obratů vycházejí pak takto:

Pracovní období	Týden	Zboží v librách št.	Návrat
1.	1.— 5.	500	koncem 10. týdne
2.	6.—10.	500	„ 15. „
3.	11.—15.	500	„ 20. „
4.	16.—20.	500	„ 25. „
5.	21.—25.	500	„ 30. „
			atd.

Je-li doba oběhu = 0, jestliže se tedy období obratu rovná pracovnímu období, rovná se počet obratů počtu pracovních období v roce. Při pětitýdenním pracovním období by tedy byl $^{50}/_{5}$ týdnů = 10 a hodnota kapitálu, který se obrátil, by byla = 500 × 10 = 5000. V tabulce, kde se předpokládá doba oběhu 5 týdnů, se ročně vyrobí rovněž zboží v hodnotě 5000 liber št., z toho však $^{1}/_{10}$ = 500 liber št. je stále v podobě zbožního kapitálu a připlývá nazpět až po 5 týdnech. Pak koncem roku produkt desátého pracovního období (46.—50. pracovní týden) ukončil svou dobu obratu jen z poloviny, přičemž jeho doba oběhu spadá do prvních 5 týdnů příštího roku.

Vezměme ještě třetí příklad: Pracovní období 6 týdnů, doba oběhu 3 týdny, týdenní záloha na pracovní proces 100 liber št.

1. pracovní období: 1.—6. týden. Na konci 6. týdne zbožní kapitál 600 liber št., vrací se koncem 9. týdne.
2. pracovní období: 7.—12. týden. Během 7.—9. týdne se zálohuje 300 liber št. dodatečného kapitálu. Koncem 9. týdne připlývá nazpět 600 liber št. Z nich se na 10.—12. týden zálohuje 300 liber št.; koncem 12. týdne je tedy volných 300 liber št., ve zbožním kapitálu 600 liber št., které se vracejí koncem 15. týdne.
3. pracovní období: 13.—18. týden. Na 13.—15. týden se zálohuje uvedených 300 liber št., pak připlývá nazpět 600 liber št., z nichž se 300 liber št. zálohuje na 16.—18. týden. Koncem 18. týdne 300 liber št. volných v penězích; 600 liber št. je ve zbožním kapitálu a připlývá nazpět koncem 21. týdne. (Viz podrobnější výklad tohoto případu dále pod bodem II.)

Za 9 pracovních období (= 54 týdnů) se tedy vyrobí zboží za 600 × 9 = 5400 liber št. Na konci devátého pracovního období má kapitalista 300 liber št. v penězích a 600 liber št. ve zboží, které ještě nedokončilo svou dobu oběhu.

Srovnáme-li tyto tři příklady, zjistíme předně, že jen v druhém případě dochází k postupnému vystřídání kapitálu I ve výši 500 liber št. a dodatečného kapitálu II rovněž ve výši 500 liber št., takže tyto dvě části kapitálu se pohybují odděleně, a to jen proto, že se tu vycházelo ze zcela výjimečného předpokladu, že pracovní období a doba oběhu tvoří dvě stejné poloviny období obratu. Ve všech ostatních případech, ať je nerovnost mezi oběma částmi období obratu jakákoli, se pohyby obou kapitálů, jako v příkladu I a III, vzájemně proplétají už počínaje druhým obdobím obratu. V tom případě pak tvoří dodatečný kapitál II spolu s jednou částí kapitálu I kapitál, který funguje v druhém období obratu, zatímco zbytek kapitálu I je uvolňován pro původní funkci kapitálu II. Kapitál činný během doby oběhu zbožního kapitálu tu není totožný s kapitálem II, který byl původně k tomuto účelu zálohován, ale rovná se mu hodnotou a tvoří tentýž alikvotní díl celkového zálohovaného kapitálu.

Za druhé: Kapitál, který fungoval během pracovního období, leží po dobu oběhu ladem. V druhém příkladu funguje kapitál

po 5 týdnů pracovního období a leží ladem po 5 týdnů doby oběhu. Celková doba, po kterou kapitál I leží v průběhu roku ladem, činí tedy půl roku. Na tuto dobu nastupuje potom dodatečný kapitál II, který tedy v daném případě leží rovněž půl roku ladem. Ale dodatečný kapitál, nutný k tomu, aby se po dobu oběhu dosáhlo kontinuity výroby, není určen celkovým rozsahem, resp. sumou dob oběhu za rok, nýbrž jen poměrem doby oběhu k období obratu. (Předpokládá se tu ovšem, že všechny obraty probíhají za týchž podmínek.) V příkladu II je tedy nutný dodatečný kapitál 500 liber št., a ne 2500 liber št. Je to prostě proto, že dodatečný kapitál vstupuje do obratu stejně jako původně zálohovaný kapitál, a tedy stejně jako on nahrazuje svou masu počtem svých obratů.

Za třetí: Je-li doba výroby delší než doba práce, nemění to nic na okolnostech, které tu zkoumáme. Celková období obratu se tím ovšem prodlužují, ale kvůli tomuto prodloužení obratu není pro pracovní proces nutný žádný dodatečný kapitál. Účelem dodatečného kapitálu je jen vyplňovat mezery v pracovním procesu, vznikající v důsledku doby oběhu; má tedy jen chránit výrobu před poruchami, které vyvěrají z doby oběhu; poruchy, které vznikají z vlastních podmínek výroby, se musí vyrovnávat jiným způsobem, jímž se tu nehodláme zabývat. Naproti tomu existují podniky, v nichž se pracuje jen nárazově, na objednávku, kde tedy může docházet k přerušení mezi pracovními obdobími. V takových podnicích potřeba dodatečného kapitálu pro tanto [v příslušném poměru] odpadá. Na druhé straně je ve většině případů sezónní práce dána také jistá hranice pro dobu návratu kapitálu. Tutéž práci není možné obnovit v příštím roce s týmž kapitálem, jestliže mezitím neuplynula doba oběhu tohoto kapitálu. Naproti tomu může být doba oběhu také kratší než časový odstup mezi dvěma výrobními obdobími. V tomto případě leží kapitál ladem, není-li v tomto mezidobí použit jinak.

Za čtvrté: Kapitál zálohovaný na jedno pracovní období, např. 600 liber št. v příkladu III, je vynaložen zčásti na suroviny a pomocné látky, na produktivní zásobu pro pracovní období, na konstantní oběžný kapitál, zčásti na variabilní oběžný kapitál, tj. na zaplacení práce samé. Část vynaložená na konstantní oběžný

kapitál nemusí existovat stejně dlouho ve formě produktivní zásoby, např. surovina nemusí být v zásobě po celé pracovní období, uhlí stačí opatřit vždy jen na dva týdny. Ale — protože tu ještě nepřihlížíme k úvěru — musí tato část kapitálu, pokud není k dispozici ve formě produktivní zásoby, zůstat k dispozici ve formě peněz, aby ji bylo možno podle potřeby přeměnit v produktivní zásobu. To nemění nic na velikosti hodnoty konstantního oběžného kapitálu zálohovaného na 6 týdnů. Naproti tomu — jestliže nepřihlížíme k peněžní zásobě na nepředvídané výdaje, k vlastnímu rezervnímu fondu na vyrovnání poruch — vyplácí se mzda v kratších obdobích, většinou týdně. Jestliže tedy kapitalista dělníka nedonutí, aby mu zálohoval svou práci na delší dobu, musí tu být kapitál potřebný na mzdu v peněžní formě. Při návratu kapitálu je ho tedy nutno zadržet část v peněžní formě na placení práce, zatímco druhá část může být přeměněna v produktivní zásobu.

Dodatečný kapitál se dělí úplně stejně jako původní kapitál. Od kapitálu I jej však odlišuje to, že (pokud nepřihlížíme k úvěrovým poměrům), má-li být k dispozici pro své vlastní pracovní období, musí být zálohován už během celého trvání prvního pracovního období kapitálu I, tj. období, do něhož nevchází. Po tuto dobu se už může, alespoň částečně, přeměňovat v konstantní oběžný kapitál, který je zálohován na celé období obratu. Do jaké míry přijímá tuto formu nebo jak dlouho setrvává ve formě dodatečného peněžního kapitálu až do chvíle, kdy se tato přeměna stává nutnou, to závisí jednak na zvláštních výrobních podmínkách určitých odvětví podnikání, zčásti na místních okolnostech, zčásti na kolísání cen surovin atd. Z hlediska celkového společenského kapitálu bude vždycky více nebo méně značná část tohoto dodatečného kapitálu po delší dobu ve stavu peněžního kapitálu. Pokud však jde o tu část kapitálu II, která má být zálohována na mzdu, bude vždycky přeměňována v pracovní sílu teprve postupně, úměrně tomu, jak probíhají kratší pracovní období a jak se za ně platí. Tato část kapitálu II je tedy po celé trvání pracovního období k dispozici ve formě peněžního kapitálu, dokud na základě přeměny v pracovní sílu nezačne fungovat jako produktivní kapitál.

Toto připojení dodatečného kapitálu, nezbytného k přeměně

doby oběhu kapitálu I v dobu výroby, zvětšuje tedy nejen velikost zálohovaného kapitálu a délku doby, na kterou musí být celkový kapitál zálohován, nýbrž zvětšuje také specificky tu část zálohovaného kapitálu, která existuje jako peněžní zásoba, je tedy ve stavu peněžního kapitálu a má formu potenciálního peněžního kapitálu.

K tomu dochází rovněž — ať jde o zálohování ve formě produktivní zásoby nebo ve formě peněžní zásoby — není-li rozštěpení kapitálu, vyžadované dobou oběhu, na dvě části, tj. na kapitál pro první pracovní období a náhradní kapitál pro dobu oběhu, způsobeno zvětšením vynaloženého kapitálu, nýbrž zmenšením měřítka výroby. Ve srovnání s měřítkem výroby tu kapitál vázaný v peněžní formě spíše ještě vzrůstá.

Čeho se tímto rozdělením kapitálu na původně produktivní kapitál a na dodatečný kapitál vůbec dosáhne, je to, že pracovní období následují nepřetržitě po sobě, že stejně velká část zálohovaného kapitálu funguje ustavičně jako produktivní kapitál.

Podívejme se na příklad II. Kapitál, který je ustavičně ve výrobním procesu, je 500 liber št. Protože pracovní období = 5 týdnů, pracuje tento kapitál během 50 týdnů (podle našeho předpokladu rok) desetkrát. Produkt činí tedy také, nepřihlížíme-li k nadhodnotě, $10 \times 500 = 5000$ liber št. Z hlediska kapitálu pracujícího bezprostředně a bez přerušení ve výrobním procesu — z hlediska kapitálové hodnoty 500 liber št. — se tedy zdá, že doba oběhu úplně zmizela. Období obratu se kryje s pracovním obdobím; doba oběhu se považuje za rovnou nule.

Kdyby však byl kapitál 500 liber št. ve své produktivní činnosti pravidelně brzděn dobou oběhu o pěti týdnech, takže by byl znovu schopen produkovat teprve po skončení celého období obratu o deseti týdnech, měli bychom za oněch 50 týdnů roku 5 desetitýdenních obratů; v tom 5 pětitýdenních výrobních období, tedy celkem 25 výrobních týdnů s celkovým produktem $5 \times 500 = 2500$ liber št.; 5 pětitýdenních dob oběhu, tedy celkovou dobu oběhu rovněž 25 týdnů. Říkáme-li tu: Kapitál 500 liber št. se obrátil pětkrát za rok, je zřejmé a jasné, že během poloviny každého období obratu tento kapitál 500 liber št. nefungoval vůbec jako produktivní kapitál a že, spočítá-li se všechno dohromady, fungoval

jen polovinu roku, ale druhou polovinu roku vůbec nefungoval.

V našem příkladu nastupuje na celých těchto pět dob oběhu náhradní kapitál 500 liber št., a tím se obrat zvyšuje z 2500 na 5000 liber št. Ale zálohovaný kapitál je teď také 1000 liber št. místo 500 liber št. 5000 děleno 1000 se rovná 5. Tedy místo deseti obratů pět. Tak se také fakticky počítá. Když se ale pak říká, že kapitál 1000 liber št. se obrátil pětkrát za rok, mizí v prázdných palicích kapitalistů vzpomínka na dobu oběhu a vytváří se zmatená představa, jako by tento kapitál během oněch pěti po sobě jdoucích obratů fungoval ustavičně ve výrobním procesu. Řekneme-li však, že tento kapitál 1000 liber št. se obrátil pětkrát, je v tom zahrnuta jak doba oběhu, tak doba výroby. Neboť kdyby bylo 1000 liber št. skutečně neustále činných ve výrobním procesu, musel by produkt za našich předpokladů být 10 000 liber št. místo 5000. Aby však bylo 1000 liber št. neustále ve výrobním procesu, muselo by pak také vůbec být zálohováno 2000 liber št. Ti ekonomové, u nichž se nedá najít vůbec nic jasného o mechanismu obratu, přehlížejí ustavičně ten hlavní moment, že má-li výroba probíhat bez přerušování, může být ve výrobním procesu fakticky činná vždycky jen část průmyslového kapitálu. Zatímco jedna část je v období výroby, musí být druhá část neustále v období oběhu. Čili jinými slovy, jedna část může fungovat jako produktivní kapitál jen pod podmínkou, že druhá část ve formě zbožního nebo peněžního kapitálu zůstává mimo vlastní výrobu. Tím, že se tohle přehlíží, přehlíží se vůbec význam a úloha peněžního kapitálu.

Nyní je třeba prozkoumat, jaké rozdíly se ukážou v obratu podle toho, jsou-li oba úseky období obratu — pracovní období a období oběhu — stejně velké nebo je-li pracovní období větší nebo menší než období oběhu, a dále, jak to působí na vázání kapitálu ve formě peněžního kapitálu.

Předpokládáme, že kapitál, který má být týdně zálohován, je ve všech případech 100 liber št. a období obratu 9 týdnů, že tedy kapitál, který má být zálohován na každé období obratu, = 900 liber št.

I. Pracovní období se rovná období oběhu

Tento případ, ačkoli je ve skutečnosti jen nahodilou výjimkou, musí posloužit jako východisko pro zkoumání, protože se tu vztahy objevují nejjednodušeji a nejnázorněji.

Oba kapitály (kapitál I, zálohovaný na první pracovní období, a dodatečný kapitál II, fungující během období oběhu kapitálu I) se ve svých pohybech vystřídávají, aniž se křižují. Proto také, až na první období, je každý z obou kapitálů zálohován jen na své vlastní období obratu. Dejme tomu, že období obratu je, jako v následujících příkladech, 9 týdnů, tedy pracovní období i období oběhu po $4\,^1/_2$ týdne. Pak máme toto roční schéma:

TABULKA I

Kapitál I

	Období obratu týden	**Pracovní období** týden	**Záloha liber št.**	**Období oběhu** týden
I.	1.— 9.	1.— 4½.	450	4½.— 9.
II.	10.—18.	10.—13½.	450	13½.—18.
III.	19.—27.	19.—22½.	450	22½.—27.
IV.	28.—36.	28.—31½.	450	31½.—36.
V.	37.—45.	37.—40½.	450	40½.—45.
VI.	46.—(54.)	46.—49½.	450	49½.—(54.)[31]

Kapitál II

	Období obratu týden	**Pracovní období** týden	**Záloha liber št.**	**Období oběhu** týden
I.	4½.—13½.	4½.— 9.	450	10.—13½.
II.	13½.—22½.	13½.—18.	450	19.—22½.
III.	22½.—31½.	22½.—27.	450	28.—31½.
IV.	31½.—40½.	31½.—36.	450	37.—40½.
V.	40½.—49½.	40½.—45.	450	46.—49½.
VI.	49½.—(58½.)	49½.—(54)	450	(55.—58½.)

Za 51 týdnů, které tu považujeme za rok, prošel kapitál I šesti plnými pracovními obdobími, tedy vyprodukoval zboží za 6 ×

[30]) Týdny spadající do druhého roku obratu jsou uvedeny v závorkách.

× 450 = 2700 liber št., a kapitál II za pět plných pracovních období za 5 × 450 = 2250 liber št. Navíc vyprodukoval kapitál II za posledního 1 $^1/_2$ týdne v roce (polovina 50. týdne do konce 51. týdne) ještě za 150 liber št. — celkový produkt za 51 týdnů: 5100 liber št. Pokud jde o bezprostřední produkci nadhodnoty, která se vytváří jen během pracovního období, byl by se celkový kapitál 900 liber št. tedy obrátil 5 $^2/_3$krát (5 $^2/_3$ × 900 = 5100 liber št.). Ale zkoumáme-li skutečný obrat, obrátil se kapitál I 5 $^2/_3$krát, neboť na konci 51. týdne má absolvovat ještě 3 týdny svého šestého období obratu; 5 $^2/_3$ × 450 = 2550 liber št.; a kapitál II se obrátil 5 $^1/_6$krát, neboť dokončil teprve 1 $^1/_2$ týdne svého šestého období obratu, tedy ještě 7 $^1/_2$ týdne z něho spadá do příštího roku; 5 $^1/_6$ × 450 = 2325 liber št.; skutečný celkový obrat = 4875 liber št.

Zkoumejme kapitál I a kapitál II jako dva vůči sobě úplně samostatné kapitály. Ve svých pohybech jsou úplně samostatné; tyto pohyby se jen doplňují, protože se jejich pracovní období a období oběhu vzájemně bezprostředně střídají. Můžeme je považovat za dva zcela nezávislé kapitály, náležející různým kapitalistům.

Kapitál I prošel pěti plnými obdobími obratu a dvěma třetinami svého šestého obratu. Na konci roku je ve formě zbožního kapitálu, který ke své normální realizaci potřebuje ještě 3 týdny. Během této doby nemůže vejít do výrobního procesu. Funguje jako zbožní kapitál: obíhá. Má za sebou pouze $^2/_3$ svého posledního období obratu. To se vyjadřuje takto: obrátil se jen $^2/_3$krát, jen $^2/_3$ jeho celkové hodnoty vykonaly úplný obrat. Říkáme: 450 liber št. vykoná svůj obrat za 9 týdnů, tedy 300 liber št. za 6 týdnů. Při tomto způsobu vyjádření se opomíjejí organické vztahy mezi oběma specificky rozdělenými součástmi doby obratu. Přesný smysl toho, že zálohovaný kapitál 450 liber št. vykonal 5 $^2/_3$ obratu, je jen ten, že vykonal pět úplných obratů a ze šestého jen $^2/_3$. Naproti tomu vyjádření, že kapitál, který se obrátil, = 5 $^2/_3$ násobku zálohovaného kapitálu, tedy ve výše uvedeném případě = 5 $^2/_3$ × 450 liber št. = 2550 liber št., je správné v tom smyslu, že kdyby tento kapitál 450 liber št. nebyl doplněn druhým kapitálem 450 liber št., musela

by fakticky jedna jeho část být ve výrobním procesu a druhá část v procesu oběhu. Má-li být doba obratu vyjádřena v mase obrátivšího se kapitálu, může být vždycky vyjádřena jen v mase existující hodnoty (ve skutečnosti hotového produktu). Ta okolnost, že zálohovaný kapitál není ve stavu, v němž může znovu zahájit výrobní proces, se projevuje v tom, že je ho ve stavu schopném vyrábět jen část; v tom, že kapitál, aby byl ve stavu kontinuální výroby, by musel být rozdělen na části, z nichž jedna by byla neustále v období výroby a druhá by byla neustále v období oběhu, podle vzájemného poměru těchto období. Je to týž zákon, který určuje masu fungujícího produktivního kapitálu podle poměru doby oběhu k době obratu.

Na konci 51. týdne, který tu považujeme za konec roku, je z kapitálu II zálohováno 150 liber št. na výrobu nehotového výrobku. Další část je ve formě oběžného konstantního kapitálu — v surovinách atd. — tj. ve formě, v níž může fungovat jako produktivní kapitál ve výrobním procesu. Ale třetí část je v peněžní formě, totiž přinejmenším částka na mzdu pro zbytek pracovního období (3 týdny), která se však vyplácí teprve koncem každého týdne. Ačkoli tato část kapitálu na začátku nového roku, tedy nového cyklu obratů, není ve formě produktivního kapitálu, nýbrž ve formě peněžního kapitálu, v níž nemůže vejít do výrobního procesu, přesto je už při zahájení nového obratu ve výrobním procesu činný oběžný variabilní kapitál, tj. živá pracovní síla. Tento jev vyplývá z toho, že pracovní síla se sice kupuje na začátku pracovního období, dejme tomu týdně, a spotřebovává se za týden, ale platí se teprve na konci týdne. Peníze tu působí jako platební prostředek. Jsou tedy na jedné straně jako peníze ještě v rukou kapitalisty, zatímco na druhé straně pracovní síla, zboží, ve které se přeměňují, je už činná ve výrobním procesu, táž kapitálová hodnota se tu tedy objevuje dvojmo.

Zkoumáme-li pouze pracovní období, produkoval

kapitál I	$6 \times 450 = 2700$ liber št.
„ II	$5\,{}^{1}/_{3} \times 450 = 2400$ „ „
tedy celkem	$5\,{}^{2}/_{3} \times 900 = 5100$ liber št.

Celkový zálohovaný kapitál 900 liber št. fungoval tedy $5\,^2/_3$ krát za rok jako produktivní kapitál. Zda funguje střídavě 450 liber št. stále ve výrobním procesu a 450 liber št. stále v procesu oběhu, anebo zda funguje 900 liber št. během $4\,^1/_2$ týdne ve výrobním procesu a během dalšího $4\,^1/_2$ týdne v procesu oběhu, to je pro produkci nadhodnoty lhostejné.

Zkoumáme-li naproti tomu období obratu, uskutečnil se obrat

u kapitálu	I	$5\,^2/_3 \times 450 = 2550$ liber št.
u „	II	$5\,^1/_6 \times 450 = 2325$ „ „
tedy u celkového kapitálu		$5\,^5/_{12} \times 900 = 4875$ liber št.

Neboť obrat celkového kapitálu se rovná součtu výsledků obratů I a II, dělenému součtem kapitálů I a II.

Je třeba poznamenat, že i kdyby kapitály I a II byly vůči sobě samostatné, tvořily by přesto jen různé samostatné části společenského kapitálu zálohovaného v téže sféře výroby. Kdyby se tedy společenský kapitál uvnitř této sféry výroby skládal *jen* z I a II, vyšel by pro obrat společenského kapitálu v této sféře týž výsledek, který tu vychází pro obě součásti I a II téhož soukromého kapitálu. A jdeme-li dále, může být takto propočítána každá část celkového společenského kapitálu vložená v některé zvláštní sféře výroby. Konečně se však počet obratů celkového společenského kapitálu rovná součtu kapitálu, který se obrátil v různých sférách výroby, dělenému součtem kapitálu zálohovaného v těchto sférách výroby.

Dále je třeba poznamenat, že podobně jako zde v témž soukromém podnikání mají kapitály I a II, přesně vzato, různé roky obratů (neboť cyklus obratů kapitálu II začíná o $4\,^1/_2$ týdne později než cyklus kapitálu I, tedy rok kapitálu I uplyne o $4\,^1/_2$ týdne dříve než rok kapitálu II), tak také různé soukromé kapitály v téže sféře výroby začínají své operace ve zcela různé době, a proto také dokončují svůj roční obrat v různých dobách roku. Ale i tady postačí týž výpočet průměru, který jsme použili výše u kapitálů I a II, aby se roky obratů různých samostatných částí společenského kapitálu převedly na jednotný rok obratu.

II. Pracovní období je delší než období oběhu

Pracovní období a období obratu kapitálů I a II se kříží, místo aby se vzájemně vystřídávala. Zároveň tu dochází k uvolnění kapitálu, což se v případě, který jsme dosud zkoumali, nestávalo.

To však nic nemění na tom, že se nadále 1. počet pracovních období celkového zálohovaného kapitálu rovná součtu hodnoty ročního produktu obou zálohovaných částí kapitálu, dělenému celkovým zálohovaným kapitálem, a 2. počet obratů celkového kapitálu se rovná součtu částek, jež jsou výsledkem obou obratů, dělenému součtem obou zálohovaných kapitálů. Přitom musíme i zde zkoumat obě části kapitálu tak, jako by vykonávaly navzájem naprosto nezávislé obraty.

Předpokládáme tedy opět, že na pracovní proces je třeba zálohovat 100 liber št. týdně. Dejme tomu, že pracovní období trvá 6 týdnů, je tedy třeba zálohovat pokaždé 600 liber št. (kapitál I). Období oběhu 3 týdny; tedy období obratu, jako dříve, 9 týdnů. Kapitál II 300 liber št. nastupuje během třítýdenního období oběhu kapitálu I. Zkoumáme-li je oba jako kapitály navzájem nezávislé, vypadá schéma ročního obratu takto:

TABULKA II

Kapitál I, 600 liber št.

	Období obratu týden	**Pracovní období** týden	**Zálohováno liber št.**	**Období oběhu** týden
I.	1.— 9.	1.— 6.	600	7.—9.
II.	10.—18.	10.—15.	600	16.—18.
III.	19.—27.	19.—24.	600	25.—27.
IV.	28.—36.	28.—33.	600	34.—36.
V.	37.—45.	37.—42.	600	43.—45.
VI.	46.—(54.)	46.—51.	600	(52.—54.)

Dodatečný kapitál II, 300 liber št.

	Období obratu týden	**Pracovní období** týden	**Zálohováno liber št.**	**Období oběhu** týden
I.	7.—15.	7.— 9.	300	10.—15.
II.	16.—24.	16.—18.	300	19.—24.
III.	25.—33.	25.—27.	300	28.—33.
IV.	34.—42.	34.—36.	300	37.—42.
V.	43.—51.	43.—45.	300	46.—51.

Výrobní proces probíhá po celý rok nepřetržitě ve stejném měřítku. Oba kapitály I a II zůstávají úplně odděleny. Ale abychom je znázornili oddělené, museli jsme je od sebe odtrhnout tam, kde se fakticky kříží a proplétají, a tím změnit i počet obratů. Podle hořejší tabulky by se totiž obrátil

kapitál I $5\,{}^{2}/_{3} \times 600 = 3400$ liber št. a
„ II $5 \times 300 = 1500$ „ „
tedy celkový kapitál $5\,{}^{4}/_{9} \times 900 = 4900$ liber št.

To však nesouhlasí, protože, jak uvidíme, skutečná období výroby a oběhu se absolutně nekryjí s obdobími v uvedeném schématu, kde šlo hlavně o to znázornit oba kapitály I a II jako na sobě navzájem nezávislé.

Ve skutečnosti nemá totiž kapitál II žádné zvláštní pracovní období a období oběhu, oddělené od pracovního období a období oběhu kapitálu I. Pracovní období trvá 6 týdnů, období oběhu 3 týdny. Protože se kapitál II rovná jen 300 librám št., může vyplnit jen část pracovního období. Tak tomu také je. Na konci 6. týdne vstupuje produkt v hodnotě 600 liber št. do oběhu a na konci 9. týdne se vrací v podobě peněz. Tím zahajuje začátkem 7. týdne činnost kapitál II a kryje potřeby příštího pracovního období pro 7.—9. týden. Podle našeho předpokladu je však na konci 9. týdne skončena jen polovina pracovního období. Začátkem 10. týdne tedy zahajuje znovu činnost kapitál I ve výši 600 liber št., který právě připlynul zpět, a kryje 300 librami št. zálohy nutné pro 10.—12. týden. Tím je ukončeno druhé pracovní období.

V oběhu je produkt v hodnotě 600 liber št. a na konci 15. týdne připlyne nazpět; kromě toho je však uvolněno 300 liber št., částka původního kapitálu II, a mohou fungovat v první polovině následujícího pracovního období, tedy v 13.—15. týdnu. Po jejich uplynutí těchto 600 liber št. znovu připlyne zpět; z toho 300 liber št. postačí až do konce pracovního období, 300 liber št. zůstane uvolněno pro následující.

Probíhá to tedy takto:

I. období obratu: 1.—9. týden.
   1. pracovní období: 1.—6. týden. Funguje kapitál I, 600 liber št.
   1. období oběhu: 7.—9. týden. Na konci 9. týdne se vrací 600 liber št.

II. období obratu: 7.—15. týden.
   2. pracovní období: 7.—12. týden.
      První polovina: 7.—9. týden. Funguje kapitál II, 300 liber št. Na konci 9. týdne se vrací 600 liber št. v penězích (kapitál I).
      Druhá polovina: 10.—12. týden. Funguje 300 liber št. z kapitálu I. Druhých 300 liber št. z kapitálu I zůstává uvolněno.
   2. období oběhu: 13.—15. týden.
      Na konci 15. týdne se vrací 600 liber št. (složených napůl z kapitálu I, napůl z kapitálu II) v penězích.

III. období obratu: 13.—21. týden.
   3. pracovní období: 13.—18. týden.
      První polovina: 13.—15. týden. Začíná fungovat uvolněných 300 liber št. Koncem 15. týdne se vrací 600 liber št. v penězích.
      Druhá polovina: 16.—18. týden. Z 600 liber št., které se vrátily, funguje 300 liber št., ostatních 300 liber št. zůstává znovu uvolněno.
   3. období oběhu: 19.—21. týden, na jehož konci se znovu vrací 600 liber št. v penězích; v těchto 600 librách št. se kapitál I a kapitál II slily tak, že už je nelze rozlišit.

Tak vychází do konce 51. týdne osm plných období obratu

kapitálu 600 liber št. (I: 1.—9. týden; II: 7.—15.; III: 13.—21.; IV: 19.—27.; V: 25.—33.; VI: 31.—39.; VII: 37.—45.; VIII: 43.—51. týden). Protože však 49.—51. týden připadá na osmé období oběhu, musí během tohoto období nastoupit 300 liber št. uvolněného kapitálu a udržovat výrobu v chodu. Proto vypadá obrat na konci roku takto: 600 liber št. vykonalo svůj koloběh osmkrát, to dělá 4800 liber št. K tomu přistupuje produkt posledních 3 týdnů (49.—51.), který vykonal teprve třetinu svého devítitýdenního koloběhu, tedy k sumě obratů se počítá jen třetinou své velikosti, 100 liber št. Rovná-li se tedy produkt roku o 51 týdnech 5100 liber št., je kapitál, který vykonal obraty, jen 4800 + 100 = 4900 liber št.; celkový zálohovaný kapitál 900 liber št. se tedy obrátil $5^4/_9$ krát, což je o něco málo víc než v případě I.

V daném příkladu jsme předpokládali případ, kdy pracovní doba = $^2/_3$, doba oběhu = $^1/_3$ období obratu, tedy pracovní doba je jednoduchým násobkem doby oběhu. Otázka je, zda dochází k uvolňování kapitálu, které jsme konstatovali výše, i za jiného předpokladu.

Vezměme pracovní období = 5 týdnů, doba oběhu = 4 týdny, týdně zálohovaný kapitál = 100 liber št.

I. období obratu: 1.—9. týden.
   1. pracovní období: 1.—5. týden. Funguje kapitál I = 500 liber št.
   1. období oběhu: 6.—9. týden. Na konci 9. týdne se vrací 500 liber št. v penězích.

II. období obratu: 6.—14. týden.
   2. pracovní období: 6.—10. týden.
      První úsek: 6.—9. týden. Funguje kapitál II = 400 liber št. Na konci 9. týdne se vrací kapitál I = 500 liber št. v penězích.
      Druhý úsek: 10. týden. Z 500 liber št., které se vrátily, funguje 100 liber št. Ostatních 400 liber št. zůstává uvolněno pro následující pracovní období.
   2. období oběhu: 11.—14. týden. Na konci 14. týdne se vrací 500 liber št. v penězích.

Do konce 14. týdne (11.—14.) funguje oněch uvolněných 400

liber št.; 100 liber št. z 500 liber št., které se potom vrátily, doplňuje částku potřebnou pro třetí pracovní období (11.—15. týden), takže se znovu uvolňuje 400 liber št. pro čtvrté pracovní období. Týž jev se opakuje v každém pracovním období; na jeho začátku je tu 400 liber št., které stačí pro první čtyři týdny. Na konci čtvrtého týdne se vrací nazpět 500 liber št. v penězích, z nichž je pro poslední týden zapotřebí jen 100 liber št., ostatních 400 liber št. zůstává uvolněno pro příští pracovní období.

Vezměme dále pracovní období o 7 týdnech, s kapitálem I ve výši 700 liber št.; dobu oběhu o 2 týdnech s kapitálem II ve výši 200 liber št.

Potom trvá první období obratu od 1. do 9. týdne, z toho první pracovní období od 1. do 7. týdne se zálohou ve výši 700 liber št. a první období oběhu od 8. do 9. týdne. Na konci 9. týdne připlyne zpět 700 liber št. v penězích.

Druhé období obratu od 8. do 16. týdne zahrnuje druhé pracovní období od 8. do 14. týdne. Z toho je částka potřebná pro 8. a 9. týden kryta kapitálem II. Na konci 9. týdne se vrací oněch 700 liber št.; z nich se spotřebuje do konce pracovního období (10.—14. týden) 500 liber št., 200 liber št. zůstává uvolněno pro příští pracovní období. Druhé období oběhu trvá 15.—16. týden; na konci 16. týdne se vrací znovu 700 liber št. Od té chvíle se týž jev opakuje v každém pracovním období. Potřeba kapitálu v prvních dvou týdnech je kryta 200 librami št. uvolněnými na konci předcházejícího pracovního období; na konci 2. týdne se vrací 700 liber št.; pracovní období má však už jen 5 týdnů, takže může spotřebovat jen 500 liber št.; zůstává tedy stále uvolněno 200 liber št. pro příští pracovní období.

Ukazuje se tedy, že v našem případě, kdy se předpokládalo pracovní období větší než období oběhu, je za všech okolností na konci každého pracovního období uvolněn peněžní kapitál, který je stejně veliký jako kapitál II zálohovaný na období oběhu. V našich třech příkladech byl kapitál II v prvním případě = 300 liber št., v druhém = 400 liber št., ve třetím = 200 liber št.; podle toho byl kapitál uvolněný na konci pracovního období 300, 400, 200 liber št.

III. Pracovní období je kratší než období oběhu

Předpokládáme nejprve zase období obratu o 9 týdnech; z nich 3 týdny tvoří pracovní období, pro které je tu k dispozici kapitál I = 300 liber št. Období oběhu nechť je 6 týdnů. Pro těchto 6 týdnů je nutný dodatečný kapitál 600 liber št., který však můžeme znovu rozdělit na dva kapitály po 300 librách št., z nichž každý vyplní jedno pracovní období. Máme pak tři kapitály po 300 librách št.; z toho vždy 300 liber št. je zaměstnáno ve výrobě, zatímco 600 liber št. obíhá.

TABULKA III

Kapitál I:

	Období obratu týden	**Pracovní období** týden	**Období oběhu** týden
I.	1.— 9.	1.—3.	4.— 9.
II.	10.—18.	10.—12.	13.—18.
III.	19.—27.	19.—21.	22.—27.
IV.	28.—36.	28.—30.	31.—36.
V.	37.—45.	37.—39.	40.—45.
VI.	46.—(54.)	46.—48.	49.—(54.)

Kapitál II:

	Období obratu týden	**Pracovní období** týden	**Období oběhu** týden
I.	4.—12.	4.— 6.	7.—12.
II.	13.—21.	13.—15.	16.—21.
III.	22.—30.	22.—24.	25.—30.
IV.	31.—39.	31.—33.	34.—39.
V.	40.—48.	40.—42.	43.—48.
VI.	49.—(57.)	49.—51.	(52.—57.)

Kapitál III:

	Období obratu týden	**Pracovní období** týden	**Období oběhu** týden
I.	7.—15.	7.— 9.	10.—15.
II.	16.—24.	16.—18.	19.—24.
III.	25.—33.	25.—27.	28.—33.
IV.	34.—42.	34.—36.	37.—42.
V.	43.—51.	43.—45.	46.—51.

Máme tu přesnou obdobu případu I, jen s tím rozdílem, že teď se místo dvou kapitálů střídají tři. Ke křížení nebo proplétání kapitálů nedochází; každý jednotlivý kapitál je možno sledovat odděleně až do konce roku. Stejně tak jako v případě I tu tedy nedochází na konci pracovního období k uvolnění kapitálu. Kapitál I se vynakládá celý na konci 3. týdne, vrací se celý na konci 9. týdne a začíná znovu fungovat začátkem 10. týdne. Podobně je tomu s kapitálem II a III. Pravidelné a úplné vystřídání vylučuje jakékoli uvolnění kapitálů.

Celkový obrat se vypočítává takto:

kapitál	I	300 liber št.	$\times 5\,^{2}/_{3} = 1700$ liber št.
„	II	300 „	$\times 5\,^{1}/_{3} = 1600$ „
„	III	300 „	$\times 5 = 1500$ „
celkový kapitál		900 liber št.	$\times 5\,^{1}/_{3} = 4800$ liber št.

Vezměme teď ještě také příklad, kdy období oběhu není přesným násobkem pracovního období; např. pracovní období 4 týdny, období oběhu 5 týdnů; v takovém případě by příslušné částky kapitálu tedy byly: kapitál I = 400 liber št., kapitál II = 400 liber št., kapitál III = 100 liber št. Ukážeme jen první tři obraty.

TABULKA IV

Kapitál I:

	Období obratu týden	**Pracovní období** týden	**Období oběhu** týden
I.	1.— 9.	1.— 4.	5.— 9.
II.	9.—17.	9. 10.—12.	13.—17.
III.	17.—25.	17. 18.—20.	21.—25.

Kapitál II:

	Období obratu týden	**Pracovní období** týden	**Období oběhu** týden
I.	5.—13.	5.— 8.	9.—13.
II.	13.—21.	13. 14.—16.	17.—21.
III.	21.—29.	21. 22.—24.	25.—29.

Kapitál III:

	Období obratu týden	**Pracovní období** týden	**Období oběhu** týden
I.	9.—17.	9.	10.—17.
II.	17.—25.	17.	18.—25.
III.	25.—33.	25.	26.—33.

K proplétání kapitálů tu dochází potud, pokud se pracovní období kapitálu III, který stačí jen na týden a nemá samostatné pracovní období, kryje s prvním pracovním týdnem kapitálu I. Zato však se na konci pracovního období jak kapitálu I, tak kapitálu II uvolňuje částka 100 liber št. rovnající se kapitálu III. Jestliže totiž kapitál III vyplní první týden druhého a všech následujících pracovních období kapitálu I a jestliže se na konci tohoto prvního týdne vrací celý kapitál I, 400 liber št., zůstává pro zbytek pracovního období kapitálu I jen doba tří týdnů a příslušný výdej kapitálu 300 liber št. Takto uvolněných 100 liber št. stačí pak pro první týden pracovního období kapitálu II, které následuje bezprostředně po něm; na konci tohoto týdne se vrací celý kapitál II, 400 liber št.; protože však už zahájené pracovní období může pohltit už jen 300 liber št., zůstává na jeho konci znovu uvolněno 100 liber št.; a tak dále. K uvolňování kapitálu na konci pracovního období dochází tedy tehdy, jestliže doba oběhu není jednoduchým násobkem pracovního období; a tento uvolněný kapitál se rovná té části kapitálu, která má vyplnit dobu, o kterou období oběhu přesahuje pracovní období nebo nějaký násobek pracovních období.

Ve všech zkoumaných případech jsme předpokládali, že jak pracovní období, tak doba oběhu zůstávají v každém podniku, který jsme zde zkoumali, po celý rok stejné. Z tohoto předpokladu bylo nutno vyjít, jestliže jsme chtěli zjistit vliv doby oběhu na obrat a na zálohovaný kapitál. Že tomu tak ve skutečnosti nemusí bezpodmínečně být a často vůbec nebývá, to na věci nic nemění.

V celém tomto oddílu jsme zkoumali jen obraty oběžného kapitálu, nezkoumali jsme obraty fixního kapitálu. Z toho jednoduchého důvodu, že probíraná otázka nemá s fixním kapitálem nic společného. Pracovní prostředky atd. použité ve výrobním procesu

jsou fixním kapitálem jen potud, pokud je doba jejich užívání delší než období obratu oběžného kapitálu; pokud doba, po kterou tyto pracovní prostředky nadále slouží v ustavičně opakovaných pracovních procesech, je delší než období obratu oběžného kapitálu, pokud se tedy rovná *n* období obratu oběžného kapitálu. Ať je celková doba, kterou tvoří těchto *n* období obratu oběžného kapitálu, delší nebo kratší, ta část produktivního kapitálu, která byla na tuto dobu zálohována ve fixním kapitálu, se v této době znovu nezálohuje. Funguje dál ve své dřívější užitné formě. Rozdíl je jen v tom: podle různé délky jednotlivého *pracovního období* každého období obratu oběžného kapitálu odevzdává fixní kapitál produktu tohoto pracovního období větší nebo menší část své původní hodnoty, a podle trvání doby oběhu každého období obratu se tato část hodnoty fixního kapitálu odevzdaná produktu vrací rychleji nebo pomaleji v peněžní formě. Povaha předmětu, o němž v tomto oddílu pojednáváme — obrat oběžné části produktivního kapitálu — vyplývá ze samé povahy této části kapitálu. Oběžný kapitál použitý v jednom pracovním období nemůže být použit v novém pracovním období, dokud nedokončí svůj obrat, dokud se nepřeměnil ve zbožní kapitál, z něho v peněžní kapitál a z tohoto peněžního kapitálu zase v produktivní kapitál. Aby tedy po prvním pracovním období mohlo následovat ihned bez přerušení druhé pracovní období, musí se znovu zálohovat kapitál a přeměnit v oběžné prvky produktivního kapitálu, a to v dostatečném množství, aby se vyplnila mezera, která vzniká tím, že oběžný kapitál zálohovaný na první pracovní období je v období oběhu. Odtud vliv délky pracovního období oběžného kapitálu na měřítko, v němž se uskutečňuje pracovní proces, a na dělení zálohovaného kapitálu, tj. na dodání nových částí kapitálu. A právě toto bylo třeba v tomto oddílu prozkoumat.

IV. Závěry

Z dosavadního zkoumání vyplývá:

A. Různé části, na které se musí rozdělit kapitál, aby jedna jeho část mohla být neustále v pracovním období, zatímco ostatní

části jsou v období oběhu, tyto části se střídají, tak jako různé samostatné soukromé kapitály, ve dvou případech. 1. Když se pracovní období rovná období oběhu, když je tedy období obratu rozděleno na dvě stejné části. 2. Když je období oběhu delší než pracovní období, ale zároveň tvoří jednoduchý násobek pracovního období, takže jedno období oběhu = n pracovních období, kde n musí být celé číslo. V těchto případech není uvolňována žádná část postupně zálohovaného kapitálu.

B. Naproti tomu ve všech případech, kdy 1. období oběhu je větší než pracovní období a netvoří jeho jednoduchý násobek, a 2. kdy pracovní období je větší než období oběhu, je na konci každého pracovního období, počínaje druhým obratem, ustavičně a periodicky uvolňována část celkového oběžného kapitálu. A tento uvolněný kapitál se rovná části celkového kapitálu zálohované na období oběhu, je-li pracovní období větší než období oběhu; a rovná se té části kapitálu, která má vyplňovat dobu, o kterou období oběhu přesahuje pracovní období nebo násobek pracovních období, je-li období oběhu větší než pracovní období.

C. Z toho vyplývá, že u celkového společenského kapitálu, zkoumaného z hlediska jeho oběžné části, musí být uvolňování kapitálu pravidlem, kdežto pouhé střídání částí kapitálu postupně fungujících ve výrobním procesu výjimkou. Neboť stejná délka pracovního období a období oběhu nebo stejná délka období oběhu a jednoduchého násobku pracovního období, tato pravidelná proporcionalita obou součástí období obratu nemá vůbec nic společného s povahou věci, a proto k ní může dojít vcelku jen výjimečně.

Velmi značná část společenského oběžného kapitálu, který vykoná několik obratů za rok, bude tedy během ročního cyklu obratů periodicky ve formě uvolněného kapitálu.

Dále je jasné, že — za předpokladu, že všechny ostatní okolnosti zůstávají stejné — velikost tohoto uvolňovaného kapitálu roste s rozsahem pracovního procesu čili s měřítkem výroby, tedy vůbec s rozvojem kapitalistické výroby. V případě B 2 proto, že roste celkový zálohovaný kapitál; v případě B 1 proto, že s rozvojem kapitalistické výroby roste délka období oběhu, tedy také období

obratu v těch případech, kdy pracovní období, tedy obě období nejsou v pravidelném poměru.

V prvním případě jsme měli např. vynakládat týdně 100 liber št. Na šestitýdenní pracovní období 600 liber št., na třítýdenní období oběhu 300 liber št., dohromady 900 liber št. Zde je neustále uvolňováno 300 liber št. Jestliže se však vynakládá týdně 300 liber št., máme na pracovní období 1800 liber št., na období oběhu 900 liber št.; uvolňuje se periodicky tedy také 900 liber št. místo 300 liber št.

D. Celkový kapitál, např. 900 liber št., se musí rozdělit na dvě části, a to stejně jako dříve 600 liber št. na pracovní období a 300 liber št. na období oběhu. Část, která je skutečně vynaložena v pracovním procesu, se tím zmenší o třetinu, z 900 liber št. na 600 liber št., a tím se snižuje o třetinu měřítko výroby. Na druhé straně funguje těchto 300 liber št. jen proto, aby se nepřerušovalo pracovní období, aby se tak každý týden v roce mohlo v pracovním procesu vynakládat 100 liber št.

Abstraktně vzato, je úplně jedno, zda 600 liber št. pracuje po $6 \times 8 = 48$ týdnů (produkt = 4800 liber št.), nebo zda se vynaloží celý kapitál 900 liber št. v pracovním procesu během 6 týdnů a pak leží po tři týdny období oběhu ladem; v tomto případě by během oněch 48 týdnů pracoval $5\,{}^1/_3 \times 6 = 32$ týdnů (produkt $= 5\,{}^1/_3 \times 900 = 4800$ liber št.) a 16 týdnů by ležel ladem. Ale i když nebereme v úvahu, že se během 16týdenní nečinnosti fixní kapitál víc kazí a že se zdražuje práce, která se musí platit po celý rok, ačkoli působí jen část roku, je takovéto pravidelné přerušování výrobního procesu vůbec neslučitelné s provozem moderního velkého průmyslu. Tato kontinuita je sama produktivní silou práce.

Podíváme-li se teď na uvolněný, vlastně suspendovaný kapitál blíže, ukáže se, že jeho značná část musí mít stále formu peněžního kapitálu. Zůstaňme u stejného příkladu: pracovní období 6 týdnů, období oběhu 3 týdny, týdenní výdaje 100 liber št. Uprostřed druhého pracovního období, na konci 9. týdne, se vrací 600 liber št., z nichž je třeba během zbývající části pracovního období vydat jen 300 liber št. Na konci druhého pracovního období je tedy z této sumy uvolněno 300 liber št. V jakém stavu je těchto 300

liber št.? Dejme tomu, že se má vydat $^1/_3$ na mzdu, $^2/_3$ na suroviny a pomocné látky. Ze 600 liber št., které se vrátily, je tedy 200 liber št. na mzdu v peněžní formě a 400 liber št. ve formě produktivní zásoby, ve formě prvků konstantního oběžného produktivního kapitálu. Protože ale pro druhou polovinu pracovního období II je zapotřebí jen polovina této produktivní zásoby, je její druhá polovina po 3 týdny ve formě přebytečné produktivní zásoby, tj. zásoby přesahující jedno pracovní období. Kapitalista však ví, že z této části (= 400 liber št.) kapitálu, který se vrací, potřebuje pro běžné pracovní období jen polovinu = 200 liber št. Bude tedy záviset na poměrech na trhu, zda těchto 200 liber št. zase ihned přemění celé nebo jen zčásti v přebytečnou produktivní zásobu, nebo zda si je podrží celé nebo zčásti jako peněžní kapitál a vyčká příznivějších poměrů na trhu. Na druhé straně je samozřejmé, že část = 200 liber št., která se má vynaložit na mzdy, zadrží v peněžní formě. Kapitalista nemůže pracovní sílu, jakmile ji koupí, uložit ve skladišti jako surovinu. Musí ji začlenit do výrobního procesu a platí ji na konci týdne. Z uvolněného kapitálu 300 liber št. bude tedy v každém případě těchto 100 liber št. mít formu uvolněného peněžního kapitálu, tj. peněžního kapitálu, jehož není zapotřebí pro pracovní období. Kapitál uvolněný ve formě peněžního kapitálu se tedy musí přinejmenším rovnat variabilní části kapitálu vynaložené na mzdu; maximálně může zahrnovat celý uvolněný kapitál. Ve skutečnosti ustavičně kolísá mezi tímto minimem a maximem.

Peněžní kapitál, uvolňovaný takto pouhým mechanismem pohybu obratu, musí hrát (vedle peněžního kapitálu, vytvářejícího se postupným návratem fixního kapitálu, a peněžního kapitálu, jehož je zapotřebí v každém pracovním procesu na variabilní kapitál) významnou úlohu, jakmile se vyvíjí úvěrový systém, a musí zároveň tvořit jeden z jeho základů.

Předpokládejme, že v našem příkladu se doba oběhu zkrátí ze 3 týdnů na 2. Dejme tomu, že to není běžné, nýbrž jen důsledek konjunktury, zkrácení platebních lhůt atd. Kapitál 600 liber št., který byl vynaložen během pracovního období, se vrací o týden dříve, než je třeba, je tedy na tento týden uvolněn. Dále je uvolněno

jako dříve uprostřed pracovního období 300 liber št. (část oněch 600 liber št.), ale na 4 týdny místo na 3. Na peněžním trhu je tedy po dobu jednoho týdne 600 liber št. a po dobu 4 týdnů 300 liber št. místo po dobu 3 týdnů. Protože se to netýká pouze jednoho kapitalisty, nýbrž mnoha kapitalistů a protože k tomu dochází v různých obdobích a v různých odvětvích podnikání, objevuje se tak na trhu víc volného peněžního kapitálu. Trvá-li tento stav déle, bude se výroba tam, kde je to možné, rozšiřovat; kapitalisté, kteří pracují s vypůjčeným kapitálem, budou přicházet na peněžní trh s menší poptávkou, čímž se trhu ulehčí stejně jako zvýšenou nabídkou; nebo konečně sumy, které se stanou pro mechanismus oběhu přebytečnými, budou definitivně vyvrženy na peněžní trh.

V důsledku zkrácení doby oběhu ze 3 týdnů na 2, tedy období obratu z 9 týdnů na 8, se $^1/_9$ celkového zálohovaného kapitálu stává přebytečnou; šestitýdenní pracovní období teď může probíhat bez přerušení s 800 librami št. stejně jako dříve s 900 librami št. Část hodnoty zbožního kapitálu = 100 liber št., jakmile byla znovu přeměněna v peníze, setrvává proto v tomto stavu jako peněžní kapitál a nefunguje dál jako část kapitálu zálohovaného na výrobní proces. Zatímco výroba probíhá dál ve stejném měřítku a za jinak stejných podmínek, jako cen atd., zmenšuje se suma hodnoty zálohovaného kapitálu z 900 liber št. na 800 liber št.; zbývajících 100 liber št. původně zálohované hodnoty se vyděluje ve formě peněžního kapitálu. Jako peněžní kapitál vstupuje na peněžní trh a tvoří dodatečnou část kapitálů, které tu fungují.

Z toho je vidět, jak může vzniknout pletora peněžního kapitálu — a to nejen v tom smyslu, že nabídka peněžního kapitálu je větší než poptávka po něm; je to vždycky jen relativní pletora, k níž dochází např. v „melancholickém období", které na konci krize zahajuje nový cyklus. Ale i v tom smyslu, že určitá část zálohované kapitálové hodnoty je pro další průběh celkového společenského procesu reprodukce (který zahrnuje proces oběhu) přebytečná, a proto se vyděluje ve formě peněžního kapitálu; je to pletora vzniklá při nezměněném měřítku výroby a nezměněných cenách v důsledku pouhého zkrácení období obratu. Větší či menší masa peněz v oběhu na to neměla sebemenší vliv.

Předpokládejme naopak, že období oběhu se prodlouží, řekněme ze 3 týdnů na 5. Pak dochází už při nejbližším obratu k návratu zálohovaného kapitálu o 2 týdny později. Poslední část výrobního procesu tohoto pracovního období nemůže pokračovat v důsledku samotného mechanismu obratu zálohovaného kapitálu. Kdyby tento stav trval déle, mohlo by dojít, tak jako došlo v předcházejícím případě k rozšíření, tentokrát ke zkrácení výrobního procesu — rozsahu, v němž je provozován. Aby však mohl proces pokračovat v témž měřítku, musel by se zálohovaný kapitál na celou dobu tohoto prodloužení období oběhu zvětšit o $^2/_9 = 200$ liber št. Tento dodatečný kapitál lze vzít jen z peněžního trhu. A tak dojde-li k prodloužení období oběhu v jednom nebo v několika velkých odvětvích podnikání, může to vyvolat tlak na peněžní trh, není-li toto působení vyváženo opačným působením z druhé strany. Také v tomto případě je naprosto zřejmé, že tento tlak, jako dříve ona pletora, neměl pranic společného ani se změnou cen zboží, ani se změnou masy daných prostředků oběhu.

{Úprava této kapitoly pro tisk byla spojena s nemalými potížemi. Marx, třebaže se vyznal v algebře, nebyl zběhlý v počítání s čísly, zejména ne v obchodních počtech, přestože existuje tlustý svazek sešitů, v nichž si sám na mnoha příkladech propočítal všechny druhy obchodních počtů. Ale znalost jednotlivých způsobů počítání a zběhlost v denních praktických obchodních počtech není v žádném případě totéž, a tak se ve výpočtech obratů zaplétal tak, že z toho vyšly vedle nedokončených výpočtů nakonec i některé nesprávnosti a rozpory. V tabulkách otištěných výše jsem ponechal jen to nejjednodušší a aritmeticky správné, a to hlavně z tohoto důvodu:

Nejisté výsledky tohoto namáhavého počítání vedly Marxe k tomu, že přikládal — podle mého názoru — nezasloužený význam fakticky málo významné okolnosti. Mám tu na mysli to, co nazývá „uvolňováním" peněžního kapitálu. Ve skutečnosti je tomu za uvedených předpokladů takto:

Ať už je poměr velikostí pracovního období a doby oběhu, tedy poměr kapitálu I ke kapitálu II jakýkoli — vrací se po skončení prvního obratu kapitalistovi v pravidelných intervalech, které se

délkou rovnají pracovnímu období, v peněžní formě kapitál nutný na jedno pracovní období — vrací se tedy suma rovnající se kapitálu I.

Jestliže pracovní období = 5 týdnů, doba oběhu = 4 týdny, kapitál I = 500 liber št., vrací se pokaždé peněžní suma 500 liber št.: koncem 9., 14., 19., 24., 29. týdne atd.

Jestliže pracovní období = 6 týdnů, doba oběhu = 3 týdny, kapitál I = 600 liber št., vrací se pokaždé 600 liber št.: koncem 9., 15., 21., 27., 33. týdne atd.

Konečně jestliže pracovní období = 4 týdny, doba oběhu = 5 týdnů, kapitál I = 400 liber št., dochází pokaždé k návratu 400 liber št.: koncem 9., 13., 17., 21., 25. týdne atd.

Zda část těchto peněz, které se vrátily, je pro běžné pracovní období přebytečná, tedy uvolněná, a jak velká je, na tom vůbec nezáleží. Předpokládá se, že výroba probíhá nepřetržitě v témž měřítku, a aby tomu tak mohlo být, musí tu být peníze, musí se tedy vracet, ať už se „uvolňují" nebo ne. Je-li výroba přerušena, přestává také uvolňování.

Jinak řečeno: K uvolňování peněz, tedy k vytváření latentního, jen potenciálního kapitálu v peněžní formě ovšem dochází; ale dochází k němu za všech okolností, a nejen za zvláštních podmínek, které jsou přesněji uvedeny v textu; a dochází k němu ve větším měřítku, než se v textu předpokládá. Pokud jde o oběžný kapitál I, je průmyslový kapitalista na konci každého obratu v úplně stejné situaci jako při zakládání podniku: má jej zase v rukou celý a najednou, zatímco v produktivní kapitál jej může znovu přeměňovat jen postupně.

Co je v textu důležité, je důkaz, že na jedné straně musí značná část průmyslového kapitálu stále být v peněžní formě, na druhé straně ještě větší část musí dočasně přijímat peněžní formu. Poznámky, které jsem připojil, mohou tento důkaz nanejvýš podepřít. — *B.E.*}

V. Účinek změny cen

Právě jsme předpokládali neměnící se ceny a neměnící se měřítko výroby na jedné straně a zkracování nebo prodlužování doby oběhu na druhé straně. Předpokládejme teď naopak neměnící se velikost období obratu, neměnící se měřítko výroby, ale na druhé straně změnu cen, tj. pokles nebo vzestup ceny surovin, pomocných látek a práce nebo ceny prvních dvou z těchto prvků. Dejme tomu, že cena surovin a pomocných látek i mzda klesnou o polovinu. Potom by tedy v našem příkladu bylo nutné zálohovat týdně kapitál 50 liber št. místo 100 liber št. a na devítitýdenní období obratu 450 liber št. místo 900 liber št. Ze zálohované kapitálové hodnoty je nejprve vyděleno 450 liber št. jako peněžní kapitál, ale výrobní proces bude pokračovat v témž měřítku a s týmž obdobím obratu i s dřívějším rozdělením tohoto období. Také roční masa produktu zůstává stejná, ale její hodnota klesla o polovinu. Tuto změnu, která je provázena také změnou v nabídce peněžního kapitálu a poptávce po něm, nezpůsobilo ani zrychlení oběhu, ani změna v mase obíhajících peněz. Naopak. Pokles hodnoty, resp. ceny prvků produktivního kapitálu o polovinu by měl nejprve ten účinek, že by kapitálová hodnota zmenšená o polovinu byla zálohována do podniku *X*, vedeného nadále ve stejném měřítku, že by tedy podnik *X* musel vrhat na trh jen polovinu peněz, protože podnik *X* zálohuje tuto kapitálovou hodnotu nejprve ve formě peněz, tj. jako peněžní kapitál. Masa peněz vržená do oběhu by se zmenšila, protože klesly ceny prvků výroby. To by byl první účinek.

Za druhé ale: Polovina původně zálohované kapitálové hodnoty 900 liber št. = 450 liber št., která by a) střídavě procházela formou peněžního kapitálu, produktivního kapitálu a zbožního kapitálu, b) existovala by současně trvale vedle sebe zčásti ve formě peněžního kapitálu, zčásti ve formě produktivního kapitálu a zčásti ve formě zbožního kapitálu — vydělila by se z koloběhu podniku *X* a vstoupila by tedy jako dodatečný peněžní kapitál na peněžní trh, působila by na něj jako dodatečná součást. Těchto 450 liber št. uvolněných peněz působí jako peněžní kapitál nikoli proto, že se staly přebytečnými pro provozování podniku *X*, nýbrž proto, že jsou

součástí původní kapitálové hodnoty, mají tedy působit dál jako kapitál a nemají být vydány jako pouhý oběžný prostředek. Nejjednodušší způsob, jak je nechat působit jako kapitál, je vrhnout je jako peněžní kapitál na peněžní trh. Na druhé straně by bylo také možné zdvojnásobit měřítko výroby (fixní kapitál ponecháváme stranou). S týmž zálohovaným kapitálem 900 liber št. by se pak uskutečňoval výrobní proces dvojnásobného rozsahu.

Kdyby na druhé straně ceny oběžných prvků produktivního kapitálu stouply o polovinu, bylo by třeba místo 100 liber št. týdně 150 liber št., tedy místo 900 liber št. už 1350 liber št. Aby bylo možné provozovat podnik v témž měřítku, bylo by zapotřebí 450 liber št. dodatečného kapitálu a to by vykonávalo pro tanto [úměrně tomu], podle daného stavu peněžního trhu, větší nebo menší tlak na tento trh. Kdyby byl požadován už všechen kapitál, který je na trhu k dispozici, vznikla by zvýšená konkurence o tento volný kapitál. Pokud by jeho část ležela ladem, byla by pro tanto povolána k činnosti.

Je však možné, za třetí, při daném měřítku výroby, neměnící se rychlosti obratu a neměnících se cenách prvků oběžného produktivního kapitálu, že cena výrobků podniku *X* klesne nebo stoupne. Jestliže cena zboží dodávaných podnikem *X* klesne, sníží se cena jeho zbožního kapitálu ze 600 liber št., které vrhal ustavičně do oběhu, např. na 500 liber št. Šestina hodnoty zálohovaného kapitálu se tedy z procesu oběhu nevrací (nadhodnotu, která je obsažena ve zbožním kapitálu, tu necháváme stranou), ztrácí se v něm. Ale protože hodnota, resp. cena prvků výroby zůstává táž, stačí 500 liber št., které se vrátily, jen k nahrazení $^5/_6$ kapitálu 600 liber št., který je neustále zaměstnáván ve výrobním procesu. Muselo by se tedy vynaložit 100 liber št. dodatečného peněžního kapitálu, aby výroba mohla pokračovat v témž měřítku.

Naopak: Kdyby cena výrobků podniku *X* stoupla, zvýšila by se cena zbožního kapitálu ze 600 liber št. např. na 700 liber št. Sedmina jeho ceny = 100 liber št. nepochází z výrobního procesu, nebyla v něm zálohována, nýbrž připlývá z procesu oběhu. Ale k nahrazení produktivních prvků je zapotřebí jen 600 liber št., 100 liber št. se tedy uvolňuje.

Zkoumání příčin, proč se v prvním případě zkracuje nebo prodlužuje období obratu, proč v druhém případě stoupají nebo klesají ceny surovin a práce a proč ve třetím případě stoupají nebo klesají ceny dodávaných výrobků, nepatří do okruhu otázek, které jsme dosud zkoumali.

Patří sem ovšem toto:

I. případ. Měřítko výroby se nemění, ceny prvků výroby a výrobků se nemění, mění se období oběhu, a tedy období obratu.

Jak jsme předpokládali v našem příkladu, je v důsledku zkrácení období oběhu zapotřebí o $^1/_9$ méně zálohovaného kapitálu, kapitál se tedy snižuje z 900 liber št. na 800 liber št. a vyděluje se peněžní kapitál 100 liber št.

Podnik *X* dodává nadále za šest týdnů týž produkt o téže hodnotě 600 liber št., a protože se pracuje nepřetržitě po celý rok, dodává za 51 týdnů tutéž masu produktu o hodnotě 5100 liber št. Vzhledem k masám a ceně produktu, který podnik vrhá do oběhu, nenastává tedy žádná změna, ani pokud jde o lhůty, v nichž podnik vrhá produkt na trh. Ale vydělilo se 100 liber št., protože v důsledku zkrácení období oběhu je proces nasycen pouze 800 librami št. zálohovaného kapitálu místo dřívějších 900 liber št. Těchto 100 liber št. vyděleného kapitálu existuje ve formě peněžního kapitálu. Nepředstavují však ani v nejmenším tu část zálohovaného kapitálu, která by musela neustále fungovat ve formě peněžního kapitálu. Dejme tomu, že ze zálohovaného oběžného kapitálu I = 600 liber št. by se $^4/_5$ = 480 liber št. vynakládaly stále na výrobní materiál a $^1/_5$ = 120 liber št. na mzdu. Tedy týdně 80 liber št. na výrobní látky, 20 liber št. na mzdu. Kapitál II = 300 liber št. musí tedy být rovněž rozdělen na $^4/_5$ = 240 liber št. na výrobní látky a $^1/_5$ = 60 liber št. na mzdu. Kapitál vynakládaný na mzdu musí být zálohován vždycky v peněžní formě. Jakmile se zbožní produkt v hodnotě 600 liber št. přemění znovu v peněžní formu, jakmile je prodán, může být z této částky 480 liber št. přeměněno ve výrobní látky (v produktivní zásobu), ale 120 liber št. si ponechává svou peněžní formu, aby mohly posloužit k výplatě mzdy za 6 týdnů.

Těchto 120 liber št. je ono minimum vracejícího se kapitálu 600 liber št., které se musí neustále obnovovat a nahrazovat ve formě peněžního kapitálu, a proto musí být stále po ruce jako část zálohovaného kapitálu fungující v peněžní formě.

Jestliže se pak z 300 liber št., které se periodicky uvolňují na tři týdny a které se rovněž dají rozdělit na 240 liber št. produktivní zásoby a 60 liber št. mzdy, vydělí v důsledku zkrácení doby oběhu 100 liber št. ve formě peněžního kapitálu, které jsou úplně vyvrženy z mechanismu obratu — odkudpak se berou peníze na těchto 100 liber št. peněžního kapitálu? Jen pětinu z nich tvoří peněžní kapitál, který se periodicky uvolňuje během obratů. Ale $^4/_5 = 80$ liber št. jsou už nahrazeny dodatečnou výrobní zásobou v téže hodnotě. Jakým způsobem se tato dodatečná výrobní zásoba přeměňuje v peníze a odkud se berou peníze na tuto přeměnu?

Jakmile dojde ke zkrácení doby oběhu, přeměňuje se z uvedených 600 liber št. ve výrobní zásobu místo 480 liber št. jen 400 liber št. Zbývajících 80 liber št. setrvává ve své peněžní formě a tvoří se zmíněnými 20 librami št. na mzdu 100 liber št. vyděleného kapitálu. Třebaže těchto 100 liber št. pochází — v důsledku koupě oněch 600 liber št. zbožního kapitálu — z oběhu a jsou teď z něho odnímány, neboť se znovu nevynakládají na mzdu a prvky výroby, přesto nesmíme zapomínat, že ve své peněžní formě jsou znovu v téže formě, ve které byly původně vrženy do oběhu. Zpočátku bylo na výrobní zásobu a mzdu vynaloženo 900 liber št. v penězích. Má-li probíhat týž výrobní proces, je teď zapotřebí už jen 800 liber št. 100 liber št., které se tak v peněžní formě vydělily, tvoří teď nový peněžní kapitál, který hledá umístění, novou součást peněžního trhu. Vyskytovaly se sice už dříve periodicky ve formě uvolněného peněžního kapitálu a dodatečného produktivního kapitálu, ale tyto latentní stavy samy byly podmínkou uskutečnění výrobního procesu, protože byly podmínkou jeho kontinuity. Teď už k tomu nejsou nutné a tvoří proto nový peněžní kapitál a součást peněžního trhu, třebaže vůbec netvoří dodatečnou součást existující společenské peněžní zásoby (neboť existovaly na začátku podnikání a byly jím vrženy do oběhu) ani nově akumulovaný poklad.

Těchto 100 liber št. je teď opravdu odňato z oběhu, pokud jsou částí zálohovaného peněžního kapitálu, který se už nepoužívá v témž podnikání. Ale mohou z něho být odňaty jen proto, že přeměna zbožního kapitálu v peníze a těchto peněz v produktivní kapitál, $Z' - P - Z$, se zrychlila o týden, zrychlil se tedy také oběh peněz činných v tomto procesu. Jsou odňaty z oběhu, protože už nejsou nutné pro obrat kapitálu X.

Předpokládá se tu, že zálohovaný kapitál patří tomu, kdo ho užívá. Kdyby byl vypůjčen, nic by se tím nezměnilo. Při zkrácení doby oběhu by potřeboval místo 900 liber št. už jen 800 liber št. vypůjčeného kapitálu. Když je 100 liber št. vráceno tomu, kdo je půjčil, tvoří nadále nový peněžní kapitál 100 liber št., jenže v rukou Y místo v rukou X. Dostane-li dále kapitalista X své výrobní látky v hodnotě 480 liber št. na úvěr, takže musí sám zálohovat v penězích jen 120 liber št. na mzdu, mohl by teď vzít na úvěr výrobní látky za částku o 80 liber št. menší, těchto 80 liber št. tvoří tedy pro kapitalistu, který poskytuje úvěr, přebytečný zbožní kapitál, zatímco u kapitalisty X by se vydělilo 20 liber št. v penězích.

Dodatečná výrobní zásoba se teď zmenšila o $^1/_3$. Tvořila $^4/_5$ z 300 liber št., dodatečného kapitálu II, = 240 liber št., teď se rovná jen 160 librám št.; tj. dodatečná zásoba na 2 týdny místo na 3 týdny. Teď je obnovována vždycky po 2 týdnech místo po 3 týdnech, ale také jen na 2 týdny místo na 3. Nákupy, např. na trhu bavlny, se tak opakují častěji a v menších množstvích. Z trhu se odebírá stejné množství bavlny, neboť masa produktu zůstává stejná. Ale odebírání je časově rozloženo jinak a na delší dobu. Dejme tomu např., že jde o 3 a o 2 měsíce; roční spotřeba bavlny je dejme tomu 1200 žoků. V prvním případě se prodá:

1. ledna	300	žoků,	na	skladě	zůstane	900	žoků
1. dubna	300	„	„	„	„	600	„
1. července	300	„	„	„	„	300	„
1. října	300	„	„	„	„	0	„

Naproti tomu v druhém případě:

1. ledna	se prodá	200,	na skladě	je	1000	žoků
1. března	„	„	200,	„	„	„	800	„
1. května	„	„	200,	„	„	„	600	„
1. července	„	„	200,	„	„	„	400	„
1. září	„	„	200,	„	„	„	200	„
1. listopadu	„	„	200,	„	„	„	0	„

Peníze vynaložené na bavlnu se tedy úplně vracejí teprve o měsíc později, v listopadu místo v říjnu. Jestliže se tedy v důsledku zkrácení doby oběhu a tím obratu vydělí ve formě peněžního kapitálu $^1/_9$ zálohovaného kapitálu, = 100 liber št., a jestliže se těchto 100 liber št. skládá z 20 liber št. periodicky přebytečného peněžního kapitálu na výplatu týdenní mzdy a z 80 liber št., které existovaly jako periodicky přebytečná výrobní zásoba na jeden týden — pak pokud jde o těchto 80 liber št., odpovídá zmenšené přebytečné výrobní zásobě na straně továrníka zvětšená zásoba zboží na straně obchodníka s bavlnou. Táž bavlna leží o tolik déle v jeho skladu jako zboží, oč kratší dobu leží ve skladu továrníka jako výrobní zásoba.

Dosud jsme předpokládali, že doba oběhu v podniku X se zkracuje proto, že X prodává své zboží rychleji nebo že za ně dostává dříve zaplaceno, resp. že při úvěru se zkracuje platební lhůta. Toto zkrácení je tedy důsledkem zkrácení prodeje zboží, přeměny zbožního kapitálu v peněžní kapitál, $Z' - P$, první fáze procesu oběhu. Mohlo by také být důsledkem druhé fáze $P - Z$, a tedy současné změny jak pracovního období, tak doby oběhu kapitálů Y, Z atd., které dodávají kapitalistovi X výrobní prvky jeho oběžného kapitálu.

Přepravuje-li se např. bavlna, uhlí atd. z místa, kde byla vyrobena nebo skladována, do výrobního závodu kapitalisty X při staré dopravě 3 týdny, musí minimum jeho výrobní zásoby vystačit, dokud nedojdou nové zásoby, alespoň na 3 týdny. Dokud je bavlna a uhlí na cestě, nemůže sloužit jako výrobní prostředek. Tvoří teď spíše pracovní předmět dopravního průmyslu a v něm činného kapitálu a zbožní kapitál toho, kdo těží uhlí nebo obchoduje s bavlnou, a to zbožní kapitál, který je v oběhu. Jestliže se

zdokonalí doprava, zkrátí se cesta dejme tomu na 2 týdny. Tak se může výrobní zásoba změnit ze zásoby na tři týdny v zásobu na dva týdny. Tím se uvolní dodatečný kapitál 80 liber št., zálohovaný na tento účel, a rovněž 20 liber št. na mzdu, protože kapitál 600 liber št., který se obrátil, se vrací o týden dříve.

Na druhé straně, když se např. zkrátí pracovní období kapitálu, který dodává surovinu (příklady jsou uvedeny v dřívějších kapitolách), tedy také možnost obnovovat surovinu, může se zmenšit výrobní zásoba, může se zkrátit časový interval mezi jedním a druhým obdobím tohoto obnovení.

Jestliže se naopak doba oběhu, a tedy období obratu prodlouží, je nutno zálohovat dodatečný kapitál. A to z kapsy kapitalisty samého, jestliže dodatečný kapitál má. Ten pak ale bude vynaložen v jakékoli formě, jako část peněžního trhu; aby se s ním mohlo disponovat, musí se vyloupnout ze staré formy, např.prodat akcie nebo vybrat vklady, takže také zde se projeví nepřímý účinek na peněžní trh. Nebo si musí dodatečný kapitál vypůjčit. Pokud jde o část dodatečného kapitálu potřebnou na mzdu, musí se za normálních okolností vždycky zálohovat jako peněžní kapitál, a tím také kapitalista *X* vykonává přímý tlak na peněžní trh. Pokud jde o tu část, která se má vynaložit na výrobní látky, je to nevyhnutelné jen tehdy, když za ně kapitalista musí platit hotově. Může-li je dostat na úvěr, nemá to přímý vliv na peněžní trh, protože pak je dodatečný kapitál zálohován přímo jako výrobní zásoba, a ne především jako peněžní kapitál. Pokud jeho věřitel vrhne směnku, kterou patrně od *X* dostane, zase přímo na peněžní trh, nechá ji eskontovat atd., působilo by to na peněžní trh nepřímo, prostřednictvím druhé osoby. Jestliže však tuto směnku použije např. ke krytí dluhu, který má být vyrovnán později, nepůsobí tento dodatečně zálohovaný kapitál na peněžní trh ani přímo, ani nepřímo.

II. případ. Mění se ceny výrobních látek, všechny ostatní okolnosti se nemění.

Předpokládali jsme právě, že z celkového kapitálu 900 liber št.

se vynakládají $^4/_5 = 720$ liber št. na výrobní látky a $^1/_5 = 180$ liber št. na mzdu.

Jestliže výrobní látky klesnou o polovinu, je na ně zapotřebí pro šestitýdenní pracovní období jen 240 liber št. místo 480 liber št. a na dodatečný kapitál č. II jen 120 liber št. místo 240 liber št. Kapitál I se tedy zmenšuje ze 600 liber št. na $240 + 120 = 360$ liber št. a kapitál II ze 300 liber št. na $120 + 60 = 180$ liber št. Celkový kapitál z 900 liber št. na $360 + 180 = 540$ liber št. Vyděluje se tedy 360 liber št.

Tento vydělený peněžní kapitál, který je teď nečinný, který tedy hledá umístění na peněžním trhu, není nic jiného než část kapitálu 900 liber št. původně zálohovaného jako peněžní kapitál, část, která se v důsledku poklesu ceny těch prvků výroby, ve které je periodicky přeměňován, stala přebytečnou, jestliže se podnikání nemá rozšířit, ale pokračovat v dosavadním měřítku. Kdyby tento pokles cen nebyl vyvolán nahodilými okolnostmi (zvlášť bohatou úrodou, nadměrným dovozem atd.), nýbrž zvýšením produktivní síly v tom odvětví, které dodává surovinu, byl by tento peněžní kapitál absolutním přírůstkem peněžního trhu a vůbec kapitálu, který je k dispozici ve formě peněžního kapitálu, neboť by už netvořil nedílnou součást už použitého kapitálu.

III. případ. Mění se tržní cena produktu samého.

V tomto případě se při poklesu ceny ztrácí část kapitálu a musí být proto nahrazena novou zálohou peněžního kapitálu. To, co zde ztratí prodávající, může znovu získat kupující. Přímo, jestliže tržní cena výrobku poklesla jen v důsledku nahodilých okolností a potom zase stoupne na svou normální cenu. Nepřímo, jestliže změna ceny byla způsobena změnou hodnoty, která se odráží i na dřívějším produktu, a jestliže tento produkt vchází znovu jako prvek výroby do jiné sféry výroby a uvolní zde pro tanto [úměrně tomu] kapitál. Kapitál ztracený pro *X*, k jehož nahrazení vykonává *X* tlak na peněžní trh, mu mohou v obou případech poskytnout jeho obchodní přátelé jako nový dodatečný kapitál. Dochází tu pak jen k přenesení.

Jestliže naopak cena výrobku stoupne, získává se z oběhu ta část kapitálu, která nebyla zálohována. Není to organická část kapitálu zálohovaného ve výrobním procesu a tvoří proto, jestliže se výroba nerozšiřuje, vydělený peněžní kapitál. Protože se tu předpokládá, že ceny prvků produktu byly dány, dříve než vstoupil jako zbožní kapitál na trh, mohl by tu být vzestup ceny způsoben skutečnou změnou hodnoty, pokud by působila zpětně, např. kdyby dodatečně stouply suroviny. V tomto případě by kapitalista *X* získal na svém produktu obíhajícím jako zbožní kapitál a na své výrobní zásobě, kterou má k dispozici. To, co by získal, by mu poskytlo dodatečný kapitál, který je teď při nových zvýšených cenách prvků výroby nutný k tomu, aby mohl pokračovat ve svém podnikání.

Anebo je zvýšení ceny jen přechodné. Pak je to, co je teď pro kapitalistu *X* nutné jako dodatečný kapitál, pro druhou stranu — pokud jeho produkt tvoří prvek výroby pro jiná odvětví podnikání — uvolněným kapitálem. Co jeden ztratil, druhý získal.

ŠESTNÁCTÁ KAPITOLA

OBRAT VARIABILNÍHO KAPITÁLU

I. Roční míra nadhodnoty

Předpokládejme oběžný kapitál 2500 liber št., a to $^4/_5 = 2000$ liber št. konstantního kapitálu (výrobní látky) a $^1/_5 = 500$ liber št. variabilního kapitálu vydávaného na mzdu.

Období obratu nechť se = 5 týdnů; pracovní období = 4 týdny, období oběhu = 1 týden. Pak kapitál I = 2000 liber št. a skládá se z 1600 liber št. konstantního kapitálu a ze 400 liber št. variabilního kapitálu; kapitál II = 500 liber št.; z toho 400 liber št. konstantního a 100 liber variabilního kapitálu. V každém pracovním týdnu se vynakládá kapitál 500 liber št. Za rok, který má 50 týdnů, je roční produkt $50 \times 500 = 25\,000$ liber št. Kapitál I ve výši 2000 liber št., používaný trvale v pracovním období, se tedy obrátí $12\,^1/_2$krát. $12\,^1/_2 \times 2000 = 25\,000$ liber št. Z těchto 25 000 liber št. jsou $^4/_5 = 20\,000$ liber št. konstantní kapitál vynaložený na výrobní prostředky a $^1/_5 = 5000$ liber št. variabilní kapitál vynaložený na mzdu. Naproti tomu celkový kapitál 2500 liber št. se obrátí $\frac{25\,000}{2500} = 10$krát.

Variabilní oběžný kapitál vynaložený během výroby může znovu sloužit v procesu oběhu jen potud, pokud je produkt, v němž je reprodukována jeho hodnota, prodán, přeměněn ze zbožního kapitálu v peněžní kapitál, aby mohl být znovu vynaložen na placení pracovní síly. Ale právě tak je tomu s konstantním oběžným kapitálem vynaloženým na výrobu (s výrobními látkami), jehož hodno-

ta se znovu objevuje v produktu jako část hodnoty. To, co je oběma těmto částem — variabilní a konstantní části oběžného kapitálu — společné a co je odlišuje od fixního kapitálu, není to, že jejich hodnotu přenesenou na produkt uvádí zbožní kapitál do oběhu, tj. že obíhá jako zboží prostřednictvím oběhu produktu. Část hodnoty produktu, a tudíž produktu obíhajícího jako zboží, zbožního kapitálu, se vždycky skládá z opotřebování fixního kapitálu čili z té části hodnoty fixního kapitálu, kterou tento kapitál přenesl na produkt během výroby. Ale rozdíl je v tomto: Fixní kapitál funguje ve výrobním procesu dál ve své staré užitné podobě po delší či kratší cyklus období obratu oběžného kapitálu (= oběžnému konstantnímu + oběžnému variabilnímu kapitálu); přitom podmínkou každého jednotlivého obratu je nahrazení celého oběžného kapitálu, který vstoupil ze sféry výroby — v podobě zbožního kapitálu — do sféry oběhu. První fázi oběhu $Z' - P'$ mají oběžný konstantní a oběžný variabilní kapitál společnou. V druhé fázi se oddělují. Peníze, ve které se zboží zpětně přeměnilo, jsou přeměňovány zčásti ve výrobní zásobu (oběžný konstantní kapitál). Podle různých termínů nákupu součástí výrobní zásoby může být jedna část peněz přeměněna ve výrobní látky dříve, jiná později, ale nakonec je na ně vydána celá tato část. Jiná část peněz získaných prodejem zboží zůstává ležet jako peněžní zásoba, aby byla postupně vydána na placení pracovní síly začleňované do výrobního procesu. Tvoří oběžný variabilní kapitál. Nicméně celé nahrazení jedné nebo druhé části vyplývá pokaždé z obratu kapitálu, z jeho přeměny v produkt, z produktu ve zboží a ze zboží v peníze. Právě proto jsme v předcházející kapitole pojednávali o obratu oběžného kapitálu — konstantního i variabilního — zvlášť i společně, aniž jsme brali v úvahu fixní kapitál.

V otázce, o které máme pojednat teď, musíme udělat další krok a pojednávat o variabilní části oběžného kapitálu tak, jako by jedině ona tvořila oběžný kapitál. Čili nepřihlížíme ke konstantnímu oběžnému kapitálu, který se obrací společně s ní.

Je zálohováno 2500 liber št. a hodnota ročního produktu = 25 000 liber št. Ale variabilní část oběžného kapitálu je 500 liber št.; variabilní kapitál obsažený v 25 000 liber št. se tedy rovná

$\frac{25\,000}{5}$ = 5000 liber št. Dělíme-li těchto 5000 liber št. 500, dostaneme počet obratů 10, úplně stejně jako u celkového kapitálu 2500 liber št.

Tento výpočet průměru, podle něhož se hodnota ročního produktu dělí hodnotou zálohovaného kapitálu, a ne hodnotou té části tohoto kapitálu, která je stále používána v jednom pracovním období (tedy zde nikoli 400, nýbrž 500, nikoli kapitálem I, nýbrž kapitálem I + kapitálem II), je zde, kde jde jen o produkci nadhodnoty, absolutně přesný. Později uvidíme, že z jiného hlediska úplně přesný není, jako není vůbec úplně přesný tento výpočet průměru. Tj. stačí pro praktické účely kapitalisty, ale nevyjadřuje přesně nebo přiměřeně všechny reálné okolnosti obratu.

Dosud jsme vůbec nepřihlíželi k jedné části hodnoty zbožního kapitálu, totiž k nadhodnotě v něm obsažené, která byla vytvořena během výrobního procesu a přivtělena k produktu. Na to musíme teď zaměřit svou pozornost.

Dejme tomu, že týdně vynakládaný variabilní kapitál 100 liber št. produkuje nadhodnotu ve výši 100 % = 100 liber št., pak variabilní kapitál 500 liber št., vynakládaný v pětitýdenním období obratu, produkuje nadhodnotu 500 liber št., tj. polovinu pracovního dne tvoří nadpráce.

Jestliže však 500 liber št. variabilního kapitálu produkuje 500 liber št., produkuje 5000 liber št. $10 \times 500 = 5000$ liber št. nadhodnoty. Zálohovaný variabilní kapitál je však = 500 liber št. Poměr celkové masy nadhodnoty vytvořené během roku k sumě hodnoty zálohovaného variabilního kapitálu nazveme roční mírou nadhodnoty. V daném případě je tedy $\frac{5000}{500}$ = 1000 %. Jestliže tuto míru analyzujeme dál, ukáže se, že se rovná míře nadhodnoty, produkované zálohovaným variabilním kapitálem během jednoho období obratu, násobené počtem obratů variabilního kapitálu (který se kryje s počtem obratů celého oběžného kapitálu).

Variabilní kapitál zálohovaný během jednoho období obratu se v daném případě = 500 liber št.; nadhodnota v něm vytvořená se rovněž = 500 liber št. Míra nadhodnoty během jednoho období

obratu je tedy $\frac{500\,m}{500\,v} = 100\,\%$. Těchto 100 % násobeno 10, počtem obratů za rok, dává $\frac{5000\,m}{500\,v} = 1000\,\%$.

To platí pro roční míru nadhodnoty. Pokud však jde o masu nadhodnoty, které se dosahuje během určitého období obratu, rovná se tato masa hodnotě variabilního kapitálu zálohovaného během tohoto období, zde = 500 liber št., násobené mírou nadhodnoty, zde tedy $500 \times \frac{100}{100} = 500 \times 1 = 500$ liber št. Kdyby zálohovaný kapitál činil 1500 liber št., byla by při stejné míře nadhodnoty masa nadhodnoty $= 1500 \times \frac{100}{100} = 1500$ liber št.

Variabilní kapitál 500 liber št., který se obrátí desetkrát za rok a za rok produkuje nadhodnotu 5000 liber št., kapitál, u něhož je tedy roční míra nadhodnoty = 1000 %, nazveme kapitál *A*.

Předpokládejme teď, že jiný variabilní kapitál *B* ve výši 5000 liber št. je zálohován na celý rok (tj. zde na 50 týdnů), obrátí se tedy jen jednou za rok. Dále přitom předpokládáme, že na konci roku je produkt zaplacen týž den, kdy je dokončen, a že tedy peněžní kapitál, ve který se přeměňuje, se týž den vrací. Období oběhu se tu tedy = 0, období obratu = pracovnímu období, totiž = 1 roku. Jako v předcházejícím případě je v pracovním procesu každý týden variabilní kapitál 100 liber št., tedy v 50 týdnech 5000 liber št. Míra nadhodnoty nechť je dále táž, = 100 %, tj. při stejné délce pracovního dne nechť jeho polovinu tvoří nadpráce. Vezmeme-li 5 týdnů, pak vložený variabilní kapitál = 500 liber št., míra nadhodnoty = 100 %, masa nadhodnoty vytvořená během 5 týdnů bude tedy = 500 liber št. Masa pracovní síly, která je tu vykořisťována, a stupeň jejího vykořisťování jsou tu podle předpokladu úplně stejné jako u kapitálu *A*.

Vynaložený variabilní kapitál 100 liber št. vytváří každý týden nadhodnotu 100 liber št., za 50 týdnů tedy vynaložený kapitál $50 \times 100 = 5000$ liber št. nadhodnotu ve výši 5000 liber št. Masa ročně vytvořené nadhodnoty je stejná jako v předcházejícím případě, = 5000 liber št., ale roční míra nadhodnoty je naprosto

odlišná. Rovná se nadhodnotě vytvořené během roku, dělené zálohovaným variabilním kapitálem: $\frac{5000m}{5000v} = 100\ \%$, zatímco dříve u kapitálu *A* byla = 1000 %.

U kapitálu *A* i u kapitálu *B* jsme týdně vydávali 100 liber št. variabilního kapitálu; stupeň zhodnocení čili míra nadhodnoty je úplně táž, = 100 %; velikost variabilního kapitálu je rovněž táž, = 100 liber št. Je vykořisťována táž masa pracovní síly, velikost a stupeň vykořisťování jsou v obou případech tytéž, pracovní dny jsou stejné a stejně se dělí na nutnou práci a nadpráci. Suma variabilního kapitálu použitého během roku je stejně velká, = 5000 liber št., uvádí do pohybu tutéž masu práce a vysává z pracovní síly uváděné do pohybu dvěma stejnými kapitály tutéž masu nadhodnoty, 5000 liber št. A přesto je v roční míře nadhodnoty mezi kapitály *A* a *B* rozdíl 900 %.

Tento jev budí ovšem dojem, jako by míra nadhodnoty závisela nejen na mase a stupni vykořisťování pracovní síly, kterou variabilní kapitál uvádí do pohybu, ale kromě toho na nevysvětlitelných vlivech vyplývajících z procesu oběhu; a tento jev byl skutečně takto vykládán a vyvolal, i když ne v této čisté, nýbrž ve své složitější a skrytější formě (ve formě roční míry zisku) na začátku dvacátých let úplný zmatek v Ricardově škole.

To, co je na tomto jevu podivuhodné, ihned mizí, postavíme-li kapitál *A* a kapitál *B* nejen zdánlivě, nýbrž skutečně do přesně stejných podmínek. Tytéž podmínky to budou jen tehdy, jestliže je variabilní kapitál *B* v celém svém rozsahu vydáván na placení pracovní síly za týž časový úsek jako kapitál *A*.

5000 liber št. kapitálu *B* je pak vynakládáno během 5 týdnů, 1000 liber št. týdně činí za rok vynaloženou částku 50 000 liber št. Nadhodnota pak rovněž za našeho předpokladu činí 50 000 liber št. Kapitál, který se obrátil, = 50 000 liber št., dělen zálohovaným kapitálem = 5000 liber št., dává počet obratů = 10. Míra nadhodnoty $= \frac{5000m}{5000v} = 100\ \%$, násobena počtem obratů = 10, dává roční míru nadhodnoty $= \frac{50\,000m}{5000v} = \frac{10}{1} = 1000\ \%$. Nyní jsou

tedy roční míry nadhodnoty u *A* i *B* stejné, totiž 1000 %, ale masy nadhodnoty jsou: u *B* 50 000 liber št., u *A* 5000 liber št.; masy vytvořené nadhodnoty se teď k sobě mají jako zálohované kapitálové hodnoty *B* a *A*, totiž jako 5000 : 500 = 10 : 1. Zato však uvedl kapitál *B* za tutéž dobu do pohybu desetkrát tolik pracovní síly jako kapitál *A*.

Jen kapitál skutečně použitý v pracovním procesu vytváří nadhodnotu a jen pro něj platí všechny zákony týkající se nadhodnoty, tedy také zákon, že při dané míře nadhodnoty je masa nadhodnoty určena relativní velikostí variabilního kapitálu.[63]

Pracovní proces sám se měří časem. Je-li dána délka pracovního dne (jako zde, kde proto, abychom mohli jasně ukázat rozdíl v roční míře nadhodnoty, předpokládáme, že všechny podmínky jsou u kapitálu *A* a kapitálu *B* stejné), skládá se pracovní týden z určitého počtu pracovních dnů. Nebo se můžeme na nějaké pracovní období, např. zde pětitýdenní, dívat jako na jediný pracovní den, např. o 300 hodinách, jestliže se pracovní den = 10 hodinám a týden = 6 pracovním dnům. Pak ale musíme toto číslo násobit počtem dělníků, kteří jsou každý den současně používáni společně v témž pracovním procesu. Kdyby byl tento počet např. 10, bylo by to za týden = 60 × 10 = 600 hodin a za pětitýdenní pracovní období = 600 × 5 = 3000 hodin. Při stejné míře nadhodnoty a při stejné délce pracovního dne jsou tedy použity stejně velké variabilní kapitály, jestliže se v témž časovém úseku uvádějí do pohybu stejně velké masy pracovní síly (jedna pracovní síla určité ceny násobená počtem pracovních sil).

Vraťme se teď ke svým původním příkladům. V obou případech *A* a *B* se používají během každého týdne v roce stejně velké variabilní kapitály, 100 liber št. týdně. Použité variabilní kapitály, které skutečně fungují v pracovním procesu, jsou tedy stejné, ale zálohované variabilní kapitály jsou naprosto nestejné. V případě *A* je na každých 5 týdnů zálohováno 500 liber št., z nichž se týdně používá 100 liber št. V případě *B* je na první pětitýdenní období třeba zálohovat 5000 liber št., z nichž se však používá jen 100 liber št. týdně, tedy za 5 týdnů jen 500 liber št. = $^1/_{10}$ zálohovaného kapitálu. V druhém pětitýdenním období je třeba zálohovat 4500 li-

ber št., ale použije se jen 500 liber št. atd. Variabilní kapitál zálohovaný na určité časové období se přeměňuje v používaný, tedy skutečně fungující a působící variabilní kapitál jen v té míře, v jaké skutečně vstupuje do úseků onoho časového období, které jsou vyplněny pracovním procesem, v jaké skutečně funguje v pracovním procesu. V době mezitím, kdy jedna jeho část je zálohována, aby byla použita teprve v pozdější době, tato část pro pracovní proces jakoby vůbec neexistuje a nemá tedy vliv ani na tvorbu hodnoty, ani na tvorbu nadhodnoty. Tak je tomu např. u kapitálu *A* ve výši 500 liber št. Je zálohován na 5 týdnů, ale každý týden vchází z něho postupně do pracovního procesu jen 100 liber št. V prvním týdnu se ho použije $^1/_5$; $^4/_5$ jsou zálohovány, aniž jsou použity, ačkoli musí být v zásobě pro pracovní procesy dalších 4 týdnů, a proto musí být zálohovány.

Okolnosti, které diferencují poměr mezi zálohovaným a použitým variabilním kapitálem, působí na produkci nadhodnoty — při dané míře nadhodnoty — jen natolik a jen tím, že diferencují kvantum variabilního kapitálu, které může být v určitém časovém období, např. v 1 týdnu, v 5 týdnech atd., skutečně použito. Zálohovaný variabilní kapitál funguje jako variabilní kapitál jen natolik a jen po tu dobu, nakolik a kdy je skutečně používán; ale nefunguje tak po dobu, kdy zůstává zálohován jako zásoba, aniž je použit. Avšak všechny okolnosti, které diferencují poměr mezi zálohovaným a použitým variabilním kapitálem, vyúsťují v rozdílnost období obratu (určenou buď rozdílností ať už pracovního období, nebo období oběhu, nebo obou). Zákonem produkce nadhodnoty je, že při stejné míře nadhodnoty produkují stejné masy fungujícího variabilního kapitálu stejné masy nadhodnoty. Používají-li tedy kapitály *A* a *B* ve stejných časových úsecích při stejné míře nadhodnoty stejné masy variabilního kapitálu, musí za stejné časové úseky produkovat stejné masy nadhodnoty, ať je poměr tohoto variabilního kapitálu použitého v určitém časovém úseku k variabilnímu kapitálu zálohovanému během téhož časového úseku seberozdílnější, ať je tedy seberozdílnější i poměr vytvořených mas nadhodnoty nikoli k použitému, nýbrž k vůbec zálohovanému variabilnímu kapitálu. Rozdílnost tohoto poměru není v rozporu se zákony,

které jsme vyvodili o produkci nadhodnoty, naopak, potvrzuje je a je jejich nevyhnutelným důsledkem.

Zkoumejme první pětitýdenní období výroby kapitálu *B*. Na konci 5. týdne je použito a spotřebováno 500 liber št. Hodnotový produkt = 1000 liber št., tedy $\frac{500\,m}{500\,v} = 100\,\%$. Úplně stejně jako u kapitálu *A*. To, že u kapitálu *A* je nadhodnota realizována spolu se zálohovaným kapitálem, u *B* nikoli, se nás tu prozatím netýká, protože tu jde zatím jen o produkci nadhodnoty a o její poměr k variabilnímu kapitálu zálohovanému během jejího vytváření. Vypočítáme-li naproti tomu poměr nadhodnoty *B* nikoli k té části zálohovaného kapitálu 5000 liber št., která byla během vytváření nadhodnoty použita a tedy spotřebována, ale k celému tomuto zálohovanému kapitálu, dostaneme $\frac{500\,m}{5000\,v} = \frac{1}{10} = 10\,\%$. Tedy u kapitálu *B* 10 % a u kapitálu *A* 100 %, tj. desetkrát víc. Kdyby se tu řeklo: Tento rozdíl v míře nadhodnoty u stejně velkých kapitálů, které uvedly do pohybu stejné kvantum práce, a to práce, která se dělí rovným dílem na placenou a neplacenou práci, je v rozporu se zákony produkce nadhodnoty — byla by odpověď prostá a byla by dána pouhým pohledem na skutečné poměry: U *A* se vyjadřuje skutečná míra nadhodnoty, tj. poměr nadhodnoty vytvořené během 5 týdnů variabilním kapitálem 500 liber št. k tomuto variabilnímu kapitálu 500 liber št. U *B* se naproti tomu vypočítává způsobem, který nemá nic společného ani s produkcí nadhodnoty, ani s určením míry nadhodnoty, které jí odpovídá. 500 liber št. nadhodnoty, vytvořených variabilním kapitálem 500 liber št., se totiž nevypočítává ve vztahu k 500 librám št. variabilního kapitálu, zálohovaného během vytváření této nadhodnoty, nýbrž ve vztahu ke kapitálu 5000 liber št., z něhož $^9/_{10}$, 4500 liber št., nemá vůbec nic společného s produkcí této nadhodnoty 500 liber št. a má naopak fungovat teprve postupně během následujících 45 týdnů; pro produkci prvních pěti týdnů, o které tu jedině jde, tedy vůbec neexistuje. V tomto případě není tedy rozdíl v míře nadhodnoty kapitálů *A* a *B* vůbec problémem.

Srovnejme teď roční míry nadhodnoty u kapitálů *B* a *A*. U kapi-

tálu B máme $\frac{5000\,m}{5000\,v} = 100\,\%$; u kapitálu A $\frac{5000\,m}{500\,v} = 1000\,\%$. Ale poměr mezi mírami nadhodnoty je týž jako dříve. Tam jsme měli:

$$\frac{\text{míra nadhodnoty kapitálu } B}{\text{míra nadhodnoty kapitálu } A} = \frac{10\,\%}{100\,\%},$$ a teď máme:

$$\frac{\text{roční míra nadhodnoty kapitálu } B}{\text{roční míra nadhodnoty kapitálu } A} = \frac{100\,\%}{1000\,\%},$$

ale $\frac{10\,\%}{100\,\%} = \frac{100\,\%}{1000\,\%}$, tedy týž poměr jako nahoře.

Teď se však problém obrátil. Roční míra kapitálu B: $\frac{5000\,m}{5000\,v} = 100\,\%$ neznamená ovšem žádnou odchylku — ani zdání odchylky — od známých nám zákonů o produkci a jí odpovídající míře nadhodnoty. 5000_v zálohovaných a produktivně spotřebovaných během roku produkovalo 5000_m. Míra nadhodnoty je tedy onen výše uvedený zlomek $\frac{5000\,m}{5000\,v} = 100\,\%$. Roční míra se shoduje se skutečnou mírou nadhodnoty. Anomálie, kterou je třeba vysvětlit, není tentokrát jako dříve u kapitálu B, nýbrž u kapitálu A.

Máme tu míru nadhodnoty $\frac{5000\,m}{500\,v} = 1000\,\%$. Jestliže se však v prvním případě 500_m, produkt pěti týdnů, vypočítával ve vztahu k zálohovanému kapitálu 5000 liber št., z něhož $^9/_{10}$ nebylo při produkci nadhodnoty použito, vypočítává se teď 5000_m ve vztahu k 500_v, tj. pouze z $^1/_{10}$ variabilního kapitálu, který byl skutečně použit při produkci 5000_m; neboť 5000_m je produkt variabilního kapitálu 5000 liber št. produktivně spotřebovaného během 50 týdnů, a ne produkt variabilního kapitálu 500 liber št. spotřebovaného během jediného pětitýdenního období. V prvním případě se nadhodnota vytvořená během 5 týdnů vypočítávala v poměru ke kapitálu zálohovanému na 50 týdnů, tedy desetkrát většímu, než je kapitál spotřebovaný během pěti týdnů. Teď se nadhodnota vytvořená za 50 týdnů vypočítává v poměru ke kapitálu zálohova-

nému na 5 týdnů, tedy ke kapitálu desetkrát menšímu, než je kapitál spotřebovaný během padesáti týdnů.

Kapitál *A* 500 liber št. není nikdy zálohován na déle než 5 týdnů. Po uplynutí těchto pěti týdnů se vrací a může tím, že se desetkrát obrátí, týž proces během roku desetkrát obnovit. Z toho vyplývají dva závěry:

Za prvé: V případě *A* je zálohovaný kapitál jen pětkrát větší než část kapitálu stále používaná ve výrobním procesu jednoho týdne. Naproti tomu kapitál *B*, který se obrátí jen jednou za 50 týdnů, musí být tedy také zálohován na 50 týdnů, je 50krát větší než ta jeho část, která může být stále používána v jednom týdnu. Obrat tedy modifikuje poměr mezi kapitálem zálohovaným na výrobní proces během roku a kapitálem, který může být stále používán po určité výrobní období, např. v jednom týdnu. Máme tu před sebou první případ, kdy se pětitýdenní nadhodnota nevypočítává v poměru ke kapitálu používanému během těchto pěti týdnů, nýbrž v poměru k desetkrát většímu kapitálu používanému během padesáti týdnů.

Za druhé: Pětitýdenní období obratu kapitálu *A* tvoří jen $^1/_{10}$ roku, rok má tedy 10 takových období obratu, v nichž je kapitál *A* 500 liber št. stále znovu používán. Použitý kapitál se tu rovná kapitálu zálohovanému na 5 týdnů, násobenému počtem období obratu za rok. Kapitál použitý během roku $= 500 \times 10 = 5000$ liber št. Kapitál zálohovaný během roku $= \frac{5000}{10} = 500$ liber št. Skutečně, ačkoli je těchto 500 liber št. stále znovu používáno, není každých pět týdnů zálohováno nikdy víc než týchž 500 liber št. Na druhé straně, u kapitálu *B* se sice během pěti týdnů používá a na těchto 5 týdnů zálohuje jen 500 liber št. Ale protože období obratu je tu = 50 týdnům, rovná se kapitál použitý během roku kapitálu zálohovanému nikoli vždy na 5 týdnů, nýbrž na 50 týdnů. Ročně produkovaná masa nadhodnoty se však při dané míře nadhodnoty řídí podle kapitálu během roku použitého, a ne podle kapitálu během roku zálohovaného. Není tedy u tohoto kapitálu 5000 liber št., který se obrací jednou, větší než u kapitálu 500 liber št., který se obrací desetkrát, a je jen proto tak velká, že sám kapitál, který se obrací

jednou za rok, je desetkrát větší než kapitál, který se obrací desetkrát za rok.

Variabilní kapitál, který se během roku obrátil — tedy část ročního produktu nebo také část ročních výdajů, která se jí rovná — je variabilní kapitál, který byl během roku skutečně použit, produktivně spotřebován. Z toho vyplývá, že jsou-li variabilní kapitál A, který se obrátil za rok, a variabilní kapitál B, který se obrátil za rok, stejně velké a jsou-li použity za stejných podmínek zhodnocení, je-li tedy míra nadhodnoty u obou táž, musí být také ročně produkovaná masa nadhodnoty u obou táž; tedy — protože použité masy kapitálů jsou stejné — musí být stejná také míra nadhodnoty vypočítaná na rok, pokud se vyjadřuje takto: $\frac{\text{ročně produkovaná masa nadhodnoty}}{\text{variabilní kapitál, který se obrátil za rok}}$. Čili vyjádřeno obecně: Ať je relativní velikost variabilních kapitálů, které se obrátily, jakákoli, je míra jejich nadhodnoty produkované během roku určena mírou nadhodnoty, při níž příslušné kapitály pracovaly v průměrných obdobích (např. v týdenním nebo i denním průměru).

To je jediný důsledek, který vyplývá ze zákonů o produkci nadhodnoty a o určení míry nadhodnoty.

Podívejme se dále, co vyjadřuje poměr: $\frac{\text{kapitál, který se obrátil za rok}}{\text{zálohovaný kapitál}}$ (přičemž, jak už bylo řečeno, bereme v úvahu jen variabilní kapitál). Dělením dojdeme k počtu obratů kapitálu zálohovaného v jednom roce.

U kapitálu A máme: $\frac{\text{5000 liber št. kapitálu, který se obrátil za rok}}{\text{500 liber št. zálohovaného kapitálu}}$;

u kapitálu B: $\frac{\text{5000 liber št. kapitálu, který se obrátil za rok}}{\text{5000 liber št. zálohovaného kapitálu}}$.

V obou poměrech vyjadřuje čitatel zálohovaný kapitál násobený *počtem* obratů: u A 500×10, u B 5000×1. Čili násobený převrácenou hodnotou *doby* obratu přepočtenou na jeden rok. Doba obratu u A je $^1/_{10}$ roku; převrácená hodnota doby obratu je $\frac{10}{1}$ roku, tedy $500 \times \frac{10}{1} = 5000$; u B $5000 \times \frac{1}{1} = 5000$. Jmenovatel vy-

jadřuje kapitál, který se obrátil, násobený převrácenou hodnotou *počtu* obratů: u *A* 5000 × $\frac{1}{10}$, u *B* 5000 × $\frac{1}{1}$.

Příslušné masy práce (součet placené a neplacené práce), uváděné do pohybu oběma variabilními kapitály, které se obrátily za rok, jsou stejné, protože samy kapitály, které se obrátily, jsou stejné a jejich míra zhodnocení je rovněž stejná.

Poměr kapitálu, který se obrátil za rok, k zálohovanému variabilnímu kapitálu ukazuje 1. poměr, v jakém je kapitál, který má být zálohován, k variabilnímu kapitálu použitému v určitém pracovním období. Je-li počet obratů = 10, jako u kapitálu *A*, a předpokládáme-li rok o 50 týdnech, je doba obratu = 5 týdnům. Na těchto 5 týdnů musí být zálohován variabilní kapitál, a tento kapitál zálohovaný na 5 týdnů musí být pětkrát větší než variabilní kapitál použitý během jednoho týdne. Tj. během jednoho týdne může být použita jen $^1/_5$ zálohovaného kapitálu (zde 500 liber št.). Naproti tomu u kapitálu *B*, kde je počet obratů = $\frac{1}{1}$, je doba obratu = 1 roku = 50 týdnům. Poměr zálohovaného kapitálu k týdně použitému kapitálu je tedy 50 : 1. Kdyby byl tento poměr u *B* stejný jako u *A*, musel by *B* týdně vkládat 1000 liber št. místo 100. — 2. Z toho vyplývá, že *B* musí použít desetkrát větší kapitál (5000 liber št.) než *A*, aby uvedl do pohybu tutéž masu variabilního kapitálu, tedy také při dané míře nadhodnoty tutéž masu práce (placené i neplacené), aby tedy během roku produkoval tutéž masu nadhodnoty. Skutečná míra nadhodnoty vyjadřuje pouze poměr variabilního kapitálu použitého v určitém časovém úseku k nadhodnotě produkované za tutéž dobu; jinak řečeno, vyjadřuje masu neplacené práce, kterou uvádí do pohybu variabilní kapitál použitý během téhož časového úseku. Nemá naprosto nic společného s tou částí variabilního kapitálu, která je zálohována během doby, kdy není použita, a nemá tedy také nic společného s poměrem mezi částí kapitálu zálohovanou během určitého časového úseku a částí použitou během téhož časového úseku — s poměrem, který se vlivem období obratu u různých kapitálů modifikuje a diferencuje.

Z toho, co bylo dosud vyloženo, vyplývá naopak, že roční míra

nadhodnoty se jen v jediném případě shoduje se skutečnou mírou nadhodnoty, která vyjadřuje stupeň vykořisťování práce; když se totiž zálohovaný kapitál obrátí jen jednou za rok, tedy když se zálohovaný kapitál rovná kapitálu, který se obrátil za rok, tj. když se poměr masy nadhodnoty produkované během roku ke kapitálu použitému během roku na její produkci shoduje a je totožný s poměrem masy nadhodnoty produkované během roku ke kapitálu zálohovanému během roku.

A. Roční míra nadhodnoty se rovná: $\frac{\text{masa nadhodnoty produkované během roku}}{\text{zálohovaný variabilní kapitál}}$. Ale masa nadhodnoty produkované během roku se rovná skutečné míře nadhodnoty násobené variabilním kapitálem použitým k její produkci. Kapitál použitý k produkci roční masy nadhodnoty se rovná zálohovanému kapitálu násobenému počtem jeho obratů, který tu označíme n. Formule A se tedy mění takto:

B. Roční míra nadhodnoty se rovná: $\frac{\text{skutečná míra nadhodnoty} \times \text{zálohovaný variabilní kapitál} \times n}{\text{zálohovaný variabilní kapitál}}$. Např. u kapitálu $B = \frac{100\,\% \times 5000 \times 1}{5000}$ čili 100 %. Jen když je $n = 1$, tj. když se zálohovaný variabilní kapitál obrátí jen jednou za rok, tedy rovná-li se kapitálu, který byl použit za rok, nebo se za rok obrátil, rovná se roční míra nadhodnoty skutečné míře nadhodnoty.

Označíme-li roční míru nadhodnoty M', skutečnou míru nadhodnoty m', zálohovaný variabilní kapitál v, počet obratů n, pak je: $M' = \frac{m'vn}{v} = m'n$; tedy $M' = m'n$, a jen tehdy $= m'$, je-li $n = 1$, tedy $M' = m' \times 1 = m'$.

Z toho dále vyplývá: Roční míra nadhodnoty je vždycky $= m'n$, tj. rovná se skutečné míře nadhodnoty produkované v jednom období obratu variabilním kapitálem spotřebovaným během tohoto období, násobené počtem obratů tohoto variabilního kapitálu během roku nebo násobené (což je totéž) převrácenou hodnotou jeho *doby* obratu přepočtené na rok jako jednotku. (Jestliže se variabilní kapitál obrátí desetkrát za rok, je doba jeho obratu $= {}^1/_{10}$

roku; převrácená hodnota jeho doby obratu je tedy $= \frac{1}{10} = 10.$)

Z toho dále vyplývá: $M' = m'$, když je $n = 1$. M' je větší než m', když je n větší než 1; tj. když se zálohovaný kapitál obrátí víckrát než jednou za rok, čili když je kapitál, který se obrátil, větší než zálohovaný.

Konečně M' je menší než m', když je n menší než 1; tj. když je kapitál, který se obrací za rok, jen částí zálohovaného kapitálu, když tedy období obratu trvá déle než rok.

Zastavme se na chvilku u tohoto posledního případu.

Ponecháme všechny předpoklady našeho dřívějšího příkladu, jen období obratu se prodlouží, dejme tomu na 55 týdnů. Pracovní proces vyžaduje týdně 100 liber št. variabilního kapitálu, tedy 5500 liber št. na období obratu, a produkuje týdně 100_m; m' je tedy jako dosud 100 %. Počet obratů n je tu $= \frac{50}{55} = \frac{10}{11}$, protože doba obratu je $1 + {}^1/_{10}$ roku (počítáme rok o 50 týdnech), $= \frac{11}{10}$ roku.

$$M' = \frac{100\,\% \times 5500 \times \frac{10}{11}}{5500} = 100 \times \frac{10}{11} = \frac{1000}{11} = 90\,\frac{10}{11}\,\%,$$ je tedy menší než 100 %. Skutečně, kdyby roční míra nadhodnoty byla 100 %, muselo by 5500_v produkovat za rok 5500_m, zatímco k tomu potřebuje $\frac{11}{10}$ roku. Těchto 5500_v produkuje během roku jen 5000_m, roční míra nadhodnoty je $= \frac{5000\,m}{5500\,v} = \frac{10}{11} = 90\,\frac{10}{11}\,\%$.

Roční míra nadhodnoty čili porovnání nadhodnoty produkované během roku s variabilním kapitálem *zálohovaným* vůbec (na rozdíl od variabilního kapitálu, který se za rok *obrátil*) není proto pouze subjektivní, vede k němu sám skutečný pohyb kapitálu. Majiteli kapitálu *A* se na konci roku vrátil jeho zálohovaný variabilní kapitál = 500 liber št. a mimoto 5000 liber št. nadhodnoty. Velikost jeho zálohovaného kapitálu nevyjadřuje ta masa kapitálu, kterou během roku použil, nýbrž ta, která se k němu periodicky vrací.

Zda kapitál existuje na konci roku zčásti jako výrobní zásoba, zčásti jako zbožní nebo peněžní kapitál a v jakém poměru se na tyto různé části dělí, to na zkoumané otázce nic nemění. Majiteli kapitálu *B* se vrátilo 5000 liber št., jeho zálohovaný kapitál, k tomu 5000 liber št. nadhodnoty. Pokud jde o majitele kapitálu *C* (kapitálu, který jsme zkoumali naposled, 5500 liber št.), bylo během roku produkováno 5000 liber št. nadhodnoty (vynaloženo 5000 liber št. a míra nadhodnoty 100 %), ale jeho zálohovaný kapitál se ještě nevrátil a nepřiplynula zpět ani produkovaná nadhodnota.

$M' = m'n$ vyjadřuje, že míra nadhodnoty, která platí pro variabilní kapitál použitý během jednoho období obratu:

$$\frac{\text{masa nadhodnoty produkovaná během jednoho období obratu}}{\text{variabilní kapitál použitý během jednoho období obratu}},$$

se má násobit počtem období obratu čili počtem období reprodukce zálohovaného variabilního kapitálu — počtem období, v nichž tento kapitál obnovuje svůj koloběh.

Viděli jsme už v knize I, 4. kap. (Přeměna peněz v kapitál) a pak v knize I, 21. kap. (Prostá reprodukce), že kapitálová hodnota je vůbec zálohována, nikoli vydávána, protože tato hodnota, když už prošla různými fázemi svého koloběhu, se zase vrací ke svému výchozímu bodu, a to obohacena o nadhodnotu. To ji charakterizuje jako zálohovanou. Doba, která uplyne od jejího výchozího bodu až k bodu jejího návratu, je doba, na kterou je zálohována. Celý koloběh, jímž kapitálová hodnota prochází, měřen dobou od jejího zálohování do jejího návratu, tvoří její obrat, a trvání tohoto obratu tvoří období obratu. Když toto období uplyne a koloběh je skončen, může táž kapitálová hodnota znovu zahájit týž koloběh, tedy znovu se zhodnocovat, vytvářet nadhodnotu. Jestliže se variabilní kapitál obrátí, jako v případě *A*, desetkrát za rok, vytvoří se za rok s týmž zálohovaným kapitálem desetkrát masa nadhodnoty odpovídající jednomu období obratu.

Musíme si objasnit povahu zálohování z hlediska kapitalistické společnosti.

Kapitál *A*, který se během roku obrátí desetkrát, je během roku desetkrát zálohován. Na každé nové období obratu je zálohován znovu. Ale zároveň nezálohuje *A* během roku nikdy víc než tutéž

kapitálovou hodnotu 500 liber št. a fakticky nemá nikdy pro výrobní proces, který zkoumáme, k dispozici víc než 500 liber št. Jakmile těchto 500 liber št. ukončí jeden koloběh, nechá je *A* začít týž koloběh znovu; tak jako si kapitál už svou povahou uchovává charakter kapitálu právě jen tím, že neustále funguje v opakovaných výrobních procesech jako kapitál. Není také nikdy zálohován na delší dobu než 5 týdnů. Jestliže obrat trvá déle, kapitál nestačí. Jestliže se zkrátí, stává se část kapitálu přebytečnou. Nezálohuje se tu deset kapitálů po 500 librách št., nýbrž zálohuje se v po sobě následujících časových úsecích desetkrát *jeden* kapitál 500 liber št. Roční míra nadhodnoty se tedy nevypočítává v poměru k desetkrát zálohovanému kapitálu 500 liber št., čili z 5000 liber št., nýbrž v poměru k najednou zálohovanému kapitálu 500 liber št.; je to stejné, jako když 1 tolar oběhne desetkrát, představuje vždycky jen jediný tolar, který je v oběhu, třebaže vykonává funkci 10 tolarů. Ale v rukou, v nichž je při každém přechodu z jedněch rukou do druhých, zůstává nadále touž hodnotou 1 tolaru.

Právě tak ukazuje kapitál *A* při každém svém návratu a také při svém návratu na konci roku, že jeho majitel operuje stále jen touž kapitálovou hodnotou 500 liber št. Do jeho rukou se tedy také vrací pokaždé jen 500 liber št. Jeho zálohovaný kapitál není proto nikdy větší než 500 liber št. Zálohovaný kapitál 500 liber št. tvoří proto jmenovatele zlomku, který vyjadřuje roční míru nadhodnoty. Pro roční míru nadhodnoty jsme měli nahoře tuto formuli: $M' = \frac{m'vn}{v} = m'n$. Protože skutečná míra nadhodnoty $m' = \frac{m}{v}$, rovná se mase nadhodnoty dělené variabilním kapitálem, který ji vytvořil, můžeme do $m'n$ dosadit hodnotu m', tedy $\frac{m}{v}$, a dostaneme pak jinou formuli: $M' = \frac{mn}{v}$.

Ale tím, že vykoná deset obratů a že se tudíž desetkrát znovu zálohuje, plní kapitál 500 liber št. funkci desetkrát většího kapitálu, kapitálu 5000 liber št., stejně jako 500 tolarů, které oběhnou desetkrát za rok, plní tutéž funkci jako 5000 tolarů, které oběhnou jen jednou.

II. Obrat jednotlivého variabilního kapitálu

„Ať je společenská forma výrobního procesu jakákoli, výrobní proces musí být nepřetržitý čili periodicky stále znovu procházet týmiž stadii... Každý společenský výrobní proces, zkoumáme-li jej ve stálé souvislosti a ustavičném toku jeho obnovování, je proto zároveň procesem reprodukce... Jako periodický přírůstek kapitálové hodnoty čili periodický plod kapitálu procházejícího procesem dostává nadhodnota formu *důchodu* plynoucího z kapitálu." (Kniha I, 21. kap., s. 588, 589.)[64]

Máme 10 pětitýdenních období obratu kapitálu A; v prvním období obratu je zálohováno 500 liber št. variabilního kapitálu; tj. každý týden je 100 liber št. přeměňováno v pracovní sílu, takže na konci prvního období obratu je na pracovní sílu vydáno 500 liber št. Těchto 500 liber št., původně část celkového zálohovaného kapitálu, přestalo být kapitálem. Byly vyplaceny jako mzda. Dělníci jimi zase platí, když si kupují životní prostředky, spotřebují tedy životní prostředky v hodnotě 500 liber št. Zničí se tedy jistá masa zboží v této hodnotě (to, co dělník snad ušetří v penězích atd., rovněž není kapitál). Tato masa zboží je spotřebována, pokud jde o dělníka, neproduktivně, až na to, že udržuje jeho pracovní sílu, tedy nepostradatelný nástroj kapitalisty, ve stavu schopném práce. — Ale za druhé, pokud jde o kapitalistu, je těchto 500 liber št. vydáno na pracovní sílu téže hodnoty (resp. ceny). Pracovní síla je kapitalistou v pracovním procesu spotřebovávána produktivně. Na konci pěti týdnů je tu hodnotový produkt 1000 liber št. Polovina z toho, 500 liber št., je reprodukovaná hodnota variabilního kapitálu vydaného při placení pracovní síly. Druhá polovina, 500 liber št., je nově produkovaná nadhodnota. Ale tato pětitýdenní pracovní síla, za kterou byla přeměněna část kapitálu, jež se tím přeměnila ve variabilní kapitál, je rovněž vydána, spotřebována, třebaže produktivně. Práce činná včera není táž práce, která je činná dnes. Její hodnota plus nadhodnota, kterou vytvořila, existuje teď jako hodnota věci odlišné od pracovní síly samé, jako hodnota produktu. Tím však, že je produkt přeměňován v peníze, může být část jeho hodnoty, rovnající se hodnotě zálohovaného variabilního kapitálu,

znovu směňována za pracovní sílu a může tedy znovu fungovat jako variabilní kapitál. Ta okolnost, že s kapitálovou hodnotou, nejen reprodukovanou, ale také přeměněnou zpět v peněžní formu, jsou zaměstnáváni tíž dělníci, tj. tíž nositelé pracovní síly, na věci nic nemění. Je možné, že v druhém období obratu použije kapitalista nové dělníky místo starých.

Fakticky je tedy v 10 pětitýdenních obdobích obratu postupně vydán na mzdu kapitál 5000 liber št., a ne 500 liber št., a tuto mzdu vydají dělníci zase na životní prostředky. Takto zálohovaný kapitál 5000 liber št. je spotřebován. Neexistuje už. Z druhé strany je do výrobního procesu postupně začleněna pracovní síla v hodnotě nikoli 500, nýbrž 5000 liber št. a reprodukuje nejen svou vlastní hodnotu = 5000 liber št., nýbrž vytváří navíc nadhodnotu 5000 liber št. Variabilní kapitál 500 liber št., který je zálohován v druhém období obratu, není totožný s kapitálem 500 liber št., který byl zálohován v prvním období obratu. Ten je spotřebován, vydán na mzdu. Ale je *nahrazen* novým variabilním kapitálem 500 liber št., který byl v prvním období obratu vyprodukován ve formě zboží a znovu přeměněn v peněžní formu. Tento nový peněžní kapitál 500 liber št. je tedy peněžní formou masy zboží nově vyrobené v prvním období obratu. Ta okolnost, že v rukou kapitalisty je opět táž suma peněz 500 liber št., tj. nepřihlížíme-li k nadhodnotě, právě tolik peněžního kapitálu, kolik původně zálohoval, zastírá tu okolnost, že kapitalista operuje nově produkovaným kapitálem. (Pokud jde o ostatní součásti hodnoty zbožního kapitálu, které nahrazují konstantní části kapitálu, není jejich hodnota nově produkována, nýbrž je jen změněna forma, ve které tato hodnota existuje). — Vezměme třetí období obratu. Tady je zřejmé, že potřetí zálohovaný kapitál 500 liber št. není starý kapitál, nýbrž nově produkovaný kapitál, neboť je to peněžní forma masy zboží vyrobené v druhém období obratu, a ne v prvním období obratu, tj. peněžní forma té části této masy zboží, jejíž hodnota se rovná hodnotě zálohovaného variabilního kapitálu. Masa zboží vyrobená v prvním období obratu je prodána. Část její hodnoty, rovnající se variabilní části hodnoty zálohovaného kapitálu, byla přeměněna v novou pracovní sílu druhého

období obratu a vyrobila novou masu zboží, která byla zase prodána a část jejíž hodnoty tvoří kapitál 500 liber št. zálohovaný v třetím období obratu.

A tak to probíhá po deset období obratu. Během nich jsou každých pět týdnů vrhány na trh nově vyrobené masy zboží (jejichž hodnota, pokud nahrazuje variabilní kapitál, je rovněž nově vytvořena, neobjevuje se jen znovu jako u konstantní oběžné části kapitálu), aby mohla být do výrobního procesu začleňována stále nová pracovní síla.

Desetinásobným obratem zálohovaného variabilního kapitálu 500 liber št. se tedy nedosahuje toho, že tento kapitál 500 liber št. může být desetkrát produktivně spotřebován nebo že variabilní kapitál, který stačí na 5 týdnů, může být používán po 50 týdnů. Naopak, za 50 týdnů je použito 10×500 liber št. variabilního kapitálu, a kapitál 500 liber št. stačí vždycky jen na 5 týdnů a na konci těchto 5 týdnů musí být nahrazen nově produkovaným kapitálem 500 liber št. To se děje jak u kapitálu *A*, tak u kapitálu *B*. Ale tady začíná rozdíl.

Na konci prvního pětitýdenního období zálohují a vydají jak *B*, tak *A* variabilní kapitál 500 liber št. Jak *B*, tak *A* přeměnili jeho hodnotu v pracovní sílu a nahradili ji částí hodnoty produktu nově vytvořené touto pracovní silou, částí, která se rovná hodnotě zálohovaného variabilního kapitálu 500 liber št. Jak pro *B*, tak pro *A* pracovní síla nejen nahradila hodnotu vydaného variabilního kapitálu 500 liber št. novou hodnotou v téže výši, nýbrž přidala k ní nadhodnotu — a podle předpokladu nadhodnotu téže velikosti.

Ale u *B* hodnotový produkt, který nahrazuje zálohovaný variabilní kapitál a přidává k jeho hodnotě nadhodnotu, není ve formě, v níž může znovu fungovat jako produktivní kapitál, resp. jako variabilní kapitál. U *A* v této formě je. A až do konce roku nemá *B* variabilní kapitál, který vydal v prvních 5 týdnech a pak postupně vždy po 5 týdnech, třebaže je nahrazován nově produkovanou hodnotou plus nadhodnotou, v té formě, v níž může znovu fungovat jako produktivní kapitál, resp. variabilní kapitál. Jeho *hodnota* je sice nahrazena novou hodnotou, tedy obnovena, ale *forma* jeho

hodnoty (zde absolutní forma hodnoty, její peněžní forma) není obnovena.

Pro druhé pětitýdenní období (a tak postupně pro každých 5 týdnů během roku) musí tedy být v zásobě dalších 500 liber št. stejně jako pro první období. Jestliže se nepřihlíží k úvěrovým vztahům, musí tedy být začátkem roku v zásobě 5000 liber št. jako latentní zálohovaný peněžní kapitál, třebaže budou skutečně vydávány, přeměňovány v pracovní sílu teprve postupně během roku.

Naproti tomu u *A*, protože koloběh, obrat zálohovaného kapitálu je ukončen, je tu náhrada hodnoty už po uplynutí prvních 5 týdnů ve formě, v níž může uvést na 5 týdnů do pohybu novou pracovní sílu: ve své původní peněžní formě.

Jak u *A*, tak u *B* je v druhém pětitýdenním období spotřebována nová pracovní síla a na placení této pracovní síly je vydán nový kapitál 500 liber št. Životní prostředky dělníků, zaplacené prvními 500 librami št., jsou pryč, v každém případě zmizela jejich hodnota z rukou kapitalisty. Za druhých 500 liber št. je koupena nová pracovní síla, jsou odebírány z trhu nové životní prostředky. Zkrátka, je vydáván nový kapitál 500 liber št., a ne starý kapitál. Ale u *A* je tento nový kapitál 500 liber št. peněžní formou nově produkované náhrady hodnoty dříve vydaných 500 liber št. U *B* je tato náhrada hodnoty ve formě, v níž nemůže fungovat jako variabilní kapitál. Je tu, ale ne ve formě variabilního kapitálu. Aby výrobní proces mohl pokračovat, musí tedy být pro příštích 5 týdnů po ruce dodatečný kapitál 500 liber št. v peněžní formě zde nezbytné a musí být zálohován. Tak vydá jak *A*, tak *B* během 50 týdnů stejné množství variabilního kapitálu, zaplatí a spotřebuje stejné množství pracovní síly. Ale *B* ji musí zaplatit zálohovaným kapitálem rovnajícím se její celkové hodnotě = 5000 liber št. *A* ji platí postupně prostřednictvím stále obnovované peněžní formy hodnoty produkované během každých pěti týdnů a nahrazující kapitál 500 liber št. zálohovaný na každých 5 týdnů. Zde tedy není nikdy zálohován větší peněžní kapitál než na 5 týdnů, tj. nikdy není zálohován větší kapitál než 500 liber št. zálohovaných na prvních 5 týdnů. Těchto 500 liber št. stačí na celý rok. Je proto jasné, že při stejném stupni vykořisťování práce, při stejné skutečné míře nadhodnoty musí být roční míry

nadhodnoty u *A* a *B* nepřímo úměrné velikostem variabilních peněžních kapitálů, které musely být zálohovány, aby se během roku uváděla do pohybu táž masa pracovní síly. *A*: $\frac{5000\,m}{500\,v} = 1000\,\%$, a *B*: $\frac{5000\,m}{5000\,v} = 100\,\%$. Ale $500_v : 5000_v = 1 : 10 = 100\,\% : 1000\,\%$.

Rozdíl je důsledkem rozdílnosti období obratu, tj. těch období, v nichž může náhrada hodnoty variabilního kapitálu použitého v určitém časovém úseku znovu fungovat jako kapitál, tedy jako nový kapitál. Jak u *A*, tak u *B* dochází k téže náhradě hodnoty variabilního kapitálu použitého během týchž období. Dochází také k témuž přírůstku nadhodnoty během týchž období. Ale u *B* dochází sice každých 5 týdnů k náhradě hodnoty 500 liber št. a ještě přibývá 500 liber št. nadhodnoty, avšak tato náhrada hodnoty netvoří ještě nový kapitál, protože není v peněžní formě. U *A* je nejen stará kapitálová hodnota nahrazena novou, nýbrž je obnovena ve své peněžní formě, tedy nahrazena jako nový kapitál schopný fungovat.

Dřívější nebo pozdější přeměna náhrady hodnoty v peníze, a tedy ve formu, v níž je zálohován variabilní kapitál, je zřejmě okolnost pro samu produkci nadhodnoty zcela lhostejná. Produkce nadhodnoty závisí na velikosti použitého variabilního kapitálu a na stupni vykořisťování práce. Ona zmíněná okolnost však modifikuje velikost peněžního kapitálu, který musí být zálohován, aby během roku uváděl do pohybu určité kvantum pracovní síly, a určuje tedy roční míru nadhodnoty.

III. Obrat variabilního kapitálu ze společenského hlediska

Podívejme se na chvíli na věc ze společenského hlediska. Dejme tomu, že jeden dělník stojí týdně 1 libru št., pracovní den = 10 hodin. Jak u *A*, tak u *B* je během roku zaměstnáno 100 dělníků (100 liber št. týdně na 100 dělníků dělá za 5 týdnů 500 liber št. a za 50 týdnů 5000 liber št.), a tito dělníci pracují 6 dnů týdně každý šede-

sát pracovních hodin. Tedy 100 dělníků odpracuje týdně 6000 pracovních hodin a za 50 týdnů 300 000 pracovních hodin. *A* i *B* zabrali tuto pracovní sílu a společnost ji tedy nemůže vydávat na nic jiného. Potud je to tedy ze společenského hlediska u *A* i u *B* stejné. Dále: u *A* i u *B* dostává každých 100 dělníků za rok mzdu 5000 liber št. (všech 200 dělníků tedy dohromady 10 000 liber št.) a odnímají společnosti za tuto sumu životní prostředky. Potud je to ze společenského hlediska u *A* i u *B* zase stejné. Protože v obou případech jsou dělníci placeni týdně, odnímají také společnosti týdně životní prostředky, za které rovněž v obou případech vrhají týdně do oběhu peněžní ekvivalent. Ale tady začíná rozdíl.

Za prvé. Peníze, které vrhá do oběhu dělník sub *A*, jsou nejen, jako pro dělníka sub *B*, peněžní formou hodnoty jeho pracovní síly (fakticky platebním prostředkem za práci už vykonanou); jsou už od druhého období obratu, počítáno od zahájení podnikání, peněžní formou *jeho vlastního hodnotového produktu* (= ceně pracovní síly plus nadhodnotě) z prvního období obratu, kterým je placena jeho práce během druhého období obratu. U *B* je tomu jinak. Pokud jde o dělníka, jsou tady peníze sice platebním prostředkem za práci, kterou už vykonal, ale tato vykonaná práce není placena jeho vlastním hodnotovým produktem přeměněným v peníze (peněžní formou hodnoty produkované touto prací). K tomu může dojít teprve počínaje druhým rokem, kdy je dělník sub *B* placen svým hodnotovým produktem minulého roku, přeměněným v peníze.

Čím kratší je období obratu kapitálu — v čím kratších časových úsecích se tedy obnovují během roku termíny jeho reprodukce — tím rychleji se variabilní část kapitálu, kterou kapitalista původně zálohoval v peněžní formě, přeměňuje v peněžní formu hodnotového produktu vytvořeného dělníkem k náhradě tohoto variabilního kapitálu (tento hodnotový produkt obsahuje mimoto nadhodnotu); tím kratší je tedy doba, na kterou musí kapitalista zálohovat peníze ze svého vlastního fondu, tím menší je v poměru k danému měřítku výroby kapitál, který vůbec zálohuje; a tím úměrně větší je masa nadhodnoty, kterou při dané míře nadhodnoty během roku získá, protože tím častěji může stále znovu kupovat dělníka za pe-

něžní formu jeho vlastního hodnotového produktu a uvádět jeho práci do pohybu.

Při daném měřítku výroby se úměrně ke zkracování období obratu zmenšuje absolutní velikost zálohovaného variabilního peněžního kapitálu (a oběžného kapitálu vůbec) a roční míra nadhodnoty vzrůstá. Při dané velikosti zálohovaného kapitálu vzrůstá měřítko výroby, tedy při dané míře nadhodnoty absolutní masa nadhodnoty vytvořené v jednom období obratu, současně se zvyšováním roční míry nadhodnoty, které je způsobeno zkrácením období reprodukce. Z předcházejícího zkoumání vůbec vyplývá, že podle různých velikostí období obratu je třeba zálohovat peněžní kapitál velmi různého rozsahu, aby byla při témž stupni vykořisťování práce uváděna do pohybu táž masa produktivního oběžného kapitálu a táž masa práce.

Za druhé — a to souvisí s prvním rozdílem — platí dělník sub *B* i dělník sub *A* životní prostředky, které kupuje, variabilním kapitálem, který se v jeho rukou přeměnil v prostředek oběhu. Nejenže např. odnímá pšenici z trhu, nýbrž ji také nahrazuje ekvivalentem v penězích. Protože však peníze, kterými dělník sub *B* platí své životní prostředky a odebírá je z trhu, nejsou peněžní formou hodnotového produktu, který vrhl na trh během roku, jako je tomu u dělníka sub *A*, dává sice tomu, kdo mu prodává jeho životní prostředky, peníze, ale ne zboží — ani výrobní prostředky, ani životní prostředky — které by si ten, kdo prodává, mohl za stržené peníze koupit, jako je tomu naopak v případě sub *A*. Z trhu jsou tedy odnímány pracovní síla, životní prostředky pro tuto pracovní sílu, fixní kapitál ve formě pracovních prostředků a výrobních látek používaných v případě *B* a náhradou za ně je na trh vrhán ekvivalent v penězích; ale po celý rok není na trh vrhán žádný výrobek, aby nahradil látkové prvky produktivního kapitálu, které byly z něho odňaty. Představíme-li si nikoli kapitalistickou, nýbrž komunistickou společnost, odpadá především úplně peněžní kapitál, tedy také maskování transakcí, které vyvolává. Celá záležitost se redukuje jednoduše na to, že si společnost musí předem vypočítat, kolik práce, výrobních prostředků a životních prostředků může bez jakékoli újmy vynaložit na ta odvětví podnikání, která, jako je např.

stavba železnic, neposkytují po delší dobu, rok nebo déle, ani výrobní prostředky, ani životní prostředky, ani jakýkoli užitečný efekt, zato ale odnímají celkové roční výrobě práci, výrobní prostředky a životní prostředky. Naproti tomu v kapitalistické společnosti, kde se společenský rozum vždycky uplatní teprve post festum, mohou a musí tak neustále nastávat velké poruchy. Na jedné straně tlak na peněžní trh, zatímco naopak lepší situace na peněžním trhu vyvolává zase množství takových podniků, tedy právě okolnosti, které později vyvolávají tlak na peněžní trh. Peněžní trh je pod tlakem, protože tu je neustále po dlouhou dobu nutné zálohovat peněžní kapitál ve velkém měřítku. Nehledě už vůbec na to, že průmyslníci a obchodníci vrhají peněžní kapitál, nutný k provozu jejich podniku, do železničních atd. spekulací a nahrazují jej půjčkami na peněžním trhu. — Na druhé straně: tlak na volný produktivní kapitál společnosti. Protože jsou z trhu neustále odnímány prvky produktivního kapitálu a za ně je na trh vrhán jen peněžní ekvivalent, stoupá koupěschopná poptávka, aniž sama dodává jakýkoli prvek nabídce. Odtud vzestup cen jak životních prostředků, tak výrobních látek. K tomu přistupuje to, že v této době obvykle bují spekulace a dochází k velkým přesunům kapitálu. Banda spekulantů, dodavatelů, inženýrů, advokátů atd. se obohacuje. Vyvolávají na trhu silnou poptávku po spotřebních prostředcích, přitom mzdy stoupají. Pokud jde o potraviny, dostává tím ovšem vzpruhu také zemědělství. Protože se však množství potravin nedá zvětšit náhle, během roku, stoupá jejich dovoz, jako vůbec stoupá dovoz potravin ze zámoří (kávy, cukru, vína atd.) a luxusních předmětů. Odtud nadměrný dovoz a spekulace v této části dovozního podnikání. Na druhé straně v těch průmyslových odvětvích, kde je možné výrobu rychle zvýšit (ve vlastním zpracovatelském průmyslu, hornictví atd.), vyvolává stoupání cen náhlou expanzi, po níž brzy následuje zhroucení. Týž účinek se objevuje na trhu práce, což přitahuje velké masy latentního relativního přebytku obyvatelstva, dokonce i zaměstnaných dělníků do nových odvětví podnikání. Vůbec takové podniky ve velkém měřítku, jako železnice, odnímají trhu práce určité množství sil, které mohou pocházet jen z určitých odvětví, jako je zemědělství atd., kde se potřebují výhradně silní chlapíci.

K tomu dochází ještě poté, když se nové podniky už ustálily jako odvětví podnikání, a tudíž už se nutně vytvořila kategorie dělníků odcházejících za prací, např. jakmile se stavba železnic dočasně provádí ve větším měřítku než průměrném. Absorbuje se část dělnické rezervní armády, jejíž tlak udržoval mzdu na nižší úrovni. Mzdy všeobecně stoupají, dokonce i v těch částech trhu práce, kde je velká zaměstnanost. To trvá tak dlouho, dokud neodvratný krach znovu nevysadí z práce rezervní armádu dělníků a mzdy jsou znovu stlačeny na minimum a pod ně.[32])

Pokud delší či kratší délka období obratu závisí na pracovním období ve vlastním smyslu, tj. na období nutném k tomu, aby byl výrobek zhotoven pro trh, závisí na daných věcných výrobních podmínkách různých kapitálových vkladů, které mají v zemědělství spíš charakter přírodních podmínek výroby, v manufaktuře a ve většině těžebního průmyslu se mění se společenským vývojem výrobního procesu samého.

Pokud délka pracovního období závisí na velikosti dodávek (kvantitativním rozsahu, v němž je výrobek zpravidla vrhán na trh jako zboží), má charakter konvence. Ale materiální základnou této konvence samé je měřítko výroby, je proto nahodilá jen tehdy, zkoumáme-li ji jako jednotlivý případ.

Pokud konečně délka období obratu závisí na délce období oběhu, je sice zčásti podmíněna neustálými změnami konjunktur na trhu, větší či menší snadností prodeje a z toho vyplývající nutností vrhat výrobek zčásti na bližší nebo vzdálenější trh. Nepřihlížíme-li k rozsahu poptávky vůbec, hraje tu hlavní úlohu pohyb cen, neboť

[32]) V rukopisu je tu vsunuta následující poznámka, která měla být později rozvedena: „Rozpor v kapitalistickém výrobním způsobu: dělníci jsou jako kupci zboží důležití pro trh. Ale jako prodavače svého zboží — pracovní síly — má kapitalistická společnost tendenci omezit je na minimum ceny. — Další rozpor: Epochy, v nichž kapitalistická výroba napíná všechny své potence, jsou — jak se ukáže — zpravidla epochy nadprodukce; protože výrobní potence nemohou být nikdy využity natolik, aby tím mohlo být nejen produkováno, ale i realizováno více hodnoty; prodej zboží, realizace zbožního kapitálu, tedy také nadhodnoty, je však omezen nikoli spotřebními potřebami společnosti vůbec, nýbrž spotřebními potřebami společnosti, jejíž velká většina je stále chudá a musí stále zůstávat chudá. To však patří až do příštího oddílu."

při klesání cen je prodej úmyslně omezován, zatímco výroba pokračuje; naopak při stoupání cen drží výroba krok s prodejem nebo lze zboží prodávat předem. Avšak za vlastní materiální základnu je třeba považovat skutečnou vzdálenost místa výroby od odbytiště.

Např. anglická bavlněná tkanina nebo příze je prodána do Indie. Dejme tomu, že anglickému bavlnářskému továrníkovi zaplatí obchodník-vývozce (dělá to ochotně jen při příznivém stavu peněžního trhu. Jakmile však továrník sám nahrazuje svůj peněžní kapitál úvěrovými operacemi, začíná to vypadat špatně). Vývozce prodá své bavlněné zboží později na indickém trhu, odkud se mu vrátí jeho zálohovaný kapitál. Až do tohoto návratu je tomu úplně stejně jako v případě, kdy délka pracovního období vyvolává nutnost zálohovat nový peněžní kapitál, aby se výrobní proces udržel v chodu v dosavadním měřítku. Peněžní kapitál, kterým továrník platí své dělníky a rovněž obnovuje ostatní prvky svého oběžného kapitálu, není peněžní formou příze, kterou vyrobil. Tak tomu bude teprve tehdy, až se hodnota této příze vrátí do Anglie v penězích nebo ve výrobcích. Je to dodatečný peněžní kapitál jako dříve. Rozdíl je jen v tom, že jej místo továrníka zálohuje obchodník, který si jej možná zase sám opatřil úvěrovými operacemi. A rovněž není dříve, než jsou tyto peníze vrženy na trh nebo současně s nimi, na anglický trh vržen dodatečný produkt, který může být za tyto peníze koupen a vejít do produktivní nebo individuální spotřeby. Nastane-li takový stav na delší dobu a ve větším měřítku, musí mít tytéž důsledky jako dříve prodloužení pracovního období.

Je však možné, že i v Indii je příze zase prodána na úvěr. S pomocí tohoto úvěru se v Indii zakoupí výrobky a pošlou se jako platba do Anglie nebo se tam převede směnka na příslušnou sumu. Trvá-li tento stav déle, nastane tlak na indický peněžní trh, jehož odraz v Anglii může vyvolat krizi. Krize, i když je spojena s vývozem drahých kovů do Indie, vyvolává zase v této zemi novou krizi způsobenou zhroucením anglických obchodních firem a jejich indických poboček, kterým poskytovaly úvěr indické banky. Tak vzniká zároveň krize jak na trhu, *pro* který je obchodní bilance příznivá, tak na trhu, *pro* který je nepříznivá. Tento jev může být ještě složitější. Anglie pošle např. do Indie stříbro ve slitcích, ale

angličtí věřitelé Indie tam teď vymáhají své pohledávky, a Indie musí brzy nato poslat své stříbro ve slitcích zpátky do Anglie.

Je možné, že vývozní obchod do Indie a dovozní obchod z Indie se přibližně vyrovnávají, třebaže dovoz (s výjimkou zvláštních okolností, jako je zdražení bavlny atd.) je co do svého rozsahu určován a stimulován vývozem. Může se zdát, že obchodní bilance mezi Anglií a Indií je vyrovnaná nebo že vykazuje jen slabé výkyvy na tu či onu stranu. Jakmile však v Anglii vypukne krize, ukáže se, že v Indii leží ve skladech neprodané bavlněné zboží (že se tedy nepřeměnilo ze zbožního kapitálu v peněžní kapitál — nadprodukce po této stránce) a že naproti tomu v Anglii nejen leží neprodané zásoby indických výrobků, nýbrž že velká část prodaných a spotřebovaných zásob není ještě vůbec zaplacena. To, co se tedy jeví jako krize na peněžním trhu, vyjadřuje ve skutečnosti anomálie v samotném procesu produkce a reprodukce.

Za třetí: Pokud pak jde o použitý oběžný kapitál (variabilní i konstantní), vede délka období obratu, pokud vyplývá z délky pracovního období, k tomuto rozdílu: Při několika obratech za rok může být prvek variabilního nebo konstantního oběžného kapitálu dodán svým vlastním produktem, jako např. při těžbě uhlí, v oděvní konfekci atd. V jiném případě to není možné, aspoň ne během roku.

SEDMNÁCTÁ KAPITOLA

OBĚH NADHODNOTY

Viděli jsme dosud, že rozdílnost v období obratu vyvolává rozdílnost v roční míře nadhodnoty, i když masa ročně vytvořené nadhodnoty zůstává stejná.

Ale dále nutně vzniká rozdílnost v kapitalizaci nadhodnoty, *akumulaci*, a potud také, při nezměněné míře nadhodnoty, v mase nadhodnoty vytvořené během roku.

Především poznamenáme, že kapitál *A* (v příkladu z předcházející kapitoly) dává běžný periodický důchod, že tedy s výjimkou období obratu na začátku podnikání hradí svou vlastní spotřebu během roku ze své produkce nadhodnoty a nemusí ji zálohovat z vlastního fondu. Tak tomu naopak je u *B*. Produkuje sice za tytéž časové úseky stejné množství nadhodnoty jako *A*, ale nadhodnota není realizována a nemůže být proto ani individuálně, ani produktivně spotřebována. Pokud jde o individuální spotřebu, je nadhodnota anticipována. Fond na to musí být zálohován.

Část produktivního kapitálu, kterou lze těžko zařadit pod určitou rubriku, totiž dodatečný kapitál nutný na opravy a udržování fixního kapitálu v náležitém stavu, se teď také ukazuje v novém světle.

U *A* není tato část kapitálu — celá nebo z velké části — na začátku výroby zálohována. Nemusí být ani k dispozici, ani tu nemusí vůbec být. Vzniká z podnikání samého bezprostřední přeměnou nadhodnoty v kapitál, tj. jejím přímým použitím jako kapitálu. Část nadhodnoty během roku periodicky nejen produkované, ale také realizované, může hradit výdaje nutné na opravy atd. Část

kapitálu nutného k podnikání v původním měřítku si tak vytváří během podnikání sám podnik kapitalizací části nadhodnoty. To u kapitalisty *B* není možné. Část kapitálu, o kterou jde, musí u něho tvořit část původně zálohovaného kapitálu. V obou případech bude tato část kapitálu v kapitalistových knihách figurovat jako zálohovaný kapitál, jímž také je, protože podle našeho předpokladu tvoří část produktivního kapitálu nutného k podnikání v daném měřítku. Ale je ohromný rozdíl v tom, z jakého fondu je zálohována. U *B* je to skutečně část kapitálu, který musí být původně zálohován, nebo být k dispozici. Naproti tomu u *A* je to část nadhodnoty použitá jako kapitál. Tento případ nám ukazuje, jak nejen akumulovaný kapitál, nýbrž i část původně zálohovaného kapitálu může být prostě kapitalizovaná nadhodnota.

Jakmile do toho zasáhne rozvoj úvěru, stává se vztah mezi původně zálohovaným kapitálem a kapitalizovanou nadhodnotou ještě spletitějším. Např. *A* si část produktivního kapitálu, s nímž začíná podnikat nebo s nímž v podnikání pokračuje během roku, vypůjčí u bankéře *C*. Nemá od začátku vlastní kapitál dostačující k podnikání. Bankéř *C* mu zapůjčí sumu skládající se pouze z nadhodnoty, kterou u něho uložili průmyslníci *D*, *E*, *F* atd. Z hlediska *A* tu nejde ještě o akumulovaný kapitál. Fakticky není však *A* pro *D*, *E*, *F* atd. nic jiného než agent kapitalizující nadhodnotu, kterou si přivlastnili.

V knize I, 22. kap., jsme viděli, že akumulace, přeměna nadhodnoty v kapitál, je co do svého reálného obsahu proces reprodukce v rozšířeném měřítku, ať už se toto rozšíření projeví extenzívně v podobě připojení nových továren ke starým, nebo v intenzívním rozšíření dosavadního měřítka podnikání.

Rozšiřování měřítka výroby se může dít v menších dávkách tím, že část nadhodnoty se použije k zdokonalením, která buď jen zvyšují produktivní sílu používané práce, nebo zároveň umožňují vykořisťovat ji intenzívněji. Nebo také tam, kde pracovní den není omezen zákonem, postačí k rozšíření měřítka výroby vynaložit dodatečný oběžný kapitál (ve výrobních látkách a ve mzdě), aniž se zvětší fixní kapitál, u něhož se tak jen prodlužuje doba, po kterou je denně používán, zatímco období jeho obratu se přiměřeně zkra-

cuje. Anebo kapitalizovaná nadhodnota třeba umožní při příznivé konjunktuře na trhu spekulace se surovinami, operace, na které by byl původně zálohovaný kapitál nestačil, atd.

Je však jasné, že tam, kde větší počet období obratu má za následek častější realizaci nadhodnoty během roku, nastanou období, v nichž nebude možné ani prodlužovat pracovní den, ani zavádět dílčí zlepšení; přitom na druhé straně úměrné rozšíření celého podniku je možné jen v určitých širších nebo užších mezích, daných jednak celkovým vkladem podniku, např. budovami, jednak rozšířením pracovního fondu, jako v zemědělství; navíc je k tomu třeba tak velkého množství dodatečného kapitálu, který se dá získat jen akumulací nadhodnoty během několika let.

Vedle skutečné akumulace čili přeměny nadhodnoty v produktivní kapitál (a tomu odpovídající reprodukce v rozšířeném měřítku) probíhá tedy akumulace peněz, shrabování části nadhodnoty jako latentního peněžního kapitálu, který má fungovat jako dodatečný aktivní kapitál teprve později, jakmile dosáhne určité velikosti.

Tak se to jeví z hlediska jednotlivého kapitalisty. Ale současně s vývojem kapitalistické výroby se vyvíjí úvěrový systém. Peněžní kapitál, který kapitalista nemůže ještě použít ve svém vlastním podnikání, používají jiní, od nichž za to dostává úroky. Tento kapitál funguje pro něho jako peněžní kapitál ve specifickém smyslu, jako jistý druh kapitálu odlišný od produktivního kapitálu. Ale působí jako kapitál v jiných rukou. Je jasné, že při častější realizaci nadhodnoty a zvětšování měřítka, v němž je nadhodnota produkována, roste i poměr, v němž je nový peněžní kapitál, čili peníze jakožto kapitál, vrhán na peněžní trh a odtud, alespoň z velké části, znovu pohlcován rozšířenou výrobou.

Nejjednodušší forma, v níž může tento dodatečný latentní peněžní kapitál vystupovat, je forma pokladu. Je možné, že tímto pokladem je dodatečné zlato nebo stříbro, získané přímo nebo nepřímo při směně se zeměmi, kde se těží drahé kovy. Ale jen tímto způsobem vzrůstá peněžní poklad uvnitř země absolutně. Z druhé strany je možné — a to je většina případů — že tento poklad není nic jiného než peníze odňaté z vnitřního oběhu, které dostaly formu

pokladu v rukou jednotlivých kapitalistů. Je dále možné, že tento latentní peněžní kapitál záleží pouze ve známkách hodnoty — úvěrové peníze tu stále nebereme v úvahu — nebo také v pouhých nárocích (právních titulech) kapitalistů vůči třetím osobám, podložených legálními dokumenty. Ve všech těchto případech, ať už je forma existence tohoto dodatečného peněžního kapitálu jakákoli, nepředstavuje, pokud je kapitálem in spe [budoucím], naprosto nic jiného než dodatečné a v rezervě udržované právní nároky kapitalistů na budoucí, dodatečnou roční produkci společnosti.

„Masa skutečně akumulovaného bohatství po stránce své velikosti... je tak bezvýznamná ve srovnání s produktivními silami společnosti, které bohatství náleží, ať je stupeň civilizace společnosti jakýkoli; dokonce i ve srovnání se skutečnou spotřebou této společnosti během několika málo let; tak bezvýznamná, že by hlavní pozornost zákonodárců a politických ekonomů měla být obrácena na produktivní síly a jejich budoucí svobodný rozvoj, a ne jako dosud na pouhé akumulované bohatství, které bije do očí. Daleko největší část takzvaného akumulovaného bohatství je pouze nominální a neskládá se ze skutečných předmětů, lodí, domů, bavlněného zboží, meliorací půdy, nýbrž z pouhých právních titulů, nároků na budoucí roční produktivní síly společnosti, právních titulů, které byly vytvořeny a zvěčněny s pomocí prostředků... nebo institucí nejistoty... Užívání takových předmětů (akumulacemi fyzických věcí čili skutečného bohatství) jako pouhého prostředku k tomu, aby si jejich majitelé mohli přivlastňovat bohatství, které mají budoucí produktivní síly společnosti teprve vytvořit, toto užívání by jim bylo na základě přírodních zákonů rozdělování a bez použití násilí postupně odňato; s pomocí družstevní práce (co-operative labour) by jim bylo odňato během několika málo let." (William Thompson, „Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth", Londýn 1850, s. 453. — Tato kniha vyšla poprvé roku 1824.)

„Málokdo se zamyslí nad tím, a většina lidí o tom nemá ani tušení, jak nepatrné jsou co do velikosti a co do vlivu faktické akumulace společnosti ve srovnání s produktivními silami člověka, dokonce i s obvyklou spotřebou jediné lidské generace během několika málo let. Příčina je zjevná, ale účinek je velmi škodlivý. Bohatství, které je každoročně spotřebováno, zároveň se svým spotřebováním mizí; máme je před očima jen na chvíli a dělá na nás dojem, jen pokud se z něho těšíme nebo je spotřebováváme. Ale ta část bohatství, která je spotřebovávána jen pomalu, nábytek, stroje, budovy, stojí před našima očima od dětství až do stáří jako trvalé pomníky lidského úsilí. Díky tomu, že mají tuto fixní, trvalou, jen zvolna spotřebovávanou část národního bohatství — půdu a suroviny, na nichž se pracuje, nástroje, jimiž se pracuje, domy, které skýtají při práci přístřeší — díky tomuto majetku ovládají majitelé těchto předmětů ke svému vlastnímu prospěchu roční produktivní síly všech skutečně produktivních pra-

covníků společnosti, ať jsou tyto předměty ve srovnání se stále znovu se objevujícími produkty této práce jakkoli nepatrné. Británie a Irsko mají 20 miliónů obyvatel; průměrná spotřeba každého jednotlivce, muže, ženy a dítěte, je pravděpodobně asi 20 liber št., celkem bohatství asi 400 miliónů liber št., ročně spotřebovaný produkt práce. Celková suma akumulovaného kapitálu těchto zemí nepřesahuje, podle odhadu, 1200 miliónů čili trojnásobek ročního produktu práce; rozdělíme-li jej na stejné díly, je to 60 liber št. kapitálu na hlavu. Máme tu co dělat spíš s poměrem než s více nebo méně přesnými absolutními částkami těchto odhadovaných sum. Úroky z tohoto celkového kapitálu by stačily k tomu, aby všechno obyvatelstvo udržely při jeho nynějším způsobu života asi tak dva měsíce v roce, a celý akumulovaný kapitál sám (kdyby se našli kupci) by je postačil uživit, aniž by pracovali, po tři roky! Na konci této doby by pak museli bez domů, šatstva a potravy zemřít hladem, nebo by se museli stát otroky těch, kteří je po ty tři roky vydržovali. Jako se mají tři roky k délce života *jedné* zdravé generace, řekněme ke 40 rokům, tak se má velikost a význam skutečného bohatství, akumulovaný kapitál i té nejbohatší země, k její produktivní síle, k produktivním silám jediné lidské generace; nikoli k tomu, co by mohly vyrobit za rozumného uspořádání při stejné jistotě všech a zejména při družstevní práci, nýbrž k tomu, co skutečně absolutně vyrábějí při nedokonalém a skličujícím uspořádání spojeném s nejistotou!... A aby bylo možné uchovat a zvěčnit tuto zdánlivě mohutnou masu existujícího kapitálu v dosavadním stavu vynuceného rozdělování, nebo lépe řečeno, aby bylo možné uchovat a zvěčnit s její pomocí získané velení nad produkty roční práce a monopol na ně, má být zvěčněna celá ta hrůzná mašinérie, neřesti, zločiny a útrapy nejistoty. Nic nemůže být akumulováno, dokud nejsou nejprve uspokojeny nezbytné potřeby, a veliký proud lidských sklonů směřuje za požitky; odtud poměrně nepatrná suma skutečného bohatství společnosti v každém daném okamžiku. Je to věčný koloběh výroby a spotřeby. Při takové ohromné mase roční výroby a spotřeby by se ta trocha skutečné akumulace sotva postrádala; a přesto se hlavní pozornost neobracela na onu masu produktivních sil, nýbrž na tuto trošku akumulace. Ale této trošky se zmocnilo několik málo lidí a přeměnili ji v nástroj přivlastňování každoročně znovu se objevujících produktů práce velké masy lidí. Odtud rozhodující význam takovéhoto nástroje pro tento malý počet lidí... Asi třetina národního ročního produktu se teď odnímá výrobcům z titulu veřejných břemen a je neproduktivně spotřebovávána lidmi, kteří za to nedávají žádný ekvivalent, tj. takový ekvivalent, který by jím mohl být pro výrobce... Dav s úžasem zírá na akumulované masy, zejména jsou-li soustředěny v rukou několika málo jedinců. Ale ročně vyrobené masy se valí kolem jako věčné a nespočetné vlny mohutného proudu a ztrácejí se nenávratně v oceánu spotřeby. A přece tato věčná spotřeba podmiňuje nejen všechny požitky, nýbrž i existenci celého lidstva. Množství a rozdělování tohoto ročního produktu by se mělo stát hlavním předmětem úvah. Skutečná akumulace má úplně podružný význam a i tento význam má skoro výhradně pro svůj vliv na rozdělování ročního produktu... Skutečná akumulace

a rozdělování se tu" (v Thompsonově spisu) „stále zkoumají se zřetelem k produktivním silám a v závislosti na nich. Téměř ve všech ostatních systémech se produktivní síla zkoumala se zřetelem a v závislosti na akumulaci a zvěčnění daného způsobu rozdělování. Ve srovnání s uchováním tohoto daného způsobu rozdělování se stále znovu vracející se bída nebo blahobyt celého lidstva nepovažují vůbec za hodné povšimnutí. Zvěčnit výsledky násilí, podvodu a náhody, to nazvali jistotou; a pro uchování této falešné jistoty byly nemilosrdně obětovány všechny produktivní síly lidského pokolení." (Tamtéž, s. 440—443.)

Nepřihlížíme-li k poruchám, které brzdí i reprodukci v daném měřítku, jsou možné jen dva normální případy reprodukce.

Buď dochází k prosté reprodukci.

Nebo dochází ke kapitalizaci nadhodnoty, akumulaci.

I. Prostá reprodukce

Při prosté reprodukci je nadhodnota produkovaná a realizovaná periodicky za rok nebo při větším počtu obratů během roku spotřebována individuálně, tj. neproduktivně svými majiteli, kapitalisty.

Ta okolnost, že hodnota produktu se skládá jednak z nadhodnoty, jednak z té části hodnoty, kterou tvoří reprodukovaný v ní variabilní kapitál plus na ni spotřebovaný konstantní kapitál, nemění absolutně nic ani na množství, ani na hodnotě celkového produktu, který ustavičně vchází jako zbožní kapitál do oběhu a stejně ustavičně je z něho odnímán, aby přešel do produktivní nebo individuální spotřeby, tj. aby sloužil jako výrobní prostředek nebo jako spotřební prostředek. Nepřihlížíme-li ke konstantnímu kapitálu, dotýká se to pouze rozdělování ročního produktu mezi dělníky a kapitalisty.

I když se předpokládá prostá reprodukce, musí tedy část nadhodnoty stále existovat v penězích, a ne v produktu, protože jinak by nemohla být přeměňována z peněz v produkt k účelům spotřeby. Tuto přeměnu nadhodnoty z její původní zbožní formy v peníze tu musíme dále prozkoumat. Pro zjednodušení se předpokládá

nejjednodušší forma problému, totiž výhradně oběh kovových peněz, peněz, které jsou skutečným ekvivalentem.

Podle zákonů vyvozených pro prostý oběh zboží (kniha I, 3. kap.)[65] musí masa kovových peněz existující v zemi stačit nejen k tomu, aby udržovala oběh zboží. Musí stačit i při výkyvech oběhu peněz, které vznikají zčásti v důsledku kolísání rychlosti oběhu, zčásti v důsledku změn v cenách zboží, zčásti v důsledku různých a měnících se proporcí, v nichž peníze fungují jako platební prostředek nebo jako vlastní prostředek oběhu. Poměr, v němž se existující peněžní masa štěpí na poklad a obíhající peníze, se ustavičně mění, ale masa peněz se vždycky rovná sumě peněz existujících jako poklad a jako obíhající peníze. Tato masa peněz (masa drahého kovu) je postupně akumulovaný poklad společnosti. Pokud se část tohoto pokladu spotřebuje opotřebováním, musí být každoročně znovu nahrazena tak jako každý jiný produkt. To se děje ve skutečnosti přímou nebo nepřímou směnou části ročního produktu země za produkt zemí, kde se těží zlato a stříbro. Tento mezinárodní charakter této transakce zastírá ovšem její jednoduchý průběh. Abychom tedy problém zredukovali na jeho nejjednodušší a nejprůhlednější výraz, musíme předpokládat, že zlato a stříbro se těží v zemi samé, že tedy produkce zlata a stříbra tvoří část celkové společenské produkce uvnitř každé země.

Ponecháme-li stranou zlato a stříbro na luxusní předměty, musí se minimum jejich roční produkce rovnat alespoň opotřebování peněžních kovů způsobenému ročním oběhem peněz. Dále: Jestliže suma hodnoty ročně vyráběné a obíhající masy zboží vzrůstá, musí vzrůstat také roční produkce zlata a stříbra, pokud zvětšená suma hodnoty obíhajících zboží a masa peněz, které je zapotřebí k jejich oběhu (a k vytváření příslušného pokladu), nejsou kompenzovány větší rychlostí oběhu peněz nebo rozsáhlejší funkcí peněz jako platebního prostředku, tj. častějším vzájemným vyrovnáváním koupí a prodejů bez účasti skutečných peněz.

Část společenské pracovní síly a část společenských výrobních prostředků musí tedy být každoročně vydána na produkci zlata a stříbra.

Kapitalisté, kteří se zabývají těžbou zlata a stříbra — a za našeho

předpokladu, že jde o prostou reprodukci — se jí zabývají jen v mezích průměrného ročního opotřebování a tím vyvolané průměrné roční spotřeby zlata a stříbra; vrhají svou nadhodnotu, kterou podle našeho předpokladu každoročně spotřebovávají, aniž z ní něco kapitalizují, do oběhu přímo v peněžní formě, která je pro ně naturální formou, a ne přeměněnou formou produktu, jak tomu je v ostatních výrobních odvětvích.

Dále: Pokud jde o mzdu — peněžní formu, v níž je zálohován variabilní kapitál — je tu rovněž nahrazována nikoli prodejem produktu, jeho přeměnou v peníze, nýbrž produktem, jehož naturální forma je už od počátku peněžní formou.

Konečně je tomu tak i s tou částí produkce drahých kovů, která se rovná hodnotě periodicky spotřebovávaného konstantního kapitálu, jak konstantního oběžného, tak konstantního fixního kapitálu spotřebovaného během roku.

Prozkoumejme koloběh, resp. obrat kapitálu vloženého do produkce drahých kovů nejprve ve formě $P — Z \ldots Pr \ldots P'$. Pokud se Z v $P — Z$ skládá nejen z pracovní síly a výrobních prostředků, nýbrž také z fixního kapitálu, z jehož hodnoty se v Pr spotřebuje jen část, je jasné, že P' — produkt — je peněžní suma rovnající se variabilnímu kapitálu vynaloženému na mzdu plus oběžnému konstantnímu kapitálu vynaloženému na výrobní prostředky plus části hodnoty opotřebovaného fixního kapitálu plus nadhodnotě. Kdyby tato suma byla při nezměněné všeobecné hodnotě zlata menší, pak by doly byly neproduktivní nebo — kdyby tomu tak bylo všeobecně — hodnota zlata ve srovnání se zbožími, jejichž hodnota se nemění, by v budoucnu vzrostla; tj. ceny zboží by klesly, v budoucnu by tedy peněžní suma vynaložená v $P — Z$ byla menší.

Zkoumáme-li nejprve jen oběžnou část kapitálu zálohovaného v P, výchozím bodu $P — Z \ldots Pr \ldots P'$, vidíme, že určitá peněžní suma je zálohována, vržena do oběhu na placení pracovní síly a na nákup výrobních látek. Ale koloběhem *tohoto* kapitálu není z oběhu zase odňata, aby do něho byla znovu vržena. Produkt je penězi už ve své naturální formě, nemusí tedy být přeměněn v peníze teprve směnou, procesem oběhu. Nepřechází z výrobního procesu do sféry oběhu ve formě zbožního kapitálu, který se má znovu

přeměnit v peněžní kapitál, nýbrž jako peněžní kapitál, který se má znovu přeměnit v produktivní kapitál, tj. má znovu nakoupit pracovní sílu a výrobní látky. Peněžní forma oběžného kapitálu spotřebovaného na pracovní sílu a výrobní prostředky není nahrazována prodejem produktu, nýbrž naturální formou produktu samého, tedy ne tím, že jeho hodnota je znovu odnímána z oběhu v peněžní formě, nýbrž dodatečnými, nově produkovanými penězi.

Dejme tomu, že tento oběžný kapitál = 500 liber št., období obratu = 5 týdnů, pracovní období = 4 týdny, období oběhu jen = 1 týden. Je tedy třeba od začátku zčásti zálohovat peníze na 5 týdnů na výrobní zásobu, zčásti je mít v zásobě, aby z nich mohla být postupně vyplácena mzda. Začátkem 6. týdne se vrátí 400 liber št. a uvolní se 100 liber št. To se neustále opakuje. Zde, tak jako dříve, bude po určitou dobu obratu 100 liber št. neustále ve formě uvolněných peněz. Ale jsou to dodatečné nově vyprodukované peníze právě tak jako ostatních 400 liber št. Měli jsme 10 obratů za rok a vyrobený roční produkt = 5000 liber št. ve zlatě. (Období oběhu tu netvoří doba, které je zapotřebí k přeměně zboží v peníze, nýbrž doba nutná k přeměně peněz v prvky výroby.)

U každého jiného kapitálu 500 liber št., který se obrátí za týchž podmínek, je ustavičně obnovovaná peněžní forma přeměněnou formou produkovaného zbožního kapitálu, který je každé 4 týdny vržen do oběhu a svým prodejem — tedy periodickým odnímáním onoho kvanta peněz, v jehož podobě původně vstoupil do procesu — dostává stále znovu tuto peněžní formu. Zde je naproti tomu v každém období obratu vrhána nová dodatečná masa peněz 500 liber št. z výrobního procesu samého do oběhu, aby z něho stále odnímala výrobní látky a pracovní sílu. Tyto peníze vrhané do oběhu nejsou z něho znovu odnímány koloběhem tohoto kapitálu, nýbrž ještě rozmnožovány stále nově produkovanými masami zlata.

Zkoumáme-li variabilní část tohoto oběžného kapitálu a předpokládáme-li jako dříve, že se rovná 100 librám št., stačilo by při běžné výrobě zboží těchto 100 liber št. při deseti obratech k tomu, aby se mohla stále platit pracovní síla. Zde, při produkci zlata, stačí táž suma; ale vracejících se 100 liber št., jimiž je každých 5 týdnů placena pracovní síla, nejsou přeměněnou formou pro-

duktu pracovní síly, nýbrž částí jejího neustále obnovovaného produktu samého. Producent zlata platí svým dělníkům přímo částí zlata, které sami vyprodukují. 1000 liber št., které je tak ročně vynaloženo na pracovní sílu a které dělníci vrhají do oběhu, se tedy nevrací prostřednictvím oběhu ke svému výchozímu bodu.

Dále, pokud jde o fixní kapitál, je třeba při zakládání podniku vydat větší peněžní kapitál, který je tak vržen do oběhu. Jako každý fixní kapitál se vrací jen po částech během několika let. Ale vrací se jako bezprostřední část produktu, zlata, a ne na základě prodeje produktu a tím uskutečněné jeho přeměny v peníze. Dostává tedy postupně svou peněžní formu ne tím, že se peníze odnímají z oběhu, nýbrž tím, že se příslušná část produktu hromadí. Takto obnovený peněžní kapitál není peněžní suma postupně odnímaná z oběhu k vyrovnání peněžní sumy, která do něho byla původně vržena na fixní kapitál. Je to dodatečná masa peněz.

Konečně, pokud jde o nadhodnotu, rovná se rovněž té části nového produktu, zlata, který je v každém novém období obratu vrhán do oběhu, aby byl podle našeho předpokladu vydán neproduktivně, na zaplacení životních prostředků a luxusních předmětů.

Ale podle předpokladu nahrazuje celá tato roční produkce zlata — s jejíž pomocí jsou z trhu ustavičně odnímány pracovní síla a výrobní látky, ne však peníze, a jsou mu ustavičně dodávány další peníze — jen peníze opotřebované během roku, udržuje tedy jen v plném počtu masu peněz ve společnosti, která stále, i když v měnících se proporcích, existuje ve dvou formách, ve formě pokladu a ve formě peněz, které jsou v oběhu.

Podle zákona oběhu zboží musí se masa peněz rovnat mase peněz potřebné pro oběh plus množství peněz ve formě pokladu; toto množství se zvětšuje nebo zmenšuje podle smršťování nebo rozpínání oběhu, ale zejména slouží také k vytváření nutného rezervního fondu platebních prostředků. Co musí být zaplaceno v penězích — pokud nedochází k vyrovnávání plateb — je hodnota zboží. To, že určitou část této hodnoty tvoří nadhodnota, tj. že toho, kdo zboží prodává, nic nestála, na věci naprosto nic nemění. Za předpokladu, že všichni výrobci jsou samostatnými vlastníky svých výrobních prostředků, by tedy docházelo k oběhu mezi

bezprostředními výrobci samými. Nepřihlížíme-li ke konstantní části jejich kapitálu, mohl by se pak jejich roční čistý nadprodukt*, obdobně jako za kapitalistických podmínek, rozdělit na dvě části: na část *a*, která nahrazuje jen jejich nutné životní prostředky, a na část *b*, kterou spotřebují zčásti na luxusní výrobky, zčásti ji použijí na rozšíření výroby. Pak *a* představuje variabilní kapitál, *b* nadhodnotu. Ale toto dělení by nemělo žádný vliv na velikost masy peněz nutné k oběhu jejich celkového produktu. Za jinak nezměněných okolností by hodnota obíhající masy zboží byla táž, byla by tedy táž i k tomu nutná masa peněz. Při stejném rozdělení období obratu by museli mít tytéž peněžní rezervy, tj. tutéž část svého kapitálu neustále v peněžní formě, protože podle předpokladu by jejich výroba byla nadále výrobou zboží. Ta okolnost, že část hodnoty zboží tvoří nadhodnota, nemění tedy naprosto nic na mase peněz nutných k provozu podniku.

Jeden Tookův odpůrce, který lpí na formě $P - Z - P'$, se Tooka ptá, jak prý to kapitalista dělá, aby z oběhu bral ustavičně víc peněz, než do něho vrhá. Rozumějme dobře. Tady nejde o *tvorbu* nadhodnoty. Tvorba nadhodnoty, toto jediné tajemství, je z kapitalistického hlediska samozřejmá. Použitá suma hodnoty by přece nebyla kapitálem, kdyby se neobohacovala o nadhodnotu. Protože tedy podle předpokladu je to kapitál, je nadhodnota samozřejmostí.

Otázka tedy nezní: Odkud se bere nadhodnota? Nýbrž: Odkud se berou peníze, ve které se nadhodnota přeměňuje?

Ale v buržoazní ekonomii je existence nadhodnoty samozřejmostí. Předpokládá se tedy nejen nadhodnota, ale s ní se dále také předpokládá, že část masy zboží vržené do oběhu tvoří nadprodukt, tedy představuje hodnotu, kterou kapitalista nevrhl do oběhu se svým kapitálem; že tedy kapitalista zároveň se svým produktem vrhá do oběhu přebytek nad svým kapitálem a potom tento přebytek z oběhu zase odnímá.

Zbožní kapitál, který kapitalista vrhá do oběhu, má větší hodnotu (jak to přijde, to se nevysvětluje ani nechápe, ale z hlediska buržoaz-

* Zde má Marx zřejmě na mysli nově vytvořený produkt.

ní ekonomie c'est un fait [je to fakt]) než produktivní kapitál, který kapitalista odebral z oběhu v podobě pracovní síly plus výrobních prostředků. Za tohoto předpokladu je tedy jasné, proč nejen kapitalista *A*, nýbrž i *B*, *C*, *D* atd. mohou na základě směny svého zboží neustále odnímat z oběhu víc hodnoty než hodnotu svého původně a stále znovu zálohovaného kapitálu. *A*, *B*, *C*, *D* atd. vrhají neustále větší zbožní hodnotu — tato operace je tak mnohostranná, jak rozmanité jsou samostatně fungující kapitály — ve formě zbožního kapitálu do oběhu, než z něho ve formě produktivního kapitálu odnímají. Musí se tedy stále dělit o sumu hodnoty (tj. každý z nich musí odnímat z oběhu produktivní kapitál) rovnající se sumě hodnoty jejich, resp. jimi zálohovaných produktivních kapitálů; a stejně tak se musí neustále dělit o sumu hodnoty, kterou vrhají ze všech stran do oběhu ve formě zboží jako příslušný přebytek hodnoty zboží nad hodnotou prvků jeho výroby.

Ale zbožní kapitál, dříve než se znovu přemění v produktivní kapitál a než je vydána nadhodnota, která v něm vězí, musí být přeměněn v peníze. Odkud se na to berou peníze? Tato otázka se zdá na první pohled obtížná, a ani Tooke, ani nikdo jiný na ni dosud neodpověděl.

Dejme tomu, že oběžný kapitál 500 liber št. zálohovaný ve formě peněžního kapitálu, ať už je období jeho obratu jakékoli, je celkovým oběžným kapitálem společnosti, tj. třídy kapitalistů. Nadhodnota nechť je 100 liber št. Jak tedy může celá třída kapitalistů odnímat neustále z oběhu 600 liber št., když do něho neustále vrhá jen 500 liber št.?

Když se peněžní kapitál 500 liber št. už přeměnil v produktivní kapitál, přeměňuje se produktivní kapitál ve výrobním procesu v hodnotu zboží ve výši 600 liber št. a v oběhu je tedy nejen hodnota zboží ve výši 500 liber št., rovnající se původně zálohovanému peněžnímu kapitálu, nýbrž i nově produkovaná nadhodnota 100 liber št.

Tato dodatečná nadhodnota 100 liber št. je vrhána do oběhu ve formě zboží. O tom nikdo nepochybuje. Ale touto operací nejsou dány dodatečné peníze pro oběh této dodatečné zbožní hodnoty.

Tuto obtíž nelze obejít žádnými sebepřijatelnějšími vytáčkami.

Například: Pokud jde o konstantní oběžný kapitál, je jasné, že ho všichni nevydávají současně. Zatímco kapitalista *A* prodává své zboží, tedy zatímco zálohovaný kapitál dostává u něho peněžní formu, dostává naopak u kupce *B* jeho kapitál, který je v peněžní formě, formu jeho výrobních prostředků, které právě *A* vyrábí. Týmž aktem, jímž *A* dává zbožnímu kapitálu, který vyprodukoval, znovu peněžní formu, dává *B* svému kapitálu znovu produktivní formu, přeměňuje jej z peněžní formy ve výrobní prostředky a pracovní sílu; táž suma peněz funguje ve dvoustranném procesu jako v každé jednoduché koupi $Z - P$. Na druhé straně, jestliže *A* přeměňuje peníze znovu ve výrobní prostředky, kupuje je od *C* a ten platí týmiž penězi *B* atd. Tak by bylo vysvětleno, jak to probíhá. Ale:

Všechny zákony týkající se množství peněz obíhajících při oběhu zboží, k nimž jsme dospěli (kniha I, 3. kap.), se v důsledku kapitalistického charakteru výrobního procesu nijak nemění.

Řekne-li se tedy, že oběžný kapitál společnosti, který má být zálohován v peněžní formě, je 500 liber št., počítá se přitom už s tím, že je to jednak suma, která byla současně zálohována, že však na druhé straně tato suma uvádí do pohybu víc produktivního kapitálu než 500 liber št., protože slouží střídavě jako peněžní fond různých produktivních kapitálů. Tento způsob vysvětlení tedy předpokládá, že peníze, jejichž existenci má vysvětlit, tu už jsou. —

Dále by se mohlo říci: Kapitalista *A* vyrábí předměty, které kapitalista *B* spotřebovává individuálně, neproduktivně. Peníze *B* přeměňují tedy v peníze zbožní kapitál *A*, a tak táž suma peněz slouží k přeměně nadhodnoty *B* i oběžného konstantního kapitálu *A* v peníze. Zde se však ještě zjevněji předpokládá, že otázka, na kterou se má dát odpověď, je už vyřešena. Totiž, odkud bere *B* tyto peníze na krytí svého důchodu? Jak on sám přeměnil tuto část svého produktu, tuto nadhodnotu v peníze? —

Dále by se mohlo říci, že část oběžného variabilního kapitálu, kterou *A* stále zálohuje svým dělníkům, se mu stále vrací z oběhu; a že jen její určitá měnící se část u něho stále zůstává na placení mzdy. Ostatně mezi vydáním a návratem uplyne určitá doba,

po kterou peníze vyplacené na mzdy mohou sloužit mimo jiné také k přeměně nadhodnoty v peníze. — Ale za prvé víme, že čím delší je tato doba, tím větší musí také být masa peněžní zásoby, kterou musí kapitalista *A* neustále mít in petto [v zásobě]. Za druhé, dělník peníze vydává, kupuje za ně zboží, a přeměňuje tedy pro tanto [úměrně tomu] v peníze nadhodnotu obsaženou v těchto zbožích. Tytéž peníze, které jsou zálohovány ve formě variabilního kapitálu, slouží tedy pro tanto také k přeměně nadhodnoty v peníze. Nebudeme se zde touto otázkou zabývat hlouběji, poznamenáme jen toto: že spotřeba celé třídy kapitalistů a neproduktivních osob na ní závislých probíhá souběžně se spotřebou dělnické třídy; tedy současně s penězi, které vrhají do oběhu dělníci, musí vrhat do oběhu peníze kapitalisté, aby vydali svou nadhodnotu jako důchod; na ni se tedy musí odnímat peníze z oběhu. Podle právě podaného vysvětlení by se jen snížilo, ale neodstranilo nutné množství peněz.

Konečně by se mohlo říci: Při prvním vkladu fixního kapitálu se přece do oběhu neustále vrhá velké množství peněz, přičemž tyto peníze bere z oběhu jen postupně, po částech, po léta ten, kdo je tam vrhl. Cožpak tato suma nestačí k přeměně nadhodnoty v peníze? — Na to je třeba odpovědět, že snad v sumě 500 liber št. (která zahrnuje i tvorbu pokladu pro nutné rezervní fondy) je už obsažena možnost, aby ji použil jako fixní kapitál, ne-li ten, kdo ji do oběhu vrhl, tedy někdo jiný. Kromě toho se už předpokládá, že v sumě vydávané na opatření výrobků, které slouží jako fixní kapitál, je placena také nadhodnota obsažená v těchto zbožích, a jde právě o to, odkud se tyto peníze berou. —

Obecná odpověď je už dána: Má-li masa zboží $x \times 1000$ liber št. obíhat, na velikosti sumy peněz nutné k tomuto oběhu nemění absolutně nic to, zda hodnota této masy zboží obsahuje nadhodnotu nebo neobsahuje, zda je masa zboží vyrobena kapitalisticky nebo není. *Problém sám tedy neexistuje.* Za jinak daných podmínek, rychlosti oběhu peněz atd., je k oběhu hodnoty zboží $x \times 1000$ liber št. zapotřebí určité sumy peněz, zcela nezávisle na té okolnosti, jak mnoho nebo jak málo této hodnoty připadne bezprostředním výrobcům těchto zboží. Pokud tu existuje nějaký problém, spadá

vjedno s obecným problémem: odkud se bere suma peněz nutná k oběhu zboží v té či oné zemi.

Ovšem z hlediska kapitalistické výroby se *zdá*, že tu existuje zvláštní problém. Jako výchozí bod, z něhož jsou peníze vrhány do oběhu, se tu totiž jeví kapitalista. Peníze, které dělník vydává na zaplacení svých životních prostředků, existují předtím jako peněžní forma variabilního kapitálu a jsou tedy původně vrhány do oběhu kapitalistou jako prostředek ke koupi nebo na zaplacení pracovní síly. Mimoto vrhá kapitalista do oběhu peníze, které pro něho původně byly peněžní formou jeho konstantního kapitálu — fixního i oběžného; vydává je jako prostředek ke koupi nebo na zaplacení pracovních prostředků a výrobních látek. Ale kromě tohoto případu se kapitalista už nejeví jako výchozí bod masy peněz, která je v oběhu. Existují však vůbec jen dva výchozí body: kapitalista a dělník. Třetí osoby všech kategorií musí dostávat peníze od těchto dvou tříd buď za nějaké služby, nebo, pokud dostávají peníze bez protislužby, jsou spolumajiteli nadhodnoty ve formě renty, úroků atd. To, že nadhodnota nezůstává celá v kapse průmyslového kapitalisty, že se o ni musí dělit s jinými osobami, nemá s danou otázkou nic společného. Otázka zní, jak přeměňuje svou nadhodnotu v peníze, a ne jak se peníze za ni získané později rozdělují. V našem případě musíme tedy vidět kapitalistu jako jediného majitele nadhodnoty. Pokud však jde o dělníka, bylo už řečeno, že je jen druhotným výchozím bodem, kdežto kapitalista prvotním výchozím bodem peněz, které vrhá do oběhu dělník. Peníze, které byly zprvu zálohovány jako variabilní kapitál, dokončují už svůj druhý oběh, když je dělník vydává na zaplacení životních prostředků.

Třída kapitalistů zůstává tedy jediným výchozím bodem oběhu peněz. Potřebuje-li na zaplacení výrobních prostředků 400 liber št. a na zaplacení pracovní síly 100 liber št., vrhá do oběhu 500 liber št. Ale nadhodnota obsažená v produktu se při míře nadhodnoty 100 % rovná hodnotě 100 liber št. Jak může z oběhu neustále brát 600 liber št., když do něho neustále vrhá jen 500 liber št.? Z ničeho může být zase jen nic. Celá třída kapitalistů nemůže z oběhu získat nic, co do něho nebylo předtím vrženo.

Zde se nepřihlíží k tomu, že suma peněz 400 liber št. stačí snad k tomu, aby při deseti obratech uvedla do oběhu výrobní prostředky v hodnotě 4000 liber št. a práci v hodnotě 1000 liber št., a že zbývajících 100 liber št. rovněž stačí pro oběh nadhodnoty ve výši 1000 liber št. Tento poměr sumy peněz ke zbožní hodnotě, kterou uvádí do oběhu, na věci nic nemění. Problém zůstává týž. Kdyby jeden a týž peníz neobíhal několikrát, bylo by třeba vrhnout do oběhu 5000 liber št. jako kapitál a k přeměně nadhodnoty v peníze by bylo zapotřebí 1000 liber št. Otázka je, odkud se berou tyto peníze, ať je to 1000 nebo 100 liber št. V každém případě je to přebytek nad peněžním kapitálem vrženým do oběhu.

Opravdu, třebaže se to na první pohled zdá paradoxní, třída kapitalistů sama vrhá do oběhu peníze, které slouží k realizaci nadhodnoty obsažené ve zboží. Ale notabene: nevrhá je do oběhu jako zálohované peníze, tedy ne jako kapitál. Vydává je jako kupní prostředek na svou individuální spotřebu. Třída kapitalistů tyto peníze tedy nezálohuje, ačkoli je výchozím bodem jejich oběhu.

Vezměme jednotlivého kapitalistu, který začíná podnikat, např. nájemce. Během prvního roku zálohuje peněžní kapitál, dejme tomu 5000 liber št., na zaplacení výrobních prostředků (4000 liber št.) a pracovní síly (1000 liber št.). Míra nadhodnoty je — dejme tomu — 100 %, nadhodnota, kterou si přivlastňuje, = 1000 liber št. Zmíněných 5000 liber št. zahrnuje všechny peníze, které zálohuje jako peněžní kapitál. Ale ten člověk musí také žít, a před koncem roku nedostane žádné peníze. Jeho spotřeba je — dejme tomu — 1000 liber št. Ty musí mít. Říká sice, že těchto 1000 liber št. musí zálohovat během prvního roku. Ale toto zálohování — které tu má pouze subjektivní smysl — znamená jen to, že v prvním roce musí svou individuální spotřebu hradit z vlastní kapsy, místo aby ji hradil z toho, co mu zadarmo vyrobí jeho dělníci. Nezálohuje tyto peníze jako kapitál. Vydává je, platí jimi za ekvivalent v životních prostředcích, které spotřebovává. Tuto hodnotu vydává v penězích, vrhá ji do oběhu a odnímá ji z něho ve zbožních hodnotách. Tyto zbožní hodnoty spotřeboval. Přestal tedy už mít jakýkoli vztah k jejich hodnotě. Peníze, kterými ji za-

platil, existují jako součást obíhajících peněz. Ale hodnotu těchto peněz vzal z oběhu ve formě výrobků, a s výrobky, v nichž existovala, je zničena i jejich hodnota. Zmizela. Na konci roku pak vrhne do oběhu zbožní hodnotu 6000 liber št. a prodá ji. Tím se mu vrátí: 1. jeho zálohovaný peněžní kapitál 5000 liber št.; 2. v peníze přeměněná nadhodnota 1000 liber št. Zálohoval 5000 liber št. jako kapitál, vrhl je do oběhu a teď odnímá z oběhu 6000 liber št., 5000 liber št. za kapitál a 1000 liber št. za nadhodnotu. Těchto 1000 liber št. se přeměnilo v peníze s pomocí peněz, které on sám vrhl do oběhu ne jako kapitalista, nýbrž jako spotřebitel, které nezálohoval, nýbrž vydal. Vracejí se teď k němu jako peněžní forma nadhodnoty, kterou vyprodukoval. A od té doby se tato operace každoročně opakuje. Ale počínaje druhým rokem je těchto 1000 liber št., které vydává, už trvale přeměněnou formou, peněžní formou nadhodnoty, kterou vyprodukoval. Vydává je každoročně a vracejí se mu rovněž každoročně nazpět.

Kdyby se jeho kapitál obrátil víckrát za rok, nic by to na věci nezměnilo, změnila by se však délka doby, a tudíž velikost sumy, kterou by musel vrhat do oběhu na svou osobní spotřebu navíc kromě svého zálohovaného kapitálu.

Tyto peníze nevrhá kapitalista do oběhu jako kapitál. Ale právě to charakterizuje kapitalistu, že až do návratu nadhodnoty je s to žít z prostředků, které má.

V tomto případě se předpokládalo, že suma peněz, kterou kapitalista vrhá do oběhu na krytí své individuální spotřeby až do prvního návratu svého kapitálu, se rovná přesně nadhodnotě, kterou vyprodukoval a kterou je tedy třeba přeměnit v peníze. Je zřejmé, že pokud jde o jednotlivého kapitalistu, jde o libovolný předpoklad. Ale za předpokladu prosté reprodukce musí být správný pro celou třídu kapitalistů. Vyjadřuje jen to, co je obsaženo v tomto předpokladu, že totiž neproduktivně je spotřebovávána celá nadhodnota, ale také jen ona, tedy ani zlomek původního kapitálu.

Výše jsme předpokládali, že celková produkce drahých kovů (= 500 liber št.) stačí jen k tomu, aby bylo nahrazeno opotřebování peněz.

Kapitalisté, kteří těží zlato, mají celý svůj produkt ve zlatě, jak tu část, která nahrazuje konstantní kapitál, tak tu část, která nahrazuje variabilní kapitál, a také tu část, kterou tvoří nadhodnota. Část společenské nadhodnoty tvoří tedy zlato, a ne produkt, který se mění ve zlato teprve uvnitř oběhu. Tvoří ji hned od počátku zlato a je vrhána do oběhu, aby se z něho odebraly výrobky. Totéž platí v daném případě o mzdě, variabilním kapitálu a o nahrazování zálohovaného konstantního kapitálu. Jestliže tedy část třídy kapitalistů vrhá do oběhu zbožní hodnotu, která je větší (o nadhodnotu) než peněžní kapitál, který zálohovali, vrhá jiná část kapitalistů do oběhu větší peněžní hodnotu (větší o nadhodnotu), než je zbožní hodnota, kterou z oběhu neustále odebírají na produkci zlata. Jestliže část kapitalistů odčerpává z oběhu neustále víc peněz, než do něho vrhá, pak ta část kapitalistů, která produkuje zlato, neustále vhání do oběhu víc peněz, než z něho odebírá ve výrobních prostředcích.

Ačkoli část tohoto produktu 500 liber št. zlata tvoří nadhodnota producentů zlata, je přesto celá suma určena jen k nahrazování peněz nutných pro oběh zboží; kolik z této sumy jde na přeměnu nadhodnoty, obsažené ve zboží, v peníze a kolik na přeměnu ostatních součástí hodnoty v peníze, je přitom lhostejné.

Přeneseme-li produkci zlata z jedné země do jiných zemí, nemění to absolutně nic na věci. Část společenské pracovní síly a společenských výrobních prostředků v zemi *A* se přeměnila v produkt, např. plátno v hodnotě 500 liber št., které se vyveze do země *B*, aby se tam koupilo zlato. Produktivní kapitál použitý takto v zemi *A* vrhá na trh země *A* zboží — rozdílná od peněz — právě tak málo, jako kdyby byl použit přímo na produkci zlata. Tento produkt země *A* se zračí v 500 librách št. zlata a vstupuje do oběhu země *A* jen jako peníze. Část společenské nadhodnoty, kterou tento produkt obsahuje, existuje přímo v penězích a pro zemi *A* neexistuje nikdy jinak než ve formě peněz. Ačkoli pro kapitalisty, kteří produkují zlato, představuje nadhodnotu jen jedna část produktu a druhá část nahrazuje kapitál, závisí otázka, kolik tohoto zlata kromě oběžného konstantního kapitálu nahrazuje variabilní kapitál a kolik představuje nadhodnotu, naopak výhradně na přísluš-

ných poměrech, v jakých mzda a nadhodnota tvoří hodnotu obíhajících zboží. Část, která tvoří nadhodnotu, se rozděluje mezi různé členy třídy kapitalistů. Ačkoli ji neustále vydávají na individuální spotřebu a dostávají ji zpět prodejem nového produktu — právě tato koupě a tento prodej způsobují, že mezi nimi obíhají jen peníze nutné pro přeměnu nadhodnoty v peníze — je určitá část společenské nadhodnoty, i když v měnících se proporcích, přece jen ve formě peněz v kapse kapitalistů, stejně jako část mzdy, alespoň po část týdne, setrvává ve formě peněz v kapsách dělníků. A tato část není omezena částí produktu-zlata, která původně tvoří nadhodnotu kapitalistů produkujících zlato, nýbrž, jak už bylo řečeno, je omezena poměrem, v němž se zmíněný produkt 500 liber št. vůbec rozděluje mezi kapitalisty a dělníky a v němž se zbožní hodnota, která má obíhat, skládá z nadhodnoty a ostatních součástí hodnoty.

Ale část nadhodnoty, která existuje nikoli v jiných zbožích, nýbrž vedle těchto jiných zboží v penězích, je jen potud částí každoročně produkovaného zlata, pokud část roční produkce zlata obíhá, aby se realizovala nadhodnota. Druhá část peněz, která je v měnících se proporcích neustále v rukou třídy kapitalistů jakožto peněžní forma jejich nadhodnoty, není součástí ročně produkovaného zlata, nýbrž částí peněžních mas akumulovaných v zemi už dříve.

Podle našeho předpokladu stačí roční produkce zlata ve výši 500 liber št. právě jen na nahrazení ročně opotřebovaných peněz. Máme-li na zřeteli jen těchto 500 liber št. a nepřihlížíme-li k té části ročně vyrobené masy zboží, k jejímuž oběhu slouží dříve akumulované peníze, nachází tedy nadhodnota produkovaná ve formě zboží v oběhu peníze ke své přeměně v peníze už proto, že je na druhé straně každoročně produkována nadhodnota ve formě zlata. Totéž platí o ostatních částech produktu-zlata 500 liber št., které nahrazují zálohovaný peněžní kapitál.

Zde je třeba poznamenat dvě věci.

Z toho vyplývá za prvé: Nadhodnota, kterou kapitalisté vydávají v penězích, stejně jako variabilní a ostatní produktivní kapitál, který zálohují v penězích, je ve skutečnosti produkt dělníků, totiž

dělníků zaměstnaných při produkci zlata. Ti nově produkují jak tu část produktu-zlata, která je jim „zálohována" jako mzda, tak tu část produktu-zlata, v níž se bezprostředně zračí nadhodnota kapitalistů produkujících zlato. Pokud jde o tu část produktu-zlata, která pouze nahrazuje konstantní kapitálovou hodnotu zálohovanou na jeho produkci, objevuje se znovu ve formě zlata (v produktu vůbec) jen v důsledku roční práce dělníků. Hned na začátku podnikání byla původně vydána kapitalistou v penězích, které nebyly nově produkovány, nýbrž tvořily část masy peněz obíhající ve společnosti. Naproti tomu, pokud je nahrazena novým produktem, dodatečným zlatem, je to roční produkt dělníka. Zálohování kapitalistou se jeví i tady jen jako forma, která vzniká tím, že dělník není ani majitelem svých vlastních výrobních prostředků, ani nedisponuje během výroby životními prostředky, které vyrobili jiní dělníci.

Za druhé však, pokud jde o masu peněz, která existuje nezávisle na tomto každoročním nahrazování 500 liber št. zčásti ve formě pokladu, zčásti ve formě obíhajících peněz, musí tomu s ní být, tj. muselo tomu původně být právě tak, jako je tomu ještě každoročně s těmito 500 librami št. K tomuto bodu se vrátíme na konci tohoto pododdílu. Předtím ještě několik dalších poznámek.

Při zkoumání obratu jsme viděli, že za jinak stejných okolností jsou při změně velikosti období obratu nutné měnící se masy peněžního kapitálu, aby se výroba mohla provozovat v témž měřítku. Oběh peněz musí tedy být natolik pružný, aby se přizpůsoboval tomuto střídavému rozpínání a smršťování.

Předpokládáme-li dále jinak stejné okolnosti — také nezměněnou velikost, intenzitu a produktivitu pracovního dne — ale *změněné rozdělování hodnotového produktu* mezi mzdu a nadhodnotu, takže buď mzda stoupá a nadhodnota klesá nebo naopak, nedotýká se to nijak masy obíhajících peněz. K této změně může dojít, aniž nastane jakékoli rozšíření nebo smrštění masy peněz, která je v oběhu. Prozkoumejme zejména ten případ, kdy by se mzda všeobecně zvýšila, a tedy — za předpokládaných podmínek —

míra nadhodnoty všeobecně snížila, kromě toho, rovněž za předpokladu, že by nenastala žádná změna v hodnotě obíhající masy zboží. V tomto případě vzrůstá ovšem peněžní kapitál, který musí být zálohován jako variabilní kapitál, tedy masa peněz, která slouží v této funkci. Ale právě o tolik, o kolik vzrůstá masa peněz nutná pro funkci variabilního kapitálu, právě o tolik se zmenšuje nadhodnota, tedy také masa peněz nezbytná k její realizaci. Na velikost masy peněz nutné k realizaci hodnoty zboží to nemá žádný vliv, stejně jako to nemá vliv na samu hodnotu zboží. Cena nákladů zboží pro jednotlivého kapitalistu stoupá, ale společenská výrobní cena zboží zůstává nezměněna. Mění se jen, nepřihlížíme-li ke konstantní části hodnoty, poměr, v němž se výrobní cena zboží dělí na mzdu a zisk.

Někdo však namítne, že větší vynaložení variabilního peněžního kapitálu (předpokládá se ovšem, že hodnota peněz zůstává stejná) znamená větší masu peněžních prostředků v rukou dělníků. Důsledkem toho je větší poptávka dělníků po zboží. Dalším důsledkem je stoupání cen zboží. — Nebo někdo namítne: Stoupá-li mzda, zvyšují kapitalisté ceny svých zboží. — V obou případech všeobecné stoupání mzdy vyvolává stoupání cen zboží. Proto je k oběhu zboží nezbytně nutná větší masa peněz, ať už se stoupání cen vysvětluje tím či oním způsobem.

Odpověď na první názor: V důsledku stoupání mzdy poroste zejména poptávka dělníků po nezbytných životních prostředcích. V mnohem menším stupni bude stoupat jejich poptávka po luxusním zboží nebo vznikat poptávka po předmětech, které dříve nespadaly do okruhu jejich spotřeby. Zvýšení poptávky po nezbytných životních prostředcích, k němuž dojde náhle a ve větším měřítku, povede bezpodmínečně k okamžitému zvýšení jejich ceny. Důsledkem toho bude, že větší část společenského kapitálu bude používána na výrobu nezbytných životních prostředků, menší část na výrobu luxusního zboží, jehož ceny klesnou, protože se zmenší nadhodnota a zmenší se tedy i poptávka kapitalistů po něm. Pokud naproti tomu kupují luxusní zboží sami dělníci, nepovede zvýšení jejich mzdy — v mezích tohoto rozsahu — ke stoupání cen nezbytných životních prostředků, nýbrž jen k posunu

osob kupujících luxusní zboží. Víc luxusního zboží než dosud vchází do spotřeby dělníků a poměrně méně do spotřeby kapitalistů. Voilà tout. [To je všechno.] Po určitých výkyvech obíhá masa zboží téže hodnoty jako dříve. — Pokud jde o chvilkové výkyvy, budou mít pouze ten výsledek, že vrhnou do oběhu v dané zemi nezaměstnaný peněžní kapitál, který dosud hledal uplatnění ve spekulačních obchodech na burze nebo v cizině.

Odpověď na druhý názor: Kdyby bylo v moci kapitalistických výrobců libovolně zvyšovat ceny svých zboží, mohli by je zvyšovat a zvyšovali by je, i kdyby mzda nestoupala. Mzda by nikdy nestoupala při klesání cen zboží. Třída kapitalistů by se nikdy nestavěla proti tradeunionům, protože by vždycky a za všech okolností mohla dělat to, co teď skutečně dělá výjimečně, za určitých, zvláštních, takříkajíc lokálních okolností — totiž využít každého zvýšení mzdy k daleko většímu zvýšení cen zboží, tedy k dosažení vyššího zisku.

Tvrzení, že kapitalisté mohou zvyšovat ceny luxusního zboží, protože poptávka po něm klesá (v důsledku snížené poptávky kapitalistů, jejichž kupní prostředky se zmenšily), by znamenalo velmi originální aplikaci zákona poptávky a nabídky. Pokud tu nedochází k pouhému posunu osob kupujících toto zboží, dělníci místo kapitalistů — a pokud k tomuto posunu dochází, nevede poptávka dělníků ke zvýšení cen nezbytných životních prostředků, neboť dělníci nemohou vydávat na nezbytné životní prostředky tu část přírůstku mzdy, kterou vydali na luxusní zboží — klesají ceny luxusního zboží v důsledku snížené poptávky. Proto se kapitál z jejich výroby stahuje tak dlouho, dokud se jejich nabídka nesníží na míru, která odpovídá jejich změněné úloze ve společenském výrobním procesu. S takovouto zmenšenou výrobou, při jinak nezměněné hodnotě, stoupají jejich ceny zase na normální výši. Dokud probíhá toto smršťování čili toto vyrovnávání, je právě tak trvale, při stoupajících cenách nezbytných životních prostředků, do jejich výroby dodáváno právě tolik kapitálu, kolik se ho odnímá z jiného odvětví výroby, dokud není nasycena poptávka. Pak je obnovena rovnováha a celý proces končí tím, že společenský kapitál, a tedy také peněžní kapitál, je

rozdělen ve změněném poměru mezi výrobu nezbytných životních prostředků a výrobu luxusního zboží.

Celá námitka je jen planou pohrůžkou kapitalistů a jejich ekonomických sykofantů.

Fakta, která poskytují záminku pro tuto pohrůžku, jsou trojího druhu.

1. Všeobecným zákonem oběhu peněz je, že stoupá-li suma cen obíhajících zboží — ať se toto zvýšení sumy cen týká téže masy zboží nebo zvětšené masy zboží — vzrůstá za jinak nezměněných okolností masa obíhajících peněz. Zaměňuje se tu následek s příčinou. Mzda stoupá (třebaže zřídka a jen ve výjimečných případech úměrně) se vzestupem ceny nezbytných životních prostředků. Stoupání mzdy je následek, nikoli příčina stoupání cen zboží.

2. Při částečném nebo místním stoupání mzdy — tj. při stoupání jen v jednotlivých výrobních odvětvích — může tím dojít k místnímu vzestupu cen výrobků těchto odvětví. Ale i to závisí na mnoha okolnostech. Např. na tom, že zde nebyla mzda abnormálně snížena a že tedy míra zisku nebyla abnormálně vysoká, že vzestupem cen se nezužuje trh tohoto zboží (že tedy pro zvýšení cen není nutné předcházející omezení nabídky zboží) atd.

3. Při všeobecném zvýšení mzdy stoupá cena vyráběného zboží v průmyslových odvětvích, kde převládá variabilní kapitál, zato však klesá v takových odvětvích, kde převládá konstantní, resp. fixní kapitál.

Při zkoumání prostého oběhu zboží (kniha I, 3. kap., 2) se ukázalo, že i když je v oběhu každého určitého množství zboží jeho peněžní forma jen pomíjivá, že přesto peníze, které při metamorfóze zboží mizí z rukou jednoho, zaujímají nutně místo v rukou někoho jiného, že se tedy zboží především nejen všestranně směňují čili nahrazují, ale že také toto nahrazování je zprostředkováváno a provázeno všestranným usazováním peněz. „Jakmile je jedno zboží nahrazeno jiným zbožím, peněžní zboží uvázne v rukou třetí osoby. Oběh ustavičně potí ze sebe peníze." (Kniha I, s. 92.)[66] Tentýž fakt se vyjadřuje na základně kapitalistické zbožní výroby

tak, že část kapitálu existuje neustále ve formě peněžního kapitálu a část nadhodnoty je neustále rovněž v peněžní formě v rukou svých majitelů.

Nepřihlížíme-li k tomu, *koloběh peněz*, tj. *návrat* peněz k jejich výchozímu bodu — pokud tvoří moment obratu kapitálu — je jev zcela odlišný a dokonce protichůdný *oběhu peněz*[33]), který vyjadřuje jejich stálé *vzdalování* od výchozího bodu tím, že přecházejí z ruky do ruky. (Kniha I, s. 94.)[67] Avšak zrychlený obrat zahrnuje eo ipso [sám sebou] zrychlený oběh.

Předně pokud jde o variabilní kapitál: Jestliže se např. peněžní kapitál 500 liber št. ve formě variabilního kapitálu obrátí desetkrát za rok, je jasné, že tato alikvotní část obíhající masy peněz uvede do oběhu desetinásobnou sumu hodnoty, tj. 5000 liber št. Oběhne desetkrát za rok mezi kapitalistou a dělníkem. Dělník je placen a platí desetkrát za rok touž alikvotní částí obíhající masy peněz. Kdyby se při stejném měřítku výroby tento variabilní kapitál obrátil jednou za rok, došlo by jen k jednomu oběhu 5000 liber št.

Dále: Konstantní část oběžného kapitálu se např. = 1000 liber št. Jestliže se kapitál obrátí desetkrát, prodá kapitalista své zboží, tedy také konstantní oběžnou část jeho hodnoty desetkrát za rok. Táž alikvotní část obíhající masy peněz (= 1000 liber št.) přejde desetkrát za rok z rukou svého majitele do rukou kapitalisty. To je

[33]) I když fyziokraté oba tyto jevy ještě směšují, přesto jako první zdůraznili návrat peněz k jejich výchozímu bodu jako podstatnou formu oběhu kapitálu, jako formu oběhu, která zprostředkovává reprodukci. „Nahlédněte do ‚Tableau économique' a uvidíte, že produktivní třída poskytuje peníze, za které ostatní třídy od ní kupují výrobky, a že jí tyto peníze vracejí tím, že v následujícím roce u ní dělají znovu tytéž nákupy... Nevidíte zde tedy jiný koloběh kromě koloběhu výdajů, po nichž následuje reprodukce, a koloběh reprodukce, po níž následují výdaje; je to koloběh, kterým prochází oběh peněz, jež jsou měřítkem výdajů a reprodukce." (Quesnay, „Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans", v Daire, „Physiocr.", I, s. 208, 209.) „Toto ustavičné zálohování a ustavičný návrat kapitálů je právě to, co je nutno nazvat oběhem peněz, tím užitečným a plodným oběhem, který oživuje všechny práce společnosti, který udržuje pohyb a život v politickém těle a který se plným právem srovnává s oběhem krve v těle živočichů." (Turgot, „Réflexions etc.", „Oeuvres", vyd. Daire, I, s. 45.)

deset přemístění těchto peněz z jedněch rukou do druhých. Za druhé: Kapitalista kupuje desetkrát za rok výrobní prostředky; to je opět deset oběhů peněz z jedněch rukou do druhých. S penězi v částce 1000 liber št. prodá průmyslový kapitalista zboží za 10 000 liber št. a znovu nakoupí zboží za 10 000 liber št. Dvacetinásobným oběhem 1000 liber št. je uvedena do oběhu zásoba zboží ve výši 20 000 liber št.

Konečně při zrychleném obratu obíhá rychleji také ta část peněz, která realizuje nadhodnotu.

Ale naopak, rychlejší oběh peněz ještě nezahrnuje nutně rychlejší obrat kapitálu, a tedy ani peněz, tj. nezahrnuje nutně zkracování a rychlejší obnovování procesu reprodukce.

K rychlejšímu oběhu peněz dochází pokaždé, jakmile se s touž masou peněz provádí větší množství transakcí. Tak tomu může být i při stejných obdobích reprodukce kapitálu, v důsledku změn v technice oběhu peněz. Dále: Může se zvýšit počet transakcí, při nichž peníze obíhají, aniž je tím vyjádřena skutečná směna zboží (diferenční obchody na burze atd.). Z druhé strany mohou oběhy peněz vůbec odpadnout. Např. tam, kde je zemědělec sám vlastníkem půdy, nedochází k oběhu mezi nájemcem a vlastníkem půdy; tam, kde je průmyslový kapitalista sám vlastníkem kapitálu, nedochází k oběhu mezi ním a věřitelem.

Pokud jde o to, jak se v té či oné zemi původně vytváří peněžní poklad a jak si jej přivlastňuje několik málo osob, je zbytečné se tím zde podrobněji zabývat.

Kapitalistický výrobní způsob — jehož základnou je námezdní práce, placení dělníka v penězích a vůbec přeměna naturálních dávek v peněžní dávky — se může rozvíjet ve větším rozsahu a do větší hloubky teprve tam, kde v zemi existuje masa peněz, která stačí pro oběh a jím podmíněné vytváření pokladu (rezervní fond atd.). To je historický předpoklad, i když se tomu nesmí rozumět tak, že se nejprve vytvoří dostatečná masa pokladů a pak začne kapitalistická výroba. Kapitalistická výroba se rozvíjí současně s vývojem podmínek této výroby, a jednou z těchto podmínek je

dostatečný přísun drahých kovů. Proto je zvýšený dovoz drahých kovů od 16. století podstatným momentem v dějinách vývoje kapitalistické výroby. Pokud však jde o nezbytný další přísun peněžního materiálu na základně kapitalistického výrobního způsobu, je na jedné straně vrhána do oběhu nadhodnota v produktu, aniž jsou tu peníze nutné k její přeměně v peníze, a na druhé straně nadhodnota ve zlatě, aniž byl produkt dříve přeměněn v peníze.

Dodatečná zboží, která mají být přeměněna v peníze, nacházejí nutnou sumu peněz, protože na druhé straně je vrháno do oběhu — nikoli směnou, nýbrž výrobou samou — dodatečné zlato (a stříbro), které má být přeměněno ve zboží.

II. Akumulace a rozšířená reprodukce

Pokud dochází k akumulaci ve formě reprodukce v rozšířeném měřítku, je jasné, že tím nevzniká nový problém, pokud jde o oběh peněz.

Předně, pokud jde o dodatečný peněžní kapitál potřebný k fungování vzrůstajícího produktivního kapitálu, dodává jej ta část realizované nadhodnoty, kterou kapitalisté vrhají do oběhu jako peněžní kapitál, a ne jako peněžní formu důchodu. Peníze jsou už v rukou kapitalistů. Jen jejich použití je různé.

Ale vynaložením dodatečného produktivního kapitálu, jako jeho produkt, je do oběhu vržena dodatečná masa zboží. Současně s touto dodatečnou masou zboží byla do oběhu vržena část dodatečných peněz nutných k její realizaci, pokud se totiž hodnota této masy zboží rovná hodnotě produktivního kapitálu spotřebovaného při její produkci. Tato dodatečná masa peněz byla zálohována právě jako dodatečný peněžní kapitál, a vrací se proto ke kapitalistovi v důsledku obratu jeho kapitálu. Zde opět vyvstává táž otázka jako dříve. Odkud se berou dodatečné peníze k realizaci dodatečné nadhodnoty, která je tu teď ve formě zboží?

Obecná odpověď je opět stejná. Suma cen obíhající masy zboží se nezvýšila proto, že stouply ceny dané masy zboží, nýbrž proto, že masa zboží, která teď obíhají, je větší než masa zboží, která

obíhala dříve, přičemž se tento rozdíl nevyrovnává poklesem cen. Dodatečné peníze, které jsou zapotřebí k oběhu této větší masy zboží o větší hodnotě, musí být opatřeny buď úspornějším využíváním obíhající masy peněz — ať už vzájemným vyrovnáváním plateb atd., nebo s pomocí prostředků, které urychlují oběh týchž peněz — anebo přeměnou peněz z formy pokladu do formy, v níž obíhají. Tato přeměna zahrnuje nejen to, že ladem ležící peněžní kapitál začne fungovat jako kupní nebo platební prostředek; nejen to, že peněžní kapitál, který už funguje jako rezervní fond, tím že pro svého vlastníka plní funkci rezervního fondu, pro společnost aktivně obíhá (jako tomu je u depozit v bankách, které se neustále půjčují), tedy plní dvojí funkci — nýbrž zahrnuje také to, že se hospodárněji využívají stagnující rezervní fondy mincí.

„Aby peníze ustavičně plynuly jako mince, musí mince ustavičně tuhnout v peníze. Ustavičný oběh mince je podmíněn jejím ustavičným váznutím ve větších nebo menších dávkách, v rezervních fondech mince, které jednak na všech stranách uvnitř oběhu vznikají, jednak jej podmiňují; vytváření, rozdělování, rozpouštění a znovuvytváření těchto fondů se neustále střídá, jejich jsoucno ustavičně mizí a jejich mizení ustavičně probíhá. A. Smith vyjádřil tuto nepřetržitou přeměnu mince v peníze a peněz v minci tak, že každý majitel zboží musí mít vedle zvláštního zboží, které prodává, stále v zásobě jistou sumu všeobecného zboží, za které kupuje. Viděli jsme, že v oběhu $Z - P - Z$ se druhý článek $P - Z$ ustavičně tříští v řadu koupí, které se neuskutečňují najednou, nýbrž postupně v čase, takže jedna dávka P obíhá jako mince, zatímco jiná odpočívá jako peníze. Peníze jsou zde ve skutečnosti jen suspendovaná mince a jednotlivé součásti obíhající masy mincí se objevují stále střídavě tu v jedné, tu v druhé formě. Tato první přeměna prostředku oběhu v peníze představuje tedy jen technický moment peněžního oběhu samého." (Karl Marx, „Zur Kritik der politischen Oekonomie", 1859, s. 105, 106.)[68] (Termín „mince" v protikladu k penězům se tu používá k označení peněz, které fungují jako pouhý prostředek oběhu v protikladu k jejich ostatním funkcím.)

Pokud všechny tyto prostředky nestačí, musí se vytěžit další

zlato nebo — což má stejný výsledek — musí být část dodatečného produktu směněna přímo nebo nepřímo za zlato — za produkt zemí, kde se těží drahé kovy.

Celá suma pracovní síly a společenských výrobních prostředků, která je vynakládána na roční produkci zlata a stříbra jakožto nástrojů oběhu, tvoří velkou položku faux frais [neproduktivních nákladů] kapitalistického výrobního způsobu a vůbec každého výrobního způsobu založeného na výrobě zboží. Ta odnímá společenskému využití příslušnou sumu možných, dodatečných výrobních a spotřebních prostředků, tj. skutečného bohatství. Pokud se při neměnícím se daném měřítku výroby nebo při daném stupni jejího rozšiřování náklady na tento drahý mechanismus oběhu zmenšují, potud se tím zvyšuje produktivní síla společenské práce. Pokud tedy tento účinek mají pomocné prostředky, které se vyvíjejí s úvěrovým systémem, rozmnožují přímo kapitalistické bohatství, ať už tím, že se tak velká část společenského výrobního a pracovního procesu uskutečňuje bez jakéhokoli zásahu skutečných peněz, nebo tím, že se stupňuje funkční schopnost skutečně fungující masy peněz.

Tím je také vyřešena nejapná otázka, zda by kapitalistická výroba ve svém nynějším rozsahu byla možná bez úvěrového systému (i kdyby se vzala jen z *tohoto* hlediska), tj. při pouze kovovém oběhu. Je zřejmé, že nikoli. Byla by naopak omezena rozsahem produkce drahých kovů. Z druhé strany si nesmíme dělat žádné mystické představy o produktivní síle úvěrového systému, pokud dává k dispozici nebo uvádí do pohybu peněžní kapitál. Další výklad o tom sem nepatří.

Nyní musíme prozkoumat případ, kdy nedochází ke skutečné akumulaci, tj. k bezprostřednímu rozšíření měřítka výroby, ale kdy se část realizované nadhodnoty po delší nebo kratší dobu hromadí jako peněžní rezervní fond, aby byla později přeměněna v produktivní kapitál.

Pokud jsou takto akumulující se peníze dodatečnými penězi, je to samozřejmé. Může to být jen část přebytečného zlata do-

vezeného ze zemí, kde se těží zlato. Přitom je třeba si povšimnout, že národní produkt, za který bylo zlato dovezeno, v dané zemi už není. Byl vyvezen do ciziny za zlato.

Předpokládá-li se naproti tomu, že v zemi je nadále táž masa peněz, pak peníze, které se nahromadily a hromadí, připlynuly z oběhu; mění se pouze jejich funkce. Z obíhajících peněz se přeměnily v postupně se vytvářející, latentní peněžní kapitál.

Peníze, které se tu hromadí, jsou peněžní formou prodaného zboží, a to té části jeho hodnoty, která pro jeho majitele představuje nadhodnotu. (Předpokládá se tu, že úvěrový systém neexistuje.) Kapitalista, který tyto peníze nahromadil, pro tanto [úměrně tomu] prodal, aniž koupil.

Jestliže si tento postup představíme jako dílčí, není tu třeba nic vysvětlovat. Část kapitalistů si ponechává část peněz, které získala prodejem svého produktu, aniž za ně odebírá produkt z trhu. Jiná část naproti tomu přeměňuje v produkt všechny své peníze s výjimkou ustavičně se vracejícího peněžního kapitálu, který je nutný pro provoz výroby. Část produktu, který je vrhán na trh jako nositel nadhodnoty, se skládá z výrobních prostředků nebo z reálných prvků variabilního kapitálu, z nezbytných životních prostředků. Může tedy sloužit ihned k rozšíření výroby. Vždyť se vůbec nepředpokládá, že část kapitalistů hromadí peněžní kapitál, zatímco druhá část spotřebovává celou svou nadhodnotu; předpokládá se jen, že jedna část uskutečňuje akumulaci v peněžní formě, vytváří latentní peněžní kapitál, zatímco druhá část skutečně akumuluje, tj. rozšiřuje měřítko výroby, skutečně zvětšuje svůj produktivní kapitál. Existující masa peněz zůstává dostatečná pro potřeby oběhu, i když střídavě část kapitalistů hromadí peníze, zatímco druhá část rozšiřuje měřítko výroby, a naopak. Hromadění peněz na jedné straně může ostatně probíhat i bez hotových peněz pouhým hromaděním dlužních pohledávek.

Ale obtíž nastává, jakmile už nepředpokládáme dílčí, nýbrž všeobecnou akumulaci peněžního kapitálu u třídy kapitalistů. Mimo tuto třídu neexistuje podle našeho předpokladu — za všeobecného a výhradního panství kapitalistické výroby — vůbec žádná jiná třída než dělnická třída. Všechno, co dělnická třída

kupuje, se rovná sumě jejích mezd, rovná se sumě variabilního kapitálu zálohovaného celou třídou kapitalistů. Tyto peníze proudí k této třídě zpátky na základě toho, že dělnické třídě prodává svůj produkt. Její variabilní kapitál tím dostává znovu svou peněžní formu. Dejme tomu, že suma variabilního kapitálu se rovná $x \times 100$ liber št., tj. suma nikoli za rok zálohovaného, nýbrž skutečně použitého variabilního kapitálu; s jak velkou peněžní částkou, podle rychlosti obratu, je tento variabilní kapitál během roku zálohován, to na otázce, kterou teď zkoumáme, nic nemění. Za těchto $x \times 100$ liber št. kapitálu nakoupí třída kapitalistů jistou masu pracovní síly čili platí mzdu jistému počtu dělníků — první transakce. Dělníci nakoupí za tutéž sumu od kapitalistů jisté množství zboží, a suma $x \times 100$ liber št. se vrací zpět do rukou kapitalistů — druhá transakce. A to se stále opakuje. Suma $x \times 100$ liber št. nemůže tedy dělnické třídě nikdy umožnit, aby si koupila tu část produktu, která představuje konstantní kapitál, nemluvě o té části, která představuje nadhodnotu třídy kapitalistů. Dělníci mohou za těchto $x \times 100$ liber št. nakoupit vždycky jen tu část hodnoty společenského produktu, která se rovná té části hodnoty, jež představuje hodnotu zálohovaného variabilního kapitálu.

Nehledě na případ, kdy tato všestranná akumulace peněz nevyjadřuje nic jiného než rozdělení — ať už v jakékoli proporci — dodatečně dovezeného drahého kovu mezi různé jednotlivé kapitalisty —, jak tedy může celá třída kapitalistů akumulovat peníze?

Všichni by museli prodávat část svého produktu, aniž by znovu nakoupili. V tom, že mají všichni určitý peněžní fond, který vrhají do oběhu jako prostředky oběhu na svou spotřebu, a že se potom každému zase jistá část z oběhu vrací, není naprosto nic záhadného. Ale pak tento peněžní fond existuje právě jako fond oběhu v důsledku přeměny nadhodnoty v peníze, ale naprosto ne jako latentní peněžní kapitál.

Zkoumáme-li tuto věc tak, jak se odehrává ve skutečnosti, skládá se latentní peněžní kapitál nahromaděný k pozdějšímu použití:

1. Z bankovních depozit; a je to poměrně nepatrná suma peněz, kterou banka skutečně disponuje. Peněžní kapitál je tu nahromaděn

jen nominálně. Co je skutečně nahromaděno, jsou peněžní pohledávky, které se dají přeměnit v peníze (pokud se vůbec kdy přemění v peníze) jen proto, že existuje rovnováha mezi vybíranými a vkládanými penězi. To, co leží v bance jako peníze, je jen poměrně malá suma.

2. Ze státních cenných papírů. Ty nejsou vůbec kapitálem, nýbrž jsou to pouze pohledávky na roční produkt národa.

3. Z akcií. Pokud nejde o podvodnou spekulaci, jsou to vlastnické tituly ke skutečnému kapitálu, který patří nějaké korporaci, a poukázka na nadhodnotu, která z něho ročně plyne.

Ve všech těchto případech nedochází k hromadění peněz; to, co se z jedné strany jeví jako hromadění peněžního kapitálu, jeví se z druhé strany jako ustavičné, skutečné vydávání peněz. Zda vydává peníze ten, komu patří, nebo jiní, jeho dlužníci, to na věci nic nemění.

Z hlediska základny kapitalistické výroby není tvorba pokladu jako taková nikdy účelem, nýbrž důsledkem buď váznutí oběhu — přičemž formu pokladu na sebe berou větší masy peněz než obvykle — nebo výsledkem hromadění podmíněného obratem, nebo konečně: poklad je jen vytvářením peněžního kapitálu — prozatím v latentní formě — určeného, aby fungoval jako produktivní kapitál.

Jestliže je tedy na jedné straně odnímána z oběhu část nadhodnoty realizované v penězích a jestliže se hromadí jako poklad, je zároveň jiná část nadhodnoty neustále přeměňována v produktivní kapitál. Kromě případu, kdy se mezi třídu kapitalistů rozděluje dodatečný drahý kov, nedochází k hromadění v peněžní formě nikdy současně na všech bodech.

O té části ročního produktu, která představuje nadhodnotu ve formě zboží, platí úplně totéž, co platí o druhé části ročního produktu. K jejímu oběhu je nutná jistá suma peněz. Tato suma peněz patří třídě kapitalistů stejně jako ročně vyrobená masa zboží, která představuje nadhodnotu. Původně ji vrhá do oběhu sama třída kapitalistů. Rozděluje ji mezi ně neustále znovu sám oběh. Jako u oběhu mince vůbec část této masy ustavičně vázne na neustále se střídajících bodech, zatímco jiná část ustavičně

obíhá. Zda část tohoto hromadění je záměrná, aby se vytvářel peněžní kapitál, to na věci nic nemění.

Nepřihlíželi jsme tu k takovým dobrodružným příhodám oběhu, kdy jeden kapitalista urve část nadhodnoty a dokonce kapitálu druhého pro sebe a kdy tedy dochází k jednostranné akumulaci a centralizaci jak peněžního, tak produktivního kapitálu. Tak např. může část uchvácené nadhodnoty, kterou kapitalista *A* hromadí jako peněžní kapitál, být částí nadhodnoty kapitalisty *B*, která se k němu nevrací.

REPRODUKCE A OBĚH CELKOVÉHO SPOLEČENSKÉHO KAPITÁLU

OSMNÁCTÁ KAPITOLA[34])

ÚVOD

I. Předmět zkoumání

Bezprostřední proces produkce kapitálu je pracovní a zhodnocovací proces, proces, jehož výsledkem je zbožní produkt a jehož určujícím motivem je produkce nadhodnoty.

Proces reprodukce kapitálu zahrnuje jak tento bezprostřední proces produkce, tak obě fáze vlastního procesu oběhu, tj. celý koloběh, který jako periodický proces — proces, který se v určitých intervalech stále znovu opakuje — tvoří obrat kapitálu.

Ať zkoumáme koloběh ve formě $P \ldots P'$ nebo ve formě $Pr \ldots Pr$, bezprostřední proces produkce Pr tvoří vždycky jen jeden článek tohoto koloběhu. V jedné formě se proces produkce jeví jako zprostředkování procesu oběhu, v druhé formě se proces oběhu jeví jako zprostředkování procesu produkce. Ustavičné obnovování tohoto procesu, ustavičné znovuobjevování kapitálu jako produktivního kapitálu je v obou případech podmíněno jeho přeměnami v procesu oběhu. Z druhé strany je ustavičně obnovovaný výrobní proces podmínkou přeměn, jimiž kapitál stále znovu prochází ve sféře oběhu, podmínkou toho, že se střídavě objevuje jako peněžní kapitál a jako zbožní kapitál.

Každý jednotlivý kapitál tvoří však jen osamostatněný, takříkajíc

[34]) Z rukopisu II.

individuálním životem nadaný zlomek celkového společenského kapitálu, podobně jako každý jednotlivý kapitalista tvoří jen individuální prvek třídy kapitalistů. Pohyb společenského kapitálu se skládá z úhrnu pohybů jeho osamostatněných zlomků, obratů individuálních kapitálů. Jako je metamorfóza jednotlivého zboží článkem v řadě metamorfóz světa zboží — oběhu zboží —, tak je metamorfóza individuálního kapitálu, jeho obrat, článkem v koloběhu společenského kapitálu.

Tento celkový proces zahrnuje jak produktivní spotřebu (bezprostřední výrobní proces) i s přeměnami formy (z látkové stránky vzato, směnami), které jej zprostředkovávají, tak individuální spotřebu i s přeměnami formy čili směnami, které ji zprostředkovávají. Zahrnuje jednak přeměnu variabilního kapitálu v pracovní sílu, a tedy i začlenění pracovní síly do kapitalistického výrobního procesu. Zde vystupuje dělník jako prodavač svého zboží, pracovní síly, a kapitalista jako její kupec. Z druhé strany je však v prodeji zboží zahrnuta zároveň jejich koupě dělnickou třídou, tedy jejich individuální spotřeba. Dělnická třída tu vystupuje jako kupec a kapitalisté jako prodavači zboží dělníkům.

Oběh zbožního kapitálu zahrnuje oběh nadhodnoty, tedy také koupě a prodeje, jimiž kapitalisté zprostředkovávají svou individuální spotřebu, spotřebu nadhodnoty.

Koloběh individuálních kapitálů v jejich shrnutí ve společenský kapitál, tedy koloběh vzatý ve své totalitě, zahrnuje tedy nejen oběh kapitálu, nýbrž také všeobecný oběh zboží. Tento oběh zboží se může původně skládat jen ze dvou součástí: 1. z vlastního koloběhu kapitálu a 2. z koloběhu zboží, která vcházejí do individuální spotřeby, tedy zboží, za která vydává dělník svou mzdu a kapitalista svou nadhodnotu (nebo část své nadhodnoty). Koloběh kapitálu zahrnuje ovšem také oběh nadhodnoty, pokud nadhodnota tvoří část zbožního kapitálu, a rovněž přeměnu variabilního kapitálu v pracovní sílu, placení mzdy. Ale vydávání této nadhodnoty a mzdy za zboží netvoří článek oběhu kapitálu, ačkoli vydávání mzdy tento oběh přinejmenším podmiňuje.

V I. knize jsme analyzovali kapitalistický výrobní proces, a to jak jako izolovaný akt, tak jako proces reprodukce: produkci

nadhodnoty a produkci kapitálu samého. Změny forem a látek, jimiž kapitál prochází ve sféře oběhu, jsme předpokládali, ale déle jsme se u nich nezdrželi. Předpokládali jsme tedy, že kapitalista jednak prodává produkt za jeho hodnotu, za druhé že ve sféře oběhu nachází věcné výrobní prostředky nutné k tomu, aby mohl tento proces znovu zahájit anebo v něm nepřetržitě pokračovat. Jediný akt uvnitř sféry oběhu, u něhož jsme se tam museli zastavit, byly koupě a prodej pracovní síly jako základní podmínka kapitalistické výroby.

V prvním oddílu této II. knihy jsme prozkoumali různé formy, které na sebe bere kapitál ve svém koloběhu, a různé formy tohoto koloběhu samého. K době práce, kterou jsme prozkoumali v I. knize, přistupuje teď doba oběhu.

V druhém oddílu jsme zkoumali koloběh kapitálu jako periodický, tj. jako obrat. Ukázali jsme na jedné straně, jak různé součásti kapitálu (fixní a oběžný) procházejí koloběhem forem v různých časových úsecích a různým způsobem; na druhé straně jsme zkoumali okolnosti, jimiž je podmiňována různá délka období práce a období oběhu. Ukázal se vliv období koloběhu a různého poměru jeho součástí na rozsah výrobního procesu samého i na roční míru nadhodnoty. Vskutku, jestliže jsme v prvním oddílu zkoumali hlavně postupné formy, které kapitál ve svém koloběhu neustále na sebe bere a odkládá, v druhém oddílu jsme prozkoumali, jak se kapitál dané velikosti v tomto pohybu a postupném střídání forem zároveň, i když v měnícím se rozsahu, dělí na různé formy — na produktivní kapitál, peněžní kapitál a zbožní kapitál, takže se nejen navzájem vystřídávají, ale různé části celkové kapitálové hodnoty v těchto různých stavech neustále existují a fungují vedle sebe. Zejména u peněžního kapitálu se projevila zvláštnost, která se neukázala v knize I. Byly zjištěny určité zákony, podle nichž musí být různě veliké součásti daného kapitálu — podle podmínek obratu — ustavičně zálohovány a obnovovány ve formě peněžního kapitálu, aby produktivní kapitál daného rozsahu mohl nepřetržitě fungovat.

Ale v prvním i druhém oddílu šlo stále jen o individuální kapitál, o pohyb osamostatněné části společenského kapitálu.

Koloběhy individuálních kapitálů se však navzájem proplétají, vzájemně se předpokládají a podmiňují, a právě v tomto proplétání tvoří pohyb celkového společenského kapitálu. Tak jako se při prostém oběhu zboží celková metamorfóza jednoho zboží jevila jako článek řady metamorfóz světa zboží, tak se teď metamorfóza individuálního kapitálu jeví jako článek řady metamorfóz společenského kapitálu. Jestliže však prostý oběh zboží nezahrnoval naprosto nutně oběh kapitálu — neboť prostý oběh zboží může probíhat na základně nekapitalistické výroby — pak koloběh celkového společenského kapitálu, jak jsme už poznamenali, zahrnuje také oběh zboží, který nespadá do koloběhu jednotlivého kapitálu, tj. zahrnuje oběh těch zboží, která nejsou kapitálem.

Nyní je třeba prozkoumat proces oběhu (který je ve svém celku formou procesu reprodukce) individuálních kapitálů jakožto součástí celkového společenského kapitálu, tedy prozkoumat proces oběhu tohoto celkového společenského kapitálu.

II. Úloha peněžního kapitálu

{Ačkoli to, co následuje, patří teprve do pozdější části tohoto oddílu, prozkoumáme to ihned, totiž: peněžní kapitál jako součást celkového společenského kapitálu.}

Při zkoumání obratu individuálního kapitálu se peněžní kapitál projevil ze dvou stran.

Za prvé: Tvoří formu, v níž každý individuální kapitál vystupuje na scénu, zahajuje svůj proces jako kapitál. Jeví se tedy jako primus motor [první popud], který dává podnět k celému procesu.

Za druhé: Podle různé délky období obratu a podle různého poměru obou jeho součástí — období práce a období oběhu — je ta součást zálohované kapitálové hodnoty, která musí být ustavičně zálohována a obnovována v peněžní formě, různá v poměru k produktivnímu kapitálu, který uvádí do pohybu, tj. v poměru ke stálému měřítku výroby. Ale ať je tento poměr jakýkoli, je ta část kapitálové hodnoty procházející procesem, která může neustále fungovat jako produktivní kapitál, za všech okolností

omezena tou částí zálohované kapitálové hodnoty, která musí ustavičně existovat v peněžní formě vedle produktivního kapitálu. Jde tu jen o normální obrat, o abstraktní průměr. Nepřihlíží se přitom k dodatečnému peněžnímu kapitálu nutnému k vyrovnávání poruch oběhu.

K prvnímu bodu. Výroba zboží předpokládá oběh zboží a oběh zboží předpokládá, že zboží se vyjadřuje v penězích, předpokládá oběh peněz; rozdvojení zboží na zboží a peníze je zákonem vyjadřování produktu jako zboží. Právě tak předpokládá kapitalistická výroba zboží — ať se na ni díváme ze společenského nebo z individuálního hlediska — kapitál v peněžní formě čili peněžní kapitál jako primus motor pro každý nově začínající podnik a jako stálý motor. Oběžný kapitál speciálně předpokládá, že peněžní kapitál stále znovu vystupuje jako motor v kratších časových úsecích. Celá zálohovaná kapitálová hodnota, tj. všechny součásti kapitálu, které se skládají ze zboží — pracovní síla, pracovní prostředky a výrobní látky — se musí stále kupovat a znovu kupovat za peníze. Co tu platí o individuálním kapitálu, platí o společenském kapitálu, který funguje jen ve formě mnoha individuálních kapitálů. Ale jak už jsme ukázali v knize I, z toho vůbec nevyplývá, že pole působnosti kapitálu, měřítko výroby, i na kapitalistické základně, co do svých *absolutních* hranic závisí na rozsahu fungujícího peněžního kapitálu.

Do kapitálu jsou včleněny prvky výroby, jejichž velikost je v jistých mezích nezávislá na velikosti zálohovaného peněžního kapitálu. Pracovní síla může být, i když je stejně placena, extenzívně nebo intenzívně silněji exploatována. Jestliže se při tomto silnějším exploatování peněžní kapitál zvětšuje (tj. zvyšuje se mzda), nezvětšuje se úměrně, tedy vůbec ne pro tanto [úměrně].

Produktivně exploatovaná přírodní látka — která není prvkem hodnoty kapitálu —, země, moře, rudy, lesy, atd., je při větším vypětí téhož počtu pracovních sil exploatována intenzívně nebo extenzívně silněji, bez zvýšeného zálohování peněžního kapitálu. Reálné prvky produktivního kapitálu se tak zvětšují bez nutnosti dodatečného peněžního kapitálu. Pokud je ho zapotřebí na dodatečné pomocné látky, nezvětšuje se peněžní kapitál, v němž

je zálohována kapitálová hodnota, úměrně rozšíření působnosti produktivního kapitálu, tedy vůbec ne pro tanto.

Tytéž pracovní prostředky, tedy týž fixní kapitál, může být využit účinněji — ať už prodloužením doby jeho denního užívání, nebo jeho intenzívnějším použitím — bez dodatečného vynaložení peněz na fixní kapitál. Pak dochází jen k rychlejšímu obratu fixního kapitálu, ale také rychleji jsou dodávány prvky jeho reprodukce.

Nebereme-li v úvahu přírodní látku, mohou být přírodní síly, které nic nestojí, začleněny do výrobního procesu jako agenti s větší či menší účinností. Stupeň jejich účinnosti závisí na metodách a pokroku vědy, které kapitalistu nic nestojí.

Totéž platí o společenské kombinaci pracovní síly ve výrobním procesu a o nahromaděné zručnosti individuálních dělníků. Carey vypočítává, že vlastník půdy nedostává nikdy dost, protože mu nikdo neplatí všechen kapitál, resp. všechnu práci, které byly od nepaměti vkládány do půdy, aby se jí dodala její nynější produkční schopnost. (O produkční schopnosti, která se jí bere, se ovšem nemluví.) Podle toho by musel být každý jednotlivý dělník placen podle práce, kterou vynaložilo celé lidstvo, aby se z divocha vypracoval moderní strojový dělník. Mělo by se uvažovat opačně: Vypočítá-li se všechna nezaplacená, avšak vlastníky půdy a kapitalisty zpeněžovaná práce, která tkví v půdě, je všechen kapitál vložený do půdy mnohonásobně splacen i s lichvářskými úroky, tedy vlastnictví půdy si společnost už dávno mnohonásobně vykoupila.

Zvýšení produktivních sil práce, pokud nepředpokládá dodatečné vynaložení kapitálových hodnot, zvyšuje sice především jen masu produktu, ne jeho hodnotu; kromě případu, kdy umožňuje reprodukovat s touž prací víc konstantního kapitálu, tedy zachovat jeho hodnotu. Ale zároveň tvoří toto zvýšení produktivních sil práce novou látku pro kapitál, tedy základnu zvětšené akumulace kapitálu.

Pokud sama organizace společenské práce, tedy zvýšení společenské produktivní síly práce vyžaduje, aby se vyrábělo ve velkém měřítku a aby tedy jednotliví kapitalisté zálohovali peněžní kapitál

ve velkých masách, děje se to, jak bylo ukázáno už v knize I,[69] zčásti centralizací kapitálů v několika málo rukou, přičemž není nutné, aby absolutně vzrostl rozsah fungujících kapitálových hodnot, a tedy také rozsah peněžního kapitálu, v němž jsou zálohovány. Velikost jednotlivých kapitálů může vzrůst v důsledku centralizace v několika málo rukou, aniž vzrostl společenský úhrn těchto kapitálů. Je to jen změněné rozdělení jednotlivých kapitálů.

V předcházejícím oddílu jsme konečně ukázali, že zkrácení období obratu umožňuje uvádět do pohybu buď týž produktivní kapitál s menším peněžním kapitálem, nebo větší produktivní kapitál s týmž peněžním kapitálem.

Ale je zřejmé, že toto všechno nemá nic společného s vlastní otázkou peněžního kapitálu. Ukazuje to jen, že zálohovaný kapitál — daná suma hodnoty, která se ve své volné formě, ve své hodnotové formě, skládá z určité sumy peněz — po své přeměně v produktivní kapitál zahrnuje produktivní potence, jejichž hranice nejsou dány hranicemi jeho hodnoty, nýbrž mohou v rámci určitého prostoru působit různě extenzívně nebo intenzívně. Jsou-li dány ceny prvků výroby — výrobních prostředků a pracovní síly — je tím určena velikost peněžního kapitálu, která je nutná k tomu, aby se zakoupilo určité množství těchto prvků výroby existujících jako zboží. Čili je určena velikost hodnoty kapitálu, který má být zálohován. Ale rozsah, v němž tento kapitál působí jako prvek tvorby hodnoty a produktu, je pružný a proměnlivý.

K druhému bodu. Je samozřejmé, že ta část společenské práce a výrobních prostředků, která musí být ročně vynaložena na produkci nebo na nákup peněz, na náhradu opotřebovaných mincí, tvoří pro tanto srážku z rozsahu společenské produkce. Pokud však jde o peněžní hodnotu, která funguje zčásti jako prostředek oběhu, zčásti jako poklad, tu jakmile je dána, získána, zaujímá místo vedle pracovní síly, vyrobených výrobních prostředků a přírodních zdrojů bohatství. Nelze ji považovat za něco, co je omezuje. Kdyby byla přeměněna v prvky výroby, kdyby byla směněna s jinými národy, mohlo by být rozšířeno měřítko výroby. Ale to předpokládá, že peníze hrají tak jako dříve svou úlohu světových peněz.

Podle velikosti období obratu je nutná větší nebo menší masa peněžního kapitálu, aby byl uveden do pohybu produktivní kapitál. Právě tak jsme viděli, že dělení období obratu na dobu práce a na dobu oběhu podmiňuje zvětšení latentního kapitálu v peněžní formě čili kapitálu, jehož použití je odloženo.

Tou měrou, jak je období obratu určováno délkou pracovního období, je určováno — za jinak nezměněných podmínek — materiální povahou výrobního procesu, tedy ne specifickým společenským charakterem tohoto výrobního procesu. Na základně kapitalistické výroby vyžadují však rozsáhlejší operace, které trvají delší dobu, větší zálohování peněžního kapitálu na delší dobu. Výroba v takových sférách je tedy závislá na hranicích, v nichž jednotlivý kapitalista disponuje peněžním kapitálem. Tuto hranici prolamuje úvěrový systém a sdružování, které s ním souvisí, např. akciové společnosti. A proto poruchy na peněžním trhu zastavují činnost takovýchto podniků, přičemž tyto podniky vyvolávají zase poruchy na peněžním trhu.

Na základně společenské výroby je třeba určit měřítko, v němž mohou být tyto operace, které po delší dobu odnímají pracovní sílu a výrobní prostředky, aniž po tuto dobu dodávají nějaký produkt jako užitečný efekt, prováděny, aniž se poškozují ta odvětví podnikání, která nepřetržitě nebo několikrát za rok nejen odnímají pracovní sílu a výrobní prostředky, ale také dodávají životní prostředky a výrobní prostředky. Při společenské výrobě stejně jako při kapitalistické výrobě budou dělníci v odvětvích podnikání s kratšími obdobími práce nadále odnímat výrobky jen na kratší dobu, aniž budou sami dávat nějaké výrobky; zatímco odvětví s dlouhými obdobími práce je odnímají ustavičně na delší dobu, dříve než začnou dávat něco zpět. Tato okolnost vyplývá tedy z věcných podmínek příslušného pracovního procesu, a ne z jeho společenské formy. Peněžní kapitál při společenské výrobě odpadá. Společnost přiděluje pracovní sílu a výrobní prostředky do různých odvětví podnikání. Výrobci budou třeba dostávat papírové poukázky, za které budou ze společenských spotřebních zásob odebírat takové množství, jaké odpovídá době jejich práce. Tyto poukázky nejsou peníze. Neobíhají.

A tak vidíme, že pokud potřeba peněžního kapitálu vyplývá z délky pracovního období, je to podmíněno dvěma okolnostmi: *Za prvé*, peníze jsou vůbec tou formou, v níž musí vystoupit každý individuální kapitál (k úvěru tu nepřihlížíme), má-li se přeměnit v produktivní kapitál; to vyplývá z podstaty kapitalistické výroby, zbožní výroby vůbec. — *Za druhé*, velikost nutné peněžní zálohy vyplývá z té okolnosti, že společnosti jsou po delší dobu ustavičně odnímány pracovní síla a výrobní prostředky, aniž je jí po tuto dobu vracen nějaký výrobek, který by bylo možno přeměnit v peníze. První okolnost, totiž že kapitál, který se má zálohovat, musí být zálohován v peněžní formě, se neodstraní samotnou formou těchto peněz, ať jsou to kovové peníze, úvěrové peníze, známky hodnoty apod. Druhé okolnosti se nijak nedotýká to, jakými peněžními prostředky nebo jakou formou výroby jsou odnímány práce, životní prostředky a výrobní prostředky, aniž je vrhán zpět do oběhu nějaký ekvivalent.

DEVATENÁCTÁ KAPITOLA[35])

DŘÍVĚJŠÍ VÝKLAD PŘEDMĚTU

I. Fyziokraté

Quesnayova Tableau économique [Ekonomická tabulka] naznačuje několika velkými tahy, jak se roční výsledek národní produkce v určité hodnotě díky oběhu rozděluje tak, aby za jinak nezměněných okolností mohla probíhat jeho prostá reprodukce, tj. reprodukce v témž měřítku. Výchozím bodem výrobního období je v souladu s tím sklizeň posledního roku. Nesčetné individuální akty oběhu jsou ihned shrnuty ve svém charakteristicky společenském masovém pohybu — v oběhu mezi velkými funkčně určenými ekonomickými třídami společnosti. Nás tu zajímá toto: Část celkového produktu — která je jako každá jiná část tohoto produktu jakožto užitný předmět novým výsledkem práce uplynulého roku — je zároveň jen nositelem staré kapitálové hodnoty, která se znovu objevuje v téže naturální formě. Neobíhá, nýbrž zůstává v rukou svých výrobců, třídy nájemců, aby tam začala znovu sloužit jako kapitál. Do této části ročního produktu, která představuje konstantní kapitál, zahrnuje Quesnay také prvky, které tam nepatří, ale vystihuje hlavní věc díky omezenosti svého obzoru, podle něhož je zemědělství jedinou sférou vynakládání lidské práce, v níž se produkuje nadhodnota, tedy podle kapitalistického hlediska jedinou skutečně produktivní. Ekonomický proces reprodukce, ať je jeho specificky společenský charakter jakýkoli, se v této oblasti (zemědělství) stále proplétá s přírodním procesem reprodukce. Naprosto jasné pod-

[35]) Zde začíná rukopis VIII.

mínky tohoto přírodního procesu reprodukce vrhají světlo na podmínky ekonomického procesu reprodukce a chrání před omyly, k nimž svádějí přeludy oběhu.

Nálepka systému se odlišuje od nálepky jiných artiklů mimo jiné tím, že klame nejen kupujícího, ale často i prodávajícího. Sám Quesnay a jeho nejbližší žáci věřili ve svůj feudální vývěsní štít. Tak v něj do této chvíle věří naši kabinetní učenci. Ale ve skutečnosti je fyziokratický systém první systematické postižení kapitalistické výroby. Celý ekonomický pohyb řídí představitel průmyslového kapitálu — třída nájemců. Zemědělství je provozováno kapitalistickým způsobem, tj. jako podnik kapitalistického nájemce ve velkém měřítku; ten, kdo bezprostředně obdělává půdu, je námezdní dělník. Výroba vytváří nejen užitné předměty, ale také jejich hodnotu; její pohnutkou je však získání nadhodnoty, místem jejího zrodu je sféra výroby, a ne sféra oběhu. Mezi třemi třídami, které figurují jako nositelé společenského procesu reprodukce zprostředkovávaného oběhem, se odlišuje ten, kdo bezprostředně vykořisťuje „produktivní" práci, ten, kdo produkuje nadhodnotu, kapitalistický nájemce, od těch, kdo si ji pouze přivlastňují.[70]

Kapitalistický charakter fyziokratického systému vyvolal už v době jeho rozkvětu opozici, z jedné strany u Lingueta a Mablyho, z druhé strany u obhájců svobodného drobného pozemkového vlastnictví.

Krok nazpět, který udělal při analýze procesu reprodukce A. Smith[36]), je tím nápadnější, že jinak nejen dál rozpracovává správné Quesnayovy analýzy, např. zobecňuje jeho „avances primitives" [„původní zálohy"] a „avances annuelles" [„roční zálohy"] ve „fixní" a „oběžný" kapitál[37]), ale místy plně upadá zpět

[36]) „Kapitál", díl I, 2. vyd., s. 612, pozn. 32.[71]

[37]) Také v tom mu připravili cestu někteří fyziokraté, především Turgot. Turgot užívá už častěji než Quesnay a ostatní fyziokraté slovo capital pro avances a ještě víc ztotožňuje avances nebo capitaux majitelů manufaktur s avances nebo capitaux nájemců. Např. „Podobně jako tito" (majitelé manufaktur) „musí i oni" (nájemci, tj. kapitalističtí nájemci) „vydělávat kromě vracejících se kapitálů atd." (Turgot, „Oeuvres", vyd. Daire, Paříž 1844, sv. I, s. 40.)

do fyziokratických omylů. Aby např. dokázal, že nájemce produkuje větší hodnotu než kterýkoli jiný druh kapitalistů, říká:

„Žádný stejně velký kapitál neuvádí do pohybu větší množství produktivní práce než kapitál nájemce. Neboť nejen jeho čeleď, ale i jeho tažný dobytek jsou produktivní dělníci." {Pěkná poklona pro čeleď!} „V zemědělství *pracuje* vedle člověka také příroda; a třebaže *její práce nevyžaduje náklady*, má její produkt svou *hodnotu, stejně jako produkt dělníků, kteří stojí nejvíc*. Nejdůležitější úkony v zemědělství nemají — jak se zdá — ani tak zvýšit plodnost přírody — třebaže dělají i to — jako zaměřit ji na produkování rostlin, které jsou pro člověka nejužitečnější. Na poli zarostlém trním a hložím vyroste často stejné množství rostlin jako na nejlépe obdělávané vinici nebo obilném poli. Osévání a obdělávání ani tak nepovzbuzuje, jako spíše reguluje aktivní plodnost přírody; a když je všechna ta práce udělána, zbývá přírodě ještě velký kus práce. Dělníci a tažný dobytek (!), jichž se používá v zemědělství, reprodukují tedy nejen hodnotu, která se rovná hodnotě jejich vlastní spotřeby čili hodnotě kapitálu, který je zaměstnává, i se ziskem majitelů, jak jsme to viděli u dělníků v manufakturách, ale ještě daleko větší hodnotu. Kromě kapitálu nájemce a všech jeho zisků reprodukují ještě pravidelně rentu majitele půdy. Tuto rentu lze považovat za produkt přírodních sil, jejichž užívání propůjčuje majitel půdy nájemci. Je větší nebo menší podle předpokládané velikosti těchto sil, jinak řečeno, podle předpokládané přirozené nebo obděláním zvýšené plodnosti půdy. Je to dílo přírody, které zbývá po odečtení či nahrazení toho, co lze považovat za dílo člověka. Je zřídkakdy menší než čtvrtina a často větší než třetina celkového produktu. Stejně velké množství produktivní práce vynaložené v manufaktuře nemůže nikdy vyvolat tak velkou reprodukci. V manufaktuře nedělá příroda nic, člověk všechno; a reprodukce musí být vždycky úměrná síle činitelů, kteří ji uskutečňují. Proto kapitál vložený do zemědělství nejen uvádí do pohybu větší množství produktivní práce než kterýkoli stejně veliký kapitál vložený do manufaktury, nýbrž přidává také, úměrně množství produktivní práce, kterou zaměstnává, k ročnímu produktu půdy a práce dané země, ke skutečnému bohatství a důchodu jejích obyvatel, daleko větší hodnotu." (Kn. II., kap. 5, s. 242, 243.)

A. Smith říká v knize II, kap. 1:

„Rovněž celá hodnota osiva je vlastně fixní kapitál."

Zde tedy kapitál = kapitálové hodnotě; ta existuje ve „fixní" formě.

„Ačkoli osivo putuje neustále sem a tam mezi půdou a sýpkou, nemění nikdy majitele, a tedy vlastně neobíhá. Nájemce nedosahuje zisku prodejem osiva, nýbrž jeho přírůstkem." (S. 186.)

Omezenost je tu v tom, že Smith nevidí, jak to viděl už Quesnay, že hodnota konstantního kapitálu se znovu objevuje v obnovené formě, nevidí tedy důležitý moment procesu reprodukce, nýbrž jen další ilustraci, a k tomu ještě falešnou, pro své rozlišování mezi oběžným a fixním kapitálem. — Jestliže Smith překládá pojmy „avances primitives" a „avances annuelles" jako „fixed capital" a „circulating capital", je tu pokrok ve slovu „kapitál", jehož pojem se zobecňuje, aniž se bere zvláštní zřetel na „zemědělskou" sféru jeho používání u fyziokratů; krok zpět je v tom, že rozdíl mezi „fixním" a „oběžným" se považuje za rozhodující a zůstává zachován.

II. Adam Smith

1. Smithova všeobecná hlediska

A. Smith píše v knize I, kap. 6, s. 42:

„V každé společnosti se cena každého zboží nakonec rozkládá na některou z těchto tří částí" (mzdu, zisk, pozemkovou rentu), „nebo na všechny tři; a v každé pokročilé společnosti vcházejí všechny tři více nebo méně jako součásti do ceny převážné většiny zboží"[38]; nebo, jak se píše dále (s. 43): „Mzda, zisk a pozemková renta jsou *tři původní zdroje* veškerého důchodu, jakož i *veškeré směnné hodnoty*."

Toto učení A. Smithe o „součástech ceny zboží", resp. o „veškeré směnné hodnotě" prozkoumáme později podrobněji. — Dále se tu píše:

Protože to platí o každém jednotlivém zboží zvlášť, musí to platit také o veške-

[38]) Aby se čtenář nemýlil, pokud jde o výrok: „cena převážné většiny zboží", ukazuje následující výňatek, jak A. Smith sám vysvětluje tento výraz. Např. do ceny mořských ryb nevchází renta, nýbrž jen mzda a zisk; do ceny skotských oblázků (scotch pebbles) vchází jen mzda, totiž: „V některých částech Skotska se mnozí chudí lidé živí tím, že na mořském pobřeží sbírají pestré kamínky, všeobecně známé pod názvem skotské oblázky. Cena, kterou jim za ně platí řezbáři kamene, je pouze mzda za jejich práci, protože její sebemenší část netvoří ani pozemková renta, ani zisk."

rém zboží jako celku, které tvoří *celý roční produkt* půdy a práce každé země. *Celková cena čili směnná hodnota* tohoto ročního produktu *se* musí *rozkládat* na tytéž tři části a musí *být rozdělována* mezi různé obyvatele země, buď jako *mzda* za jejich práci, nebo jako *zisk* z jejich kapitálu, nebo jako *renta* z jejich půdy." (Kn. II, kap. 2, s. 190.)

Když A. Smith takto rozložil cenu všech zboží vzatých jednotlivě i „celkovou cenu čili směnnou hodnotu... ročního produktu půdy a práce každé země" na tři zdroje důchodů pro námezdního dělníka, kapitalistu a pro pozemkového vlastníka, na mzdu, zisk a pozemkovou rentu, musí přece jen oklikou vpašovat čtvrtý prvek, totiž prvek kapitálu. To se děje rozlišováním mezi hrubým a čistým důchodem.

„*Hrubý* důchod všech obyvatel velké země zahrnuje *celkový roční produkt* jejich půdy a práce; *čistý* důchod tvoří ta *část*, která jim zbývá *po odečtení nákladů na udržování* předně jejich *fixního* a za druhé jejich *oběžného kapitálu;* čili ta část, kterou mohou, aniž sáhnou na svůj kapitál, zahrnout do zásoby určené k bezprostřední spotřebě čili vydat na svou obživu, pohodlí a zábavu. Jejich skutečné bohatství je rovněž úměrné, nikoli jejich hrubému důchodu, nýbrž jejich čistému důchodu." (Tamtéž, s. 190.)

K tomu poznamenáváme:

1. A. Smith tu pojednává výslovně jen o prosté reprodukci, a ne o reprodukci v rozšířeném měřítku čili akumulaci; mluví jen o výdajích na udržování (maintaining) fungujícího kapitálu. „Čistý" důchod se rovná té části ročního produktu, ať už společnosti, nebo individuálního kapitalisty, která může vejít do „fondu spotřeby", ale rozsah tohoto fondu nesmí ohrozit fungující kapitál (encroach upon capital). Část hodnoty jak individuálního, tak společenského produktu není tedy ani mzda, ani zisk, ani pozemková renta, je to kapitál.

2. A. Smith utíká od své vlastní teorie s pomocí slovní hříčky, rozlišováním mezi gross a net revenue, hrubým a čistým důchodem. Individuální kapitalista, stejně jako celá třída kapitalistů, čili takzvaný národ, dostává za kapitál spotřebovaný ve výrobě zbožní produkt, jehož hodnota — která se dá vyjádřit v poměrných částech tohoto produktu samého — na jedné straně nahrazuje vynaloženou kapitálovou hodnotu, tvoří tedy důchod a ještě doslovněji revenue

(revenu, participium od revenir, vrátit se zpět), ale notabene revenue kapitálu čili kapitálový důchod; na druhé straně tvoří součásti hodnoty, které „jsou rozdělovány mezi různé obyvatele země buď jako mzda za jejich práci, nebo jako zisk z jejich kapitálu, nebo jako renta z jejich půdy" — to, čemu se i v běžném životě říká důchod. Hodnota celého produktu představuje tedy, ať už pro individuálního kapitalistu, nebo pro celou zemi, důchod pro někoho; ale z jedné strany kapitálový důchod, z druhé strany od něho odlišné „revenue". Co se tedy při rozložení hodnoty zboží na její součásti odstraňuje, zavádí se znovu zadními vrátky dvojznačností slova „revenue". Ale „přijaty" mohou být jen ty součásti hodnoty produktu, které v něm už existují. Jestliže má být *kapitál* přijat jako „revenue", musel být kapitál dříve vydán.

A. Smith říká dále:

„Nejnižší obvyklá míra zisku musí být vždycky o něco větší než to, co stačí na vyrovnání příležitostných ztrát, kterým je vystaveno každé použití kapitálu. Jedině tento přebytek představuje čistý zisk."

{A kterýpak kapitalista rozumí ziskem nezbytné kapitálové výdaje?}

„Takzvaný hrubý zisk zahrnuje často nejen tento přebytek, nýbrž i část, která se ponechává na vyrovnání takovýchto mimořádných ztrát." (Kn. I, kap. 9, s. 72.)

To však znamená jen tolik, že část nadhodnoty, vzatá jako část hrubého zisku, musí tvořit pojišťovací fond výroby. Tento pojišťovací fond je vytvářen částí nadpráce, která do té míry přímo produkuje kapitál, tj. fond určený pro reprodukci. Pokud jde o vydání na „udržování" fixního kapitálu atd. (viz dříve citovaná místa), neznamená nahrazení spotřebovaného fixního kapitálu novým žádné nové vynaložení kapitálu, nýbrž jen obnovení staré kapitálové hodnoty v nové formě. Pokud však jde o náklady na opravu fixního kapitálu, které A. Smith rovněž počítá k nákladům na udržování, patří k ceně zálohovaného kapitálu. To, že kapitalista nemusí tuto část kapitálu vynaložit najednou, že ji vynakládá teprve postupně a podle potřeby během fungování kapitálu a může ji vynakládat ze zisku, který už shrábl, nemění nic na zdroji tohoto zisku.

Součást hodnoty, z níž tento zisk vyvěrá, dokazuje jen, že dělník dodává nadpráci jak pro pojišťovací fond, tak pro fond na opravy. A. Smith nám dále vypravuje, že z čistého důchodu, tj. z důchodu ve specifickém smyslu, je nutno vyloučit celý fixní kapitál, ale také celou část oběžného kapitálu, které je zapotřebí na udržování a opravy fixního kapitálu a rovněž na jeho obnovování, ve skutečnosti všechen kapitál, který není v naturální formě určené pro fond spotřeby.

„Všechny výdaje určené na udržování fixního kapitálu musí být zřejmě vyloučeny z čistého důchodu společnosti. Nikdy jej nemohou tvořit ani suroviny nutné k udržování užitečných strojů a nástrojů... ani produkt práce nutné k přetváření těchto surovin v žádoucí podobu. *Cena* této práce může ovšem tvořit část onoho důchodu, neboť dělníci tím zaměstnaní mohou celou hodnotu své mzdy vynakládat na svou zásobu určenou k bezprostřední spotřebě. Ale u jiných druhů práce vchází jak *cena*" {tj. mzda zaplacená za tuto práci}, „tak *produkt*" {v němž je tato práce vtělena} „do této spotřební zásoby; cena vchází do spotřební zásoby dělníků, produkt do spotřební zásoby jiných lidí, jejichž obživa, pohodlí a zábava se prací těchto dělníků zvyšují." (Kn. II, kap. 2, s. 190, 191.)

A. Smith tu naráží na velmi důležité rozlišování mezi dělníky, kteří jsou zaměstnáni ve výrobě *výrobních prostředků*, a dělníky, kteří jsou zaměstnáni v bezprostřední výrobě *spotřebních prostředků*. Hodnota zbožního produktu dělníků první skupiny obsahuje součást, která se rovná úhrnu mezd, tj. hodnotě té části kapitálu, která byla vynaložena na nákup pracovní síly; tato část hodnoty existuje fyzicky jako určitá kvóta výrobních prostředků vyrobených těmito dělníky. Peníze, které obdrželi jako mzdu, představují pro ně důchod, ale jejich práce nevytvořila ani pro ně samy, ani pro jiné osoby výrobky, které se hodí ke spotřebě. Tyto výrobky samy netvoří tedy součást té části ročního produktu, která je určena k tomu, aby dodala společenský fond spotřeby, v němž jedině se může realizovat „čistý důchod". A. Smith tu zapomíná dodat, že to, co platí o mzdách, platí rovněž o té součásti hodnoty výrobních prostředků, která jako nadhodnota představuje pod kategoriemi zisk a renta důchod (především) průmyslového kapitalisty. Také tyto součásti hodnoty existují ve výrobních prostředcích, ve věcech, které se nehodí ke spotřebě; teprve když se přemění v peníze, mohou odebrat množství spotřebních prostředků přiměřené jejich ceně, které bylo

vyrobeno druhou skupinou dělníků, a převést je do individuálního fondu spotřeby majitelů těchto výrobních prostředků. Tím spíše by však byl měl A. Smith vidět, že ta část hodnoty ročně vyrobených výrobních prostředků, která se rovná hodnotě výrobních prostředků fungujících uvnitř této sféry výroby — výrobních prostředků, jimiž se dělají výrobní prostředky — tedy část hodnoty rovnající se hodnotě zde použitého konstantního kapitálu, absolutně nemůže být součástí hodnoty tvořící důchod, a to nejen pro naturální formu, v níž existuje, nýbrž i pro svou funkci kapitálu.

Pokud jde o druhou skupinu dělníků — kteří bezprostředně vyrábějí spotřební prostředky — nejsou Smithova určení zcela přesná. Říká totiž, že v těchto druzích práce vchází (go to) do fondu bezprostřední spotřeby obojí, cena práce i produkt;

„*cena*" (tj. peníze, které dostanou jako mzdu) „do spotřební zásoby *dělníků* a *produkt* do spotřební zásoby *jiných lidí* (that of other people), jejichž obživa, pohodlí a zábava se prací těchto dělníků zvyšují".

Ale dělník nemůže být živ z „*ceny*" své práce, z peněz, v nichž je mu vyplácena mzda; realizuje tyto peníze tím, že si za ně kupuje spotřební prostředky; zčásti to mohou být ty druhy zboží, které sám vyrobil. Naproti tomu jeho vlastní výrobek může být výrobek, který vchází jen do spotřeby vykořisťovatelů práce.

Když A. Smith takto úplně vyloučil fixní kapitál z „čistého důchodu" země, pokračuje:

„Ačkoli takto jsou z čistého důchodu společnosti nutně vyloučeny veškeré výdaje na udržování fixního kapitálu, s výdaji na udržování oběžného kapitálu je tomu však jinak. Ze čtyř částí, z nichž se tento kapitál skládá, peníze, životní prostředky, suroviny a hotové výrobky, jsou poslední tři, jak už jsme ukázali, pravidelně z něho odnímány a vkládány buď do fixního kapitálu společnosti, nebo do zásoby určené pro bezprostřední spotřebu. Ta část zboží určeného ke spotřebě, která se neužívá k udržování onoho" {fixního kapitálu}, „vchází celá sem" {do zásoby určené pro bezprostřední spotřebu} „a tvoří část čistého důchodu společnosti. Udržování těchto tří částí oběžného kapitálu neodnímá tedy z čistého důchodu společnosti žádnou jinou část ročního produktu kromě té, která je nutná k udržování fixního kapitálu." (Kn. II, kap. 2, s. 191, 192.)

Řekne-li se, že část oběžného kapitálu, která neslouží k výrobě výrobních prostředků, vchází do výroby spotřebních prostředků,

tedy do té části ročního produktu, která je určena k tomu, aby tvořila spotřební fond společnosti, je to pouhá tautologie. Ale důležité je to, co následuje hned za tím:

„Oběžný kapitál společnosti se po této stránce liší od oběžného kapitálu jednotlivce. Oběžný kapitál jednotlivce je zcela vyloučen z jeho čistého důchodu a nemůže nikdy tvořit jeho část; čistým důchodem jednotlivce může být výhradně jen jeho zisk. Ale i když oběžný kapitál každého jednotlivce tvoří část oběžného kapitálu společnosti, k níž tento jednotlivec patří, není tím nikterak bezpodmínečně vyloučen z čistého důchodu společnosti a může tvořit jeho část. Třebaže všechno zboží v krámě maloobchodníka nelze nikterak zařadit do zásoby určené pro jeho bezprostřední spotřebu, může přece patřit do spotřební zásoby jiných lidí, kteří mu z důchodu získaného z jiných fondů mohou pravidelně nahrazovat hodnotu jeho zboží i se ziskem, aniž tím způsobují jakékoli zmenšení jeho kapitálu nebo svého kapitálu." (Tamtéž.)

Dovídáme se tu tedy:

1. Tak jako fixní kapitál a oběžný kapitál nutný k jeho reprodukci (na fungování zapomíná) a udržování je také oběžný kapitál každého individuálního kapitalisty, činný ve výrobě spotřebních prostředků, úplně vyloučen z *jeho* čistého důchodu, který mohou tvořit jen jeho zisky. Ta část jeho zbožního produktu, která nahrazuje jeho kapitál, se tedy nedá rozložit na součásti hodnoty, které jsou pro něj důchodem.

2. Oběžný kapitál každého individuálního kapitalisty tvoří část oběžného kapitálu společnosti stejně jako každý individuální fixní kapitál.

3. Oběžný kapitál společnosti, ačkoli je jen sumou individuálních oběžných kapitálů, má charakter odlišný od oběžného kapitálu každého individuálního kapitalisty. Oběžný kapitál individuálního kapitalisty nemůže nikdy tvořit část *jeho důchodu*; naproti tomu část oběžného kapitálu společnosti (totiž část, kterou tvoří spotřební prostředky) může tvořit zároveň část *důchodu společnosti*, čili, jak řekl předtím, tato část nemusí nezbytně zmenšovat čistý důchod společnosti o část ročního produktu. To, co tu A. Smith nazývá oběžným kapitálem, je fakticky ročně produkovaný zbožní kapitál, který vrhají ročně do oběhu kapitalisté vyrábějící spotřební prostředky. Celý tento jejich roční zbožní produkt se skládá z výrobků určených pro spotřebu a tvoří tudíž fond, v němž se realizují čili za který se

vydávají čisté důchody společnosti (včetně mezd). A. Smith by byl musel zvolit jako příklad nikoli zboží v krámě maloobchodníka, nýbrž masy zboží ležící ve skladištích průmyslových kapitalistů.

Kdyby byl A. Smith spojil myšlenkové celky, které se mu vnucovaly už při zkoumání reprodukce toho, co nazývá fixním kapitálem, a teď při zkoumání reprodukce toho, co nazývá oběžným kapitálem, byl by dospěl k tomuto výsledku:

I. Společenský roční produkt se skládá ze dvou skupin; první skupina zahrnuje výrobní prostředky, druhá spotřební prostředky; každou z nich je nutno probrat zvlášť.

II. Celková hodnota té části ročního produktu, která se skládá z *výrobních prostředků*, se dělí takto: Jedna část hodnoty představuje jen hodnotu výrobních prostředků spotřebovaných při zhotovování těchto výrobních prostředků, tedy kapitálovou hodnotu, která se znovu objevuje v obnovené formě; druhá část se rovná hodnotě kapitálu vynaloženého na pracovní sílu čili rovná se sumě mezd, které vyplatili kapitalisté této sféry výroby. Konečně třetí část hodnoty tvoří zdroj zisků — včetně pozemkových rent — průmyslových kapitalistů této kategorie.

První součást, podle A. Smithe reprodukovaná část fixního kapitálu všech individuálních kapitálů zaměstnaných v této první skupině, je „zřejmě vyloučena a nemůže nikdy tvořit část čistého důchodu", ať už individuálního kapitalisty, nebo společnosti. Funguje vždycky jako kapitál, nikdy jako důchod. Potud se „fixní kapitál" každého individuálního kapitalisty ničím neodlišuje od fixního kapitálu společnosti. Ale ostatní části hodnoty ročního produktu společnosti, který tvoří výrobní prostředky — části hodnoty, které tedy také existují v alikvotních částech této celkové masy výrobních prostředků — tvoří sice zároveň *důchody pro všechny agenty zúčastněné na této výrobě*, mzdy pro dělníky, zisky a renty pro kapitalisty. Ale *pro společnost* nejsou důchodem, nýbrž *kapitálem*, třebaže roční produkt společnosti se skládá jen ze sumy produktů individuálních kapitalistů, kteří k ní náleží. Tyto produkty mohou většinou už podle své povahy fungovat jen jako výrobní prostředky, a dokonce i ty, které by v případě potřeby mohly fungovat jako spotřební prostředky, jsou určeny k tomu, aby sloužily jako suroviny nebo po-

mocný materiál pro novou výrobu. Fungují jako takové — tedy jako kapitál — ne však v rukou těch, kdo je vyrobili, nýbrž v rukou těch, kdo je používají, totiž:

III. v rukou kapitalistů druhé skupiny, bezprostředních výrobců *spotřebních prostředků*. Nahrazují jim kapitál spotřebovaný při výrobě spotřebních prostředků (pokud se tento kapitál nepřeměnil v pracovní sílu, tedy pokud jej netvoří suma mezd dělníků této druhé skupiny). Ale tento spotřebovaný kapitál, který teď existuje ve formě spotřebních prostředků v rukou kapitalistů, kteří je vyrábějí, *tvoří* sám zase — tedy ze společenského hlediska — *spotřební fond, v němž kapitalisté a dělníci první skupiny realizují svůj důchod.*

Kdyby byl A. Smith pokračoval v analýze tak daleko, bylo by mu chybělo už jen málo k vyřešení celého problému. Přišel už věci téměř na kloub, neboť si už povšiml, že určité části hodnoty *jednoho* druhu (výrobní prostředky) zbožních kapitálů, části, z nichž se skládá celkový roční produkt společnosti, tvoří sice důchod pro individuální dělníky a kapitalisty zaměstnané při jejich výrobě, nejsou však součástí důchodu společnosti; zatímco část hodnoty *druhého* druhu (spotřební prostředky) tvoří sice kapitálovou hodnotu pro své individuální majitele, pro kapitalisty zaměstnané v této sféře, ale přesto je jen částí společenského důchodu.

Avšak z toho, co už bylo řečeno, vyplývá:

Za prvé: Ačkoli se společenský kapitál rovná jen sumě individuálních kapitálů, a tedy také roční zbožní produkt (čili zbožní kapitál) společnosti se rovná sumě zbožních produktů těchto individuálních kapitálů; ačkoli tedy rozložení hodnoty zboží na její součásti, které platí pro každý individuální zbožní kapitál, musí platit a koneckonců skutečně také platí pro kapitál celé společnosti, je jevová forma, v níž se tyto součásti objevují v celkovém společenském procesu reprodukce, *odlišná.*

Za druhé: I při prosté reprodukci dochází nejen k produkci mzdy (variabilního kapitálu) a nadhodnoty, nýbrž k přímé produkci nové konstantní kapitálové hodnoty, ačkoli se pracovní den skládá jen ze dvou částí, z jedné, v níž dělník nahrazuje variabilní kapitál, ve skutečnosti produkuje ekvivalent za zakoupení své pracovní síly, a z druhé části, v níž produkuje nadhodnotu (zisk, rentu atd.). —

Právě ta denní práce, která se vynakládá na reprodukci výrobních prostředků — a jejíž hodnota se rozpadá na mzdu a nadhodnotu — se realizuje v nových výrobních prostředcích, které nahrazují konstantní část kapitálu vynaloženou na výrobu spotřebních prostředků.

Hlavní obtíže, jejichž převážná část byla v dosavadním výkladu už vyřešena, se nevyskytují při zkoumání akumulace, nýbrž prosté reprodukce. Proto jakmile jde o pohyb ročního produktu společnosti a o jeho reprodukci zprostředkovanou oběhem, vychází jak A. Smith (kn. II), tak dříve Quesnay (Tableau économique) z prosté reprodukce.

2. Rozložení směnné hodnoty u Smithe na $v + m$

Podle dogmatu A. Smithe se cena čili směnná hodnota (exchangeable value) každého jednotlivého zboží — tedy také všech zboží dohromady, která tvoří roční produkt společnosti (právem všude předpokládá kapitalistickou výrobu) — skládá ze tří součástí (component parts) čili rozkládá se na (resolves itself into) mzdu, zisk a rentu. Toto dogma se dá redukovat na to, že hodnota zboží = $v + m$, tj. rovná se hodnotě zálohovaného variabilního kapitálu plus nadhodnotě. Toto redukování zisku a renty na společnou jednotku, kterou nazýváme m, můžeme provést s výslovným svolením A. Smithe, jak ukazují následující citáty, v nichž zatím ponecháme stranou všechny vedlejší okolnosti, tedy zejména všechny zdánlivé nebo skutečné odchylky od dogmatu, že hodnota zboží se skládá výhradně z prvků, které označujeme $v + m$.

V manufaktuře:

„Hodnota, kterou dělníci přidávají k materiálům, se rozkládá... na dvě části, z nichž jedna platí jejich mzdy, druhá zisky jejich zaměstnavatele z celého kapitálu, který zálohoval na materiál a mzdu." (Kniha I, kap. 6, s. 40, 41.) — „Ačkoli zaměstnavatel zálohuje manufakturnímu dělníkovi jeho mzdu, nemá s tím ve skutečnosti žádné výdaje, protože hodnota této mzdy je zpravidla zachována (reserved) spolu se ziskem ve zvětšené hodnotě předmětu, na který byla použita práce dělníka." (Kniha II, kap. 3, s. 221.)

Část kapitálu (stock), která se vynakládá

„na udržování produktivní práce... poté, když mu" {zaměstnavateli} „posloužila ve funkci kapitálu... tvoří důchod pro ně" {dělníky}. (Kn. II, kap. 3, s. 223.)

A. Smith říká v právě citované kapitole výslovně:

„Celý roční produkt půdy a práce každé země... se dělí přirozeně (naturally) na dvě části. Jedna z nich, a často největší, je určena především k tomu, aby nahrazovala kapitál a aby obnovovala životní prostředky, suroviny a hotové výrobky, které byly vzaty z kapitálu; druhá část je určena k tomu, aby tvořila důchod, ať už pro vlastníka tohoto kapitálu jako *zisk z jeho kapitálu*, nebo pro někoho jiného jako renta z jeho *půdy*." (S. 222.)

Jen část kapitálu, jak jsme už dříve slyšeli od A. Smithe, tvoří zároveň pro někoho důchod, totiž část vynaložená na nákup produktivní práce. Tato část — variabilní kapitál — vykonává nejprve v rukou zaměstnavatele a pro něho „funkci kapitálu" a pak „tvoří důchod" pro produktivního dělníka samého. Kapitalista přeměňuje část své kapitálové hodnoty v pracovní sílu a právě tím ve variabilní kapitál; jen díky této přeměně funguje nejen tato část kapitálu, nýbrž celý jeho kapitál jako průmyslový kapitál. Dělník — ten, kdo prodává pracovní sílu — dostává její hodnotu ve formě mzdy. V jeho rukou je pracovní síla jen zbožím, které je na prodej, zbožím, z jehož prodeje žije, které tedy je jediným zdrojem jeho důchodu; jako variabilní kapitál funguje pracovní síla jen v rukou toho, kdo ji kupuje, kapitalisty, a její kupní cenu samu zálohuje kapitalista jen zdánlivě, protože mu její hodnotu dělník už dodal.

Když nám A. Smith takto ukázal, že hodnota produktu v manufaktuře $= v + m$ (kde m = zisku kapitalisty), říká nám, že v zemědělství dělníci kromě

„reprodukce hodnoty, která se rovná jejich vlastní spotřebě neboli kapitálu, který je zaměstnává" {variabilnímu kapitálu}, „včetně zisku kapitalisty" — mimoto „navíc kromě kapitálu nájemce a veškerého jeho *zisku* pravidelně ještě také reprodukují *rentu* majitele půdy". (Kn. II, kap. 5, s. 243.)

To, že renta jde do rukou majitele půdy, je pro otázku, kterou zkoumáme, úplně lhostejné. Dříve než se dostane do jeho rukou, musí být v rukou nájemce, tj. v rukou průmyslového kapitalisty.

Musí tvořit součást hodnoty produktu, dříve než se stane pro někoho důchodem. Renta i zisk jsou tedy u A. Smithe jen součástmi nadhodnoty, které produktivní dělník ustavičně reprodukuje zároveň se svou vlastní mzdou, tj. s hodnotou variabilního kapitálu. Renta i zisk jsou tedy částmi nadhodnoty m, a tak se u A. Smithe cena všech zboží rozkládá na $v + m$.

Dogma, že cena všech zboží (tedy také cena ročního zbožního produktu) se rozkládá na mzdu plus zisk plus pozemkovou rentu, nabývá v místy se vyskytující esoterické části Smithova díla té formy, že hodnota každého zboží, tedy také ročního zbožního produktu společnosti, $= v + m$, = kapitálové hodnotě vynaložené na pracovní sílu a neustále reprodukované dělníkem plus nadhodnotě, kterou přidávají dělníci svou prací.

Tento konečný výsledek u A. Smithe nám zároveň prozrazuje — viz dále — zdroj jeho jednostranné analýzy součástí, na které se dá hodnota zboží rozložit. S určením velikosti každé jednotlivé z těchto součástí a hranice sumy jejich hodnot nemá ale nic společného ta okolnost, že tyto součásti tvoří zároveň různé zdroje důchodu pro různé třídy fungující ve výrobě.

Jestliže A. Smith říká:

„Mzda, zisk a pozemková renta jsou tři původní zdroje veškerého důchodu, jakož i veškeré směnné hodnoty. Každý jiný důchod je koneckonců odvozen od některého z těchto tří zdrojů" (kn. I, kap. 6, s. 43),

jsou tu nahromaděny nejrozličnější quid pro quo [záměny].

1. Všichni členové společnosti, kteří se neúčastní přímo reprodukce, ať už prací nebo bez práce, mohou svůj podíl na ročním zbožním produktu — tj. své spotřební prostředky — dostávat nejprve jen z rukou těch tříd, kterým produkt nejprve připadá — od produktivních dělníků, průmyslových kapitalistů a majitelů půdy. Potud jsou jejich důchody materiálně odvozeny od mzdy (produktivních dělníků), zisku a pozemkové renty a jeví se tedy vzhledem k těmto původním důchodům jako odvozené. Na druhé straně však příjemci těchto — v tomto smyslu odvozených — důchodů dostávají tyto důchody v důsledku svých společenských funkcí, jako král, páter, profesor, děvka, žoldák atd., a mohou tedy tyto své funkce považovat za původní zdroje svých důchodů.

2. A zde dosahuje pošetilý omyl A. Smithe svého vrcholu: Začal tím, že správně určil součásti hodnoty zboží a sumu hodnotového produktu, který je v nich ztělesněn, a pak dokázal, jak tyto součásti tvoří právě tolik různých zdrojů důchodu[39]); když takto odvodil důchody z hodnoty, postupuje — a to zůstává u něho převládající představou — opačně a dělá z důchodů, ze „součástí" (component parts), „*původní zdroje* veškeré směnné hodnoty", a tím otvírá dokořán dveře vulgární ekonomii. (Viz našeho Roschera.)

3. Konstantní část kapitálu

Podívejme se teď, jak se A. Smith snaží odčarovat z hodnoty zboží konstantní část hodnoty kapitálu.

„V ceně obilí jde např. jedna část na zaplacení renty majitele půdy."

Původ této součásti hodnoty má právě tak málo společného s tou okolností, že se platí majiteli půdy a že ve formě renty tvoří jeho důchod, jako původ ostatních součástí hodnoty nemá nic společného s tím, že tyto součásti tvoří jako zisk a mzda zdroje důchodu.

„Druhou částí se platí mzda a obživa dělníků" {a tažného dobytka! dodává} „zaměstnaných při jeho produkci a třetí částí se platí zisk nájemce. Zdá se" {seems — vskutku se to *zdá*}, „že tyto tři části bezprostředně nebo koneckonců tvoří celou cenu obilí."[40])

Tato celá cena, tj. určení její velikosti, naprosto nezávisí na tom, jak je rozdělena mezi tři kategorie osob.

„Může se zdát, že je nutná čtvrtá část k nahrazení kapitálu nájemce čili

[39]) Reprodukuji tuto větu doslova, jak je v rukopise, třebaže se zdá, že je v dané souvislosti v rozporu jak s tím, co předchází, tak s tím, co bezprostředně následuje. Tento zdánlivý rozpor mizí dále v textu v č. 4: Kapitál a důchod u A. Smithe. — *B. E.*

[40]) Nepřihlížíme tu vůbec k tomu, že Adam zvolil svůj příklad zvlášť nešťastně. Hodnota obilí se rozkládá na mzdu, zisk a rentu jen proto, že krmivo spotřebované tažným dobytkem se bere jako mzda tažného dobytka a tažný dobytek jako námezdní dělník, a tedy z druhé strany námezdní dělník jako tažný dobytek. (Dodatek z rukopisu II.)

k nahrazení opotřebování jeho tažného dobytka a jeho ostatního zemědělského nářadí. Musí se však vzít v úvahu, že cena jakéhokoli nářadí, např. tažného koně, se zase skládá z oněch tří částí: z renty z půdy, na které byl odchován, z práce vynaložené na jeho odchov a ze zisku nájemce, který zálohuje jak rentu z této půdy, tak mzdu za tuto práci. Ačkoli tedy cena obilí může nahrazovat jak cenu koně, tak náklady na jeho udržování, přesto se celá cena stále ještě rozkládá bezprostředně nebo koneckonců na tytéž tři části: pozemkovou rentu, práci" {míní mzdu} „a zisk". (Kn. I, kap. 6, s. 42.)

To je doslova všechno, co A. Smith uvádí ke zdůvodnění své udivující doktríny. Jeho důkaz spočívá prostě v tom, že opakuje totéž tvrzení. Připouští například, že cena obilí se skládá nejen z $v + m$, ale rovněž z ceny výrobních prostředků spotřebovaných na výrobu obilí, tedy z kapitálové hodnoty, kterou nájemce nevynaložil na pracovní sílu. Ale, říká, ceny všech těchto výrobních prostředků se samy rozpadají, jako cena obilí, také na $v + m$; A. Smith zapomíná jen dodat: kromě toho na cenu výrobních prostředků spotřebovaných na jejich vlastní výrobu. Odkazuje tak od jednoho výrobního odvětví k druhému a od druhého zase k třetímu. Tvrzení, že se celá cena všech zboží „bezprostředně" nebo „koneckonců" (ultimately) rozkládá na $v + m$, by nebylo pouhou vytáčkou jen tehdy, kdyby bylo bývalo dokázáno, že zbožní produkty, jejichž cena se bezprostředně rozkládá na c (cenu spotřebovaných výrobních prostředků) $+ v + m$, se nakonec kompenzují zbožními produkty, které ony „spotřebované výrobní prostředky" nahrazují v celém jejich rozsahu a které jsou naproti tomu samy vyráběny na základě pouhého vynaložení variabilního kapitálu, tj. kapitálu vynaloženého na pracovní sílu. Cena těchto zbožních produktů by pak byla bezprostředně $= v + m$. Tedy i cena oněch zbožních produktů $c + v + m$, kde c figuruje jako konstantní část kapitálu, se koneckonců dá rozložit na $v + m$. A. Smith se sám nedomníval, že podal takovýto důkaz, když uváděl příklad se sběrači skotských oblázků, kteří ostatně podle něho 1. nedodávají nadhodnotu jakéhokoli druhu, nýbrž produkují jen svou vlastní mzdu; 2. nepoužívají žádné výrobní prostředky (používají je však, a to ve formě košů, pytlů a jiných nádob k odnášení oblázků).

Už předtím jsme viděli, že A. Smith sám hází později svou vlastní teorii přes palubu, aniž si však uvědomuje své rozpory. Jejich zdroj

je však třeba hledat právě v jeho vědeckých východiscích. Kapitál přeměněný v práci produkuje větší hodnotu, než je jeho vlastní. Jak? Tím, říká A. Smith, že dělníci během výrobního procesu vtiskují věcem, které zpracovávají, hodnotu, která kromě ekvivalentu jejich vlastní kupní ceny tvoří nadhodnotu (zisk a rentu), která nepřipadá jim, nýbrž těm, kdo je používají k práci. Ale to je také všechno, co dělají a mohou dělat. Co platí o průmyslové práci za jeden den, to platí o práci, kterou uvádí do pohybu celá třída kapitalistů během roku. Celková masa ročního hodnotového produktu společnosti se dá proto rozložit jen na $v + m$, na ekvivalent, kterým dělníci nahrazují kapitálovou hodnotu vydanou jako jejich vlastní kupní cena, a na dodatečnou hodnotu, kterou musí nadto dodat svému zaměstnavateli. Oba tyto prvky hodnoty zboží tvoří však zároveň zdroje důchodu pro různé třídy, které se účastní reprodukce: první tvoří mzdu, důchod dělníků; druhý nadhodnotu, z níž si průmyslový kapitalista ponechává pro sebe část ve formě zisku, druhou postupuje jako rentu, důchod majitele půdy. Odkudpak by tedy mohla pocházet další součást hodnoty, když roční hodnotový produkt neobsahuje žádné jiné prvky kromě $v + m$? Jsme tu na půdě prosté reprodukce. Jestliže se celá roční suma práce rozkládá na práci nutnou k reprodukci kapitálové hodnoty vynaložené na pracovní sílu a na práci nutnou k vytvoření nadhodnoty, odkud by pak vůbec ještě mohla pocházet práce nutná k vytvoření kapitálové hodnoty, která nebyla vynaložena na pracovní sílu?

Věc se má takto:

1. A. Smith určuje hodnotu zboží množstvím práce, kterou námezdní dělník přidává (adds) pracovnímu předmětu. Říká doslova: „materiálům", protože pojednává o manufaktuře, která sama už zpracovává produkty práce; to však na věci nic nemění. Hodnota, kterou dělník přidává (a toto „adds" je Adamův výraz) nějaké věci, je naprosto nezávislá na tom, zda tento předmět, jemuž se přidává hodnota, měl už sám *před* tímto přidáním hodnotu nebo ne. Dělník vytváří tedy hodnotový produkt ve formě zboží; ten je podle A. Smithe zčásti ekvivalentem jeho mzdy, a tato část je tedy určena velikostí hodnoty jeho mzdy; podle toho, zda je větší nebo menší, musí přidat více práce, aby produkoval nebo reprodukoval hodnotu

rovnající se jeho mzdě. Zčásti přidává však dělník nad takto stanovenou hranici navíc další práci, která vytváří nadhodnotu pro kapitalistu, který ho zaměstnává. Zda tato nadhodnota zůstane celá v rukou kapitalisty nebo zda ji musí po částech postoupit dalším osobám, to naprosto nic nemění ani na kvalitativním (že to vůbec je nadhodnota), ani na kvantitativním (pokud jde o velikost) určení nadhodnoty přidávané námezdním dělníkem. Je to hodnota jako každá jiná část hodnoty produktu, odlišuje se však tím, že za ni dělník nedostal a ani později nedostane žádný ekvivalent, že si ji naopak kapitalista přivlastňuje bez ekvivalentu. Celková hodnota zboží je určena množstvím práce, které dělník vynaložil na jeho výrobu; část této celkové hodnoty je určena tím, že se rovná hodnotě mzdy, je tedy ekvivalentem mzdy. Druhá část, nadhodnota, je proto nutně rovněž určena, rovná se totiž celkové hodnotě produktu minus ta část jeho hodnoty, která je ekvivalentem mzdy; rovná se tedy přebytku hodnotového produktu, vytvořeného při zhotovování zboží, nad tu část hodnoty v něm obsaženou, která se rovná ekvivalentu mzdy.

2. To, co platí o zboží vyrobeném v jednotlivém průmyslovém podniku každým jednotlivým dělníkem, platí o ročním produktu všech odvětví podnikání vcelku. To, co platí o denní práci individuálního produktivního dělníka, platí o celoroční práci uvedené do pohybu celou třídou produktivních dělníků. Ta „fixuje" (Smithův výraz) v ročním produktu celkovou hodnotu, určenou množstvím práce vynaložené za rok, a tato celková hodnota se rozpadá na část, která je určena oním dílem roční práce, v němž dělnická třída vytváří ekvivalent své roční mzdy, ve skutečnosti tuto mzdu samu; a na druhou část, která je určena dodatečnou roční prací, při níž dělník vytváří nadhodnotu pro třídu kapitalistů. Roční hodnotový produkt obsažený v ročním produktu se tedy skládá jen ze dvou prvků: z ekvivalentu celoroční mzdy, kterou dostala dělnická třída, a z nadhodnoty dodané za rok třídě kapitalistů. Ale roční mzda tvoří důchod dělnické třídy, roční suma nadhodnoty důchod třídy kapitalistů; obě tedy představují (a toto hledisko je správné, jde-li o prostou reprodukci) poměrné podíly na ročním fondu spotřeby a realizují se v něm. A tak nikde nezbývá místo pro

konstantní kapitálovou hodnotu, pro reprodukci kapitálu fungujícího ve formě výrobních prostředků. Ale v úvodu ke svému dílu říká A. Smith přímo, že všechny části hodnoty zboží, které fungují jako důchod, se kryjí s ročním produktem práce určeným pro společenský fond spotřeby:

„Úkolem těchto prvních čtyř knih tedy je... vysvětlit, v čem vůbec záleží důchod národa, čili jaké povahy byl fond, který tvořil (supplied) jejich roční spotřebu." (S. 12.)

A hned v první větě úvodu se říká:

„Roční práce každého národa je fond, jenž jej původně zásobuje všemi životními prostředky, které během roku spotřebovává a které se vždycky skládají buď z bezprostředního produktu této práce, nebo z předmětů koupených za tento produkt od jiných národů." (S. 11.)

První chybou A. Smithe je to, že ztotožňuje *hodnotu* ročního *produktu* s ročním *hodnotovým produktem*. Roční hodnotový produkt je produkt práce *jen* za uplynulý rok; hodnota ročního produktu obsahuje kromě toho všechny prvky hodnoty, které byly spotřebovány na výrobu ročního produktu, byly však *vytvořeny v předcházejícím roce a zčásti i v ještě uplynulých letech:* výrobní prostředky, jejichž hodnota se jen *znovu objevuje* — které, pokud jde o jejich hodnotu, nebyly ani produkovány, ani reprodukovány prací vynaloženou během posledního roku. Touto záměnou nechává A. Smith zmizet konstantní část hodnoty ročního produktu. Tato záměna sama se zakládá na jiném omylu v jeho základním pojetí: nerozlišuje dvojaký charakter práce samé: práce, pokud jako vynakládání pracovní síly vytváří hodnotu a pokud jako konkrétní užitečná práce vytváří užitné předměty (užitnou hodnotu). Celková suma ročně vyrobených zboží, tj. *celý roční produkt*, je produkt *užitečné* práce, která působila v posledním roce; všechna tato zboží jsou tu jen proto, že společensky použitá práce byla vynaložena ve velmi rozvětveném systému různých druhů užitečné práce; jen proto se v celkové hodnotě těchto zboží uchovala hodnota výrobních prostředků spotřebovaných při jejich výrobě a objevila se znovu v nové naturální formě. Celkový *roční produkt* je tedy výsledkem *užitečné* práce vynaložené během roku; ale během roku byla vytvořena jen část *hodnoty* ročního

produktu; tato část je roční *hodnotový produkt*, v němž se zračí suma práce uvedené do pohybu během téhož roku.

Jestliže tedy A. Smith na právě citovaném místě říká:

„Roční práce každého národa je fond, jenž jej původně zásobuje všemi životními prostředky, které během roku spotřebovává atd.",

staví se jednostranně na stanovisko pouze užitečné práce, která ovšem dodala všechny tyto životní prostředky ve formě vhodné ke spotřebě. Přitom ale zapomíná, že to nebylo možné bez pomoci pracovních prostředků a pracovních předmětů převzatých z dřívějších let, že tedy „roční práce", pokud tvořila hodnotu, v žádném případě nevytvořila celou hodnotu produktu, který zhotovila; zapomíná, že hodnotový produkt je menší než hodnota produktu.

Jestliže A. Smithovi nelze vytýkat, že v této analýze došel jen tak daleko jako všichni jeho následovníci (ačkoli náběh ke správnému řešení se vyskytoval už u fyziokratů), zaplétá se naproti tomu dál do chaosu, a to hlavně proto, že jeho „esoterické" pojetí hodnoty zboží se neustále kříží s exoterickým, které u něho většinou převládá, přičemž díky jeho vědeckému instinktu se občas objevuje znovu esoterické stanovisko.

4. Kapitál a důchod u A. Smithe

Část hodnoty každého zboží (a tedy také ročního produktu), která tvoří jen ekvivalent mzdy, se rovná kapitálu zálohovanému kapitalistovi na mzdu, tj. rovná se variabilní součásti jeho celkového zálohovaného kapitálu. Tuto součást zálohované kapitálové hodnoty dostane kapitalista znovu v nově produkované součásti hodnoty zboží dodaného námezdními dělníky. Ať se variabilní kapitál zálohuje v tom smyslu, že kapitalista platí dělníkovi v penězích podíl produktu, který na něj připadá, i když produkt ještě není připraven k prodeji nebo je sice hotov, ale kapitalista jej ještě neprodal, nebo ať platí dělníkovi penězi, které už získal prodejem zboží dodaného dělníkem, nebo ať má tyto peníze předem k dispozici na základě úvěru — ve všech těchto případech vydává kapitalista variabilní kapitál, který připlývá k dělníkům v podobě peněz, a na druhé

straně má ekvivalent této kapitálové hodnoty v té části hodnoty svých zboží, v níž dělník znovu vytvořil podíl na celkové hodnotě, který na něho připadá, jinak řečeno, v níž vytvořil hodnotu své vlastní mzdy. Místo aby kapitalista dával dělníkovi tuto část hodnoty v naturální formě jeho vlastního produktu, platí mu ji v penězích. Pro kapitalistu existuje teď variabilní součást kapitálové hodnoty, kterou zálohoval, ve formě zboží, zatímco dělník dostal ekvivalent za svou prodanou pracovní sílu ve formě peněz.

Zatímco tedy část kapitálu zálohovaného kapitalistou, která se zakoupením pracovní síly přeměnila ve variabilní kapitál, funguje uvnitř výrobního procesu samého jako činně se uplatňující pracovní síla a vynakládáním této síly se znovu produkuje jako nová hodnota ve formě zboží, tj. reprodukuje se — tedy reprodukce, tj. nová produkce zálohované kapitálové hodnoty! — vydává dělník hodnotu, resp. cenu své prodané pracovní síly na životní prostředky, na prostředky nutné k reprodukci své pracovní síly. Peněžní suma rovnající se variabilnímu kapitálu tvoří jeho příjem, tedy jeho důchod, který trvá jen tak dlouho, dokud dělník může kapitalistovi prodávat svou pracovní sílu.

Zboží námezdního dělníka — sama jeho pracovní síla — funguje jako zboží jen potud, pokud je přivtělováno ke kapitálu kapitalisty, tedy funguje jako kapitál; naproti tomu kapitalistův kapitál, vydaný na zakoupení pracovní síly jako peněžní kapitál, funguje v rukou toho, kdo prodává pracovní sílu, námezdního dělníka, jako důchod.

Proplétají se tu různé procesy oběhu a výroby, které A. Smith nerozlišuje.

Za prvé. Akty spadající do procesu *oběhu*: dělník prodává své zboží — pracovní sílu — kapitalistovi; peníze, za které ji kapitalista kupuje, jsou pro něho penězi vynaloženými za účelem zhodnocení, tedy peněžním kapitálem; tento kapitál není vydán, nýbrž zálohován. (To je skutečný smysl „zálohování" — avance u fyziokratů — úplně nezávisle na tom, odkud kapitalista bere peníze. Pro kapitalistu je zálohována každá hodnota, kterou vyplácí za účelem výrobního procesu, ať se to děje předem nebo post festum; je zálohována na výrobní proces sám.) Zde se odehrává jen to, co se odehrává při každém prodeji zboží: prodávající odevzdává užitnou hodnotu

(zde pracovní sílu) a dostává její hodnotu (realizuje její cenu) v penězích; kupující odevzdává své peníze a dostává za ně zboží — zde pracovní sílu.

Za druhé: Ve *výrobním* procesu tvoří teď zakoupená pracovní síla část fungujícího kapitálu a dělník sám tu funguje jen jako zvláštní naturální forma tohoto kapitálu, odlišná od jeho prvků, které existují v naturální formě výrobních prostředků. Během procesu přidává dělník tím, že vynakládá svou pracovní sílu, výrobním prostředkům, které přeměňuje v produkt, hodnotu rovnající se hodnotě jeho pracovní síly (k nadhodnotě tu nepřihlížíme); reprodukuje tedy pro kapitalistu ve formě zboží tu část jeho kapitálu, kterou mu kapitalista zálohoval nebo má zálohovat ve mzdě; dělník mu produkuje ekvivalent této části; produkuje tedy pro kapitalistu kapitál, který kapitalista může znovu „zálohovat" na zakoupení pracovní síly.

Za třetí: Při prodeji zboží nahrazuje tedy část jeho prodejní ceny kapitalistovi variabilní kapitál, který zálohoval, a tím mu umožňuje, aby znovu kupoval pracovní sílu, a dělníkovi, aby ji znovu prodával.

Při všech koupích a prodejích zboží — pokud se zkoumají jen tyto transakce samy — je úplně lhostejné, co se stane v rukou prodávajícího s penězi, které utržil za své zboží, a co se stane v rukou kupujícího se zakoupeným užitným předmětem. Pokud tedy přichází v úvahu pouhý proces oběhu, je naprosto lhostejné, že pracovní síla, kterou kapitalista koupil, reprodukuje pro něho kapitálovou hodnotu a že z druhé strany peníze, které dělník utržil jako kupní cenu pracovní síly, tvoří pro něho důchod. Velikost hodnoty dělníkova obchodního artiklu, jeho pracovní síly, nezávisí nijak na tom, že pro něho tvoří jeho „důchod", ani na tom, že používání jeho obchodního artiklu tím, kdo jej koupil, tomuto kupci reprodukuje kapitálovou hodnotu.

Protože hodnota pracovní síly — tj. adekvátní prodejní cena tohoto zboží — je určena množstvím práce nutným k její reprodukci, ale toto množství práce samo je tu určeno množstvím práce potřebným k výrobě nutných životních prostředků dělníka, tedy k udržování jeho života, stává se mzda důchodem, z něhož má dělník žít.

Je zcela nesprávné, když A. Smith říká (s. 223):

„*Část kapitálu*, která se vynakládá na udržování produktivní práce... když mu" {kapitalistovi} „posloužila ve funkci kapitálu... tvoří důchod pro ně" {dělníky}.

Peníze, jimiž kapitalista platí pracovní sílu, kterou zakoupil, „mu slouží ve funkci kapitálu", pokud tím pracovní sílu přivtěluje k věcným součástem svého kapitálu a teprve vůbec umožňuje, aby jeho kapitál fungoval jako produktivní kapitál. Musíme rozlišovat: Pracovní síla je v rukou dělníka *zbožím*, nikoli kapitálem, a představuje pro něho důchod, pokud může stále opakovat její prodej; jako kapitál funguje *po* prodeji v rukou kapitalisty, během výrobního procesu samého. Co tu slouží dvakrát, je pracovní síla; jako zboží, které je prodáváno za svou hodnotu, v rukou dělníka; jako síla produkující hodnotu a užitnou hodnotu v rukou kapitalisty, který ji koupil. Ale peníze, které dělník dostává od kapitalisty, dostává teprve tehdy, když už mu poskytl užívání své pracovní síly, teprve tehdy, když už je jeho pracovní síla realizována v hodnotě produktu práce. Kapitalista má tuto hodnotu v rukou, dříve než za ni zaplatí. Nejsou to tedy peníze, co funguje dvakrát: nejprve jako peněžní forma variabilního kapitálu, potom jako mzda. Co dvakrát funguje, je pracovní síla: nejprve jako *zboží* při prodeji pracovní síly (při stanovení mzdy, která se má platit, působí peníze pouze jako ideální míra hodnoty, přičemž nemusí být ještě vůbec v rukou kapitalisty); za druhé ve výrobním procesu, kde funguje v rukou kapitalisty jako *kapitál*, tj. jako prvek vytvářející užitnou hodnotu a hodnotu. Ekvivalent, který má být zaplacen dělníkovi, dodala už ve formě zboží, dodala jej, dříve než jej kapitalista zaplatí dělníkovi ve formě peněz. Dělník tedy vytváří sám platební fond, z něhož ho kapitalista platí. Ale to není všechno.

Peníze, které dělník dostává, vydává, aby uchoval svou pracovní sílu, tedy — bereme-li třídu kapitalistů a třídu dělníků v jejich souhrnu — aby kapitalistovi uchoval nástroj, s jehož pomocí jedině může zůstat kapitalistou.

Ustavičné kupování a prodávání pracovní síly zvěčňuje tedy na jedné straně pracovní sílu jako prvek kapitálu, který se proto jeví jako tvůrce zboží, užitných předmětů, které mají hodnotu; a proto také ta část kapitálu, která kupuje pracovní sílu, se neustále

obnovuje z vlastního produktu této síly, a dělník si tedy sám neustále vytváří kapitálový fond, z něhož je placen. Na druhé straně se ustavičný prodej pracovní síly stává stále se obnovujícím zdrojem udržování dělníkova života, a jeho pracovní síla se tedy jeví jako schopnost, díky níž dostává důchod, z něhož žije. Důchodem se tu nemyslí nic jiného než přivlastňování hodnot způsobené ustavičným opakováním prodeje jednoho zboží (pracovní síly), přičemž tyto hodnoty samy slouží jen k ustavičné reprodukci zboží, které se má prodat. A potud má A. Smith pravdu, když říká, že zdrojem důchodu pro dělníka se stává ta část hodnoty produktu vytvořeného dělníkem samým, za kterou mu kapitalista platí ekvivalent ve formě mzdy. To však nemění nic na povaze nebo na velikosti této části hodnoty zboží, stejně jako nemění nic na hodnotě výrobních prostředků to, že fungují jako kapitálové hodnoty, nebo jako se nemění povaha a velikost přímky podle toho, zda funguje jako základna trojúhelníku nebo jako průměr elipsy. Hodnota pracovní síly se určuje právě tak nezávisle jako hodnota oněch výrobních prostředků. Tato část hodnoty zboží *se ani neskládá z* důchodu jako jednoho ze samostatných faktorů, které ji konstituují, ani *se neredukuje na* důchod. Protože tato nová hodnota, ustavičně reprodukovaná dělníkem, tvoří pro něho zdroj důchodu, netvoří naopak jeho důchod součást nové hodnoty, kterou produkuje. Velikost podílu na jím vytvořené nové hodnotě, který mu byl zaplacen, určuje velikost hodnoty jeho důchodu, a ne naopak. To, že tato část nové hodnoty tvoří pro něho důchod, ukazuje pouze, co se z ní stane, charakter jejího použití, ale nemá nic společného s jejím vytvářením stejně jako s vytvářením kterékoli jiné hodnoty. Dostávám-li každý týden deset tolarů, pak fakt, že týdně dostávám tento důchod, nemění nic ani na *povaze* hodnoty těchto deseti tolarů, ani na *velikosti* jejich hodnoty. Jako u kteréhokoli jiného zboží je i u pracovní síly její hodnota určena množstvím práce nutným k její reprodukci; zvláštností tohoto zboží (pracovní síly) je to, že toto množství práce je určeno hodnotou nezbytných životních prostředků dělníka, rovná se tedy práci nutné k reprodukci samotných podmínek jeho života, ale není to větší zvláštnost než to, že hodnota tažného dobytka je určena hodnotou životních prostředků nutných k jeho udržo-

vání, tedy masou lidské práce nutné k výrobě těchto prostředků.

Všechno zlo napáchala u A. Smithe právě kategorie „revenue" [„důchod"]. Různé druhy důchodů tvoří u něho „component parts", součásti ročně produkované, nově vytvářené hodnoty zboží, zatímco naopak obě části, na které se tato hodnota zboží *pro kapitalistu* rozpadá — ekvivalent jeho variabilního kapitálu zálohovaného při nákupu práce ve formě peněz a druhá část hodnoty, která mu také patří, ale nic ho nestála, nadhodnota — tvoří zdroje důchodu. Ekvivalent variabilního kapitálu je znovu zálohován na pracovní sílu a potud tvoří důchod pro dělníka ve formě jeho mzdy; druhou část — nadhodnotu — protože nemusí kapitalistovi nahrazovat žádný zálohovaný kapitál, může kapitalista vydávat na spotřební prostředky (nezbytné i luxusní), může být spotřebována jako důchod, místo aby tvořila kapitálovou hodnotu toho či onoho druhu. Předpokladem tohoto důchodu je hodnota zboží sama a její součásti se pro kapitalistu odlišují jen potud, pokud tvoří buď ekvivalent *za* zálohovanou variabilní kapitálovou hodnotu, nebo přebytek *nad* ní. Obě části nejsou nic jiného než pracovní síla vynaložená během výroby zboží, pracovní síla uvedená při práci do pohybu. Představují vydání, nikoli příjem nebo důchod — vydání práce.

Podle tohoto quid pro quo, kdy se důchod stává zdrojem hodnoty zboží, místo aby hodnota zboží byla zdrojem důchodu, jeví se teď hodnota zboží jakoby „složena" z různých druhů důchodu; ty jsou určeny nezávisle na sobě navzájem a celková hodnota zboží je určena součtem objemů hodnoty těchto důchodů. Ale nyní je tu otázka, jak se určuje hodnota každého z těchto důchodů, z nichž má vzejít hodnota zboží? U mzdy ji lze určit, protože mzda je hodnota příslušného zboží, pracovní síly, a tato hodnota se určuje (jako hodnota každého jiného zboží) prací nutnou k reprodukci tohoto zboží. Ale jak je možno určit nadhodnotu, nebo u A. Smithe spíše obě její formy, zisk a pozemkovou rentu? Tady nenajdeme nic než pouhé tlachání. A. Smith jednou líčí mzdu a nadhodnotu (resp. mzdu a zisk) jako součásti, z nichž se skládá hodnota zboží, resp. cena, podruhé, a často skoro jedním dechem, jako části, na které se cena zboží „rozkládá" (resolves itself); to ale naopak znamená, že hodnota zboží je dána jako první a že různé části této dané hod-

noty připadají ve formě různých důchodů různým osobám podílejícím se na výrobním procesu. To není naprosto totožné s tím, že hodnota se skládá z těchto tří „součástí". Jestliže určím samostatně délku tří různých přímek a pak z těchto přímek jako „součástí" vytvořím čtvrtou přímku, která se co do velikosti rovná jejich součtu, není to naprosto týž postup, jako když naopak mám před sebou danou přímku a rozdělím ji k určitému účelu na tři různé části, jaksi ji „rozložím". V prvním případě se délka přímky naprosto změní s délkou tří přímek, jejichž součet tvoří; v druhém případě je délka tří částí přímky předem omezena tím, že tvoří části jedné přímky o dané délce.

Ale ve skutečnosti budeme-li se držet toho, co je ve výkladu A. Smithe správné, že *hodnota nově vytvořená roční prací*, obsažená v ročním zbožním produktu společnosti (stejně jako hodnota obsažená v každém jednotlivém zboží nebo v denním, týdenním atd. produktu), se rovná hodnotě zálohovaného variabilního kapitálu (tj. části hodnoty určené opět k zakoupení pracovní síly) plus nadhodnotě, kterou kapitalista může realizovat — při prosté reprodukci a za jinak stejných okolností — v prostředcích své individuální spotřeby; jestliže se budeme dále držet toho, že A. Smith směšuje práci, pokud vytváří hodnotu, pokud je vynakládáním pracovní síly — a práci, pokud vytváří užitnou hodnotu, tj. je vynakládána v užitečné, účelné formě — vyúsťuje celá představa v tento závěr: Hodnota každého zboží je produkt práce; tedy také hodnota produktu roční práce čili hodnota ročního společenského zbožního produktu. Ale každá práce se rozkládá 1. na nutnou pracovní dobu, v níž dělník pouze reprodukuje ekvivalent kapitálu zálohovaného na zakoupení jeho pracovní síly, a 2. na nadpráci, jejímž prostřednictvím dodává kapitalistovi hodnotu, za kterou mu kapitalista neplatí žádný ekvivalent, tedy nadhodnotu; tak se může každá hodnota zboží rozložit jen na tyto dvě různé součásti a tvoří tedy koneckonců jako mzda důchod dělnické třídy, jako nadhodnota důchod třídy kapitalistů. Pokud však jde o konstantní kapitálovou hodnotu, tj. o hodnotu výrobních prostředků spotřebovaných při výrobě ročního produktu, nedá se sice říci (až na frázi, že ji kapitalista při prodeji svého zboží připočítává kupujícímu), jak tato hodnota vchází

do hodnoty nového produktu, ale protože výrobní prostředky jsou samy produktem práce, může se tato část hodnoty sama koneckonců — ultimately — skládat zase jen z ekvivalentu variabilního kapitálu a z nadhodnoty; z produktu nutné práce a nadpráce. Jestliže hodnoty těchto výrobních prostředků fungují v rukou těch, kdo je používají, jako kapitálové hodnoty, nepřekáží to tomu, že se „původně", a jdeme-li na kořen věci, v rukou někoho jiného — i když dříve — daly rozložit na tytéž dvě části hodnoty, tedy na dva různé zdroje důchodu.

Správné na tom je, že v pohybu společenského kapitálu — tj. souhrnu individuálních kapitálů — se věc jeví jinak, než zkoumá-li se u každého individuálního kapitálu zvlášť, tedy z hlediska každého jednotlivého kapitalisty. Pro toho se hodnota zboží rozkládá 1. na konstantní prvek (čtvrtý, jak říká Smith) a 2. na sumu mzdy a nadhodnoty, resp. mzdy, zisku a pozemkové renty. Ze společenského hlediska naproti tomu Smithův čtvrtý prvek, konstantní kapitálová hodnota, mizí.

5. Shrnutí

Nejapná formule, podle níž ony tři důchody, mzda, zisk a renta, tvoří tři „součásti" hodnoty zboží, vyplývá u A. Smithe z přijatelnější formule, podle níž se hodnota zboží na tyto tři součásti rozkládá, resolves itself. To je však také nesprávné i za předpokladu, že hodnota zboží se dá rozdělit jen na ekvivalent spotřebované pracovní síly a na nadhodnotu, kterou tato pracovní síla vytvořila. Ale tento omyl spočívá zase na hlubším, správném základu. Kapitalistická výroba je založena na tom, že produktivní dělník prodává svou vlastní pracovní sílu jako své zboží kapitalistovi, v jehož rukou pak tato pracovní síla funguje pouze jako prvek jeho produktivního kapitálu. Tato transakce, která spadá do oběhu — prodej a koupě pracovní síly — je nejen úvodem k výrobnímu procesu, ale implicite určuje jeho specifický charakter. Výroba užitné hodnoty, dokonce i výroba zboží (neboť tu mohou uskutečňovat i nezávislí produktivní dělníci), je tu jen prostředkem k produkci absolutní a relativní nadhodnoty pro kapitalistu. Proto jsme při analýze výrobního pro-

cesu viděli, jak produkce absolutní a relativní nadhodnoty určuje 1. trvání denního pracovního procesu, 2. celé společenské a technické uspořádání kapitalistického výrobního procesu. V něm samém se uskutečňuje rozlišování mezi pouhým uchováním hodnoty (konstantní kapitálové hodnoty), skutečnou reprodukcí zálohované hodnoty (ekvivalentu pracovní síly), a produkcí nadhodnoty, tj. hodnoty, za kterou kapitalista žádný ekvivalent ani nezálohoval předem, ani nezálohuje post festum.

Přivlastňování nadhodnoty — hodnoty, která je přebytkem nad ekvivalentem hodnoty zálohované kapitalistou — ačkoli je už připravováno koupí a prodejem pracovní síly, je akt, který se uskutečňuje uvnitř výrobního procesu samého a tvoří jeho podstatný moment.

Úvodní akt, který tvoří akt oběhu: koupě a prodej pracovní síly, se zakládá zase na rozdělení *prvků* výroby, kterému předchází a je jeho předpokladem rozdělení společenských *produktů*, totiž na oddělení pracovní síly jako zboží dělníka od výrobních prostředků jako vlastnictví nedělníků.

Zároveň však toto přivlastňování nadhodnoty čili toto rozdělení produkce hodnoty na reprodukci zálohované hodnoty a produkci nové hodnoty (nadhodnoty), která nenahrazuje žádný ekvivalent, nemění naprosto nic na substanci hodnoty samé a na povaze produkce hodnoty. Substancí hodnoty je a zůstává jen vynaložená pracovní síla — práce, nezávisle na zvláštním užitečném charakteru této práce — a produkování hodnoty není nic jiného než proces tohoto vynakládání. Tak nevolník vynakládá po šest dnů pracovní sílu, pracuje po šest dnů, a pro sám fakt tohoto vynakládání jako takového není žádný rozdíl v tom, že např. tři z těchto pracovních dnů pracuje pro sebe na svém vlastním poli a tři další pro svého pána na jeho poli. Jeho dobrovolná práce pro sebe a jeho nucená práce pro pána jsou práce jedna jako druhá; pokud ji zkoumáme jako práci vzhledem k hodnotám nebo užitečným produktům, které vytvořila, není v jeho šestidenní práci žádný rozdíl. Rozdíl se týká jen různých vztahů, které způsobily, že se jeho pracovní síla vynakládá ve dvou polovinách šestidenní pracovní doby. Stejně je tomu s nutnou prací a nadprací námezdního dělníka.

Výrobní proces uhasíná ve zboží. To, že na jeho výrobu byla vynaložena pracovní síla, se teď jeví jako věcná vlastnost zboží, totiž že má hodnotu; velikost této hodnoty se měří velikostí vynaložené práce; na nic jiného se hodnota zboží nerozkládá a z ničeho jiného se neskládá. Jestliže narýsuji přímku určité délky, „vyrobím" především přímku (sice jen symbolicky, což předem vím) tím, že ji narýsuji způsobem odpovídajícím určitým, na mně nezávislým pravidlům (zákonům). Jestliže tuto přímku rozdělím na tři úsečky (které třeba zase odpovídají určitému problému), zůstane každá z těchto úseček nadále přímkou a celá přímka, jejímiž částmi jsou, se tímto dělením nemění v něco odlišného od přímky, např. v nějakou křivku. Právě tak nemohu přímku dané délky rozdělit tak, aby součet těchto částí byl větší než sama nerozdělená přímka; délka nerozdělené přímky není tedy také určena libovolně určenými délkami jejích částí. Naopak, relativní délky těchto částí jsou předem omezeny krajními body přímky, jejímiž částmi jsou.

Z tohoto hlediska se zboží vyrobené kapitalistou ničím neliší od zboží vyrobeného samostatným dělníkem nebo společenstvími dělníků nebo otroky. Ale v našem případě patří celý produkt práce i celá jeho hodnota kapitalistovi. Jako každý jiný výrobce musí kapitalista zboží nejprve přeměnit prodejem v peníze, aby s ním mohl dál manipulovat; musí zboží přeměnit ve formu všeobecného ekvivalentu. —

Prozkoumejme zbožní produkt, dříve než je přeměněn v peníze. Patří zcela kapitalistovi. Z druhé strany jako užitečný produkt práce — jako užitná hodnota — je plně produktem minulého pracovního procesu; s jeho hodnotou tomu tak není. Část této hodnoty je jen hodnota výrobních prostředků vynaložených při výrobě zboží, která se znovu objevuje v nové formě; tato hodnota nebyla vytvořena během výrobního procesu tohoto zboží; neboť tuto hodnotu měly výrobní prostředky před výrobním procesem, nezávisle na něm; vešly do tohoto procesu jako její nositelé; co se obnovilo a změnilo, je jen její jevová forma. Tato část hodnoty zboží tvoří pro kapitalistu ekvivalent za tu část jeho zálohované konstantní kapitálové hodnoty, která byla spotřebována během výroby zboží. Předtím existovala ve formě výrobních prostředků; teď existuje jako

součást hodnoty nově vyrobeného zboží. Jakmile se zboží přemění v peníze, musí být tato hodnota existující teď v penězích znovu přeměněna ve výrobní prostředky, ve svou původní formu určenou výrobním procesem a její funkcí v něm. Na charakteru hodnoty zboží se nic nemění tím, že tato hodnota funguje jako kapitál. —

Druhá část hodnoty zboží je hodnota pracovní síly, kterou námezdní dělník prodává kapitalistovi. Je určena stejně jako hodnota výrobních prostředků, nezávisle na výrobním procesu, do něhož má pracovní síla vejít, a je fixována v aktu oběhu, v koupi a prodeji pracovní síly, dříve než pracovní síla vejde do výrobního procesu. Svým fungováním — vynakládáním své pracovní síly — produkuje námezdní dělník hodnotu zboží rovnající se hodnotě, kterou mu má kapitalista zaplatit za užití jeho pracovní síly. Dává kapitalistovi tuto hodnotu ve zboží, ten mu za ni platí v penězích. To, že tato část hodnoty zboží je pro kapitalistu jen ekvivalentem za jeho variabilní kapitál, který musí zálohovat ve mzdě, nemění naprosto nic na faktu, že je to hodnota zboží nově vytvořená během výrobního procesu, která se neskládá z ničeho jiného, než z čeho se skládá nadhodnota — totiž z minulého vynaložení pracovní síly. Tohoto faktu se také nijak netýká to, že hodnota pracovní síly, kterou platí kapitalista dělníkovi ve formě mzdy, nabývá pro dělníka formy důchodu a že je tím neustále reprodukována nejen pracovní síla, nýbrž i třída námezdních dělníků jako taková, a tím i základna veškeré kapitalistické výroby.

Suma těchto dvou částí hodnoty netvoří ještě celou hodnotu zboží. Zbývá přebytek nad oběma částmi: nadhodnota. Nadhodnota stejně jako ta část hodnoty, která nahrazuje variabilní kapitál zálohovaný na mzdu, je hodnota nově vytvořená dělníkem během výrobního procesu — ztuhlá práce. Jenže vlastníka celého produktu, kapitalistu, nic nestojí. Právě tato okolnost kapitalistovi fakticky dovoluje, aby nadhodnotu spotřeboval celou jako důchod, jestliže ovšem nemusí části z ní postoupit jiným podílníkům — jako např. pozemkovou rentu majiteli půdy; v tom případě pak tyto části tvoří důchody takových dalších osob. Tato okolnost byla také hnacím motivem, proč se náš kapitalista vůbec začal zabývat výrobou zboží. Ale ani jeho původní dobrý úmysl shrábnout nadhodnotu, ani to,

že ji dodatečně vydává jako důchod sám nebo že ji tak vydávají jiní, se nijak nedotýká nadhodnoty jako takové. To všechno nemění nic na tom, že je to ztuhlá neplacená práce, a rovněž to nemění nic na její velikosti, která je určena docela jinými podmínkami.

Ale kdyby se byl A. Smith rozhodl, jak to činí zde, zabývat se už při zkoumání hodnoty zboží tím, jaká úloha připadá různým částem této hodnoty v celkovém procesu reprodukce, bylo by mu jasné, že když určité části hodnoty fungují jako důchod, fungují jiné stejně trvale jako kapitál — a proto by podle jeho logiky byly musely být také označeny za části tvořící hodnotu zboží čili za části, ve které se tato hodnota rozkládá.

A. Smith ztotožňuje zbožní výrobu vůbec s kapitalistickou zbožní výrobou; výrobní prostředky jsou hned od začátku „kapitálem", práce hned od začátku námezdní prací, a proto je

„počet užitečných a produktivních dělníků všude... úměrný velikosti kapitálu použitého k jejich zaměstnání" („to the quantity of capital stock which is employed in setting them to work". Introduction, s. 12).

Zkrátka, různé faktory pracovního procesu — předmětné i osobní — se objevují hned od začátku v charakterových maskách období kapitalistické výroby. Analýza hodnoty zboží se proto také bezprostředně kryje s úvahou, nakolik je tato hodnota z jedné strany pouhým ekvivalentem za vynaložený kapitál a nakolik z druhé strany tvoří „volnou" hodnotu, která nenahrazuje zálohovanou kapitálovou hodnotu čili nadhodnotu. Části hodnoty zboží srovnávané navzájem z tohoto hlediska se takto nepozorovaně přeměňují v její samostatné „součásti" a nakonec ve „zdroje veškeré hodnoty". Dalším důsledkem je skládání hodnoty zboží z důchodů různého druhu nebo zase její „rozkládání" na důchody různého druhu, takže důchody se neskládají z hodnoty zboží, nýbrž hodnota zboží z „důchodů". Ale tak jako na povaze hodnoty zboží jako hodnoty zboží nebo peněz jako peněz nemění nic to, že fungují jako kapitálová hodnota, tak také nemění na hodnotě zboží nic to, že později funguje jako důchod té či oné osoby. Zboží, kterým se zabývá A. Smith, je hned od začátku zbožním kapitálem (který kromě kapitálové hodnoty spotřebované při výrobě zboží zahrnuje nad-

hodnotu), tedy kapitalisticky vyráběným zbožím, výsledkem kapitalistického výrobního procesu. Proto by se měl tento proces dříve analyzovat, stejně jako v něm zahrnutý zhodnocovací a hodnototvorný proces. Protože předpokladem tohoto procesu samého je zase oběh zboží, vyžaduje jeho vylíčení tedy také na něm nezávislou a předcházející analýzu zboží. I když A. Smith „esotericky" občas postihne to správné, všímá si produkce hodnoty vždycky jen tehdy, když jde o analýzu zboží, tj. o analýzu zbožního kapitálu.

III. Pozdější ekonomové[41])

Ricardo téměř doslova reprodukuje teorii A. Smithe:

„Je třeba si uvědomit, že všechny produkty země se spotřebovávají, ale je neskonale velký rozdíl v tom, zda je spotřebovávají ti, kdo reprodukují jinou hodnotu, nebo ti, kdo to nečiní. Jestliže říkáme, že důchod se spoří a přidává ke kapitálu, míníme tím, že ta část důchodu, která se přidává ke kapitálu, je spotřebovávána produktivními dělníky, a ne neproduktivními." („Principles", s. 163.)

Ricardo opravdu úplně akceptoval teorii A. Smithe o rozložení ceny zboží na mzdu a nadhodnotu (čili variabilní kapitál a nadhodnotu). Rozchází se s ním, pokud jde 1. o součásti nadhodnoty: eliminuje pozemkovou rentu jako nutný prvek nadhodnoty; 2. Ricardo cenu zboží na tyto součásti *rozkládá*. Velikost hodnoty je tedy prius. Suma součástí se předpokládá jako daná veličina, z níž se vychází na rozdíl od A. Smithe, který často naopak a v rozporu se svým vlastním hlubším pochopením vyvozuje velikost hodnoty zboží post festum sčítáním součástí.

Ramsay namítá proti Ricardovi:

„Ricardo zapomíná, že celý produkt se dělí nejen na mzdu a zisk, nýbrž že část je ho také třeba k nahrazení fixního kapitálu." („An Essay on the Distribution of Wealth", Edinburgh 1836, s. 174.)

Ramsay rozumí fixním kapitálem totéž, co já rozumím konstantním:

[41]) Odtud až do konce kapitoly dodatek z rukopisu II.

„Fixní kapitál existuje ve formě, ve které sice přispívá k výrobě zboží, na němž se pracuje, ale ne k obživě dělníků." (S. 59.)

A. Smith se vzpíral nutnému závěru ze svého rozkládání hodnoty zboží, tedy také hodnoty společenského ročního produktu na mzdu a nadhodnotu, tedy na pouhé důchody — závěru, že by pak celý roční produkt mohl být spotřebován. Originální myslitelé nevyvozují nikdy absurdní závěry. To přenechávají Sayům a MacCullochům.

Say si to tu opravdu dost ulehčuje. To, co je pro jednoho zálohovaným kapitálem, je pro druhého důchodem a čistým produktem, nebo jím bylo; rozdíl mezi hrubým a čistým produktem je ryze subjektivní, a

„tak se celková hodnota všech produktů rozdělila ve společnosti jako důchod". (Say, „Traité d'Écon. Pol.", 1817, II, s. 64.) „Celková hodnota každého produktu se skládá ze zisků majitelů půdy, kapitalistů a pracujících" {mzda tu figuruje jako profits des industrieux!*}, „kteří přispěli k jeho výrobě. To způsobuje, že důchod společnosti se rovná *produkované hrubé hodnotě*, a ne jen čistému produktu půdy, jak se domnívala sekta ekonomů" {fyziokraté}. (S. 63.)

Tento Sayův objev si přisvojil mimo jiné také Proudhon.

Storch, který rovněž v zásadě akceptuje doktrínu A. Smithe, však shledává, že Sayova aplikace této doktríny je neudržitelná.

„Jestliže se připustí, že důchod národa se rovná jeho hrubému produktu, tj. že se neodečítá žádný kapitál" {rozuměj: konstantní kapitál}, „musí se také připustit, že tento národ může neproduktivně spotřebovat celou hodnotu svého ročního produktu, aniž sebeméně poškodí svůj budoucí důchod... Produkty, které tvoří" {konstantní} „kapitál národa, se nemohou spotřebovat." (Storch, „Considérations sur la nature du revenu national", Paříž 1824, s. 147, 150.)

Jak ale existence této konstantní části kapitálu souhlasí se Smithovou analýzou cen, kterou převzal a podle které hodnota zboží obsahuje jen mzdu a nadhodnotu, ale žádnou konstantní část kapitálu, to Storch zapomněl uvést. Jen díky Sayovi je mu jasné, že tato analýza vede k absurdním výsledkům, a jeho poslední slovo o tom zní:

* zisky pracujících.

„že není možné rozložit nutnou cenu na její nejjednodušší prvky". („Cours d'Écon. Pol.", Petrohrad 1815, II, s. 141.)

Sismondi, který se zabývá zejména vztahem mezi kapitálem a důchodem a fakticky ze zvláštního pojetí tohoto vztahu dělá differentia specifica svých „Nouveaux Principes", nevyřkl *jediné* vědecké slovo, nepřispěl sebeméně k vyjasnění problému.

Barton, Ramsay a Cherbuliez se pokoušejí dostat se dál za Smithovo pojetí. Ztroskotávají, protože od začátku stavějí problém jednostranně, tím že nevymezují jasně rozdíl mezi konstantní a variabilní kapitálovou hodnotou a rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem.

Doktrínu, kterou po A. Smithovi zdědili jeho následovníci, reprodukuje s obvyklým naparováním také John Stuart Mill.

Výsledek: Myšlenkový zmatek, který je u Smithe, existuje dál až dodnes a jeho dogma tvoří ortodoxní článek víry politické ekonomie.

DVACÁTÁ KAPITOLA

PROSTÁ REPRODUKCE

I. Formulace otázky

Zkoumáme-li[42]) roční fungování společenského kapitálu — tedy celkového kapitálu, jehož jsou individuální kapitály pouhými zlomky, přičemž jejich pohyb je jednak jejich individuálním pohybem a zároveň integrujícím článkem pohybu celkového kapitálu — z hlediska jeho výsledku, tj. zkoumáme-li zbožní produkt, který společnost během roku dodá, musí se ukázat, jak probíhá proces reprodukce společenského kapitálu, jaké charakteristické rysy odlišují tento proces reprodukce od procesu reprodukce individuálního kapitálu a které rysy jsou jim oběma společné. Roční produkt zahrnuje jak ty části společenského produktu, které nahrazují kapitál — společenskou reprodukci, tak ty části, které připadají fondu spotřeby, jsou spotřebovávány dělníky a kapitalisty, zahrnuje tedy jak produktivní, tak individuální spotřebu. Reprodukce zahrnuje rovněž reprodukci (tj. udržování) třídy kapitalistů a dělnické třídy, tedy také reprodukci kapitalistického charakteru celkového výrobního procesu.

Máme zřejmě analyzovat formuli oběhu $Z' - \begin{cases} P - Z \dots Pr \dots Z', \\ p - z \end{cases}$

v níž nutně hraje jistou úlohu spotřeba, neboť výchozí bod $Z' = Z + z$, zbožní kapitál, zahrnuje jak konstantní a variabilní

[42]) Z rukopisu II.

kapitálovou hodnotu, tak nadhodnotu. Jeho pohyb zahrnuje proto jak individuální, tak produktivní spotřebu. U koloběhů $P - Z \ldots$ $\ldots Pr \ldots Z' - P'$ a $Pr \ldots Z' - P' - Z \ldots Pr$ je výchozím a konečným bodem pohyb *kapitálu*. To ovšem zahrnuje také spotřebu, protože zboží, produkt, musí být prodáno. Jakmile se však předpokládá, že se tak stalo, je pro pohyb jednotlivého kapitálu lhostejné, co se s tímto zbožím stane dál. Naproti tomu u pohybu $Z' \ldots Z'$ se podmínky společenské reprodukce dají poznat právě z toho, že se musí dokázat, co se stane s každou částí hodnoty tohoto celkového produktu Z'. Celkový proces reprodukce tu zahrnuje jak proces spotřeby zprostředkovaný oběhem, tak sám proces reprodukce kapitálu.

K účelu, který sledujeme, musíme proces reprodukce zkoumat z hlediska nahrazování jak hodnoty, tak látky jednotlivých součástí Z'. Teď už se nemůžeme spokojit, jako při analýze hodnoty produktu jednotlivého kapitálu, s *předpokladem*, že jednotlivý kapitalista může tím, že svůj zbožní produkt prodá, přeměnit součásti svého kapitálu nejprve v peníze a pak je tím, že na trhu zboží znovu nakoupí prvky výroby, přeměnit zpět v produktivní kapitál. Tyto prvky výroby, pokud jsou věcné povahy, tvoří právě tak součást společenského kapitálu jako individuální hotový produkt, který se za ně směňuje a který se jimi nahrazuje. Z druhé strany pohyb té části společenského zbožního produktu, kterou dělník spotřebovává tím, že vydává svou mzdu, a kapitalista tím, že vydává nadhodnotu, tvoří nejen integrující článek pohybu celkového produktu, ale proplétá se s pohybem individuálních kapitálů, a jeho průběh se proto nedá vysvětlit tím, že se prostě předpokládá.

Otázka, která se nás bezprostředně dotýká, je: Jak se *kapitál* spotřebovávaný ve výrobě nahrazuje co do své hodnoty z ročního produktu a jak se pohyb tohoto nahrazování proplétá se spotřebováváním nadhodnoty ze strany kapitalistů a mzdy ze strany dělníků? Jde tedy především o reprodukci ve stejném měřítku. Dále se předpokládá nejen to, že se produkty směňují podle své hodnoty, ale také to, že nedochází k revoluci v hodnotě součástí produktivního kapitálu. Ostatně, pokud se ceny odchylují od hodnot, nemůže tato okolnost ovlivňovat pohyb společenského

kapitálu. Směňují se nadále vcelku tytéž masy výrobků, třebaže se na tom jednotliví kapitalisté podílejí v hodnotových poměrech, které by už nebyly úměrné jejich příslušným zálohám a masám nadhodnoty produkovaným každým z nich jednotlivě. Pokud však jde o revoluce v hodnotě, ty nemění nic na vztazích mezi součástmi hodnoty celkového ročního produktu, pokud jsou všeobecné a rozděleny rovnoměrně. Pokud jsou však dílčí a rozděleny nerovnoměrně, znamenají poruchy, které *za prvé* mohou být pochopeny jako takové jen tehdy, pokud se zkoumají jako *odchylky* od nezměněných hodnotových poměrů; *za druhé* ale, jakmile je prokázán zákon, podle něhož jedna část hodnoty ročního produktu nahrazuje konstantní, jiná variabilní kapitál, neměnila by na tomto zákonu nic revoluce v hodnotě ať už konstantního, nebo variabilního kapitálu. Změnila by jen relativní velikost těch částí hodnoty, které fungují jako ten či onen kapitál, protože na místo původních hodnot by nastoupily jiné hodnoty.

Dokud jsme zkoumali produkci hodnoty a hodnotu produktu kapitálu individuálně vzatého, byla naturální forma zbožního produktu pro analýzu zcela lhostejná, ať to byly např. stroje, obilí nebo zrcadla. Byl to vždycky jen příklad a k ilustraci mohlo posloužit stejně kterékoli výrobní odvětví. Měli jsme co dělat přímo s bezprostředním výrobním procesem, který se v každém bodu jeví jako proces individuálního kapitálu. Pokud šlo o reprodukci kapitálu, stačilo předpokládat, že část zbožního produktu, která představuje kapitálovou hodnotu, nachází uvnitř sféry oběhu příležitost přeměňovat se zpět ve své výrobní prvky, a tedy ve svou podobu produktivního kapitálu; zcela tak jako stačilo předpokládat, že dělník a kapitalista nacházejí na trhu zboží, za která vydávají mzdu a nadhodnotu. Tento pouze formální způsob výkladu už nestačí při zkoumání celkového společenského kapitálu a hodnoty jeho produktu. Zpětná přeměna jedné části hodnoty produktu v kapitál, vstup jiné části do individuální spotřeby třídy kapitalistů i dělnické třídy tvoří pohyb uvnitř samé hodnoty produktu, do něhož vyústil celkový kapitál; a tento pohyb je nejen nahrazováním hodnoty, nýbrž i nahrazováním látky a je tedy stejnou měrou podmíněn jak vzájemným poměrem součástí hodnoty

společenského produktu, tak jejich užitnou hodnotou, jejich látkovou podobou.

Prostá reprodukce[43]) v nezměněném měřítku se jeví jako abstrakce potud, že je podivné předpokládat na jedné straně, že na kapitalistické základně nedochází k akumulaci čili reprodukci v rozšířeném měřítku, a na druhé straně, že poměry, za nichž se vyrábí, nezůstávají absolutně stejné (a to se předpokládá) v různých letech. Předpokládá se, že společenský kapitál dané hodnoty dodává jak v minulém, tak v tomto roce znovu tutéž masu zbožních hodnot a uspokojuje totéž množství potřeb, i když formy zboží se mohou v procesu reprodukce změnit. Ostatně, pokud dochází k akumulaci, tvoří prostá reprodukce vždycky její část, může tedy být zkoumána o sobě, je reálným faktorem akumulace. Hodnota ročního produktu se může zmenšit, třebaže masa užitných hodnot zůstává táž; hodnota může zůstat nezměněna, třebaže masa užitných hodnot se zmenšuje; masa hodnoty a masa reprodukovaných užitných hodnot se mohou zmenšovat současně. To všechno neznamená nic jiného, než že k reprodukci dochází buď za příznivějších okolností než dříve, nebo za zhoršených okolností, jejichž výsledkem může být nedokonalá — nedostatečná — reprodukce. Ale to všechno se může týkat jen kvantitativní stránky různých prvků reprodukce, ale ne úlohy, kterou hrají jako reprodukující kapitál nebo jako reprodukovaný důchod v celkovém procesu.

II. Dvě skupiny společenské výroby*[44])

Celkový produkt, tedy také celková výroba společnosti se rozpadá na dvě velké skupiny:

[43]) Z rukopisu VIII.

[44]) V podstatě z rukopisu II. Schéma z rukopisu VIII.

* V německém originálu: zwei Abteilungen. Na jiných místech v textu používá Marx vedle výrazu Abteilung (oddíl) v témž smyslu také výrazy: Klasse (třída), Kategorie (kategorie) a místy Gruppe (skupina). Všechny tyto výrazy jsou v tomto českém překladu přeloženy výrazem *skupina*, který byl zvolen v prvním českém překladu z roku 1928 pro německý výraz „Abteilung" a od té doby se vžil jako termín.

I. *Výrobní prostředky*, zboží, která mají formu, v níž musí nebo alespoň mohou vcházet do produktivní spotřeby.

II. *Spotřební prostředky*, zboží, která mají formu, v níž vcházejí do individuální spotřeby třídy kapitalistů a dělnické třídy.

V každé z těchto skupin tvoří souhrn různých výrobních odvětví, která sem patří, jedno jediné velké výrobní odvětví: v prvním případě odvětví výroby výrobních prostředků, v druhém odvětví výroby spotřebních prostředků. Celkový kapitál používaný v každém z těchto dvou výrobních odvětví tvoří zvláštní velkou skupinu společenského kapitálu.

V každé skupině se kapitál rozpadá na dvě součásti:

1. *Variabilní kapitál*. Ten se, pokud jde o *hodnotu*, rovná hodnotě společenské pracovní síly používané v tomto výrobním odvětví, tedy sumě mezd vyplacených za tuto pracovní sílu. Pokud jde o látku, skládá se z činně se uplatňující pracovní síly samé, tj. z živé práce uváděné touto kapitálovou hodnotou do pohybu.

2. *Konstantní kapitál*, tj. hodnota všech výrobních prostředků používaných k výrobě v tomto odvětví. Ty se zase rozpadají na *fixní* kapitál: stroje, pracovní nástroje, budovy, tažný dobytek atd.; a na *oběžný* konstantní kapitál: výrobní materiály, jako suroviny a pomocné látky, polotovary atd.

Hodnota celkového ročního produktu vyrobeného s pomocí tohoto kapitálu v každé z obou skupin se rozpadá na část hodnoty, která představuje konstantní kapitál c, spotřebovaný při výrobě a co do své hodnoty jen přenesený na produkt, a na část hodnoty přidanou celkovou roční prací. Ta se zase rozpadá na náhradu zálohovaného variabilního kapitálu v a na přebytek nad to, který tvoří nadhodnotu m. Tak jako hodnota každého jednotlivého zboží rozpadá se tedy také hodnota celkového ročního produktu v každé skupině na $c + v + m$.

Část hodnoty c, která představuje konstantní kapitál *spotřebovaný* při výrobě, se nekryje s hodnotou konstantního kapitálu *použitého* při výrobě. Výrobní látky jsou sice spotřebovány úplně, a jejich hodnota je tedy celá přenesena na produkt. Ale jen určitá část použitého *fixního* kapitálu byla spotřebována úplně, na produkt přešla tedy jen hodnota této části. Druhá část fixního kapitálu, stroje, bu-

dovy atd., existuje a funguje dál jako dříve, i když s hodnotou zmenšenou ročním opotřebováním. Bereme-li v úvahu hodnotu produktu, pak pro nás tato část fixního kapitálu, která funguje dál, neexistuje. Tvoří část kapitálové hodnoty, která je na této nově produkované hodnotě zboží nezávislá, která existuje vedle ní. To se ukázalo už při zkoumání hodnoty produktu jednotlivého kapitálu (kniha I, 6. kap., s. 192).[72] Zde však musíme prozatím abstrahovat od způsobu zkoumání, který jsme tam použili. Při zkoumání hodnoty produktu jednotlivého kapitálu jsme viděli, že hodnota, která se fixnímu kapitálu odnímá opotřebováním, se přenáší na zbožní produkt vyrobený v době opotřebování — ať už je část tohoto fixního kapitálu během této doby nahrazována in natura z této přenášené hodnoty nebo ne. Naproti tomu jsme zde, při zkoumání celkového společenského produktu a jeho hodnoty, nuceni alespoň prozatím abstrahovat od té části hodnoty, která je během roku přenášena na roční produkt v důsledku opotřebování fixního kapitálu, pokud tento fixní kapitál nebyl během roku znovu nahrazen in natura. V jednom z dalších úseků této kapitoly vyložíme pak tento bod zvlášť.

Za základ našeho zkoumání prosté reprodukce vezměme následující schéma, v němž c = konstantní kapitál, v = variabilní kapitál, m = nadhodnota a poměr zhodnocení $\frac{m}{v}$ se předpokládá 100 %. Číslice mohou znamenat milióny marek, franků nebo liber šterlinků.

I. Výroba výrobních prostředků:
Kapitál $4000_c + 1000_v = 5000.$
Zbožní produkt $4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000,$

existující ve výrobních prostředcích.

II. Výroba spotřebních prostředků:
Kapitál $2000_c + 500_v = 2500.$
Zbožní produkt $2000_c + 500_v + 500_m = 3000,$

existující ve spotřebních prostředcích.

Jestliže to shrneme, je celkový roční zbožní produkt:

I. $4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000$ ve výrobních prostředcích.

II. $2000_c + 500_v + 500_m = 3000$ ve spotřebních prostředcích.

Celková hodnota = 9000, z čehož je podle předpokladu vyloučen fixní kapitál fungující dál ve své naturální formě.

Jestliže teď zkoumáme přeměny nutné na základě prosté reprodukce, kdy se tedy celá nadhodnota spotřebovává neproduktivně, a ponecháme přitom zprvu stranou oběh peněz, který tyto směny zprostředkovává, dostaneme především tři hlavní opěrné body.

1. 500_v, mzda dělníků, a 500_m, nadhodnota kapitalistů skupiny II, musí být vydány na spotřební prostředky. Jejich hodnota však existuje ve spotřebních prostředcích v hodnotě 1000, které v rukou kapitalistů skupiny II nahrazují zálohovaných 500_v a představují oněch 500_m. Mzda a nadhodnota skupiny II se tedy směňují uvnitř skupiny II za produkt skupiny II. Tím mizí z celkového produktu $(500_v + 500_m)$ II = 1000 ve spotřebních prostředcích.

2. $1000_v + 1000_m$ skupiny I musí být rovněž vydáno na spotřební prostředky, tedy na produkt skupiny II. Musí se tedy směnit za část, která z tohoto produktu ještě zbývá a rovná se co do velikosti konstantní části kapitálu 2000_c. Za to dostane skupina II stejnou sumu ve výrobních prostředcích, produkt skupiny I, v němž je ztělesněna hodnota $1000_v + 1000_m$ skupiny I. Tím mizí z výpočtu 2000 II_c a $(1000_v + 1000_m)$ I.

3. Zbývá ještě 4000 I_c. Tvoří je výrobní prostředky, které mohou být využity jen ve skupině I, slouží k nahrazení konstantního kapitálu, který v ní byl spotřebován, a proto se celá věc může vyřešit jen vzájemnou směnou mezi jednotlivými kapitalisty skupiny I, tak jako bylo oněch $(500_v + 500_m)$ u II vyřešeno směnou mezi dělníky a kapitalisty, resp. mezi jednotlivými kapitalisty skupiny II.

To zatím pro lepší pochopení dalšího.

III. Směna mezi oběma skupinami: $I_{(v+m)}$ za II_c[45])

Začneme velkou směnou mezi oběma skupinami. ($1000_v + 1000_m$) I — tyto hodnoty, které v rukou svých výrobců existují v naturální formě výrobních prostředků, se směňují za 2000 II_c, za hodnoty, které existují v naturální formě spotřebních prostředků. Kapitalisté skupiny II tím přeměnili svůj konstantní kapitál = 2000 z formy spotřebních prostředků znovu ve formu výrobních prostředků pro výrobu spotřebních prostředků, ve formu, v níž může znovu fungovat jako faktor pracovního procesu, a pokud jde o zhodnocení, jako konstantní kapitálová hodnota. Z druhé strany jsou tím realizovány ve spotřebních prostředcích ekvivalent za pracovní sílu v I (1000 I_v) a nadhodnota kapitalistů I (1000 I_m); obě jsou ze své naturální formy výrobních prostředků přeměněny v naturální formu, v níž mohou být spotřebovány jako důchod.

Tato vzájemná směna se však uskutečňuje na základě oběhu peněz, který ji zprostředkovává stejnou měrou, jakou ztěžuje její pochopení, který však má rozhodující význam, protože variabilní část kapitálu musí stále znovu vystupovat v peněžní formě, jako peněžní kapitál, který se přeměňuje z peněžní formy v pracovní sílu. Variabilní kapitál musí být ve všech odvětvích podnikání provozovaných současně vedle sebe po celém teritoriu společnosti, ať už patří ke skupině I nebo II, zálohován v peněžní formě. Kapitalista kupuje pracovní sílu, dříve než pracovní síla vstoupí do výrobního procesu, ale platí ji teprve ve smluvených lhůtách, když už byla vynaložena při výrobě užitné hodnoty. Stejně jako mu patří ostatní část hodnoty produktu, patří mu také ta část, která je jen ekvivalentem za peníze vydané na zaplacení pracovní síly, ta část hodnoty produktu, která představuje variabilní kapitálovou hodnotu. V této části hodnoty samé dodal už dělník kapitalistovi ekvivalent za svou mzdu. Ale právě zpětná přeměna zboží v peníze, jeho prodej, obnovuje kapitalistovi jeho variabilní kapitál jako peněžní kapitál, který může znovu zálohovat na nákup pracovní síly.

[45]) Odtud opět rukopis VIII.

Ve skupině I zaplatil tedy souhrnný kapitalista dělníkům 1000 liber št. (říkám liber št. jen proto, abych označil, že je to hodnota v *peněžní formě*) = 1000_v za tu část hodnoty produktu I, která už existuje jako část *v*, tj. za výrobní prostředky vyrobené dělníky. Za těchto 1000 liber št. zakoupí dělníci od kapitalistů II spotřební prostředky v téže hodnotě a přemění tak polovinu konstantního kapitálu II v peníze; kapitalisté II nakoupí zase za těchto 1000 liber št. výrobní prostředky v hodnotě 1000 od kapitalistů I; tím je variabilní kapitálová hodnota kapitalistů I = 1000_v, která existovala jako část jejich produktu v naturální formě výrobních prostředků, opět přeměněna v peníze a může teď v jejich rukou znovu fungovat jako peněžní kapitál, který je přeměňován v pracovní sílu, tedy v nejpodstatnější prvek produktivního kapitálu. Tak se k nim v důsledku realizace části jejich zbožního kapitálu vrací variabilní kapitál v peněžní formě.

Pokud však jde o peníze potřebné ke směně části *m* zbožního kapitálu I za druhou polovinu konstantní části kapitálu II, mohou být zálohovány různým způsobem. Tento oběh zahrnuje ve skutečnosti nesčíslné množství jednotlivých koupí a prodejů uskutečňovaných individuálními kapitalisty obou skupin, přičemž však za všech okolností musí peníze pocházet od těchto kapitalistů, protože masu peněz, kterou vrhli do oběhu dělníci, jsme už odečetli. Jednou si může kapitalista skupiny II za část svého peněžního kapitálu existujícího vedle produktivního kapitálu nakoupit výrobní prostředky u kapitalistů skupiny I, podruhé si může naopak kapitalista skupiny I nakoupit u kapitalistů skupiny II spotřební prostředky z peněžního fondu určeného na osobní výdaje, nikoli na kapitálové výdaje. Je nutno předpokládat — jak bylo ukázáno už dříve v oddílu I a II —,že v rukou kapitalistů jsou za všech okolností vedle produktivního kapitálu jisté zásoby peněz — ať na zálohování kapitálu, nebo na vydávání důchodu. Předpokládejme — proporce je přitom pro náš účel úplně lhostejná —,že polovinu peněz zálohují kapitalisté II na nákup výrobních prostředků, tj. na náhradu svého konstantního kapitálu, druhou polovinu že vydávají kapitalisté I na spotřebu, takže skupina II zálohuje 500 liber št. a kupuje za ně od I výrobní prostředky, tím nahrazuje

(včetně výše uvedených 1000 liber št. pocházejících od dělníků I) $^3/_4$ svého konstantního kapitálu in natura; skupina I kupuje za takto získaných 500 liber št. od II spotřební prostředky, a tím pro polovinu té části jejího zbožního kapitálu, kterou tvoří *m*, opsala oběh $z - p - z$, a tak realizovala tento její produkt ve fondu spotřeby. Tímto druhým procesem se oněch 500 liber št. vrací do rukou kapitalistů II jako peněžní kapitál, který mají vedle svého produktivního kapitálu. Na druhé straně anticipuje I na účet poloviny té části *m* svého zbožního kapitálu, která u ní stále ještě leží na skladě jako produkt — dříve než ji prodá —,peněžní výdaj ve výši 500 liber št. na nákup spotřebních prostředků od II. Za týchž 500 liber št. koupí II výrobní prostředky od I a nahradí tak in natura celý svůj konstantní kapitál (1000 + 500 + 500 = 2000), zatímco I realizovala celou svou nadhodnotu ve spotřebních prostředcích. Vcelku by bylo došlo ke směně zboží za 4000 liber št. s pomocí peněžního oběhu 2000 liber št.; k výši této částky docházíme jen proto, že celkový roční produkt znázorňujeme tak, jako by se směňoval najednou v několika málo velkých dílech. Důležitá je přitom jen ta okolnost, že II nejen znovu přeměnila svůj konstantní kapitál reprodukovaný ve spotřebních prostředcích ve formu výrobních prostředků, nýbrž že se k ní mimoto vrací oněch 500 liber št., které zálohovala do oběhu na nákup výrobních prostředků; a že rovněž I nejen má svůj variabilní kapitál, který reprodukovala ve formě výrobních prostředků, opět v peněžní formě, jako peněžní kapitál, který může být znovu přímo přeměněn v pracovní sílu, nýbrž že se k ní mimoto vrací oněch 500 liber št., které, anticipujíc prodej části nadhodnoty svého kapitálu, ještě před tímto prodejem vydala na nákup spotřebních prostředků. Ale nevrátily se k ní proto, že došlo k vydání, nýbrž proto, že následoval prodej té části jejího zbožního produktu, která je nositelkou poloviny její nadhodnoty.

V obou případech je nejen konstantní kapitál II znovu přeměňován z formy produktu v naturální formu výrobních prostředků, v níž jedině může fungovat jako kapitál; a právě tak je nejen variabilní část kapitálu I přeměňována v peněžní formu a ta část výrobních prostředků I, v níž je ztělesněna nadhodnota, ve formu

vhodnou ke spotřebě a spotřebovatelnou jako důchod. Ke II se kromě toho vrací oněch 500 liber št. peněžního kapitálu, které zálohovala na nákup výrobních prostředků, dříve než prodala odpovídající část hodnoty konstantního kapitálu kompenzující těchto 500 liber št., která existuje ve formě spotřebních prostředků; a dále se k I vrací oněch 500 liber št., které vydala předem na nákup spotřebních prostředků. Jestliže se k II vracejí peníze zálohované na účet konstantní části jejího zbožního produktu a k I peníze zálohované na účet té části jejího zbožního produktu, v níž je ztělesněna nadhodnota, pak jen proto, že jedna i druhá skupina kapitalistů vrhly, jedna kromě konstantního kapitálu existujícího ve formě zboží II, druhá kromě nadhodnoty existující ve formě zboží I, do oběhu ještě po 500 librách št. peněz. Nakonec si navzájem plně zaplatily směnou svých příslušných zbožních ekvivalentů. Peníze, které vrhly do oběhu nad sumu hodnoty svých zboží jako prostředek této směny zboží, se ke každé z nich vracejí z oběhu pro rata [úměrně] podílu, který každá z nich do oběhu vrhla. Nezbohatly tím ani o halíř. II měla konstantní kapitál = 2000 ve formě spotřebních prostředků + 500 v penězích; teď má 2000 ve výrobních prostředcích a 500 v penězích jako předtím; stejně tak I má, jako předtím, nadhodnotu 1000 (ze zboží, výrobních prostředků, přeměněných teď ve fond spotřeby) + 500 v penězích, jako předtím. — Celkový závěr je: Z peněz, které průmysloví kapitalisté vrhají do oběhu na zprostředkování oběhu svého vlastního zboží — ať na účet konstantní části hodnoty zboží, nebo na účet nadhodnoty existující ve zbožích, pokud je vydávána jako důchod — vrací se do rukou příslušných kapitalistů tolik, kolik peněz zálohovali na oběh.

Pokud jde o zpětnou přeměnu variabilního kapitálu skupiny I ve formu peněz, existuje tento kapitál pro kapitalisty I, když už jej vydali na mzdu, zprvu ve formě zboží, ve které jim jej dodali dělníci. Kapitalisté jej dělníkům vyplatili ve formě peněz jako cenu jejich pracovní síly. Potud zaplatili tu součást hodnoty svého zbožního produktu, která se rovná tomuto variabilnímu kapitálu vydanému v penězích. Proto jsou vlastníky také této části zbožního produktu. Ale ta část dělnické třídy, kterou používají,

není kupcem výrobních prostředků, které sama vyrábí; je kupcem spotřebních prostředků vyráběných skupinou II. Variabilní kapitál zálohovaný v penězích se při placení pracovní síly tedy nevrací ke kapitalistům I přímo. Prostřednictvím koupí dělníků přechází do rukou kapitalistických výrobců toho zboží, které je pro dělnictvo nutné a je mu vůbec dostupné, tedy do rukou kapitalistů II, a teprve tím, že kapitalisté II použijí tyto peníze k nákupu výrobních prostředků — teprve touto oklikou se tyto peníze vracejí do rukou kapitalistů I.

Z toho vyplývá, že při prosté reprodukci se suma hodnot $v + m$ zbožního kapitálu I (tedy také příslušná poměrná část celkového zbožního produktu I) musí rovnat konstantnímu kapitálu II_c, rovněž vydělenému jako poměrná část celkového zbožního produktu skupiny II; čili $I_{(v + m)} = II_c$.

IV. Směna uvnitř skupiny II. Nezbytné životní prostředky a luxusní prostředky

Z hodnoty zbožního produktu skupiny II nám zbývá ještě prozkoumat součásti $v + m$. Jejich zkoumání nemá nic společného s nejdůležitější otázkou, kterou se tu zabýváme: do jaké míry totiž to, že hodnota každého individuálního kapitalistického zbožního produktu se rozpadá na $c + v + m$, platí také pro hodnotu celkového ročního produktu, i když to je zprostředkováno odlišnými jevovými formami. Tato otázka se řeší jednak směnou $I_{(v + m)}$ za II_c, jednak zkoumáním — které odkládám na pozdější dobu — reprodukce I_c v ročním zbožním produktu I. Protože $II_{(v + m)}$ existuje v naturální formě spotřebních předmětů, protože variabilní kapitál zálohovaný dělníkům při placení pracovní síly musí dělníci celkem vydávat na spotřební prostředky a protože část hodnoty zboží představující m je za předpokladu prosté reprodukce fakticky vydávána jako důchod na spotřební prostředky, je prima facie [na první pohled] jasné, že za mzdu, kterou dostali od kapitalistů II, kupují dělníci II nazpět část svého vlastního produktu — odpovídající velikosti peněžní hodnoty, kterou dostali jako mzdu. Tím přeměňují kapi-

talisté skupiny II svůj peněžní kapitál zálohovaný na placení pracovní síly zpět v peněžní formu; je to úplně totéž, jako kdyby byli dělníkům zaplatili pouhými známkami hodnoty. Jakmile dělníci tyto známky hodnoty realizují tím, že koupí části zbožního produktu, který vyrobili a který patří kapitalistům, vrátí se tyto známky hodnoty do rukou kapitalistů, jenže zde známka hodnoty hodnotu nejen představuje, nýbrž ji ve svém zlatém nebo stříbrném ztělesnění také má. Tento způsob návratu variabilního kapitálu zálohovaného v peněžní formě, zprostředkovávaný procesem, v němž dělnická třída vystupuje jako kupující a třída kapitalistů jako prodávající, prozkoumáme dále podrobněji. Zde však jde o jinou otázku, kterou je třeba v souvislosti s tímto návratem variabilního kapitálu k jeho výchozímu bodu probrat.

Skupina II roční výroby zboží se skládá z nejrozmanitějších průmyslových odvětví, která se však dají — z hlediska svých výrobků — rozložit na dvě velké podskupiny:

a) Spotřební prostředky, které vcházejí do spotřeby dělnické třídy a tvoří, pokud to jsou nezbytné životní prostředky, i když jsou často kvalitou i hodnotou odlišné od životních prostředků dělníků, také část spotřeby třídy kapitalistů. Celou tuto podskupinu můžeme pro náš účel shrnout do rubriky: *nezbytné* spotřební prostředky, přičemž je úplně lhostejné, zda takový výrobek, jako např. tabák, je nebo není spotřební prostředek nutný z fyziologického hlediska; stačí, že jím ze zvyku je.

b) *Luxusní* spotřební prostředky, které vcházejí jen do spotřeby třídy kapitalistů, mohou tedy být směněny jen za vydávanou nadhodnotu, která nikdy nepřipadne dělníkovi. U první rubriky je jasné, že variabilní kapitál zálohovaný na výrobu těch druhů zboží, které do ní patří, se musí v peněžní formě vracet přímo k té části kapitalistů II (tedy ke kapitalistům II *a*), která tyto nezbytné životní prostředky vyrábí. Tito kapitalisté je prodávají svým vlastním dělníkům za sumu variabilního kapitálu, kterou jim vyplatili jako mzdu. Vzhledem k celé této podskupině *a* kapitalistů skupiny II je tento návrat *přímý*, ať už jsou transakce mezi kapitalisty různých zúčastněných průmyslových odvětví, jimiž se tento vracející se variabilní kapitál pro rata rozděluje, sebepočet-

nější. Jsou to procesy oběhu, jejichž prostředky oběhu přímo dodávají peníze vydávané dělníky. Jinak je tomu ale s podskupinou II *b*. Celá část hodnotového produktu, s níž tu máme co dělat, II $b_{(v+m)}$, existuje v naturální formě luxusních předmětů, tj. předmětů, které si dělnická třída nemůže koupit, stejně jako nemůže kupovat hodnotu zboží I_v existující ve formě výrobních prostředků, ačkoli tyto luxusní prostředky i ony výrobní prostředky jsou výrobky těchto dělníků. Tento zpětný tok, jímž se variabilní kapitál zálohovaný v této podskupině vrací ke kapitalistickým výrobcům v peněžní formě, nemůže tedy být přímý, nýbrž musí být zprostředkován, podobně jako v případě I_v.

Předpokládejme např. jako předtím pro celou skupinu II: $v = 500$, $m = 500$; ale variabilní kapitál a nadhodnota, která mu odpovídá, nechť jsou rozděleny takto:

Podskupina *a*, nezbytné životní prostředky: $v = 400$, $m = 400$, tedy masa zboží v nezbytných spotřebních prostředcích v hodnotě $400_v + 400_m = 800$, čili II *a* $(400_v + 400_m)$.

Podskupina *b*, luxusní prostředky v hodnotě $100_v + 100_m = 200$, čili II *b* $(100_v + 100_m)$.

Dělníci podskupiny II *b* dostali za svou pracovní sílu zaplaceno 100 v penězích, dejme tomu 100 liber št.; koupí za ně od kapitalistů II *a* spotřební prostředky za sumu 100. Kapitalista koupí pak za tuto sumu 100 zboží II *b*, čímž se kapitalistům II *b* vrací jejich variabilní kapitál v peněžní formě.

Tím, že kapitalisté II *a* provedli směnu se svými vlastními dělníky, mají už opět v rukou 400_v v peněžní formě; mimoto byla čtvrtina té části jejich produktu, která představuje nadhodnotu, postoupena dělníkům II *b* a za ni bylo dodáno II *b* (100_v) v luxusním zboží.

Předpokládáme-li nyní, že vydávání důchodu u kapitalistů II *a* i II *b* se dělí ve stejném poměru na výdaje na nezbytné životní prostředky a na luxusní prostředky — máme-li za to, že ti i oni vydávají po $^3/_5$ na nezbytné životní prostředky a po $^2/_5$ na luxusní prostředky, vynakládají kapitalisté podskupiny II *a* $^3/_5$ svého důchodu z nadhodnoty 400_m, tedy 240, na své vlastní výrobky, na nezbytné životní prostředky, a $^2/_5 = 160$ na luxusní prostředky. Kapitalisté podskupiny II *b* rozdělí svou nadhodnotu $= 100_m$

stejně: $^3/_5 = 60$ na nezbytné a $^2/_5 = 40$ na luxusní prostředky; luxusní prostředky se vyrábějí a směňují uvnitř své vlastní podskupiny.

Oněch 160 v luxusních prostředcích, které dostává $(II\ a)_m$, připlývá ke kapitalistům II *a* takto: Z (II *a*) 400_m bylo, jak jsme viděli, 100 ve formě nezbytných životních prostředků směněno za stejnou sumu $(II\ b)_v$, existující v luxusních prostředcích, a dalších 60 v nezbytných životních prostředcích za (II *b*) 60_m v luxusních prostředcích. Celý výpočet je pak tento:

$$II\ a: 400_v + 400_m;\ II\ b: 100_v + 100_m.$$

1. 400_v (*a*) spotřebují dělníci II *a*, přičemž těchto 400_v (*a*) je částí jejich produktu (nezbytné životní prostředky); dělníci je kupují od kapitalistických výrobců své vlastní skupiny. Těm se tak vrací 400 liber št. v penězích, jejich variabilní kapitálová hodnota 400, kterou vyplatili svým dělníkům jako mzdu; za tyto peníze mohou znovu nakoupit pracovní sílu.

2. Část 400_m(*a*) rovnající se 100_v(*b*), tedy $^1/_4$ nadhodnoty (*a*) je realizována v luxusních předmětech takto: Dělníci (*b*) dostali od kapitalistů své skupiny (*b*) 100 liber št. jako mzdu; koupí za ně $^1/_4 m$ (*a*), tj. zboží, která jsou nezbytnými životními prostředky; kapitalisté *a* si za tyto peníze koupí luxusní předměty za tutéž sumu hodnoty $= 100_v$ (*b*), tj. polovinu všeho vyrobeného luxusního zboží. Tak se ke kapitalistům *b* vrací v peněžní formě jejich variabilní kapitál, a oni mohou znovu nakoupit pracovní sílu a znovu začít svou reprodukci, protože celý konstantní kapitál celé skupiny II je už nahrazen směnou $I_{(v+m)}$ za II_c. Pracovní síla dělníků vyrábějících luxusní předměty může tedy být znovu prodána jen proto, že část jejich vlastního produktu, vytvořenou jako ekvivalent za jejich mzdu, kapitalisté II *a* stáhli do svého spotřebního fondu, utratili ji. (Totéž platí o prodeji pracovní síly v I; neboť II_c, za které se směňuje $I_{(v+m)}$, se skládá jak z luxusních prostředků, tak z nezbytných životních prostředků a to, co se obnovuje prostřednictvím $I_{(v+m)}$, se skládá z výrobních prostředků pro výrobu jak luxusních, tak nezbytných životních prostředků.)

3. Přicházíme ke směně mezi *a* a *b*, pokud je jen směnou mezi kapitalisty obou podskupin. V dosavadním výkladu jsme skoncovali

s variabilním kapitálem (400_v) a částí nadhodnoty (100_m) v *a* a s variabilním kapitálem (100_v) v *b*. Předpokládali jsme dále, že průměrný poměr výdajů důchodu kapitalistů u obou podskupin je $^2/_5$ na luxus a $^3/_5$ na nezbytné životní potřeby. Kromě 100 už vydaných na luxus připadá tedy na celou podskupinu *a* ještě 60 na luxus a v témž poměru, tj. 40, na *b*.

$(\text{II } a)_m$ se tedy dělí na 240 na životní prostředky a 160 na luxusní prostředky $= 240 + 160 = 400_m(\text{II } a)$.

$(\text{II } b)_m$ se dělí na 60 na životní prostředky a 40 na luxus: $60 + 40 = 100_m$ $(\text{II } b)$. Těchto 40 spotřebovává tato podskupina ze svého vlastního produktu ($^2/_5$ své nadhodnoty); 60 na životní prostředky dostává tím, že směňuje 60 ze svého nadproduktu za 60_m (a).

Máme tedy pro všechny kapitalisty skupiny II (přičemž $v + m$ u podskupiny *a* existuje v nezbytných životních prostředcích, u *b* v luxusních prostředcích):

II a $(400_v + 400_m)$ + II b $(100_v + 100_m) = 1000$; pohybem realizováno takto: 500_v $(a + b)$ {realizováno ve 400_v (a) a 100_m (a)} + 500_m $(a + b)$ {realizováno v 300_m (a) + 100_v (b) + 100_m (b)} = 1000.

Pro *a* a *b*, vezmeme-li každé zvlášť, dostaneme realizaci:

$$a)\quad \frac{v}{400_v\,(a)} + \frac{m}{240_m\,(a) + 100_v\,(b) + 60_m\,(b)} = 800$$

$$b)\quad \frac{v}{100_m\,(a)} + \frac{m}{60_m\,(a) + 40_m\,(b)} = \frac{200}{1000}$$

Zůstaneme-li kvůli jednoduchosti u téhož poměru mezi variabilním a konstantním kapitálem (což mimochodem není vůbec nutné), připadá na 400_v (a) konstantní kapitál = 1600 a na 100_v (b) konstantní kapitál = 400, a pro II dostaneme tyto dvě podskupiny *a* a *b*:

$$\text{II } a)\ 1600_c + 400_v + 400_m = 2400$$
$$\text{II } b)\ 400_c + 100_v + 100_m = 600$$

celkem:

$$2000_c + 500_v + 500_m = 3000.$$

Podle toho z 2000 II_c ve spotřebních prostředcích, které se směňují za 2000 $I_{(v+m)}$, bylo 1600 směněno za výrobní prostředky pro výrobu nezbytných životních prostředků a 400 za výrobní prostředky pro výrobu luxusních prostředků.

Tak by se těchto 2000 $I_{(v+m)}$ zase rozpadalo na $(800_v + 800_m)$ I pro $a = 1600$ výrobních prostředků pro výrobu nezbytných životních prostředků a na $(200_v + 200_m)$ I pro $b = 400$ výrobních prostředků pro výrobu luxusních prostředků.

Značná část nejen pracovních prostředků ve vlastním smyslu, ale také surovin, pomocných látek atd. je pro obě skupiny stejného druhu. Pokud však jde o směny různých částí hodnoty celkového produktu $I_{(v+m)}$, bylo by toto dělení úplně lhostejné. Jak výše uvedených 800 I_v, tak 200 I_v je realizováno tím, že mzda je vydávána na spotřební prostředky 1000 II_c, tedy že peněžní kapitál zálohovaný na mzdu se při návratu rozděluje stejnoměrně mezi kapitalistické výrobce I, že se jim pro rata znovu nahrazuje v penězích variabilní kapitál, který zálohovali: na druhé straně, pokud jde o realizaci 1000 I_m, odebírají i zde kapitalisté stejnoměrně (úměrně velikosti svého m) z celé druhé poloviny $II_c = 1000$, 600 II a a 400 II b ve spotřebních prostředcích; tedy ti, kteří nahrazují konstantní kapitál II a:

480 ($^3/_5$) z 600_c (II a) a 320 ($^2/_5$) ze 400_c (II b) = 800;

ti, kteří nahrazují konstantní kapitál II b:

120 ($^3/_5$) z 600_c (II a) a 80 ($^2/_5$) ze 400_c (II b) = 200.

Celkem = 1000.

Co je tu libovolné jak pro I, tak pro II, je poměr variabilního kapitálu ke konstantnímu i to, že tento poměr je totožný pro I a II i pro jejich podskupiny. Pokud jde o tuto totožnost, předpokládá se tu jen pro zjednodušení, a předpokládání různých poměrů by nezměnilo vůbec nic na podmínkách problému a na jeho řešení. Co však vyplývá jako nutný výsledek, za předpokladu prosté reprodukce, je:

1. Že nový hodnotový produkt roční práce vytvořený v naturální

formě výrobních prostředků (který se dá rozložit na $v + m$) se rovná konstantní kapitálové hodnotě c produktu vytvořeného druhou částí roční práce, hodnotě reprodukované ve formě spotřebních prostředků. Kdyby tento hodnotový produkt byl menší než II_c, nemohla by II plně nahradit svůj konstantní kapitál; kdyby byl větší, zůstal by přebytek nepoužit. V obou případech by byl porušen předpoklad prosté reprodukce.

2. Že u ročního produktu reprodukovaného ve formě spotřebních prostředků může být variabilní kapitál v zálohovaný v peněžní formě realizován jeho příjemci, pokud to jsou dělníci vyrábějící luxusní zboží, jen v té části nezbytných životních prostředků, která pro jejich kapitalistické výrobce ztělesňuje prima facie nadhodnotu: že tedy v, vynaložené na výrobu luxusního zboží, se rovná té části m, která svou velikostí odpovídá tomuto v, produkované ve formě nezbytných životních prostředků, musí tedy být menší než celé toto m — totiž $(II\ a)_m$ — a že jen na základě realizace onoho v v této části m se kapitalistickým výrobcům luxusních předmětů vrací v peněžní formě variabilní kapitál, který zálohovali. Je to zcela analogický jev jako realizace $I_{(v+m)}$ v II_c; rozdíl je jen v tom, že v druhém případě se $(II\ b)_v$ realizuje v *části* $(II\ a)_m$, která se mu rovná co do velikosti hodnoty. Tyto poměry zůstávají kvalitativně směrodatné při každém rozdělování celkového ročního produktu, pokud skutečně vchází do procesu roční reprodukce zprostředkované oběhem. $I_{(v+m)}$ může být realizováno jen ve II_c, tak jako II_c může být ve své funkci součásti produktivního kapitálu obnoveno jen touto realizací; právě tak může být $(II\ b)_v$ realizováno jen v části $(II\ a)_m$ a jen tak se může $(II\ b)_v$ zase přeměnit zpět ve svou formu peněžního kapitálu. Je samozřejmé, že to platí jen tehdy, pokud je toto všechno skutečně výsledkem procesu reprodukce samého, tedy pokud si např. kapitalisté $II\ b$ neopatří peněžní kapitál pro v úvěrem někde jinde. Naproti tomu z kvantitativního hlediska se směny různých částí ročního produktu mohou uskutečňovat v uvedených poměrech jen tak, jak bylo vylíčeno výše, pokud měřítko a poměry hodnot ve výrobě zůstávají neměnné a pokud tyto pevné poměry nejsou pozměněny zahraničním obchodem.

Jestliže se podle A. Smithe říkalo, že $I_{(v+m)}$ se rozkládají na II_c a II_c že se rozkládá [resolves itself] na $I_{(v+m)}$, nebo, jak Smith ještě častěji a ještě nejapněji říká, že $I_{(v+m)}$ tvoří součásti ceny (resp. hodnoty, on říká value in exchange [směnné hodnoty]) II_c a II_c tvoří celou součást hodnoty $I_{(v+m)}$, pak by se mohlo a muselo rovněž říkat, že $(II\ b)_v$ se rozkládá na $(II\ a)_m$, nebo $(II\ a)_m$ na $(II\ b)_v$, nebo že $(II\ b)_v$ tvoří součást nadhodnoty $II\ a$, a vice versa [naopak]: nadhodnota by se tak rozkládala na mzdu, resp. variabilní kapitál a variabilní kapitál by tvořil „součást" nadhodnoty. S touto nejapností se u A. Smithe opravdu setkáváme v tom smyslu, že mzda je u něho určena hodnotou nezbytných životních prostředků, a naproti tomu hodnoty těchto zboží jsou zase určeny hodnotou mzdy (variabilního kapitálu) a nadhodnoty, které jsou v nich obsaženy. Je tak plně zaujat částmi, na které se dá rozložit hodnotový produkt jednoho pracovního dne na kapitalistické základně — totiž na $v + m$ — že úplně zapomíná na to, že při prosté směně zboží je naprosto lhostejné, zda ekvivalenty existující v různé naturální formě tvoří zaplacená či nezaplacená práce — vždyť jejich výroba stojí v obou případech stejné množství práce; a že je rovněž lhostejné, zda je zboží osoby *A* výrobním prostředkem a zboží osoby *B* spotřebním prostředkem, zda po prodeji má jedno zboží fungovat jako součást kapitálu, druhé naproti tomu vchází do fondu spotřeby a bude secundum Adam [podle Adama] spotřebováno jako důchod. To, jak jednotlivý kupující použije své zboží, nespadá do směny zboží, do sféry oběhu, a netýká se hodnoty zboží. To se nijak nezmění tím, že při analýze oběhu celkového ročního společenského produktu se musí brát v úvahu určitý způsob užití, moment spotřeby různých součástí onoho produktu.

Při výše konstatované směně $(II\ b)_v$ za část $(II\ a)_m$ o stejné hodnotě a při dalších směnách mezi $(II\ a)_m$ a $(II\ b)_m$ se vůbec nepředpokládá, že kapitalisté — ať jsou to jednotliví kapitalisté $II\ a$ a $II\ b$, nebo jejich příslušné celky — dělí svou nadhodnotu na nezbytné spotřební předměty a na luxusní prostředky v témž poměru. Jeden možná vydává víc na tuto spotřebu, druhý víc na onu. Na půdě prosté reprodukce se předpokládá jen to, že

suma hodnoty rovnající se celé nadhodnotě je realizována ve fondu spotřeby. Hranice jsou tedy dány. Uvnitř každé skupiny může jeden vynaložit víc na *a*, druhý na *b*; to se však může vzájemně kompenzovat, takže podskupiny kapitalistů *a* a *b*, vzaté jako celky, se budou podílet na obou ve stejném poměru. Poměry hodnot — proporcionální podíl na celkové hodnotě produktu II pro oba druhy výrobců *a* a *b* — tedy také určitý kvantitativní poměr mezi výrobními odvětvími, která ony produkty dodávají — jsou však nutně v každém konkrétním případě dány; hypotetický je jen poměr, který figuruje jako příklad; předpokládá-li se jiný poměr, nemění to nic na kvalitativních momentech; změní se jen kvantitativní určení. Jestliže však v důsledku nějakých okolností nastane skutečná změna v poměrné velikosti *a* a *b*, změnily by se odpovídajícím způsobem také podmínky prosté reprodukce.

Z té okolnosti, že $(\text{II } b)_v$ je realizováno v ekvivalentní části $(\text{II } a)_m$, vyplývá, že v poměru, v němž roste luxusní část ročního produktu, tedy v němž výroba luxusního zboží pohlcuje stále větší díl pracovní síly — v témž poměru je zpětná přeměna variabilního kapitálu zálohovaného na $(\text{II } b)_v$ v peněžní kapitál, který znovu funguje jako peněžní forma variabilního kapitálu, a tím i existence a reprodukce části dělnické třídy zaměstnané ve II *b* — její zásobování nezbytnými životními prostředky — podmíněna rozmařilostí třídy kapitalistů, přeměňováním značné části jejich nadhodnoty v luxusní předměty.

Každá krize zmenšuje dočasně luxusní spotřebu. Zpomaluje, zdržuje zpětnou přeměnu $(\text{II } b)_v$ v peněžní kapitál, připouští ji jen částečně, a tím vyhazuje část dělníků vyrábějících luxusní zboží na dlažbu a zároveň právě tím na druhé straně brzdí a snižuje prodej nezbytných spotřebních prostředků. Nehledě ani na to, že se zároveň uvolňují neproduktivní dělníci, kteří za své služby dostávali od kapitalistů část jejich výdajů na luxus (tito dělníci jsou sami pro tanto luxusními předměty) a kteří se velmi silně podílejí zejména také na spotřebě nezbytných životních prostředků atd. Opačně je tomu v období prosperity a zejména v době rozkvětu spekulace

v tomto období — kdy už z jiných důvodů klesá relativní, ve zbožích vyjádřená hodnota peněz (přičemž jinak vůbec nenastává skutečná revoluce v hodnotě), a proto cena zboží, nezávisle na jejich vlastní hodnotě, stoupá. Přitom stoupá nejen spotřeba nezbytných životních prostředků; dělnická třída (do níž nyní aktivně vstoupila celá její rezervní armáda) se také dočasně podílí na spotřebě luxusních předmětů, které jsou jí jinak nedostupné, mimoto také na kategorii nezbytných spotřebních předmětů, které jinak většinou tvoří „nezbytné" spotřební prostředky jen pro třídu kapitalistů; to zase také vyvolává stoupání cen.

Je to pouhá tautologie, jestliže se říká, že krize vznikají z nedostatku koupěschopné spotřeby nebo koupěschopných spotřebitelů. Jiné druhy spotřeby než spotřebu placenou kapitalistický systém nezná, vyjma spotřebu sub forma pauperis [po způsobu chuďasů] nebo spotřebu „darebáka". To, že zboží jsou neprodejná, neznamená nic jiného, než že se pro ně nenašli kupci schopní zaplatit, tedy spotřebitelé (neboť zboží se koneckonců kupuje pro produktivní nebo individuální spotřebu). Chce-li se však této tautologii dodat zdání hlubšího zdůvodnění tím, že se říká, že dělnická třída dostává příliš malou část svého vlastního produktu a že se dá zlu odpomoci tím, že z něho bude dostávat větší podíl, tedy vzroste-li její mzda, stačí jen poznamenat, že krize bývají pokaždé připravovány právě obdobím, kdy mzda všeobecně stoupá a dělnická třída skutečně dostává větší podíl na části ročního produktu určené ke spotřebě. Takové období by muselo — z hlediska těchto rytířů zdravého a „prostého" (!) lidského rozumu — naopak krizi oddálit. Zdá se tedy, že kapitalistická výroba v sobě zahrnuje podmínky, které nezávisí na dobré či zlé vůli a které připouštějí onu relativní prosperitu dělnické třídy jen dočasně, a to vždycky jen jako předzvěst krize.[46])

Viděli jsme už předtím, jak proporcionální poměr mezi výrobou nezbytných spotřebních prostředků a výrobou luxusu podmiňoval rozdělení $II_{(v+m)}$ mezi II *a* a II *b* — tedy také rozdělení II_c mezi

[46]) Ad notam [na vědomí] eventuálním stoupencům Rodbertusovy teorie krizí. — *B. E.*

(II $a)_c$ a (II $b)_c$. Toto rozdělení zasahuje tedy charakter výroby i kvantitativní vztahy ve výrobě až ke kořenům a je momentem, který podstatně určuje jejich celkové utváření.

Účelem prosté reprodukce je v podstatě spotřeba, třebaže i zde je hybným motivem individuálních kapitalistů shrabování nadhodnoty; ale nadhodnota — ať je její relativní velikost jakákoli — tu má nakonec sloužit jen k individuální spotřebě kapitalisty.

Protože prostá reprodukce je částí, a to nejvýznamnější částí také každé roční reprodukce v rozšířeném měřítku, je tento motiv neustále provázen motivem obohacení jako takovým a zároveň je jeho opakem. Ve skutečnosti se to zdá složitější, protože účastníci (partners) na kořisti — nadhodnotě kapitalisty — vystupují jako na něm nezávislí spotřebitelé.

V. Zprostředkování směn oběhem peněz

Podle dosavadního výkladu probíhal oběh mezi různými skupinami výrobců podle tohoto schématu:

1. Mezi skupinou I a skupinou II:

$$\begin{array}{lll} \text{I.} & 4000_c + \underline{1000_v + 1000_m} & \\ \text{II.} & \qquad 2000_c & + 500_v + 500_m. \end{array}$$

Tím je tedy skončen oběh $II_c = 2000$, které bylo směněno za I $(1000_v + 1000_m)$.

Protože 4000 I_c ponecháváme zatím stranou, zbývá ještě oběh $v + m$ uvnitř skupiny II. Tyto $II_{(v+m)}$ se dělí mezi podskupiny II *a* a II *b* takto:

2. II. $500_v + 500_m = a\,(400_a + 400_m) + b\,(100_v + 100_m)$.

400_v (*a*) obíhá uvnitř své vlastní podskupiny; dělníci zaplacení těmito 400_v (*a*) si za ně od svých zaměstnavatelů, kapitalistů II *a*, kupují nezbytné životní prostředky, které sami vyrobiili.

Protože kapitalisté obou podskupin vydali každý ze své nadhodnoty $^3/_5$ za výrobky II *a* (nezbytné životní prostředky) a $^2/_5$ za výrobky II *b* (luxusní prostředky), spotřebují se $^3/_5$ nadhodnoty *a*, tj.

240, přímo uvnitř podskupiny II *a*; právě tak $^2/_5$ nadhodnoty *b* (vyrobené a existující v luxusních prostředcích) uvnitř podskupiny II *b*.

Zbývá tedy mezi II *a* a II *b* ještě směnit:
na straně II *a*: 160_m,
na straně II *b*: $100_v + 60_m$. Ty se navzájem vyrovnávají. Dělníci II *b* kupují za svých 100, které dostali jako mzdu v penězích, od II *a* nezbytné životní prostředky v částce 100. Kapitalisté II *b* kupují za sumu $^3/_5$ své nadhodnoty = 60 rovněž své nezbytné životní prostředky od II *a*. Kapitalisté II *a* tak dostávají peníze nutné k tomu, aby — jak předpokládáme výše — vydali $^2/_5$ své nadhodnoty = 160_m na luxusní zboží vyrobené ve skupině II *b* (100_v, které leží v rukou kapitalistů II *b* jako produkt nahrazující zaplacenou mzdu, a 60_m). Dostáváme tedy toto schéma:

3. II *a*. $(400_v) + (240_m) + 160_m$
   b. $100_v + 60_m + (40_m)$,

kde položky v závorkách jsou ty, které obíhají a jsou spotřebovávány jen uvnitř své vlastní podskupiny.

To, že peněžní kapitál zálohovaný jako variabilní kapitál se přímo vrací jen ke kapitalistům podskupiny II *a*, vyrábějícím nezbytné životní prostředky, je jen projevem — modifikovaným zvláštními podmínkami — všeobecného zákona, o němž jsme se zmínili výše, že výrobcům zboží, kteří zálohují do oběhu peníze, se tyto peníze při normálním průběhu oběhu zboží vracejí. Z toho mimochodem vyplývá, že stojí-li za výrobcem zboží vůbec peněžní kapitalista, který opět zálohuje průmyslovému kapitalistovi peněžní kapitál (v nejpřísnějším smyslu slova, tedy kapitálovou hodnotu v peněžní formě), je vlastním bodem, kam se tyto peníze vracejí, kapsa tohoto peněžního kapitalisty. Tímto způsobem, třebaže peníze obíhají víceméně rukama všech, patří masa obíhajících peněz do skupiny peněžního kapitálu, organizované a koncentrované ve formě bank atd.; způsob, jakým tato skupina zálohuje svůj kapitál, podmiňuje, že se k ní tento kapitál nakonec neustále vrací v peněžní formě, třebaže je to opět zprostředkováno zpětnou přeměnou průmyslového kapitálu v peněžní kapitál.

K oběhu zboží je vždycky zapotřebí dvou věcí: zboží, která jsou

vrhána do oběhu, a peněz, které jsou vrhány do oběhu. „...proces oběhu nekončí tak, jako končí bezprostřední směna výrobků, jakmile si užitné hodnoty vymění místa a přejdou z jedněch rukou do druhých. Peníze nemizejí proto, že nakonec vypadávají z řady metamorfóz jednoho zboží. Usazují se znovu a znovu na tom místě oběhu, které některé zboží vyklidilo" atd. (Kniha I, 3. kap., s. 92.)[73]

Např. při oběhu mezi II_c a $I_{(v+m)}$ jsme předpokládali, že II zálohuje na tento oběh 500 liber št. v penězích. Při nekonečném počtu procesů oběhu, na které se oběh mezi velkými společenskými skupinami výrobců rozpadá, vystoupí jednou někdo z první, podruhé někdo z druhé skupiny nejprve jako kupující — tedy vrhne do oběhu peníze. Je to, ponecháme-li úplně stranou individuální okolnosti, podmíněno už rozdílností výrobních období, a tedy obratů různých zbožních kapitálů. II tedy koupí za 500 liber št. od I výrobní prostředky v téže hodnotě, I však koupí od II spotřební prostředky za 500 liber št.; peníze se tedy vracejí k II; skupina II se však tímto návratem nijak neobohatí. Nejprve vrhla do oběhu 500 liber št. v penězích a odebrala z něho zboží v téže hodnotě, pak prodá za 500 liber št. zboží a odebere z oběhu tutéž sumu hodnoty v penězích; tak se 500 liber št. vrací. Ve skutečnosti vrhla tak II do oběhu za 500 liber št. peníze a za 500 liber št. zboží = 1000 liber št.; odebírá z oběhu za 500 liber št. zboží a za 500 liber št. peníze. Na směnu 500 liber št. ve zboží (I) a 500 liber št. ve zboží (II) potřebuje oběh jen 500 liber št. v penězích; tedy ten, kdo zálohoval peníze při nákupu cizího zboží, je dostane zase při prodeji vlastního zboží. Kdyby tedy byla I napřed koupila od II zboží za 500 liber št. a později skupině II prodala zboží za 500 liber št., bylo by se oněch 500 liber št. vrátilo k I, a ne ke II.

Ve skupině I se peníze vynaložené na mzdu, tj. variabilní kapitál zálohovaný v peněžní formě, nevracejí v této formě přímo, nýbrž nepřímo, oklikou. Naproti tomu ve II se 500 liber št. mzdy vrací přímo od dělníků ke kapitalistům, neboť tento návrat bývá vždycky přímý, když se koupě a prodej mezi týmiž osobami neustále opakují tak, že tyto osoby vystupují proti sobě stále střídavě jako kupci a jako prodavači zboží. Kapitalista II zaplatí pracovní sílu v penězích; přivtělí ji tím ke svému kapitálu a jen v důsledku tohoto aktu

oběhu, který je pro něho jen přeměnou peněžního kapitálu v produktivní kapitál, stojí jako průmyslový kapitalista proti dělníkovi jako svému námezdnímu dělníkovi. Ale dělník, který byl v prvním stadiu prodávajícím, obchodníkem se svou vlastní pracovní silou, stojí v druhém stadiu jako kupující, jako majitel peněz, proti kapitalistovi jako prodavači zboží; tak se ke kapitalistovi vracejí peníze vynaložené na mzdu. Pokud se při prodeji těchto zboží nešidí apod., nýbrž směňují se ekvivalenty ve zboží a v penězích, není tento prodej procesem, jímž se kapitalista obohacuje. Kapitalista neplatí dělníka dvakrát, nejprve v penězích a pak ve zboží; jeho peníze se k němu vracejí, jakmile je dělník u něho smění za zboží.

Peněžní kapitál přeměněný ve variabilní kapitál — tedy peníze zálohované na mzdu — hraje však hlavní úlohu v oběhu peněz samém, protože — neboť dělnická třída musí žít z ruky do úst, nemůže tedy dávat průmyslovým kapitalistům úvěr na dlouhou dobu — musí být na nesčetných místně různých bodech společnosti současně zálohován variabilní kapitál v penězích v určitých krátkých lhůtách, např. týdně atd., v relativně rychle se opakujících intervalech (čím kratší jsou tyto intervaly, tím relativně menší může být celková peněžní suma, která je tímto kanálem najednou vrhána do oběhu) — ať jsou období obratu kapitálu v různých průmyslových odvětvích jakkoli různá. V každé zemi kapitalistické výroby tvoří takto zálohovaný peněžní kapitál proporcionálně rozhodující podíl na celkovém oběhu, a to tím spíše, že tytéž peníze — dříve než se vrátí k výchozímu bodu — procházejí nejrozmanitějšími kanály a fungují jako prostředek oběhu v nekonečném množství jiných transakcí.

Podívejme se teď na oběh mezi $I_{(v+m)}$ a II_c z jiného hlediska.

Kapitalisté I zálohují 1000 liber št. na zaplacení mzdy; za tuto sumu si dělníci koupí od kapitalistů II životní prostředky za 1000 liber št. a ti si zase za tytéž peníze koupí výrobní prostředky od kapitalistů I. K těm se teď vrátil jejich variabilní kapitál v peněžní formě, zatímco kapitalisté II přeměnili polovinu svého konstantního kapitálu z formy zbožního kapitálu zpět v produktivní kapitál.

Kapitalisté II zálohují dalších 500 liber št. v penězích, aby si za ně opatřili od I výrobní prostředky; kapitalisté I vydali peníze na spotřební prostředky od II; tak se těchto 500 liber št. vrací ke kapitalistům II; ti je znovu zálohují, aby poslední čtvrtinu svého konstantního kapitálu přeměněného ve zboží přeměnili zpět v jeho produktivní naturální formu. Tyto peníze se zase vracejí k I a znovu opatřují od II za stejnou sumu spotřební prostředky; tím se těchto 500 liber št. vrací ke II; kapitalisté II mají teď, tak jako předtím, 500 liber št. v penězích a 2000 liber št. v konstantním kapitálu, který však byl znovu přeměněn z formy zbožního kapitálu v produktivní kapitál. S 1500 librami št. v penězích byla uvedena do oběhu masa zboží za 5000 liber št., a to: 1. I zaplatí dělníkům 1000 liber št. za pracovní sílu téže hodnoty; 2. dělníci nakoupí za těchto 1000 liber št. životní prostředky od II; 3. II zakoupí za tytéž peníze výrobní prostředky od I, u níž je tak obnoven variabilní kapitál 1000 liber št. v peněžní formě; 4. II nakoupí za 500 liber št. výrobní prostředky od I; 5. I nakoupí za těchto 500 liber št. spotřební prostředky od II; 6. II nakoupí za těchto 500 liber št. výrobní prostředky od I; 7. I nakoupí za těchto 500 liber št. životní prostředky od II. Ke II se vrátilo 500 liber št., které vrhla do oběhu kromě svých 2000 liber št. ve zboží a za které si nevzala z oběhu žádný ekvivalent ve zboží.[47])

Směna tedy probíhá takto:

1. I platí 1000 liber št. v penězích za pracovní sílu, tedy za zboží = 1000 liber št.

2. Dělníci kupují za svou mzdu v částce 1000 liber št. v penězích spotřební prostředky od II; tedy zboží = 1000 liber št.

3. II kupuje za 1000 liber št. utržených od dělníků od I výrobní prostředky v téže hodnotě; tedy zboží = 1000 liber št.

Tím se 1000 liber št. v penězích vrátilo jako peněžní forma variabilního kapitálu k I.

[47]) Výklad se tu poněkud odchyluje od dřívějšího výkladu (s. 374)*. Tam I také vrhla do oběhu nezávislou sumu 500. Zde dodává dodatečný peněžní materiál pro oběh jen II. To však nic nemění na konečném výsledku. — *B. E.*

* Viz tento svazek, s. 428—429.

4. II kupuje za 500 liber št. výrobní prostředky od I; tedy zboží = 500 liber št.

5. I kupuje za týchž 500 liber št. spotřební prostředky od II; tedy zboží = 500 liber št.

6. II kupuje za týchž 500 liber št. výrobní prostředky od I; tedy zboží = 500 liber št.

7. I kupuje za týchž 500 liber št. spotřební prostředky od II; tedy zboží = 500 liber št.

Součet směněných hodnot zboží = 5000 liber št.

Těch 500 liber št., které II zálohovala na nákup, se k ní vrátilo.

Výsledek je:

1. I má variabilní kapitál v peněžní formě ve výši 1000 liber št., které původně zálohovala do oběhu; kromě toho vydala na svou individuální spotřebu 1000 liber št. — ve svém vlastním zbožním produktu; tj. vydala peníze, které získala prodejem výrobních prostředků v hodnotě 1000 liber št.

Z druhé strany je naturální forma, ve kterou se musí variabilní kapitál existující v peněžní formě přeměnit — tj. pracovní síla — spotřebou uchována, reprodukována a znovu k dispozici jako jediný předmět obchodu svých majitelů, který musí tito majitelé prodávat, chtějí-li být živi. Je tedy také reprodukován vztah mezi námezdními dělníky a kapitalisty.

2. Konstantní kapitál II je nahrazen in natura a 500 liber št., které táž II zálohovala do oběhu, se k ní vrátilo.

Pro dělníky I je oběh prostým oběhem $Z - P - Z$. $\overset{1}{\underset{\smile}{Z}}$ (pracovní síla) — $\overset{2}{\underset{\smile}{P}}$ (1000 liber št., peněžní forma variabilního kapitálu I) — $\overset{3}{\underset{\smile}{Z}}$ (nezbytné životní prostředky v částce 1000 liber št.); těchto 1000 liber št. přeměňuje v peníze až do výše téže hodnoty konstantní kapitál II, který existuje ve formě zboží — životních prostředků.

Pro kapitalisty II je tento proces aktem $Z - P$, přeměnou části jejich zbožního produktu v peněžní formu, z níž se tento zbožní produkt přeměňuje zpět v součásti produktivního kapitálu — a to v část výrobních prostředků, které tito kapitalisté nutně potřebují.

Když kapitalisté II zálohují P (500 liber št.) na nákup ostatních částí výrobních prostředků, anticipuje se tím peněžní forma té části II_c, která dosud existuje ve formě zboží (spotřebních prostředků); v aktu $P - Z$, v němž II kupuje za P a I prodává Z, se peníze (II) přeměňují v část produktivního kapitálu, zatímco Z (I) probíhá aktem $Z - P$, přeměňuje se v peníze, které však nepředstavují pro I součást kapitálové hodnoty, nýbrž v peníze přeměněnou nadhodnotu, která je vydávána výhradně na spotřební prostředky.

V oběhu $P - Z \ldots Pr \ldots Z' - P'$ je první akt $P - Z$ jednoho kapitalisty posledním aktem $Z' - P'$ (nebo částí aktu) druhého kapitalisty; zda toto Z, jímž se P přeměňuje v produktivní kapitál, představuje pro toho, kdo prodává Z (kdo tedy toto Z přeměňuje v peníze), konstantní součást kapitálu, variabilní součást kapitálu nebo nadhodnotu, je pro sám oběh zboží naprosto lhostejné.

Pokud jde o skupinu I vzhledem k součásti $v + m$ jejího zbožního produktu, odebírá z oběhu víc peněz, než do něho vrhla. Předně se k ní vrací oněch 1000 liber št. variabilního kapitálu; za druhé prodává (viz výše směnu č. 4) za 500 liber št. výrobní prostředky; tím je přeměněna v peníze polovina její nadhodnoty; potom (směna č. 6) znovu prodává za 500 liber št. výrobní prostředky, druhou polovinu své nadhodnoty, a tím je odebrána z oběhu celá nadhodnota v peněžní formě; tedy postupně: 1. variabilní kapitál je přeměněn zpět v peníze = 1000 liber št.; 2. polovina nadhodnoty je přeměněna v peníze = 500 liber št.; 3. druhá polovina nadhodnoty = 500 liber št.; tedy celkem: $1000_v + 1000_m$ přeměněno v peníze = 2000 liber št. Ačkoli I (nehledě na směny, které zprostředkovávají reprodukci I_c a které prozkoumáme později) vrhla do oběhu jen 1000 liber št., odebrala z něho dvojnásobek. Toto m přeměněné v peníze (přeměněné v P) mizí ovšem ihned zase do jiných rukou (II) tím, že se tyto peníze utratí za spotřební prostředky. Kapitalisté I odebrali z oběhu v *penězích* jen tolik, kolik do něho vrhli hodnoty ve *zboží*; a fakt, že tato hodnota je nadhodnota, tj. že kapitalisty nic nestojí, nemění naprosto nic na hodnotě těchto zboží samých; je to tedy, pokud jde o přeměnu hodnoty v oběhu zboží, naprosto lhostejné. Přeměna nadhodnoty v peníze je ovšem přechodná, stejně jako jsou přechodné všechny ostatní formy, kterými pro-

chází zálohovaný kapitál při svých přeměnách. Trvá právě jen tak dlouho jako interval mezi přeměnou zboží I v peníze a po ní následující přeměnou peněz I ve zboží II.

Kdybychom předpokládali kratší obraty — nebo, vzato z hlediska prostého oběhu zboží, rychlejší oběh cirkulujících peněz — stačilo by ještě méně peněz, aby uváděly do oběhu směňované hodnoty zboží; suma je vždycky určena — je-li počet postupných směn dán — sumou cen, resp. sumou hodnot obíhajících zboží. V jakém poměru se tato suma hodnot skládá z nadhodnoty na jedné straně a z kapitálové hodnoty na druhé straně, je přitom úplně lhostejné.

Kdyby v našem příkladu byla mzda u I vyplácena čtyřikrát za rok, bylo by to $4 \times 250 = 1000$. Stačilo by tedy 250 liber št. v penězích pro oběh $I_v - {}^1/_2 II_c$ a pro oběh mezi variabilním kapitálem I_v a pracovní silou I. Stejně tak, kdyby se oběh mezi I_m a II_c uskutečňoval ve čtyřech obratech, bylo by zapotřebí jen 250 liber št., tedy celkem peněžní suma, resp. peněžní kapitál 500 liber št. pro oběh zboží v částce 5000 liber št. Nadhodnota by se pak nepřeměňovala v peníze postupně dvakrát po polovině, ale čtyřikrát po čtvrtině.

Jestliže ve směně č. 4 vystoupí jako kupující I místo II, tedy jestliže vydá 500 liber št. v penězích na spotřební prostředky téže hodnoty, koupí pak II ve směně č. 5 za týchž 500 liber št. výrobní prostředky; 6. I koupí za týchž 500 liber št. spotřební prostředky; 7. II koupí za týchž 500 liber št. výrobní prostředky; oněch 500 liber št. se tedy nakonec vrátí k I, jako se předtím vrátily k II. Nadhodnota se tu přeměňuje v peníze s pomocí peněz, které sám její kapitalistický výrobce vydává na svou soukromou spotřebu a které představují anticipovaný důchod, anticipovaný příjem z nadhodnoty vězící ve zboží, které má být teprve prodáno. K přeměně nadhodnoty v peníze nedochází v důsledku návratu oněch 500 liber št.; neboť kromě 1000 liber št. ve zboží I_v vrhla I na konci směny č. 4 do oběhu 500 liber št. v penězích, a tyto peníze byly — pokud víme — dodatečné peníze, a ne výtěžek z prodaného zboží. Až se tyto peníze vrátí k I, dostane z nich I nazpět jen své dodatečné peníze, nepřemění v peníze svou nadhodnotu. K přeměně nadhodnoty I v peníze dochází jen prodejem zboží I_m, v nichž tato nad-

hodnota vězí, a tato přeměna trvá vždycky jen tak dlouho, dokud peníze utržené prodejem zboží nejsou znovu vydány na spotřební prostředky.

I koupí za dodatečné peníze (500 liber št.) od II spotřební prostředky; tyto peníze vydala I a dostala za ně ekvivalent ve zboží II; poprvé se peníze vracejí tím, že II koupí od I za 500 liber št. zboží; vracejí se tedy jako ekvivalent za zboží prodané kapitalisty I, ale toto zboží kapitalisty I nic nestojí, tvoří tedy nadhodnotu pro I, a tak *peníze, které I vrhla do oběhu, přeměňují v peníze její vlastní nadhodnotu;* stejně i při své druhé koupi (č. 6) dostala I svůj ekvivalent ve zboží II. Za předpokladu, že II pak nekoupí (č. 7) od I výrobní prostředky, byla by I fakticky zaplatila spotřební prostředky za 1000 liber št. — byla by spotřebovala celou svou nadhodnotu jako důchod — a to 500 ve svém zboží I (ve výrobních prostředcích) a 500 v penězích; měla by však na skladě ještě za 500 liber št. svého zboží I (výrobních prostředků), 500 liber št. v penězích by však bylo vydáno.

Naproti tomu II by byla přeměnila tři čtvrtiny svého konstantního kapitálu z formy zbožního kapitálu v produktivní kapitál; jednu čtvrtinu by však měla ve formě peněžního kapitálu (500 liber št.), peněz ležících fakticky ladem čili peněz, které přerušily své fungování a vyčkávají. Kdyby tato situace trvala déle, musela by II omezit měřítko reprodukce o jednu čtvrtinu. — Pokud ale jde o oněch 500 ve výrobních prostředcích, které zůstaly I na krku, nejsou nadhodnotou existující ve formě zboží; jsou tu na místě zálohovaných 500 liber št. v penězích, které I měla vedle svých 1000 liber št. nadhodnoty ve formě zboží. Jako peníze jsou ve formě schopné vždy realizace; jako zboží jsou v dané chvíli neprodejné. Je tedy jasné, že prostá reprodukce — při níž musí být nahrazen každý prvek produktivního kapitálu ve II i v I — je tu možná jen tehdy, jestliže se oněch 500 zlatých ptáků vrátí I, která je na začátku vypustila.

Jestliže kapitalista (máme tu před sebou stále ještě průmyslové kapitalisty, kteří jsou zároveň představiteli všech ostatních) vydá peníze na spotřební prostředky, znamená to, že jsou pro něho ztraceny, že je stihl osud všeho pozemského. Vrátit se k němu mohou

jen tehdy, jestliže je vyloví z oběhu za zboží, tj. s pomocí svého zbožního kapitálu. Tak jako hodnota celého jeho ročního zbožního produktu (který pro něho = zbožnímu kapitálu), dá se pro něho i hodnota každého prvku tohoto produktu, tj. hodnota každého jednotlivého zboží, rozložit na konstantní kapitálovou hodnotu, variabilní kapitálovou hodnotu a nadhodnotu. Přeměna každého jednotlivého zboží (tj. zboží, která jsou prvky zbožního produktu) v peníze je tedy zároveň přeměnou v peníze jisté části nadhodnoty obsažené v celém zbožním produktu. Je tedy v daném případě doslova správné, že kapitalista sám vrhl do oběhu peníze — a to tím, že je vydal za spotřební prostředky — čímž se jeho nadhodnota přeměňuje v peníze čili realizuje. Nejde přitom ovšem o tytéž mince, nýbrž o množství hotových peněz, které se rovná onomu množství (anebo stejné části tohoto množství), kterou vrhl do oběhu na krytí osobních potřeb.

V praxi se to děje dvojím způsobem: Jestliže bylo podnikání zahájeno teprve v běžném roce, trvá to dosti dlouho, v nejlepším případě několik měsíců, než může kapitalista vydávat sám na svou osobní spotřebu peníze přímo z příjmů z podnikání. Ale proto ani na chvíli neodloží svou spotřebu. Zálohuje sobě samému peníze na nadhodnotu, kterou má teprve shrábnout (zda je zálohuje ze své vlastní kapsy nebo z cizí kapsy s pomocí úvěru, je tu úplně lhostejné), ale tím zálohuje také prostředky oběhu k realizaci nadhodnoty, která má být realizována později. Je-li však podnik už delší dobu v pravidelném chodu, rozdělují se platby a příjmy na různé termíny během roku. Jedno však pokračuje nepřetržitě, a to kapitalistova spotřeba, která je anticipována a jejíž rozsah se vypočítává v jisté proporci podle obvyklých nebo předpokládaných příjmů. S každou dávkou prodaného zboží se realizuje také část nadhodnoty, která má být ročně vytvořena. Kdyby se však během celého roku prodalo jen tolik vyrobeného zboží, kolik je nutné k tomu, aby se nahradily konstantní a variabilní kapitálové hodnoty v něm obsažené; nebo kdyby ceny klesly tak, že by při prodeji celého ročního zbožního produktu byla realizována jen zálohovaná kapitálová hodnota v něm obsažená, vynikl by jasně anticipační charakter peněz vynaložených na získání budoucí nadhodnoty. Jestliže náš kapitalista

udělá úpadek, vyšetřují jeho věřitelé a soud, zda jeho anticipovaná soukromá vydání byla ve správné proporci k rozsahu jeho podnikání a příjmu nadhodnoty, který tomuto rozsahu obvykle nebo normálně odpovídá.

Pokud jde o celou třídu kapitalistů, teze, že musí sama vrhat do oběhu peníze na realizaci své nadhodnoty (resp. také na oběh svého kapitálu, konstantního i variabilního), se nejen nejeví paradoxní, nýbrž jeví se jako nutná podmínka celého mechanismu: neboť jsou tu jen dvě třídy: dělnická třída, která disponuje jen svou pracovní silou; třída kapitalistů, která má v monopolním držení společenské výrobní prostředky a peníze. Paradoxní by bylo, kdyby peníze nutné k realizaci nadhodnoty obsažené ve zboží zálohovala jako první dělnická třída z vlastních prostředků. Jednotlivý kapitalista poskytuje však tuto zálohu vždycky jen v té formě, že jedná jako kupující, *vydává* peníze na nákup spotřebních prostředků nebo *zálohuje* peníze na nákup prvků svého produktivního kapitálu, ať pracovní síly, nebo výrobních prostředků. Vydává peníze vždycky jen za ekvivalent. Zálohuje peníze do oběhu jen týmž způsobem, jakým mu zálohuje zboží. V obou případech jedná jako výchozí bod jejich oběhu.

Skutečný průběh zatemňují dvě okolnosti:

1. To, že se v procesu oběhu průmyslového kapitálu objevuje *obchodní kapitál* (jehož první formou jsou vždycky peníze, neboť obchodník jako takový nevytváří žádný „výrobek" nebo „zboží") a *peněžní kapitál* jakožto předmět manipulace zvláštního druhu kapitalistů.

2. To, že se nadhodnota — která musí být vždycky nejprve v rukou průmyslového kapitalisty — štěpí na různé kategorie, jejichž nositeli jsou vedle průmyslového kapitalisty pozemkový vlastník (pro pozemkovou rentu), lichvář (pro úrok) atd., dále vláda a její úředníci, rentiéři atd. Tito chlapíci vystupují vůči průmyslovému kapitalistovi jako kupující, a tím přeměňují jeho zboží v peníze; pro parte [podle svého podílu] vrhají také oni „peníze" do oběhu, a kapitalista je dostává od nich. Přitom se neustále zapomíná, z jakého zdroje tyto peníze původně dostali a odkud je stále znovu dostávají.

VI. Konstantní kapitál skupiny I[48])

Zbývá nám ještě prozkoumat konstantní kapitál skupiny I = 4000 I_c. Tato hodnota se rovná hodnotě výrobních prostředků spotřebovaných při výrobě této masy zboží, hodnotě, která se znovu objevuje ve zbožním produktu I. Tato znovu se objevující hodnota, která nebyla produkována ve výrobním procesu I, nýbrž vstoupila do něho před rokem jako konstantní hodnota, jako daná hodnota jeho výrobních prostředků, existuje teď v celé části masy zboží I, která není absorbována skupinou II; přitom se hodnota této masy zboží, která tak zůstává v rukou kapitalistů I, rovná $^2/_3$ hodnoty jejich celého ročního zbožního produktu. Jde-li o jednotlivého kapitalistu, který vyrábí nějaký zvláštní výrobní prostředek, mohli bychom říci: Prodává svůj zbožní produkt, přeměňuje jej v peníze. Tím, že jej přeměňuje v peníze, přeměnil zpět v peníze také konstantní část hodnoty svého produktu. Za tuto část hodnoty přeměněnou v peníze nakoupí pak znovu od jiných prodavačů zboží své výrobní prostředky, čili přemění konstantní část hodnoty svého produktu v naturální formu, v níž tato část hodnoty může znovu fungovat jako produktivní konstantní kapitál. Nyní je však takovýto předpoklad nemožný. Skupina kapitalistů I zahrnuje všechny kapitalisty, kteří vyrábějí výrobní prostředky. Mimoto je zbožní produkt ve výši 4000, který zůstal v jejich rukou, částí společenského produktu, která se nedá směnit za žádnou jinou část, protože žádná jiná část ročního produktu už neexistuje. Až na tyto 4000 bylo už s celým zbytkem nějak naloženo; jedna část byla absorbována společenským fondem spotřeby a jiná část musí nahradit konstantní kapitál skupiny II, která už směnila všechno, s čím mohla při směně se skupinou I disponovat.

Obtíž se řeší velmi jednoduše, jestliže uvážíme, že celý zbožní produkt I se z hlediska své naturální formy skládá z výrobních prostředků, tj. z látkových prvků konstantního kapitálu samého. Ukazuje se tu týž jev jako předtím sub II, jenže z jiného hlediska. Sub II se celý zbožní produkt skládal ze spotřebních prostředků;

[48]) Odtud z rukopisu II.

jeho část, měřena mzdou obsaženou v tomto zbožním produktu plus nadhodnotou, mohla být proto spotřebována svými vlastními výrobci. Zde, sub I, se celý zbožní produkt skládá z výrobních prostředků, budov, strojů, nádob, surovin, pomocných látek atd. Jejich část, ta, která nahrazuje konstantní kapitál použitý v této sféře, může proto ihned začít znovu fungovat ve své naturální formě jako součást produktivního kapitálu. Pokud vstupuje do oběhu, obíhá uvnitř skupiny I. Sub II je část zbožního produktu spotřebovávána in natura jeho vlastními výrobci individuálně, naproti tomu sub I je část tohoto produktu spotřebovávána in natura jeho kapitalistickými výrobci produktivně.

V části zbožního produktu I = 4000_c se znovu objevuje konstantní kapitálová hodnota spotřebovaná v této skupině, a to v té naturální formě, v níž může ihned znovu fungovat jako produktivní konstantní kapitál. Sub II vchází část zbožního produktu v částce 3000, jejíž hodnota se rovná mzdě plus nadhodnotě (= 1000), přímo do individuální spotřeby kapitalistů a dělníků II, zatímco konstantní kapitálová hodnota tohoto zbožního produktu (= 2000) nemůže znovu vejít do produktivní spotřeby kapitalistů II, nýbrž musí být nahrazena směnou s I.

Naproti tomu sub I část jejího zbožního produktu 6000, jejíž hodnota se rovná mzdě plus nadhodnotě (= 2000), nevchází do individuální spotřeby svých výrobců a vzhledem ke své naturální formě ani do ní nemůže vcházet. Musí být naopak nejprve směněna za II. Konstantní část hodnoty tohoto produktu = 4000 je naopak v takové naturální formě, v níž — z hlediska skupiny kapitalistů I jako celku — může přímo znovu fungovat jako jejich konstantní kapitál. Jinak řečeno: Celý produkt skupiny I se skládá z užitných hodnot, které vzhledem ke své naturální formě mohou — za kapitalistického způsobu výroby — sloužit jen jako prvek konstantního kapitálu. Z tohoto produktu v hodnotě 6000 nahrazuje tedy $^1/_3$ (2000) konstantní kapitál skupiny II a ostatní $^2/_3$ konstantní kapitál skupiny I.

Konstantní kapitál I se skládá z mnoha různých skupin kapitálu, vložených do různých odvětví pro výrobu výrobních prostředků: tolik a tolik do hutnictví, tolik a tolik do uhelných dolů atd. Každá

z těchto kapitálových skupin čili každý z těchto společenských skupinových kapitálů se zase skládá z většího nebo menšího množství samostatně fungujících jednotlivých kapitálů. Předně se kapitál společnosti, např. 7500 (což může znamenat milióny atd.), rozpadá na různé skupiny kapitálu; společenský kapitál 7500 se rozpadl na zvláštní části, z nichž každá je vložena ve zvláštním výrobním odvětví; část společenské kapitálové hodnoty vložená v každém zvláštním výrobním odvětví se z hlediska své naturální formy skládá jednak z výrobních prostředků každé zvláštní výrobní sféry, jednak z pracovní síly nutné k provozu této sféry a příslušně kvalifikované, různě modifikované dělbou práce, a to podle specifického druhu práce, kterou má tato pracovní síla v každé jednotlivé sféře výroby vykonávat. Část společenského kapitálu, vložená v každém zvláštním výrobním odvětví, se zase skládá ze sumy jednotlivých samostatně fungujících kapitálů, které jsou v ní vloženy. To samozřejmě platí pro obě skupiny, pro I jako pro II.

Pokud jde sub I o konstantní kapitálovou hodnotu, která se znovu objevuje ve formě svého zbožního produktu, vchází zčásti znovu jako výrobní prostředky do té zvláštní sféry výroby (nebo dokonce do toho individuálního podniku), z níž jako produkt vychází, např. obilí do produkce obilí, uhlí do těžby uhlí, železo ve formě strojů do výroby železa atd.

Pokud však dílčí produkty, z nichž se skládá konstantní kapitálová hodnota skupiny I, nevcházejí znovu přímo do své zvláštní nebo individuální výrobní sféry, mění jen místo. Vcházejí v naturální formě do jiné výrobní sféry skupiny I, zatímco produkt jiných výrobních sfér skupiny I je nahrazuje in natura. Je to pouhá výměna místa těchto produktů. Vcházejí všechny znovu jako faktory, které nahrazují konstantní kapitál v I, jenže místo v jedné části skupiny v jiné. Pokud tu dochází ke směně mezi jednotlivými kapitalisty skupiny I, je to směna jedné naturální formy konstantního kapitálu za jinou naturální formu konstantního kapitálu, jednoho druhu výrobních prostředků za jiné druhy výrobních prostředků. Je to vzájemná směna různých individuálních konstantních částí kapitálu I. Výrobky, pokud neslouží přímo jako výrobní prostředky ve svých vlastních výrobních odvětvích, jsou přemísťovány z místa

své výroby na jiné, a tak se navzájem nahrazují. Jinak řečeno (podobně jako tomu bylo sub II s nadhodnotou): každý kapitalista sub I si v poměru, v jakém je spolumajitelem tohoto konstantního kapitálu ve výši 4000, bere z této masy zboží příslušné výrobní prostředky, které potřebuje. Je jasné, že kdyby výroba byla společenská, a ne kapitalistická, že by se tyto produkty skupiny I za účelem reprodukce neméně ustavičně znovu rozdělovaly jako výrobní prostředky mezi výrobní odvětví této skupiny: jedna část by zůstávala přímo ve výrobní sféře, z níž vyšla jako produkt, jiná část by však byla přemísťována na jiná místa výroby, a tak by mezi různými místy výroby v této skupině docházelo k neustálému pohybu sem a tam.

VII. Variabilní kapitál a nadhodnota v obou skupinách

Celková hodnota spotřebních prostředků vyrobených za rok se tedy rovná variabilní kapitálové hodnotě II reprodukované během roku plus nově produkované nadhodnotě II (tj. rovná se hodnotě vytvořené během roku ve II) plus variabilní kapitálové hodnotě I reprodukované během roku a nově produkované nadhodnotě I (tedy plus hodnotě vytvořené během roku sub I).

Za předpokladu prosté reprodukce se tedy celková hodnota spotřebních prostředků vyrobených za rok rovná ročnímu hodnotovému produktu, tj. rovná se celé hodnotě produkované společenskou prací během roku, a musí se jí rovnat, protože při prosté reprodukci je celá tato hodnota spotřebovávána.

Celkový společenský pracovní den se rozpadá na dvě části: 1. nutnou práci; ta vytváří během roku hodnotu 1500_v; 2. nadpráci; ta vytváří další hodnotu čili nadhodnotu 1500_m. Součet těchto hodnot = 3000, rovná se hodnotě ročně vyrobených spotřebních prostředků ve výši 3000. Úhrnná hodnota spotřebních prostředků vyrobených během roku se tedy rovná úhrnné hodnotě, kterou vytvořil celkový společenský pracovní den během roku, rovná se hodnotě společenského variabilního kapitálu plus společenské nadhodnotě, tj. rovná se celkovému ročnímu novému produktu.

Ale víme, že ačkoli se tyto dvě hodnotové veličiny navzájem kryjí, přesto nebyla celková hodnota zboží II, spotřebních prostředků, naprosto vytvořena v této skupině společenské výroby. Kryjí se proto, že konstantní kapitálová hodnota objevující se znovu sub II se rovná hodnotě (variabilní kapitálové hodnotě plus nadhodnotě) nově vytvořené sub I; proto $I_{(v + m)}$ může koupit tu část produktu II, která představuje pro jeho výrobce (ve skupině II) konstantní kapitálovou hodnotu. Ukazuje se tedy, proč se dá hodnota produktu kapitalistů II, z hlediska společnosti, rozložit na $v + m$, třebaže pro tyto kapitalisty II se hodnota jejich produktu rozpadá na $c + v + m$. Ale je tomu tak jen proto, že II_c se tu rovná $I_{(v + m)}$ a že tyto dvě součásti společenského produktu si směnou navzájem vyměňují své naturální formy, takže po této výměně existuje II_c opět ve výrobních prostředcích, naproti tomu $I_{(v + m)}$ ve spotřebních prostředcích.

A právě tato okolnost dala A. Smithovi podnět k tvrzení, že hodnota ročního produktu se rozkládá na $v + m$. To platí 1. jen pro tu část ročního produktu, která se skládá ze spotřebních prostředků, a 2. neplatí to v tom smyslu, že celá tato hodnota se produkuje ve II a že tedy hodnota produktu této skupiny se rovná variabilní kapitálové hodnotě zálohované sub II plus nadhodnotě vytvořené sub II. Platí to jen v tom smyslu, že $II_{(c + v + m)} = II_{(v + m)} + I_{(v + m)}$, čili proto, že $II_c = I_{(v + m)}$.

Z toho dále vyplývá:

Třebaže se společenský pracovní den (tj. práce vynaložená celou dělnickou třídou během celého roku) rozpadá jako každý individuální pracovní den jen na dvě části, totiž na nutnou práci plus nadpráci, třebaže se tedy i hodnota vytvořená tímto pracovním dnem rovněž rozpadá jen na dvě části, totiž na variabilní kapitálovou hodnotu, tj. část hodnoty, za kterou dělník kupuje prostředky své vlastní reprodukce, a na nadhodnotu, kterou může kapitalista vydat na svou vlastní individuální spotřebu — přesto se z hlediska společnosti část společenského pracovního dne vynakládá výhradně na *produkci nového konstantního kapitálu*, tj. produktů, které jsou určeny výhradně k tomu, aby fungovaly v pracovním procesu jako výrobní prostředky, a tudíž v zhodnocovacím procesu, který jej provází, jako konstantní kapitál. Podle našeho předpokladu je celý společen-

ský pracovní den vyjádřen v peněžní hodnotě 3000, z nichž jen $^1/_3 = 1000$ je vytvořena ve skupině II vyrábějící spotřební prostředky, tj. zboží, v nichž se nakonec realizuje celá variabilní kapitálová hodnota a celá nadhodnota společnosti. Podle tohoto předpokladu se tedy $^2/_3$ společenského pracovního dne používají na produkci nového konstantního kapitálu. Ačkoli z hlediska individuálních kapitalistů a dělníků skupiny I slouží tyto $^2/_3$ společenského pracovního dne jen k produkci variabilní kapitálové hodnoty plus nadhodnoty, stejně jako poslední třetina společenského pracovního dne ve skupině II, produkují přesto tyto $^2/_3$ společenského pracovního dne, z hlediska společnosti — a rovněž z hlediska užitné hodnoty produktu — jen náhradu konstantního kapitálu, který prochází procesem produktivní spotřeby nebo byl v tomto procesu spotřebován. Také z individuálního hlediska produkují tyto $^2/_3$ pracovního dne sice celkovou hodnotu, která se rovná jen variabilní kapitálové hodnotě plus nadhodnotě pro ty, kdo ji produkují, ale ti neprodukují užitné hodnoty takového druhu, aby na ně mohla být vydávána mzda nebo nadhodnota; jejich produktem je výrobní prostředek.

Nejprve je třeba poznamenat, že žádná část společenského pracovního dne, ani sub I, ani sub II, neslouží k tomu, aby produkovala konstantní kapitálovou hodnotu používanou a fungující v těchto dvou velkých výrobních sférách. Produkují jen dodatečnou hodnotu, $2000\ I_{(v+m)} + 1000\ II_{(v+m)}$, dodatečnou ke konstantní kapitálové hodnotě $= 4000\ I_c + 2000\ II_c$. Nová hodnota, která byla vytvořena ve formě výrobních prostředků, není ještě konstantním kapitálem. Je jen určena k tomu, aby v budoucnu jako takový fungovala.

Celý produkt skupiny II — spotřební prostředky — z hlediska své užitné hodnoty, konkrétně, ve své naturální formě — je produktem jedné třetiny společenského pracovního dne vynaloženého skupinou II, je produktem prací v jejich konkrétní formě, jako práce tkalcovská, pekařská atd., která byla použita v této skupině, produktem této práce, pokud funguje jako subjektivní prvek pracovního procesu. Pokud však jde o konstantní část hodnoty tohoto produktu II, objevuje se jen znovu v nové užitné hodnotě, v nové naturální formě, ve formě spotřebních prostředků, zatímco dříve existo-

vala ve formě výrobních prostředků. Její hodnota byla pracovním procesem přenesena z její staré naturální formy na její novou naturální formu. Ale *hodnota* těchto $^2/_3$ hodnoty produktu = 2000 nebyla vytvořena ve zhodnocovacím procesu II, který probíhal v tomto roce.

Tak jako je produkt II, z hlediska pracovního procesu, výsledkem nově fungující živé práce a pro ni daných, předpokládaných výrobních prostředků, v nichž se jakožto ve svých předmětných podmínkách uskutečňuje, tak se z hlediska zhodnocovacího procesu hodnota produktu II = 3000 skládá z nové hodnoty vytvořené nově přidanou $^1/_3$ společenského pracovního dne ($500_v + 500_m = 1000$) a z konstantní hodnoty, v níž jsou zpředmětněny $^2/_3$ minulého společenského pracovního dne, uplynulého před výrobním procesem II, který tu zkoumáme. Tato část hodnoty produktu II se zračí v jedné části produktu samého. Existuje v jistém množství spotřebních prostředků v hodnotě 2000 = $^2/_3$ společenského pracovního dne. Je to ona nová užitná forma, v níž se tato část hodnoty znovu objevuje. Směna části spotřebních prostředků = 2000 II_c za výrobní prostředky $I = I\ (1000_v + 1000_m)$ je tedy ve skutečnosti směnou $^2/_3$ celkového pracovního dne, které netvoří část práce letošního roku, nýbrž uplynuly před tímto rokem, za $^2/_3$ letošního, v tomto roce nově přidaného pracovního dne. $^2/_3$ společenského pracovního dne tohoto roku by nemohly být použity při produkci konstantního kapitálu, a přesto zároveň tvořit variabilní kapitálovou hodnotu plus nadhodnotu pro ty, kdo je produkují, kdyby nebyly směněny za část hodnoty ročně spotřebovaných spotřebních prostředků, v níž jsou obsaženy $^2/_3$ pracovního dne vynaloženého a realizovaného před tímto rokem, nikoli během tohoto roku. Je to směna $^2/_3$ pracovního dne tohoto roku za $^2/_3$ pracovního dne vynaložené před tímto rokem, směna mezi letošní a loňskou dobou práce. To nám tedy objasňuje záhadu, proč se může hodnotový produkt celého společenského pracovního dne rozkládat na variabilní kapitálovou hodnotu plus nadhodnotu, ačkoli $^2/_3$ tohoto pracovního dne nebyly vynaloženy na výrobu předmětů, v nichž se může realizovat variabilní kapitál nebo nadhodnota, nýbrž naopak na výrobu výrobních prostředků určených k náhradě kapitálu spotřebovaného bě-

hem roku. Vysvětluje se to prostě tím, že $^2/_3$ hodnoty produktu II, v nichž kapitalisté a dělníci I realizují variabilní kapitálovou hodnotu plus nadhodnotu, které vytvořili (a které se rovnají $^2/_9$ celkové hodnoty ročního produktu), jsou z hlediska hodnoty produktem $^2/_3$ společenského pracovního dne uplynulého před tímto rokem.

Úhrn společenského produktu I a II, výrobní prostředky a spotřební prostředky, jsou sice z hlediska své užitné hodnoty, konkrétně, ve své naturální formě, produktem letošní práce, ale jen potud, pokud se tato práce sama bere jako užitečná, konkrétní práce, a ne jako vynakládání pracovní síly, jako hodnototvorná práce. Ale i to první jen v tom smyslu, že se výrobní prostředky přeměnily v nový produkt, produkt letošního roku jen tím, že k nim byla přidána, že jimi manipulovala živá práce. Ale také naopak, bez výrobních prostředků nezávislých na letošní práci, bez pracovních prostředků a výrobních látek, by se letošní práce nebyla mohla přeměnit v produkt.

VIII. Konstantní kapitál v obou skupinách

Pokud jde o celkovou hodnotu produktu ve výši 9000 a o kategorie, na které se rozpadá, nepůsobí její analýza větší obtíže než analýza hodnoty produktu jednotlivého kapitálu, naopak, je s ní totožná.

V celém ročním společenském produktu jsou tu obsaženy tři roční společenské pracovní dny. Vyjádření hodnoty každého z těchto pracovních dnů = 3000; tedy vyjádření hodnoty úhrnného produktu = 3 × 3000 = 9000.

Dále z celé této pracovní doby uplynulo *před* výrobním procesem, který trvá jeden rok a jehož produkt analyzujeme: Ve skupině I $^4/_3$ pracovního dne (hodnotový produkt 4000) a ve skupině II $^2/_3$ pracovního dne (hodnotový produkt 2000). Celkem 2 společenské pracovní dny, jejichž hodnotový produkt = 6000. $4000\ I_c + 2000\ II_c = 6000_c$ figurují proto jako hodnota výrobních prostředků čili konstantní kapitálová hodnota, která se znovu objevuje v hodnotě celého produktu společnosti.

Dále z nově přidaného společenského ročního pracovního dne ve skupině I představuje $^1/_3$ nutnou práci čili práci, která nahrazuje hodnotu variabilního kapitálu 1000 I_v a platí cenu práce použité sub I. Rovněž ve II představuje $^1/_6$ společenského pracovního dne nutnou práci o hodnotě 500. Tedy 1000 I_v + 500 II_v = 1500_v, vyjádření hodnoty poloviny společenského pracovního dne, je vyjádřením hodnoty oné první poloviny celkového pracovního dne přidaného v tomto roce, kterou tvoří nutná práce.

Konečně sub I představuje $^1/_3$ celkového pracovního dne, hodnotový produkt = 1000, nadpráci; sub II představuje $^1/_6$ pracovního dne, hodnotový produkt = 500, nadpráci; dohromady činí druhou polovinu přidaného celkového pracovního dne. Celková vytvořená nadhodnota je tedy = 1000 I_m + 500 II_m = 1500_m.

Tedy:

Konstantní kapitálová část hodnoty společenského produktu (c):

2 pracovní dny vynaložené před výrobním procesem, vyjádření hodnoty = 6000.

Nutná práce vynaložená během roku (v):

Polovina pracovního dne vynaloženého na roční produkci, vyjádření hodnoty = 1500.

Nadpráce vynaložená během roku (m):

Polovina pracovního dne vynaloženého na roční produkci, vyjádření hodnoty = 1500.

Hodnotový produkt roční práce ($v + m$) = 3000.

Celková hodnota produktu ($c + v + m$) = 9000.

Obtíž tedy nespočívá v analýze hodnoty společenského produktu samého. Vzniká při srovnání *hodnotových* součástí společenského produktu s jeho *věcnými* součástmi.

Konstantní, jen znovu se objevující část hodnoty se rovná hodnotě té části tohoto produktu, která se skládá z *výrobních* prostředků, a je v této části ztělesněna.

Nový hodnotový produkt roku = $v + m$ se rovná hodnotě té části tohoto produktu, která se skládá ze *spotřebních* prostředků a je v této části ztělesněna.

Ale ponecháme-li stranou výjimky, na nichž tu nezáleží, jsou výrobní prostředky a spotřební prostředky naprosto různé druhy

zboží, produkty ve zcela různé naturální nebo užitné formě, tedy také produkty naprosto různých druhů konkrétní práce. Práce, která používá k výrobě životních prostředků stroje, je zcela odlišná od práce, která stroje zhotovuje. Zdá se, že celý roční celkový pracovní den, jehož hodnotové vyjádření = 3000, je vynaložen na výrobu spotřebních prostředků = 3000, v nichž se neobjevuje znovu žádná konstantní část hodnoty, protože tyto $3000 = 1500_v + 1500_m$ se rozpadají jen na variabilní kapitálovou hodnotu + nadhodnotu. Z druhé strany konstantní kapitálová hodnota = 6000 se znovu objevuje ve výrobních prostředcích, druhu výrobků zcela odlišném od spotřebních prostředků, zatímco se zdá, že na výrobu těchto nových produktů nebyla vynaložena žádná část společenského pracovního dne; zdá se spíše, že celý tento pracovní den se skládá jen z takových druhů práce, jejichž výsledkem nejsou výrobní prostředky, nýbrž spotřební prostředky. Tajemství je už odhaleno. Hodnotový produkt roční práce se rovná hodnotě produktu skupiny II, celkové hodnotě nově vyrobených spotřebních prostředků. Ale tato hodnota produktu je o $^2/_3$ větší než část roční práce vynaložená ve sféře výroby spotřebních prostředků (skupina II). Jen $^1/_3$ roční práce je vynaložena na jejich výrobu, $^2/_3$ této roční práce jsou vynaloženy na výrobu výrobních prostředků, tedy ve skupině I. Hodnotový produkt vytvořený během této doby sub I, rovnající se variabilní kapitálové hodnotě plus nadhodnotě vytvořeným sub I, se rovná konstantní kapitálové hodnotě II, která se znovu objevuje sub II ve spotřebních prostředcích. Mohou se tedy vzájemně směňovat a nahrazovat in natura. Úhrnná hodnota spotřebních prostředků II se tudíž rovná sumě nového hodnotového produktu I + II, čili $II_{(c+v+m)} = I_{(v+m)} + II_{(v+m)}$, tedy sumě nové hodnoty vytvořené roční prací ve formě $v + m$.

Na druhé straně se úhrnná hodnota výrobních prostředků (I) rovná sumě konstantní kapitálové hodnoty, která se znovu objevuje ve formě výrobních prostředků (I), a konstantní kapitálové hodnoty, která se znovu objevuje ve formě spotřebních prostředků (II), rovná se tedy sumě konstantní kapitálové hodnoty, která se znovu objevuje v úhrnném produktu společnosti. Tato celková hodnota se rovná hodnotovému vyjádření $^4/_3$ pracovního dne uplynulého

před výrobním procesem sub I a $^2/_3$ pracovního dne uplynulého před výrobním procesem sub II, tedy celkem hodnotovému vyjádření dvou celkových pracovních dnů.

Obtíž u společenského ročního produktu vyplývá tedy z toho, že se konstantní část hodnoty objevuje ve zcela jiném druhu výrobků — ve výrobních prostředcích — než nová hodnota $v + m$ přidaná této konstantní části hodnoty, kterou představují spotřební prostředky. Vypadá to tak, jako by se tu $^2/_3$ spotřebované masy produktů — z hlediska hodnoty — objevovaly znovu v nové formě, jako nový produkt, aniž společnost vynaložila nějakou práci na jejich výrobu. To se u jednotlivého kapitálu neděje. Každý individuální kapitalista používá určitý druh konkrétní práce, která přeměňuje výrobní prostředky, jež jsou pro ni specifické, v produkt. Dejme tomu např., že kapitalista je výrobcem strojů, konstantní kapitál vynaložený během roku $= 6000_c$, variabilní $= 1500_v$, nadhodnota $= 1500_m$; produkt $= 9000$, dejme tomu, že tímto produktem je 18 strojů, z nich každý $= 500$. Celý produkt tu existuje v téže formě, ve formě strojů. (Jestliže výrobce strojů vyrábí více druhů, provádí se výpočet pro každý druh zvlášť.) Celý zbožní produkt je produktem práce vynaložené během roku při výrobě strojů, kombinací téhož druhu konkrétní práce s týmiž výrobními prostředky. Různé části hodnoty produktu vystupují proto v téže naturální formě: ve 12 strojích vězí 6000_c, ve 3 strojích 1500_v, ve 3 strojích 1500_m. Je tu jasné, že hodnota 12 strojů je $= 6000_c$ nikoli proto, že v těchto 12 strojích je ztělesněna pouze práce uplynulá před výrobou strojů, a ne práce při ní vynaložená. Hodnota výrobních prostředků pro 18 strojů se nepřeměnila ve 12 strojů sama od sebe, ale hodnota těchto 12 strojů (která se zase skládá ze $4000_c + 1000_v + 1000_m$) se rovná celkové konstantní kapitálové hodnotě obsažené v 18 strojích. Výrobce strojů musí proto z 18 strojů 12 prodat, aby nahradil svůj vynaložený konstantní kapitál, který potřebuje k reprodukci 18 nových strojů. Naproti tomu by to celé bylo nevysvětlitelné, kdyby výsledkem použité práce, ačkoli tato práce záleží jen ve vyrábění strojů, bylo: na jedné straně 6 strojů $= 1500_v + 1500_m$, na druhé straně železo, měď, šrouby, řemeny atd. v hodnotě 6000_c, tj. výrobní prostředky strojů

ve své naturální formě, které, jak je známo, jednotlivý kapitalista vyrábějící stroje nevyrábí sám, nýbrž musí si je nahrazovat prostřednictvím procesu oběhu. A přesto se na první pohled zdá, že reprodukce společenského ročního produktu se uskutečňuje tímto nesmyslným způsobem.

Produkt individuálního kapitálu, tj. každé samostatně fungující části společenského kapitálu nadané vlastním životem, má nějakou, lhostejno jakou naturální formu. Jedinou podmínkou je, aby měl skutečně užitnou formu, užitnou hodnotu, která mu vtiskuje pečeť oběhuschopného člena světa zboží. Je naprosto lhostejné a nahodilé, zda může jako výrobní prostředek znovu vcházet do téhož výrobního procesu, z něhož vychází jako produkt, tedy zda ta část hodnoty tohoto produktu, v níž se zračí konstantní část kapitálu, má naturální formu, v níž může fakticky znovu fungovat jako konstantní kapitál. Jestliže tomu tak není, je tato část hodnoty produktu prodejem a koupí znovu přeměňována ve formu svých věcných výrobních prvků a konstantní kapitál se tak reprodukuje v naturální formě, v níž je schopen fungovat.

Jinak je tomu s produktem celkového společenského kapitálu. Všechny věcné prvky reprodukce musí ve své naturální formě tvořit části tohoto produktu samého. Spotřebovaná konstantní část kapitálu může být celkovou produkcí nahrazena jen tehdy, pokud se v produktu znovu objeví celá konstantní část kapitálu, jež se znovu objevuje v naturální formě nových výrobních prostředků, skutečně schopných fungovat jako konstantní kapitál. Předpokládáme-li prostou reprodukci, musí se proto hodnota té části produktu, která se skládá z výrobních prostředků, rovnat konstantní části hodnoty společenského kapitálu.

Dále: Z individuálního hlediska vzato, produkuje kapitalista v hodnotě svého produktu nově přidanou prací jen svůj variabilní kapitál plus nadhodnotu, zatímco konstantní část hodnoty se na produkt přenáší díky konkrétnímu charakteru nově přidané práce.

Ze společenského hlediska vzato, produkuje ta část společenského pracovního dne, která produkuje výrobní prostředky, tedy přidává jim novou hodnotu a přenáší na ně hodnotu výrobních prostředků

spotřebovaných při jejich výrobě, pouze nový *konstantní kapitál* určený k tomu, aby nahradil konstantní kapitál spotřebovaný jak sub I, tak sub II ve formě starých výrobních prostředků. Tato část vytváří jen produkt určený k tomu, aby vešel do produktivní spotřeby. Celá hodnota tohoto produktu je tedy jen hodnotou, která může znovu fungovat jako konstantní kapitál, která může koupit zpět jen konstantní kapitál v jeho naturální formě, která se tedy, ze společenského hlediska, nerozpadá ani na variabilní kapitál, ani na nadhodnotu. — Na druhé straně neprodukuje ta část společenského pracovního dne, která vyrábí spotřební prostředky, žádnou část náhradního společenského kapitálu. Vytváří jen produkty, které jsou ve své naturální formě určeny k tomu, aby realizovaly hodnotu variabilního kapitálu a nadhodnotu sub I a sub II.

Jestliže se mluví o společenském hledisku, jestliže se tedy zkoumá celkový společenský produkt, který zahrnuje jak reprodukci společenského kapitálu, tak individuální spotřebu, nesmí se upadnout do manýry, kterou převzal Proudhon z buržoazní ekonomie, a dívat se na věc tak, jako by společnost s kapitalistickým výrobním způsobem, vzata en bloc, jako celek, tento svůj specifický, historicky ekonomický charakter ztrácela. Naopak. Pak máme co dělat se souhrnným kapitalistou. Celkový kapitál se jeví jako akciový kapitál všech jednotlivých kapitalistů dohromady. Tato akciová společnost má s mnoha jinými akciovými společnostmi společné to, že každý ví, co vkládá, ale *neví*, co získá.

IX. Retrospektivní pohled na A. Smithe, Storcha a Ramsaye

Celková hodnota společenského produktu je $9000 = 6000_c + 1500_v + 1500_m$, jinak řečeno: 6000 reprodukuje hodnotu výrobních prostředků a 3000 hodnotu spotřebních prostředků. Hodnota společenského důchodu $(v + m)$ činí tedy jen $^1/_3$ hodnoty celkového produktu, a jen za sumu hodnoty této třetiny může souhrn spotřebitelů, jak dělníci, tak kapitalisté, brát zboží, produkty z celkového

společenského produktu a začleňovat je do svého spotřebního fondu. Naproti tomu je 6000 = $^2/_3$ hodnoty produktu hodnotou konstantního kapitálu, který musí být nahrazen in natura. Výrobní prostředky v této částce musí být tedy opět začleněny do výrobního fondu. Právě to pokládá za nezbytné už Storch, ale nedovede to dokázat:

„Je jasné, že hodnota ročního produktu se dělí zčásti na kapitály a zčásti na zisky a že každá z těchto částí hodnoty ročního produktu kupuje pravidelně výrobky, které potřebuje národ jak k udržování svého kapitálu, tak také k obnovování svého spotřebního fondu... výrobky, které tvoří *kapitál* národa, *nepodléhají vůbec spotřebě*."* (Storch, „Considérations sur la nature du revenu national", Paříž 1824, s. 134, 135, 150.)

A. Smith však vyslovil toto úžasné dogma, které se mu dodnes věří, nejen ve formě, o níž jsme se už zmínili a podle níž se celková hodnota společenského produktu rozkládá na důchod, na mzdu plus nadhodnotu, čili jak to vyjadřuje on, na mzdu plus zisk (úrok) plus pozemkovou rentu. Vyslovil je však v ještě populárnější formě, že *spotřebitelé* musí koneckonců (ultimately) zaplatit výrobcům *celou hodnotu produktu*. To je dodnes jedna z nejnezvratnějších otřepaných frází nebo spíše věčných pravd takzvané vědy politické ekonomie. Znázorňuje se to tímto přijatelným způsobem. Vezměme nějaký předmět, např. plátěné košile. Přádelník lněné příze musí nejprve zaplatit pěstiteli lnu celou hodnotu lnu, tj. lněné semeno, hnojivo, krmivo pro tažný dobytek atd., navíc tu část hodnoty, kterou odevzdává tomuto produktu fixní kapitál pěstitele lnu, např. budovy, zemědělské nářadí atd; musí nahradit mzdu vyplacenou při výrobě lnu; nadhodnotu (zisk, pozemkovou rentu), která je ve lnu obsažena; konečně náklady na dopravu lnu z místa jeho výroby do přádelny. Potom musí tkadlec přádelníkovi lněné příze uhradit nejen tuto cenu lnu, nýbrž také tu část hodnoty strojů, budov atd., zkrátka fixního kapitálu, která se přenáší na len, dále všechny pomocné látky spotřebované během procesu předení, mzdu přadláků, nadhodnotu atd., a tak to pokračuje s běličem,

* V originálu citováno francouzsky.

s náklady na dopravu hotového plátna, konečně s továrníkem vyrábějícím košile, který zaplatil celou cenu všech předcházejících výrobců, kteří mu dodali jen jeho surovinu. V jeho rukou dochází teď k dalšímu přidávání hodnoty, a to jednak prostřednictvím hodnoty konstantního kapitálu, který se spotřebovává při výrobě košil ve formě pracovních prostředků, pomocných látek atd., jednak prací při tom vynaloženou, která přidává hodnotu mzdy dělníků vyrábějících košile plus nadhodnotu majitele továrny na košile. Dejme tomu, že celý tento produkt-košile stojí nakonec 100 liber št. a že toto je podíl na celé hodnotě ročního produktu, kterou společnost vydává na košile. Spotřebitelé košil platí těchto 100 liber št., tedy hodnotu všech výrobních prostředků obsažených v košilích, a také mzdu plus nadhodnotu pěstitele lnu, přádelníka, tkalce, běliče, továrníka vyrábějícího košile a rovněž všech dopravců. To je naprosto správné. Je to fakticky něco, co vidí každé dítě. Ale pak se dále říká: Tak je tomu s hodnotou všech ostatních zboží. Mělo by se říci: Tak je tomu s hodnotou *všech spotřebních prostředků*, s hodnotou té části společenského produktu, která vchází do fondu spotřeby, tedy s tou částí hodnoty společenského produktu, která může být vydána jako důchod. Suma hodnoty všech těchto zboží se ovšem rovná hodnotě všech výrobních prostředků na ně spotřebovaných (konstantních částí kapitálu) plus hodnotě, kterou vytvořila naposledy přidaná práce (mzda plus nadhodnota). Souhrn spotřebitelů může tedy celou tuto sumu hodnoty zaplatit, protože hodnota každého jednotlivého zboží se sice skládá z $c + v + m$, ale suma hodnot všech zboží, která vcházejí do fondu spotřeby, se jako celek může rovnat maximálně jen té části hodnoty společenského produktu, která se rozkládá na $v + m$, tj. může se rovnat jen té hodnotě, kterou práce vynaložená během roku přidala výrobním prostředkům, které tu už byly, konstantní kapitálové hodnotě. Pokud však jde o konstantní kapitálovou hodnotu, je nahrazována, jak jsme viděli, z masy společenského produktu dvojím způsobem. Předně prostřednictvím směny mezi kapitalisty II, kteří vyrábějí spotřební prostředky, a kapitalisty I, kteří vyrábějí výrobní prostředky. A zde pramení fráze, že to, co je pro jednoho kapitálem, je pro druhého důchodem. Ale tak tomu není. Těchto

2000 II_c, které existují ve spotřebních prostředcích v hodnotě 2000, tvoří pro kapitalisty II konstantní kapitálovou hodnotu. Kapitalisté II ji tedy nemohou spotřebovat sami, ačkoli produkt vzhledem ke své naturální formě musí být spotřebován. Naproti tomu 2000 $I_{(v+m)}$ představují mzdu plus nadhodnotu vytvořené kapitalisty a dělníky skupiny I. Existují v naturální formě výrobních prostředků, věcí, v nichž nemůže být jejich vlastní hodnota spotřebována. Máme tu tedy sumu hodnoty 4000, z nichž polovina nahrazuje, před směnou i po ní, jen konstantní kapitál a polovina tvoří jen důchod. — Ale za druhé se konstantní kapitál skupiny I nahrazuje in natura, zčásti směnou mezi kapitalisty I, zčásti tím, že je nahrazován in natura v každém jednotlivém podniku.

Fráze, že celou hodnotu ročního produktu musí nakonec zaplatit spotřebitelé, by byla správná jen tehdy, kdyby se spotřebiteli rozuměli dva naprosto různé druhy, individuální spotřebitelé a produktivní spotřebitelé. Ale to, že část produktu musí být spotřebována *produktivně*, neznamená nic jiného, než že musí *fungovat* jako *kapitál* a nemůže být *spotřebována* jako *důchod*.

Jestliže hodnotu celkového produktu = 9000 rozdělíme na $6000_c + 1500_v + 1500_m$ a jestliže $3000_{(v+m)}$ zkoumáme jen jako důchod, zdá se naopak, že variabilní kapitál mizí a že kapitál, ze společenského hlediska, se skládá jen z konstantního kapitálu. Neboť to, co se původně jevilo jako 1500_v, se přeměnilo na část společenského důchodu, na mzdu, důchod dělnické třídy, a tím zmizel kapitálový charakter této části. A Ramsay fakticky tento závěr vyvozuje. Podle něho se kapitál, ze společenského hlediska, skládá jen z fixního kapitálu, ale pod fixním kapitálem rozumí konstantní kapitál, masu hodnot obsaženou ve výrobních prostředcích, ať jsou tyto výrobní prostředky pracovními prostředky nebo pracovním materiálem, jako surovina, polotovar, pomocná látka atd. Variabilní kapitál nazývá oběžným:

„Oběžný kapitál se skládá výhradně z životních prostředků a jiných nutných předmětů zálohovaných dělníkům, dříve než je dokončen produkt jejich práce... Jen fixní kapitál, a ne oběžný, je vlastně zdrojem národního bohatství... Oběžný kapitál není bezprostředním činitelem výroby, není pro ni vůbec podstatný; je to jen podmínka, která se stala nutnou v důsledku žalostné chudoby masy lidu...

Jen fixní kapitál tvoří z národního hlediska prvek výrobních nákladů."* (Ramsay, cit. dílo, s. 23—26 porůznu.)

Fixní kapitál, jímž rozumí konstantní, vysvětluje Ramsay blíže takto:

„Délka doby, po kterou nějaká část produktu této práce" (totiž práce vynaložené na nějaké zboží) „existuje jako fixní kapitál, tj. ve formě, v níž sice napomáhá výrobě budoucího zboží, ale *neudržuje dělníky*"* (s. 59).

Zde znovu vidíme, jaké zlo natropil A. Smith tím, že se rozdíl mezi konstantním a variabilním kapitálem u něho utápí v rozdílu mezi fixním a oběžným kapitálem. Ramsayův konstantní kapitál se skládá z pracovních prostředků, jeho oběžný kapitál z životních prostředků; obojí jsou zboží dané hodnoty; ani jedny nemohou produkovat nadhodnotu.

X. Kapitál a důchod: Variabilní kapitál a mzda[49])

Celá roční reprodukce, celý produkt tohoto roku, je produktem užitečné práce tohoto roku. Ale hodnota tohoto celkového produktu je větší než ta část hodnoty, v níž se ztělesňuje roční práce jakožto pracovní síla vynaložená během tohoto roku. *Hodnotový produkt* tohoto roku, hodnota nově vytvořená během tohoto roku ve formě zboží, je menší než *hodnota produktu*, celková hodnota masy zboží vyrobené během celého roku. Rozdíl, který dostaneme, jestliže od celkové hodnoty ročního produktu odečteme hodnotu, která mu byla přidána prací běžného roku, nepředstavuje skutečně reprodukovanou hodnotu, nýbrž hodnotu, která se jen znovu objevuje v nové formě existence; hodnotu, přenesenou na roční produkt z hodnoty, která existovala před ním, která — podle trvání součástí konstantního kapitálu, jež spolupůsobily ve společenském pracovním procesu tohoto roku — může být dřívějšího nebo pozdějšího data, může pocházet z hodnoty výrobního prostředku, který přišel

[49]) Odtud rukopis VIII.

* V originálu citováno anglicky.

na svět v loňském roce nebo v průběhu předcházejících let. Je to za všech okolností hodnota přenesená z výrobních prostředků minulých let na produkt běžného roku.

Vezmeme-li naše schéma, máme po směně prvků, které jsme dosud zkoumali, mezi I a II a uvnitř II:

I. $4000_c + 1000_v + 1000_m$ (tyto 2000 jsou realizovány ve spotřebních prostředcích II_c) $= 6000$.

II. 2000_c (reprodukovány směnou za $I_{(v+m)}$) $+ 500_v + 500_m = 3000$.

Suma hodnoty $= 9000$.

Hodnota nově produkovaná během roku je obsažena jen ve v a m. Suma hodnotového produktu tohoto roku se tedy rovná sumě $v + m$, $= 2000\ I_{(v+m)} + 1000\ II_{(v+m)} = 3000$. Všechny ostatní části hodnoty produktu tohoto roku jsou jen hodnotou přenesenou z hodnoty dřívějších výrobních prostředků spotřebovaných v roční výrobě. Kromě hodnoty 3000 neprodukovala práce běžného roku žádnou hodnotu; je to její celý roční hodnotový produkt.

Jak jsme viděli, nahrazují však $2000\ I_{(v+m)}$ skupiny II její $2000\ II_c$ v naturální formě výrobních prostředků. Dvě třetiny roční práce, vynaložené ve skupině I, produkovaly tedy nově konstantní kapitál II, jak celou jeho hodnotu, tak jeho naturální formu. Ze společenského hlediska vytvořily tedy dvě třetiny práce vynaložené během roku novou konstantní kapitálovou hodnotu, realizovanou v naturální formě odpovídající skupině II. Největší část společenské roční práce byla tedy vynaložena na produkci nového konstantního kapitálu (kapitálové hodnoty existující ve výrobních prostředcích) k nahrazení konstantní kapitálové hodnoty vydané na výrobu spotřebních prostředků. To, co zde odlišuje kapitalistickou společnost od divocha, není, jak se domnívá Senior[50]), to, že zvláštností a privilegiem divocha je, že vynakládá svou práci po určitou dobu, kdy mu nepřináší žádné plody převeditelné

[50]) „Jestliže si divoch zhotovuje luk, provozuje průmysl, ale nepraktikuje abstinenci." (Senior, „Principes fondamentaux de l'Écon. Pol.", přel. Arrivabene, Paříž 1836, s. 342, 343.) — „Čím víc pokroků dělá společnost, tím víc abstinence vyžaduje." (Tamtéž, s. 342.) — Srov. „Das Kapital", kniha I, 22, kap., 3, s. 619.[74]

(přeměnitelné) na důchod, tj. na spotřební prostředky, nýbrž rozdíl spočívá v tomto:

a) Kapitalistická společnost používá více své roční práce, kterou má k dispozici, na výrobu výrobních prostředků (tedy konstantního kapitálu), které se nedají převést na důchod ani ve formě mzdy, ani ve formě nadhodnoty, nýbrž mohou fungovat jen jako kapitál.

b) Když divoch zhotovuje luky, šípy, kamenná kladiva, sekery, koše atd., ví velmi dobře, že čas takto vynaložený nevynaložil na zhotovení spotřebních prostředků, že tedy uspokojil svou potřebu výrobních prostředků a nic víc. Mimoto se divoch dopouští těžkého ekonomického hříchu svou naprostou lhostejností, pokud jde o vynaložený čas, a někdy, jak vypravuje Tyler[51]), vynaloží např. celý měsíc na zhotovení jednoho šípu.

Běžná představa, s jejíž pomocí se část politických ekonomů snaží vyhnout teoretické obtíži, tj. pochopení reálné souvislosti — totiž že to, co je pro jednoho kapitálem, je pro druhého důchodem, a naopak — tato představa je částečně správná, ale stává se naprosto nesprávnou (znamená tedy naprosté nepochopení celého procesu směny, který se odehrává při roční reprodukci, tedy také nepochopení faktického základu toho, co je částečně správné), jakmile se uplatňuje všeobecně.

Shrňme nyní faktické vztahy, na nichž se zakládá částečná správnost této představy, a hned se ukáže nesprávné pojetí těchto vztahů.

1. Variabilní kapitál funguje jako kapitál v rukou kapitalisty a funguje jako důchod v rukou námezdního dělníka.

Variabilní kapitál existuje nejprve v rukou kapitalisty jako *peněžní kapitál;* funguje jako *peněžní kapitál* tím, že kapitalista za něj kupuje pracovní sílu. Pokud setrvává v jeho rukou v peněžní formě, není to nic jiného než daná hodnota existující v peněžní formě, tedy konstantní a ne variabilní veličina. Je to jen potenciálně variabilní kapitál — právě díky své schopnosti přeměnit se v pracovní sílu. Skutečným variabilním kapitálem se stává, jen když odloží svou peněžní formu, když byl přeměněn v pracovní sílu a když pracovní

[51]) E. B. Tyler, „Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit", přeložil H. Müller, Lipsko, bez data, s. 240.

síla funguje jako součást produktivního kapitálu v kapitalistickém procesu.

Peníze, které nejprve fungovaly pro kapitalistu jako peněžní forma variabilního kapitálu, fungují teď v rukou dělníka jako peněžní forma jeho mzdy, kterou přeměňuje v životní prostředky; tedy jako peněžní forma *důchodu*, který získává tím, že stále znovu prodává svou pracovní sílu.

Zde máme jen ten prostý fakt, že *peníze* kupujícího, zde kapitalisty, přecházejí z jeho rukou do rukou prodávajícího, zde prodávajícího pracovní sílu, dělníka. To, co tu funguje dvojmo, jako kapitál pro kapitalistu a jako důchod pro dělníka, není variabilní *kapitál*, nýbrž jsou to tytéž *peníze*, které existují nejprve v rukou kapitalisty jako peněžní forma jeho variabilního kapitálu, tedy jako potenciální variabilní kapitál, a které, jakmile je kapitalista přeměnil v pracovní sílu, slouží v rukou dělníka jako ekvivalent za prodanou pracovní sílu. Ale to, že tytéž peníze slouží v rukou prodávajícího k jinému použití než v rukou kupujícího, je jev vlastní každé koupi a prodeji zboží.

Apologetičtí ekonomové líčí věc nesprávně, což se nejlépe ukáže, budeme-li si všímat výhradně jen aktu oběhu $P - PS$ $(= P - Z)$, přeměny peněz v pracovní sílu na straně kapitalistického kupce, $PS - P$ $(= Z - P)$, přeměny zboží pracovní síla v peníze na straně prodávajícího, dělníka, aniž se prozatím budeme starat o to, co následuje dál. Tito ekonomové říkají: tytéž peníze tu realizují dva kapitály; kupující — kapitalista — přeměňuje svůj peněžní kapitál v živou pracovní sílu, kterou přivtěluje ke svému produktivnímu kapitálu; na druhé straně prodávající — dělník — přeměňuje své zboží — pracovní sílu — v peníze, které vydává jako důchod, a to ho právě činí schopným stále znovu prodávat a tak udržovat svou pracovní sílu; jeho pracovní síla je tedy sama jeho kapitálem ve zbožní formě, z něhož mu neustále plyne jeho důchod. Pracovní síla je ve skutečnosti jeho jměním (které se stále obnovuje, reprodukuje), a ne jeho kapitálem. Je to jediné zboží, které může a musí neustále prodávat, aby mohl žít, a které působí jako kapitál (variabilní) teprve v rukou kupujícího, kapitalisty. To, že člověk je neustále nucen stále znovu a znovu prodávat svou pracovní sílu, tj.

sám sebe, někomu jinému, dokazuje podle těchto ekonomů, že je kapitalista, protože má neustále na prodej „zboží" (sebe samého). V tomto smyslu se stává kapitalistou i otrok, třebaže ho někdo jiný jednou provždy prodá jako zboží; neboť povaha tohoto zboží — pracovního otroka — je taková, že je ten, kdo si je koupil, nejen nechává každý den znovu pracovat, nýbrž mu také dává životní prostředky, díky nimž může stále znovu a znovu pracovat. — (Srovnej o tom Sismondiho a Saye v dopisech Malthusovi.)

2. Ve směně 1000 $I_v + 1000\ I_m$ za 2000 II_c se tedy stává to, co je pro jedny konstantním kapitálem (2000 II_c), pro druhé variabilním kapitálem a nadhodnotou, tedy vůbec důchodem; a to, co je pro jedny variabilním kapitálem a nadhodnotou (2000 $I_{(v+m)}$), tedy vůbec důchodem, stává se pro druhé konstantním kapitálem.

Podívejme se nejprve na směnu I_v za II_c, a to nejprve z hlediska dělníka.

Souhrnný dělník I prodal svou pracovní sílu souhrnnému kapitalistovi I za 1000; tuto hodnotu dostane vyplacenou v penězích ve formě mzdy. Za tyto peníze kupuje od II spotřební prostředky v téže hodnotě. Kapitalista II proti němu vystupuje jen jako prodavač zboží a nic jiného, i když dělník kupuje od svého vlastního kapitalisty, jako např. dříve (s. 380*) při směně 500 II_v. Forma oběhu, kterou jeho zboží, pracovní síla, prochází, je forma prostého oběhu zboží zaměřeného na pouhé uspokojování potřeb, na spotřebu: Z (pracovní síla) — P — Z (spotřební prostředky, zboží II). Výsledek tohoto aktu oběhu je: že se dělník udržel jako pracovní síla pro kapitalistu I, a má-li se jako taková udržet dál, musí stále znovu opakovat proces $PS(Z) - P - Z$. Jeho mzda se realizuje ve spotřebních prostředcích, je vydávána jako důchod, a vezmeme-li dělnickou třídu jako celek, je neustále znovu vydávána jako důchod.

Prozkoumejme teď tutéž směnu I_v za II_c z hlediska kapitalisty. Celý roční produkt II se skládá ze spotřebních prostředků, tedy z věcí určených k tomu, aby vešly do roční spotřeby, tj. aby někomu — v daném případě souhrnnému dělníkovi I — posloužily k realizaci důchodu. Pro souhrnného kapitalistu II je však teď část

* Viz tento svazek, s. 434.

jeho zbožního produktu, = 2000, ve zboží přeměněnou formou konstantní kapitálové hodnoty jeho produktivního kapitálu, který musí být z této zbožní formy opět přeměněn v naturální formu, v níž může znovu působit jako konstantní část produktivního kapitálu. Čeho kapitalista II dosud dosáhl, je, že polovinu (= 1000) své konstantní kapitálové hodnoty reprodukované ve formě zboží (spotřebních prostředcích) prodejem dělníkovi I přeměnil zpět v peněžní formu. V tuto první polovinu konstantní kapitálové hodnoty II_c se tedy nepřeměnil variabilní kapitál I_v, nýbrž peníze, které při směně za pracovní sílu fungovaly pro I jako peněžní kapitál, a tak se dostaly do rukou prodavače pracovní síly, přičemž pro něho nejsou kapitálem, nýbrž důchodem v peněžní formě, tj. jsou vydávány jako prostředek na nákup spotřebních prostředků. Z druhé strany peníze = 1000, které připlynuly ke kapitalistům II od dělníků I, nemohou už fungovat jako konstantní prvek produktivního kapitálu II. Je to už jen peněžní forma jeho zbožního kapitálu, která má být teprve přeměněna ve fixní nebo oběžné součásti konstantního kapitálu. II kupuje tedy za peníze, které utržila od dělníků I, kupců svého zboží, za 1000 výrobní prostředky od I. Tím se obnoví konstantní kapitálová hodnota II do poloviny celkové velikosti v naturální formě, v níž může znovu fungovat jako prvek produktivního kapitálu II. Forma oběhu přitom byla $Z - P - Z$: spotřební prostředky v hodnotě 1000 — peníze = 1000 — výrobní prostředky v hodnotě 1000.

Ale $Z - P - Z$ je zde pohyb kapitálu. Z, prodané dělníkům, se přeměňuje v P, a toto P je přeměňováno ve výrobní prostředky; je to zpětná přeměna ze zboží v látkové prvky tvorby tohoto zboží. Z druhé strany, tak jako kapitalista II funguje vůči kapitalistovi I jen jako kupec zboží, funguje zde kapitalista I vůči kapitalistovi II jen jako prodavač zboží. I koupila původně za 1000 peněz, určených k tomu, aby fungovaly jako variabilní kapitál, pracovní sílu v hodnotě 1000; dostala tedy ekvivalent za svých 1000_v vydaných v peněžní formě; tyto peníze patří teď dělníkovi, který je vydává na nákupy od II; I může tyto peníze, které tak připlynuly do pokladny II, dostat zpět jen tím, že je zase vyloví prodejem zboží téže hodnoty.

Zprvu měla I určitou sumu peněz = 1000, určenou k tomu, aby fungovala jako variabilní část kapitálu; funguje jako taková tím, že se přemění v pracovní sílu téže hodnoty. Dělník jí však dodal jako výsledek výrobního procesu jistou masu zboží (výrobní prostředky) v hodnotě 6000, z nichž $^1/_6$ čili 1000 je co do své hodnoty ekvivalentem variabilní části kapitálu zálohované v penězích. Stejně jako dříve, ve své peněžní formě, nefunguje variabilní kapitálová hodnota ani teď ve své zbožní formě jako variabilní kapitál; může tak fungovat, teprve když už dojde k přeměně v živou pracovní sílu, a jen tak dlouho, dokud tato pracovní síla funguje ve výrobním procesu. Jako peníze byla variabilní kapitálová hodnota jen potenciálním variabilním kapitálem. Ale existovala ve formě, v níž mohla být přímo přeměněna v pracovní sílu. Jako zboží je táž variabilní kapitálová hodnota už jen potenciální peněžní hodnotou; v původní peněžní formě je znovu obnovována teprve prodejem zboží, zde tedy tím, že II kupuje za 1000 zboží od I. Pohyb oběhu je tu: 1000_v (peníze) — pracovní síla v hodnotě 1000 — 1000 ve zboží (ekvivalent variabilního kapitálu) — 1000_v (peníze); tedy $P - Z \ldots$ $\ldots Z - P$ $(= P - PS \ldots Z - P)$. Sám výrobní proces odehrávající se mezi $Z \ldots Z$ nepřísluší ke sféře oběhu; neprojevuje se ve vzájemné směně různých prvků roční reprodukce, třebaže tato směna zahrnuje reprodukci všech prvků produktivního kapitálu, jak jeho konstantního, tak i variabilního prvku, pracovní síly. Všichni nositelé této směny jsou jen kupci nebo prodavači nebo obojí; dělníci v ní vystupují jen jako kupci zboží; kapitalisté střídavě jako kupci a prodavači; a uvnitř určitých hranic jen jednostranně jako kupci zboží nebo jednostranně jako prodavači zboží.

Výsledek: Že I má variabilní část hodnoty svého kapitálu znovu v peněžní formě, z níž jedině může být přímo přeměněna v pracovní sílu, tj. má ji znovu v jediné formě, v níž může být skutečně zálohována jako variabilní prvek jejího produktivního kapitálu. Z druhé strany dělník, aby mohl znovu vystoupit jako kupec zboží, musí teď znovu vystoupit jako prodavač zboží, jako prodavač své pracovní síly.

Pokud jde o variabilní kapitál skupiny II (500 II_v), vystupuje proces oběhu mezi kapitalisty a dělníky téže výrobní skupiny v bez-

prostřední formě — pokud jej ovšem zkoumáme tak, jako by probíhal mezi souhrnným kapitalistou II a souhrnným dělníkem II.

Souhrnný kapitalista II zálohuje 500_v na nákup pracovní síly téže hodnoty; souhrnný kapitalista je tu kupujícím, souhrnný dělník prodávajícím. Pak vystoupí dělník s penězi, které utržil za svou pracovní sílu, jako kupec části zboží, která sám vyrobil. Zde je tedy kapitalista prodavačem. Dělník nahradil kapitalistovi peníze, které mu kapitalista zaplatil při nákupu jeho pracovní síly, částí produkovaného zbožního kapitálu II, totiž 500_v ve zboží; kapitalista má teď ve zbožní formě totéž v, které měl v peněžní formě před jeho přeměnou v pracovní sílu; dělník naproti tomu realizoval hodnotu své pracovní síly v penězích a realizuje teď tyto peníze znovu tím, že je vydává jako důchod na úhradu své spotřeby při nákupu části spotřebních prostředků, které sám vyrobil. Je to směna dělníkova důchodu v penězích za součást kapitalistova zboží 500_v, kterou dělník sám reprodukoval ve zbožní formě. Tak se tyto peníze vracejí ke kapitalistovi II jako peněžní forma jeho variabilního kapitálu. Ekvivalentní hodnota důchodu v peněžní formě tu nahrazuje variabilní kapitálovou hodnotu ve zbožní formě.

Kapitalista se neobohacuje tím, že peníze, které dělníkovi zaplatil při nákupu pracovní síly, dělníkovi zase bere tím, že mu prodá ekvivalentní masu zboží. Platil by dělníka vlastně dvakrát, kdyby mu nejprve zaplatil 500 při nákupu jeho pracovní síly a pak mu dal navíc zdarma masu zboží v hodnotě 500, kterou nechal dělníkem vyrobit. Naopak, kdyby mu dělník nevyrobil nic než ekvivalent 500 ve zboží, ekvivalent za cenu své pracovní síly v hodnotě 500, byl by kapitalista po této operaci právě tam, kde byl předtím. Ale dělník reprodukoval produkt v hodnotě 3000; uchoval konstantní část hodnoty produktu, tj. hodnotu na něj spotřebovaných výrobních prostředků = 2000 tím, že je přeměnil v nový produkt; kromě toho přidal této dané hodnotě hodnotu $1000_{(v+m)}$. (Představu, jako by se kapitalista obohacoval v tom smyslu, že získává nadhodnotu tím, že se mu vrací oněch 500 v penězích, rozvíjí Destutt de Tracy, o tom podrobněji v XIII. části této kapitoly.)

Tím, že dělník II nakoupí spotřební prostředky v hodnotě 500, vrací se kapitalistovi II hodnota $500\ II_v$, kterou měl zatím jen

ve zboží, opět v penězích, ve formě, ve které ji původně zálohoval. Bezprostředním výsledkem transakce, jako při každém jiném prodeji zboží, je přeměna dané hodnoty z formy zboží v peněžní formu. Také návrat peněz k jejich výchozímu bodu, který je tím zprostředkován, není nic specifického. Kdyby byl kapitalista II za 500 v penězích koupil od kapitalisty I zboží a pak mu zase prodal zboží v částce 500, bylo by se mu vrátilo rovněž 500 v penězích. Těchto 500 v penězích by bylo posloužilo jen ke směně masy zboží za 1000 a bylo by se podle dříve uvedeného obecného zákona vrátilo k tomu, kdo vrhl tyto peníze ke směně této masy zboží do oběhu.

Ale těch 500 v penězích, které se vrátily ke kapitalistovi II, je zároveň obnovený potenciální variabilní kapitál v peněžní formě. Proč? Peníze, tedy také peněžní kapitál, jsou potenciální variabilní kapitál jen proto a potud, protože a pokud se dají přeměnit v pracovní sílu. Návrat 500 liber št. v penězích ke kapitalistovi II je provázen návratem pracovní síly II na trh. Návrat peněz a pracovní síly na protilehlé póly — tedy také to, že se těchto 500 v penězích znovu objevuje nejen jako peníze, ale také jako variabilní kapitál v peněžní formě — je podmíněn touž procedurou. Peníze = 500 se vracejí ke kapitalistovi II, protože prodal dělníkovi II spotřební prostředky v částce 500, tedy proto, že dělník vydal svou mzdu, a tím udržel sebe i svou rodinu, a tedy také svou pracovní sílu. Aby mohl být dále živ a nadále vystupovat jako kupec zboží, musí svou pracovní sílu znovu prodávat. Návrat oněch 500 v penězích ke kapitalistovi II je tedy zároveň návratem, resp. zachováním, pracovní síly jako zboží, které se dá za těchto 500 v penězích koupit, je tedy návratem 500 v penězích jako potenciálního variabilního kapitálu.

Pokud jde o podskupinu II *b*, která vyrábí luxusní prostředky, je tomu s jejím v — $(\text{II } b)_v$ — pak stejně jako s I_v. Peníze, které kapitalistům II *b* obnovují jejich variabilní kapitál v peněžní formě, se k nim vracejí oklikou, prostřednictvím kapitalistů II *a*. Ale přesto je jistý rozdíl v tom, zda dělníci kupují své životní prostředky přímo od těch kapitalistických výrobců, kterým prodávají svou pracovní sílu, nebo zda je kupují od jiné skupiny kapitalistů, jejichž prostřednictvím se peníze k oněm kapitalistickým výrobcům vracejí

teprve oklikou. Protože dělnická třída žije ze dne na den, kupuje, dokud může kupovat. Jinak je tomu u kapitalisty, např. při směně 1000 II_c za 1000 I_v. Kapitalista nežije ze dne na den. Jeho hybným motivem je co největší zhodnocení jeho kapitálu. Nastanou-li tudíž takové okolnosti, kdy se kapitalistovi II zdá výhodnější neobnovovat ihned svůj konstantní kapitál, ale zadržet jej alespoň zčásti po delší dobu v peněžní formě, zdrží se návrat oněch 1000 II_c (v penězích) k I; zdrží se tedy také obnovení 1000_v v peněžní formě, a kapitalista I může pokračovat v práci v témž měřítku jen tehdy, má-li k dispozici rezervní peníze, jako je ostatně rezervní kapitál v penězích vůbec nutný, aby se mohlo bez přerušení pokračovat v práci, bez ohledu na rychlejší nebo pomalejší návrat variabilní kapitálové hodnoty v penězích.

Máme-li zkoumat směnu různých prvků běžné roční reprodukce, musíme zkoumat také výsledek loňské roční práce, práce už ukončeného roku. Výrobní proces, jehož výsledkem je produkt tohoto roku, je za námi, uplynul, vyústil ve svůj produkt, tím spíše tedy také proces oběhu, který předchází před výrobním procesem nebo probíhá paralelně s ním, přeměna potenciálního variabilního kapitálu ve skutečný variabilní kapitál, tj. koupě a prodej pracovní síly. Trh práce není už součástí trhu zboží, který tu máme před sebou. Dělník tu nejen už prodal svou pracovní sílu, nýbrž kromě nadhodnoty dodal ve zboží ekvivalent ceny své pracovní síly; naproti tomu má svou mzdu už v kapse a při směně vystupuje jen jako kupec zboží (spotřebních prostředků). Roční produkt musí však obsahovat všechny prvky reprodukce, musí obnovit všechny prvky produktivního kapitálu, tedy především jeho nejdůležitější prvek, variabilní kapitál. A viděli jsme fakticky, že pokud jde o variabilní kapitál, jeví se výsledek směny takto: dělník jako kupec zboží tím, že vydává svou mzdu a spotřebovává koupené zboží, udržuje a reprodukuje svou pracovní sílu jako jediné zboží, které má na prodej: jako se peníze, které kapitalista zálohoval na nákup této pracovní síly, vracejí ke kapitalistovi, tak se také pracovní síla jako zboží, které se dá za tyto peníze směnit, vrací na trh práce; jako výsledek, zde speciálně u 1000 I_v, dostaneme: 1000_v v penězích na straně kapitalistů I — naproti tomu: pracovní sílu v hodnotě 1000 na straně

dělníků I, takže celý proces reprodukce I může začít znovu. To je jeden výsledek procesu směny.

Z druhé strany tím, že byla vydána mzda dělníků I, byly od II vybrány spotřební prostředky ve výši 1000_c, a tím přeměněny z formy zboží v peněžní formu; II je z této peněžní formy přeměnila zpět v naturální formu svého konstantního kapitálu zakoupením zboží $= 1000_v$ od I, které se tím zase vrací její variabilní kapitálová hodnota v peněžní formě.

Variabilní kapitál I prochází třemi přeměnami, které se při směně ročního produktu neobjevují vůbec nebo jen v náznacích.

1. První forma, 1000 I_v v penězích, které jsou přeměňovány v pracovní sílu téže hodnoty. Tato přeměna sama se neprojevuje ve směně zboží mezi I a II, ale její výsledek se projevuje v tom, že dělníci I s 1000 v penězích vystupují proti prodavači zboží II úplně stejně, jako dělníci II s 500 v penězích vystupují proti prodavači zboží 500 II_v ve zbožní formě.

2. Druhá forma, jediná, v níž se variabilní kapitál skutečně proměňuje, v níž funguje jako variabilní, v níž se objevuje hodnototvorná síla místo dané hodnoty, která byla za ni směněna, tato forma přísluší výhradně výrobnímu procesu, který je za námi.

3. Třetí forma, v níž se variabilní kapitál uplatnil jako takový ve výsledku výrobního procesu, je roční hodnotový produkt, tedy u $I = 1000_v + 1000_m = 2000\ I_{(v+m)}$. Místo jeho původní hodnoty $= 1000$ v penězích nastoupila dvojnásobná hodnota $= 2000$ ve zboží. Variabilní kapitálová hodnota $= 1000$ ve zboží tvoří proto také jen polovinu hodnotového produktu vytvořeného variabilním kapitálem jako prvkem produktivního kapitálu. Těchto 1000 I_v ve zboží je přesný ekvivalent té části celkového kapitálu, podle svého určení variabilní, kterou I původně zálohovala v 1000_v v penězích; ve zbožní formě jsou však penězi jen potenciálně (stanou se jimi skutečně teprve v důsledku svého prodeje), tedy tím spíše nejsou přímo variabilním peněžním kapitálem. Nakonec se jím stanou tím, že je zboží 1000 I_v prodáno II_c, a tím, že se pracovní síla brzy znovu objeví jako zboží ke koupi, jako materiál, ve který se může přeměnit 1000_v v penězích.

Během všech těchto přeměn má kapitalista I variabilní kapitál

neustále ve svých rukou; 1. zpočátku jako peněžní kapitál; 2. potom jako prvek svého produktivního kapitálu; 3. ještě později jako část hodnoty svého zbožního kapitálu, tedy ve zbožní hodnotě; 4. nakonec znovu v penězích, proti nimž znovu stojí pracovní síla, ve kterou mohou být přeměněny. Během pracovního procesu má kapitalista ve svých rukou variabilní kapitál jako činně se uplatňující pracovní sílu tvořící hodnotu, ale ne jako hodnotu dané velikosti; protože však kapitalista dělníka vždycky platí, teprve když už jeho síla po určitou delší nebo kratší dobu působila, má také už ve svých rukou, dříve než platí, hodnotu, kterou tato pracovní síla vytvořila náhradou za sebe samu, plus nadhodnotu.

Protože variabilní kapitál zůstává stále v té či oné formě v rukou kapitalisty, není nikterak možné říkat, že se přeměňuje v důchod pro někoho. 1000 I_v ve zboží se naopak přeměňuje v peníze tím, že je prodáno skupině II, které nahrazuje in natura polovinu jejího konstantního kapitálu.

To, co se mění v důchod, není variabilní kapitál I, 1000$_v$ v penězích; tyto peníze přestaly fungovat jako peněžní forma variabilního kapitálu I, jakmile se přeměnily v pracovní sílu, tak jako peníze kteréhokoli jiného prodavače zboží přestaly představovat něco, co mu patří, jakmile je přeměnil ve zboží nějakého prodavače. Přeměny, jimiž procházejí peníze v rukou dělnické třídy, které dostala jako mzdu, nejsou přeměny variabilního kapitálu, nýbrž přeměny hodnoty její pracovní síly přeměněné v peníze; úplně tak, jako je přeměna hodnotového produktu vytvořeného dělníkem (2000 $I_{(v + m)}$) jen přeměnou zboží patřícího kapitalistovi, která se dělníka netýká. Ale kapitalista — a ještě víc jeho teoretický mluvčí, politický ekonom — se může jen stěží zbavit představy, že peníze vyplacené dělníkovi jsou stále ještě jeho, kapitalistovy peníze. Je-li kapitalista producentem zlata, objevuje se variabilní část hodnoty — tj. ekvivalent ve zboží, který mu nahrazuje kupní cenu práce — sama přímo v peněžní formě, může tedy bez okliky návratu znovu fungovat jako variabilní peněžní kapitál. Ale pokud jde o dělníka ve II — jestliže nepřihlížíme k dělníkům vyrábějícím luxusní předměty — existuje samo 500$_v$ ve zbožích, která jsou určena pro spotřebu dělníka, která dělník, vzatý jako souhrnný dělník, kupuje opět přímo

od téhož souhrnného kapitalisty, jemuž prodal svou pracovní sílu. Variabilní část hodnoty kapitálu II se po stránce své naturální formy skládá ze spotřebních prostředků určených z největší části pro spotřebu dělnické třídy. Ale to, co dělník v této formě vydává, není variabilní kapitál; je to mzda, peníze dělníka, které právě tím, že jsou realizovány v těchto spotřebních prostředcích, obnovují pro kapitalistu variabilní kapitál 500 II_v v jeho peněžní formě. Variabilní kapitál II_v je reprodukován ve spotřebních prostředcích stejně jako konstantní kapitál 2000 II_c; ani jeden z nich se nemění v důchod. Co se mění v důchod, je v obou případech mzda.

Ale to, že vydáváním mzdy jako důchodu je v jednom případě 1000 II_c, a touž oklikou 1000 I_v a rovněž 500 II_v, tedy konstantní a variabilní kapitál (variabilní kapitál zčásti přímým, zčásti nepřímým návratem) znovu obnovován jako peněžní kapitál, je důležitý fakt ve směně ročního produktu.

XI. Nahrazování fixního kapitálu

Při znázorňování směn roční reprodukce se naráží na jednu velkou obtíž. Vezmeme-li nejjednodušší formu, v níž se věc jeví, máme:

(I.) $4000_c + 1000_v + 1000_m +$
(II.) $2000_c + 500_v + 500_m = 9000,$

což se nakonec rozkládá na:

$4000\ I_c + 2000\ II_c + 1000\ I_v + 500\ II_v + 1000\ I_m + 500\ II_m = 6000_c + 1500_v + 1500_m = 9000.$ Ta část hodnoty konstantního kapitálu, která se skládá z pracovních prostředků ve vlastním smyslu (jakožto zvláštní skupiny výrobních prostředků), je z pracovních prostředků přenesena na produkt práce (zboží); tyto pracovní prostředky fungují nadále jako prvky produktivního kapitálu, a to ve své staré naturální formě. To, co se znovu objevuje jako prvek hodnoty zboží vyrobených s pomocí těchto pracovních prostředků, co se z pracovního nástroje přenáší na produkt práce, je jejich opotřebování, ztráta hodnoty, která u nich postupně nastává, jestliže

trvale fungují po určité období. Pokud jde o roční reprodukci, přicházejí tu tedy už od začátku v úvahu jen takové součásti fixního kapitálu, jejichž životnost je delší než rok. Dožijí-li během roku, musí být úplně nahrazeny a obnoveny roční reprodukcí, a proto se jich to, oč tu jde, už od začátku netýká. U strojů a jiných trvalejších forem fixního kapitálu se může stát — a stává se dost často — že jisté jejich dílčí orgány musí být během roku úplně nahrazeny, třebaže celé tělo budovy nebo stroje má dlouhou životnost. Tyto dílčí orgány spadají do téže kategorie prvků fixního kapitálu, které mají být nahrazeny během roku.

Tento prvek hodnoty zboží se nesmí zaměňovat s náklady na opravu. Je-li zboží prodáno, je tento prvek hodnoty přeměněn v peníze stejně jako ostatní prvky; po jeho přeměně v peníze se však projeví, v čem se liší od ostatních prvků hodnoty. Suroviny a pomocné látky spotřebované při výrobě zboží musí být nahrazeny in natura, aby mohla začít reprodukce zboží (vůbec aby byl proces výroby zboží nepřetržitý); také pracovní síla vydaná na výrobu tohoto zboží musí být nahrazena čerstvou pracovní silou. Peníze stržené za zboží musí tedy být neustále znovu přeměňovány v tyto prvky produktivního kapitálu, z peněžní formy ve zbožní formu. Na věci nic nemění to, že např. suroviny a pomocné látky se nakupují v určitých lhůtách ve větším množství — takže tvoří výrobní zásoby — že tedy tyto výrobní prostředky nemusí být po určitou dobu znovu nakupovány, že tedy — pokud vydrží — mohou se peníze získané prodejem zboží — pokud slouží k tomuto účelu — nahromadit, a tato část konstantního kapitálu se dočasně jeví jako peněžní kapitál, jehož aktivní fungování bylo pozastaveno. Není to kapitál-důchod; je to produktivní kapitál, pozastavený v peněžní formě. Obnovování výrobních prostředků musí probíhat ustavičně, třebaže forma tohoto obnovování — vzhledem k oběhu — může být různá. Nová koupě, operace oběhu, kterou jsou obnovovány, nahrazovány, může probíhat v delších lhůtách: pak dochází k velkému vynaložení peněz najednou, kompenzovanému příslušnou výrobní zásobou; nebo se může uskutečňovat v termínech následujících krátce po sobě: pak se peníze vydávají v menších dávkách rychle za sebou a výrobní zásoby jsou malé. To na věci samé nic

nemění. Stejně je tomu s pracovní silou. Tam, kde se výroba provozuje nepřetržitě po celý rok v témž měřítku, dochází k neustálému nahrazování spotřebované pracovní síly novou; kde je práce sezónní nebo kde se v různých obdobích používají různá množství práce, jako v zemědělství, tam dochází k příslušnému nákupu tu menšího, tu většího množství pracovní síly. Naproti tomu peníze získané prodejem zboží, pokud se tím přeměňuje v peníze ta část hodnoty zboží, která se rovná opotřebování fixního kapitálu, se nepřeměňují znovu v součást produktivního kapitálu, jehož ztrátu hodnoty nahrazují. Usazují se vedle produktivního kapitálu a setrvávají ve své peněžní formě. Toto usazování peněz se opakuje, dokud neuplyne období reprodukce trvající větší nebo menší počet let, během něhož fixní prvek konstantního kapitálu funguje ve výrobním procesu nadále ve své staré naturální formě. Jakmile fixní prvek, budovy, stroje atd., dožije a nemůže už fungovat ve výrobním procesu, existuje jeho hodnota vedle něho, plně nahrazena v penězích — v sumě peněžních usazenin, hodnot, které byly z fixního kapitálu postupně přeneseny na zboží, při jehož výrobě spolupůsobil, a které prodejem zboží přešly v peněžní formu. Tyto peníze pak slouží k nahrazení fixního kapitálu (nebo jeho prvků, protože jeho různé prvky mají různou životnost) in natura a tak ke skutečnému obnovení této součásti produktivního kapitálu. Tyto peníze jsou tedy peněžní formou části konstantní kapitálové hodnoty, její fixní části. Toto vytváření pokladu je tedy samo prvkem kapitalistického procesu reprodukce, reprodukcí a hromaděním — v peněžní formě — hodnoty fixního kapitálu nebo jeho jednotlivých prvků až do té doby, kdy fixní kapitál dožil a tudíž celou svou hodnotu odevzdal vyrobeným zbožím, takže musí být nahrazen in natura. Tyto peníze však ztrácejí svou formu pokladu a vstupují tedy znovu aktivně do procesu reprodukce kapitálu zprostředkovaného oběhem teprve tehdy, když jsou zpětně přeměněny v nové prvky fixního kapitálu, aby nahradily ty, které dožily.

Jako není prostý oběh zboží totožný s pouhou směnou produktů, tak se také směňování ročního zbožního produktu nedá redukovat na pouhou bezprostřední vzájemnou směnu jeho různých součástí. Peníze tu hrají specifickou úlohu, která se projevuje zejména také

ve způsobu reprodukce fixní kapitálové hodnoty. (Později bude třeba prozkoumat, jak by se to jevilo jinak, za předpokladu, že výroba je kolektivní a nemá formu zbožní výroby.)

Jestliže se teď vrátíme k základnímu schématu, měli jsme pro skupinu II: $2000_c + 500_v + 500_m$. Veškeré spotřební prostředky vyrobené během roku se tu rovnají hodnotě 3000; a každý z různých prvků zboží, z nichž se tato suma zboží skládá, se rozpadá, pokud jde o hodnotu, na $^2/_{3c} + {}^1/_{6v} + {}^1/_{6m}$, čili v procentech na $66^2/_{3c} + 16^2/_{3v} + 16^2/_{3m}$. Různé druhy zboží skupiny II mohou obsahovat konstantní kapitál v různé proporci; stejně tak fixní část konstantního kapitálu může být u nich různá; a také životnost fixních částí kapitálu, tedy také roční opotřebování čili ta část hodnoty, kterou přenášejí pro rata [úměrně] na zboží, na jejichž výrobě se podílejí. Na tom tu nezáleží. Pokud jde o společenský proces reprodukce, jde jen o směnu mezi skupinami II a I. II a I tu však proti sobě vystupují jen ve svých společenských masových vztazích; proporcionální velikost části *c* hodnoty zbožního produktu II (v otázce, kterou teď probíráme, jedině směrodatná) je tedy průměrný poměr, který dostaneme, shrneme-li všechna výrobní odvětví spadající pod II.

Každý druh zboží (a jsou to většinou tytéž druhy zboží), jejichž celková hodnota je zařazena pod $2000_c + 500_v + 500_m$, se tak, pokud jde o hodnotu, rovná přiměřeně $66^2/_3\,\%_c + 16^2/_3\,\%_v + 16^2/_3\,\%_m$. To platí o každých 100 jednotkách zboží, ať figurují pod *c*, nebo pod *v*, nebo pod *m*.

Zboží, v nichž jsou ztělesněny 2000_c, se dají, pokud jde o hodnotu, zase rozložit na:

1. $1333^1/_{3c} + 333^1/_{3v} + 333^1/_{3m} = 2000_c$;

právě tak 500_v je možno rozložit na:

2. $333^1/_{3c} + 83^1/_{3v} + 83^1/_{3m} = 500_v$;

konečně 500_m je možno rozložit na:

3. $333^1/_{3c} + 83^1/_{3v} + 83^1/_{3m} = 500_m$.

Sečteme-li teď *c* v 1, 2 a 3, dostaneme $1333^1/_{3c} + 333^1/_{3c} + 333^1/_{3c} = 2000$. Právě tak $333^1/_{3v} + 83^1/_{3v} + 83^1/_{3v} = 500$, a stejně je tomu s *m*; celkový součet dává úhrnnou hodnotu 3000 jako předtím.

Celá konstantní kapitálová hodnota obsažená v mase zboží II o hodnotě 3000 je tedy obsažena ve 2000_c, a ani 500_v, ani 500_m jí neobsahují ani atom. Totéž platí o *v* a *m*.

Jinak řečeno: Celá část masy zboží II, která představuje konstantní kapitálovou hodnotu a kterou lze proto znovu přeměnit ať už v její naturální, nebo v její peněžní formu — existuje ve 2000_c. Všechno, co se týká směny konstantní hodnoty zboží II, je tedy omezeno na pohyb $2000\ II_c$; a tato směna se může uskutečnit jen za I $(1000_v + 1000_m)$.

Právě tak je u skupiny I všechno, co souvisí se směnou její konstantní kapitálové hodnoty, třeba omezit na zkoumání $4000\ I_c$.

1. Nahrazování části hodnoty, připadající na opotřebování, v peněžní formě

Vezmeme-li nejprve:

I. $4000_c + \underbrace{1000_v + 1000_m}$

II. $2000_c + 500_v + 500_m$,

pak by směna zboží $2000\ II_c$ za zboží I o téže hodnotě $(1000_v + 1000_m)$ předpokládala, že $2000\ II_c$ se celé in natura opět přemění v naturální součásti konstantního kapitálu II vyrobené skupinou I; ale zbožní hodnota 2000, v níž tento konstantní kapitál existuje, obsahuje prvek uhrazující ztrátu hodnoty fixního kapitálu, který se nemusí nahradit ihned in natura, nýbrž přeměnit v peníze, které se pozvolna hromadí na plnou sumu, dokud nenastane chvíle, kdy je třeba obnovit fixní kapitál v jeho naturální formě. Každý rok je rokem smrti nějakého fixního kapitálu, který je třeba nahradit v tom nebo onom jednotlivém podniku nebo také v tom nebo onom průmyslovém odvětví; v témž individuálním kapitálu je třeba nahradit tu nebo onu část fixního kapitálu (neboť jeho části mají různou délku života). Zkoumáme-li roční reprodukci — i když ve stejném měřítku, tj. abstrahujeme-li od jakékoli akumulace — nezačínáme ab ovo [od začátku]; je to jeden rok v toku mnoha let, není to první rok zrodu kapitalistické výroby. Různé kapitály vložené do rozmanitých výrobních odvětví skupiny II jsou

tedy různého stáří, a jako každoročně umírají osoby fungující v těchto výrobních odvětvích, tak dospívají každoročně masy fixních kapitálů v tomto roce ke konci svého života a musí být obnoveny in natura z akumulovaného peněžního fondu. Potud je ve směně 2000 II_c za 2000 $I_{(v+m)}$ zahrnuta přeměna 2000 II_c z formy zboží (spotřební prostředky) v naturální prvky, které se skládají nejen ze surovin a pomocných látek, nýbrž také z naturálních prvků fixního kapitálu — strojů, nástrojů, staveb atd. Opotřebování, které je třeba v hodnotě 2000 II_c nahradit v *penězích*, tudíž vůbec neodpovídá rozsahu fungujícího fixního kapitálu, protože každoročně musí být část tohoto kapitálu nahrazena *in natura*; to ale předpokládá, že se v předcházejících letech v rukou kapitalistů skupiny II nahromadily peníze nutné k této směně. Právě tento předpoklad platí však pro běžný rok stejně, jako se předpokládá pro minulá léta.

Při směně mezi I ($1000_v + 1000_m$) a 2000 II_c je třeba nejprve si všimnout, že suma hodnoty $I_{(v+m)}$ neobsahuje žádný konstantní prvek hodnoty, tedy také žádný prvek hodnoty k náhradě opotřebování, tj. k náhradě hodnoty, která byla přenesena z fixní součásti konstantního kapitálu na zboží, v jejichž naturální formě existuje $v + m$. Tento prvek existuje však ve II_c, a je to právě část tohoto prvku hodnoty, který existuje díky fixnímu kapitálu, a to část, která se nemusí bezprostředně přeměňovat z peněžní formy v naturální formu, nýbrž musí zprvu setrvávat v peněžní formě. Proto při směně I ($1000_v + 1000_m$) za 2000 II_c ihned vzniká obtíž, že výrobní prostředky I, v jejichž naturální formě existuje oněch $2000_{(v+m)}$, musí být v celé sumě své hodnoty 2000 směněny za ekvivalent ve spotřebních prostředcích II; naproti tomu z druhé strany spotřební prostředky 2000 II_c nemohou být v celé sumě své hodnoty směněny za výrobní prostředky I ($1000_v + 1000_m$), protože alikvotní část jejich hodnoty — rovnající se opotřebování čili ztrátě hodnoty fixního kapitálu, která má být nahrazena — se musí nejprve usadit jako peníze, jež v průběhu běžného ročního období reprodukce, které tu jedině zkoumáme, nebudou už fungovat jako prostředky oběhu. Ale peníze, jejichž prostřednictvím se mění v peníze prvek opotřebování obsažený ve zbožní hodnotě 2000 II_c, tyto peníze mohou pocházet jen od I, protože II si nemůže zaplatit sama, nýbrž

platí se právě prodejem svého zboží, a protože podle předpokladu $I_{(v+m)}$ kupuje celou sumu zboží 2000 II_c; touto koupí musí tedy skupina I přeměnit ono opotřebování pro II v peníze. Ale podle dříve vyloženého zákona se peníze zálohované do oběhu vracejí ke kapitalistickému výrobci, který později vrhá do oběhu stejné množství ve zboží. Je zřejmé, že I nemůže při koupi II_c dávat II za 2000 zboží a navíc ještě další peněžní sumu jednou provždy (aniž se k ní tato suma na základě operace směny vrací). Jinak by kupovala masu zboží II_c nad její hodnotou. Jestliže II fakticky směňuje své 2000_c za I ($1000_v + 1000_m$), nemá už od I co požadovat, a peníze, které v průběhu této směny obíhaly, se vracejí k I nebo k II, podle toho, která z nich je vrhla do oběhu, tj. která z nich první vystoupila jako kupující. Zároveň by v tomto případě byla II přeměnila svůj zbožní kapitál v celém rozsahu jeho hodnoty zpět v naturální formu výrobních prostředků, zatímco se předpokládá, že po svém prodeji, v průběhu běžného ročního období reprodukce, nepřeměňuje alikvotní část zbožního kapitálu z peněz zpět v naturální formu fixních součástí svého konstantního kapitálu. Ke II by tedy mohl připlynout zůstatek v penězích jen tehdy, kdyby II sice prodala I za 2000, ale koupila by od I za méně než 2000, např. jen za 1800; pak by I musela vyrovnat saldo 200 v penězích, které by se k ní nevrátily, protože tyto peníze zálohované do oběhu by z něho nebyla znovu odebrala tím, že by byla do něho vrhla zboží = 200. V tomto případě bychom měli pro II peněžní fond na účet opotřebování jejího fixního kapitálu; ale na druhé straně, u I, bychom měli nadprodukci výrobních prostředků ve výši 200, a tak by se úplně rozpadla celá základna schématu, totiž reprodukce v nezměněném měřítku, při níž se předpokládá úplná proporcionalita mezi různými skupinami výroby. Jedna obtíž by tedy byla odstraněna jen druhou, mnohem nepříjemnější obtíží.

Protože tento problém působí zvláštní potíže a političtí ekonomové se jím dosud vůbec nezabývali, probereme postupně všechna možná (alespoň zdánlivě možná) řešení, nebo lépe řečeno, formulace tohoto problému.

Nejprve jsme předpokládali, že II prodává I za 2000, ale kupuje od I zboží jen za 1800. Ve zbožní hodnotě 2000 II_c bylo obsaženo

200 na náhradu opotřebování, které se musí nashromáždit v penězích; tak by se hodnota 2000 II_c rozpadala na 1800, které se mají směnit za výrobní prostředky I, a na 200 na náhradu opotřebování, které se musí zadržet (po prodeji 2000_c skupině I) v penězích. Čili z hlediska své hodnoty by bylo 2000 $II_c' = 1800_c + 200_c$ (d), kde d = déchet {opotřebování}.

Pak bychom měli zkoumat

směnu I. $\underbrace{1000_v + 1000_m}$

II. $1800_c + 200_c$(d).

I koupí za 1000 liber št., které připlynuly k dělníkům jako mzda při placení jejich pracovní síly, spotřební prostředky ve výši 1000 II_c; II koupí za týchž 1000 liber št. výrobní prostředky ve výši 1000 I_v. Kapitalistům I se tak vrací jejich variabilní kapitál v peněžní formě a příští rok si za něj mohou koupit pracovní sílu v téže hodnotě, tj. nahradit in natura variabilní část svého produktivního kapitálu. — II dále koupí za zálohovaných 400 liber št. výrobní prostředky I_m a I_m koupí za týchž 400 liber št. spotřební prostředky II_c. Oněch 400 liber št., které II zálohovala do oběhu, se tak vrátilo kapitalistům II, ale jen jako ekvivalent za prodané zboží. I koupí za zálohovaných 400 liber št. spotřební prostředky; II koupí od I za 400 liber št. výrobní prostředky, čímž se těchto 400 liber št. vrátí k I. Výsledek je tedy až potud takovýto:

I vrhá do oběhu $1000_v + 800_m$ ve zboží; vrhá dále do oběhu v penězích: 1000 liber št. ve mzdě a 400 liber št. na směnu s II. Po provedené směně má I: 1000_v v penězích, 800_m přeměněných v 800 II_c (spotřební prostředky) a 400 liber št. v penězích.

II vrhá do oběhu 1800_c ve zboží (spotřební prostředky) a 400 liber št. v penězích; po provedené směně má: 1800 ve zboží I (výrobní prostředky) a 400 liber št. v penězích.

Teď máme ještě na straně I 200_m (ve výrobních prostředcích), na straně II 200_c(d) (ve spotřebních prostředcích).

Podle předpokladu kupuje I za 200 liber št. spotřební prostředky *c* (d) v hodnotě 200; těchto 200 liber št. si však II ponechává, protože 200_c (d) představuje opotřebování, nemá tedy být znovu přímo přeměněno ve výrobní prostředky. 200 I_m je tedy nepro-

dejné; $^1/_5$ nadhodnoty I, která má být nahrazena, nelze realizovat, nemůže se přeměnit ze své naturální formy výrobních prostředků v naturální formu spotřebních prostředků.

To nejen odporuje předpokladu reprodukce ve stejném měřítku; samo o sobě to není hypotéza, která by vysvětlovala přeměnu 200_c (d) v peníze; znamená to spíše, že tato přeměna je nevysvětlitelná. Protože se nedá prokázat, jak se 200_c (d) může přeměňovat v peníze, předpokládá se, že I je tak laskavá a přeměňuje je v peníze právě proto, že I není s to přeměnit v peníze svůj vlastní zbytek 200_m. Považovat to za normální operaci mechanismu směny je úplně totéž, jako kdyby se předpokládalo, že každý rok spadne z nebe 200 liber št., aby pravidelně přeměnily oněch 200_c (d) v peníze.

Nesmyslnost takové hypotézy není však přímo nápadná, když I_m, místo aby vystupovalo jako zde ve svém původním způsobu existence — totiž jako součást hodnoty výrobních prostředků, tedy jako součást hodnoty těch zboží, která musí jejich kapitalističtí výrobci prodejem realizovat v penězích — objevuje se v rukou těch, kdo se s kapitalisty dělí, např. jako pozemková renta v rukou pozemkových vlastníků nebo jako úrok v rukou těch, kdo půjčují peníze. Jestliže však ta část nadhodnoty zboží, kterou má průmyslový kapitalista postoupit jako pozemkovou rentu nebo úrok jiným spoluvlastníkům nadhodnoty, se po dlouhou dobu nemůže realizovat prodejem zboží samých, je také konec s placením renty nebo úroku, a proto pozemkoví vlastníci nebo ti, kdo pobírají úroky, nemohou tím, že je vydávají, sloužit jako dei ex machina[75] k tomu, aby určité části roční reprodukce libovolně přeměňovali v peníze. Stejně je tomu s výdaji všech takzvaných neproduktivních pracovníků — státních úředníků, lékařů, advokátů atd. a všech ostatních, kteří ve formě „široké veřejnosti" prokazují ekonomům „služby" tím, že vysvětlují to, co oni nevysvětlili.

Právě tak se věci nijak nepomůže, jestliže se místo přímé směny mezi I a II — mezi dvěma velkými skupinami kapitalistických výrobců samých — přibere jako prostředník obchodník, který svými „penězi" pomůže překonat všechny obtíže. V daném případě např. musí být 200 I_m nakonec definitivně prodáno průmyslovým kapi-

talistům II. Mohou projít rukama řady obchodníků, a přesto bude poslední z nich — podle hypotézy — v téže situaci vůči II, v jaké byli na začátku kapitalističtí výrobci I, tj. nemohou oněch 200 I_m prodat II a kupní suma, která tak uvázla, nemůže obnovit týž proces s I.

Z toho je vidět, jak je naprosto nutné — nehledě na náš vlastní účel — zkoumat proces reprodukce v jeho základní formě, v níž jsou odstraněny všechny vedlejší okolnosti, které věc zatemňují — k tomu, abychom se vypořádali s falešnými vytáčkami, které budí zdání „vědeckého" vysvětlení, jestliže se společenský proces reprodukce stane předmětem analýzy ihned ve své komplikované konkrétní formě.

Zákon, že při normálním průběhu reprodukce (ať ve stejném, nebo v rozšířeném měřítku) se peníze zálohované kapitalistickým výrobcem do oběhu musí vrátit ke svému výchozímu bodu (přičemž je lhostejné, zda jim peníze patří nebo zda si je vypůjčili), vylučuje tedy jednou provždy hypotézu, že 200 II_c (d) je přeměňováno v peníze s pomocí peněz, které zálohovala I.

2. Nahrazování fixního kapitálu in natura

Když jsme se vypořádali s hypotézou, kterou jsme právě zkoumali, zbývají už jen takové možnosti, které mimo nahrazení opotřebované části v penězích zahrnují ještě také nahrazení fixního kapitálu, který úplně dožil, in natura.

Dosud jsme předpokládali:

a) že 1000 liber št., které I zaplatila ve mzdě, vydávají dělníci za II_c v téže hodnotě, tj. že za ně kupují spotřební prostředky.

Že tu I zálohuje těchto 1000 liber št. v penězích, je jen konstatováním faktu. Příslušní kapitalističtí výrobci musí mzdu vyplácet v penězích; tyto peníze pak vydávají dělníci za životní prostředky a těm, kdo prodávají životní prostředky, slouží zase jako prostředky oběhu při přeměně jejich konstantního kapitálu ze zbožního kapitálu v produktivní kapitál. Procházejí sice mnoha kanály (maloobchodníci, majitelé domů, výběrčí daní, neproduktivní pracovníci jako lékaři atd., které potřebuje sám dělník), a proto

jen zčásti plynou z rukou dělníků I přímo do rukou kapitalistů II. Toto plynutí může více nebo méně váznout, proto může být na straně kapitalistů nutná nová peněžní rezerva. To všechno u této základní formy nepřichází v úvahu.

b) Předpokládali jsme, že jednou zálohuje I dalších 400 liber št. v penězích, které se k ní vracejí, na nákup od II, stejně jako podruhé zálohuje II 400 liber št., které se k ní vracejí, na nákup od I. To je nutno předpokládat, protože v opačném případě by předpoklad, že peníze nutné ke směně zboží zálohují do oběhu buď jen kapitalisté I, nebo jen kapitalisté II, byl libovolný. Protože jsme v předcházející subkapitole ukázali, že je třeba zavrhnout jako nesmyslnou hypotézu, podle níž by I vrhala do oběhu dodatečné peníze, aby 200 II_c (d) mohlo být přeměněno v peníze, zbyla by zřejmě jen zdánlivě ještě nesmyslnější hypotéza, že II sama vrhá do oběhu peníze, s jejichž pomocí je přeměňována v peníze ta součást hodnoty zboží, která má nahradit opotřebování fixního kapitálu. Např. ta část hodnoty, kterou ztrácí při výrobě spřádací stroj pana *X*, se znovu objevuje jako část hodnoty příze; to, co jeho spřádací stroj ztrácí na jedné straně na hodnotě, čili opotřebování, má se u něho nahromadit na druhé straně jako peníze. Dejme tomu, že *X* koupí např. za 200 liber št. bavlnu od *Y* a zálohuje tak do oběhu 200 liber št. v penězích; *Y* od něho koupí za týchž 200 liber št. přízi, a těchto 200 liber št. slouží teď panu *X* jako fond k náhradě opotřebování jeho spřádacího stroje. To by neznamenalo nic jiného, než že *X*, nehledě na jeho výrobu, její produkt a prodej tohoto produktu, má in petto [v zásobě] 200 liber št., aby mohl sám sobě zaplatit za ztrátu hodnoty spřádacího stroje, tj. že mimo ztrátu hodnoty svého spřádacího stroje ve výši 200 liber št. musí ročně dodávat ze své kapsy ještě dalších 200 liber št. v penězích, aby byl nakonec s to koupit si nový spřádací stroj.

Ale tato nesmyslnost je jen zdánlivá. Skupina II se skládá z kapitalistů, jejichž fixní kapitál je ve zcela různých stadiích své reprodukce. Pro jedny už dospěl ke stadiu, kdy má být celý nahrazen in natura. Pro druhé je fixní kapitál od tohoto stadia ještě více nebo méně vzdálen; všem členům této skupiny je společné to, že jejich fixní kapitál se nereprodukuje skutečně, tj. neobnovuje se

in natura, čili nenahrazuje se novým exemplářem téhož druhu, nýbrž že jeho hodnota je postupně shromažďována v penězích. Ti první jsou úplně (popřip. zčásti, což je tu lhostejné) ve stejné situaci jako při zakládání svého podniku, kdy vstoupili na trh s jistým peněžním kapitálem, aby jej přeměnili jednak v (fixní a oběžný) konstantní kapitál, jednak ale v pracovní sílu, ve variabilní kapitál. Jako tehdy má teď tento peněžní kapitál znovu zálohovat do oběhu, má tedy zálohovat hodnotu konstantního fixního kapitálu stejně jako hodnotu oběžného a variabilního kapitálu.

Předpokládá-li se tedy, že z oněch 400 liber št., které vrhají do oběhu kapitalisté skupiny II na směnu s I, pochází polovina od takových kapitalistů II, kteří musí nejen s pomocí svých zboží obnovovat své výrobní prostředky patřící k oběžnému kapitálu, nýbrž také s pomocí svých peněz obnovovat in natura svůj fixní kapitál, zatímco druhá polovina kapitalistů II svými penězi nahrazuje in natura jen oběžnou část svého konstantního kapitálu, ale neobnovuje in natura svůj fixní kapitál — pak není naprosto nic rozporného v tom, že 400 liber št., které se vracejí (vracejí se, jakmile I za ně koupí spotřební prostředky), se různě rozděluje mezi tyto dvě části kapitalistů II. Vracejí se ke skupině II, nevracejí se však do týchž rukou, nýbrž rozdělují se různě uvnitř této skupiny, přecházejí z jedné její části na druhou.

Jedna část kapitalistů II přeměnila kromě části výrobních prostředků, která je koneckonců kryta jejím zbožím, 200 liber št. peněz v nové prvky fixního kapitálu in natura. Peníze, které takto vydala — jako při zahájení podnikání — se k ní vracejí z oběhu teprve postupně během řady let jako součást hodnoty — odpovídající opotřebování — zboží, která měla být s pomocí tohoto fixního kapitálu vyrobena.

Naproti tomu druhá část kapitalistů II nedostala za 200 liber št. od I žádné zboží, nýbrž I jí platí penězi, za které první část kapitalistů II koupila prvky fixního kapitálu. Jedna část kapitalistů II má znovu svou fixní kapitálovou hodnotu v obnovené naturální formě, druhá je ještě zaměstnána tím, že ji shromažďuje v peněžní formě, aby mohla později nahradit svůj fixní kapitál in natura.

Stav po dřívějších směnách, z něhož musíme vycházet, je zbytek zboží, která se mají na obou stranách směnit, u I — 400_m, u II — 400_c[52]). Předpokládáme, že II zálohuje 400 v penězích na směnu těchto zboží v částce 800. Polovina těchto 400 (= 200) musí být za všech okolností vynaložena tou částí II_c, která nahromadila 200 v penězích jako hodnotu opotřebování a která je teď musí znovu přeměnit zpět v naturální formu svého fixního kapitálu.

Tak jako se konstantní kapitálová hodnota, variabilní kapitálová hodnota a nadhodnota — ve které se dá rozložit hodnota zbožního kapitálu jak u II, tak u I — dají vyjádřit ve zvláštních proporcionálních dílech zboží II, resp. I, tak je možné vyjádřit uvnitř konstantní kapitálové hodnoty samé i tu část hodnoty, která se ještě nemá přeměnit v naturální formu fixního kapitálu, nýbrž má se zatím ještě pozvolna hromadit v peněžní formě jako poklad. Určité množství zboží II (v našem případě tedy polovina zbytku = 200) je tu už jen nositelem této hodnoty opotřebování, která se má s pomocí směny usazovat jako peníze. (První část kapitalistů II, která obnovuje fixní kapitál in natura, realizovala už možná s částí opotřebování masy zboží, z níž tu figuruje už jen zbytek, část své hodnoty opotřebování; ale zbývá jim tak ještě realizovat 200 v penězích.)

Pokud jde o druhou polovinu (= 200) oněch 400 liber št., které II vrhá do oběhu při této závěrečné operaci, kupuje za ni od I oběžné součásti konstantního kapitálu. Část těchto 200 liber št. vrhly možná do oběhu obě části kapitalistů II nebo jen ta část, která neobnovuje fixní součást hodnoty in natura.

Těmito 400 librami št. se tedy od I vybralo: 1. zboží za 200 liber št., která se skládají jen z prvků fixního kapitálu, 2. zboží za 200 liber št., která nahrazují jen naturální prvky oběžné části konstantního kapitálu II. Skupina I teď prodala celý svůj roční zbožní produkt, pokud má být prodán skupině II; avšak hodnota jedné pětiny tohoto produktu, 400 liber št., existuje teď v jejich rukou v peněžní formě. Tyto peníze jsou však nadhodnota přeměněná

[52]) Tyto číslice opět nesouhlasí s dřívějším předpokladem. Na tom však nesejde, protože tu záleží jen na poměrech. — *B. E.*

v peníze, která musí být vydána jako důchod ve spotřebních prostředcích. I tedy kupuje za těchto 400 liber št. celou zbožní hodnotu II = 400. Peníze se tedy vracejí k II tím, že odebírají její zboží.

Předpokládejme teď tři případy: Přitom tu část kapitalistů II, která nahrazuje fixní kapitál in natura, nazveme „část 1", a tu, která hromadí hodnotu opotřebování fixního kapitálu v peněžní formě, nazveme „část 2". Tyto tři případy jsou: a) že z oněch 400, které ještě zůstávají jako zbytek ve zboží u II, má jistý díl za část 1 a část 2 (dejme tomu po $^1/_2$) nahradit určité díly oběžných částí konstantního kapitálu; b) že část 1 už prodala všechno své zboží, část 2 má tedy ještě prodat 400; c) že část 2 prodala všechno kromě oněch 200, v nichž je obsažena hodnota opotřebování.

Dostaneme pak tato rozdělení:

a) Ze zbožní hodnoty $= 400_c$, kterou má II ještě v rukou, patří 100 části 1 a 300 části 2; 200 z těchto 300 představuje opotřebování. V tomto případě bylo z oněch 400 liber št. v penězích, které teď I posílá nazpět, aby dostala zboží II, částí 1 původně vynaloženo 300, totiž 200 v penězích, za které tato část odebrala z I prvky fixního kapitálu in natura, a 100 v penězích na zprostředkování směny jejího zboží s I; naproti tomu část 2 zálohovala z těchto 400 jen $^1/_4$, tedy 100, rovněž na zprostředkování směny svého zboží s I.

Z oněch 400 v penězích tedy část 1 zálohovala 300 a část 2 zálohovala 100.

Ale z těchto 400 se vrací:

K části 1: 100, tedy jen $^1/_3$ peněz, které zálohovala. Za ostatní $^2/_3$ má však obnovený fixní kapitál v hodnotě 200. Za tento fixní prvek kapitálu v hodnotě 200 dala skupině I peníze, nedala jí však žádné další zboží. Pokud jde o těchto 200 v penězích, vystupuje část 1 vůči I jen jako kupující, ale nevystupuje dodatečně zase jako prodávající. Tyto peníze se tedy nemohou k části 1 vrátit; jinak by byla dostala prvky fixního kapitálu od I darem. — Pokud jde o poslední třetinu peněz, které část 1 zálohovala, vystupovala část 1 nejprve jako kupec oběžných součástí svého konstantního kapitálu. Za tytéž peníze kupuje I od části 1 zbytek jejího zboží v hodnotě 100. Peníze se k ní (k části 1 skupiny II) tedy vracejí,

protože vystupuje jako prodavač zboží hned poté, když předtím vystoupila jako kupec. Kdyby se nevracely, byla by musela II (část 1) dát I za zboží v částce 100 nejprve 100 v penězích a pak ještě navíc 100 ve zboží, byla by jí tedy své zboží darovala.

Naproti tomu k části 2, která vydala 100 v penězích, se vrací 300 v penězích; 100, protože nejprve jako kupující vrhla do oběhu 100 v penězích a pak je jako prodávající dostává nazpět; 200, protože funguje jen jako prodavač zboží v hodnotě 200, ale ne jako kupec. Tyto peníze se tedy nemohou vracet k I. Opotřebování fixního kapitálu je tedy vyrovnáno penězi, které II (část 1) vrhla do oběhu na nákup prvků fixního kapitálu; ale tyto peníze se nedostávají do rukou části 2 jako peníze části 1, nýbrž jako peníze patřící skupině I.

b) Za tohoto předpokladu se zbytek II_c rozděluje tak, že část 1 má 200 v penězích a část 2 má 400 ve zboží.

Část 1 prodala všechno své zboží, ale 200 v penězích jsou přeměněná forma fixní součásti jejího konstantního kapitálu, kterou má obnovit in natura. Část 1 tu tedy vystupuje jen jako kupující a dostává místo svých peněz zboží I v téže hodnotě v naturálních prvcích fixního kapitálu. Část 2 musí vrhnout do oběhu (jestliže I nezálohuje žádné peníze na směnu zboží mezi I a II) maximálně jen 200 liber št., protože pokud jde o polovinu její zbožní hodnoty, je jen prodavačem skupině I, a ne kupcem od I.

K části 2 se z oběhu vrací 400 liber št.; 200, protože je zálohovala jako kupující a dostává je nazpět jako prodavač zboží v hodnotě 200; 200, protože prodává I zboží v hodnotě 200, aniž za to zase získává od I ekvivalent ve zboží. —

c) Část 1 má 200 v penězích a 200_c ve zboží; část 2 má 200_c (d) ve zboží.

Část 2 nemusí za tohoto předpokladu nic zálohovat v penězích, protože vůči I nefunguje už vůbec jako kupující, ale už jen jako prodávající, musí tedy čekat, až od ní někdo koupí.

Část 1 zálohuje 400 liber št. v penězích, 200 na vzájemnou směnu zboží s I, 200 jako pouhý kupující od I. Za těchto posledních 200 liber št. v penězích kupuje prvky fixního kapitálu.

I kupuje za 200 liber št. v penězích od části 1 zboží za 200,

a té se tím vrací jejích 200 liber št. v penězích, které na tuto směnu zboží zálohovala; za ostatních 200 liber št. — které rovněž dostala od části 1 — kupuje I zboží za 200 od části 2, jíž se tím usazuje opotřebování jejího fixního kapitálu v penězích.

Věc by se nijak nezměnila, kdybychom předpokládali, že v případě c) zálohuje místo II (část 1) oněch 200 v penězích na směnu existujících zboží skupina I. Jestliže I potom koupí nejprve za 200 zboží od II, části 2 — předpokládá se, že část 2 má prodat už jen tento zbytek zboží — pak se těchto 200 liber št. nevrací k I, protože II, část 2, nevystupuje znovu jako kupující; ale II, část 1, musí pak za 200 liber št. v penězích koupit a k tomu ještě směnit zboží za 200, tedy celkem směnit s I za 400. 200 liber št. v penězích se pak od II, části 1, vrací k I. Jestliže je I znovu vynaloží, aby koupila od II, části 1, za 200 zboží, vracejí se k ní, jakmile II, část 1, vybere od I druhou polovinu 400 ve zboží. Část 1 (II) vynaložila 200 liber št. v penězích jako pouhý kupec prvků fixního kapitálu; proto se k ní nevracejí, nýbrž slouží k tomu, aby přeměnily v peníze 200_c, zbytek zboží II, části 2, zatímco k I se vrátily peníze vydané na směnu zboží, 200 liber št., nikoli prostřednictvím II, části 2, nýbrž prostřednictvím II, části 1. Za jejích 400 ve zboží se k ní vrátil zbožní ekvivalent ve výši 400; 200 liber št. v penězích, které zálohovala na směnu zboží za 800, se k ní rovněž vrátily — a tak je všechno v pořádku.

Obtíž, která se objevila při směňování:

I. $\underbrace{1000_v + 1000_m}_{2000_c}$, se zredukovala na obtíž při směňování zbytků:

II.

I. ..... 400_m

II. (1) 200 v penězích + 200_c ve zboží + (2) 200_c ve zboží, čili, abychom to znázornili ještě jasněji:

I. $200_m + 200_m$.

II. (1) 200 v penězích + 200_c ve zboží + (2) 200_c ve zboží.

Protože u II, části 1, se 200_c ve zboží směnilo za 200 I_m (ve zboží) a protože všechny peníze, které při této směně zboží za 400 obíhají mezi I a II, se vracejí k tomu, kdo je zálohoval — k I nebo k II —

nejsou tyto peníze jako prvek směny mezi I a II fakticky součástí problému, který nás tu zajímá. Čili vyjádřeno jinak: Jestliže budeme předpokládat, že ve směně mezi 200 I_m (ve zboží) a 200 II_c (ve zboží II, část 1) fungují peníze jako platební prostředek, a ne jako kupní prostředek, a tedy také ne jako „prostředek oběhu" v nejužším smyslu, je jasné — protože zboží 200 I_m a 200 II_c (část 1) jsou stejná co do velikosti hodnoty — že výrobní prostředky v hodnotě 200 se směňují za spotřební prostředky v hodnotě 200, že peníze tu fungují jen ideálně a že žádná z obou stran nemusí ve skutečnosti vrhat do oběhu peníze na vyrovnání bilance. Problém tedy vystupuje v čisté podobě teprve tehdy, když na obou stranách, I i II, škrtneme zboží 200 I_m a jeho ekvivalent, zboží 200 II_c (část 1).

Po odstranění obou těchto sum zboží stejné hodnoty (I i II), které se vzájemně vyrovnávají, zbývá tedy zbytek směny, v němž problém vystupuje v čisté podobě, totiž:

I. 200_m ve zboží.

II. (1) 200_c v penězích + (2) 200_c ve zboží.

Zde je jasné: II, část 1, kupuje za 200 v penězích součásti svého fixního kapitálu 200 I_m; tím je fixní kapitál II, části 1, obnoven in natura a nadhodnota I, v hodnotě 200, přeměněna z formy zboží (výrobní prostředky, totiž prvky fixního kapitálu) v peněžní formu. Za tyto peníze kupuje I spotřební prostředky od II, části 2, a výsledek pro II je, že pro část 1 je in natura obnovena fixní součást jejího konstantního kapitálu; a že pro část 2 se jiná součást (která nahrazuje opotřebování fixního kapitálu) usadila v penězích; a to se opakuje každoročně tak dlouho, až se i tato součást musí obnovit in natura.

Předpokladem tu zřejmě je, aby se tato fixní součást konstantního kapitálu II, která se v rozsahu celé své hodnoty přeměňuje znovu v peníze, a proto musí být každý rok obnovena in natura (část 1), rovnala ročnímu opotřebování druhé fixní součásti konstantního kapitálu II, která ještě funguje dál ve své staré naturální formě a jejíž opotřebování — ztráta hodnoty, kterou přenáší kapitál na zboží, při jejichž výrobě tato součást působí — musí být nejprve nahrazeno v penězích. Taková rovnováha by se proto jevila jako zákon repro-

dukce v nezměněném měřítku; jinak řečeno to znamená, že proporcionální dělba práce ve skupině I, která vyrábí výrobní prostředky, musí zůstat nezměněna, pokud tato skupina dodává skupině II na jedné straně oběžné a na druhé straně fixní součásti konstantního kapitálu.

Dříve než to budeme podrobněji zkoumat, podívejme se nejprve, jak věc vypadá, jestliže se zbytek II_c (1) nerovná zbytku II_c (2); může být větší nebo menší. Proberme oba tyto případy jeden po druhém.

První případ:

I. 200_m.

II. (1) 220_c (v penězích) + (2) 200_c (ve zboží).

Zde kupuje II_c (1) za 200 liber št. v penězích zboží 200 I_m a I kupuje za tytéž peníze zboží 200 II_c (2), tedy tu součást fixního kapitálu, která se musí usadit v penězích; tato součást je tím přeměněna v peníze. Ale 20 II_c (1) v penězích nemůže být přeměněno zpět ve fixní kapitál in natura.

Zdá se, že tomuto nedostatku se dá odpomoci tím, že budeme předpokládat, že zbytek I_m se nerovná 200, ale 220, a že tedy z 2000 I bylo dřívější směnou vyřízeno nikoli 1800, ale jen 1780. V tomto případě tedy dostaneme:

I. 220_m.

II. (1) 220_c (v penězích) + (2) 200_c (ve zboží).

II_c, část 1, kupuje za 220 liber št. v penězích 220 I_m a I kupuje potom za 200 liber št. 200 II_c (2) ve zboží. Ale pak zbývá na straně I 20 liber št. v penězích, část nadhodnoty, kterou si I může podržet jen v penězích, kterou však nemůže vydat na spotřební prostředky. Tím se obtíž jen přesunula z II_c (část 1) na I_m.

Předpokládejme teď naopak, že II_c, část 1, je menší než II_c (část 2), tedy:

Druhý případ:

I. 200_m (ve zboží).

II. (1) 180_c (v penězích) + (2) 200_c (ve zboží).

II (část 1) kupuje za 180 liber št. v penězích zboží 180 I_m;

I kupuje za tyto peníze od II (část 2) zboží stejné hodnoty, tedy 180 II_c (2); zůstává tedy na jedné straně neprodejných 20 I_m a rovněž 20 II_c (2) na druhé straně; zboží v hodnotě 40, která se nedají přeměnit v peníze.

Kdybychom předpokládali, že zbytek I = 180, nic by nám to nepomohlo; pak by sice nezůstal u I žádný přebytek, ale u II_c (část 2) by nadále zbýval přebytek 20, který je neprodejný, nedá se přeměnit v peníze.

V prvním případě, kde II (1) je větší než II (2), zůstává na straně II_c (1) přebytek v penězích, který se nedá přeměnit znovu ve fixní kapitál, nebo, jestliže se předpokládá, že zbytek $I_m = II_c$ (1), zůstává na straně I_m týž přebytek v penězích, který se nedá přeměnit ve spotřební prostředky.

V druhém případě, kde II_c (1) je menší než II_c (2), vzniká schodek v penězích na straně 200 I_m a II_c (2) a stejný přebytek zboží na obou stranách, nebo, jestliže se předpokládá, že zbytek $I_m = II_c$ (2), schodek v penězích a přebytek ve zboží na straně II_c (2).

Kdybychom předpokládali, že zbytky I_m se vždycky rovnají II_c (1) — protože výrobu určují objednávky a reprodukce se nijak nemění tím, jestliže I letos vyrábí víc fixních kapitálových a příští rok víc oběžných kapitálových součástí konstantního kapitálu II* — mohlo by být v prvním případě I_m přeměněno znovu ve spotřební prostředky jen tehdy, kdyby za toto I_m koupila I od II část nadhodnoty, tedy kdyby tato část nadhodnoty, místo aby byla spotřebována, byla skupinou II nahromaděna jako peníze; v druhém případě by se to dalo napravit jen tím, že by I vydala sama peníze — což je hypotéza, kterou jsme zavrhli.

Je-li II_c (1) větší než II_c (2), je k realizaci peněžního přebytku v I_m nutný dovoz zboží z ciziny. Je-li II_c (1) menší než II_c (2), je k realizaci části II_c, která představuje opotřebování výrobních prostředků, naopak nutný vývoz zboží II (spotřebních prostředků). V obou případech je tedy nutný zahraniční obchod.

* Český překlad byl upraven podle posledního německého vydání; nyní odpovídá textu připravenému B. Engelsem pro tisk.

I kdybychom připustili, že při zkoumání reprodukce v nezměněném měřítku by se mělo předpokládat, že produktivita všech průmyslových odvětví, tedy také příslušné hodnotové poměry jejich zbožních produktů zůstávají stálé, byly by přesto oba naposledy zmíněné případy, kdy II_c (1) je větší nebo menší než II_c (2), vždycky zajímavé pro produkci v rozšířeném měřítku, kde tyto případy mohou nesporně nastat.

3. Závěry

Pokud jde o nahrazování fixního kapitálu, je třeba všeobecně poznamenat:

Dožívá-li — za předpokladu, že všechny ostatní okolnosti, tedy nejen měřítko výroby, ale zejména také produktivita práce zůstávají nezměněny — letos větší část fixního prvku II_c než v předcházejícím roce, je-li tedy také třeba obnovit větší část in natura, musí se ta část fixního kapitálu, která je teprve na cestě ke svému dožití a má být až do chvíle smrti nahrazována prozatím v penězích, rovněž v téže proporci zmenšovat, neboť podle předpokladu zůstává suma (rovněž suma hodnot) fixní části kapitálu fungující ve II táž. To je však provázeno následujícími okolnostmi. *Předně:* Jestliže se větší část zbožního kapitálu I skládá z prvků fixního kapitálu II_c, skládá se o tolik menší část z oběžných součástí II_c, protože celková produkce I pro II_c zůstává nezměněna. Jestliže jedna část produkce roste, druhá část se zmenšuje a naopak. Na druhé straně zůstává ale celková produkce skupiny II rovněž stejně velká. Jak je to však možné při úbytku jejích surovin, polotovarů, pomocných látek (tj. oběžných prvků konstantního kapitálu II)? *Za druhé:* Větší část fixního kapitálu II_c, obnoveného v peněžní formě, proudí k I, aby byla přeměněna z peněžní formy zpět v naturální formu. K I proudí tedy více peněz, kromě peněz obíhajících mezi I a II k pouhé směně zboží; více peněz, které nezprostředkovávají vzájemnou směnu zboží, nýbrž vystupují jen jednostranně ve funkci kupního prostředku. Zároveň by se však byla úměrně zmenšila masa zboží II_c, která je nositelkou náhrady hodnoty opotřebování, tedy ta masa zboží II, která nemusí být směněna za zboží I, nýbrž

jen za peníze I. Od II by bylo k I připlynulo více peněz jako pouhý kupní prostředek a od II by tu bylo méně zboží, vůči němuž by měla I fungovat jen jako kupující. Větší část I_m by se tedy nedala přeměnit ve zboží II — neboť ve zboží II bylo už přeměněno I_v — ale musela by zůstat v peněžní formě.

Opačný případ — kdy je v nějakém roce reprodukce fixního kapitálu II, který dožil, menší a naopak část představující opotřebování větší, není potom třeba dále probírat.

A tak by tu byla krize — krize výroby — přes reprodukci v nezměněném měřítku.

Zkrátka: Kdyby se při prosté reprodukci a nezměněných okolnostech, tedy zejména při nezměněné produktivní síle, celkovém množství a intenzitě práce — nepředpokládala stálá proporce mezi fixním kapitálem, který dožívá (a má být obnoven), a fixním kapitálem, který působí dál ve staré naturální formě (přidává produktům pouze hodnotu nahrazující jeho opotřebování), zůstala by v jednom případě masa oběžných součástí, které mají být reprodukovány, táž, ale masa fixních součástí, které mají být reprodukovány, by vzrostla; musela by tedy vzrůst celková produkce I, nebo by nastal, i když nepřihlížíme k peněžním poměrům, schodek v reprodukci.

V druhém případě: Kdyby se poměrná velikost fixního kapitálu II, který má být reprodukován in natura, zmenšila, kdyby se tedy v témž poměru zvětšila součást fixního kapitálu II, která má být nahrazována už jen v penězích, zůstala by nezměněna masa oběžných součástí konstantního kapitálu II, reprodukovaných skupinou I, zatímco masa fixních součástí, které mají být reprodukovány, by se byla naopak zmenšila. Nastalo by tedy buď zmenšení celkové produkce I, anebo přebytek (jako předtím schodek), a to přebytek, který nemá být přeměněn v peníze.

Táž práce může sice v prvním případě při zvyšování produktivity, rozsahu nebo intenzity dodávat větší produkt, a tak by se mohl krýt schodek v prvním případě; taková změna by se však neobešla bez přesunu práce a kapitálu z jednoho výrobního odvětví skupiny I do druhého, a každý takový přesun by vyvolal dočasné poruchy. Za druhé však (pokud se zvyšuje rozsah a intenzifikace

práce) by I měla směňovat více hodnoty za méně hodnoty II, nastalo by tedy snížení hodnoty produktu I.

Naopak v druhém případě, kde I musí snižovat svou produkci, což znamená krizi pro dělníky a kapitalisty v ní zaměstnané, nebo dodává přebytek, což opět znamená krizi. Samy o sobě nejsou takové přebytky zlem, nýbrž výhodou; jsou však zlem v kapitalistické výrobě.

V obou případech by mohl vypomoci zahraniční obchod; v prvním případě, aby se zboží I zadržené v peněžní formě přeměnilo ve spotřební prostředky; v druhém případě, aby se prodal přebytek ve zboží. Ale zahraniční obchod, pokud nenahrazuje pouze prvky (i co do hodnoty), odsunuje jen rozpory do rozsáhlejší sféry, otevírá jim širší pole působnosti.

Jakmile je odstraněna kapitalistická forma reprodukce, dopadá to tak, že rozsah té části fixního kapitálu (zde kapitálu fungujícího ve výrobě spotřebních prostředků), která dožívá a má být proto nahrazena in natura, se v různých po sobě jdoucích letech mění. Je-li tato část v jednom roce příliš veliká (převyšuje-li průměrnou úmrtnost, jako tomu bývá u lidí), je v následujícím roce jistě o to menší. Masa surovin, polotovarů a pomocných látek, nutná k roční výrobě spotřebních prostředků, se proto — za jinak nezměněných okolností — nezmenšuje; celková produkce výrobních prostředků by se tedy musela v jednom případě zvýšit, v druhém snížit. Tomu by se mohlo odpomoci jen ustavičnou relativní nadprodukcí: na jedné straně jisté množství fixního kapitálu, jehož se produkuje víc, než je přímo nutné; na druhé straně — a to hlavně — zásoba surovin atd., která převyšuje bezprostřední roční potřeby (to platí zejména o životních prostředcích). Takový druh nadprodukce se rovná kontrole společnosti nad předmětnými prostředky její vlastní reprodukce. Uvnitř kapitalistické společnosti je však nadprodukce prvkem anarchie.

Tento příklad s fixním kapitálem — při nezměněném měřítku reprodukce — je pádný. Disproporce v produkci fixního a oběžného kapitálu je jedním z oblíbených důvodů, jimiž ekonomové vysvětlují krize. Že taková disproporce může a musí vznikat při pouhém *udržování* fixního kapitálu, že může a musí vznikat při předpokladu

ideální normální výroby, při prosté reprodukci už fungujícího společenského kapitálu, je pro ně něco nového.

XII. Reprodukce peněžního materiálu

Až dosud jsme si vůbec nevšímali jednoho momentu, totiž roční reprodukce zlata a stříbra. Jako pouhý materiál pro luxusní zboží, pozlacování atd. by nezasloužily, stejně jako kterékoli jiné výrobky, abychom se tu o nich zvlášť zmiňovali. Naproti tomu hrají důležitou úlohu jako peněžní materiál, a tedy jako potenciální peníze. Za peněžní materiál tu budeme pro zjednodušení pokládat jen zlato.

Celková roční produkce zlata činila podle starších údajů 800 000 až 900 000 liber = zhruba 1100 nebo 1250 miliónů marek. Podle Soetbeera[53]) činila však v letech 1871—1875 průměrně jen 170 675 kilogramů v hodnotě přibližně 476 miliónů marek. Z toho dodaly: Austrálie přibližně 167, Spojené státy 166, Rusko 93 miliónů marek. Zbytek se rozděluje na různé země v částkách menších než 10 miliónů marek na každou. Roční produkce stříbra za totéž období činila o něco méně než 2 milióny kilogramů v hodnotě 354 $^1/_2$ miliónu marek; z toho dodaly přibližně: Mexiko 108, Spojené státy 102, Jižní Amerika 67, Německo 26 miliónů atd.

Ze zemí s převážně kapitalistickou výrobou se těží zlato a stříbro jen ve Spojených státech; evropské kapitalistické země dostávají téměř všechno své zlato a převážnou část svého stříbra z Austrálie, Spojených států, Mexika, Jižní Ameriky a Ruska.

My však přeneseme doly na zlato do té země kapitalistické výroby, jejíž roční reprodukci tu analyzujeme, a to z tohoto důvodu:

Kapitalistická výroba vůbec neexistuje bez zahraničního obchodu. Jestliže se však předpokládá normální roční reprodukce v nějakém daném měřítku, předpokládá se tím také, že zahraniční obchod jen nahrazuje domácí výrobky výrobky v jiné užitné nebo naturální formě, aniž se dotýká hodnotových poměrů, tedy

[53]) Ad. Soetbeer, „Edelmetall-Produktion", Gotha 1879, [s. 112].

nedotýká se ani hodnotových poměrů, v nichž se navzájem směňují obě skupiny: výrobní prostředky a spotřební prostředky, ani poměrů mezi konstantním kapitálem, variabilním kapitálem a nadhodnotou, na něž se hodnota produktu každé z těchto skupin rozpadá. Počítá-li se tedy při analýze ročně reprodukované hodnoty produktu se zahraničním obchodem, může to jen mást, aniž to poskytuje nějaký nový moment pro samu otázku nebo její řešení. Je tedy třeba úplně od něho abstrahovat; také zlato tu tedy musíme pokládat za přímý prvek roční reprodukce, a ne za zbožní prvek dovezený z ciziny na základě směny.

Produkce zlata, jako produkce kovů vůbec, patří do skupiny I, do kategorie, která zahrnuje výrobu výrobních prostředků. Dejme tomu, že roční produkce zlata = 30 (pro usnadnění počtu, ve skutečnosti je odhad příliš vysoký ve srovnání s číslicemi našeho schématu); tato hodnota nechť se rozpadá na $20_c + 5_v + 5_m$; 20_c se musí směnit za jiné prvky I_c, což prozkoumáme později*; ale $5_v + 5_m$ (I) se musí směnit za prvky II_c, tj. za spotřební prostředky.

Pokud jde o 5_v, začíná každý podnik, který produkuje zlato, především tím, že koupí pracovní sílu; nikoli za zlato, které sám vytěžil, nýbrž za určitý díl peněz, který je v dané zemi k dispozici. Za těchto 5_v odeberou dělníci od II spotřební prostředky a II za tyto peníze koupí výrobní prostředky od I. Dejme tomu, že II nakoupí od I za 2 zlato jako zbožní materiál atd. (součást svého konstantního kapitálu), pak se 2_v vracejí k producentovi zlata I v penězích, které už dříve patřily oběhu. Jestliže II nekoupí od I žádný další materiál, kupuje I od II tím, že vrhá do oběhu své zlato jako peníze, neboť za zlato lze koupit každé zboží. Rozdíl je jen v tom, že I tu nevystupuje jako prodávající, nýbrž jen jako kupující. Těžaři zlata ze skupiny I mohou své zboží vždycky prodat, je vždycky v bezprostředně směnitelné formě.

Dejme tomu, že majitel přádelny zaplatil svým dělníkům 5_v, ti mu za to dodali — nepřihlížíme-li k nadhodnotě — přízi v produktu = 5; dělníci koupí za 5 od II_c, ta koupí za 5 v penězích přízi od I, a tak se 5_v vrací v penězích k majiteli přádelny. V před-

* Viz tento svazek, s. 505, pozn. 55.

pokládaném případě zálohuje naproti tomu I z (tak budeme označovat producenty zlata) svým dělníkům 5_v v penězích, které už dříve patřily oběhu; dělníci vydávají tyto peníze za životní prostředky; ale z těch 5 se však od II vracejí k I z jen 2. Avšak I z může právě tak jako majitel přádelny začít znovu proces reprodukce; neboť jeho dělníci mu dodali 5 ve zlatě, z čehož 2 prodal, 3 má ve zlatě, potřebuje tedy jen dát z nich razit mince[54]) nebo je přeměnit v bankovky, aby celý jeho variabilní kapitál byl přímo, bez dalšího zprostředkování skupinou II, opět v jeho rukou v peněžní formě.

Už při tomto prvním procesu roční reprodukce nastala však změna v množství peněžní masy, která patří skutečně nebo potenciálně oběhu. Předpokládali jsme, že II_c koupila 2_v (I z) jako materiál a že I z vydává 3 zase uvnitř II jako peněžní formu variabilního kapitálu. Z peněžní masy, která byla dodána novou produkcí zlata, zůstaly tedy 3 uvnitř II a nepřiplynuly zpět k I. Podle předpokladu uspokojila II svou potřebu zlatého materiálu. 3 zůstávají v jejích rukou jako zlatý poklad. Protože nemohou tvořit žádné prvky jejího konstantního kapitálu a protože dále II měla už předtím dostatečný peněžní kapitál na nákup pracovní síly; protože dále tyto dodatečné 3 z, s výjimkou prvku opotřebování, nemusí vykonávat žádnou funkci uvnitř II_c, za jehož část byly směněny (mohly by sloužit jen k tomu, aby pro tanto [úměrně] kryly prvek opotřebování, kdyby II_c (1) bylo menší než II_c (2), což se může stát); protože však na druhé straně, právě s výjimkou prvku opotřebování, musí být celý zbožní produkt II_c směněn za výrobní prostředky $I_{(v+m)}$ — musí být tyto peníze úplně přeneseny z II_c do II_m, ať toto II_m existuje v nezbytných životních prostředcích, nebo v luxusních prostředcích, a naopak, příslušná zbožní hodnota musí být přenesena z II_m do II_c. Výsledek: Část nadhodnoty se hromadí jako peněžní poklad.

V druhém roce reprodukce, jestliže je táž poměrná část ročně

[54]) „Značné množství přírodního zlata (gold bullion)... nosí majitelé přímo do mincovny v San Francisku." — „Reports of H. M. Secretaries of Embassy and Legation", 1879, část III, s. 337.

vytěženého zlata spotřebována jako materiál, vrátí se opět 2 k I z a 3 budou nahrazeny in natura, tj. uvolněny jako poklad ve II atd.

Pokud jde o variabilní kapitál vůbec: Kapitalista I z musí jako každý jiný tento kapitál neustále zálohovat v penězích na nákup práce. Pokud jde o toto v, nemusí on, nýbrž jeho dělníci kupovat od II; nemůže tedy nikdy nastat případ, že vystupuje jako kupující, tedy vrhá zlato do II bez její iniciativy. Pokud však II od něho kupuje materiál, pokud musí svůj konstantní kapitál II_c přeměňovat ve zlatý materiál, vrací se k I z část $(I\ z)_v$ od II týmž způsobem jako k ostatním kapitalistům I; a pokud tomu tak není, nahrazuje své v ve zlatě přímo ze svého produktu. Ale v témž poměru, v jakém se k němu v, zálohované jako peníze, od II nevrací, přeměňuje se část už existujícího oběhu (peníze, které připlynuly od I ke II a nevrátily se k I) ve II v poklad, a proto se část nadhodnoty II nevydává na spotřební prostředky. Protože se neustále otvírají nové doly na zlato nebo se znovu otvírají staré, tvoří určitý díl peněz, které musí I z vydávat na v, vždycky část oné masy peněz, která tu byla před novou produkcí zlata, peněz, které I z prostřednictvím svých dělníků vrhá do II, a pokud se z II nevracejí k I z, tvoří tam prvek tvorby pokladu.

Pokud však jde o $(I\ z)_m$, může tu I z vždycky vystupovat jako kupující; vrhá své m jako zlato do oběhu a odebírá za to z něho spotřební prostředky II_c; zde se zlato zužitkuje zčásti jako materiál, funguje tedy jako skutečný prvek konstantní součásti c produktivního kapitálu II; a pokud tomu tak není, stává se opět prvkem tvorby pokladu jako část II_m setrvávající v peněžní formě. Ukazuje se — i když nepřihlížíme k I_c, jímž se budeme zabývat později[55]) — jak i prostá reprodukce, třebaže je tu akumulace ve vlastním smyslu slova, tj. reprodukce v rozšířeném měřítku, vyloučena, nutně předpokládá hromadění peněz čili tvorbu pokladu. A protože se to každoročně znovu opakuje, vysvětluje se tím předpoklad, z něhož jsme při zkoumání kapitalistické výroby vyšli: že na začátku reprodukce je v rukou kapitalistů I a II masa peněžních

[55]) Zkoumání směny nově vytěženého zlata uvnitř konstantního kapitálu skupiny I v rukopisu není. — *B. E.*

prostředků odpovídající směně zboží. K takovému hromadění dochází, dokonce i po odečtení zlata, které se ztratilo opotřebováním obíhajících peněz.

Je samozřejmé, že čím pokročilejší je věk kapitalistické výroby, tím větší je všude nahromaděná masa peněz, tím menší je tedy poměrná část, kterou k této mase přidává nová roční produkce zlata, třebaže tento přírůstek může být co do své absolutní velikosti značný. Ostatně, vraťme se jen ještě jednou k námitce vznesené proti Tookovi*: jak je možné, že každý kapitalista odnímá z ročního produktu nadhodnotu v penězích, tj. odnímá z oběhu víc peněz, než do něho vrhá, když koneckonců musí být třída kapitalistů sama považována za zdroj, který vůbec vrhá peníze do oběhu?

Shrneme to, co bylo řečeno dříve (17. kap.), a poznamenáme k tomu:

1. Jediného předpokladu, který je tu nutný: aby bylo vůbec k dispozici dost peněz ke směně různých prvků masy roční reprodukce — se nijak nedotýká to, že část zbožní hodnoty tvoří nadhodnota. Kdybychom předpokládali, že celá produkce patří dělníkům samým, že jejich nadpráce je tedy nadprací jen pro ně samé, a ne pro kapitalisty, byla by masa obíhající zbožní hodnoty táž a vyžadovala by za jinak nezměněných okolností ke svému oběhu tutéž masu peněz. V obou případech je tedy otázkou jen toto: Odkud se berou peníze na směnu této celkové zbožní hodnoty? — A naprosto ne: Odkud se berou peníze na přeměnu nadhodnoty v peníze?

Ovšem, abychom se k tomu ještě jednou vrátili, každé jednotlivé zboží se skládá z $c + v + m$, a aby obíhala celá masa zboží, je tedy nutná jednak určitá suma peněz k oběhu kapitálu $c + v$, jednak další suma peněz k oběhu důchodu kapitalistů, nadhodnoty m. Jak pro jednotlivé kapitalisty, tak pro celou třídu jsou peníze, v nichž zálohuje kapitál, odlišné od peněz, v nichž vydává důchod. Odkud se berou tyto druhé peníze? Jednoduše z masy peněz, která je v rukou třídy kapitalistů, tedy celkem vzato z celkové masy peněz, která je uvnitř společnosti, slouží část k oběhu důchodu

* Viz tento svazek, s. 355.

kapitalistů. Viděli jsme už výše, jak každý kapitalista, který zařizuje nový podnik, vyloví peníze, které vydává na své udržování za spotřební prostředky, znovu jako peníze sloužící k přeměně jeho nadhodnoty v peníze, jakmile je podnik už v chodu. Ale celkem vzato pramení celá obtíž ze dvou příčin:

Za prvé: Jestliže zkoumáme pouze oběh a obrat kapitálu, tedy také kapitalistu jen jako perzonifikaci kapitálu — a ne jako kapitalistického spotřebitele a požitkáře — vidíme sice, jak neustále vrhá do oběhu nadhodnotu jako součást svého zbožního kapitálu, ale nikdy nevidíme v jeho rukou peníze jako formu důchodu; nikdy nevidíme, jak vrhá do oběhu peníze, aby spotřeboval nadhodnotu.

Za druhé: Jestliže třída kapitalistů vrhá do oběhu jistou sumu peněz v podobě důchodu, zdá se, jako by platila ekvivalent za tuto část celkového ročního produktu a jako by tím tato část přestávala představovat nadhodnotu. Ale nadprodukt, v němž je nadhodnota ztělesněna, třídu kapitalistů nic nestojí. Jako třída jej má a užívá ho zadarmo, a oběh peněz na tom nemůže nic změnit. Změna, kterou oběh peněz zprostředkovává, záleží prostě v tom, že každý kapitalista, místo aby spotřebovával svůj nadprodukt in natura, což většinou není vůbec možné, odnímá a přivlastňuje si z celkové masy ročního společenského nadproduktu zboží všeho druhu až do výše nadhodnoty, kterou si přivlastnil. Ale mechanismus oběhu ukázal, že vrhá-li třída kapitalistů do oběhu peníze k vydávání důchodu, odnímá také tyto peníze zase z oběhu, a tak může neustále znovu zahajovat týž proces; že tedy, vzata jako třída kapitalistů, zůstává i nadále majitelkou této sumy peněz nutné k přeměně nadhodnoty v peníze. Jestliže tedy kapitalista nejen odnímá ze zbožního trhu pro svůj spotřební fond nadhodnotu ve formě zboží, nýbrž zároveň se k němu vracejí peníze, za které tato zboží kupuje, je zřejmé, že odebral z oběhu zboží, aniž za ně dal ekvivalent. Nestojí ho nic, ačkoli za ně platí penězi. Jestliže si koupím zboží za libru šterlinků a prodavač zboží mi vrátí libru šterlinků za nadprodukt, který mě nic nestál, dostal jsem to zboží zřejmě zadarmo. Ustavičné opakování této operace nemění nic na tom, že neustále odnímám zboží a neustále mám libru šterlinků, třebaže se jí pře-

chodně zbavuji, abych získal zboží. Kapitalista dostává tyto peníze neustále nazpět jako nadhodnotu, která ho nic nestála, přeměněnou v peníze.

Viděli jsme, že u A. Smithe se celková hodnota společenského produktu rozkládá na důchod, na $v + m$, že tedy konstantní kapitálová hodnota se klade za rovnou nule. Z toho nezbytně vyplývá, že peníze potřebné k oběhu ročního důchodu stačí i k oběhu celkového ročního produktu; že tedy v našem případě peníze nutné k oběhu spotřebních prostředků v hodnotě 3000 stačí k oběhu celkového ročního produktu v hodnotě 9000. Toto je skutečně názor A. Smithe a Th. Tooke jej opakuje. Tato nesprávná představa o poměru masy peněz, nutné k přeměně důchodu v peníze, k mase peněz, která uvádí do oběhu celkový společenský produkt, je nutným důsledkem nepochopení, bezmyšlenkovité představy o tom, jak se různé látkové a hodnotové prvky celkového ročního produktu reprodukují a jak jsou ročně nahrazovány. Proto už byla vyvrácena.

Poslechněme si samotného Smithe a Tooka.

Smith říká, kniha II, kap. 2:

„Oběh každé země je možné rozdělit na dvě části: oběh probíhající mezi obchodníky a oběh mezi obchodníky a spotřebiteli. Třebaže se tytéž peníze, papírové nebo kovové, mohou používat tu v jednom, tu v druhém oběhu, oba tyto oběhy však probíhají ustavičně a každý z nich potřebuje zároveň určitou masu peněz toho či onoho druhu, aby mohl pokračovat. Hodnota zboží obíhajících mezi obchodníky nemůže nikdy převýšit hodnotu zboží obíhajících mezi obchodníky a spotřebiteli: neboť všechno, co obchodníci koupí, se nakonec musí prodat spotřebitelům. Protože oběh mezi obchodníky probíhá en gros, vyžaduje obvykle značně velkou sumu pro každou jednotlivou transakci. Oběh mezi obchodníky a spotřebiteli se naproti tomu uskutečňuje většinou en détail a často vyžaduje jen velmi malé peněžní sumy: někdy stačí šilink nebo dokonce půlpence. Ale malé sumy obíhají mnohem rychleji než velké... Proto, ačkoli se koupě všech spotřebitelů za rok co do hodnoty rovnají přinejmenším" {tohle „přinejmenším" je dobré!} „koupím všech obchodníků za rok, přesto mohou být zpravidla provedeny s mnohem menší masou peněz" atd.

K tomuto Adamovu místu poznamenává Th. Tooke („An Inquiry into the Currency Principle", Londýn 1844, s. 34—36 porůznu):

„Nemůže být pochyb o tom, že rozdíl, který se tu dělá, je v podstatě správný... Směna mezi obchodníky a spotřebiteli zahrnuje také placení mzdy, která tvoří hlavní příjem (the principal means) spotřebitelů... Všechny transakce mezi obchodníky, tj. všechny prodeje od výrobce nebo dovozce přes všechny stupně meziprocesů manufaktury atd. až k maloobchodníkovi nebo obchodníkovi-vývozci, se dají redukovat na pohyby přesunu kapitálu. Přesuny kapitálu nepředpokládají však nutně, a fakticky také skutečně nevedou k tomu, aby se při velké mase transakcí skutečně postupovaly bankovky nebo mince — mám na mysli materiální, nikoli fiktivní postoupení — ve chvíli převodu... Celková výše transakcí mezi obchodníky a obchodníky musí být koneckonců určena a omezena výší transakcí mezi obchodníky a spotřebiteli."

Kdyby poslední věta byla vyslovena odděleně, mohli bychom si myslet, že Tooke pouze konstatuje, že existuje jistý vztah mezi směnami mezi obchodníkem a obchodníkem a směnami mezi obchodníkem a spotřebitelem, jinak řečeno, mezi hodnotou celkového ročního důchodu a hodnotou kapitálu, s jehož pomocí je důchod produkován. Ale není tomu tak. Tooke se výslovně hlásí k pojetí A. Smithe. Zvláštní kritika jeho teorie oběhu je proto zbytečná.

2. Každý průmyslový kapitál vrhá, když začíná, najednou do oběhu peníze na celou svou fixní součást, kterou jen postupně vybírá po řadu let tím, že prodává svůj roční produkt. Vrhá tedy zprvu do oběhu víc peněz, než z něho odnímá. To se opakuje pokaždé při obnovování celkového kapitálu in natura; opakuje se to každý rok u určitého počtu podniků, jejichž fixní kapitál má být obnoven in natura; částečně se to opakuje při každé opravě, při každém jen částečném obnovování fixního kapitálu. Odnímá-li tedy jedna strana z oběhu víc peněz, než do něho vrhla, je tomu na druhé straně naopak.

Ve všech průmyslových odvětvích, v nichž období výroby (které se liší od období práce) zahrnuje delší dobu, vrhají kapitalističtí výrobci během tohoto období do oběhu neustále peníze, jednak na placení používané pracovní síly, jednak na nákup výrobních prostředků, které mají být spotřebovány; tak se z trhu zboží odnímají výrobní prostředky přímo, spotřební prostředky zčásti nepřímo, prostřednictvím dělníků, kteří vydávají svou mzdu, zčásti přímo, prostřednictvím kapitalistů samých, kteří nijak neodkládají svou spotřebu, aniž tito kapitalisté vrhají zprvu

současně na trh ekvivalent ve zbožích. Během tohoto období slouží peníze, které vrhají do oběhu, k přeměně zbožní hodnoty, včetně nadhodnoty v ní obsažené, v peníze. Velmi významným se tento moment stává v rozvinuté kapitalistické výrobě při dlouhodobých podnicích prováděných akciovými společnostmi atd., jako je budování železnic, průplavů, doků, velké městské stavby, stavba železných lodí, drenážování půdy ve velkém rozsahu atd.

3. Zatímco ostatní kapitalisté, nehledě na výdaje ve fixním kapitálu, odnímají z oběhu víc peněz, než do něho vrhli při koupi pracovní síly a oběžných prvků, pak kapitalisté produkující zlato a stříbro, ponecháme-li stranou drahý kov, který slouží jako surovina, vrhli do oběhu jen peníze, přičemž z něho odnímají jen zboží. Konstantní kapitál, s výjimkou části představující opotřebování, větší část variabilního kapitálu a celá nadhodnota, s výjimkou pokladu, který se snad hromadí v jejich rukou, to všechno je vrháno do oběhu jako peníze.

4. Na jedné straně obíhají sice jako zboží všelijaké věci, které nebyly vyrobeny v daném roce: pozemky, domy apod., dále produkty, u nichž období výroby trvá déle než rok: dobytek, dřevo, víno atd. U těchto a jiných jevů je důležité mít na paměti, že mimo sumu peněz nutnou pro bezprostřední oběh je vždycky jisté kvantum v latentním stavu, nefunguje, ale dostane-li popud, může začít fungovat. Přitom hodnota takových produktů často obíhá po částech a postupně, jako např. hodnota domů v podobě nájemného po řadu let.

Na druhé straně nejsou všechny pohyby procesu reprodukce zprostředkovány oběhem peněz. Celý výrobní proces, jakmile jsou opatřeny jeho prvky, je z něho vyloučen. Dále je z něho vyloučen každý produkt, který zase bezprostředně spotřebovává sám výrobce, ať už individuálně, nebo produktivně, k čemuž patří i naturální zaopatření zemědělských dělníků.

Masa peněz, která uvádí do oběhu roční produkt, už tedy ve společnosti je, byla postupně akumulována. Nepatří k hodnotovému produktu tohoto roku, snad s výjimkou zlata nahrazujícího opotřebované mince.

Při tomto výkladu se předpokládá výhradní oběh kovových

peněz a při něm zase nejjednodušší forma koupí a prodejů za hotové — ačkoli na základě pouze kovového oběhu mohou peníze fungovat také jako platební prostředek a historicky tak skutečně fungovaly, a ačkoli se na této základně vyvinul úvěrový systém a určité stránky jeho mechanismu.

Tento předpoklad se dělá nejen z metodických důvodů, jejichž závažnost se ukazuje už v tom, že jak Tooke a jeho škola, tak jejich odpůrci byli nuceni ve svých kontroverzích při výkladu oběhu bankovek neustále se vracet k hypotéze čistě kovového oběhu. Byli nuceni dělat to post festum, dělali to však potom velmi povrchně, což bylo nevyhnutelné, protože výchozí bod tak hrál v analýze jen úlohu vedlejšího bodu.

Ale i nejjednodušší zkoumání oběhu peněz znázorněného v jeho *prvotní* formě — a ta je tu imanentním momentem ročního procesu reprodukce — ukazuje:

a) Za předpokladu rozvinuté kapitalistické výroby, tedy vlády systému námezdní práce, hraje zřejmě hlavní úlohu peněžní kapitál, pokud je tou formou, ve které je zálohován variabilní kapitál. Tou měrou, jak se rozvíjí systém námezdní práce, mění se každý produkt ve zboží, proto také musí — až na několik důležitých výjimek — projít celý přeměnou v peníze jako jednou fází svého pohybu. Masa obíhajících peněz musí stačit k této přeměně zboží v peníze, a největší část této masy je dodávána ve formě mzdy, peněz, které byly zálohovány průmyslovými kapitalisty jako peněžní forma variabilního kapitálu na placení pracovní síly a které fungují v rukou dělníků — ve své převážné mase — jen jako prostředky oběhu (kupní prostředky). Je to zcela v protikladu k naturálnímu hospodářství, které převládá na základně každého systému poddanství (včetně nevolnictví) a ještě víc na základně víceméně primitivních společenství, ať už jsou spjata se vztahy poddanství či otroctví nebo ne.

Za otrokářského systému hraje peněžní kapitál, který je vynakládán na nákup pracovní síly, úlohu peněžní formy fixního kapitálu, který je nahrazován jen postupně, po uplynutí aktivního období v životě otroka. U Atéňanů je proto zisk, kterého dosahuje majitel otroka přímo, průmyslovým použitím svého otroka, nebo nepřímo

tím, že ho pronajímá jiným osobám k průmyslovému použití (např. pro práci v dolech), považován jen za úrok (včetně amortizace) ze zálohovaného peněžního kapitálu, úplně stejně jako v kapitalistické výrobě započítává průmyslový kapitalista část nadhodnoty plus opotřebování fixního kapitálu jako úrok a náhradu svého fixního kapitálu; a to je také pravidlem u kapitalistů, kteří fixní kapitál (domy, stroje atd.) pronajímají. Pouze domácí otroci, ať konají nutné služby, nebo slouží jen k předvádění přepychu, tu nepřicházejí v úvahu, odpovídají naší třídě sloužících. Ale i systém otroctví — pokud je vládnoucí formou produktivní práce v zemědělství, manufaktuře, lodní dopravě atd., jak tomu bylo ve vyspělých řeckých státech a v Římě — zachovává prvek naturálního hospodářství. I trhu na otroky neustále dodávají jeho zboží, pracovní sílu, války, pirátství atd., a tato loupež není zprostředkována procesem oběhu, nýbrž je naturálním přivlastněním cizí pracovní síly přímým fyzickým donucením. Dokonce ani ve Spojených státech, když se území mezi severními státy se systémem námezdní práce a jižními otrokářskými státy přeměnilo v oblast, kde se pěstovali otroci pro Jih, kdy se tedy otrok vržený na trh s otroky stal sám prvkem roční reprodukce, to nestačilo na delší dobu, a proto byl ještě dlouho, pokud to bylo možné, na doplnění trhu provozován dál africký obchod s otroky.

b) Odlivy a přílivy peněz při směně ročního produktu, které na základně kapitalistické výroby probíhají živelně; jednorázové zálohy fixních kapitálů v plném rozsahu jejich hodnoty a postupné, mnoho let trvající období odnímání jejich hodnoty z oběhu, tedy jejich pozvolná rekonstituce v peněžní formě s pomocí roční tvorby pokladu — tvorby pokladu, jež je svou podstatou naprosto odlišná od tvorby pokladu, která probíhá souběžně s ní a zakládá se na roční nové produkci zlata; různá délka doby, na kterou se podle délky období výroby zboží zálohují peníze, tedy musí být vždycky už předem znovu nahromaděny, než mohou být staženy z oběhu prodejem zboží; různá délka doby, na kterou se zálohují, doby, která je ovlivněna už různou vzdáleností místa výroby od odbytiště; rovněž rozdíl ve velikosti a období návratu peněžních sum podle stavu, resp. relativní velikosti výrobních zásob v různých podnicích

a u různých jednotlivých kapitalistů v témž odvětví podnikání, tedy termíny nákupů prvků konstantního kapitálu — to všechno během roku reprodukce: stačí jen, aby všechny tyto různé momenty živelného pohybu zaznamenala zkušenost, aby se staly zřejmými, a tak záměrně dávaly podnět jak k mechanickým pomocným prostředkům úvěrového systému, tak ke skutečnému vylovení kapitálů, které mohou být zapůjčeny.

K tomu přistupuje ještě rozdíl mezi podnikáním, při němž výroba probíhá za jinak normálních poměrů nepřetržitě v témž měřítku, a podnikáním, při němž se v různých obdobích roku používá pracovní síla v různém rozsahu, jako v zemědělství.

XIII. Teorie reprodukce Destutta de Tracy[56])

Jako příklad konfúzní a zároveň chvástavé bezmyšlenkovitosti politických ekonomů při zkoumání společenské reprodukce nechť nám poslouží veliký logik Destutt de Tracy (srov. kniha I, s. 147, pozn. 30)[76], kterého sám Ricardo bral vážně a nazývá ho a very distinguished writer [velmi význačným autorem]. („Principles", s. 333.)

Tento význačný autor vykládá celkový společenský proces reprodukce a oběhu takto:

„Někdo se mě zeptá, jak tito průmysloví podnikatelé dosahují tak velkých zisků a od koho je mohou získat. Odpovídám, že toho dosahují tím, že všechno, co vyrobí, prodávají dráž, než je stojí výroba; a tím, že to prodávají

1. sobě navzájem za celou část své spotřeby určené k uspokojení jejich potřeb, které platí částí svých zisků;

2. námezdním dělníkům, jak těm, kterým platí mzdu, tak těm, které platí nečinní kapitalisté; od těchto námezdních dělníků dostávají takto zpět celou jejich mzdu, kromě snad jejich malých úspor;

3. nečinným kapitalistům, kteří jim platí částí svého důchodu, pokud jej už nevydali na námezdní dělníky, které přímo zaměstnávají; takže celá renta, kterou jim ročně platí, se k nim tou či onou cestou vrací." (Destutt de Tracy, „Traité de la volonté et de ses effets", Paříž 1826, s. 239.)

[56]) Z rukopisu II.

Kapitalisté se tedy obohacují za prvé tím, že při směně části nadhodnoty, kterou věnují na svou soukromou spotřebu čili spotřebovávají jako důchod, se všichni navzájem napalují. Tedy jestliže tato část jejich nadhodnoty, resp. jejich zisků, = 400 liber št., stane se z těchto 400 liber št. např. 500 liber št. tím, že každý zúčastněný na těchto 400 librách št. prodá druhému svou část o 25 % dráž. Protože to dělají všichni, je výsledek stejný, jako kdyby si byli navzájem prodali za správnou hodnotu. Jenže k oběhu zbožní hodnoty ve výši 400 liber št. potřebují masu peněz 500 liber št., a to se zdá spíš metodou, jak zchudnout než jak se obohatit, protože velkou část svého celkového jmění musí udržovat neproduktivně v neužitečné formě prostředků oběhu. To všechno vede nejen k tomu, že třída kapitalistů si přes všeobecné nominální zvyšování cen svého zboží může mezi sebou rozdělit pro soukromou spotřebu jen zásobu zboží v hodnotě 400 liber št., ale že si navzájem dopřávají to potěšení, že uvádějí do oběhu zboží v hodnotě 400 liber št. s pomocí takové masy peněz, které je zapotřebí k oběhu zboží v hodnotě 500 liber št.

Nepřihlížíme už vůbec k tomu, že se tu předpokládá „část jejich zisků", a tedy vůbec zásoba zboží, která představuje zisk. Ale Destutt nám chce právě vysvětlit, odkud tento zisk pochází. Masa peněz, nutná k jeho oběhu, je zcela podružná otázka. Masa zboží, která představuje zisk, pochází prý z toho, že si kapitalisté tuto masu zboží nejen navzájem prodávají, ačkoli už to je velmi krásné a hluboké, nýbrž že si ji všichni navzájem prodávají příliš draho. Známe tedy teď jeden zdroj obohacování kapitalistů. Podobá se tajemství „inšpektora Bräsiga"[77], že velká chudoba pochází z velké pauvreté [chudoby].

2. Tíž kapitalisté prodávají dále

„námezdním dělníkům, jak těm, kterým platí mzdu, tak těm, které platí nečinní kapitalisté; od těchto námezdních dělníků dostávají takto zpět celou jejich mzdu, kromě snad jejich malých úspor".

To, že se ke kapitalistům vrací peněžní kapitál, v jehož formě zálohovali dělníkovi mzdu, tvoří podle pana Destutta druhý zdroj obohacování těchto kapitalistů.

Jestliže tedy třída kapitalistů zaplatí dělníkům na mzdě např. 100 liber št., jestliže pak tíž dělníci nakoupí od téže třídy kapitalistů zboží v téže hodnotě 100 liber št. a jestliže se tedy kapitalistům suma 100 liber št., kterou zálohovali jako kupci pracovní síly, vrátí při prodeji zboží za 100 liber št. dělníkům, tak se tím kapitalisté *obohacují*. Z hlediska prostého lidského rozumu se zdá, že s pomocí této procedury mají kapitalisté zase 100 liber št., které měli před procedurou. Na začátku procedury mají 100 liber št. v penězích, za těchto 100 liber št. zakoupí pracovní sílu. Za těchto 100 liber št. v penězích vyrobí zakoupená práce zboží v hodnotě, pokud dosud víme, 100 liber št. Prodejem těchto 100 liber št. ve zboží dělníkům dostanou kapitalisté zpět 100 liber št. v penězích. Kapitalisté mají tedy znovu 100 liber št. v penězích, dělníci pak za 100 liber št. zboží, které sami vyrobili. Je těžké pochopit, jak se při tom kapitalisté mohou obohatit. Kdyby se k nim oněch 100 liber št. v penězích nevrátilo, byli by museli dělníkům předně zaplatit 100 liber št. v penězích za jejich práci a za druhé jim dát zadarmo produkt této práce, spotřební prostředky za 100 liber št. Návrat peněz by tedy mohl nanejvýš vysvětlit, proč kapitalisté touto operací nezchudli, ale naprosto ne, proč se jí obohatili.

Jiná otázka ovšem je, jak to, že kapitalisté mají těchto 100 liber št. v penězích a proč jsou dělníci nuceni směňovat svou pracovní sílu za těchto 100 liber št., místo aby vyráběli zboží na vlastní účet. Ale to je něco, co se pro myslitele Destuttova kalibru rozumí samo sebou.

Destutt není sám s tímto řešením úplně spokojen. Neřekl nám přece, že se někdo obohacuje tím, že vydává peněžní sumu 100 liber št. a pak zase dostává peněžní sumu 100 liber št., tj. že se obohacuje návratem 100 liber št. v penězích, který jen ukazuje, proč se těchto 100 liber št. v penězích neztrácí. Řekl nám, že se kapitalisté obohacují

„tím, že všechno, co vyrobí, prodávají dráž, než je stojí výroba".

Kapitalisté se tedy musí obohacovat při své transakci s dělníky také tím, že jim prodávají příliš draho. Výborně!

„Platí mzdu... a to všechno se k nim vrací v důsledku výdajů všech těchto

lidí, kteří jim" {za výrobky} „platí dráž, než je "{kapitalisty} „při této mzdě stály" (s. 240).

Kapitalisté tedy zaplatí dělníkům 100 liber št. mzdy a pak prodají dělníkům jejich vlastní produkt za 120 liber št., takže se kapitalistům nejen vrátí oněch 100 liber št., nýbrž ještě se získá 20 liber št.? To není možné. Dělníci mohou platit jen těmi penězi, které dostali ve formě mzdy. Jestliže od kapitalistů dostali 100 liber št. mzdy, mohou nakoupit jen za 100 liber št., a ne za 120 liber št. Tímto způsobem by to tedy nešlo. Je však ještě jiná cesta. Dělníci si koupí od kapitalistů zboží za 100 liber št., ale fakticky dostanou zboží jen v hodnotě 80 liber št. Jsou tedy nesporně o 20 liber št. ošizeni. A kapitalista se nesporně obohatil o 20 liber št., protože fakticky zaplatil pracovní sílu 20 % pod její hodnotou čili oklikou strhl z nominální mzdy 20 %.

Třída kapitalistů by dosáhla téhož cíle, kdyby od začátku platila dělníkům jen 80 liber št. mzdy a pak jim za těchto 80 liber št. v penězích dodávala fakticky 80 liber št. zbožní hodnoty. To je, jak se zdá — bereme-li třídu jako celek — normální cesta, protože podle pana Destutta samého musí dělnická třída dostávat „dostatečnou mzdu" (s. 219), protože tato mzda musí stačit alespoň na to, aby udržovala jejich existenci a schopnost pracovat, „aby si opatřili nejnutnější životní prostředky" (s. 180). Jestliže dělníci tyto dostačující mzdy nedostanou, je to podle téhož Destutta „smrt průmyslu" (s. 208), není to tedy, jak se zdá, prostředek k obohacování kapitalisty. Ať jsou mzdy, které třída kapitalistů platí dělnické třídě, jakkoli vysoké, mají určitou hodnotu, např. 80 liber št. Jestliže tedy třída kapitalistů platí dělníkům 80 liber št., musí jim za těchto 80 liber št. dodat 80 liber št. zbožní hodnoty, a návrat těchto 80 liber št. je neobohacuje. Jestliže jim platí v penězích 100 liber št. a prodává jim za 100 liber št. zbožní hodnotu 80 liber št., zaplatila jim v penězích o 25 % víc než jejich normální mzdu a dodává jim za to o 25 % méně ve zboží.

Jinak řečeno: fond, z něhož třída kapitalistů vůbec těží svůj zisk, by tvořila srážka z normální mzdy, placení pracovní síly pod její hodnotou, tj. pod hodnotou životních prostředků, které jsou nezbytné k její normální reprodukci jako námezdních dělníků.

Kdyby se tedy platila normální mzda, jak to podle Destutta má být, neexistoval by žádný fond zisku ani pro průmyslníky, ani pro nečinné kapitalisty.

Pan Destutt by tedy byl musel celé tajemství, jak se obohacuje třída kapitalistů, redukovat na slova: srážkou ze mzdy. Ostatní fondy nadhodnoty, o nichž mluví pod bodem 1 a 3, by pak neexistovaly.

Ve všech zemích, kde je peněžní mzda dělníků omezena na hodnotu spotřebních prostředků nutných k jejich udržování jako třídy, by tedy neexistoval žádný fond spotřeby a žádný fond akumulace pro kapitalisty, tedy také žádný fond k existenci třídy kapitalistů, tedy ani třída kapitalistů. A tak by tomu podle Destutta bylo ve všech bohatých vyspělých zemích staré civilizace, neboť zde

„v našich starobylých společnostech je fond, z něhož se kryje mzda... téměř konstantní veličinou" (s. 202).

Ani při strhávání ze mzdy nevyplývá obohacování kapitalistů z toho, že nejprve zaplatí dělníkovi 100 liber št. v penězích a pak mu za těchto 100 liber št. v penězích dodají 80 liber št. ve zboží — 80 liber št. zboží se tedy fakticky uvádí do oběhu peněžní sumou 100 liber št., vyšší o 25 % — nýbrž z toho, že kapitalista si z produktu dělníka přivlastňuje kromě nadhodnoty — té části produktu, která představuje nadhodnotu — také ještě 25 % té části produktu, která by měla ve formě mzdy připadnout dělníkovi. Takovým pošetilým způsobem, jak si to představuje Destutt, by třída kapitalistů naprosto nic nezískala. Platí 100 liber št. jako mzdu a vrací dělníkovi za těchto 100 liber št. z jeho vlastního produktu 80 liber št. zbožní hodnoty. Ale při příští operaci musí na tutéž proceduru znovu zálohovat 100 liber št. Dopřává si tedy jen to neužitečné potěšení, že zálohuje 100 liber št. v penězích a dodává za ně 80 liber št. ve zboží, místo aby zálohovala 80 liber št. v penězích a dodávala za ně 80 liber št. ve zboží. Tj. neustále bez užitku zálohuje pro oběh svého variabilního kapitálu o 25 % větší peněžní kapitál, než je třeba, což je velmi svérázná metoda obohacování.

3. Třída kapitalistů prodává konečně

„nečinným kapitalistům, kteří jí platí částí svého důchodu, pokud jej už nevydali na námezdní dělníky, které přímo zaměstnávají; takže celá renta, kterou jim" (nečinným) „ročně platí, se k ní tou či onou cestou vrací".

Předtím jsme viděli, že průmysloví kapitalisté

„platí částí svých zisků celou část své spotřeby určené k uspokojení jejich potřeb".

Dejme tomu tedy, že jejich zisky jsou = 200 liber št. Nechť např. 100 liber št. vydávají na svou individuální spotřebu. Ale druhá polovina = 100 liber št. nepatří jim, nýbrž nečinným kapitalistům, tj. příjemcům pozemkové renty, a kapitalistům, kteří půjčují na úrok. Průmysloví kapitalisté musí tedy těmto lidem platit 100 liber št. v penězích. Z těchto peněz potřebují nečinní kapitalisté dejme tomu 80 liber št. na vlastní spotřebu a 20 liber št. na placení služebnictva atd. Koupí tedy za těchto 80 liber št. spotřební prostředky od průmyslových kapitalistů. K těm se tím, zatímco se od nich vzdaluje produkt za 80 liber št., vrací 80 liber št. v penězích čili $^4/_5$ oněch 100 liber št., které zaplatili nečinným kapitalistům pod názvem renta, úrok atd. Dále třída sloužících, přímí námezdní dělníci nečinných kapitalistů, dostala od svého panstva 20 liber št. Kupuje si za ně rovněž od průmyslových kapitalistů za 20 liber št. spotřební prostředky. Tak se k průmyslovým kapitalistům, zatímco se od nich vzdaluje produkt za 20 liber št., vrací 20 liber št. v penězích čili poslední pětina oněch 100 liber št. v penězích, které zaplatili nečinným kapitalistům jako rentu, úrok atd.

Na konci transakce se k průmyslovým kapitalistům vrátilo 100 liber št. v penězích, které postoupili nečinným kapitalistům při placení renty, úroku atd., zatímco polovina jejich nadproduktu = 100 liber št. přešla z jejich rukou do fondu spotřeby nečinných kapitalistů.

Pro otázku, o kterou tu jde, je tedy zřejmě úplně zbytečné vnášet sem jakýmkoli způsobem rozdělování těchto 100 liber št. mezi nečinné kapitalisty a jejich přímé námezdní dělníky. Je to jednoduché: jejich renty, úroky, zkrátka podíl, který jim připadá z nadhodnoty = 200 liber št., jim platí průmysloví kapitalisté v penězích, ve 100 librách št. Za těchto 100 liber št. kupují od průmyslových

kapitalistů přímo nebo nepřímo spotřební prostředky. Vracejí jim tedy 100 liber št. v penězích a odnímají jim za 100 liber št. spotřební prostředky.

Tím se uskutečnil návrat oněch 100 liber št. v penězích, které průmysloví kapitalisté zaplatili nečinným kapitalistům. Je tento návrat peněz, jak blouzní Destutt, prostředkem obohacování pro průmyslové kapitalisty? Před transakcí měli sumu hodnot 200 liber št.; 100 liber št. v penězích a 100 liber št. ve spotřebních prostředcích. Po transakci mají jen polovinu původní sumy hodnoty. Mají znovu oněch 100 liber št. v penězích, ale ztratili těch 100 liber št. ve spotřebních prostředcích, které přešly do rukou nečinných kapitalistů. Jsou tedy o 100 liber št. chudší, místo aby byli o 100 liber št. bohatší. Kdyby byli místo okliky — napřed zaplatit 100 liber št. v penězích a pak těchto 100 liber št. v penězích dostat zpět při placení spotřebních prostředků za 100 liber št. — zaplatili rentu, úrok atd. přímo v naturální formě svého produktu, nevracelo by se k nim z oběhu žádných 100 liber št. v penězích, protože by do něho nebyli žádných 100 liber št. v penězích vrhli. Při naturálním placení by se to bylo jednoduše jevilo tak, že z nadproduktu v hodnotě 200 liber št. by si polovinu ponechali pro sebe a druhou polovinu by dali bez ekvivalentu nečinným kapitalistům. Ani Destutt by nebyl býval uveden v pokušení prohlašovat to za prostředek obohacování.

Půda a kapitál, které si průmysloví kapitalisté vypůjčili od nečinných kapitalistů a za které jim musí platit část nadhodnoty ve formě pozemkové renty, úroku atd., jim ovšem přinesly zisk, neboť to byla jedna z podmínek výroby jak produktu vůbec, tak té části produktu, která tvoří nadprodukt čili představuje nadhodnotu. Tento zisk vyplývá z užívání vypůjčené půdy a kapitálu, ale ne z ceny, která se za ně platí. Tato cena tvoří naopak srážku ze zisku. Jinak by se muselo tvrdit, že průmysloví kapitalisté by se nestali bohatšími, nýbrž chudšími, kdyby si mohli ponechat pro sebe i druhou polovinu nadhodnoty, místo aby ji odevzdávali. Ale i k takovému zmatku to vede, jestliže se pletou jevy oběhu, jako např. návrat peněz, s rozdělováním produktu, které je takovými jevy oběhu jen zprostředkováno.

A přesto je týž Destutt tak mazaný, že poznamenává:

„Odkud pocházejí důchody těchto nečinných lidí? Nepocházejí z renty, kterou jim ze svého zisku platí ti, kdo uvádějí v činnost jejich kapitály, tj. ti, kdo z jejich fondů platí práci, která produkuje víc, než co stojí — zkrátka průmyslníci? K těm se tedy musíme vždycky vracet, máme-li najít zdroj všeho bohatství. To oni ve skutečnosti živí dělníky zaměstnávané nečinnými kapitalisty." (S. 246.)

Nyní je tedy placení této renty atd. srážkou ze zisku průmyslníků. Předtím to byl pro ně prostředek, jak se obohacovat.

Ale našemu Destuttovi zbyla přece jen jedna útěcha. Tito chrabří průmyslníci jednají s nečinnými průmyslníky tak, jako mezi sebou navzájem a jako s dělníky. Prodávají jim všechna zboží příliš draho, např. o 20 % dráž. Pak jsou tu dvě možnosti. Nečinní buď mají kromě 100 liber št., které dostávají ročně od průmyslníků, ještě jiné peněžní prostředky, anebo je nemají. V prvním případě jim průmyslníci prodávají zboží a hodnoty 100 liber št. za cenu dejme tomu 120 liber št. Při prodeji jejich zboží se jim tedy vrací nejen oněch 100 liber št., které zaplatili nečinným, nýbrž mimoto ještě 20 liber št., které pro ně znamenají skutečně novou hodnotu. Jak teď vypadá účet? Dali 100 liber št. ve zboží zadarmo, neboť oněch 100 liber št. v penězích, kterými jim bylo zčásti zaplaceno, byly jejich vlastní peníze. Jejich vlastní zboží jim tedy bylo zaplaceno jejich vlastními penězi. Tedy 100 liber št. ztráty. Dostali však mimoto 20 liber št. jako přebytek ceny nad hodnotou. Tedy 20 liber št. výdělku; k tomu 100 liber št. Ztráta činí 80 liber št. Ze ztráty se nikdy nestane plus, stále zůstává minus. Napalováním nečinných se ztráta průmyslníků zmenší, ale proto se ještě ztráta bohatství pro ně nemění v prostředek obohacení. Tato metoda však nemůže mít dlouhé trvání, protože nečinní nemohou každý rok platit 120 liber št. v penězích, jestliže mají roční příjem jen 100 liber št. v penězích.

Tedy druhá metoda: Průmyslníci prodávají zboží v hodnotě 80 liber št. za 100 liber št. v penězích, které zaplatili nečinným. V tomto případě vydávají stejně jako dříve 80 liber št. zadarmo, ve formě renty, úroků atd. Tímto napalováním zmenšili svůj tribut nečinným, ale tento tribut existuje dál, a podle téže teorie, podle níž ceny závisí na dobré vůli prodávajících, jsou nečinní s to na-

příště za svou půdu a za svůj kapitál požadovat místo dosavadních 100 liber št. 120 liber št. renty, úroků atd.

Tento skvělý výklad je zcela hoden hlubokého myslitele, který na jedné straně opisuje od A. Smithe, že

„práce je zdroj všeho bohatství" (s. 242),

že průmysloví kapitalisté

„používají svůj kapitál, aby zaplatili prací, která jej reprodukuje se ziskem" (s. 246),

a na druhé straně vyvozuje, že tito průmysloví kapitalisté

„živí všechny ostatní lidi, protože jen oni rozmnožují veřejný majetek a vytvářejí všechny naše prostředky požitku" (s. 242),

že dělníci neživí kapitalisty, nýbrž kapitalisté živí dělníky, a to z toho skvělého důvodu, že peníze, kterými jsou dělníci placeni, nezůstávají v jejich rukou, nýbrž stále se vracejí ke kapitalistům tím, že jimi dělníci platí zboží, které sami vyrobili.

„Jen jednou rukou dostávají a druhou vracejí. Jejich spotřeba musí tedy být považována za vytvořenou těmi, kdo je platí." (S. 235.)

Po tomto vyčerpávajícím vylíčení toho, jak je společenská reprodukce a spotřeba zprostředkována oběhem peněz, pokračuje Destutt:

„To je to, co dovršuje toto perpetuum mobile bohatství, pohyb, který, třebaže špatně pochopen" {mal connu — zajisté!}, „byl právem nazván oběhem; neboť je to fakticky koloběh a vrací se vždycky k bodu, z něhož vyšel. Tímto bodem je bod, v němž se uskutečňuje výroba." (S. 239, 240.)

Destutt, that very distinguished writer, membre de l'Institut de France[78] et de la Société Philosophique de Philadelphie [tento velmi význačný autor, člen Francouzského institutu a Filozofické společnosti ve Filadelfii] a fakticky do jisté míry lumen mezi vulgárními ekonomy, vyzývá v závěru čtenáře, aby se obdivoval podivuhodné jasnosti, s níž vylíčil průběh společenského procesu, onomu proudu světla, které vrhl na předmět, a je dokonce tak blahosklonný, že čtenáři sděluje, odkud všechno to světlo pochází. To se musí uvést v originálu:

„On remarquera, j'espère, combien cette manière de considérer la consommation de nos richesses est concordante avec tout ce que nous avons dit à propos de leur production et de leur distribution, et en même temps *quelle clarté elle répand sur toute la marche de la société. D'où* viennent cet accord et cette *lucidité?* De ce que nous avons rencontré la vérité. Cela rappelle l'effet de ces miroirs où les objets se peignent nettement et dans leurs justes proportions, quand on est placé dans leur vrai point-de-vue, et où tout paraît confus et désuni, quand on en est trop près ou trop loin."* (S. 242, 243.)

Voilà le crétinisme bourgeois dans toute sa béatitude!**

* „Doufám, že nezůstane bez povšimnutí, jak je tento způsob zkoumání spotřeby našeho bohatství v souladu se vším, co jsme řekli o jeho produkci a o jeho rozdělování, a zároveň *jaký jas šíří nad celým pohybem společnosti.* Odkud se bere tento soulad a tento *jas*? Z toho, že jsme se setkali s pravdou. Připomíná to účinek těch zrcadel, v nichž se předměty obrážejí jasně a ve správných proporcích, jestliže najdeme správný odstup, a v nichž se všechno jeví zmateně a nejasně, stojíme-li příliš blízko nebo příliš daleko."

** Ejhle buržoazní kreténství v celé své blaženosti!

DVACÁTÁ PRVNÍ KAPITOLA[57])

AKUMULACE A ROZŠÍŘENÁ REPRODUKCE

V knize I jsme ukázali, jak probíhá akumulace pro jednotlivého kapitalistu. Přeměnou zbožního kapitálu v peníze se přeměňuje v peníze také nadprodukt, v němž se zračí nadhodnota. Tuto v penize přeměněnou nadhodnotu přeměňuje kapitalista znovu v dodatečné naturální prvky svého produktivního kapitálu. V příštím koloběhu produkce dodává zvětšený kapitál zvětšený produkt. Avšak to, co se projevuje u individuálního kapitálu, musí se projevovat také v celkové roční reprodukci, úplně stejně, jako jsme to viděli při zkoumání prosté reprodukce, že postupné usazování — u individuálního kapitálu — jeho spotřebovaných fixních součástí v podobě peněz, které se hromadí jako poklad, se vyjadřuje také v roční společenské reprodukci.

Jestliže individuální kapitál $= 400_c + 100_v$ a roční nadhodnota $= 100$, je zbožní produkt $= 400_c + 100_v + 100_m$. Těchto 600 je přeměňováno v peníze. Z těchto peněz je 400_c přeměňováno znovu v naturální formu konstantního kapitálu, 100_v v pracovní sílu a — v případě, že je akumulována celá nadhodnota — je mimoto 100_m přeměňováno v dodatečný konstantní kapitál tím, že se přeměňuje v naturální prvky produktivního kapitálu. Přitom se předpokládá: 1. že tato suma za daných technických podmínek stačí jak k rozšíření fungujícího konstantního kapitálu, tak k založení nového průmyslového podniku. Může se však také stát, že je nutná

[57]) Odtud až do konce rukopis VIII.

přeměna nadhodnoty v peníze a hromadění těchto peněz jako pokladu po daleko delší dobu, dříve než může proběhnout tento proces, tedy než může dojít ke skutečné akumulaci, k rozšíření produkce. 2. Předpokládá se, že ve skutečnosti k produkci v rozšířeném měřítku došlo už dříve; neboť aby bylo možné přeměnit peníze (nadhodnotu nahromaděnou v penězích) v prvky produktivního kapitálu, musí být tyto prvky už ke koupi na trhu jako zboží; přitom také není žádný rozdíl v tom, jestliže se nekupují jako hotové zboží, nýbrž zhotovují se na objednávku. Platí se za ně, teprve když jsou dodány, a v každém případě teprve tehdy, když už u nich nastala skutečná reprodukce v rozšířeném měřítku, rozšíření dosud normální produkce. Musely tu být potenciálně, tj. ve svých prvcích, neboť k tomu, aby skutečně došlo k jejich výrobě, byl nutný jen podnět objednávky, tj. koupě zboží předcházející existenci zboží a jeho anticipovaný prodej. Peníze na jedné straně vyvolávají přitom v život rozšířenou reprodukci na druhé straně, protože je tu možnost této reprodukce už *bez* peněz; neboť peníze samy o sobě nejsou prvkem skutečné reprodukce.

Jestliže např. kapitalista *A* během jednoho roku nebo během většího počtu let prodá kvanta zbožního produktu, která postupně vyprodukoval, přemění tím postupně v peníze také tu část zbožního produktu, která je nositelem nadhodnoty — nadprodukt — tedy samu nadhodnotu, kterou vyprodukoval ve formě zboží, peníze postupně hromadí a vytváří si tak potenciální nový peněžní kapitál; potenciální proto, že je schopen a určen k tomu, aby byl přeměněn v prvky produktivního kapitálu. Ve skutečnosti však kapitalista uskutečňuje jen prostou tvorbu pokladu, která není prvkem skutečné reprodukce. Jeho činnost přitom záleží především jen v postupném odnímání obíhajících peněz z oběhu, přičemž ovšem není vyloučeno, že obíhající peníze, které takto zavírá na sedm zámků, byly samy — před svým vstupem do oběhu — ještě částí jiného pokladu. Tento poklad kapitalisty *A*, který je potenciálně novým peněžním kapitálem, není dodatečným společenským bohatstvím, stejně jako jím není, kdyby byl vydán za spotřební prostředky. Ale peníze, které byly odňaty z oběhu, tedy v něm předtím byly, ležely možná už někdy dříve jako součást pokladu nebo byly

možná peněžní formou mzdy, sloužily k přeměně výrobních prostředků nebo jiného zboží v peníze, k uvedení konstantních částí kapitálu nebo důchodu kapitalisty do oběhu. Nejsou novým bohatstvím, stejně jako peníze, z hlediska prostého oběhu zboží, jsou nositelem nejen své dané hodnoty, nýbrž desetinásobné hodnoty, protože se obrátily desetkrát za den, realizovaly deset různých zbožních hodnot. Zboží existují bez peněz, a peníze zůstávají tím, čím jsou (nebo se ještě zmenšují opotřebováním), při jednom obratu stejně jako při deseti. Jen při produkci zlata se vytváří nové bohatství (potenciální peníze) — pokud zlatý produkt obsahuje nadprodukt, pokud je nositelem nadhodnoty — a jen pokud celý nový zlatý produkt vstoupí do oběhu, rozmnožuje peněžní materiál potenciálních nových peněžních kapitálů.

Třebaže není dodatečným novým společenským bohatstvím, představuje tato nadhodnota nahromaděná jako poklad v peněžní formě nový potenciální peněžní kapitál, a to v důsledku funkce, pro kterou se hromadí. (Později uvidíme, že nový peněžní kapitál může vznikat i jiným způsobem než pozvolným přeměňováním nadhodnoty v peníze.)

Peníze se odnímají z oběhu a hromadí se jako poklad prodejem zboží bez následující koupě. Jestliže se tedy tato operace chápe jako probíhající všeobecně, zdá se nepochopitelné, odkud se mají brát kupci, protože v tomto procesu — a musí být chápán jako všeobecný, neboť každý individuální kapitál může být v procesu akumulace — chce každý prodávat, aby hromadil poklad, a nikdo nechce kupovat.

Kdybychom si představovali, že proces oběhu mezi různými částmi roční reprodukce probíhá přímočaře — což by bylo nesprávné, neboť až na několik výjimek se vesměs skládá ze vzájemně protichůdných pohybů — museli bychom začít producentem zlata (resp. stříbra), který kupuje, aniž prodává, a předpokládat, že všichni ostatní mu prodávají. Pak by celkový roční společenský nadprodukt (nositel veškeré nadhodnoty) přecházel k němu, a všichni ostatní kapitalisté by si mezi sebe pro rata [úměrně] rozdělovali jeho nadprodukt existující od přírody v penězích, přirozenou zlatou podobu jeho nadhodnoty; neboť ta část produktu producenta zlata, která

má nahradit jeho fungující kapitál, je už vázána, a tudíž využita. Nadhodnota producenta zlata produkovaná ve zlatě by pak byla jediným fondem, z něhož všichni ostatní kapitalisté berou materiál k přeměně svého ročního nadproduktu v peníze. Musela by se tedy svou velikostí hodnoty rovnat celé společenské roční nadhodnotě, která se teprve musí zakuklit ve formu pokladu. Tyto předpoklady jsou tak nesmyslné, že by nanejvýš mohly pomoci vysvětlit, proč je možné všeobecné současné vytváření pokladů, při němž by se reprodukce sama, s výjimkou reprodukce u producentů zlata, nedostala ani o krok dál.

Dříve než začneme řešit tuto zdánlivou obtíž, musíme rozlišovat: akumulaci ve skupině I (výroba výrobních prostředků) a ve skupině II (výroba spotřebních prostředků). Začneme skupinou I.

I. Akumulace ve skupině I

1. Tvorba pokladu

Je jasné, že jak kapitály vložené v četných průmyslových odvětvích, z nichž se skládá skupina I, tak různé individuální kapitály vložené uvnitř každého z těchto průmyslových odvětví, podle svého věku, tj. podle toho, jak dlouho už trvá jejich fungování — k jejich velikosti, technickým podmínkám, poměrům na trhu atd. vůbec nepřihlížíme — jsou na různých stupních procesu postupné přeměny nadhodnoty v potenciální peněžní kapitál, ať už má tento peněžní kapitál sloužit k rozšíření jejich fungujícího kapitálu, nebo k založení nových průmyslových podniků — obou forem rozšiřování výroby. Jedna část kapitalistů proto neustále přeměňuje svůj potenciální peněžní kapitál, který dosáhl příslušné velikosti, v produktivní kapitál, tj. za peníze nahromaděné přeměňováním nadhodnoty ve zlato kupuje výrobní prostředky, dodatečné prvky konstantního kapitálu; zatímco druhá část se ještě zabývá shromažďováním svého potenciálního peněžního kapitálu. Kapitalisté, příslušející k oběma těmto kategoriím, vystupují tedy proti sobě; jedni

jako kupující, druzí jako prodávající, a každý z nich výhradně v jedné z těchto úloh.

Např. *A* prodá *B* (který může představovat i víc než jednoho kupujícího) 600 ($= 400_c + 100_v + 100_m$). Prodal zboží za 600, a to za 600 v penězích, z nichž 100 představuje nadhodnotu; těchto 100 odnímá z oběhu a hromadí jako peníze; ale těchto 100 v penězích je jen peněžní formou nadproduktu, který byl nositelem hodnoty ve výši 100. Tvorba pokladu není vůbec produkcí, tedy od samého začátku není také přírůstkem produkce. Činnost kapitalisty záleží přitom jen v tom, že odnímá z oběhu, ponechává si a zabavuje peníze, které stržil prodejem nadproduktu ve výši 100. Tuto operaci provádí nejen *A*, nýbrž na mnoha bodech periférie oběhu ji provádějí i jiní kapitalisté *A'*, *A''*, *A'''*, kteří všichni stejně horlivě pracují na tomto druhu tvorby pokladu. Tyto četné body, kde jsou peníze odnímány z oběhu a hromadí se jako četné individuální poklady, resp. jako potenciální peněžní kapitály, představují právě tolik překážek oběhu, protože imobilizují peníze a zbavují je na delší nebo kratší dobu schopnosti obíhat. Je však třeba uvážit, že k vytváření pokladů dochází už při prostém oběhu zboží, dlouho předtím, než se tento oběh uskutečňuje na základně kapitalistické výroby zboží; a množství peněz, které společnost má, je vždycky větší než ta část, která je v aktivním oběhu, třebaže se tato část podle okolností zvětšuje nebo zmenšuje. Setkáváme se tu zase s týmiž poklady a s touž tvorbou pokladů, ale tentokrát už jako s momentem imanentním kapitalistickému výrobnímu procesu.

Chápeme, jak je to příjemné, jestliže se v rámci úvěrového systému všechny tyto potenciální kapitály v důsledku svého soustřeďování v rukou bank atd. stávají disponibilním kapitálem, „loanable capital" [zapůjčitelným kapitálem], peněžním kapitálem, a to ne už pasívním a hudbou budoucnosti, nýbrž aktivním, bujícím kapitálem (bujet* zde ve smyslu růstu).

A však uskutečňuje tuto tvorbu pokladu jen potud, pokud — vzhledem ke svému nadproduktu — vystupuje jen jako prodávající, a ne potom jako kupující. Jeho postupná produkce nadproduktu —

* Německé „wuchern" znamená lichvařit i bujet.

nositele jeho nadhodnoty, která má být přeměněna ve zlato — je tedy předpokladem jeho tvorby pokladu. V daném případě, kdy se zkoumá oběh jen uvnitř skupiny I, je naturální forma nadproduktu, stejně jako naturální forma celkového produktu, jehož částí nadprodukt je, naturální formou jednoho z prvků konstantního kapitálu I, tj. patří do kategorie výrobních prostředků pro výrobu výrobních prostředků. Co se s ním děje, tj. k jaké funkci slouží v rukou kupujících *B*, *B'*, *B''* atd., to hned uvidíme.

Co si však zde musíme především zapamatovat, je toto: Ačkoli *A* odnímá z oběhu peníze za svou nadhodnotu a hromadí je jako poklad, vrhá na druhé straně do oběhu zboží, aniž z něho za to odnímá jiné zboží, čímž se zase umožňuje *B*, *B'*, *B''* atd., aby vrhali do oběhu peníze a odnímali z něho za to jen zboží. V daném případě vchází toto zboží, jak co do své naturální formy, tak co do svého určení, jako fixní nebo oběžný prvek do konstantního kapitálu *B*, *B'* atd. O tom budeme mluvit podrobněji, až se budeme zabývat tím, kdo kupuje nadprodukt, *B*, *B'* atd.

Poznamenejme zde mimochodem: Jako dříve, při zkoumání prosté reprodukce, zjišťujeme zde znovu, že směna různých součástí ročního produktu, tj. jejich oběh (který musí zároveň zahrnovat reprodukci kapitálu, a to jeho znovuvytváření v jeho různých určeních, konstantní, variabilní, fixní, oběžný, peněžní kapitál, zbožní kapitál) nepředpokládá vůbec pouhou koupi zboží, která je doplňována následujícím prodejem, nebo prodej, který je doplňován následující koupí, takže by fakticky docházelo jen ke směně zboží za zboží, jak předpokládá politická ekonomie, zejména freetraderská škola od dob fyziokratů a Adama Smithe. Víme, že fixní kapitál, když už na něj byly vynaloženy peníze, není po celou dobu svého fungování obnovován, nýbrž působí dál ve staré formě, zatímco jeho hodnota se pozvolna usazuje v penězích. Viděli jsme, že periodické obnovování fixního kapitálu II_c (celá tato kapitálová hodnota II_c se směňuje za prvky o hodnotě $I_{(v+m)}$) předpokládá na jedné straně *pouhou koupi* fixní části II_c, která se z peněžní formy přeměňuje zpět v naturální formu, přičemž této koupi odpovídá

pouhý prodej I_m; na druhé straně předpokládá *pouhý prodej* ze strany II_c, prodej fixní části jeho hodnoty (připadající na opotřebování), která se usazuje v penězích, přičemž tomuto prodeji odpovídá pouhá koupě I_m. Má-li se tato směna uskutečnit normálně, je třeba předpokládat, že pouhá koupě ze strany II_c se co do velikosti hodnoty rovná pouhému prodeji ze strany II_c a rovněž že pouhý prodej I_m skupině II_c, části 1, se rovná pouhé koupi II_c, části 2. (S. 440.*) Jinak nastává v prosté reprodukci porucha; pouhá koupě na jedné straně musí být kryta pouhým prodejem na druhé straně. Právě tak se tu musí předpokládat, že pouhý prodej části I_m, tvořící poklad pro A, A', A'', se vyrovnává pouhou koupí části I_m ze strany B, B', B'', kteří přeměňují svůj poklad v prvky dodatečného produktivního kapitálu.

Pokud se rovnováha obnovuje tím, že kupující potom vystoupí jako prodávající za tutéž sumu hodnoty a naopak, nastává návrat peněz k té straně, která je při koupi zálohovala a která nejprve prodala, dříve než znovu koupila. Skutečná rovnováha, pokud jde o směnu zboží samu, o směnu různých částí ročního produktu, je však podmíněna stejnou velikostí hodnoty zboží, která se vzájemně směňují.

Pokud však dochází jen k jednostranným směnám, k mase pouhých koupí z jedné strany a mase pouhých prodejů z druhé strany — a viděli jsme, že normální směna ročního produktu na kapitalistické základně vyžaduje tyto jednostranné metamorfózy — nastává rovnováha jen za předpokladu, že velikost hodnoty jednostranných koupí a velikost hodnoty jednostranných prodejů se kryjí. Fakt, že výroba zboží je všeobecnou formou kapitalistické výroby, už zahrnuje úlohu, kterou v ní hrají peníze nejen jako prostředek oběhu, nýbrž jako peněžní kapitál, a vytváří určité, tomuto výrobnímu způsobu vlastní podmínky normální směny, tedy normálního průběhu reprodukce, jak v nezměněném, tak v rozšířeném měřítku — podmínky, které se přeměňují v právě tak četné podmínky nenormálního průběhu, v možnosti krizí, neboť rovnováha — při živelném utváření této výroby — je sama nahodilá.

* Viz tento svazek, s. 495—496.

Viděli jsme také, že při směně I_v za příslušnou sumu hodnoty II_c dochází sice pro II_c nakonec k nahrazení zboží II stejnou sumou hodnoty zboží I, že tedy ze strany souhrnného kapitalisty II se zde prodej vlastního zboží dodatečně doplňuje koupí zboží I o téže velikosti hodnoty. K tomuto nahrazení dochází; při této směně jejich vzájemného zboží nedochází však ke směně mezi kapitalisty I a II. II_c prodává své zboží dělníkům skupiny I, ti vůči II_c vystupují jednostranně jako kupci zboží, II_c vystupuje vůči nim jednostranně jako prodavač zboží; s takto nabytými penězi vystupuje II_c vůči souhrnnému kapitalistovi I jednostranně jako kupec zboží a ten vůči II_c jednostranně jako prodavač zboží až do výše I_v. Jen tímto prodejem zboží reprodukuje I nakonec svůj variabilní kapitál znovu ve formě peněžního kapitálu. Jestliže kapitál skupiny I vystupuje vůči kapitálu skupiny II jednostranně jako prodavač zboží až do výše I_v, vystupuje vůči dělníkům své skupiny jako kupec zboží, který kupuje jejich pracovní sílu; a jestliže dělníci skupiny I vystupují vůči kapitalistovi II jednostranně jako kupci zboží (totiž jako kupci životních prostředků), vystupují vůči kapitalistovi I jednostranně jako prodavači zboží, totiž jako prodavači své pracovní síly.

Neustálá nabídka pracovní síly ze strany dělníků skupiny I, zpětná přeměna části zbožního kapitálu I v peněžní formu variabilního kapitálu, nahrazování části zbožního kapitálu II naturálními prvky konstantního kapitálu II_c — všechny tyto nezbytné předpoklady se navzájem podmiňují, jsou však zprostředkovávány velmi složitým procesem, který zahrnuje tři procesy oběhu probíhající nezávisle na sobě navzájem, ale vzájemně se proplétající. Sama složitost procesu dává mnoho podnětů k nenormálnímu průběhu.

2. Dodatečný konstantní kapitál

Nadprodukt, nositel nadhodnoty, nestojí nic ty, kdo si jej přivlastňují, kapitalisty I. Aby jej získali, nemusí v žádné podobě zálohovat peníze nebo zboží. Záloha (avance) je už u fyziokratů všeobecnou formou hodnoty, uskutečněnou v prvcích produktivního

kapitálu. To, co zálohují, je tedy jen jejich konstantní a variabilní kapitál. Dělník jim svou prací nejen uchovává jejich konstantní kapitál; nejen jim nahrazuje variabilní kapitálovou hodnotu odpovídající nově vytvořenou částí hodnoty ve formě zboží, svou nadprací jim mimoto dodává nadhodnotu existující ve formě nadproduktu. Postupným prodejem tohoto nadproduktu vytvářejí poklad, dodatečný potenciální peněžní kapitál. V případě, který tu zkoumáme, záleží tento nadprodukt od počátku ve výrobních prostředcích pro výrobu výrobních prostředků. Teprve v rukou B, B', B'' atd. (I) funguje tento nadprodukt jako dodatečný konstantní kapitál; ale potenciálně je jím už dříve, než je prodán, už v rukou tvůrců pokladu A, A', A'' (I). Jestliže zkoumáme jen velikost hodnoty reprodukce na straně I, jsme ještě uvnitř hranic prosté reprodukce, neboť nebyl uveden do pohybu žádný dodatečný kapitál, aby vytvořil tento potenciálně dodatečný konstantní kapitál (nadprodukt), ani žádná větší nadpráce, než je nadpráce vynaložená na základě prosté reprodukce. Rozdíl je tu jen ve formě použité nadpráce, v konkrétním charakteru její zvláštní užitečnosti. Byla vynaložena na výrobní prostředky pro I_c místo pro II_c, na výrobní prostředky pro výrobu výrobních prostředků místo na výrobní prostředky pro výrobu spotřebních prostředků. Při prosté reprodukci se předpokládalo, že celá nadhodnota I je vydávána jako důchod, tedy na zboží II; záležela tedy jen v takových výrobních prostředcích, které měly znovu nahradit konstantní kapitál II_c v jeho naturální formě. Má-li se tedy uskutečnit přechod od prosté reprodukce k rozšířené, musí být výroba ve skupině I s to dodat méně prvků konstantního kapitálu pro II, ale právě o to víc pro I. Tento přechod, který se neuskutečňuje vždycky bez potíží, je usnadňován tím, že některé výrobky I mohou sloužit jako výrobní prostředky v obou skupinách.

Z toho tedy vyplývá, že — vzato pouze z hlediska velikosti hodnoty — je v rámci prosté reprodukce vytvářen materiální substrát rozšířené reprodukce. Je to prostě nadpráce dělníků skupiny I, vynaložená přímo při výrobě výrobních prostředků, při vytváření potenciálního dodatečného kapitálu I. Vytváření potenciálního dodatečného peněžního kapitálu u A, A', A'' (I) — postupným

prodejem jejich nadproduktu, který je vytvářen bez jakéhokoli kapitalistického peněžního výdaje — je tu tedy pouhou peněžní formou dodatečně vyrobených výrobních prostředků I.

Vytváření potenciálního dodatečného kapitálu vyjadřuje tedy v našem případě (neboť, jak uvidíme, může se vytvářet také úplně jinak) pouze jistý jev výrobního procesu samého, výrobu — v určité formě — prvků produktivního kapitálu.

Vytváření dodatečného potenciálního peněžního kapitálu ve velkém měřítku — v četných bodech na periférii oběhu — je tedy pouze výsledkem a výrazem mnohostranného vytváření potenciálně dodatečného produktivního kapitálu, jehož vznik sám nepředpokládá žádné dodatečné peněžní výdaje od průmyslových kapitalistů.

Postupná přeměna tohoto potenciálně dodatečného produktivního kapitálu v potenciální peněžní kapitál (poklad) u A, A', A'' atd. (I), podmíněná postupným prodejem jejich nadproduktu — tedy opakovaným jednostranným prodejem zboží bez doplňující koupě — se uskutečňuje opakovaným odnímáním peněz z oběhu a odpovídající tvorbou pokladu. Tato tvorba pokladu — kromě případu, kdy je kupujícím producent zlata — vůbec nepředpokládá dodatečné bohatství v drahých kovech, nýbrž jen změněnou funkci peněz, které dosud obíhaly. Dosud fungovaly jako prostředek oběhu, nyní fungují jako poklad, jako tvořící se potenciálně nový peněžní kapitál. Tvorba dodatečného peněžního kapitálu a množství drahého kovu, které je v zemi, nejsou tedy v žádné vzájemné příčinné souvislosti.

Z toho tedy dále vyplývá: Čím větší je produktivní kapitál, který už funguje v nějaké zemi (včetně pracovní síly k němu přivtělené, tvůrkyně nadproduktu), čím vyvinutější je produktivní síla práce a tím i technické prostředky rychlého rozšiřování výroby výrobních prostředků — tím větší je tedy také masa nadproduktu co do své hodnoty i co do masy užitných hodnot, v nichž se zračí — tím větší je:

1. potenciálně dodatečný produktivní kapitál ve formě nadproduktu v rukou A, A', A'' atd. a

2. masa tohoto nadproduktu přeměněného v peníze, tedy po-

tenciálně dodatečného peněžního kapitálu v rukou A, A', A''. Jestliže se tedy např. Fullarton tváří, že nic neví o nadprodukci v běžném smyslu, ale zato mluví o nadprodukci kapitálu, totiž peněžního kapitálu, dokazuje to opět, jak pramálo rozumějí i ti nejlepší buržoazní ekonomové mechanismu svého systému.

Je-li nadprodukt, který přímo produkují a přivlastňují si kapitalisté A, A', A'' (I), reálnou základnou akumulace kapitálu, tj. rozšířené reprodukce, ačkoli v této vlastnosti fakticky funguje teprve v rukou B, B', B'' atd. (I) — je naproti tomu ve svém peněžním zakuklení — jako poklad a jako pouze postupně se vytvářející potenciální peněžní kapitál — absolutně neproduktivní, pohybuje se v této formě paralelně s výrobním procesem, leží však mimo něj. Je přítěží (dead weight) kapitalistické výroby. Touha využít tuto nadhodnotu, hromadící se jako potenciální peněžní kapitál, k dosažení jak zisku, tak důchodu dochází k cíli svého snažení v úvěrovém systému a v „papírcích". Peněžní kapitál tím získává v jiné formě nesmírný vliv na průběh a mohutný rozvoj kapitalistického systému výroby.

Nadprodukt přeměněný v potenciální peněžní kapitál bude co do své masy tím větší, čím větší byla celková suma už fungujícího kapitálu, z jehož funkce vzešel. Při absolutním zvětšování velikosti ročně reprodukovaného potenciálního peněžního kapitálu je však snazší také jeho segmentace, takže může být rychleji vkládán do zvláštního podniku buď v rukou téhož kapitalisty, nebo v rukou jiného (např. členů rodiny, při dělení dědictví atd.). Segmentací peněžního kapitálu se tu míní, že je úplně oddělen od kmenového kapitálu, aby byl jako nový peněžní kapitál vložen do nového samostatného podniku.

Jestliže ti, kdo prodávají nadprodukt, A, A', A'' atd. (I), dostali tento nadprodukt jako přímý výsledek výrobního procesu, který — kromě zálohování konstantního a variabilního kapitálu, jež je nutné i při prosté reprodukci — nepředpokládá žádné další akty oběhu, jestliže tím dále vytvářejí reálnou základnu reprodukce v rozšířeném měřítku, produkují fakticky potenciálně dodatečný kapitál, počínají si naproti tomu B, B', B'' (I) jinak. 1. Teprve v jejich rukou funguje nadprodukt kapitalistů A, A', A'' atd.

fakticky jako dodatečný konstantní kapitál (druhý prvek produktivního kapitálu, dodatečnou pracovní sílu, tedy dodatečný variabilní kapitál, ponecháváme prozatím stranou); 2. aby se nadprodukt dostal do jejich rukou, je zapotřebí aktu oběhu; *B*, *B'*, *B''* musí tento nadprodukt koupit.

K bodu 1 je tu třeba poznamenat, že velká část nadproduktu (potenciálně dodatečného konstantního kapitálu), vytvořeného kapitalisty *A*, *A'*, *A''* (I), je sice vytvořena v tomto roce, ale může v rukou *B*, *B'*, *B''* (I) fakticky fungovat jako průmyslový kapitál teprve v příštím roce nebo ještě později; u bodu 2 je otázka, odkud se berou peníze nutné k procesu oběhu?

Pokud výrobky, které vyrábějí *B*, *B'*, *B''* atd. (I), samy zase vcházejí in natura do jejich výrobního procesu, je samozřejmé, že část jejich vlastního nadproduktu je pro tanto [úměrně] přímo (bez prostřednictví oběhu) přenášena do jejich produktivního kapitálu a vchází do něho jako dodatečný prvek konstantního kapitálu. Avšak pro tanto nenapomáhají také přeměně nadproduktu *A*, *A'* atd. (I) v peníze. Ale nehledě na to — odkud se berou tyto peníze? Víme, že *B*, *B'*, *B''* atd. (I) vytvořili svůj poklad stejně jako *A*, *A'* atd. prodejem svých příslušných nadproduktů a teď dospěli k cíli, kdy má jejich jen potenciální peněžní kapitál, nahromaděný jako poklad, skutečně fungovat jako dodatečný peněžní kapitál. Ale tím se jen točíme v kruhu. Stále je tu ještě otázka, odkud se berou peníze, které kapitalisté *B* (I) předtím odňali z oběhu a nahromadili?

Ze zkoumání prosté reprodukce však už víme, že v rukou kapitalistů I a II musí být jistá masa peněz, aby mohli směňovat svůj nadprodukt. Peníze, které sloužily jen k tomu, aby byly vydávány jako důchod na spotřební prostředky, se tam vracely zpět ke kapitalistům tou měrou, jak je kapitalisté zálohovali na směnu svých příslušných zboží; zde se objevují tytéž peníze znovu, ale se změněnou funkcí. Kapitalisté *A* a *B* (I) si střídavě poskytují peníze na přeměnu nadproduktu v dodatečný potenciální peněžní kapitál a střídavě vrhají nově vytvořený peněžní kapitál jako kupní prostředek zpět do oběhu.

Jediné, co se přitom předpokládá, je, že masa peněz, která je

v dané zemi (za předpokladu, že rychlost oběhu atd. zůstává stejná), stačí jak pro aktivní oběh, tak pro rezervní poklad — tedy týž předpoklad, který, jak jsme viděli, musí být splněn i při prostém oběhu zboží. Jen funkce pokladů je tu odlišná. Také daná masa peněz musí být větší: 1. protože při kapitalistické výrobě se každý produkt (s výjimkou nově vytěžených drahých kovů a nevelkého počtu produktů spotřebovaných výrobcem samým) vyrábí jako zboží, musí tedy prodělat zakuklení v peníze; 2. protože na kapitalistické základně je masa zbožního kapitálu a velikost jeho hodnoty nejen absolutně větší, nýbrž také roste nesrovnatelně větší rychlostí; 3. stále se zvětšující variabilní kapitál se musí neustále přeměňovat v peněžní kapitál; 4. protože souběžně s rozšiřováním výroby postupuje vytváření nových peněžních kapitálů, musí tu tedy také být materiál pro jejich formu pokladu. — Platí-li to v každém případě pro první fázi kapitalistické výroby, kde je i úvěrový systém provázen převážně kovovým oběhem, platí to rovněž pro nejvyvinutější fázi úvěrového systému, jehož základnou zůstává kovový oběh. Z jedné strany může tu přírůstek těžby drahých kovů, pokud je střídavě vydatný nebo skrovný, působit rušivě na ceny zboží nejen během delších, nýbrž i během velmi krátkých období; z druhé strany je celý úvěrový mechanismus neustále zaměstnán tím, aby skutečný kovový oběh omezil rozmanitými operacemi, metodami, technickým zařízením na relativně stále se zmenšující minimum — čímž také úměrně vzrůstá umělost celého mechanismu a rostou vyhlídky na poruchy jeho normálního chodu.

Různí B, B', B'' atd. (I), jejichž potenciální nový peněžní kapitál zahajuje operace jako aktivní peněžní kapitál, mohou své produkty (části svého nadproduktu) od sebe navzájem kupovat a navzájem si je prodávat. Při normálním průběhu se peníze zálohované na oběh nadproduktu vracejí pro tanto k oněm různým B v témž poměru, v jakém je zálohovali na oběh svých příslušných zboží. Jestliže peníze obíhají jako platební prostředky, musí se tu platit jen bilanční rozdíly, pokud se vzájemné koupě a prodeje nekryjí. Ale je důležité všude, jako se to děje zde, předpokládat nejprve kovový oběh v jeho nejjednodušší, nejpůvodnější formě,

protože tím odliv a příliv, vyrovnávání bilančních rozdílů, zkrátka všechny momenty, které se v úvěrovém systému jeví jako vědomě regulované procesy, vystupují jako nezávislé na úvěrovém systému a celá věc se jeví v přirozeně vzniklé formě, a ne v pozdější reflektované formě.

3. Dodatečný variabilní kapitál

Protože se dosud jednalo jen o dodatečný konstantní kapitál, musíme teď přejít ke zkoumání dodatečného variabilního kapitálu.

V knize I bylo podrobně vyloženo, jak je pracovní síla na základně kapitalistické výroby vždycky k dispozici a jak je možné, je-li to nutné, uvést do pohybu více práce bez zvětšení počtu zaměstnávaných dělníků čili masy pracovní síly. Není tedy prozatím nutné dále to rozebírat; budeme raději předpokládat, že část nově vytvořeného peněžního kapitálu, která se má přeměnit ve variabilní kapitál, vždycky nachází pracovní sílu, ve kterou se má přeměnit. V knize I bylo rovněž vyloženo, jak ten či onen kapitál může bez akumulace v jistých mezích rozšiřovat rozsah své výroby. Zde však jde o akumulaci kapitálu ve specifickém smyslu, takže rozšíření výroby je podmíněno přeměnou nadhodnoty v dodatečný kapitál, tedy také rozšířenou kapitálovou základnou výroby.

Producent zlata může část své zlaté nadhodnoty akumulovat jako potenciální peněžní kapitál; jakmile tento kapitál dosáhne potřebné velikosti, může jej přeměnit přímo v nový variabilní kapitál, a nemusí proto nejprve prodat svůj nadprodukt; právě tak jej může přeměnit v prvky konstantního kapitálu. Ale v tomto případě musí tyto věcné prvky svého konstantního kapitálu nalézt hotové; ať už — jak se předpokládalo při dosavadním výkladu — tak, že každý výrobce pracuje na sklad a pak přináší svá hotová zboží na trh, nebo tak, že pracuje na objednávku. V obou případech se předpokládá reálné rozšíření výroby, tj. nadprodukt, který tu v prvním případě skutečně je, v druhém případě pak existuje potenciálně, může být dodán.

II. Akumulace ve skupině II

Dosud jsme předpokládali, že *A*, *A'*, *A''* (I) prodávají svůj nadprodukt *B*, *B'*, *B''* atd., kteří patří do téže skupiny I. Předpokládejme však, že *A* (I) přemění svůj nadprodukt v peníze tím, že jej prodá některému *B* ze skupiny II. To se může stát jen tak, že *A* (I), když prodal *B* (II) výrobní prostředky, nekoupí pak později spotřební prostředky, tedy jen jednostranným prodejem z jeho strany. Potud se II_c přeměňuje z formy zbožního kapitálu v naturální formu produktivního konstantního kapitálu jen tak, že nejen I_v, nýbrž také alespoň část I_m se směňuje za část II_c existujícího ve formě spotřebních prostředků; nyní však *A* přeměňuje své I_m v peníze tím, že k této směně nedochází, že náš *A* naopak peníze získané od II při prodeji svého I_m odnímá z oběhu, místo aby je směnil při nákupu spotřebních prostředků II_c — pak sice na straně *A* (I) dochází k vytváření dodatečného potenciálního peněžního kapitálu, ale na druhé straně je část konstantního kapitálu *B* (II), stejná co do velikosti hodnoty, vázána ve formě zbožního kapitálu a nemůže se přeměnit v naturální formu produktivního, konstantního kapitálu. Jinak řečeno: část zboží *B* (II), a to prima facie [na první pohled] ta část, bez jejíhož prodeje nemůže *B* (II) přeměnit celý svůj konstantní kapitál zpět v produktivní formu, se stala neprodejnou; pokud jde o ni, dochází tedy k nadprodukci, která rovněž, pokud jde o ni, brzdí reprodukci — dokonce i v nezměněném měřítku.

V tomto případě je tedy dodatečný potenciální peněžní kapitál na straně *A* (I) sice v peníze přeměněnou formou nadproduktu (nadhodnoty); nadprodukt (nadhodnota), vzat jako takový, je tu jev prosté reprodukce, ale ještě ne reprodukce v rozšířeném měřítku. $I_{(v+m)}$, u něhož to platí v každém případě o jedné části *m*, se musí nakonec směnit za II_c, aby reprodukce II_c mohla probíhat v nezměněném měřítku. *A* (I) tím, že prodal *B* (II) svůj nadprodukt, dodal mu příslušnou část hodnoty konstantního kapitálu v naturální formě, ale zároveň tím, že odňal peníze z oběhu — že nedovršil svůj prodej následující koupí — učinil část zboží *B* (II) o stejné hodnotě neprodejnou. Bereme-li tedy v úvahu

celkovou společenskou reprodukci — která zahrnuje jak kapitalisty I, tak kapitalisty II — vyjadřuje přeměna nadproduktu *A* (I) v potenciální peněžní kapitál nemožnost zpětné přeměny zbožního kapitálu *B* (II) stejného co do velikosti hodnoty v produktivní (konstantní) kapitál; nevyjadřuje tedy potenciálně produkci v rozšířeném měřítku, nýbrž ztížení prosté reprodukce, tedy deficit v prosté reprodukci. Protože vytváření a prodej nadproduktu *A* (I) jsou samy normálními jevy prosté reprodukce, máme tu už na základně prosté reprodukce tyto navzájem se podmiňující jevy: vytváření potenciálně dodatečného peněžního kapitálu u skupiny I (tedy podspotřebu z hlediska II); váznutí zásob zboží u skupiny II, které nemohou být přeměněny zpět v produktivní kapitál (tedy relativní nadprodukci u II); přebytek peněžního kapitálu u I a deficit v reprodukci u II.

U tohoto bodu se nebudeme déle zdržovat, jen poznamenáme: Při výkladu prosté reprodukce se předpokládalo, že celá nadhodnota I a II se vydává jako důchod. Ve skutečnosti se však jedna část nadhodnoty vydává jako důchod, druhá část se přeměňuje v kapitál. Jen za tohoto předpokladu dochází ke skutečné akumulaci. Že se akumulace uskutečňuje na úkor spotřeby — vzato takto všeobecně — je samo iluze, která je v rozporu s podstatou kapitalistické výroby, neboť předpokládá, že účelem a hnacím motivem kapitalistické výroby je spotřeba, a ne získání nadhodnoty a její kapitalizace, tj. akumulace.

Prozkoumejme teď trochu podrobněji akumulaci ve skupině II.

První obtíž, pokud jde o II_c, tj. o jeho zpětnou přeměnu ze součásti zbožního kapitálu II v naturální formu konstantního kapitálu II, se týká prosté reprodukce. Vezměme dřívější schéma:

$(1000_c + 1000_m)$ I se směňuje za:

$2000\ II_c$.

Je-li pak např. polovina nadproduktu I, tedy $\frac{1000}{2}\ m$ čili $500\ I_m$ začleněno jako konstantní kapitál do skupiny I, nemůže tato část nadproduktu zadržená v I nahradit žádnou část II_c. Místo aby

byla přeměněna ve spotřební prostředky (a zde v této části oběhu dochází mezi I a II — na rozdíl od nahrazení 1000 II_c prostřednictvím 1000 I_v, zprostředkovaného dělníky I — ke skutečné vzájemné směně, tedy k oboustranné výměně míst u zboží), má posloužit jako dodatečný výrobní prostředek přímo v I. Nemůže tuto funkci plnit současně v I a II. Kapitalista nemůže vydat hodnotu svého nadproduktu za spotřební prostředky a zároveň nadprodukt sám spotřebovat produktivně, tj. přivtělit jej ke svému produktivnímu kapitálu. Místo 2000 $I_{(v+m)}$ je tedy možné směnit za 2000 II_c jen 1500, totiž (1000$_v$ + 500$_m$) I; 500 II_c se tedy nedá ze své zbožní formy přeměnit znovu v produktivní (konstantní) kapitál II. Ve II by tedy nastala nadprodukce, odpovídající svým rozsahem přesně rozsahu rozšíření produkce, které nastalo v I. Nadprodukce ve II by se možná tak silně odrazila v I, že by se dokonce 1000, které vydali dělníci I za spotřební prostředky II, vrátilo zpět jen zčásti, že by se tedy těchto 1000 nevrátilo do rukou kapitalistů I ve formě variabilního peněžního kapitálu. Těmto kapitalistům by tak byla ztížena dokonce i reprodukce v nezměněném měřítku, a to pouhým pokusem o její rozšíření. A přitom je třeba uvážit, že v I došlo fakticky jen k prosté reprodukci a že prvky, které jsou uvedeny ve schématu, jsou za účelem budoucího rozšíření, dejme tomu v příštím roce, jen jinak seskupeny.

Mohli bychom se pokusit obejít tuto obtíž takto: 500 II_c, které leží ve skladech kapitalistů a nedají se bezprostředně přeměnit v produktivní kapitál, jsou natolik vzdáleny toho, aby představovaly nadprodukci, že naopak představují nutný prvek reprodukce, který jsme dosud opomíjeli. Viděli jsme, že na mnoha bodech se musí hromadit zásoba peněz, že tedy musí být odnímána z oběhu jednak proto, aby se umožnilo vytváření nového peněžního kapitálu uvnitř I samé, jednak proto, aby se hodnota spotřebovávaného fixního kapitálu přechodně uchovávala v peněžní formě. Protože však při znázornění schématu jsou všechny peníze a všechna zboží od začátku výhradně v rukou kapitalistů I a II, protože tu neexistují ani obchodníci, ani obchodníci s penězi, ani bankéři, ani třídy, které pouze spotřebovávají a nepodílejí se přímo na výrobě zboží — je proto rovněž nezbytné neustálé vytváření zásob

zboží, tentokrát v rukou příslušných výrobců samých, aby se udržel v chodu mechanismus reprodukce. 500 II_c, které leží ve skladech kapitalistů II, představují tedy zásobu zboží ve spotřebních prostředcích, která zprostředkovává kontinuitu procesu spotřeby zahrnutého do reprodukce, zde tedy přechod z jednoho roku do druhého. Fond spotřeby, který je tu ještě v rukou těch, kdo jej prodávají a zároveň jsou jeho výrobci, nemůže klesnout letos na nulu a v příštím roce začít od nuly, stejně jako tomu nemůže takto být při přechodu z dneška na zítřek. Protože se takové zásoby zboží musí neustále znovu vytvářet, i když v měnícím se rozsahu, musí mít naši kapitalističtí výrobci II rezervní peněžní kapitál, který jim umožňuje, aby neustále pokračovali ve svém výrobním procesu, třebaže část jejich produktivního kapitálu je přechodně vázána ve formě zboží. Vždyť oni podle předpokladu spojují celé obchodní podnikání s výrobním podnikáním; musí tedy také mít k dispozici dodatečný peněžní kapitál, který — při osamostatnění jednotlivých funkcí procesu reprodukce mezi různé druhy kapitalistů — je v rukou obchodníků.

Na to lze namítnout: 1. Takové vytváření zásob a jeho nutnost platí pro všechny kapitalisty, pro kapitalisty I i II. Bereme-li je jako pouhé prodavače zboží, liší se od sebe jen tím, že prodávají zboží různého druhu. Zásoba zboží u II předpokládá dřívější zásobu zboží u I. Nepřihlížíme-li k této zásobě na jedné straně, nemusíme k ní přihlížet ani na druhé straně. Jestliže ji však bereme v úvahu na obou stranách, na problému se nic nemění. — 2. Tak jako tento rok končí na straně II zásobou zboží pro příští rok, tak začal na téže straně zásobou zboží převzatou z minulého roku. Při analýze roční reprodukce — převedené na její nejabstraktnější výraz — musíme tedy zásobu zboží na obou stranách škrtnout. Necháme-li tomuto roku jeho celou produkci, tedy také to, co odevzdává jako zásobu zboží příštímu roku, odečteme-li však na druhé straně zásobu zboží, kterou dostal od minulého roku, dostaneme tím fakticky jako předmět analýzy celkový produkt průměrného roku. — 3. Už pouhá okolnost, že jsme na obtíž, kterou je třeba obejít, nenarazili při zkoumání prosté reprodukce, dokazuje, že jde o specifický jev, který vzniká jen při odlišném seskupení

(vzhledem k reprodukci) prvků I, při změněném seskupení, bez něhož by vůbec nemohlo docházet k reprodukci v rozšířeném měřítku.

III. Schematické znázornění akumulace

Prozkoumáme teď reprodukci podle tohoto schématu:

$$\text{Schéma a)} \quad \left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 1500_c + 376_v + 376_m = 2252 \end{array}\right\} \text{celkem} = 8252.$$

Pozorujeme především, že celková suma ročního společenského produktu = 8252 je menší než v prvním schématu, kde byla = 9000. Mohli bychom právě tak dobře vzít mnohem větší sumu, mohli bychom ji třeba zdesateronásobit. Zvolili jsme menší sumu než ve schématu I proto, abychom názorně ukázali, že reprodukce v rozšířeném měřítku (která se tu chápe jen jako výroba provozovaná s větším kapitálovým vkladem) nemá nic společného s absolutní velikostí produktu, že pro nějakou danou masu zboží předpokládá jen odlišné seskupení čili odlišné funkční určení různých prvků daného produktu, je tedy co do velikosti hodnoty zprvu jen prostou reprodukcí. Nemění se kvantita, nýbrž kvalitativní určení daných prvků prosté reprodukce, a tato změna je materiálním předpokladem reprodukce v rozšířeném měřítku, která následuje později.[58])

Při jiném poměru mezi variabilním a konstantním kapitálem bychom mohli toto schéma znázornit jinak; např. takto:

$$\text{Schéma b)} \quad \left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 875_v + 875_m = 5750 \\ \text{II. } 1750_c + 376_v + 376_m = 2502 \end{array}\right\} \text{celkem} = 8252.$$

[58]) To znamená jednou provždy konec rozepře mezi Jamesem Millem a S. Baileym o akumulaci kapitálu, která byla z jiného hlediska vyložena v knize I (22. kapitola, 5, s. 634, pozn. 65)[79], totiž sporu, je-li možné rozšířit působení průmyslového kapitálu při jeho nezměněné velikosti. K tomu je třeba se později vrátit.

Takto by schéma vypadalo, jako by bylo sestaveno pro reprodukci v nezměněném měřítku, takže nadhodnota by se celá vydávala jako důchod a neakumulovala by se. V obou případech, a) i b), máme roční produkt téže velikosti hodnoty, jenže v případě b) s takovým funkčním seskupením jeho prvků, že reprodukce začíná znovu v témž měřítku, zatímco v případě a) vytváří materiální základ pro reprodukci v rozšířeném měřítku. V případě b) se totiž $(875_v + 875_m)$ I $= 1750$ $I_{(v+m)}$ směňuje za 1750 II_c bez přebytku, zatímco v případě a) při směně $(1000_v + 1000_m)$ I $= 2000$ $I_{(v+m)}$ za 1500 II_c zůstává přebytek 500 I_m pro akumulaci u skupiny I.

Nyní k podrobnější analýze schématu a). Předpokládejme, že jak v I, tak ve II je polovina nadhodnoty akumulována, místo aby byla vydávána jako důchod, tj. přeměňuje se v prvek dodatečného kapitálu. Protože polovina 1000 $I_m = 500$ má být v té či oné formě akumulována, uložena jako dodatečný peněžní kapitál, tj. přeměněna v dodatečný produktivní kapitál, je jako důchod vydáno $(1000_v + 500_m)$ I. Jako normální velikost II_c tu proto také vystupuje jen 1500. Směnu mezi 1500 $I_{(v+m)}$ a 1500 II_c tu nemusíme dál zkoumat, protože byla už vylíčena jako proces prosté reprodukce; právě tak není třeba zkoumat 4000 I_c, protože jejich nové uspořádání pro znovu začínající reprodukci (která tentokrát probíhá v rozšířeném měřítku) jsme už rovněž vyložili jako proces prosté reprodukce.

Co nám tu tedy zbývá jedině prozkoumat, je: 500 I_m a $(376_v + 376_m)$ II, pokud přicházejí v úvahu jednak vnitřní vztahy jak v I, tak v II, za druhé pohyb mezi nimi oběma. Protože se předpokládá, že ve II má být rovněž akumulována polovina nadhodnoty, musí se tu v kapitál přeměnit 188, z toho $^1/_4 = 47$, zaokrouhleno dejme tomu na 48, ve variabilní kapitál; zbývajících 140 se musí přeměnit v konstantní kapitál.

Narážíme tu na nový problém, jehož pouhá existence musí připadat podivná běžnému názoru, že zboží jednoho druhu se obvykle směňuje za zboží jiného druhu a rovněž zboží za peníze a tyto peníze opět za zboží jiného druhu. Oněch 140 II_m může být přeměněno v produktivní kapitál jen tím způsobem, že je nahrazeno částí zboží I_m v téže hodnotě. Je samozřejmé, že část I_m, která

má být směněna za II_m, se musí skládat z výrobních prostředků, které mohou vejít jak do výroby I, tak do výroby II anebo výhradně jen do výroby II. Toto nahrazení se však může uskutečnit jen jednostrannou koupí ze strany II, neboť celý nadprodukt 500 I_m, který máme ještě prozkoumat, má sloužit k akumulaci uvnitř I, nemůže tedy být směněn za zboží II; jinak řečeno, I jej nemůže zároveň akumulovat i projíst. II musí tedy koupit 140 I_m za hotové peníze, aniž se tyto peníze k ní vrátí tím, že pak prodá své zboží skupině I. A tento proces se ustavičně opakuje při každé nové roční produkci, pokud je reprodukcí v rozšířeném měřítku. Kde se na to ve II berou peníze?

II se naopak zdá naprosto neplodnou půdou pro vytváření nového peněžního kapitálu, které provází skutečnou akumulaci a za kapitalistické výroby ji podmiňuje, přičemž toto vytváření nového peněžního kapitálu se zprvu fakticky jeví jako pouhé vytváření pokladu.

Nejprve tu máme 376 II_v: peněžní kapitál 376 zálohovaný na pracovní sílu se v důsledku nákupu zboží II neustále vrací jako variabilní kapitál v peněžní formě zpět ke kapitalistovi II. To, že se peníze neustále znovu vzdalují od svého výchozího bodu — kapsy kapitalistovy — a opět se k němu vracejí, nikterak nerozmnožuje peníze, které se pohybují v tomto koloběhu. To tedy není zdroj akumulace peněz; tyto peníze také nemohou být z tohoto oběhu vzaty, aby vytvořily potenciálně nový peněžní kapitál, nahromaděný jako poklad.

Ale počkat, nedá se tu něco vydělat?

Nesmíme zapomínat, že skupina II má před skupinou I tu výhodu, že dělníci, které zaměstnává, musí od ní znovu kupovat zboží, které sami vyrobili. Skupina II je tedy kupcem pracovní síly a zároveň prodavačem zboží majitelům pracovní síly, které tato skupina sama zaměstnává. Skupina II může tedy:

1. a to má společné s kapitalisty skupiny I — prostě snížit mzdu pod její normální průměrnou výši. Tím se uvolňuje část peněz, které fungovaly jako peněžní forma variabilního kapitálu, a to by se mohlo při neustálém opakování téhož procesu stát normálním zdrojem tvorby pokladu, tedy také zdrojem vytváření potenciálně

dodatečného peněžního kapitálu ve skupině II. S náhodným podvodným ziskem zde ovšem, kde jde o normální tvorbu kapitálu, nemáme co dělat. Nesmí se však zapomínat, že skutečně placená normální mzda (která ceteris paribus [za jinak stejných podmínek] určuje velikost variabilního kapitálu) se vůbec neplatí díky dobrotě kapitalistů, nýbrž za daných vztahů se platit musí. Tento způsob vysvětlení tedy odpadá. Jestliže předpokládaný variabilní kapitál, který má vydat skupina II, je 376_v, nesmíme proto, abychom vysvětlili nově vznikající problém, najednou podstrčit hypotézu, že II zálohuje možná jen 350_v, a ne 376_v.

2. Ale na druhé straně má skupina II, vzata jako celek, jak už bylo řečeno, tu výhodu před skupinou I, že je zároveň kupcem pracovní síly a rovněž prodavačem svého zboží svým vlastním dělníkům. A jak se z toho dá těžit — jak se může nominálně platit normální mzda, ale ve skutečnosti z ní část zase uštípnout bez příslušného ekvivalentu ve zboží, jinak řečeno ukrást zpět; jak se to dá provést jednak s pomocí truckového systému, jednak falšováním (i když legálně nepostižitelným) prostředků oběhu — o tom existují v každé průmyslové zemi, např. v Anglii a ve Spojených státech, ty nejpádnější doklady. (Při této příležitosti to trochu rozvést na vhodných příkladech.) Je to táž operace jako sub 1, jenže zastřená a prováděná oklikou. Musíme ji tedy odmítnout stejně jako onu první. Jde tu o mzdu placenou skutečně, a ne nominálně.

Vidíme, že při objektivní analýze kapitalistického mechanismu není zapotřebí využívat jisté ostudné jevy, které na něm ještě mimořádně ulpívají, jako výmluvu, jak se zbavit teoretických obtíží. Ale kupodivu velká většina mých buržoazních kritiků vykřikuje, že prý jsem např. v I. knize „Kapitálu" svým předpokladem, že kapitalista platí skutečnou hodnotu pracovní síly, což většinou nedělá, tomuto kapitalistovi ukřivdil! (Zde může být s velkodušností, která se mi přisuzuje, citován Schäffle.)

S 376 II_v nelze tedy zmíněného cíle dosáhnout.

Ale zdá se, že s 376 II_m je to ještě považlivější. Tady stojí proti sobě jen kapitalisté téže skupiny, kteří si navzájem prodávají a navzájem od sebe kupují spotřební prostředky, které vyrobili. Peníze nutné k této směně fungují jen jako prostředky oběhu a při nor-

málním průběhu se musí vracet k zúčastněným v té míře, jak je zálohovali do oběhu, aby mohly stále znovu probíhat touž dráhou.

Zdá se, že vzít tyto peníze z oběhu, aby se mohl vytvořit potenciálně dodatečný peněžní kapitál, je možné jen dvojím způsobem. Buď jedna část kapitalistů II podvádí druhou, a tak se dopouští krádeže peněz. K vytvoření nového peněžního kapitálu není, jak víme, nutné předchozí rozšíření prostředků oběhu; není zapotřebí nic jiného, než aby byly peníze z určitých stran vzaty z oběhu a nahromaděny jako poklad. To, že peníze mohou být ukradeny a že tedy vytvoření dodatečného peněžního kapitálu u jedné části kapitalistů II může být spojeno s pozitivní ztrátou peněz u jiné části, by na věci nic nezměnilo. Podvedená část kapitalistů II by musela žít trochu méně rozmařile, ale to by také bylo všechno.

Anebo je část II_m, kterou představují nezbytné životní prostředky, přeměňována přímo v nový variabilní kapitál uvnitř skupiny II. Jak se to děje, to budeme zkoumat na konci této kapitoly (pod č. IV).

1. První příklad

A) Schéma prosté reprodukce

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 2000_c + 500_v + 500_m = 3000 \end{array}\right\} \text{celkem} = 9000.$$

B) Výchozí schéma pro reprodukci v rozšířeném měřítku*

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 1500_c + 750_v + 750_m = 3000 \end{array}\right\} \text{celkem} = 9000.$$

Za předpokladu, že v schématu *B* je akumulována polovina nadhodnoty I, tedy 500, vyjde nám nejprve, že $(1000_v + 500_m)$ I čili 1500 $I_{(v+m)}$ má být nahrazeno 1500 II_c; v I pak zbývá: $4000_c + 500_m$, z nichž 500_m má být akumulováno. Nahrazení $(1000_v + 500_m)$ I 1500 II_c je proces prosté reprodukce a byl vysvětlen už při jejím výkladu.

* V 1. a 2. německém vydání: Akkumulation — akumulace.

Dejme tomu, že z 500 I_m má být 400 přeměněno v konstantní kapitál, 100 ve variabilní kapitál. Směna oněch 400_m uvnitř I, které mají být takto kapitalizovány, byla už vysvětlena; mohou tedy být bez dalšího připojeny k I_c a pak dostaneme pro I:

$4400_c + 1000_v + 100_m$ (které se mají přeměnit v 100_v).

II potom koupí za účelem akumulace od I oněch 100 I_m (existujících ve výrobních prostředcích), které teď tvoří dodatečný konstantní kapitál II, zatímco oněch 100 v penězích, které II za ně platí, se přeměňuje v peněžní formu dodatečného variabilního kapitálu I. Máme pak pro I kapitál $4400_c + 1100_v$ (tyto v penězích) = 5500.

II má teď konstantní kapitál 1600_c; aby mohl začít pracovat, musí II dodat dalších 50_v v penězích na nákup nové pracovní síly, takže její variabilní kapitál vzrůstá ze 750 na 800. Toto zvětšení konstantního i variabilního kapitálu skupiny II celkem o 150 je uhrazeno z její nadhodnoty; ze 750 II_m zbývá tedy jen 600_m jako spotřební fond kapitalistů II, jejichž roční produkt se teď dělí takto:

II. $1600_c + 800_v + 600_m$ (fond spotřeby) = 3000.

150_m, produkovaných ve spotřebních prostředcích a přeměněných zde ve $(100_c + 50_v)$ II, vchází ve své naturální formě zcela do spotřeby dělníků: 100 je spotřebováno dělníky I (100 I_v) a 50 dělníky II (50 II_v), jak jsme vyložili výše. Ve skutečnosti musí být ve II, kde se její celkový produkt zhotovuje ve formě nutné pro akumulaci, část nadhodnoty větší o 100 reprodukována ve formě *nezbytných* spotřebních prostředků. Začne-li skutečně reprodukce v rozšířeném měřítku, vrací se těchto 100 variabilního peněžního kapitálu I prostřednictvím dělníků skupiny I zpátky k II; naproti tomu II přenáší 100_m v podobě zásoby zboží na I a zároveň 50 v podobě zásoby zboží na své vlastní dělníky.

Uspořádání, změněné pro účel akumulace, vypadá teď takto:

I. $4400_c + 1100_v + 500$ ve fondu spotřeby = 6000
II. $1600_c + 800_v + 600$ ve fondu spotřeby = 3000

Celkem 9000 jako dříve.

Z toho je kapitálem:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4400_c + 1100_v \text{ (v penězích)} = 5500 \\ \text{II. } 1600_c + 800_v \text{ (v penězích)} = 2400 \end{array}\right\} = 7900,$$

zatímco na začátku výroby bylo:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v = 5000 \\ \text{II. } 1500_c + 750_v = 2250 \end{array}\right\} = 7250.$$

Jestliže teď probíhá skutečná akumulace na této základně, tj. jestliže se teď skutečně vyrábí s tímto zvětšeným kapitálem, pak na konci příštího roku dostaneme:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4400_c + 1100_v + 1100_m = 6600 \\ \text{II. } 1600_c + 800_v + 800_m = 3200 \end{array}\right\} = 9800.$$

Dejme tomu, že teď v I pokračuje akumulace v téže proporci; tedy že 550_m se vydá jako důchod, 550_m bude akumulováno. Především je potom 1100 I_v nahrazováno 1100 II_c, dále má být ještě 550 I_m realizováno ve zboží II o stejné hodnotě; tedy celkem 1650 $I_{(v+m)}$. Ale konstantní kapitál II, který má být nahrazen, je jen = 1600, zbývajících 50 musí tedy být doplněno z 800 II_m. Ponecháme-li zde zprvu stranou peníze, máme jako výsledek této transakce:

I. $4400_c + 550_m$ (které mají být kapitalizovány); mimoto ve spotřebním fondu kapitalistů a dělníků $1650_{(v+m)}$, realizovaných ve zboží II_c.

II. 1650_c (50 bylo totiž přidáno z II_m, jak bylo uvedeno výše) $+ 800_v + 750_m$ (spotřební fond kapitalistů).

Zůstane-li však v II dřívější poměr mezi v a c, musí být na 50_c vydáno dalších 25_v; ty se musí vzít z oněch 750_m; dostaneme tedy:

$$\text{II. } 1650_c + 825_v + 725_m.$$

Sub I má být kapitalizováno 550_m; zůstane-li dřívější poměr, tvoří z toho 440 konstantní kapitál a 110 variabilní kapitál. Těchto 110 je eventuálně možné odčerpat ze 725 II_m, tj. spotřební prostředky v hodnotě 110 jsou spotřebovány dělníky I místo kapitalisty II, takže kapitalisté II jsou nuceni těchto 110_m, které nemohou spotřebovat, kapitalizovat. Z oněch 725 II_m zbývá tak 615 II_m.

Jestliže však II těchto 110 takto přemění v dodatečný konstantní kapitál, pak potřebuje ještě další dodatečný variabilní kapitál ve výši 55; ten musí opět poskytnout jeho nadhodnota; odečteme-li je od 615 II_m, zbývá na spotřebu kapitalistů II 560, a teď, po provedení všech skutečných i potenciálních převodů, dostaneme v kapitálové hodnotě:

$$\begin{aligned} &\text{I. } (4400_c + 440_c) + (1100_v + 110_v) = 4840_c + 1210_v &&= 6050 \\ &\text{II. } (1600_c + 50_c + 110_c) + (800_v + 25_v + 55_v) = 1760_c + 880_v &&= 2640 \\ & &&\overline{8690.} \end{aligned}$$

Má-li to probíhat normálně, musí se akumulace ve II uskutečňovat rychleji než v I, protože jinak část $I_{(v+m)}$, která má být přeměněna ve zboží II_c, roste rychleji než II_c, za které se jedině může směňovat.

Pokračuje-li reprodukce na této základně a za jinak nezměněných okolností, dostaneme na konci následujícího roku:

$$\left.\begin{aligned} &\text{I. } 4840_c + 1210_v + 1210_m = 7260 \\ &\text{II. } 1760_c + 880_v + 880_v = 3520 \end{aligned}\right\} = 10\,780.$$

Při neměnící se míře dělení nadhodnoty musí především I vydat jako důchod: 1210_v a polovinu $m = 605$, celkem 1815. Tento spotřební fond je opět o 55 větší než II_c. Odečteme-li těchto 55 od 880_m, zbývá 825. Přeměna 55 II_m ve II_c předpokládá další srážku z II_m za odpovídající variabilní kapitál $= 27^1/_2$; zbývá spotřebovat $797^1/_2$ II_m.

Teď se má kapitalizovat v I: 605_m; z toho 484 konstantního a 121 variabilního kapitálu; těchto 121 je třeba odečíst od II_m, které se teď ještě $= 797^1/_2$; zbývá $676^1/_2$ II_m. II tedy přeměňuje dalších 121 v konstantní kapitál a potřebuje k tomu další variabilní kapitál $= 60^1/_2$; ten se rovněž bere ze $676^1/_2$; zbývá spotřebovat 616. Máme pak kapitálu:

$$\begin{aligned} &\text{I. Konstantního } 4840 + 484 = 5324. \\ &\quad\text{Variabilního } 1210 + 121 = 1331. \\ &\text{II. Konstantního } 1760 + 55 + 121 = 1936. \\ &\quad\text{Variabilního } 880 + 27^1/_2 + 60^1/_2 = 968. \end{aligned}$$

$$\text{Dohromady:}\quad \left.\begin{array}{l} \text{I. } 5324_c + 1331_v = 6655 \\ \text{II. } 1936_c + 968_v = 2904 \end{array}\right\} = 9559,$$

a na konci roku produkt:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5324_c + 1331_v + 1331_m = 7986 \\ \text{II. } 1936_c + 968_v + 968_m = 3872 \end{array}\right\} = 11\,858.$$

Jestliže opakujeme týž výpočet a zaokrouhlíme zlomky, dostaneme na konci příštího roku produkt ve výši:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5856_c + 1464_v + 1464_m = 8784 \\ \text{II. } 2129_c + 1065_v + 1065_m = 4259 \end{array}\right\} = 13\,043.$$

A na konci ještě dalšího roku:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 6442_c + 1610_v + 1610_m = 9662 \\ \text{II. } 2342_c + 1172_v + 1172_m = 4686 \end{array}\right\} = 14\,348.$$

Během pětileté reprodukce v rozšířeném měřítku vzrostl celkový kapitál I a II z $5500_c + 1750_v = 7250$ na $8784_c + 2782_v = 11\,566$, tedy v poměru 100 : 160. Celková nadhodnota byla původně 1750, teď je 2782. Spotřebovaná nadhodnota byla na začátku 500 pro I a 600 pro II, celkem = 1100; v posledním roce byla 732 pro I a 745 pro II, celkem = 1477. Vzrostla tedy v poměru 100 : 134.[80]

2. Druhý příklad

Vezměme nyní roční produkt 9000, který je celý jako zbožní kapitál v rukou třídy průmyslových kapitalistů, ve formě, v níž všeobecný průměrný poměr variabilního a konstantního kapitálu je 1 : 5. To předpokládá: už významný rozvoj kapitalistické výroby a v souvislosti s tím vývoj produktivní síly společenské práce; významné zvětšení měřítka výroby, které nastalo už dříve; konečně vývoj všech těch okolností, které vytvářejí relativní přebytek obyvatelstva v dělnické třídě. Roční produkt se pak bude, jestliže zaokrouhlíme zlomky, dělit takto:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5000_c + 1000_v + 1000_m = 7000 \\ \text{II. } 1430_c + 285_v + 285_m = 2000 \end{array}\right\} = 9000.$$

Předpokládejme teď, že kapitalisté skupiny I spotřebovávají polovinu nadhodnoty = 500 a druhou polovinu akumulují. Pak by se $(1000_v + 500_m)$ I = 1500 muselo přeměňovat v 1500 II_c. Protože tu II_c je jen = 1430, musí se dodat 70 z nadhodnoty; odečte-li se těchto 70 od 285 II_m, zbude 215 II_m. Dostaneme tedy:

I. $5000_c + 500_m$ (má být kapitalizováno) + $1500_{(v+m)}$ ve spotřebním fondu kapitalistů a dělníků.

II. $1430_c + 70_m$ (má být kapitalizováno) + $285_v + 215_m$.

Protože se tu 70 II_m přidává přímo k II_c, je k tomu, aby byl tento dodatečný konstantní kapitál uveden do pohybu, zapotřebí variabilní kapitál $\frac{70}{5} = 14$; těchto 14 se zase bere z 215 II_m; zbývá 201 II_m, a máme:

$$II.\ (1430_c + 70_c) + (285_v + 14_v) + 201_m.$$

Směna 1500 $I_{(v+{}^1/_2 m)}$ za 1500 II_c je proces prosté reprodukce, a potud byl už probrán. Musíme se tu však ještě zmínit o některých zvláštnostech, které vznikají tím, že při reprodukci spojené s akumulací není $I_{(v+{}^1/_2 m)}$ nahrazováno pouze II_c, nýbrž II_c plus částí II_m.

Je samozřejmé, že předpokládá-li se akumulace, je $I_{(v+m)}$ větší než II_c a nerovná se II_c jako při prosté reprodukci; neboť 1. I přivtěluje část svého nadproduktu ke svému vlastnímu produktivnímu kapitálu a přeměňuje $^5/_6$ této části v konstantní kapitál, nemůže tedy těchto $^5/_6$ zároveň nahradit spotřebními prostředky II; 2. I musí ze svého nadproduktu dodat materiál pro konstantní kapitál potřebný k akumulaci uvnitř II, stejně jako II musí dodat I materiál pro variabilní kapitál, který má uvést do pohybu tu část nadproduktu I, kterou I sama používá jako přidaný konstantní kapitál. Víme, že skutečný variabilní kapitál, tedy i dodatečný, se skládá z pracovní síly. Není to kapitalista I, kdo kupuje od II nezbytné životní prostředky do zásoby nebo je hromadí pro dodatečnou pracovní sílu, která má být u něho zaměstnána, jako to musel dělat otrokář. Od skupiny II je kupují sami dělníci. To však nebrání tomu, že z hlediska kapitalisty jsou spotřební prostředky dodatečné

pracovní síly jen prostředky k produkci a udržování jeho eventuálně dodatečné pracovní síly, tedy naturální formou jeho variabilního kapitálu. Jeho vlastní nejbližší operace, v daném případě operace I, spočívá jen v tom, že hromadí nutný nový peněžní kapitál, potřebný k nákupu dodatečné pracovní síly. Jakmile si ji přivtělí, stávají se peníze pro tuto pracovní sílu prostředkem ke koupi zboží II, musí tedy nacházet své spotřební prostředky už připravené.

Mimochodem. Pan kapitalista, stejně jako jeho tisk, je často nespokojen se způsobem, jakým pracovní síla vydává své peníze, a se zbožími II, v nichž tyto peníze realizuje. Při této příležitosti filozofuje, žvaní o kultuře a dělá ze sebe filantropa, jako např. pan Drummond, tajemník anglického vyslanectví ve Washingtonu: „The Nation" {časopis} prý koncem října 1879 otiskl zajímavý článek, v němž se prý mimo jiné píše:

„V kultuře neudrželi dělníci krok s pokrokem vynálezů; bylo jim zpřístupněno množství předmětů, které nedovedou využívat a pro které tedy nevytvářejí trh." {Každý kapitalista si ovšem přeje, aby dělník kupoval jeho zboží.} „Není důvodu, proč by si dělník neměl přát stejný komfort jako kněz, advokát nebo lékař, který vydělává stejně jako on." {Tento druh advokátů, kněží a lékařů se opravdu musí spokojit jen s přáním podobného komfortu!} „Ale to on nedělá. Je stále otázka, jak zvýšit jeho úroveň jako spotřebitele racionálními a zdravými opatřeními; není to snadná otázka, protože celá jeho ctižádost nesahá dál než ke zkrácení jeho pracovní doby, a demagog ho k tomu ponouká mnohem víc než k tomu, aby pozvedl své postavení zlepšením svých duševních a morálních schopností." („Reports of H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures. Commerce etc. of the Countries in which they reside", Londýn 1879, s. 404.)

Dlouhá pracovní doba je patrně tajemstvím racionálních a zdravých opatření, která mají pozvednout postavení dělníka zlepšením jeho duševních a morálních schopností a udělat z něho racionálního spotřebitele. Aby se stal racionálním spotřebitelem zboží kapitalistů, musí dělník začít — ale v tom mu brání demagog! — především tím, že nechá svého vlastního kapitalistu spotřebovávat jeho pracovní sílu neracionálně a zdraví škodlivým způsobem. Co kapitalista rozumí racionální spotřebou, to se ukazuje tam, kde je tak blahosklonný, že se přímo pouští do obchodu se spotřebními prostředky pro své dělníky — v truckovém systému, přičemž jedním

z mnoha jeho součástí je také poskytování bytů dělníkům, takže kapitalista je zároveň domácím pánem svých dělníků.

Týž Drummond, jehož krásná duše horuje pro kapitalistické pokusy o povznesení úrovně dělnické třídy, vypravuje v téže zprávě mimo jiné také o vzorných bavlnářských továrnách Lowell and Lawrence Mills. Budovy, v nichž se stravují a jsou ubytovány dívky zaměstnané v továrně, patří akciové společnosti, která je majitelkou továrny; správkyně těchto domů jsou ve službách téže společnosti, která pro ně předpisuje pravidla chování; žádná dívka nesmí přijít domů po 10. hodině večer. Ale teď přijde perla: zvláštní policie společnosti hlídkuje v okolí, aby se zabránilo přestupku proti tomuto domácímu řádu. Po 10. hodině večer není žádná dívka puštěna ani ven, ani dovnitř. Žádná dívka nesmí bydlet jinde než na území patřícím společnosti, které každý dům vynáší kolem 10 dolarů nájemného týdně; a tady vidíme v celé slávě racionálního spotřebitele:

„Protože v mnoha nejlepších ubytovnách je pro dělnice nepostradatelné piano, hraje hudba, zpěv a tanec významnou úlohu alespoň u těch, které po monotónní nepřetržité desetihodinové práci u tkalcovského stavu potřebují spíš změnu než skutečný odpočinek." (S. 412.)

Ale hlavní tajemství, jak z dělníka udělat racionálního spotřebitele, teprve přijde. Pan Drummond navštíví továrnu na nožířské zboží Turner's Falls (Connecticut River) a pan Oakman, pokladník akciové společnosti, mu nejprve vypráví, že právě americké stolní nože překonávají kvalitou anglické, a pak pokračuje:

„Překonáme Anglii i v cenách; už teď jsme ji předstihli v kvalitě, to se uznává; ale musíme prodávat za nižší ceny, a toho dosáhneme, jakmile dostaneme levněji ocel a snížíme cenu naší práce!" (S. 427.)

Snižování mzdy a dlouhá pracovní doba — to je jádro racionálních a zdravých opatření, která mají povznést dělníka k důstojnosti racionálního spotřebitele, aby vytvořil trh pro množství předmětů, které mu zpřístupnily kultura a pokrok vynálezů.

Jako tedy musí I dodat dodatečný konstantní kapitál II ze svého nadproduktu, tak dodává II v tomto smyslu dodatečný variabilní

kapitál pro I. Pokud jde o variabilní kapitál, akumuluje II pro I i pro sebe tím, že reprodukuje větší část své celkové produkce, tedy také zejména svého nadproduktu, ve formě nezbytných spotřebních prostředků.

Při výrobě na rostoucí kapitálové základně musí být $I_{(v + m)} = II_c$ plus té části nadproduktu, která je znovu přivtělována jako kapitál, plus dodatečné části konstantního kapitálu, nutné k rozšíření výroby ve II; a minimum tohoto rozšíření je to, bez něhož není možné provést skutečnou akumulaci, tj. skutečné rozšíření výroby, ani v I.

Vrátíme-li se teď k případu, který jsme zkoumali naposledy, vidíme, že má tu zvláštnost, že II_c je menší než $I_{(v + {}^1/_2 m)}$, než část produktu I vydávaná jako důchod na spotřební prostředky, takže už směnou oněch 1500 $I_{(v + m)}$ se ihned realizuje část nadproduktu II = 70. Pokud jde o $II_c = 1430$, musí být — aby mohlo dojít k prosté reprodukci ve II — za jinak nezměněných okolností nahrazeno z $I_{(v + m)}$ v téže hodnotě, a potud není třeba je tu dál zkoumat. Jinak je tomu s dodatečnými 70 II_m. To, co je pro I pouhým nahrazením důchodu spotřebními prostředky, pouhou směnou zboží zaměřenou na spotřebu, není tu pro II — jako při prosté reprodukci — jen zpětnou přeměnou jejího konstantního kapitálu z formy zbožního kapitálu v jeho naturální formu, nýbrž přímým procesem akumulace, přeměnou části jejího nadproduktu z formy spotřebních prostředků ve formu konstantního kapitálu. Jestliže I koupí za 70 liber št. v penězích (peněžní rezerva pro přeměnu nadhodnoty) těchto 70 II_m a jestliže pak II za to nekoupí 70 I_m, nýbrž těchto 70 liber št. akumuluje jako peněžní kapitál, je tento kapitál sice stále výrazem dodatečného produktu (totiž nadproduktu II, jehož alikvotní částí je), třebaže ne produktu, který znovu vchází do výroby; ale pak by tato akumulace peněz na straně II zároveň vyjadřovala, že 70 I_m ve výrobních prostředcích nelze prodat. V I by tedy docházelo k relativní nadprodukci odpovídající tomu, že současně nedochází k rozšířené reprodukci na straně II.

Ale nehledě na to: Po dobu, v níž se oněch 70 v penězích, které pocházejí z I, buď ještě vůbec nevrátilo k I, anebo se vrátilo jen zčásti tím, že II koupila 70 I_m, figuruje 70 v penězích zcela nebo zčásti jako dodatečný potenciální peněžní kapitál v rukou II. To

platí o každé směně mezi I a II, dokud vzájemné nahrazení zboží na obou stranách nezpůsobí, že se peníze vrátí ke svému výchozímu bodu. Ale při normálním průběhu věcí tu peníze figurují jen přechodně v této úloze. V úvěrovém systému, kde všechny načas dodatečně uvolněné peníze mají ihned aktivně fungovat jako dodatečný peněžní kapitál, může být takový jen přechodně uvolněný kapitál upoután, může např. sloužit k novým podnikům v I, zatímco by měl uvádět do pohybu dodatečný produkt v jiných podnicích, který tam dosud nečinně leží. Je třeba dále poznamenat, že připojení 70 I_m ke konstantnímu kapitálu II vyžaduje zároveň zvětšení variabilního kapitálu II o částku 14. To předpokládá — podobně jako v I při přímém přivtělení nadproduktu I_m ke kapitálu I_c — že reprodukce ve II už probíhá s tendencí k další kapitalizaci; že tedy zahrnuje zvětšení té části nadproduktu, která se skládá z nezbytných životních prostředků.

Jak jsme viděli, má-li být 500 I_m kapitalizováno, musí se v druhém příkladu produkt 9000 rozdělovat za účelem reprodukce následujícím způsobem. Přitom bereme v úvahu jen zboží a ponecháváme stranou oběh peněz.

I. $5000_c + 500_m$ (má být kapitalizováno) $+ 1500_{(v+m)}$ fondu spotřeby $= 7000$ ve zboží.

II. $1500_c + 229_v + 201_m = 2000$ ve zboží. Celková suma 9000 ve zbožním produktu.

Kapitalizace pak probíhá takto:

V I se 500_m, které jsou kapitalizovány, dělí na $^5/_6 = 417_c + ^1/_6 = 83_v$. Těchto 83_v odnímá stejnou sumu z II_m, za kterou kupuje prvky konstantního kapitálu, která se tedy přidává k II_c. Zvětšení II_c o 83 podmiňuje zvětšení II_v o $^1/_5$ z $83 = 17$. Po této směně tedy máme:

I. $(5000_c + 417_m)_c + (1000_v + 83_m)_v = 5417_c + 1083_v = 6500$
II. $(1500_c + 83_m)_c + (299_v + 17_m)_v = 1583_c + 316_v = 1899$
Celkem: 8399.

Kapitál v I vzrostl ze 6000 na 6500, tedy o $^1/_{12}$. Ve II ze 1715 na 1899, tedy o necelou $^1/_9$.

Reprodukce na této základně v druhém roce dává na konci roku kapitál:

$$\text{I. } (5417_c + 452_m)_c + (1083_v + 90_m)_v = 5869_c + 1173_v = 7042.$$
$$\text{II. } (1583_c + 42_m + 90_m)_c + (316_v + 8_m + 18_m)_v = 1715_c + 342_v = 2057,$$

a na konci třetího roku produkt:

$$\text{I. } 5869_c + 1173_v + 1173_m.$$
$$\text{II. } 1715_c + 342_v + 342_m.$$

Jestliže tu I akumuluje jako dosud polovinu nadhodnoty, činí $I_{(v + {}^1/_2 m)}$ $1173_v + 587_{({}^1/_2 m)} = 1760$, je tedy větší než celých 1715 II_c, a to o 45. Tento rozdíl musí tedy být zase vyrovnán převzetím stejné sumy výrobních prostředků do II_c. II_c se tedy zvětšuje o 45, což podmiňuje přírůstek o $^1/_5 = 9$ ve II_v. Potom se kapitalizovaných 587 I_m dělí na $^5/_6$ a $^1/_6$, na 489_c a 98_v; těchto 98 podmiňuje ve II nový přídavek ve výši 98 ke konstantnímu kapitálu, a to zase zvětšení variabilního kapitálu II o $^1/_5 = 20$. Máme pak:

$$\text{I. } (5869_c + 489_m)_c + (1173_v + 98_m)_v = 6358_c + 1271_v = 7629$$
$$\text{II. } (1715_c + 45_m + 98_m)_c + (342_v + 9_m + 20_m)_v = 1858_c + 371_v = 2229$$
$$\text{Celkem kapitál} = 9858.$$

Za tři roky rostoucí reprodukce vzrostl tedy celkový kapitál I z 6000 na 7629, celkový kapitál II ze 1715 na 2229, celkový společenský kapitál ze 7715 na 9858.

3. Směna II_c při akumulaci

Při směně $I_{(v + m)}$ za II_c dochází tedy k různým případům.

Při prosté reprodukci musí být obě tyto veličiny stejné a vzájemně se nahrazovat, neboť jinak, jak jsme viděli dříve, nemůže docházet k prosté reprodukci bez poruch.

Při akumulaci záleží především na míře akumulace. V dosavadních případech jsme předpokládali, že míra akumulace v I $= {}^1/_2 m$ I a také že v různých letech zůstává stálá. Měnili jsme jen poměr,

v němž se tento akumulovaný kapitál dělí na variabilní a konstantní. Přitom jsme dostali tři případy:

1. $I_{(v + {}^1/_2 m)} = II_c$, které je tedy menší než $I_{(v + m)}$. Tak tomu musí být vždycky, jinak by I neakumulovala.

2. $I_{(v + {}^1/_2 m)}$ je větší než II_c. V tomto případě se dosahuje nahrazení tím, že se k II_c připojuje příslušná část II_m, takže tento úhrn $= I_{(v + {}^1/_2 m)}$. Směna tu není pro II prostou reprodukcí jejího konstantního kapitálu, nýbrž je to už akumulace, jeho zvětšení o tu část jejího nadproduktu, kterou směňuje za výrobní prostředky I; toto zvětšení zároveň zahrnuje, že II mimoto příslušně zvětšuje svůj variabilní kapitál ze svého vlastního nadproduktu.

3. $I_{(v + {}^1/_2 m)}$ je menší než II_c. V tomto případě II nereprodukuje směnou plně svůj konstantní kapitál, musí tedy nahradit deficit koupí od I. To však nevede nutně k další akumulaci variabilního kapitálu II, protože její konstantní kapitál je co do velikosti plně reprodukován teprve touto operací. Z druhé strany ta část kapitalistů I, která jen hromadí dodatečný peněžní kapitál, touto směnou akumulaci tohoto druhu už zčásti provedla.

Předpoklad prosté reprodukce, že $I_{(v + m)}$ je $= II_c$, je nejen neslučitelný s kapitalistickou výrobou, což ostatně nevylučuje, že v průmyslovém cyklu 10 až 11 let má často jeden rok menší celkovou produkci než předcházející rok; že tedy ve srovnání s předcházejícím rokem nedochází ani k prosté reprodukci. Nýbrž také, při přirozeném ročním přírůstku obyvatelstva, by mohlo docházet k prosté reprodukci jen potud, že by se na spotřebě oněch 1500, které představují celkovou nadhodnotu, podílel příslušně větší počet neproduktivních služebníků. Akumulace kapitálu, tedy skutečná kapitalistická výroba, by však přitom nebyla možná. Fakt kapitalistické akumulace tedy vylučuje, aby II_c bylo $= I_{(v + m)}$. Přesto by i při kapitalistické akumulaci mohl nastat případ, že by v důsledku průběhu procesů akumulace, které se uskutečnily v dřívější řadě výrobních období, bylo II_c nejen stejné, nýbrž dokonce větší než $I_{(v + m)}$. To by byla nadprodukce ve II, která by se dala vyrovnat jen velkým krachem, čímž by se kapitál přesunul z II do I. — Poměr $I_{(v + m)}$ k II_c se také nijak nemění, jestliže část konstantního kapitálu II reprodukuje sebe samu; jako např. v zemědělství použití

osiva vlastní produkce. Pokud jde o směnu mezi I a II, nepřichází tato část II_c v úvahu stejně jako I_c. Na věci také nic nemění to, je-li část výrobků II s to vcházet do I jako výrobní prostředky. Jsou kryty částí výrobních prostředků, které dodala I, a tuto část je třeba hned na začátku na obou stranách odečíst, chceme-li směnu mezi dvěma velkými skupinami společenské výroby, mezi výrobci výrobních prostředků a výrobci spotřebních prostředků, zkoumat v čisté a nezkalené podobě.

Za kapitalistické výroby nemůže tedy být $I_{(v+m)}$ stejné jako II_c, čili obě tyto veličiny se nemohou při směně vzájemně krýt. Naproti tomu, je-li $I\frac{m}{x}$ tou částí I_m, kterou vydávají kapitalisté I jako důchod, může být $I_{(v+\frac{m}{x})}$ stejné jako II_c, může být větší nebo menší než II_c; $I_{(v+\frac{m}{x})}$ musí však být vždycky menší než $II_{(c+m)}$, a to o tolik menší než ta část II_m, kterou musí kapitalisté skupiny II za všech okolností spotřebovávat sami.

Je třeba poznamenat, že při tomto znázornění akumulace není přesně vyjádřena hodnota konstantního kapitálu, pokud je tento konstantní kapitál částí hodnoty zbožního kapitálu, při jehož produkci spolupůsobí. Fixní část nově akumulovaného konstantního kapitálu vchází do zbožního kapitálu jen postupně a periodicky, různě podle povahy těchto fixních prvků; proto tam, kde surovina a polotovar atd. vcházejí do výroby zboží ve velkých masách, skládá se zbožní kapitál z větší části z toho, co nahrazuje oběžné konstantní součásti a variabilní kapitál. (Takto se však může postupovat, jen pokud jde o obrat oběžných součástí; tím se předpokládá, že oběžná část spolu s částí hodnoty fixního kapitálu, která byla na ni přenesena, se obrátí během roku tolikrát, že se celková suma dodaných zboží rovná hodnotě celkového kapitálu, který vchází do roční produkce.) Ale tam, kde pro strojovou výrobu vcházejí jen pomocné látky, a ne suroviny, musí se prvek práce $= v$ znovu objevit jako větší součást ve zbožním kapitálu. Zatímco při míře zisku se nadhodnota vypočítává z celkového kapitálu, nezávisle na tom, zda fixní součásti přenášejí na produkt periodicky mnoho nebo málo hodnoty — je k hodnotě každého periodicky vytvářeného zbožního

kapitálu nutno připočítávat fixní část konstantního kapitálu jen potud, pokud v průměru opotřebováním předává hodnotu produktu samému.

IV. Dodatečné poznámky

Původním zdrojem peněz pro II je $v + m$, vytvořené při produkci zlata I a směňované za část II_c; jen pokud producent zlata nadhodnotu hromadí nebo přeměňuje ve výrobní prostředky I, tedy rozšiřuje svou produkci, nevchází jeho $v + m$ do II; naproti tomu, pokud akumulace peněz producenta zlata samého vede nakonec k rozšířené reprodukci, ta část nadhodnoty vytvořená při produkci zlata, která není vydávána jako důchod, vchází jako dodatečný variabilní kapitál producenta zlata do II, napomáhá nové tvorbě pokladů nebo poskytuje nové prostředky k tomu, aby se od I mohlo kupovat, aniž by se jí zase přímo prodávalo. Z peněz, které pocházejí z tohoto $I_{(v+m)}$ produkce zlata, je třeba odečíst část zlata, kterou potřebují jistá výrobní odvětví II jako surovinu atd., zkrátka jako prvek nahrazující jejich konstantní kapitál. Prvkem předběžné tvorby pokladu — za účelem budoucí rozšířené reprodukce — při směně mezi I a II je: pro I jen tehdy, je-li část I_m prodána II jednostranně, bez koupě z druhé strany, a slouží tu jako dodatečný konstantní kapitál II; pro II, jestliže se totéž stane na straně I u dodatečného variabilního kapitálu; dále jestliže část nadhodnoty, kterou I vydává jako důchod, není kryta II_c, takže se za ni kupuje a přeměňuje v peníze část II_m. Je-li $I_{(v+\frac{m}{x})}$ větší než II_c, nepotřebuje II_c ke své prosté reprodukci nahrazovat zbožím z I to, co I spotřebovala z II_m. Je otázka, jak dalece může v rámci vzájemné směny mezi kapitalisty II — směna, která může záležet jen ve vzájemné směně II_m — docházet k tvorbě pokladu. Víme, že uvnitř II dochází k přímé akumulaci tím, že část II_m se přeměňuje přímo ve variabilní kapitál (právě tak jako se v I část I_m přeměňuje přímo v konstantní kapitál). Při různých časových etapách akumulace v různých odvětvích podnikání sub II a uvnitř každého jednotlivého odvětví podnikání u jednotlivých kapitalistů se věc vysvětluje,

mutatis mutandis [s příslušnými obměnami] stejně jako sub I. Jedni jsou ještě ve stadiu tvorby pokladů, prodávají, aniž kupují, druzí už dosáhli bodu skutečného rozšiřování reprodukce, kupují, aniž prodávají. Dodatečný variabilní peněžní kapitál se sice napřed vynakládá na dodatečnou pracovní sílu; ale tato kupuje životní prostředky od těch majitelů dodatečných spotřebních prostředků vcházejících do spotřeby dělníků, kteří tvoří poklad. Tou měrou, jak tvoří poklad, nevracejí se od nich peníze ke svému výchozímu bodu; tito majitelé je hromadí.

PŘÍLOHY A REJSTŘÍKY

CIZOJAZYČNÉ CITÁTY

Cizojazyčné citáty, které jsou v němčině v poznámkách pod čarou, jsou podle 2. vydání. Tiskové chyby a chyby vzniklé při přepisování jsou opravené. Odchylky od originálu jsou zachycené v poznámkách pod čarou.

S. 27 an. pozn. 3 „Ainsi donc, par la concentration des fortunes entre un petit nombre de propriétaires, le marché intérieur se resserre toujours plus, et l'industrie est toujours plus réduite à chercher ses débouchés dans les marchés étrangers, où de plus grandes révolutions les attendent.*" [Sismondi,] „Nouv. Princ.", éd. 1819, I, p. 336.

S. 147 pozn. 11 „Les frais de commerce, quoique nécessaires, doivent être regardés comme une dépense onéreuse." (Quesnay, „Analyse du Tableau Économique". In: Daire, „Physiocrates", I^e partie, Paris 1846, p. 71.) —

„...à mettre leur rétribution ou leur gain au rabais... n'est sérieusement parlant qu'une *privation de perte* pour le vendeur de la première main et pour l'acheteur-consommateur. Or, une privation de perte sur les frais du commerce n'est pas un *produit réel* ou un accroît de richesses obtenu par le commerce, considéré en lui-même simplement comme échange, indépendemment des frais de transport, ou envisagé conjointement avec les frais de transport." (p. 145, 146.)

„Les frais du commerce sont toujours payés aux dépens des vendeurs des productions qui jouiraient de tout le prix qu'en payent les acheteurs, s'il n'y avait point de frais intermédiaires." (p. 163.) „Propriétaires" a „producteurs" jsou „salariants", obchodníci jsou „salariés". (p. 164, Quesnay, „Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans"**. In: Daire, „Physiocrates", I^e partie, Paris 1846.)

* U Sismondiho: la menacent.

** 1. a 2. něm. vydání: „Problèmes économiques".

S. 152 pozn. 13 „The money circulating in a country is a certain portion of the capital of the country, absolutely withdrawn from productive purposes, in order to facilitate or increase the productiveness of the remainder; a certain amount of wealth is, therefore, as necessary in order to adopt gold as a circulating medium, as it is to make a machine, in order to facilitate any other production." („Economist", vol. V, p. 520.)

S. 166 až 167 pozn. 18 ...„True, but how is the additional value given to it? By adding to the cost of production, first, the expenses of conveyance, secondly, the profit on the advances of capital made by the merchant. The commodity is only more valuable, for the same reason that every other commodity may become more valuable, because more labour is expended on its production and conveyance before it is purchased by the consumer. This must not be mentioned as one of the advantages of commerce." (Ricardo, „Principles of Pol. Econ.", 3rd ed., London 1821, p. 309, 310.)

S. 207 pozn. 23 ...„Les avances annuelles consistent dans les dépenses qui se font annuellement pour le travail de la culture; ces avances doivent être distinguées des avances primitives, qui forment le fonds de l'établissement de la culture." ([Quesnay, „Analyse du Tableau Économique". In: Daire, „Physiocrates", Ie partie, Paris 1846,] p. 59.)

„Au moyen de la durée plus ou moins grande des ouvrages de main-d'oeuvre, une nation possède un fonds considérable de richesses, indépendant de sa réproduction annuelle, qui forme un capital accumulé de longue main, et originairement payé avec des productions, qui s'entretient et s'augmente toujours." ([Le Trosne, „De l'intérêt social". In: „Physiocrates", éd.] Daire, II, p. 928, 929.)

S. 235 pozn. 24 ...„Not only his" (the farmer's) „labouring servants but his labouring cattle are productive labourers." ([Adam Smith, „Wealth of Nations".] Book II, chap. V, p. 243.)

S. 368 pozn. 33 ...„Jetez les yeux sur le Tableau Économique, vous verrez que la classe productive donne l'argent avec lequel les autres classes viennent lui acheter des productions, et qu'elles lui rentrent cet argent en revenant l'année suivante faire chez elle les mêmes achats... Vous ne voyez donc ici d'autre cercle que celui de la dépense suivie de la réproduction, et de la réproduction suivie de la dépense; cercle qui est parcouru par la circulation de l'argent qui mesure la dépense et la réproduction." (Quesnay, „Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans"*. In: Daire, „Physiocr.", I, p. 208, 209.)

* 1. a 2. něm. vydání: „Problèmes économiques".

„C'est cette avance et cette rentrée continuelle des capitaux qu'on doit appeler la circulation de l'argent, cette circulation utile et féconde qui anime tous les travaux de la société, qui entretient le mouvement et la vie dans le corps politique et qu'on a grande raison de comparer à la circulation du sang dans le corps animal." (Turgot, „Réflexions etc.", Oeuvres, éd. Daire, I, p. 45.)

S.387 pozn. 37 ...„Comme eux" (les entrepreneurs-manufacturiers), „ils" (les fermiers, tj. kapitalističtí nájemci) „doivent recueillir, outre la rentrée des capitaux etc." (Turgot, Oeuvres, éd. Daire, Paris 1844, Tome I, p. 40.)

POZNÁMKY

[1] Viz Marx-Engels, Spisy, sv. 13, Praha 1963, s. 31—189. — *12*

[2] Engels zamýšlel vydat „Teorie o nadhodnotě" jako čtvrtý díl „Kapitálu", ale tento záměr se mu už nepodařilo uskutečnit. „Teorie o nadhodnotě" uveřejnil poprvé Karl Kautsky v letech 1905—1910. Toto vydání však obsahovalo celou řadu svévolných odchylek od Marxova rukopisu, materiál byl nesprávně uspořádán a byly vypuštěny i mnohé důležité pasáže. Nové německé vydání „Teorií o nadhodnotě", které připravil Institut marxismu-leninismu v Berlíně, vyšlo až v letech 1956—1962. (Viz též K. Marx, „Teorie o nadhodnotě", 1. část, Praha 1958, předmluva.) — *12*

[3] *Katedroví socialisté* představovali buržoazní směr v politické ekonomii, který vznikl v Německu v 70. letech 19. stol. Katedroví socialisté (Gustav Schmoller, Lujo Brentano, Adolph Wagner, Karl Bücher, Werner Sombart aj.) byli zatvrzelými nepřáteli marxismu a hlasateli buržoazního reformismu. Propagovali třídní smír mezi buržoazií a proletariátem, pokoušeli se oslabit třídní boj, doporučovali jednotlivé sociální reformy, aby snížili vliv revoluční sociální demokracie a podřídili dělníky reakčnímu pruskému státu. Zestátnění železnic, které provedla pruská vláda, a státní monopol na výrobu lihovin a tabákových výrobků, které navrhoval Bismarck, vydávali za „státní socialismus". Marx a Engels bojovali důsledně proti katedrovému socialismu a odhalili jeho reakční a nevědeckou podstatu. — *15*

[4] Marx-Engels, Spisy, sv. 21, Praha 1967, s. 205—218. — *15, 27*

[5] Engels se tu odvolává na Rodbertusův dopis J. Zellerovi ze 14. března 1875, který byl poprvé uveřejněn v „Zeitschrift für die gesammte Staatswisschenschaft", Tübingen 1879.

„*Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft*" — liberální politickoekonomický přehled, který vycházel s přestávkami v letech 1844—1943 v Tübingenu. — *16*

[6] Kritiku Rodbertusových projevů a jednání, kterou podali Marx a Engels v článcích uveřejněných v „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie", viz Marx-Engels, Spisy, sv. 5, Praha 1959, s. 120—121, 185, 299, 427, 432, 433, a sv. 6, Praha 1959, s. 28.

„*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*" — deník, který vycházel za Marxovy redakce v Kolíně nad Rýnem od 1. června 1848 do 19. května 1849. Jako bojový orgán proletářského křídla německé demokracie vychovával list lidové masy a burcoval je k boji proti kontrarevoluci. Úvodníky, které určovaly stanovisko listu k nejdůležitějším otázkám německé a evropské revoluce, psali zpravidla Marx a Engels. — *17*

[7] Marx-Engels, Spisy, sv. 4, Praha 1958, s. 83—196. — *17*

[8] Marx-Engels, Spisy, sv. 6, Praha 1959, s. 400—430. — *17*

[9] Rodbertus-Jagetzow, J. K., „Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie", Berlín 1851, s. 87. — *18*

[10] Marx, K., „Teorie o nadhodnotě", 2. část, Praha 1964, s. 9—10. — *18*

[11] Marx, K., „Teorie o nadhodnotě", 1. část, Praha 1958, s. 78. — *19*

[12] Tamtéž, s. 80. — *19*

[13] Tamtéž, s. 85. — *20*

[14] Marx-Engels, Spisy, sv. 23, Praha 1986, s. 554—558. — *20*

[15] Tamtéž, s. 627. — *21*

[16] Srov. Marx, K., „Teorie o nadhodnotě", 3. část, Praha 1968, s. 232. — *21*

[17] „*Tento neuvěřitelný příštipkář*" (this most incredible cobler) — tak je označen MacCulloch v brožuře „Some illustrations of Mr. M'Culloch's principles of political economy", Edinburgh 1826, kterou napsal John Wilson pod pseudonymem Mordecai Mullion. — *21*

[18] Marx, K., „Teorie o nadhodnotě", 3. část, Praha 1968, s. 247—248. — *22*

[19] Marx-Engels, Spisy, sv. 4, Praha 1958, s. 118. — *23*

[20] Rodbertus-Jagetzow, J. K., „Briefe und Socialpolitische Aufsätze". Vyd. R. Meyer. Sv. 1, Berlín [1881], s. 111. — *26*

[21] Marx, K., „Teorie o nadhodnotě", 2. část, Praha 1964, s. 9—115. — *27*

[22] Tamtéž, s. 16—21, 55—63, 160—218 a 408—452. — *28*

[23] Marx-Engels, Spisy, sv. 25-I, Praha 1988, 1. a 2. oddíl. — *28*

[24] Marx-Engels, Spisy, sv. 23, Praha 1986, 7. oddíl, s. 602—815. — *43*

[25] Tamtéž, s. 643—645. — *51*

[26] [Bailey, S.,] „A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of essays on the formation and publication of opinions", Londýn 1825, s. 72. — *121*

[27] *Stát Inků* — otrokářský stát se značnými pozůstatky prvobytné společnosti. Základem společenské a hospodářské organizace byl rod čili rolnická obec (aylla), která měla ve společném vlastnictví půdu a dobytek. Doba rozkvětu státu Inků se datuje od konce 15. století až do třicátých let 16. století, kdy stát dobyli Španělé a úplně ho zničili. Rozprostíral se tehdy na území dnešního Peru, Ekvádoru, Bolívie a severního Chile. — *131*

[28] „*When Greek meets Greek then comes the tug of war*" (Když Řek potká Řeka, pak dojde k ostrému boji) — pozměněný citát z „Rival Queens" od Nathanaela Leea. In: „The dramatick works", sv. 3, Londýn 1734, s. 266. — *145*

[29] Marx-Engels, Spisy, sv. 23, Praha 1986, s. 391. — *150*

[30] „*The Economist*" — týdeník pro ekonomické a politické otázky, založený v Londýně 1843; orgán průmyslové velkoburžoazie. — *152*

[31] Lalor, J., „Money and moral: a book for the times", Londýn 1832, s. 34—44. Sismondi, J. Ch. L. S., „Études sur l'économie politique", sv. 1, Brusel 1837, s. 49 an. — *156*

[32] Marx-Engels, Spisy, sv. 23, Praha 1986, s. 419—427. — *157*

[33] Say, J. B., „Traité d'économie politique", 3. vyd., sv. 2, Paříž 1817, s. 433. — *166*

[34] Marx-Engels, Spisy, sv. 23, Praha 1986, s. 604. — *170*

[35] Tamtéž, s. 230—231. — *173*

[36] Marx, K., „Teorie o nadhodnotě", 3. část, Praha 1968, s. 319—321. — *175*

[37] Marx-Engels, Spisy, sv. 23, Praha 1986, s. 208—209. — *175*

[38] Tamtéž, s. 208. — *176*

[39] Tamtéž, s. 204—208. — *177*

[40] Tamtéž, s. 193—203. — *181*

[41] Marx zde cituje Williamsovu přednášku „On the Maintenance and Renewal of Permanent Way...", která byla uveřejněna v „Money Market Review" z 2. prosince 1867. — *187, 197*

[42] V Lardnerově spisu „Railway economy: a treatise on the new art of transport..." se píše: „přibližně 8 %". Kdyby šlo o přesných 8 %, muselo by být v textu $12\frac{1}{2}$ let. — *188*

[43] Marx-Engels, Spisy, sv. 23, Praha 1986, s. 233—234 a 437. — *190*

[44] Tamtéž, s. 460, poznámka 190a. — *190*

[45] Marx zkoumá kapitalistický úvěrový systém v 3. díle „Kapitálu" (viz Spisy, sv. 25). — *198*

[46] Marx ve svém rukopise dokazuje, že podobný způsob výpočtu doby obratu kapitálu je nesprávný. Průměrná doba obratu (16 měsíců), kterou uvádí citát, se při $7^1/_2$ % zisku vypočítává z celého kapitálu 50 000 dolarů. Jestliže se k zisku nepřihlíží, je doba obratu tohoto kapitálu 18 měsíců. — *203*

[47] Myslí se Potterova kniha „Political economy: its objects, uses, and principles", New York 1841. Jak vyplývá z úvodu, je velká část knihy v podstatě přetisk prvních deseti kapitol Scropeova spisu „Principles of political economy", která vyšla v Anglii roku 1833. Potter v ní pouze provedl některé změny. — *203*

[48] Marx-Engels, Spisy, sv. 23, Praha 1986, s. 167. — *204*

[49] Tamtéž, s. 230. — *221*

[50] Tamtéž, s. 204—212. — *223*

[51] Tamtéž, s. 649—652. — *235*

[52] Marx-Engels, Spisy, sv. 25, Praha 1987, 11. kapitola. — *236*

[53] Marx-Engels, Spisy, sv. 23, Praha 1986, s. 663—665. — *237*

[54] Tamtéž, s. 234—235. — *247*

[55] Tamtéž, s. 672—673, poznámka 79. — *248*

[56] Marx-Engels, Spisy, sv. 25, Praha 1987, 1.—3. kapitola. — *248*

[57] Mill, J. St., „Essays on some unsettled questions of political economy", Londýn 1844, s. 164. — *249*

[58] Ramsay, G., „An essay on the distribution of wealth", Edinburgh 1836, s. 21—24. — *249*

[59] Macleod, H. D., „The elements of political economy", Londýn 1858, s. 76 až 80. — *249*

[60] Patterson, R. H., „The science of finance. A practical treatise", Edinburgh, Londýn 1868, s. 129—144. — *249*

[61] „*Manava-dharma-šástra*", tj. Manuův zákoník — staroindický zákoník, jehož náboženské, rituální a právní předpisy pokládali bráhmani za závazné normy života i jednání všech kast. Tradice je připisuje Manuovi, který je považován za praotce všech lidí.

Marx tu cituje podle „Manava Dharma Sastra, or the institutes of Manu according to the gloss of Kulluka, comprising the Indian system of duties, religious and civil", 3. vyd., Madrás 1863, s. 281. — *259*

[62] Marx-Engels, Spisy, sv. 23, Praha 1986, s. 285—292. — *261*

[63] Tamtéž, s. 334—343. — *323*

[64] Tamtéž, s. 604—605. — *334*

[65] Tamtéž, s. 165—168. — *351*

[66] Tamtéž, s. 138—139. — *367*

[67] Tamtéž, s. 140—141. — *368*

[68] Marx-Engels, Spisy, sv. 13, Praha 1963, s. 133—134. — *371*

[69] Marx-Engels, Spisy, sv. 23, Praha 1986, s. 665—669, 804. — *383*

[70] Podrobně vyložil Marx Tableau économique v 1. dílu „Teorií o nadhodnotě" (6. kapitola) a v 10. kapitole druhého oddílu Engelsova „Anti-Dühringa", kterou napsal. — *387*

[71] Marx-Engels, Spisy, sv. 23, Praha 1986, s. 631. — *387*

[72] Tamtéž, s. 229—231. — *425*

[73] Tamtéž, s. 138. — *443*

[74] Tamtéž, s. 637. — *469*

[75] *Dei ex machina* (bozi ze stroje) je neočekávané, náhodné i násilné řešení zápletky; v antickém divadle ji řešili bozi, jejichž představitelé byli na jeviště spouštěni pomocí zvláštního stroje. — *488*

[76] Marx-Engels, Spisy, sv. 23, Praha 1986, s. 190. — *513*

[77] „*Inšpektor Bräsig*" — postava z díla Fritze Reutera. — *514*

[78] *Institut de France* — nejvyšší vědecká instituce ve Francii, která se dělila na několik tříd čili akademií. Destutt de Tracy byl členem akademie morálních a politických věd. — *521*

[79] Marx-Engels, Spisy, sv. 23, Praha 1986, s. 650, poznámka 64. — *541*

[80] Text tohoto odstavce byl v německém vydání „Kapitálu" ve Spisech (Marx-Engels, Werke, Bd. 24, s. 509) změněn tak, jak je přeložen v tomto českém vydání.

V českém vydání II. dílu „Kapitálu" z roku 1954 a 1978 zněl začátek odstavce: „Během čtyř let reprodukce...", a poslední věta: „Spotřebovaná nadhodnota byla na počátku 500 pro I a 535 pro II, úhrnem = 1035; v posledním roce byla 732 pro I a 958 pro II, úhrnem = 1690. Vzrostla tedy v poměru 100 : 163." — *549*

JMENNÝ REJSTŘÍK

Adams, William Bridges (1797—1872), anglický inženýr, autor prací o železnicích. — 187 189

d'Alembert, Jean Baptiste *Le Rond* (1717—1783), francouzský matematik, přírodovědec a filozof; nedůsledný materialista; osvícenec; spoluvydavatel Velké francouzské encyklopedie. — 92

Arrivabene, Jean (Giovanni), hrabě *de* (1787—1881), italský politický emigrant, iniciátor ekonomického kongresu v Bruselu 1847; překladatel ekonomických děl do francouzštiny. — 469

Bailey, Samuel (1791—1870), anglický filozof a ekonom; z pozic vulgární politické ekonomie vystupoval proti Ricardově pracovní teorii hodnoty, zároveň však upozorňoval na jednotlivé rozpory v jeho ekonomických názorech. — 121 541

Bakewell, Robert (1725—1795), anglický zemědělec a chovatel dobytka. — 259

Barton, John (konec 18.—začátek 19. stol.), anglický ekonom, představitel klasické buržoazní politické ekonomie. — 248 249 419

Bernstein, Eduard (1850—1932), německý sociální demokrat, publicista, redaktor listu „Der Sozialdemokrat" (1881—1890); od 2. pol. devadesátých let vystupoval jako otevřený revizionista marxismu a stal se jedním z vůdců oportunistického křídla německé sociální demokracie a II. internacionály. — 15

Bessemer, sir Henry (1813—1898), anglický inženýr a chemik, vynálezce nového způsobu výroby oceli, tzv. „bessemerování". — 262

Carey, Henry Charles (1793—1879), americký vulgární ekonom, stoupenec ochranných cel, obhájce harmonie třídních zájmů v buržoazní společnosti. — 382

Corbet, Thomas (19. stol.) anglický ekonom, Ricardův stoupenec. — 154

Courcelle-Seneuil, Jean Gustave (1813 až 1892), francouzský ekonom, obchodník. — 262

Čuprov, Alexandr Ivanovič (1842 až

1908), ruský ekonom a statistik, liberální politik a publicista; specialista v oblasti železnic. — 65

Daire, Louis François Eugène (1798 až 1847), francouzský ekonom, vydavatel děl z oblasti politické ekonomie. — 147 207 368 387

Destutt de Tracy, Antoine Louis Claude, hrabě *de* (1754—1836), francouzský idealistický filozof, ekonom, stoupenec konstituční monarchie. — 475 513—522

Drummond, Victor Arthur Wellington (1833—1907), britský diplomat. — 551 552

Dupont de Nemours, Pierre Samuel (1739—1817), francouzský politik a ekonom, fyziokrat, Quesnayův žák. — 207

Edmonds, Thomas Rowe (1803—1889), anglický ekonom, utopický socialista; vyvozoval z Ricardovy teorie socialistické závěry. — 23

Engels, Bedřich (1820—1895). — 11 12 15—17 23 30 50 92 137 307—308 400 440 445 492 498 505

Fullarton, John (1780—1849), anglický ekonom, autor prací o peněžním oběhu a úvěru, odpůrce kvantitativní teorie peněz. — 533

Good, William Walter, anglický farmář a ekonom, odpůrce svobody obchodu; autor děl o agrární politice. — 257 258

Hodgskin, Thomas (1787—1869), anglický ekonom a publicista, utopický socialista; kritik kapitalistického výrobního způsobu z maloburžoazních pozic. — 23 265

Holdsworth, W. A., anglický advokát, autor právnických knih. — 190 194

Chalmers, Thomas (1780—1847), skotský teolog a ekonom, malthuziánec. — 171

Cherbuliez, Antoine Elisée (1797 až 1869), švýcarský ekonom, stoupenec Sismondiho; spojil jeho teorii s prvky Ricardova učení. — 419

Kautsky, Karl (1854—1938), německý sociálně demokratický politik a teoretik; 1883—1917 redaktor soc. dem. orgánu „Die Neue Zeit"; 1881—1890 Engelsův tajemník v Londýně; vedoucí osobnost II. internacionály, ideolog centrismu; za první světové války zradil marxismus a stal se nepřítelem VŘSR a revolučního dělnického hnutí. — 15

Kirchhof, Friedrich, německý zemědělec a ekonom, autor několika knih o zemědělství. — 196 263 266—270 277—278

Kozak, Theophil, vydal několik spisů z Rodbertusovy rukopisné pozůstalosti. — 16

Lalor, John (1814—1856), anglický publicista a ekonom. — 156 159

Lardner, Dionysius (1793—1859), anglický matematik a fyzik, autor celé řady spisů z přírodních věd, techniky, filozofie a politické ekonomie. — 187 188 196—198

Lassalle, Ferdinand (1825—1864), německý spisovatel a maloburžoazní socialista, odpůrce marxistické teorie a praxe, zvláště třídního boje,

socialistické revoluce a diktatury proletariátu; zakladatel Všeobecného německého dělnického spolku v Lipsku (1863). — 17

Laveleye, Emile Louis Victor *de* (1822 až 1892), belgický historik a ekonom. — 266

Lavergne, Louis Gabriele Léonce Guilhaud *de* (1809—1880), francouzský politik a ekonom. — 259

Lavoisier, Antoine Laurent (1743 až 1794), francouzský chemik, vyvrátil flogistonovou teorii a potvrdil existenci kyslíku při spalování a okysličování látek; zabýval se též politickou ekonomií a statistikou. — 24—26

Le Trosne, Guillaume François (1728 až 1780), francouzský ekonom, fyziokrat. — 207

Linguet, Simon Nicolas Henri (1736 až 1794), francouzský advokát, publicista, historik a ekonom, odpůrce fyziokratů; kritizoval buržoazní svobody a kapitalistické vlastnické vztahy. — 387

List, Friedrich (1789—1846), německý ekonom, teoretický mluvčí průmyslové buržoazie, stoupenec ochranných cel. — 17

Mably, Gabriel Bonnot *de* (1709 až 1785), francouzský sociolog a historik, odpůrce soukromého vlastnictví a představitel utopického rovnostářského komunismu. — 387

MacCulloch, John Ramsay (1789 až 1864), skotský ekonom, vulgarizátor Ricardova učení; obhájce kapitalismu. — 21 269 418

Macleod, Henry Dunning (1821—1902), anglický ekonom, zabýval se zejména teorií úvěru. — 249

Malthus, Thomas Robert (1766—1834), anglický duchovní a ekonom, ideolog zburžoaznělé pozemkové aristokracie, obhájce kapitalismu, hlasatel teorie přelidnění, která měla ospravedlnit bídu pracujících za kapitalismu. — 472

Marx, Karel (1818—1883). — 11—21 23—29 57 81 87 92 182 307 355 423 544

Marxová, Jenny (roz. *von Westphalen*) (1814—1881), Marxova žena a spolubojovnice. — 29

Marxová-Avelingová, Eleanor (1855 až 1898), nejmladší Marxova dcera, v osmdesátých a devadesátých letech představitelka anglického a mezinárodního dělnického hnutí; od 1884 žena Edwarda Avelinga. — 15 16

Meyer, Rudolf Hermann (1839—1899), německý ekonom; Bismarckův odpůrce. — 16 23

Mill, James (1773—1836), anglický ekonom a filozof, vulgarizátor Ricardova učení. — 269 541

Mill, John Stuart (1806—1873), anglický ekonom a pozitivistický filozof, vulgarizoval Ricardovo učení a hlásal harmonii mezi zájmy buržoazie a dělnické třídy; rozpory kapitalismu chtěl překonat reformou vztahů v rozdělování; syn Jamese Milla. — 249 419

Müller, Adam Heinrich, rytíř *von Nitterdorf* (1779—1829), německý publicista a ekonom, představitel tzv. romantické školy v politické ekonomii, která vyjadřovala zájmy feudální aristokracie; odpůrce A. Smithe. — 203

Newman, Samuel Philips (1797—1842), americký filozof a ekonom. — 171

Owen, Robert (1771—1858), anglický utopický socialista, filantrop (pův. továrník), organizátor sociálních a výchovných zařízení. — 23

Patterson, Robert Hogard (1821—1886), anglický ekonom a publicista. — 249

Potter, Alonzo (1800—1865), americký biskup, vydavatel děl G. Scropa o politické ekonomii. — 203

Priestley, Joseph (1733—1804), anglický chemik, materialistický filozof a pokrokový politik; 1774 objevil kyslík, zůstal ale zároveň přívržencem flogistonové teorie. — 24—26

Proudhon, Pierre Joseph (1809—1865), francouzský publicista, sociolog a ekonom, ideolog maloburžoazie, jeden z teoretických zakladatelů anarchismu. — 15 23 418 464

Quesnay, François (1694—1774), francouzský ekonom a lékař, představitel fyziokratismu; jako první se pokusil znázornit formou schématu proces reprodukce (Ekonomická tabulka). — 114 147 206 207 217 368 386 387 389 397

Ramsay, sir George (1800—1871), anglický ekonom, jeden z posledních představitelů klasické buržoazní politické ekonomie. — 175 249 417 až 419 464 467—468

Rau, Karl Heinrich (1792—1870), německý ekonom, v některých otázkách sdílel Smithovy a Ricardovy názory. — 17

Ravenstone, Piercy (zemř. 1830), anglický ekonom, Ricardův stoupenec, obhájce zájmů maloburžoazie a Malthusův odpůrce. — 23

Ricardo, David (1772—1823), anglický ekonom; jeho dílo tvoří vrchol klasické buržoazní politické ekonomie. — 20—28 166—167 236—240 244 až 245 247—249 417 513

Rodbertus(-Jagetzow), Johann Karl (1805—1875), pruský velkostatkář, ekonom, ideolog zburžoaznělého junkerstva; sdílel reakční a utopickou myšlenku o socializující úloze pruského státu. — 15—18 20—28 440

Roscoe, sir Henry Enfield (1833—1915), anglický chemik, autor učebnic chemie. — 24

Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817—1894), německý buržoazní ekonom, zakladatel starší historické školy v německé politické ekonomii; teoretickou analýzu nahradil historickým zkoumáním; popíral existenci ekonomických zákonů. — 400

Russell, lord John (1792—1878), britský státník a vůdce whigů; předseda vlády, ministr zahraničních věcí. — 21

Say, Jean Baptiste (1767—1832), francouzský buržoazní ekonom, vulgarizátor Smithova učení; formuloval zákon realizace, podle kterého nabídka automaticky vyvolává poptávku. — 166 418—419 472

Scrope, George Julius Poulett (1797 až 1876), anglický ekonom a geolog, Malthusův odpůrce, člen parlamentu. — 203—205

Senior, Nassau William (1790—1864), anglický vulgární ekonom, známý zejména jako zakladatel tzv. teorie abstinence, která se snaží vyvodit vznik kapitálu ze zdrženlivosti (abstinence) kapitalisty. — 469

Schäffle, Albert Eberhard Friedrich (1831—1903), německý vulgární

ekonom a buržoazní sociolog. — 16 544

Scheele, Karl Wilhelm (1742—1786), švédský chemik, nezávisle na Priestleym objevil kyslík. — 24 25

Schorlemmer, Carl (1834—1892), německý chemik, profesor v Manchesteru, člen Sociálně demokratické strany Německa; Marxův a Engelsův blízký přítel. — 24

Sismondi, Jean Charles Léonard *Simonde de* (1773—1842), švýcarský ekonom a historik; zakladatel maloburžoazní politické ekonomie; představitel ekonomického romantismu. — 27 127 156 419 472

Smith, Adam (1723—1790), nejvýznamnější anglický ekonom; ideolog průmyslové buržoazie manufakturního období; jeho vědecké ideje tvoří základ klasické burž. ekonomie. — 13 15 18—20 22 24 156 157 184 206—235 236 238 240 249 371 387—412 416—419 438 456 464 465 468 508 509 521 528

Soetbeer, Georg Adolf (1814—1892), německý ekonom a statistik. — 502

Stein, Lorenz *von* (1815—1890), německý historik a ekonom, pravý hegelovec. — 178

Steuart (Stewart), sir James *(Denham)* (1712—1780), anglický ekonom, jeden z posledních představitelů merkantilismu; odpůrce kvantitativní teorie peněz. — 18

Storch, Heinrich Friedrich *von* (Andrej Karlovič) (1766—1835), německý ekonom působící v Rusku; statistik a historik, vulgarizoval klasickou buržoazní politickou ekonomii; člen Akademie věd v Petrohradě. — 165 418 464—465

Thompson, William (asi 1785—1833), irský ekonom, utopický socialista, Owenův stoupenec; vyvozoval socialistické závěry z Ricardovy teorie. — 23 348—350

Tooke, Thomas (1774—1858), anglický ekonom, kritizoval Ricardovu teorii peněz. — 87 128 355 356 506 508 509 511

Turgot, Anne Robert Jacques, baron *de l'Aulne* (1727—1781), francouzský státník a ekonom, fyziokrat, žák Quesnayův; generální kontrolor financí (1774—1776). — 207 368 387

Tylor, Edward Burnett (1832—1917), anglický antropolog a etnograf, stoupenec evoluční teorie. — 470

Wagner, Adolph (1835—1917), německý ekonom, katedrový socialista; podporoval Bismarckovu reakční politiku. — 23

Wayland, Francis (1796—1865), americký duchovní, autor prací o etice, politické ekonomii a jiných vědních oborech; univerzitní profesor. — 247

Williams, Richard Price, anglický inženýr, odborník na železnice. — 186 až 187 197

Zeller, J., německý ekonom, autor ekonomických děl. — 16

taires et des notices historiques, vyd. E. Daire, 2. část, Paříž 1846. — 207

Macleod, Henry Dunning: The elements of political economy, Londýn 1858. — 249

Manava Dharma Sastra, or the institutes of Manu according to the gloss of Kulluka, comprising the Indian system of duties, religious and civil. Verbally transl. from the original, with a preface by William Jones, and collated with the Sanskrit text, by Graves Chamney Haughton, vyd. P. Percival, 3. vyd., Madrás 1863. — 259

Marx, Karel: Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons „Philosophie des Elends". Do němč. přel. E[duard] Bernstein a K[arl] Kautsky, s předmluvou a poznámkami Bedřicha Engelse, Stuttgart 1885.

— Bída filozofie. Odpověď na „Filozofii bídy" pana Proudhona (Spisy, sv. 4, čes. vyd. 1958, s. 83—196). — 15

— Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Díl 1, kniha 1: Der Produktionsprocess des Kapitals, 2., oprav. vyd., Hamburk 1872.

— Kapitál. Kritika politické ekonomie. Díl 1, kniha 1: Proces produkce kapitálu (Spisy, sv. 23, čes. vyd. 1986). — 12 15 20 23 40 51 60 64 80 93 128 139 142 150 157 170 173 177 180—181 190 198 204 221 223 227 237 247 až 248 261 332 334 346 351 357 367—368 378—379 381 383 387 425 442 až 443 469 513 523 536541 544

— (anonymně) Lohnarbeit und Kapital. In: Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie, Kolín nad Rýnem, 5., 6., 7., 8. a 11. dubna 1849.

— Námezdní práce a kapitál (Spisy, sv. 6, čes. vyd. 1959, s. 400—430). — 17

— Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de Proudhon, Paříž a Brusel 1847.

— Bída filozofie. Odpověď na „Filozofii bídy" pana Proudhona (Spisy, sv. 4, čes. vyd. 1958, s. 83—196). — 17 23 27

— Zur Kritik der Politischen Oekonomie, 1. sešit, Berlín 1859.

— Ke kritice politické ekonomie (Spisy, sv. 13, čes. vyd. 1963, s. 31—189). — 12 371

Meyer, R[udolf Hermann]: Der Emancipationskampf des vierten Standes. Sv. 1: Theorie des Socialismus. — Der katholische Socialismus. — Die Internationale. — Deutschland. — Schulze. — Lassalle. — Marx. — Die Gewerkvereine. — Die Socialconservativen. — Die Arbeiterpresse, Berlín 1874. — 16

Mill, John Stuart: Essays on some unsettled questions of political economy, Londýn 1844. — 249

Müller, Adam H[einrich]: Die Elemente der Staatskunst. Öffentliche Vorlesungen, vor Sr. Durchlaucht dem Prinzen Bernhard von Sachsen-Weimar und einer Versammlung von Staatsmännern und Diplomaten, im Winter von 1808 auf 1809, zu Dresden, gehalten. Díl 3, Berlín 1809. — 203

Newman, Samuel P[hilips]: Elements of political economy, Andover a New York 1835. — 171

Patterson, R[obert] H[ogard]: The science of finance. A practical treatise, Edinburgh a Londýn 1868. — 249

Potter, A[lonzo]: Political economy: its objects, uses, and principles: considered with reference to the condition of the American people. With a summary, for the use of students, New York 1841. — 203

Quesnay, [François]: Analyse du Tableau économique. (1766). In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne, avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, vyd. E. Daire, 1. část, Paříž 1846. — 114 147 207 386 397

— Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans. Tamtéž. — 147 368

Ramsay, George: An essay on the distribution of wealth, Edinburgh 1836. — 249 417—418 467—468

Ravenstone, Piercy: Thoughts on the funding system, and its effects, Londýn 1824. — 23

Ricardo, David: On the principles of political economy, and taxation, 3. vyd., Londýn 1821. — 166—167 236 244—245 248 417 513

Rodbertus-Jagetzow, [Johann Karl]: Briefe und Socialpolitische Aufsätze. Vyd. Rudolph Meyer, sv. 1, Berlín [1881]. — 16 26

— Das Kapital. Vierter socialer Brief an von Kirchmann. Vydal a úvodem opatřil Theophil Kozak, Berlín 1884. — 16

— Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie, Berlín 1851. — 16 17

— Zur Erkenntniss unsrer staatswirthschaftlichen Zustände. 1. sešit: Fünf Theoreme, Neubrandenburg a Friedland 1842. — 15 16 21 28

Roscoe, H[enry] E[nfield] a *C[arl] Schorlemmer:* Ausführliches Lehrbuch der Chemie. Sv. 1: Nichtmetalle, Brunšvik 1877. — 24

Roscher, Wilhelm: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende, 3. rozš. a oprav. vyd., Stuttgart a Augsburg 1858. — 400

Say, Jean Baptiste: Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce, Paříž 1820. — 472

— Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent, et se consomment les richesses, sv. 2, 3. vyd., Paříž 1817. — 166 418

Scrope: The principles of political economy viz *Potter, A[lonzo]:* Political economy...

Senior, N[assau] W[illiam]: Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édites et inédites de Mr. Senior, přel. Jean Arrivabene, Paříž 1836. — 469

Sismondi, J[ean] Ch[arles] L[éonard] Simonde de: Études sur l'économie politique, sv. 1, Brusel 1837. — 156

— Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population, sv. 1, Paříž 1819. — 27 127 419

Smith, Adam: An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a memoir of the author's life. Complete in one vol., Aberdeen a Londýn 1848. — 18—19 156 207—216 218—230 232 235 388—394 395—405 408 409 411 416 508

Soetbeer, Adolf: Edelmetall-Produktion und Werthverhältniss zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerika's bis zur Gegenwart. (Dodatkový sešit č. 57 k „Petermann's Mittheilungen"), Gotha 1879. — 502

The source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in a letter to Lord John Russell, Londýn 1821. — 21—22

Storch, Henri: Considérations sur la nature du revenu national, Paříž 1824. — 418 465

— Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations, sv. 2, Petrohrad 1815. — 419

Thompson, William: An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness; applied to the newly proposed system of voluntary equality of wealth, Londýn 1824. — 23 348

— An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness, nově vyd. William Pare, Londýn 1850. — 23 348—350

Tooke, Thomas: An inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking, 2. vyd., Londýn 1844. — 508—509

Turgot, [Anne Robert Jacques]: Réflexions sur la formation et la distribution des richesses. In: Oeuvres. Vyd. Euqène Daire, sv. 1, Paříž 1844. — 207 368 387

Tyler [Tylor], E[dward] B[urnett]: Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit und die Entwickelung der Civilisation. Z angl. přel. H. Müller, Lipsko. — 470

Wayland, Francis: The elements of political economy, Boston 1843. — 247

Williams, R[ichard] Price: On the maintenance and renewal of permanent way. In: Minutes of proceedings of the institution of civil engineers; with abstracts of the discussions. Sv. 25, 1865—1866. Vyd. J. Forrest, Londýn 1866. — 186 až 187 197

II. Parlamentní a jiné oficiální dokumenty

East India (Bengal and Orissa famine). Papers and correspondence relative to the famine in Bengal and Orissa, including the report of the Famine Commi-

ssion and the minutes of the Lieutenant Governor of Bengal and the Governor General of India. (Presented to Parliament by Her Majesty's command.) Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867. — 157

East India (Bengal and Orissa famine). Papers relating to the famine in Behar, including Mr. F. R. Cockerell's report. (Presented to Parliament by Her Majesty's command.) Part III. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867. — 157

East India (Madras and Orissa famine). Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 4 July 1867. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1867. — 259

Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee minutes of evidence, appendix and index. Part I. Report and evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857. — 255—256

Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation, on the manufactures, commerce & c., of the countries in which they reside. Nr. 8. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. 1865. Londýn [1865]. — 264

Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation, on the manufactures, commerce & c., of the countries in which they reside. Part III. Presented to both House of Parliament by command of Her Majesty. May 1879. Londýn 1879. — 504 551 552

Royal commission on railways. Report of the commissioners. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. Londýn 1867. — 154—155 167 186 191 196 274

III. Časopisecké články bez udání autora

The Economist. Weekly Commercial Times, Bankers' Gazette, and Railway Monitor: a political, literary, and general newspaper. [Londýn]
— 8. května 1847. — 152
— 16. června 1866. — 275
— 30. června 1866. — 275
— 7. července 1866. — 275

Money Market Review, Londýn
— 2. prosince 1867. — 186
— 25. ledna 1868. — 195

Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie, Kolín nad Rýnem
— 24. června 1848. — 17
— 4. července 1848. — 17

— 26. července 1848. — 17
— 10. září 1848. — 17
— 12. září 1848. — 17
— 9. listopadu 1848. — 17
— 5. dubna 1849. — 17
— 6. dubna 1849. — 17
— 7. dubna 1849. — 17
— 8. dubna 1849. — 17
— 11. dubna 1849. — 17

Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft, sv. 35, Tübingen 1879. — 16

SEZNAM HMOTNOSTÍ, MĚR A MINCÍ

HMOTNOSTI

tuna (ton) = 20 hundredweights	1016,05	kg
libra (pound) = 16 uncí	453,5924	g
unce (ounce)	28,349	g

MÍRY

míle angl. (mile) = 5280 stop	1609,329	m
versta (stará ruská délková míra)	1066,780	m

MINCE*

(M = marka, pf = fenik)

libra šterlinků (pound sterling, £) = 20 šilinků	20,43	M
šilink (shilling, sh.) = 12 pencí	1,021	M
penny (množ. číslo: pence, d.)	8,51	pf
farthing (nejmenší angl. měděná mince) = $^1/_4$ penny	2,12	pf
dolar (dollar, $) = 100 centů	4,20	M
frank (franc. fr.) = 100 centimů	asi 81	pf
tolar (stará stříbrná mince různé hodnoty a různě označovaná) všeobecně	asi 3	M

* Relace se vztahují u marky na rok 1871, u dolaru na rok 1878. Dnešní relace jsou podstatně odlišné. 1 M z roku 1871 = 1/2790 kg ryzího zlata.

VĚCNÝ REJSTŘÍK

abstinence → *teorie abstinence*
abstrakce 120 423
Afrika 512
akcie 179 315 375
akciové společnosti 255 384 464 510
akciový kapitál → *kapitál akciový*
akumulace kapitálu 28 92n. 142 345 až 348 350 370 376 522n.
— nutnost akumulace 93 135 556
— ve skupině I 526n.
— ve skupině II 537n.
— a prostá reprodukce 423
— a spotřeba 538
— a tvorba pokladu 92 98 525 532 534 558 559
→ *míra akumulace; rozšířená reprodukce*
akumulace peněz 97—99 323 372 374
→ *fond akumulace; míra akumulace*
amortizace fixního kapitálu 134
→ *fond amortizační; kapitál fixní*
amortizační fond → *fond amortizační*
Amerika 512
— americká občanská válka 157
anarchie kapitalistické výroby 189 501
→ *krize hospodářská*
Anglie 159
— bankovnictví 275
— stavebnictví 81 255
— zemědělství 257—259 266
Atény 511
Austrálie 157

bankovky 504 511
banky 136 151 275 343 371 375 442 527
— vklady v bankách (depozita) 98 249 315 371 374
Belgie, Flandry 188 266
běličství 261
bilance 73 128 535—536
— obchodní 343
— platební 86 535—536
bohatství společenské 23 151 179 227 524
— jeho formy 152 156 157 231 274 524
— zvětšování kapitalistického bohatství 152 274 372 525
— a náklady oběhu 152 161 164
— Smith o bohatství 227
burza 366 369

cena
— výrobní 237 365
— tržní 316

— pohyb, stoupání cen 341—342 365 440
— vliv změny cen na obrat kapitálu 309n.
— a mzda 341—342 365
— změna ceny a hodnoty 316—317
cenné papíry 98
— státní 375
centra výroby 273n.
centralizace kapitálu 376 383

Čína
— lhůta splatnosti směnek z Indie a Číny 275
čisté náklady oběhu 145n. 155
— náklady na dobu koupě a prodeje 145n.
— náklady spojené s vedením účtů 149n. 151 155
— náklady na oběh a nahrazování peněz 152
→ *faux frais*

dělba práce 46 68 150 157 257
dělnická rezervní armáda 342 440 549
→ *přebytek obyvatelstva, relativní*
dělnická třída 45 47 373 378 444 451 516 549
— reprodukce dělnické třídy 44—45 408 415 436 446 477
— a krize 439 501
— důchod dělnické třídy 392 398 403 409n. 415 471 480
→ *dělník; dělnická rezervní armáda*
dělník 39 191 342
— námezdní 42 44 45 48 66 126 132 227 387 403 405 444 516
— zemědělský 44 264 398
— produktivní 397 399 403 412
— neproduktivní 439
— samostatný 414
— odcházející za prací 342
— vyrábějící luxusní předměty 434 437 439
— zaměstnaný při produkci zlata 364
— jako spotřebitel zboží kapitalistů 551
— a výrobní prostředky 43 48
depozita → *banky*
dividendy 197
doba koupě 145n. 274 276n.
doba oběhu 137 254 271n. 284
— jako část doby obratu 141 169 171—172 254 280 282n.
— a doba výroby 137 141 271
— doba prodeje jako část doby oběhu 142n. 271n.
— doba koupě jako část doby oběhu 142n. 273 276n.
— a kontinuita výroby 280—281 282n.
— a pracovní období 290n.
doba obratu 141 169n. 252 271
— fixního kapitálu 201 202 207
— oběžného kapitálu 207 263 344
— vliv na velikost zálohovaného kapitálu 280n.
— v zemědělství 257—258 265—266
→ *doba oběhu; doba výroby; obratový cyklus*
doba práce
— a doba výroby 138 261n. 280 286
doba prodeje 145—149 271n.
doba výroby, doba produkce 137 141 262
— a doba obratu 141 169n. 252 271
— a doba oběhu 137 141 271
— a doba práce 138 261n. 280 286
doprava a komunikace 65—66 158 231 264 268 272 274 315
— a vytváření hodnoty 166—167
— koloběh kapitálu v dopravním průmyslu 66
— a oběh zboží 165n.
— a doba oběhu 272
— a tvoření zásob 159

→ *železnice*
drahé kovy → *kov*
důchod 334 403 410 415 448
— dělnické třídy 392 398 403 409n. 415 471 480
— třídy kapitalistů 81 334 402 403 411 415
— Destutt de Tracy o důchodu 513—522
— Ricardo o důchodu 417
— Smith o důchodu 389—400 407 až 410 412 416

faktory výroby → *prvky výroby*
faux frais 148 153 165 372
fixní kapitál → *kapitál fixní*
Flandry → *Belgie*
fond akumulace 100
— peněžní 99 124
— a fond spotřeby 547n.
fond amortizační 198 199
fond na opravy 392
fond platební 408
fond pracovní 235
fond rezervní peněžní 99—100 180 188 194 278 287 354 372 374
fond spotřeby 163 392 396 408 420 466
— individuální 156
— společenský 392 404
→ *fond akumulace*
fond výroby
— pojišťovací 391
— společenský 164
freetradeři 528
fyzické donucení 512
fyziokraté 113 206 232 233 245n. 368 386n. 406

hodnota 25 49 120—121 155 166 413 457
— formy hodnoty 49 70 120 155 169
— substance hodnoty 413
— velikost hodnoty 51 414 417
— produkce hodnoty 153 413
— změna hodnoty 36 87 120 316 440
— osamostatňování hodnoty 120
— známky hodnoty 127 348
— zákon hodnoty 28 245
→ *produkt celkový společenský; teorie hodnoty; užitná hodnota*
hodnotový produkt 402 455 458
— a hodnota produktu 468
hornictví 120 213 264
hrnčířství 261
hypotéky 265

chemie 24 175 261
chov dobytka → *zemědělství*

Indie
— účetnictví ve staroindické občině 150
— zemědělství 259
— tvoření zásob 157
— lhůta splatnosti směnek z Indie a Číny 275
individuální kapitál → *kapitál individuální*
Inkové
— stát Inků 131 165

kapitál 55 96 120 121 122 191 248 332 363 500
— organické složení kapitálu 237
→ *akumulace kapitálu; centralizace kapitálu; koncentrace kapitálu; koloběh kapitálu; obrat kapitálu; reprodukce*
kapitál akciový 112 464
kapitál disponibilní (zapůjčitelný, loanable capital) 527
kapitál fixní 173n. 216 231 247 424 až 425
— rozdíl: fixní a oběžný kapitál 176

178n. 188 200 210 217 243 249 253 258–259 301–302 319
— jeho obrat 134 179n. 200n. 207 301 557
— jeho fyzické opotřebování 186 188 192 202 319 482
— jeho morální opotřebování 187
— jeho nahrazování v peněžní formě 484n.
— jeho nahrazování in natura 188 425 482 489n.
— reprodukce a obnovování 188n. 391 499–500 509 528
→ *náklady na obnovu fixního kapitálu*
kapitál individuální 48 69n. 112 116 120 377n. 420n.
→ *reprodukce*
kapitál konstantní
— jako fixní a oběžný kapitál 173–174 424
— jeho reprodukce ve společenském měřítku 424–425 452n. 459n.
— dodatečný 530n.
— Ricardo o konstantním kapitálu 236–238
kapitál oběhový 184 210 212 214 218 223 229 233
→ *kapitál peněžní; kapitál zbožní*
kapitál oběžný (plynoucí) 190 424
— rozdíl: oběžný a fixní kapitál 176 178n. 188 200 210 217 243 249 253 258–259 301–302
— jeho obrat 134 179 201 205 207 282 301 303 318 319 344 557
kapitál obchodní 126 147 212 451
kapitál peněžní 38 40 53–54 58 59 84 90 340 379 380n. 444 451 511 529
— jako forma průmyslového kapitálu 63 68–69 95 184 217–218
— jeho funkce 58 59 209
— přeměna peněžního kapitálu v produktivní kapitál 38 41 44 88 276 444 526
— latentní, potenciální 91 92 98 287 347 373 524 531
— dodatečný 124 348 370 531
— volný 304 305
— přebytečný 123
— vázaný 123 124
— jeho segmentace 533
→ *koloběh peněžního kapitálu; reprodukce*
kapitál plynoucí → *kapitál oběžný*
kapitál produktivní 38 42 43 45 79 96 178n. 183 208 209 210n. 220 221 377 481
— jako forma průmyslového kapitálu 63 95
— jeho funkce 45n. 54 59
— jako oběžný a fixní kapitál 183 228n. 233–234 242
— jeho obrat 179n. 200
— jako zásoba 156 157n.
— latentní, potenciální 138 267 277
→ *koloběh produktivního kapitálu*
kapitál průmyslový 57 63 72 75 97 100 116 125–126
— a třídní protiklad 66
→ *kapitál peněžní; kapitál produktivní; kapitál zbožní*
kapitál společenský 73 120
— a individuální kapitál 112 116 120–121 420n.
— obrat společ. kapitálu 377n.
→ *reprodukce*
kapitál státní 112
kapitál variabilní 73 141–142 181 182 239 245 398 405 410 415 424 427 430 432 437 443 470 511
— jeho obrat 318n.
— jeho reprodukce 455n. 468n.
— potenciální 471 474 476 477
— a mzda 73 227 239–240 352 373 398 405n. 411 427 443–444 468 až 480
kapitál zapůjčitelný → *kapitál disponibilní*

kapitál zbožní 49n. 82 83 103 110 125 143 154 220 224 377
— jako forma průmyslového kapitálu 63 66 95 183—184 218 223
— jeho funkce 54 59 78
— potenciální 277
→ *koloběh zbožního kapitálu*
„Kapitál" Karla Marxe
— Engelsova práce při vydání 2. dílu 11n. 307
— Engelsova práce při vydání 3. dílu 15 30
— obvinění z plagiátorství na Rodbertusovi 15n.
kapitalista 42 66 132 145 147 507
— průmyslový 121 122 126 132 209 398 399 442 449 488 489
— peněžní 46 122 442 451
— sdružený 122 255
→ *obchodník; třída kapitalistů*
kategorie
— ekonomické 25
— jako funkce 247
koloběh kapitálu
— jako jednota oběhu a výroby 63 72 115 118 137 377
— jeho formy 63 115n. 169 170 279 377 379
— nepřetržitost koloběhu kapitálu 116n.
— následnost fází koloběhu kapitálu 118
— váznutí 63 82 87 119
— a obrat kapitálu 170 171 377
— a oběh zboží 72 83 128n. 377 380
→ *doprava a komunikace; produkce zlata*
koloběh peněžního kapitálu 35n. 84n. 94n. 101 106 108 169
— I. stadium 12n. 49—50 52 58 72 88
— II. stadium 45 71
— III. stadium 49n.
— jeho formule 35 44 52 74
— jako jevová forma koloběhu průmyslového kapitálu 72
koloběh produktivního kapitálu 77n. 100 108—109 122 169 170
— jeho formule 77 88 93 100
koloběh zbožního kapitálu 101n. 170
— jeho formule 75 107 108
— rozdíl mezi koloběhem zbožního kapitálu a ostatními formami koloběhu kapitálu 101n. 108
— jako všeobecná forma koloběhu 111
— a rozdělování celkového společenského produktu 108 437—438
komunikace → *doprava a komunikace*
komunismus 501
— Owenův 23
koncentrace kapitálu 255 273 527
konkurence, konkurenční boj 187 281 310
konstantní kapitál → *kapitál konstantní*
kooperace 157 257
koupě a prodej → *doba koupě; doba prodeje*
kov, produkce kovů 241 503
— drahé kovy 48 66 92 343 347 352—353
→ *produkce zlata; zahraniční obchod; zlato*
koželužství 262
krize hospodářská 90 187 203 256 306 344 439 440 501 529
→ *reprodukce*
kultura 267 551 552
kupec → *obchodník*
kvantita, kvalita 36 55 200 437 541

lesnictví, lesní hospodářství 261 266 267
lichvář 451
loanable capital → *kapitál disponibilní*
luxusní prostředky 365n. 431n.
— výroba luxusních prostředků 434 436 439

→ *spotřební prostředky*

Madagaskar 157
manufaktura 264 397 512
meliorace půdy → *zemědělství*
merkantilismus 18 72 74 114
míra akumulace 538—539 542 545 až 549 553—557
míra nadhodnoty → *nadhodnota*
míra zisku → *zisk*
monetární systém 74
monopol
— peněžních velkokapitalistů 122
— výrobních prostředků a peněz 451
mzda 86 213 246
— jako hodnota, resp. cena pracovní síly 37 40 85—86 181—182 246 398 402 410 415
— jako důchod dělníků 392 395 398n. 403 407n. 415 480
— placení, zálohování mzdy 73 182 204 241 246 544
— a nadhodnota 20 403
— a oběh peněz 444
— a variabilní kapitál 73 227 239—240 352 373 398 405n. 411 427 443—444 468—480
— nominální a reálná 544
— stoupání mzdy 364n. 431
— snižování mzdy 552
— Smith o mzdě 389—392 399 438
— Destutt de Tracy o mzdě 513—522
→ *teorie mzdy*

nabídka a poptávka 89 90 132n. 306 309 341
— zákon nabídky a poptávky 366
nadhodnota 20 22 24 38 48 53 73 81 183 323 328 334 376 402 403 415 447 451
— produkce nadhodnoty 40 342
— absolutní a relativní 26 412—413
— masa nadhodnoty 320n. 327n. 339
— míra nadhodnoty 320n. 329 330 332 339
— roční míra nadhodnoty 318 320n. 340
— realizace nadhodnoty 52 140 347 350 370 375 451 531 537
— kapitalizace nadhodnoty 92 345 350 452
— oběh nadhodnoty 53 54 55 72 345n. 378
— a mzda 20 403
— a důchod třídy kapitalistů 81 334 402 403 411 415
— zákony nadhodnoty 20 323n. 328
→ *pracovní síla; rozdělování; teorie nadhodnoty*
nadpráce 19 22 37 40 48 320 411 413 455 456 531
— v obchodě 147—148
— v dopravním průmyslu 66
nadprodukce 342 344
— nutná 194
— relativní 501
— za kapitalismu 486 501 537 539 556
— ekonomové o nadprodukci 89
nadprodukt 22 165 355 507 530 539
— ve skupině I jako základna rozšířené reprodukce 530n. 541—542
nájemce 130—131 207 386 398 400
náklady oběhu 152—153
— náklady na úschovu a tvoření zásob zboží 153n. 160—161 163 164—165
— náklady na dopravu 165n.
náklady oběhu, čisté → *čisté náklady oběhu*
náklady na dobu koupě a prodeje → *čisté náklady oběhu*
náklady na oběh a nahrazování peněz → *čisté náklady oběhu*
náklady na obnovu fixního kapitálu 195
náklady na opravy 134 193n. 392 481 509

náklady na udržování fixního kapitálu 190n. 195 392
náklady neproduktivní → *faux frais*
náklady spojené s vedením účtů → *čisté náklady oběhu*
naturální hospodářství 131 511
Německo 263
nevolnictví → *poddanství*

občina → *společenství*
období oběhu → *oběh*
oběh
— agenti oběhu 142 147 149
— váznutí oběhu 91 160 162 164
— období oběhu a pracovní období 290—304
→ *doba oběhu; náklady oběhu*
oběh peněz 128 309 351 359 364n. 370 373 442 502 523
— zákony oběhu peněz 115 128 351 354 357 367 489
— kovový 128 372 510—511 535
— a obrat kapitálu 369
— a oběh zboží 367 444 447
— a proces reprodukce 427 441—451 489
— a koloběh peněz 368—369
oběh zboží 36 38 45 46 63 69 125 128 165 378
— prostý 58 78 80 142 367 527
— všeobecný 79 81 378
— a oběh peněz 367 444 447
— a směna produktů 442—443 482
oběhový kapitál → *kapitál oběhový*
oběžný kapitál → *kapitál oběžný*
obchod 44
— maloobchod 74 395
— světový 47
— zámořský 275
— obchodní bilance 343
→ *trh světový; zahraniční obchod*
obchodní kapitál → *kapitál obchodní*
obchodník 110 127 147 451 489
obrat kapitálu 169n. 200n. 332 377 až 379 384
— společenského kapitálu 377n.
— vypočítávání obratu kapitálu 201 203
— fixního kapitálu 134 179n. 200n. 207 301 557
— oběžného kapitálu 134 179 201 205 207 282 301 303 318 319 344 557
— variabilního kapitálu 318n.
— produktivního kapitálu 179n. 200
— a koloběh kapitálu 170 171 377
— a změna cen 309n.
→ *doba obratu; oběh peněz; produkce zlata*
obratový cyklus 202 269
— v zemědělství 270
— a periodické krize 203
organizace
— pracovního procesu 48 66
— společenské práce 382
otroctví 43 45 125 511
→ *trh s otroky*

patriarchát 221
peněžní fond akumulace → *fond akumulace*
peněžní forma 54 59 70 86 145 149 152 169 385
peněžní hospodářství 40 131 241
peněžní kapitál → *kapitál peněžní*
peněžní rezervní fond → *fond rezervní*
peněžní trh → *trh peněžní*
peníze
— jako všeobecný ekvivalent 40 55 56 414
— jako prostředek oběhu 79 152 198 351 371 444 532 544—545
— jako kupní prostředek 38 91 128 359 371 496 499 534
— jako platební prostředek 38 42 91 128 292 351 354 359 371 496 511 535

— jako poklad 79 91 152 198 351 354 371 505 532
— světové 125 383
— kovové 127 351 510—511
— počítací 73 169 171 201
— opotřebování a reprodukce peněžního materiálu 152 351 354 383 502n.
→ *akumulace peněz; oběh peněz; úvěr*
pivovary 144 274
platební bilance → *bilance*
platební fond → *fond platební*
platební lhůty 205 276 314
plynoucí kapitál → *kapitál oběžný*
poddanství 511
pohledávky 93 98 373
pojištění, pojišťovací společnosti 153 194
poklad, tvorba pokladu 92 347 526n.
— a kapitalistická výroba 375 505 526n.
— a reprodukce 482 504—505
— a akumulace kapitálu 92 98 525 532 534 558 559
politická ekonomie
— její dějiny 18n.
— společenský charakter buržoazní politické ekonomie 141 216 217 240 241 355
— klasická 18 20 24 25 27 100 107
— Marxova 12 20 25—26
— scholastická 49
→ *fyziokraté; merkantilismus; monetární systém; vulgární ekonomie*
polotovary 233 501
pomocné látky 157 174 180 214 253 501
poptávka
— po pracovní síle 133
— po výrobních prostředcích 133 až 134
— po placení 90
→ *nabídka a poptávka*
pozemková renta 19 20 256 417 451 488 519
— jako přeměněná forma nadhodnoty 20 399 402
pozemkové vlastnictví 44 382
pozemkový vlastník 20 44 382 398n. 451 488
práce 28 40 153 413
— dvojí charakter práce 190 404 411
— abstraktní 404 411 459
— konkrétní 404 411 457 459 461 462
— nutná 148 402 411 455 456 460
— produktivní 138 148 233 386
— neproduktivní 146 148 153
— živá 27 28 153 190 242 424 459
— zpředmětněná, mrtvá 27 153 243
— ztuhlá 415
— námezdní 46 132 369 511
— sezónní 120 286
— noční 139 261
— nucená 255 413
— intenzita práce 346 500
— jako substance hodnoty 413
→ *dělba práce; doba práce; organizace; produktivita práce*
pracovní den 172 250 257 346 347
— společenský 456n. 463
— jeho rozdělení na nutnou práci a nadpráci 456
— a intenzita práce 346
— a pracovní období 252
pracovní doba → *doba práce; pracovní období*
pracovní fond → *fond pracovní*
pracovní materiál 157 229 237
pracovní období 250—260 280 294 303 342
— a pracovní den 252
— a období oběhu 290—304
— zkracování pracovního období 257n.
— jeho vliv na velikost zálohovaného kapitálu 280—304

v rozšířeném měřítku) 78 114 523—526
— její schéma 541—550
— směna uvnitř skupiny I 526—536
— směna uvnitř skupiny II 537—541 542—549 552—555
— směna mezi skupinou I a II 529n. 537n. 541—545 552—558
— její materiální substrát 531 542
— podmínky její rovnováhy a nutné proporce 528—530 538—557
— disproporce při rozšířené reprodukci 533—534 538—540 556—557
— a organické složení kapitálu 545 až 550
— a prostá reprodukce 423 531 540 až 541 550 555
→ *akumulace kapitálu; výroba*
Rusko 44 125 263—264

Řecko 512
řemeslo 117 151
Řím 512

Skotsko 130 389 401
směna
— produktů 165 443 482
— rozdíl mezi směnou produktů a prostým oběhem zboží 165—166 443 482—483
→ *prostá reprodukce; rozšířená reprodukce*
směnky 98 275 315
socialismus státní 20
socialismus utopický 25
socialisté 18 25
spekulace 121 162 256 277 341 366
společenský kapitál → *kapitál společenský*
společenství (občina)
— primitivní 511
— vesnické 125
— v Indii 150
— v Rusku 44
— společenství dělníků 414
společnost 48 66 342
— kapitalistická 341 501
— ekonomické epochy společenské struktury 47
→ *výrobní způsob*
spotřeba 342 420—421 440
— produktivní 35 45 54 71 88—89 113 229 420 467
— individuální 71 83 90 108 112 113 175 229 378 420 467
— dělníka 71 89 108 378 432 440
— kapitalisty 71 74 79 90 432 441
— a prostá reprodukce 441
— a akumulace kapitálu 538
— a úvěr 205
— rozpor mezi výrobou a spotřebou za kapitalismu 89 90 342 439 441
spotřební fond → *fond spotřeby*
spotřební prostředky 175 424 483 550
— výroba spotřebních prostředků 392 až 393 424 469
— nezbytné a luxusní 434—436 439
→ *luxusní prostředky; životní prostředky*
starověk 146 156
státní kapitál → *kapitál státní*
státní papíry → *cenné papíry*
státní socialismus → *socialismus státní*
státní výroba → *výroba*
stavebnictví 81 189 255—256
stroj, stroje 157 176 180 188 214 225 229 230 253 257 481
středověk 146 150
stříbro → *kov; produkce zlata; zlato*
Suezský průplav 275
surovina, suroviny 20 158 175 213 214 220 229 253

technika 48 66 523
teorie abstinence 469
teorie hodnoty 20 25—26
teorie mzdy 26
teorie nadhodnoty

— fyziokratů 241 246—247
— Marxova 12 17 20 24—26
— merkantilistů 18
— Ricardova 20—22 239 241 245
— Rodbertusova 17—22 26—27
— Smithova 18—19 216—218
továrna, tovární systém 118 120 192
tradeuniony 366
trh 142 273 277 281 342
trh peněžní 306 310 315 341 344 347
trh práce 35 36 52 341 477
trh s otroky 512
trh světový 125 159 274
trh zboží 35 36 52 111 131 144 154 228 272 313
trojhonné hospodářství → *zemědělství*
truckový systém 544 551
třída
— třída sloužících 512
— fyziokraté o třídách 386—387
— *dělnická třída; nájemce; rolnictvo; třída kapitalistů*
třída kapitalistů 373 403 408 439 451 516—518
— důchod třídy kapitalistů 81 334 402 403 411 415
třídní protiklad (vztah)
— mezi kapitalisty a námezdními dělníky 41—42 66 132
— kapitál zahrnuje třídní vztahy 120
tvorba pokladu → *poklad*

účetnictví 73 149—151 155 169 193
— historický vývoj 150
— náklady spojené s vedením účtů 149—151 155
úrok 98 136 347 489 512 519
úředníci
— jejich podíl na nadhodnotě 451 488
utopický socialismus → *socialismus utopický*
úvěr, úvěrový systém 136 205 346 372 535
— a kapitalistická výroba 199 255 347
— úvěrové vztahy mezi dělníky a kapitalisty 85—86 204 238 279
— a kovový oběh 511 535
— a spotřeba 205
— a velikost zásob 159
— a zahraniční obchod 274—275 343
úvěrové hospodářství 131
užitná hodnota 155—156
— a doba oběhu zboží 143—144
— a kapitalistická výroba 82

variabilní kapitál → *kapitál variabilní*
věda
— využití pokroků vědy kapitálem 382
vláda
— její podíl na nadhodnotě 451
vlastnictví
— výrobních prostředků 41—43 413 451
— půdy 44 382
→ *pozemkové vlastnictví*
vulgární ekonomie 27 82 400
— teorie reprodukce Destutta de Tracyho 513—522
vykořisťování pracovní síly 47 53 121
— extenzívní, intenzívní 346 381
— stupeň vykořisťování 321 322 330
výroba (produkce) 46 47 92 118 132 157 225 272 342 385 501
— rozšiřování výroby 188 346 526
— dvě skupiny společenské výr. 423n.
— výroba výrobních prostředků (skupina I) 138 392 395 396 424 469 470
— výroba spotřebních prostředků (skupina II) 392 424 469 476
— státní 125
→ *centra výroby; prvky výroby; spotřeba; výrobní proces; výrobní způsob*
výroba kapitalistická

— její předpoklady 44—45 125—126 130—131 369—370 415
— koupě a prodej pracovní síly jako její základní podmínka 40 379 412 až 415
— její účel 70 93 169 377 412 538
— vulgární ekonomie o účelu kapitalistické výroby 82
— a peněžní kapitál 381 384 444 511 529 533—534
→ *anarchie kapitalistické výroby; poklad; úvěr; zahraniční obchod*

výroba zboží → *zbožní výroba*

výrobek → *produkt*

výrobní akt → *výrobní proces*

výrobní cena → *cena*

výrobní doba → *doba výroby*

výrobní proces (výr. akt) 250—256
— kapitalistický 237 420
— jeho rozdílná délka 250—252
— jeho přerušování 252 304
— a proces oběhu 377

výrobní prostředky 37 41—42 47 157 205 221 247 424
— jako součást produktivního kapitálu 41 43 47 157
— jako fixní kapitál 72
— hodnota výrobních prostředků 86 414 452
— výroba výrobních prostředků 138 392 395—396 424 469—470
— jejich fyzické a morální opotřebování 202
→ *dělník; poptávka; pracovní síla*

výrobní vztahy → *reprodukce; vlastnictví; výrobní způsob*

výrobní způsob 47 125 132 157
— kapitalistický 40 70 126 157 369
→ *otroctví; společnost*

zahraniční obchod 498 501 502
— a rozpory kapitalistické výroby 341 500—501
— s drahými kovy 92 343—344 347 351
— a úvěr 274—275 343
→ *reprodukce*

zákon hodnoty → *hodnota*

zákony nadhodnoty → *nadhodnota*

zapůjčitelný kapitál → *kapitál disponibilní*

zásoby, tvoření zásob 153—159 267 268
— formy zásob 156—158 160—161
— peněžní 79 100 319 428 539
— produktivní 137 157—158 162 205 267—268 277 287 305 311—312 481
— zásoba zboží 154 160—164 205 314 540
— náklady na úschovu a tvoření zásob 152—165

zboží 49 69 126 143 225 415 421
— dvojí charakter zboží 143 414—415
— hodnota zboží 20 49 80 109 151 164 397 402 414
— jeho rozdvojení na zboží a peníze 151—152 381
— a zbožní kapitál 49 110
— jeho pomíjivost 143 154
→ *oběh zboží; trh zboží; zásoby; zbožní forma; zbožní výroba*

zbožní forma (forma zboží) 59 86 145 149 162 225

zbožní kapitál → *kapitál zbožní*

zbožní výroba (výroba zboží) 36 44 46 126 151 168 414
— jednoduchá 149
— kapitalistická 47 126 131 151 367 až 368 381

zemědělství 219 222 386 400—401
— kapitál používaný v zemědělství 195 206—207 241
— doba výroby a doba práce v zemědělství 261n. 265—266
— doba obratu v zemědělství 257 až 258 265—266

— obratový cyklus v zemědělství 270
— reprodukce v zemědělství 189 386
— vedení účtů v zemědělství 150
— zásoby v zemědělství 267
— meliorace půdy 177 231
— trojhonné hospodářství 266, 270
— produkce, chov dobytka 258 267
— a domácký průmysl 264
— a manufaktura 264
— v Anglii 257—259 266
— v Indii 259
— v Německu 263
— v Rusku 44 263—264
zhodnocovací proces 71 75 82 170 180 218 237 243 377 456
zisk 19 20 143 216 365 519
— jako přeměněná forma nadhodnoty 19 399 402
— míra zisku 133 248 367 557
— průměrná (všeobecná) míra zisku 28 237
zlato (stříbro) 92 152 502
→ *kov; produkce zlata*

železnice 167 185—188 195 196—198 231 272
→ *doprava a komunikace*
železo
— výroba železa 262
životní prostředky
— nezbytné životní prostředky 46 133 181—182 247 365—366 409 431 až 441
— Smith o životních prostředcích dělníka 233—235

OBSAH

B. ENGELS, PŘEDMLUVA 11
B. ENGELS, PŘEDMLUVA K DRUHÉMU VYDÁNÍ 30

DRUHÁ KNIHA
PROCES OBĚHU KAPITÁLU

PRVNÍ ODDÍL
METAMORFÓZY KAPITÁLU A JEJICH KOLOBĚH

První kapitola. KOLOBĚH PENĚŽNÍHO KAPITÁLU 35—76
I. První stadium. P—Z 36
II. Druhé stadium. Funkce produktivního kapitálu 45
III. Třetí stadium. Z' — P' 49
IV. Celkový koloběh 60

Druhá kapitola. KOLOBĚH PRODUKTIVNÍHO KAPITÁLU 77—100
I. Prostá reprodukce 78
II. Akumulace a reprodukce v rozšířeném měřítku 92
III. Akumulace peněz 97
IV. Rezervní fond 99

Třetí kapitola. KOLOBĚH ZBOŽNÍHO KAPITÁLU 101—114

Čtvrtá kapitola. TŘI FIGURY PROCESU KOLOBĚHU 115—136

Pátá kapitola. DOBA OBĚHU 137—144

Šestá kapitola. NÁKLADY OBĚHU 145—168

I. Čisté náklady oběhu 145
1. Doba koupě a prodeje 145
2. Vedení účtů 149
3. Peníze 151
II. Náklady na úschovu 152
1. Tvoření zásob vůbec 153
2. Zásoba zboží ve vlastním smyslu 159
III. Náklady na dopravu 165

DRUHÝ ODDÍL
OBRAT KAPITÁLU

Sedmá kapitola. DOBA OBRATU A POČET OBRATŮ 169—172

Osmá kapitola. FIXNÍ KAPITÁL A OBĚŽNÝ KAPITÁL 173—199
I. Rozdíly formy 173
II. Součásti, nahrazování, opravy, akumulace fixního kapitálu 185

Devátá kapitola. CELKOVÝ OBRAT ZÁLOHOVANÉHO KAPITÁLU. CYKLY OBRATŮ 200—205

Desátá kapitola. TEORIE O FIXNÍM A OBĚŽNÉM KAPITÁLU. FYZIOKRATÉ A ADAM SMITH 206—235

Jedenáctá kapitola. TEORIE O FIXNÍM A OBĚŽNÉM KAPITÁLU. RICARDO 236—249

Dvanáctá kapitola. PRACOVNÍ OBDOBÍ 250—260

Třináctá kapitola. DOBA VÝROBY 261—270

Čtrnáctá kapitola. DOBA OBĚHU 271—279

Patnáctá kapitola. VLIV DOBY OBRATU NA VELIKOST ZÁLOHOVANÉHO KAPITÁLU 280—317
I. Pracovní období se rovná období oběhu 290
II. Pracovní období je delší než období oběhu 294
III. Pracovní období je kratší než období oběhu 299
IV. Závěry 302
V. Účinek změny cen 309

Šestnáctá kapitola. OBRAT VARIABILNÍHO KAPITÁLU 318—344
I. Roční míra nadhodnoty 318
II. Obrat jednotlivého variabilního kapitálu 334
III. Obrat variabilního kapitálu ze společenského hlediska 338

Sedmnáctá kapitola. OBĚH NADHODNOTY 345—376
I. Prostá reprodukce 350
II. Akumulace a rozšířená reprodukce 370

TŘETÍ ODDÍL
REPRODUKCE A OBĚH CELKOVÉHO SPOLEČENSKÉHO KAPITÁLU

Osmnáctá kapitola. ÚVOD 377—385
I. Předmět zkoumání 377
II. Úloha peněžního kapitálu 380

Devatenáctá kapitola. DŘÍVĚJŠÍ VÝKLAD PŘEDMĚTU 386—419
I. Fyziokraté 386

II. Adam Smith 389
1. Smithova všeobecná hlediska 389
2. Rozložení směnné hodnoty u Smithe na $v + m$ 397
3. Konstantní část kapitálu 400
4. Kapitál a důchod u A. Smithe 405
5. Shrnutí 412
III. Pozdější ekonomové 417

Dvacátá kapitola. PROSTÁ REPRODUKCE 420—522
I. Formulace otázky 420
II. Dvě skupiny společenské výroby 423
III. Směna mezi oběma skupinami: $I_{(v+m)}$ za II_c 427
IV. Směna uvnitř skupiny II. Nezbytné životní prostředky a luxusní prostředky 431
V. Zprostředkování směn oběhem peněz 441
VI. Konstantní kapitál skupiny I 452
VII. Variabilní kapitál a nadhodnota v obou skupinách 455
VIII. Konstantní kapitál v obou skupinách 459
IX. Retrospektivní pohled na A. Smithe, Storcha a Ramsaye 464
X. Kapitál a důchod: Variabilní kapitál a mzda 468
XI. Nahrazování fixního kapitálu 480
1. Nahrazování části hodnoty, připadající na opotřebování, v peněžní formě 484
2. Nahrazování fixního kapitálu in natura 489
3. Závěry 499
XII. Reprodukce peněžního materiálu 502
XIII. Teorie reprodukce Destutta de Tracy 513

Dvacátá první kapitola. AKUMULACE A ROZŠÍŘENÁ REPRODUKCE 523—559
I. Akumulace ve skupině I 526
1. Tvorba pokladu 526
2. Dodatečný konstantní kapitál 530
3. Dodatečný variabilní kapitál 536
II. Akumulace ve skupině II 537
III. Schematické znázornění akumulace 541
1. První příklad 545
2. Druhý příklad 549

3. Směna II_c při akumulaci 555
IV. Dodatečné poznámky 558

PŘÍLOHY A REJSTŘÍKY

Cizojazyčné citáty 563
Poznámky 566
Jmenný rejstřík 571
Seznam literatury 576
Seznam hmotností, měr a mincí 583
Věcný rejstřík 584

ILUSTRACE

Obálka prvního německého vydání II. dílu „Kapitálu" 9
Faksimile stránky Marxova rukopisu II. dílu „Kapitálu" 61
Faksimile stránky rukopisu II. dílu „Kapitálu", který zredigoval a přepsal Engels 67

K. MARX—B. ENGELS

SPISY

Svazek 24

Překlad Th. Šmerala nově upravila Miluše Svatošová
za vědecké spolupráce prof. ing. Zdeňka Háby, CSc.
Konzultanti: dr. Květoslav Roubal
a ing. Miroslav Rumler, CSc.
Obálka, vazba a grafická úprava Milan Hegar.
Odpovědná redaktorka Jana Šustrová.
Technická redaktorka Jitka Vostradovská.
Vydání IV (v tomto znění I), Praha 1986.
Vydalo Nakladatelství Svoboda jako svou 5599. publikaci.
Vytisklo Rudé právo, tiskařské závody, Praha.
Náklad 6000. AA 36,52, VA 37,43.
Tematická skupina 00/1.
Cena brož. výt. 12,50 Kčs,
váz. výt. 18,— Kčs.

73/202-21-8.5

25-056-86 Kčs 18,—